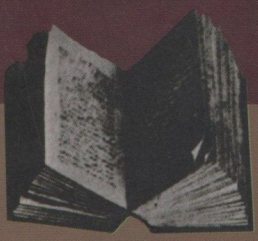
İnci Enginün

HALİDE EDİB ADIVAR'IN ESERLERİNDE DOĞU VE BATI MESELESİ

dergâh yayınları

HALİDE EDİB ADIVAR'IN ESERLERİNDE DOĞU VE BATI MESELESİ

İnci Enginün

Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi'nin yayın hakları
Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 363
Türk Edebiyatı-İnceleme Dizisi: 39
ISBN: 978-975-995-077-4
1. b. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi 1978, 2. b. MEB 1995
Gözden Geçirilmiş 3. Baskı: Eylül 2007

Kapak Tasarımı: Sermin Yavuz Dizgi ve Sahife Düzeni: Ayten Balaç

Basım Yeri: A Ajans Reklamcılık Filimcilik Matb. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beysan Sanayi Sitesi Birlik Cd. Yayıncılar Birliği Sitesi
No: 32 Kapı no: 4G Yakuplu – Büyükçekmece / İstanbul

Cilt: Güven Mücellit ve Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Devekaldırımı Cad. Gelincik Sok. Güven İşhanı No: 6
Mahmutbey – Bağcılar / İstanbul

Dağıtım ve Satış: Ana Basın Yayın
Molla Fenari Sok. No: 28 Yıldız Han Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 41 (3 hat) Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

İnci Enginün

HALİDE EDİB ADIVAR'IN ESERLERİNDE DOĞU VE BATI MESELESİ

DERGÂH YAYINLARI

Klodfarer Cad. Nu.: 3/20 34112 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 78 (3 hat) Faks: [212] 518 95 81
www.dergahyayinlari.com / bilgi@dergahyayinlari.com

İçindekiler

SON BASKIYA ÖNSÖZ / 7
İLK BASKININ ÖNSÖZÜ / 9
GİRİŞ / 13
HALİDE EDİB'İN HAYATI / 27
Hayatı / 29
DOĞU ve BATI MESELESİNİN EDEBÎ ESERLERİNDE TEZAHÜRÜ / 79
Heyula / 81
Raik'in Annesi / 83
Seviye Talip / 89
Handan / 108
Yeni Turan / 123
Son Eseri / 152
Mev'ud Hüküm / 163
Ateşten Gömlek / 178
Vurun Kahpeye / 191
Kalp Ağrısı / 203
Zeyno'nun Oğlu / 209
Sinekli Bakkal / 225
Yolpalas Cinayeti / 268
Tatarcık / 273
Sonsuz Panayır / 284
Döner Ayna / 302
Âkile Hanım Sokağı / 316
Kerim Usta'nın Oğlu / 330
Sevda Sokağı Komedyası / 332
Çarkesaz / 336
Hayat Parçaları / 338
Hikâyeleri / 343
Oyunları: Ken'an Çobanları / 347
Maske ve Ruh / 351
Tercümeleri / 357
FİKİR ESERLERİ: MAKALELERİ VE KİTAPLARI / 361
Fikir Eserleri / 363
SONUÇ / 415
KAYNAKÇA I- HALİDE EDİB'İN YAZILARI / 431
KAYNAKÇA II- HALİDE EDİB HAKKINDA YAZILAR / 464
KAYNAKÇA III- FAYDALANILAN DİĞER ESERLER / 500
DİZİN / 503

SON BASKIYA ÖNSÖZ

Doçentlik tezi olarak hazırlanmış olan bu kitabın ilk baskısı 1978 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nce yapılmıştı. Halide Edib hakkında derlemiş olduğum geniş bibliyografyayı da, konu ile ilgili başka araştırmaların yapılması dileği ile bu baskıya eklemiştim. Aradan uzun yıllar geçti. 1995'te MEB kitabı yeniden bastı.

Halide Edib hakkında sürekli bir ilgi bulunmakla birlikte bu çalışmamı aşan bir başka inceleme, maalesef yayınlanmadı özellikle geniş bibliyografyası dolayısıyla çoğunlukla zikredilmese de– kitabım, kaynak değerini korudu. Halide Edib'in değişik cephleri dikkatimi çektiği için, zaman zaman o konular üzerinde de bazı incelemeler yapmaya devam ettim. Halide Edib hakkında Kültür Bakanlığı, Toker Yayınları tarafından basılan kitapları da okuyucuyu düşünerek hazırladım. Halide Edib'in hayatı ve davranışlarıyla ilgili olarak filim, tiyatro çalışmaları yapıldı ve yapılmakta. Hayatını, eserlerinden daha cazip bulan yazarlar, Halide Edib'i kurmaca bir kişi olarak canlandıran eserler yazmakta, eserlerinin ise baskıları yapılagelmektedir. Bunlar televizyon vasıtasıyla da çok geniş kitlelere ulaşmaktadır. Zamanla Halide Edib üzerinde çalışanların artacağına inanıyorum. Nitekim eserlerine farklı açılardan bakan araştırıcılar da çıktı. Bunları kaynakçaya ekledim. Son olarak da Wisconsin Üniversitesinden Derya İner, Halide Edib kaynakçasını da zenginleştirecek bir doktora tezi hazırlamaktadır. Her şahsiyet gibi Halide Edib'in de olumlu ve olumsuz açılardan ele alınması, kişilerin kendi şahsiyetleri ve önyargılarına göre değerlendirilmesi kaçınılmazdır. Her konu gibi bu çalışmanın konusu da yeniden ve başka yöntemlerle işlenebilir. Kaldı ki doğu-batı kavramlarına yüklenen anlamlar günümüzde İslâmiyet-Hristiyanlık, fakir-zengin zıtlaşmasıyla devam etmekte, küreselleşme, yeni bir sömürgecilik anlayışıyla ortaya çıkmaktadır. Günümüzde yaşanan karmaşa içinde Halide Edib'in doğu ve batı arasında bulduğu benzerlikler ve sentez arzusu çok safça görülebilirse de, bazı noktalarda ne kadar isabetli olduğu da anlaşılmaktadır.

Bugün her alanda gördüğümüz başarılı kadınların en çarpıcı örneği Halide Edib ile başlamıştır. Onun savunduğu fikirlerin pek çoğu bugün basmakalıp hâle gelmiş, aşılmış, bir kısmı ise hâlâ kültür hayatımızda tartışılmaktadır. Araştırıcılarımız ilerde

bu konulara dönecekler, şüphesiz Halide Edib ile ilgili daha farklı yorumlar getireceklerdir.

Uzun sürmüş bu araştırmanın yeni baskısında, genel planda bir değişiklik yapılmamış, bazı ufak düzeltmeler ile yetinilmiş, bazı yeni bibliyografya bilgileri ve dipnotları eklenmiştir. İnternette, Halide Edib'in eski tartışma konularının tazelendiği görülmektedir. Bunlardan her hangi bir alıntı yapmadım. Çalışmamı hazırlarken yardımlarını gördüğüm kişilerin çoğu bugün hayatta değil. Başta merhum Prof. Dr. Mehmet Kaplan olmak üzere hepsinin hatırasını saygıyla anıyorum. Kitabın yeniden basılmasında emeği geçen bütün Dergâh Yayınevi mensuplarına başta Ezel Erverdi olmak üzere teşekkür ederim.

Nisan 2007
PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

İLK BASKISININ ÖNSÖZÜ

Son devir edebiyat tarihimizin en canlı simalarından biri olan Halide Edib Adıvar (1882 -1964) hakkında şimdiye kadar yapılmış ciddi bir çalışma yoktur. Romanlarının hepsi birçok defalar basılmış, hakkında çok çeşitli yayım yapılmış olan Halide Edib ve eserleri ile ilgili yayınlanan biyografi kitapları daha ziyade lise öğrencilerinin faydalanması için hazırlanmış ve çok eksik bilgiyi ihtiva eden dört küçük kitaptan ibarettir. Baha Dürder (1940), H. Uğurol Barlas (1963), Hilmi Yücebaş (1964) ve Muzaffer Uyguner'in (1968) kitapları bir tem araştırmasının gerektirdiği sağlam biyografiler olmadığı gibi, bibliyografya bakımından da ihtiyaca cevap vermemektedir. Bu kitapların dışında Halide Edib hakkında yapılan araştırmalar arasında üniversitelerde hazırlanan lisans tezleri vardır.

Bu araştırmada, medeniyet krizini bizzat kendi hayatında yaşamış ve eserlerinde işlemiş olan Halide Edib'de Doğu ve Batı meselesinin tezahürü incelenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu varlığını koruyabilmek için Batı'yı örnek almağa başladığı andan itibaren, Türk aydınları Batı meselesi üzerinde düşünmeğe başlamışlardır. Ancak yeni teknik imkânlar ve müesseseler ile beraber, topluma yabancı olan Batı'nın değerleri ve sathî görünüşleri de Türk toplumuna girmiş ve toplumdaki fertlerin yetişme, görüş ve şahsiyetlerine göre farklı şekillerde değerlendirilmiştir. Batı tesirindeki Türk edebiyatına, toplumun her sahasında görülen değişmeler aksetmiştir. Bu bakımdan Osmanlı toplumunda Doğu-Batı meselesi, ortaya çıktığı andan itibaren romancılarımızın el attıkları bir konu olmuştur. Osmanlı aydını geleneğin ve alışkanlıklarının yarattığı değer ölçüleriyle yaşarken Batı'dan da, yeni bir dünya görüşü gibi gelen birtakım farklılıkları değer olarak almış ve daimî bir ikilik içinde yaşamıştır. Edebiyatımızın ilk ürünleri arasında alafranga ve alaturka iki tipin çıkması, bu değişik tesirlerin tezahürlerindendır. Bu bakımdan "giriş" bölümünde, Halide Edib'ten önceki Türk romancılığında Doğu-Batı meselesi çok genel olarak gözden geçirilmiş ve kendisine tesir etmiş olan çeşitli fikirlerin kaynaştığı II. Meşrutiyet devri fikir akımlarının temsilcileri hakkında kısa bilgi verilmiştir.

Giriş bölümünün dışında tez üç ana bölüm, sonuç ve üç kısımlık bir bibliyografyadan ibarettir.

I. Doğu ve Batı tezahürleri bakımından Halide Edib'in hayatı birinci bölümde ele alınmıştır. Eserlerinin büyük bir kısmında kendi ferdî tecrübelerini malzeme olarak kullanan Halide Edib'in hepsi bir çeşit otobiyografik romanlar sayılabilecek olan eserlerinin anlaşılması, bir bakıma onun biyografisinin bilinmesini gerektirmektedir.

Bu bölüm romancının kitap hâlinde çıkmış ve hayatının Milli Mücadele sonuna kadar olan bölümünü hikâye eden hatırat kitapları ile çeşitli yazılarında dağınık bir halde bulunan bilgi kırıntılarının toplanması ve devrinde yazılan yazılarla karşılaştırılması suretiyle derlenmiştir. Kısmen özel yazışmalarından da faydalanılmıştır. Ancak bu bölümün tam ve ayrıntılı bir biyografi olduğu düşünülmemelidir. Zira, bu hayat hikâycsi tezin ana temi olan Doğu ve Batı meselesi açısından ele alınmıştır.

II. "Doğu ve Batı Meselesinin Edebi Eserlerinde Tezahürü". Tezin asıl ağırlık noktasını bu bölüm teşkil etmektedir. Romanların fikirle ne derece yüklü olursa olsun, her şeyden önce bir sanat eseri olduğu görüşünden hareket edilerek, bu bölümde her roman kendi içinde tahlil edilmiş, şahısları, meseleleri ve temleri kendinden öncekiler ve sonrakilerle mukayese edilmiştir. Hikâyeler ise topluca gözden geçirilmiş, tezin konusu bakımından özel bir dikkat isteyen birkaç hikâye üzerinde durulmuş, bütünüyle bir Doğu-Batı mukayesesi olan *Maske ve Ruh* piycsi incelenmiştir. Halide Edib'in tercihlerini göstermesi bakımından, yaptığı tercümelere de kısaca temas edilerek bu bölüm tamamlanmıştır.

III. "Fikir Eserleri ve Makaleleri" bölümünde, Türkiye'deki Doğu-Batı ve Amerikan tesirlerini inceleyen kitaplar yazmış olan Halide Edib'in bu eserleriyle birlikte makaleleri de topluca gözden geçirilmiştir. Bu arada aynı problemin tezahür ettiği Hindistan hakkında yazdığı kitap da ele alınmıştır.

Halide Edib'e ait yazı ve vesika yığını içinde en ilgi çekici durum, Halide Edib'in milliyetini ve dinini daima hatırlamasıdır. Halide Edib'i yakından tanıyanlardan Prof. Dr. Minâ Urgan ve Doç. Dr. Tatyana Moran, onun, Batı ile ilgili bir mesele konuşulurken, "Türkiye'de de böyledir", "biz de böyle yaparız" şeklindeki ifadelerle daima Batı'nın değerlerine karşılık, kendi toplumumuzdakileri de aradığını belirtmişlerdir. Halide Edib'in ilk eserlerinde de görülen bu tutumun, bütün yazılarının hâkim vasfı olduğu söylenebilir. Ancak tezin okunabilir bir uzunlukta olmasını temin maksadıyla, bu makale ve yazılar teker teker ele alınmamış, sadece bazı ortak fikirler çok kısa olarak gözden geçirilmiştir.

"Sonuç" ta ise tezin ilk üç bölümünde incelenen meseleler kısaca toplanmış ve Doğu-Batı meselesinin Halide Edib için ne olduğu ve eserlerinde nasıl tezahür ettiği özetlenmiştir.

Halide Edib hakkında ciddi ve güvenilir bir biyografi ve bibliyografya bulunmadığı için, çalışmamın esas meselesini ele almadan önce, Halide Edib'in bibliyografyasını tesbit etmek zorunda kaldım. 1897'de yazı hayatına başlayan, 1908'den 1964'e kadar yurt içinde ve dışında yoğun bir çalışmada bulunan Halide Edib'in yazılarının tam bir bibliyografyasını tesbit etmek hayli güçtü. Ayrıca Halide Edib hak-

kında, çeşitli sebeplerden Türk, İngiliz, Amerikan ve Hint basınında pek çok haber de çıkmıştır. Doğrudan doğruya tezin konusunu ilgilendirmemekle beraber, Halide Edib'te Doğu ve Batı meselesinin tezahürünü incelemek ve yazar hakkında geniş bir bilgiye sahip olmak maksadıyla, bütün bu yazılar gözden geçirilmiştir. Şimdiye kadar Halide Edib'in eserlerinin ve bunlar hakkında yazılanların tam bir bibliyografyası yapılmamış olduğu için, tezin sonuna, kronolojik olarak tertiplenen iki bibliyografya eklenmiştir. Birincisinde Halide Edib'in kitap hâline gelmiş eserleriyle gazete, dergi ve çeşitli kitaplardaki dağınık yazıları; ikincisinde kitap ve süreli yayınlarda Halide Edib hakkında yazılanlar yer almaktadır.

Çok geniş bir tarama yapılmış olmakla beraber, yine de bu bibliyografyanın eksiksiz olduğu iddia edilemez. Yerli ve yabancı pek çok hatırat sahibi yazar, Halide Edib'ten bahsetmişlerdir. Bu bibliyografyada bilhassa hatırat kitaplarında bir hayli eksiğin bulunması mümkündür. Şimdiye kadar müphem bir şekilde "Halide Edib hakkında çok ve çeşitli yabancı gazetelerde neşriyat yapılmıştır" ifadesi, bu bibliyografya ile bir dereceye kadar sarahat kazanmaktadır. Halide Edib'in ne kadar yoğun bir yazı hayatı olduğu ve çevresinde ne büyük bir ilgi uyandırdığı bu ikinci bibliyografyadan anlaşılabilir.

Bibliyografyada ağırlığı Türkçe ve İngilizce yayınlar teşkil etmektedir. Diğer dillerdeki neşriyatın pek azı burada yer almaktadır. Halide Edib hakkında yazıların bulunduğu şüphesiz olan bazı gazeteler, bilhassa Hint gazeteleri (*The Bombay Chronicle, The Hindustan Times, The Light, The Municipal Gazette, Tarjaman-ı Hagigat, Hakim-i Masriq, The Aligarh Magazine*) ile Halide Edib'in yazılarının çıktığı bilinen *Zülâl-i İrfan* ve *Doğu* gibi dergiler de maalesef görülememiştir.*

Halide Edib'in eserleri arasında "Ruh-ı Mütehaccir", "İstanbul'da Bir Yabancı", "Çingene Kız" adlı kitaplardan da bahsedilmektedir. Halide Edib'den bahseden bazı yazılarda sadece adları zikredilen bu kitaplardan "Ruh-ı Mütehaccir" ile ilgili bir belgeye rastladım. Bu da Hakkı Tarık Us Kütüphanesinde bulunan, Tanin matbaasında 1327'de basılmış "Ruh-ı Mütehaccir" adlı bir kitabın iç kapak sayfasıdır. Ancak bu adla çıkan kitabın tamamını hiçbir yerde bulamadığımdan *Harap Mabetler* kitabındaki bir hikâyenin adı olan "Ruh-ı Mütehaccir"in belki *Harap Mabetler*'den önce kitap adı olarak düşünüldüğünü, sonra bundan vazgeçildiğini sanıyorum. Hakkı Tarık Us Kütüphanesindeki bu tek yaprak, belki bir matbaa provasından ibarettir.

Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunan Halide Edib'in yabancı dillere bizzat çevirdiği yazıları, müsveddeleri ve kendisine yazılmış mektuplar bibliyografyada gösterilmemiş, ancak yer yer bunlardan faydalanıldığı zaman notlarda belirtilmekle yetinilmiştir. Bu vesikalar yeni ve müstakil araştırmaları gerektirmektedir.**

* Hint basınında Halide Edib konusunu yüksek lisans tezinde inceleyen Bülent Yorulmaz'ın getirdiği malzeme sayesinde bunları da görmüş oldum. Ancak bunlar mevcut bilgileri değiştirecek nitelikte değildir.

** Bunların bir kısmını neşrettim. İ.Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* İstanbul: Dergah Yayınları, 2000, s. 493-591

Halide Edib hakkındaki yazılarda, eserlerinin basım tarihleri çoğunlukla yanlıştır. Zaten hacimli olan tezi büsbütün büyütmemek için bunlar ayrı ayrı belirtilmemiştir. Bibliyografyalarda yer alan bütün maddeler istisnasız olarak görülmüştür. Göremediğim, ancak tam künyesini bulabildiğim bir iki yazı, bibliyografyaya kaynağı verilerek dahil edilmiştir. Üzerinde tarih bulunmayan bazı gazete küpürleri de metinleri elimde olduğu için bibliyografyaya alınmıştır.

Sona şahıs, eser ve eser kahramanlarının adlarını gösteren bir dizin eklenmiştir.

Bu araştırmayı hazırlarken aylar süren çalışmalarım sırasında, İstanbul Belediye Kütüphanesi müdürü merhum Orhan Durusoy başta olmak üzere, Bayezıt Devlet Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi kitaplıkları ve Rektörlük Zat İşleri, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, Milli Kütüphane, The British Library, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, PEN Club (Londra merkezi), Texas Üniversitesi, Humanities Research Center'daki görevlilerden yakın anlayış ve yardım gördüm. Ayrıca Başbakanlık Devlet Arşivi'nden Mehmet Aksoy ve özel arşivini büyük cömertlikle açmış olan merhum Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun yardımlarını da minnetle hatırlıyorum.

Halide Edib'i yakından tanımış olan yakın tarihimizin simaları ile de görüşmek ve araştırmamı yazmadan önce, Halide Edib'i çevresi ve beşerî simasıyla da tanımak istemiştim. Bu maksatla kendilerine başvurduğum kişilerden bazıları benimle konuşmak ve yardımcı olmak lutfunda bulunurlarken, bazıları da görüşmeyi reddettiler. Bir kısmı ellerindeki belgeleri cömertlikle verdiler veya yurt dışı kütüphanelerdeki belgeleri gönderdiler. Bu şahısların hepsini tanımak benim için faydalı oldu. Başta merhum Yakup Kadri Karaosmanoğlu olmak üzere, Falih Rıfkı Atay, Celâl Bayar, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Faruk Nafiz Çamlıbel, Dr. Carter ve Lucia Findley, Vedat Günyol, Kandemir; Nermin Menemencioğlu, Necmeddin Özbekkazgan, Prof. Dr. Minâ Urgan, Doç. Dr. Tatyana Moran, Ayetullah Sayar, Dr. Susan Skilleter, Tezer Taşkıran, Gülbün Türkgeldi, Prof. Vahit Turhan, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Ahmet Emin Yalman'ın ve tezin büyük kısmını daktilo eden ve elindeki bazı bibliyografya bilgilerini veren Dr. Zeynep Kerman'ın yardımlarını daima hatırlayacağım.

Araştırmam sırasında, hocam sayın Prof. Dr. Mehmet Kaplan ise her zaman olduğu gibi teşvik edici, yol göstericiydi. Öğrencilerini yetiştirmekten, onlara yardımcı olmaktan asla kaçınmayan sayın hocamıza daimî minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Çalışmamın gerçekleşmesinde adı burada anılmayan diğer yardımcılara ve kitabın basılmasında emeği geçen Edebiyat Fakültesi matbaasının bütün personeline teşekkür ederim.

1977

DOÇ. DR. İNCİ ENGİNÜN

GİRİŞ

Medeniyetin beşiği olan Doğu ülkeleri teknik medeniyetin gelişmesini zamanında takip edemedikleri için medeniyet ve kültür alanında büyük bir hamle yapan Batı'ya boyun eğmişler ve uzun süre onun sömürgesi olmuşlardır. Avrupa'da başlayan ve Batı medeniyeti diye adlandırılan teknik medeniyet hakimiyeti, Doğu ülkelerini tesirine alırken misyonerlerin gayretleriyle de Hıristiyan kültürü bu ülkelere girmiştir. Bu tesir bilhassa eski ve köklü bir medeniyete sahip Asya'da kendini göstermiştir.

Osmanlı Devleti çok uzun yıllar askerî kuvveti sayesinde bu tesirlere karşı koyduysa da, Karlofça anlaşmasıyla başlayan çöküş devri, Batı'ya dönmeği gerektirdi. Başlangıçta, sadece ıslahı veya değiştirilmesi gereken kurumlar ele alındı. Batı örneğine uygun ordu kuruldu ve yeni okullar açıldı. Bilhassa Fransız ihtilâlinin yaydığı fikirler dolayısıyla o dilden, günün ihtiyacına cevap veren ders kitapları tercüme edildi, aynı yolda kitaplar yazıldı.

Batı sadece teknik uzmanları ve kurumlarıyla gelemezdi. İstanbul'un yüksek tabakası, saray ve devlet adamlarından başlayarak bir süre sonra Batı'nın günlük yaşayış tarzı ve zevkinin de tesiri altına girdi.

Batı karşısında bir aşağılık kompleksine tutuluncaya kadar Batı'dan gelen bazı unsurları "İslâm medeniyeti ve kültürü dediğimiz büyük ve çok inzibatlı terkibin" içinde eriten ve "yerlileştiren"[1] zihniyet, Tanzimat'tan sonra bütün bütün kayboldu. Kılık kıyafet, döşeme ve davranış en çabuk taklit edilen ve göze çarpan değişiklikler di. Batı'nın medeniyet ve kültür gelişmesini sağlamış olan aslî değerleri üzerinde düşünme ve onları benimseme yerine, gözle görülen ama medeniyet yolunda ilerlemeye pek de faydası olmayan sathî şekil değişiklikleri ön planda ortaya çıkmağa başladı.

Coğrafi bakımdan Doğu ile Batı arasında yer alan, ancak menşeî itibariyle Doğulu olan Osmanlı Devleti içinde her sahada ikilik başladı. Doğulu ve Batılı kurumlar gibi, zevkler de yan yana bulunuyordu. Ud çalan kızlar artık piyanoya dönmüşler, Fransızca konuşuyor, Batı modasını resimlerden takip ediyorlardı.[2] Üst tabakanın kendisin-

[1] Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 7.

[2] Müslüman kadınların yerli Hıristiyan kadınlarını taklit etmeleriyle ilgili 1725, 1751 ve 1889 yılında fermanlar çıkarılır. Bak. Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü*, Ankara 1967 s. 8.

den çok farklılaştığını gören halk iki şekilde tepki gösteriyordu. Ya o da taklide kalkıyor, fakat örneği zaten bir kopya olduğu ve zihnî hazırlığı bulunmadığı için gülünç duruma düşünüyor veya kesin olarak Hıristiyan Batı'dan gelen her şeyi "frenk" olduğu için reddediyordu. Taklidi hemen sezen ve zevksizlik karşısında çok hassas olan muhafazakâr Türk zevki, geleneğine uymayan yabancı zevk ve onun temsilcileriyle derhal alaya başlamıştı. Halkın bu durumu yazarlara da tesir etmekten geri kalmıyordu.

"Âlemde bir devir dönüyor amma
Devr-i İngiliz mi Frenk mi bilmem"

diyen Kayserili Seyranî (1807-1866)[3] gibi İstanbullu Âşık Râzî (1885-1899) de

"Gördün mü sen Paris'te tahsil etmiş çakalı
Çenesinde Didon'un bir top keçi sakalı"[4]

diyerek, Kırım Savaşı'nda Osmanlılara yardım eden Fransızlara verilen Didon tabirini Avrupa taklitçisi genç için kullanır. Bu tabir, daha sonraları Ahmet Midhat Efendi gibi yazarlarımızda da geçer. Önceleri Fransızlara sonra bütün Avrupalılara verilen bu ad, daha sonraları da kılık kıyafeti Avrupa taklidi olan Türkler için kullanılır, hatta Kuleli Vak'a'sına karışanlardan Arif Bey "Didon Arif" diye anılır[5].

Batı tesirindeki yeni Türk edebiyatının bir temsilcisi olan Ziya Paşa siyasî hasımlarını vurmak için bile olsa[6],

"Efkâr-ı Frenge tebaiyyet yeni çıktı"

mısraını söyleyerek Batı'nın peşinden sorumsuzca gidişi tenkit eder. Şiirde görülen Batı karşısındaki bu menfi tavır, Batı edebiyatı örneklerine göre yazılan romanlarda büsbütün kendini gösterir. Batı örneğine göre, Avrupa üslûbunda mânasındaki "alafranga" tabiri, Avrupa'nın "Türk usulü" mânasında XVII. yüzyılda kullandığı "alaturka" mukabili kullanılmağa başlanır. Alaturka zamanla umumî olarak "Şarklılık", alafranga da sathî, şekli "Batılılık" mânasını kazanır.

Böylece, düşünenler arasında "biz kimiz", "ne yapmalıyız" sorularının cevapları aranır ve edebiyatımızda bir Doğu-Batı meselesi ortaya çıkar. Bu iki kavram sadece bizde değil, Batı tesirine maruz kalan bütün ülkelerde münakaşa edilmektedir. Dr. Suzuki "East and West" adlı bir konferansında, dini, geleneği, kültürü hatta fizyolojisi itibariyle Batılıdan çok farklı olan Japonya açısından Doğu ve Batı'yı tarife çalışır[7]. Dr. Suzuki bu tarifi yaparken iki edebî metni çıkış noktası olarak kullanır ve bir

[3] Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri*, Ankara 1964, s. 560.

[4] Reşat Ekrem Koçu, *a.e.* s. 134.

[5] Ahmed Bedevî Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 7.

[6] Ahmet Hamdi Tanpınar, *a. e.*, s. 202-203.

[7] *Zen Buddhism and Psychoanalysis* by. D. T. Suzuki, Erich Fromm, and Richard de Martino, New York 1960, s. 1 v. d.

Japon şairiyle bir İngiliz şairinin, bir çiçek karşısındaki duygularını terennüm eden iki şiirini karşılaştırarak, obje karşısında Doğulu ve Batılı davranışları tesbite çalışır. Batılı, madde karşısında aktif, tahlilci ve objektiftir. Doğulu pasif, murakabeci ve sübjektiftir.

Bernard Lewis de *Middle East and the West* adlı kitabında Orta Doğu'daki Doğu-Batı problemini inceler ve Batı kavramını şöyle tarif eder: "Batı artık sadece coğrafî bir terim değildir, aynı zamanda kültürel, sosyal ve son zamanlarda bir de politik ve askerî bir varlık tazammun etmektedir"[8].

Şinasi Avrupa'nın "bikr-i fikri" ile Asya'nın "akl-ı piranesi"ni "birleştiren İstanbul'dan bahsederken bir terkibi düşünmektedir. Reşid Paşa için yazdığı ilk kasidede:

"Rum'a bir Avrupalı büt vereli revnak ü şân
Reşk-i iklim-i Firenk olmadadır Türkistan" .

mısralarını söyleyen, batıyı Batı yapan kanun ve medeniyete din gibi inanan, Garpçı, medeniyetçi Şinasi hakkında Tanpınar, "bu zekaya Türk irfanının Avrupalılaşmasını, yani yeni bir dünya görüşü içinde kendimizi bulmayı borçluyuz" der[9].

Tanzimat devrinde bir ikilik vardır. Jön Türkler, Tanzimat'ın getirdiklerini İslâmiyet'in icabı sayıyor, yeniliğin "garpla münasebetlerinde muayyen hadlerin ilerisine geçmemesini istiyorlar"dı.[10]

Gökalp, Tanzimat hareketinin, iyi niyetine rağmen ilme dayanmadığı için cemiyeti tanzim yerine sosyal bünyede buhranlar yarattığını ileri sürer. "Tanzimatçılar millî istihsali asrîleştirmeden evvel istihlâk tarzlarını, yani telebbüs, tegaddi, bina ve mobilya sistemlerini değiştirdikleri için millî sanatlarımız münkariz oldu". Bunun sebebi, yeterli "ilmî tetkikat yapmadan, esaslı bir mefkure ve kati bir program vücuda getirmeden işe başlamak ve her işte yarım tedbirli olmaktı".[11]

Tanzimatçıların bir hatalarını da Gökalp, Osmanlı medeniyetini Batı medeniyetiyle telife çalışmakta bulur. İki zıt medeniyet yan yana yaşayamazlar. Sistemleri birbirinin zıddı olduğu için ikisi de birbirini bozar. "Garbın tecrübî mantığıyla şarkın skolastik mantığı yekdiğeriyle barışamaz. Bir millet ya Şarklı olur, ya Garplı olur"[12].

Yaygınlaşan sathî Batılılık basında da tepki uyandırır. *Diyojen* gazetesi çok millî bir tutumla, yapılan bir ok Avrupaîlik hareketiyle zarif bir şekilde alay eder. Gazetenin bilhassa Türkçe üzerindeki" ısrarı dikkate değer: "Bir vakit gelecek ki İstanbul'da bütün halk Türkçe konuşacak, *Terakki* gazetesi terakkinin kendi anladığı şey' olmadığını öğrenerek safsatadan vazgeçecek ve açlıktan nefesi kokacak. Fenn-i hukuk âlimi sin-

[8] London, 1968, s. 28.
[9] Tanpınar, *a. e.*, s. 161, 171, 172.
[10] Tanpınar, *a. e.*, s. 303.
[11] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları 1958, s. 44-45.
[12] Ziya Gökalp, *a. e.*, s. 32.

yorlar, çelebiler, didonlar bir daha İstanbul'a ayak basmamak üzere defolup gideceklcr. Bazı dükkânların üzerinde görülmekte olan Fransız Berberi, Paris Kunduracısı, Almanya Kahvesi, İngiliz Lokantası deyu yazılı tahtalar kaldırılıp yerlerine, Müslüman Berberi, Türk Kunduracısı, Osmanlı Terzisi, Memalik-i Mahrusa Mahsulatı Satılır Ticaretgah diye levhalar talik olunacak ve bu sırada Tophane'deki nalbant dükkânı sahibi dahi Türk şive-i lisanına göre tashih-i ibareye mecbur edilecek[13].

Tanpınar, Tanzimat'ın fikir cephesinde Şinasi hariç, "şuurlu bir taklit fikri" bulmaz[14].

Batılılaşma çeşitli sahalara olduğu gibi edebiyata da akseder ve Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan roman türünde sosyal değişmclerle eser arasında sıkı bir münascbet kurulur. Romancıların meseleyi ele alış tarzları, sanat kabiliyetleri, devir ve hayata bakış tarzlarıyla ilgilidir. Muhtelif devirlerde her romancı bu konuyu kendine göre işler.

Genel olarak 1870'ten Halide Edib'e kadar üç romancı nesil görürüz :

1. Tanzimat nesli. Henüz gelenekler çok kuvvetli olduğu için: Batılılaşma karşısında bir tür tepki görülür. Ancak, alaturka karşısında da tenkitçi bir tavır vardır. Bu iki medeniyetin özelliklerini birleştirecek ve yadırganmayacak bir tip aranır. Alafrangalıkla alay bakımından iki roman önemlidir: Ahmet Midhat Efendi'nin *Felâtun Bey ile Rakım Efendi* (1876) ve Recaizade'nin *Araba Sevdası* (1896). Ahmet Midhat Efendi köklerine bağlı bir Türk'tür ve kendi değerlerinin şuurlu olarak farkındadır. Romanında alafranga tipin karşısına, Doğu ile Batı arasında kendince bir sentcze ulaşmış, bir makina intizamıyla çalışan ve çevresindekileri yetiştiren, daima ölçülü, Fransızca bilen ideal bir tip olarak Rakım Efendi'yi çıkarır. Evleneceği kızı da kendine göre terbiye eden Rakım Efendi bir bakıma Halide Edib'teki Fahir ve Nazım'ın başlangıcıdır.

Teehhül ve Felsefe-i Zenan'da kadın psikolojisi üzerinde duran Midhat Efendi, Tanpınar'ın "Devrinde garba karşı duyulan kıskançlığın tersine dönmüş bir ifadesi olan *Paris'te Bir Türk*" diye vasıflandırdığı romanında, kahramanını Paris'te yaşatır. İlk defa Paris'e giden Nasuh Bey orada evindeki kadar rahattır. Fransızcayı bir Fransızdan daha iyi bilir, hemen iş bulur, hatta tiyatro eseri yazar ve oynatır. Fransızlara karşı Osmanlı ve İslâm örfünü –taaddüd-i zevcat (çok eşlilik)– dahil müdafaa eder ve Fransızlar onun fikrini benimserler[15].

"Bir medeniyet buhranı çocuğu" olduğunu hiçbir zaman unutmayan Midhat Efendi daima İslâmiyet'i Hıristiyanlık karşısında savunur. "O, Hıristiyan dünyası ve Avrupa ahlâkı karşısında daima saf ve Avrupa kültürüyle muvazeneli şekilde aydınlanmış yerli ahlâkın ve örfün müdafii olacaktır."[16]

[13] *Diyojen*, nu. 6, 28 Kanun-ı Sani 1286/9 Şubat 1871; Metnin tamamı için bk. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* c. II. (hzl. M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: 2156, 1978, s. 707-708.

[14] Tanpınar, *a. e.*, s. 263.

[15] Tanpınar, *a. e.*, s. 463.

[16] Tanpınar, *a. e.*, s. 464.

Batı'nın teknik gelişmesine gıpta ederse de, Midhat Efendi Batı'nın bize uymayan aile düzenine düşmandır. Medeniyet bir taraftan refahı, bir taraftan da sefaleti arttırır[17].

"Devrinde alafranga taklidi için uydurulmuş anekdotlara çok benzeyen" *Araba Sevdası*'nda ise her hangi bir mukayese ve terkip söz konusu değildir[18].

Midhat Efendi tarzını takip eden ve eserlerinde kötü Batı kopyacısı alafranga ile alay eden bir diğer romancı da Hüseyin Rahmi'dir. Keskin bir tenkidî bakışla aşırı alafranga ve alaturka tipleri çizen Hüseyin Rahmi'nin eserlerinde eski ile yeninin çatışması hakimdir. *Şık* (1889), *Mürebbiye* (1899) adlı eserlerinde bu özellikler çok bariz görünür. *Mürebbiye*'de ahlâksız bir kadın olan Matmazel Anjel'in şahsında Batı terbiyesi karikatürize edilir. Halide Edib, Hüseyin Rahmi'nin, Batı tesirini "içtimaî bir çözülüş ve tereddi âmili olarak görmüş" olduğunu söyler[19]. Hüseyin Rahmi bu durum karşısında alaycı bir tavır takınmağı tercih etmiştir.

Tanzimat'ın ikinci nesline mensup Sami Paşazade Sezayi'de roman tekniği gelişir. *Sergüzeşt*'in mekânı bir Tanzimat devri paşasının Avrupaî konağıdır, eserin kahramanı Celâl Bey Batılı bir sanat olan resim tahsil etmiştir.

Mizancı Murat'ın 1890'da yazdığı *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*? adlı eseri, cemiyete gerekli ideal tipler çizdiği gibi ele aldığı meseleler bakımından da yol göstericidir.

Önsözünde Mizancı Murat, eserin adının bilhassa seçildiğini, hikâyenin kahramanlarından Mansur, Zehra, Fatma, Mehmet, Ahmet Şünûdi'nin yeni tipler olduklarını açıklar. Acaba bunlar, ilerde sayıları artacak benzerlerinin ilk örnekleri mi yoksa, geleceğin, beğenilmeyen eskileri mi olacaklar?

Eserin kahramanı Mansur, tıp tahsilini Fransa'da tamamladıktan sonra Merkez-i Saltanat-ı Osmaniye, Makam-ı Hilâfet-i İslamiye" olan İstanbul'a gelmekten büyük heyecan duyar. Fakat bu ilk intibalarına, Rumelihisarı'nın üstünde görülen misyoner mektebi Robert Kolej bir hüzün katar. Halbuki Mansur o heybetli binayı, Fatih adına yapılmış bir yapı sanmıştır. Fakat Mansur, kuruş yerine "frank" dendiğini, Amerikan Oteli'nden bahsedildiğini duyduğu, memurların lâubaliliğini, görevlerini ihmallerini gördüğü zaman hayal kırıklığına uğrar ve kalemlerde çalışır görünüp para alanlardan olmak istemediği için, hariciye kaleminden ayrılır. Mansur doktor olarak çalışır, şöhret kazanır ve kendisi gibi doktor olan Çankırılı Mehmet Efendi'yle birlikte fakirler için bir dispanser açar.

Daha sonra da Veliler köyünde bir çiftliğe çekilir. Orada kurduğu bir mektepte Mansur ve karısı Zehra millî faziletleri yakından tanırlar. Mektepte sadece okuma yazma öğretmezler, onu bir 'ziraat mektebi' olarak geliştirirler. Köy kızları için de el

[17] *Avrupa'da Bir Cevelan*, İstanbul 1307/1891, s. 457.

[18] Tanpınar, *a. e.*, s. 485.

[19] *Akşam*, nu. 9151, 11 Nisan 1944.

sanatları öğretirler. Bir de numune çiftlik yapılır, bunun mütehassısı bir Hollandalıdır. Bu köy adeta yeni Türkiye'nin nüvesini teşkil eder. Bir iplik fabrikası kurarlar ve iktisadî gelişmeye ön ayak olurlar. Batı'dan aldıkları sadece zihniyettir. Bu zihniyet ve teknikle kendi ham malzemelerini değerlendirirler.

Bu romanda çok zengin ve keskin bir sosyal tenkit bulunmakla beraber dürüst ve iyi eğitilen ferdin cemiyeti değiştirici gücü, bu fertlerin bir araya gelmesi sayesinde, faydalı işlerin yapılacağı fikri de telkin edilmek istenmiştir.

Batılılaşmayı ferdin değişmesi ve çevresini değiştirmesi olarak anlayan Mizancı Murat, bu romanıyla Halide Edib'e tesir etmiş olabilir. Zira bu romanında Mizancı Murat hem Halide Edib'in *Mev'ud Hüküm*'de işlediği ideal doktor tipini, hem de Halide Edib'in kadın kahramanlarını müjdeleyen kuvvetli, şahsiyet sahibi, idealist 'Zehra'yı yaratır. Zehra ayrıca, kadın-erkek eşitliğinin bir örneğini verir, o Mansur'u derslerinde daima geçmektedir. Keza bu romanda yer alan kadınla erkeğin aynı ideal etrafında birleşmeleri, küçük küçük, şahsî faaliyetlerle cemiyeti değiştirmeleri, Halide Edib'in *Yeni Turan* ve *Tatarcık* romanlarında da görülür.

Hem romancılığı bakımından, hem de ilk kadın romancımız olarak Halide Edib'ten önce dikkati çekmiş, sosyal faaliyetlerde bulunmuş, eserleri yabancı dillere çevrilmiş aydın bir kadın tipi olan Fatma Aliye[20] (1862-1932) de üzerinde durulması gerekenlerden biridir. Onun romanlarında devrin sosyal hayatının ev içi aksettirilir. Ahmet Midhat Efendi'nin basın âlemine tanıttığı Fatma Aliye, Cevdet Paşa'nın kızıdır. On yaşında Fransızca öğrenen, kültür hayatıyla ilgilenen yazar, kocasıyla bir fikir beraberliği kuramamış ve bedbaht olmuştur. 1896'da Yunan savaşında kurduğu "Cemiyet-i İmdâdîye" yardım derneğinin başkanlığını yapmıştır. Bu kadınlar tarafından kurulan ilk yardım derneğidir.

Birçok kitaplar ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'de çeşitli fikrî yazılar yazan Fatma Aliye'nin en önemli kitabı 1891'de yazdığı *Muhazarât adlı* romanıdır. Bu romanda dürüst, iyi, kültürlü fakat bedbaht bir evlilik yapmış olan Fazıla'nın hikâyesi anlatılır. Fazıla, aynı zamanda çok kadınla evlenmeğe karşı çıkan ve kocasından ayrı olarak hayatını başka bir şehirde çalışarak kazanan, mukavemetli bir kadın tipinin başlangıcı olarak da önemlidir. Ancak onda çevrenin baskısını her an üzerinde hisseden, geleneğe bağlı bir kadının çekingenliği vardır.

Udî romanında ise bütün hayatı musikiden ibaret olan sanata düşkün bir kadının bedbaht evlilik hayatından kurtularak kendi başına ayakta durması hikaye edilir.

Devrinde çok beğenilen Fatma Aliye, Halide Edib'ten önce, kadın edebiyatının sözcüsü durumundadır. II. Meşrutiyet devrinde Halide Edib'in karşısında şöhreti sönmüştür.

[20] Merih Has-Er, *Fatma Aliye Hanım ve Muhazarât*, 1966-67, (Mezuniyet tezi), Türkiyat Enstitüsü Tez nu. 745. Fatma Aliye kitapları son yıllarda kadın çalışmaları açısından büyük bir önem kazanmıştır. Eserleri de yeni harflerle yayımlanmaktadır. Bu zahmetli işte Tülay Gençtürk - Demircioğlu'nun çabaları (*Levayih-i Hayat, Enin*) anılmaya değer.

2. Servet-i Fünun devrinde, birinci devirden farklı olan, Batılı yaşayışa karşı tepkinin kırılmış olmasıdır. Artık Doğu-Batı problemi olmaktan çıkmış, Batılı tarzda yaşamak yerleşmiş gibidir. Roman sanatı ilerlemiştir. Bu nesil derme çatma değil, okulda dil öğrenir. Batı'nın dış görünüşü onlar için tabiîdir. Avrupaî giyim ve yaşayış, yabancı dil bilgisi, alafranga musiki günlük hayat içinde yadırganmaz. Halit Ziya ve Mehmet Rauf'un eserlerinde Batı musikisi, piyano, Avrupaî döşeme, yerli zevklerle her hangi bir mukayeseye girişilmeden verilir. Halide Edib'te ise bunlar bir zevkin ve fikrin temsilcisi olarak tezahür eder ve üzerlerinde durulur.

Servet-i Fünun'un "efrenc-perest" romancıları, devirlerinde "gayr-ı millî" sayılmışlardır, halbuki hikâyelerinde Halit Ziya mahalli ve yerlidir. Halide Edib, *Aşk-ı Memnu* romanından bahsederken, bu eserdeki muhiti bir "terceme-muhit" sayar. "Oradaki örnekler, birçok okuyuculara yirmi beş sene evvel terceme gibi gelmişti. Fakat hakikat-i halde öyle değildi. Sayıları az da olsa, mevcut alafranga örneklerdi. Yani Halit Ziya şahıslarını Fransızca bir romandan alıp isimlerini değiştirmedi"[21]. Bu Halit Ziya'ya göre hars değişmesinden, Hüseyin Rahmi'ye göre sırf züppelikten dolayı bize yabancı, yahut gülünç gelen küçük bir ekseriyet"in romanıdır[22].

Mümtaz Turhan da, şeklî değişmeden bahsederken "Avrupalıya yaşayış tarzında ve şekil itibariyle benzeme ihtiyacı hâlinde, çok kuvvetli bir şekilde tezahür eden bu temayül, artık garp medeniyetinin üstünlüğünü tasdik etmekten, ona teslim olmaktan başka çare kalmadığını ifade eder" demektedir[23].

Daha sonraları Türkçülük hareketine katılan Ahmet Hikmet'in hikâyelerinde yer yer müsbet yerli değerler üzerinde ısrar görülür. Ayrıca "Yeğenim" adlı monologu Batı kültürünü yanlış anlamış" sathî Batı taklitçisi bir gencin, amcası tarafından karikatürize edilişinin güzel bir örneğidir[24].

3. Halide Edib'in eserlerini verdiği Meşrutiyet devrinde ise sosyal problemler ön planda gelir. Önceki devirlere mensup olan sanatkârlar bile bu devirde bir değişme gösterirler. Bu devir Servet-i Fünun'a bir tepkidir. Devrin fikir ve sanat adamlarının formasyonları birbirlerinden farklılık gösterir. Bu devletin en önemli problemi imparatorluğu yıkılmaktan kurtarmak, çağdaş medenî ülkeler seviyesine çıkarmaktır. Sanat eserleri, fikrin emrine verilmiş gibidir. Fakat Fecr-i Ati ve Dergâh grupları buna tepki olarak ortaya çıkarlar.

Bu bakımdan II. Meşrutiyet günlerinin belli başlı fikir akımları ve temsilcilerinin kısaca gözden geçirilmesi uygundur. Zira bu fikirlerle beslenen, temsilcilerini tanıyan Halide Edib, kısmen onların da tesirinde kalmıştır. Benimsediği veya cephe aldığı bu fikir akımlarını eserlerinde işlemiştir. Bu akımları dört ana grupta toplamak mümkündür.

[21] ve 22. "Genç Yazıcılara Dair", *Yedigün*, nu. 259, 22 Şubat 1938.
[23] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1959, s. 153.
[24] *Haristan ve Gülistan*, Dersaadet 1324/1908, s. 235-242.

1. Prens Sabahattin'in liderliğini yaptığı ihtilalci Jön Türkler. Bu gruptakilerin bir kısmı daha sonra İttihat ve Terakki'ye cephe alarak muhalif saflara geçmişlerdir. Aşırı Batıcı ve din aleyhdarı Abdullah Cevdet de Prens Sabahattin grubuna girer.

2. İslâmcılar. Bunların da en önemli temsilcisi, hars ile dini birleştiren Mehmet Akif Ersoy'dur.

3. Halide Edib'e çok tesir etmiş olan modern mistik akımın temsilcisi Rıza Tevfik Bölükbaşı'dır.

4. Gökalp'in sistemleştirdiği Türkçülük cereyanı.

1. Celâlettin Paşa'nın oğlu olan Prens Sabahattin (1877-1948)[25] 1899'da babası ve erkek kardeşiyle Avrupa'ya kaçmış, orada Desmoulins'in tesiriyle Naturalist ve Pozitivist akımların cazibesine kapılmış, Anglo Sakson terbiyesini benimsemiş bir ihtilâlcidir. Yazılarında "İngiliz terbiyesinin ruhuna nüfuz etmenin elzem olduğundan" bahseder ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesinden hareket ederek, memleket siyasî ıslahattan önce içtimaî ıslahata muhtaçtır" fikrine ulaşır. İhtilâlcilerle birlikte çalışırken, "memlekette hürriyet ve adaleti tesis, metin ve ilmî bir terbiyeyi" şart görür. Yabancı müdahalesinin memleket için bir "afet-i daimi" olacağını söyleyen Prens Sabahattin, mevcut idareye de "felâket-i muvakkate"der.

Avrupa'da yaşamasına, Avrupalılarla temas etmesine rağmen 'Prens Sabahattin bazı noktalarda Avrupalının Osmanlıya bakış noktasından ayrılır. O, Osmanlılara barbar denmesine tarihî delillerle karşı çıkar. "Bugün tabiiyet-i Osmaniye altında yaşayan eenas-ı muhtelifenin yalnız mezheplerini değil, fakat kavmiyetlerini ve lisanlarını da beraber muhafaza edişleri, Türklerin en büyük bir menşe-i terakki olan adalete ne derece hürmet ve ta'zim etmiş olduklarını vazıhen isbat etmez mi?" Avrupalıların Türkler hakkındaki yanlış fikirlerini düzcltmek gayesiyle de "Les Turcs et le Progress" adlı makalesini yazar. Bu eserin de Halide Edib'e tesir etmiş olması muhtemeldir.

İmparatorluğun dağılmasını önlemek isteyen Prens Sabahattin azınlıkların istiklâl istemelerini haklı bulmaz, Osmanlı idaresinde birlikte yaşamanın sağlayacağı askerî ve iktisadî faydaları belirtir.

Merkeziyet sistemine karşı olan Prens Sabahattin "askerî fetihlerle değil, ilmî ve iktisadî sahalardaki çalışmalarla yükselecek yeni Türkiye'de bu sistemin değişmesi gerektiğini savunur.

[25] Prens Sabahattin ve çalışmaları hakkındaki paragraflar C.O. Tütengil'in "Prens Sabahattin" (*Sosyoloji Dergisi*, nu. 4-5, 1947-49, s. 176-220) adlı araştırmasına dayanmaktadır. Sayfa numaraları bu yazıya aittir. Prens Sabahattin ve Jön Türk'lerin faaliyetleri hakkında bk. Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945; A.B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul 1948; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966; Paris'te Jön Türklerin fikirleri ve birbirleriyle olan ihtilâfları hakkında bk. Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi, Edebî Hatıralarım*, İstanbul 1973, s.179-211.

"Vilâyetler merkez için değil, merkez vilâyetler için" formülü onun "teşebbüs-i şahsî" fikriyle kardeş olan "adem-i merkeziyet" fikrinin ifadesidir.

1908'de İstanbul'a dönünce bu iki aslî fikrini hemen ileri sürer ve basında tartışmalar başlar. Prens Sabahattin'in "kabiliyet-i içtimaiye, temin-i maişette gösterilen ehliyet" diye tarif ettiği "teşebbüs-i şahsî" fikrini Hüseyin Cahit daha basit bir şekilde açıklar: "(Teşebbüs-i şahsî fikrinin en anlaşılacak, basit mânası herkesin sırf kendi şiddet-i azim ve iktidarına güvenip, kendisine, vatanına nâfi olacak teşebbüsata atılmasından, hükûmetten muavenet beklememesinden ibarettir" (s. 196). Fakat Hüseyin Cahit bu fikrin yorumunda aşırılığın imparatorluğu batıracağına kanidir. Ali Kemal ise Anglo-Saksonlarla Fransızlar arasındaki farkın sebebini "teşebbüs-i şahsî" de bularak, Prens Sabahattin'e katılır. Bu fikrin sosyal sahadan siyasî sahaya kaydırılmasıyla tartışmalar artar. Prens Sabahattin fikrini açıklamak için bir konferans verir:

"Adem-i merkeziyet, adem-i merkeziyet-i siyasiye, adem-i merkeziyet-i idare diye ayrılabilir mi?" İngiltere-Kanada münasebetinin adem-i merkeziyet-i siyasiye misal olabileceğini söyledikten sonra "bizim lüzum gördüğümüz usul ise hakk-ı teftişin tekmil vilâyetlere teşmilinden başka bir şey değildir. Hatta bu usul Kanun-ı esasî'nin 108'nci maddesinde" belirtilmiştir. "Tevsi-i mezuniyet, adem-i merkeziyet demekten başka bir şey değildir" diyen Prens Sabahattin, bunun daha önce Midhat Paşa tarafından kullanıldığını söyler, "adem-i merkeziyet" in asla "muhtariyet-i idare" demek olmadığını tasrih eder. Kürt, Arap, Rum ve diğer unsurların menfaatlerini "vahdet-i siyasiyemize halel getirmemek"te bulur. Bu unsurlar "bir Osmanlı sancağının altında bir heyet-i muazzama teşkil etmeğe müsaittir" (s. 198).

"Sa'y-ı şahsî" dediği ferdî çalışmayı yeni bir değer olarak getirir. İnsanlar, kendi çalışmaları olmazsa, ne kanun, ne devlet adamı, ne de dış politika ile hür olabilirler (s. 198).

II. Meşrutiyet devrinde, Servet-i Fünuncuların bilhassa Tevfik Fikret'in aşırı Batılı ve fenci cephesini devam ettirerek dine ve tarihe cephe alan Abdullah Cevdet'i "hür düşünceli olmakla tanınmış publiciste" diye tavsif eden Hilmi Ziya Ülken[26], onun kitaplarında ilk defa Latin harflerini kullanan, alaturka yerine milletlerarası ölçü, tartı birimlerinin kabulünü isteyen, Avrupa'dan İstanbul'a gelişinde şapka giyen ve bu gibi çarpıcı hareketleriyle dikkati çeken bir insan olduğunu söyler. Abdullah Cevdet'in çevresinde kötü karşılanmasını da Hilmi Ziya, sadece dinî duygular ve geleneklere hücumuna bağlamaz. "Siyasî hayatta tek kalmak arzusu, politika arkadaşlarını kuşkulandıracak garip hareketleri de bunda âmil oluyordu. Umumî kanaate aykırı düşünceden hoşlanırdı. Orjinal olmak merakı ile paradoksa kadar gitmesi, bazı fikirlerini aşırı bir şekilde ifade ederken düştüğü çelişmeler şiddetli tepkilere sebep olmuştur"[27].

[26] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966, s.387.

[27] Ülken, *a. e.*, s. 392-393

Abdullah Cevdet, Batı ve Doğu edebiyatının edebî klasiklerini tercüme ederken "istibdatla mücadele, hürriyet ve insanlık fikirleri"nin ön planda geldiği eserleri seçer ve okuyuculara bu tercümelerle tesir etmeği hedef alır. İslamiyet'e ve dinî geleneklere dair yaptığı tercümelerin başında gelen Dozy'nin *İslamiyet Tarihi*, peygamberin hayatını marazî psikoloji ile açıklamağa çalışması, dinî inançlara tecavüz sayıldığı için gelenekçi çevrede çok kötü" karşılanır ve Abdullah Cevdet bu kitabın menfî tesirlerini silmek için *İctihad*'da pek çok tercümeler neşreder.

Sosyal reformlar hakkındaki fikirleri, kendisine örnek seçtiği Gustave Le Bon'den gelir. Ondan aldığı fikirleri Türk toplumuna tatbike çalışır. Le Bon'un "melezleşme teorisi"ne sarılan Abdullah Cevdet "Türk ırkının üstün bir ırkla karışması ve melezleşme"sini gelecek için bir umut olarak görür. Bu gibi aşırılıkları onun çok hücuma uğramasına sebep olmuştur (s. 404).

Abdullah Cevdet'in temsil ettiği aşırı Batılı, materyalist, dinsiz tip, Halide Edib'in reddettiği bir şahıs olarak romanlarına akseder. *Tatarcık*'taki Albay Nihat bu tipin örneğidir.

2. Mehmet Akif'in (1873-1936) görüşü bir bakıma Ziya Gökalp'ınkine benzer. Yalnız o, hars ile dini birleştirir ve Türkiye ile İslâm âleminin yaşayabilmesi için çare olarak dine ve çağdaş ilme sımsıkı sarılmağı teklif eder. Gökalp nasıl hars ile medeniyet arasında bir terkip yapılabileceğine kani ise, Mehmed Akif de İslâmiyetle ilim ve fen arasında bir uzlaşmaya inanır. *Safahat*'da onun bu fikrini gösteren birçok parça vardır[28].

Mehmet Akif dinin ilim ve medeniyete asla mani olmayacağına kanidir. Zira Süleymaniye gibi yüce bir mabet, yükselmek için ilme basmaktadır (s. 156). Avrupa'ya gidip dönenlerin dini reddetmelerini de şiddetli bir dille hicveder. Avrupa'ya tahsile gidenlerin bir kısmı "cidden tahsil" etmiş, "üç beş sefil ise" hepsinin adını kirletmiştir:

"Geldi bir tanesi akşam, hezeyanlar kustu
Dövüyordum, bereket versin, edepsiz sustu.
Bir selâmet yolu varmış... O da neymiş? Mutlak,
Dini kökten kazımak." (s. 166).

Dini bozanlardan bir kısmı da hocalardır:
"Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden
Çekecek memleketin hâli ne olmaz? Düşünün" (s. 168)

Kur'an iyice okunup bilinse, Doğu'da, Müslüman illerde görülen miskinlik, tembellik ortadan kalkar (s. 169). Zira *Kur'an* "ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak" (s. 169) için nazil olmuştur.

Akif, Japonları, Müslümanlığın gerçek özünü benimsedikleri için beğenir, onlar

[28] *Safahat*, İstanbul 1958. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

Batı'dan ne alınması gerektiğini bilmektedirler (s. 171). İngiltere'de okuyan, dinine, imanına bağlı, azim sahibi ve "maymun gibi taklide özenmek" bilmeyen Hintliler de ilerisi için bir umut kaynağı olur:

"Garbın herif, ilmini almış yalınız" (s. 171)

Safahat'ta Batı'nın müsbet değerleri üzerinde ısrar eden çeşitli parçalar vardır. Akif bu müsbet değerlerin mutlaka benimsenmesini ister (s. 186). Batı, gelişmesiyle sadece yeryüzüne değil, göğe de hâkim olmuştur (s. 178). Akif o devirde esasları çok iyi belirtilmeyen ve kavmiyetçilik şeklinde kendisini gösteren Türkçülük ve Turancılık akımına da İslâmiyet adına karşı çıkar (s. 178).

Halide Edib'in eserlerinde din ile hars arasında bir münasebet kurması, belki de Mehmet Akif'e bağlanabilir.

3. II. Meşrutiyet devrinde gelişen mistik akımın temsilcisi olan Rıza Tevfik (1868-1951), devrinin tanınmış felsefecisi ve şairidir. *Malûmat, Servet-i Fünûn, Ulûm-ı İçtimaiye, İctihad* (1913-1915 arası devamlı), *Edebiyat-ı Umumiye* (1915'ten sonra) ve devrin meşhur terbiyecisi Satı Bey'in çıkardığı *Düşünce, Bilgi* (1916-1917) dergilerinde makaleler neşretti. Onun felsefeyle uğraşması kadar şairliği de meşhurdu. Tekke şiiriyle meşgul olarak, mistik tarzda eserler veren Rıza Tevfik, "ilk defa suni Türkçe ile edebiyata karşı folklor tetkiklerine dayanan halk edebiyatını hem bu tarzdaki yazılarla, hem de verdiği örnekleriyle savundu"[29].

Siyasî hayatta önce İttihatçılarla beraber olan Rıza Tevfik, sonra onları "hürriyet fikrine ihanet etmek ve yeni bir tahakküm devri hazırlamakla itham" ederek muhalif partiye girdi. "Onu orjinal bir fikir mucidinden ziyade Batılı ve Doğulu fikirleri yayan şair bir öğretici" (s. 408) sayan Hilmi Ziya Ülken, Rıza Tevfik'in Türkiye'de felsefeyi öğretim hâline koyan ilk zat" olduğunu söyler. Rıza Tevfik, İngiliz filozoflarının bilgi teorisine ait görüşlerini benimsemiş ve onları savunmuştur. *İctihad*'taki yazılarında ise cemiyetin gözle görünen sorularını ele" alır (s. 415). Meşrutiyet'in başından itibaren o, "Spencer'ci ve agnosticiste" diye tanınırken, 1913'te Bergson'u Türkiye'de ilk defa tanıtır ve över.

O, bizde önde gelen problemleri "kadın meselesi, eğitim meselesi, spor meselesi, millî gaye meselesi, aydınlar meselesi", (s. 417) olarak tesbit eder. Rıza Tevfik endüstri Türkiye'de ilerlemediği için Sosyalizmi bir mesele olarak görmez, milliyet duygusunu geliştirecek bir terbiye ister. Milliyetin dinle çatışmadığına kanidir.

Bilhassa kadın hakları meselesinde onun bazı fikirlerinin Halide Edib'e tesir ettiği düşünülebilir. *İctihad*'a yazdığı bir makalede, kadın haklarının genel tahsil ve terbiyeden ayrı düşünülemeyeceğini ileri sürer (s. 418). İlk eğitim ana kucağında alınır, eğer analar eğitilmezse, genel eğitim gerçekleşemez. Hele Halide Edib'in İslâmiyet'in Türk kadınının haklarına mani olmadığını, bilhassa miras meselesine dayanarak da-

[29] Hilmi Ziya Ülken, a. e., s. 407. Sayfa notlan bu kitaba aittir.

ima iddia etmesi, Rıza Tevfik'ten gelmiş bir fikre benzemektedir. Kadınların haklarının gasbedilmesi olarak yorumlanan birçok noktayı "içtimaî olayların neticesi sayar" Kadınların örtünmesi meselesi de öyledir. Bizans'tan alınan örtünme âdetinin, âdet hâline girdiği için "içtimaî dengeyi" bozması ihtimalini önlemek maksadıyla muhafazası gerektiğine kanidir (s.419).

1917'de *Edebiyat-ı Umumiye*'de yazdığı ve Doğu ile Batı'nın farkını ele aldığı yazılarında "Doğu'nun kaderci ve mütevekkil insan idealiyle, Batı'nın iradeci ve mücadeleci insan idealini" karşılaştırır. Doğunun bütün buhranının Batı insan idealini tanımamasından ileri geldiğini ve Batılılaşmak için yapılan hamlelerde bu noktaya hiç dikkat edilmemiş olduğunu söyler (s. 422).

Bilhassa Bergson felsefesiyle yaygınlaşan mistik akım Mütareke devrinde *Dergâh* dergisi etrafında toplanan yazarlar tarafından geliştirilir. Ahmet Haşim, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Mustafa Şekip ve onların çevresinde bulunan gençler *Sırat-ı Müstakim*'den farklı olarak eski Türk mistisizmi ile Batı mistisizmini işler ve o yıllarda Mustafa Şekip'in Türk okuyucusuna yakından tanıtmağa çalıştığı Bergson'un tesiriyle mistik akımı geliştirirler. O yıllarda bu akımın en büyük temsilcisi olan Yakup Kadri, bazı çevrelerin tenkidine uğrar. Yakup Kadri'nin mistik duygularını en kuvvetle ifade ettiği *Erenlerin Bağından* adlı eserini beğendiği için Halide Edib de *İctihad* sütunlarında tenkit edilir[30].

4. Bizde Batı'nın fikriyatını işleyenler arasında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal yapısına en geniş mânada tesir etmiş ve II. Meşrutiyet ve Mütareke devrini doldurmuş olan Ziya Gökalp (1875-1924) ön planda gelir. Gökalp Tanzimatçılardan ve Servet-i Fünunculardan farklı olarak bir millete has olan hars ile beynelminel olan medeniyeti birbirinden ayırır. Batılılaşmayı ilmî esaslara dayandıran Gökalp için Batılılaşma gaye değil, sosyal düzeni kuracak vasıtadır. Şeklî batılılaşmadan kaçınmak için, cemiyetin kılık, kıyafet, mobilya yani şekil olmadığını bilmek lazımdır. Batı medeniyetini tanımadan, sadece bu medeniyetin bazı unsurlarını almak tehlikeli olmuştur. Gökalp, klan seviyesinden ve imparatorluk medeniyetinden sonra millet seviyesine ulaşan cemiyetlerin yarattığı yeni medeniyete Garp medeniyeti demektedir. Türkler kavmî devlet iken Uzak Doğu, imparatorluk iken Doğu medeniyeti, millî devlet devrinde ise Batı medeniyetine girmişlerdir[31].

Batılı medeniyet millet tipi için zarurî olunca, bu sistemi tedkikten önce, Batı medeniyetini tanımak gerekir. Avrupa'nın büyük şehirlerinde sosyal yoğunluk artınca, ortaya iş bölümü çıkmış, ihtisaslaşma başlamış, ferdî şahsiyet teşekkül etmiştir. "Yeni ruha malik, mantıkça, mefkûrece eski insanlara benzemeyen yeni insanlar" doğmuştur. Bu yeni insanların, yeni hayatın yaratıcı kudreti sayesinde, büyük sanayi ortaya çıkmıştır (s. 43).

[30] Yahya Saim, "Sahife-i Tenkid: Tenkide ve Münekkide Dair", *İctihad*, nu. 134, 12 Kânunevvel 1918, s. 2861.
[31] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1958, s. 39. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

Gelişmemiş cemiyetlerde, hukuk, siyaset, ahlâk, felsefe, sanat, ilim gibi faaliyetler dinden ayrılmamıştır. Modern cemiyetlerde ise iş bölümü bunların birbirine karşı hürriyetlerini temin eder.

Ziya Gökalp, Batı medeniyetini dört aslî unsurdan ibaret görür: 1. büyük sanayinin ilerlemesi; 2. iktisadî, sosyal iş bölümü; 3. ilim; 4. teknik (ilmin amelî safhasıdır).

Ziya Gökalp, ilim sayesinde tekniğin geliştiğini, büyük sanayinin doğduğunu ve fertlerle zümreler arasında uygunluk ve dayanışmanın sağlandığını ileri sürer. İlim, fertleri kanaatlere değil, hakikatlere bağlayarak birleştirir ve iyiyi kötüyü göstermeğe yarar.

Türkler artık millet safhasına geldiklerine göre, Batılılaşma nasıl olmalıdır sorusuna da cevap aranmalıdır. Gökalp, Tanzimatçıların Batılılaşma anlayış ve teşebbüslerini tenkit eder. Bu tenkidin başında hars ve medeniyetin ne olduğunun tesbit edilmeyişi gelir. Batılılaşmadan önce

1. Batı'nın ne olduğunun araştırılması.
2. Batı medeniyetinin gerçek unsurlarının görülmesi gerekir.

Batı'nın giyim ve mobilyasını gerektiren hayat yaşayış şekillerini değil, mobilya ve giyimi yani eşyayı yaratan zihniyeti görmek gerekirken, bu yapılmamıştır. Böylece bu unsurların, her millette aldığı özel şekilleri benimsenerek kendi özümüz ve karakterimizin kaybolmasına yol açılmıştır[32].

Halide Edib, eserlerinde en çok bu nokta üzerinde ısrar eder. Batılı zihniyete sahip roman kahramanları zaman zaman, kendi kendisi olmayı bilen, özünü kaybetmeyen arka mahalleleri özlerler.

Batı medeniyeti adına, Batı medeniyetine mensup diğer milletlerin harslarının alınması büyük hata olmuştur, zira milletlerin harsları birbiriyle uzlaşamaz. "Her millet kendi orjinalliğini muhafaza etmekte son derece kıskanç olduğu için, hiçbiri diğerini taklide tenezzül etmez; millî harsın nigehbânı millî gururdur". "Bir millet kendi varlığını, ancak millî şahsiyetini siyanet etmekle idame edebilir. Hars itibariyle başka milletleri kendi fevkinde gören bir millet dejenere olmuş demektir"[33].

Tanzimatçıların tenkidinden sonra Gökalp, kendi anlayışını şöyle ortaya kor: Hars tarafından benimsenmeyen medeniyet, sosyal bünyeye tesir etmez. "Bir medeniyet, ancak millî bir harsa aşılanırsa ahenkdar bir vahdet hâlini alabilir" (s. 30). Buna örnek olarak da İngiliz hars ve medeniyetini gösterir.

Gökalp'a göre önce millî harsımızı bulmak lâzımdır. Aydınlar halktan uzaktırlar, onların 1. harsı elde etmek 2. halka medeniyet götürmek vazifeleridir. Aydında

[32] "İktisadî Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, nu. 43, Mayıs 1918, s. 322-333.

[33] *Yeni Mecmua*, nu. 20, 22 Teşrinsani 1917, s. 383.

medeniyet, halkta hars vardır. Bu iki vazife halk ile aydını birleştirir. Aydınlar okullarda millî harsla beslenmemişlerdir. Bu eksiğin tamamlanması gerekir. Halk masalları, Yunus Emre, Dede Korkut, Nasreddin Hoca, Karagöz'ü öğretmek ve diriltmek lâzımdır.

Bu fikirler Halide Edib'in eserleri bakımından mühimdir. Zira o, ideal tiplerini daima kendi köklerine bağlı olanlar arasından seçer. Halk ile aydını birleştirmeye çalışır.

Doğu medeniyetinin Roma medeniyeti kalıntısı olduğunu söyleyen Gökalp, Şark medeniyeti bazılarının zannettiği gibi gerçekten İslâm değil, Garbî Roma medeniyetinin bir devamından ibarettir. Osmanlılar, Şarkî Roma medeniyetini doğrudan doğruya Bizans'tan almadılar. Kendilerinden evvel, Müslüman Araplarla, Acemler bu medeniyeti almış olduklarından, Osmanlılar onu, bu dindaş milletlerden aldılar. Bundan dolayıdır ki, bu medeniyeti bazı mütefekkirler İslâm medeniyeti zannettiler" der (s. 31).

Gökalp, millî benliğimizi koruyabilmek için Avrupa medeniyetine tam bir suretle" girmeyi tek çare olarak görür (s. 44); Bu medeniyete girmekle "millî hars" tan hiçbir şey kaybedilmez. "Japonlar dinlerini ve milliyetlerini muhafaza etmek şartıyla Garp medeniyetine girdiler. Bu sayede her hususta Avrupalılara yetiştiler" (s. 46).

Türkler de esasen Bizanslı olan Şark medeniyetini büsbütün terk ederek Garp medeniyetini tam" olarak alacaklardır. Türkçüler, tamamiyle Türk ve Müslüman kalmak şartıyla Garp medeniyetine girmek isteyenlerdir" (s. 32).

Bu fikir akımları ve temsilcileri devrin havasını bir dereceye kadar verir. Tabiî bunların muhalifleri de vardır. Gazetelerde ve dergilerde zıt fikirler arasında çatışmalar sürüp gider. Halide Edib, yukarıda kısaca zikredilen fikir akımlarıyla beslenmiş ve eserlerinde bu fikirleri kabul veya reddeden kahramanlar yaratmıştır. Bu dağınık unsurlar, onun eserlerinin adeta yapı malzemesini teşkil eder.

Modern Türk edebiyatının bir medeniyet kriziyle başladığını belirten Tanpınar, Halide Edib'in yeni Türk romanını, 1908 ve 1920 yılları arasında tek başına temsil ettiğini söyleyerek, kadın hürriyeti, Türkçülük ve yenilik fikri gibi davalarda büyük rol oynadığını ve romanlarında da "değerler karşısında daima dikkatli ve az çok muhafazakâr" olduğunu ifade eder[34].

Bu fikirler, Halide Edib'in yakın arkadaşı olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında eserlerini veren Reşat Nuri Güntekin, Peyami Safa, Refik Halit Karay'ın eserlerinde de değişik şekillerde işlenmiştir. Bu araştırmada Halide Edib üzerinde durulduğu için, diğer yazarların bu malzemeyi nasıl kullandıklarından bahsedilmeyecektir.

[34] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, hzl. Zeynep Kerman, İstanbul 1969, s.108.

HALİDE EDİB'İN HAYATI

HAYATI

1882 yılında İstanbul'da doğan[1] Halide Edib Adıvar'ın eserlerinde görülen Doğu ve Batı meselesine ait unsurlar, onun hayatında bizzat yaşanmıştır. Halide Edib, yazdığı iki ciltlik hatıratında bunları uzun uzadıya anlattığı gibi, çeşitli makalelerinde de ferdî tecrübelerinden bahseder. Hatıratının ilk cildi *Memoirs* çocukluğundan Suriye dönüşüne kadar geçen devreyi içine alır. Hayatının son yıllarında Türkçe olarak da yayınlanan bu hatıratın İngilizcesi ile Türkçesi arasında bir hayli fark vardır[2].

Halide Edib, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılma yılları içinde dünyaya gelmiş ve ilk çocukluk yıllarını da bu hava içinde geçirmiştir. Ancak fiilen sosyal hayata atılana kadar da çok kalabalık bir aile çevresi içinde yaşamış, imparatorluktaki çöküntünün fertlere akseden aksaklıklarını görmüştür. Çok küçük yaşta annesini kaybeden Halide Edib, babasının arka arkaya birkaç kadınla birden evlenmesi dolayısıyla, hem babasının hem de anneannesinin evinde yaşamak zorunda kalmıştır. Onun, eski yaşayışın bilhassa çok kadınla evlenme âdetine şiddetle cephe alması, küçük yaşta, aile içinde perişan olan kadınları görmüş olmasıyla yakından ilgilidir.[3]

[1] Kaynaklarda Halide Edib'in doğum tarihi genellikle 1882 veya 1884 olarak gösterilmektedir. 1882 tarihi, Halide Edib'in Üniversitedeki dosyasında bulunan nüfus kağıdı suretindeki 1298 (Üsküdar, Hacı Hasna Hatun Sok. İcadiye, Hane no. 3, cilt no. 4, sahife no. 115 nüfus kütüğüne kayıtlıdır) ve yine kendi ifadesi olan *T.B.M.M. Albümü* (Dönem IX, Toplantı 4, Ankara 1953) ndeki 1882 tarihine dayanılarak kabul edilmiştir. Kendisiyle yapılan son röportajlardan birinde doğum yılını kendisinin de bilmediğini zira doğum tarihinin farklı kaydedildiği üç, dört nüfus kağıdı bulunduğunu söyler (Sermet Sami Uysal, "Halide Edib'le Son Görüşmemiz" *Varlık*, nu. 785, Şubat 1973, s. 6).

[2] *Memoirs of Halide Edib* With a frontispiece in color by Alexandre Pankoff and many illustrations from photographs, The Century Co., New York London 1926, 472 s. Bu kitap hakkında Batı gazetelerinde hayli neşriyat yapılmıştır. bk. Bibliyografya II. Eserin *Vakit* gazetesinde tefrika edileceğine dair ilânlar çıkarsa da, bu proje gerçekleşmez. *Vakit*, nu. 3017, 2525 Mayıs 1927 v.d. Türkçesi *Halide Edib'in Çocukluğundan 1917'ye Kadar Hatıraları* (*Yeni İstanbul*, nu. 2102-2162, 26 Eylül-25 Eylül 1955) adıyla tefrika edilir ve *Mor Salkımlı Ev* adıyla basılır (1963), 2 b. 1967, 3. b. 1970. Bu incelemede İngilizce metin kullanılmıştır. Alınan metinlerdeki sayfalar, ayrıca belirtilmediği takdirde bu baskıya aittir. *Mor Salkımlı Ev*'den yapılan zikirlerde 1963 baskısı kullanılmıştır.

[3] Halide Edib'in hikâye ve romanlarındaki birçok kahraman birden fazla evlilik yapar. Ama kahramanların çoğu boşanmaktan ürkerler. Kocalarından ayrı bile yaşasalar, yine boşanmazlar. *Raik'in Annesi* ve *Âkıle Hanım Sokağı* bu duruma iki tipik örnektir. Kadın kahramanlar çok eşliliğe de tahammül edemezler. *Âkıle Hanım Sokağı*'ndaki Âkile Hanım ve "Gülnuş Sultan" hikâyesinin kahramanında bu durum görülür.

Anneannesinin evi tam bir Müslüman Osmanlı evidir. Güzel ve temizdir. Odada beyaz örtülü bir divan, bahçede mor salkımlar vardır. Pencerelerden birinin önündeki kırmızı minderde anneannesi oturur. Bu huzur veren, sağlam, mert Türk kadınının yarattığı ev, Halide Edib'in eserlerinde ideal Türk-Müslüman evinin dekoru olarak geçecektir. Büyükannesi, beyaz, geniş yüzlü, kızıl kınalı saçlı, açık gri gözlü, ufak, pembe ağızlı bir kadındır. Bol, kahverengi, ince bir elbise giyer, kollarını dirseklerine kadar sıvar. Belinde İran işi bir şal sarılıdır. Başında zarif işlemeli, ince bir örtü vardır. Eyüplüdür. Eski ulema ve aristokrat bir aileye, Nizamî-zade ailesine mensuptur. Mevlevidir. Zengindir, fakat elinde olandan fazlasını dağıtır.

Halide Edib'in tapareasına bağlı olduğu büyükbabası karısına hayrandır. Anadolu'dan, Kemah'tan gelmiş, Sultan Reşat'ın kahvecibaşılığına kadar yükselmiştir. Sert bakışlıdır, fakat Anadolu şivesiyle torununa Türkiye'nin doğusundaki Rus savaşlarını anlatırken, bu bakışlar yumuşar. Sadece okuma bilir, çok dürüsttür.

Halide Edib'in eserlerindeki olgun, saygıya değer, yaşlı Türk-Müslüman kadın nasıl anneannesinden gelirse, yaşlı, müsbet, dürüst ve saygı değer Türk erkeğinin de aslını Kemahlı büyükbaba teşkil eder. Halide Edib'in bilhassa Cumhuriyet'ten sonraki eserlerinde Kemahlı Türk erkeklerinden sevgiyle bahsedilir. Bu tiplerin en canlısı *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki Şaban'dır.

Halide Edib'in ikinci evi, babasının, evlendikten sonra oturduğu Ihlamur'daki evidir. Bu semtte daha çok Ermeni ve Rum azınlık yaşar. Cuma ve pazar günleri musiki icra edilen bir gazinosu vardır. *Çaresaz* romanına da bu gazino girer. Halide Edib orada Müslüman halkın ve anneannesinin yaşadığı tepenin öte tarafını seyretmekten hoşlanır. Hemen hemen dört yaşındadır. Üvey annesi çok güzel, sarışın bir kadındır. Ondan hoşlanır. Bu evde de kendisiyle meşgul olacak beyaz sakallı, mavi yumuşak bakışlı bir ihtiyar vardır. Üvey annesinin amcası olan bu ihtiyar ona gizli gizli kuruyemiş verir.

İngilizlere ve İngiliz terbiyesine hayran olan Edib Bey[4] kızının giyimi ve bes-

[4] İlk defa Selanik vilâyeti muhasebe kaleminde devlet memurluğuna başlayan (23 Şubat 1286/7 Şubat 1871) Mehmet Edib Bey, çeşitli şehirlerde vazife görmüştür. (Başbakanlık Arşivi, Memurîn Sicil Defteri, nu. 47, s. 383). Sicil defterinde görüldüğüne göre Selanik'te 1268 H/1851-1852'de doğmuştur. Babası Abdullah Efendi isminde bir tüccardır. Edib Bey, Heybeliada'da gömülüdür. 22.3.1940 tarih ve 1923 İş B nolu makbuza dayanarak mezar yapılmasına ruhsat veren İstanbul Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü'nün 28.3.1940 tarihli mektubu, Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivindedir. Edib Bey'in aslen Yahudi olup, sonra ihtida ettiği hakkında oldukça yaygın bir rivayet vardır. Edib Bey'in Sultantepe'deki evine komşu olan Özbekler Tekkesi'nin son şeyhi Necmeddin Özbekkazgan, Edib Bey'le ilgili hatıralarını sorduğumda kendisinden şöyle bahsetti: "Ben o zamanlar sekiz on yaşlarındaydım. Edib Bey merhum, Rıza Tevfik, Vildan Hoca, Salih Zeki ve babam tekkede konuşurlardı. Vildan Hoca bazen Edib Bey'e "yine Yahudi damarın tutmasın" diye takılırdı. Edib Bey'in Yahudi olduğu söylenirdi, ama kimse buna aldırmazdı. Burada misafir olan Türkistanlı hacılara zekâtını kendi eliyle dağıtırdı ve çok iyi bir insandı". Halide Edib hatıratında anne tarafından uzun uzadıya bahsettiği halde baba tarafından hiçbir akrabasını zikretmez. Kendisini tanıyanlar bu Yahudilik ithamını şiddetle reddettiğini söylemektedirler. Halide Edib'in oğlu Ayetullah Sayar ise böyle bir şeyi ilk defa duyduğunu söyledi. Halide Edib, *Memoirs*'da baba tarafıyla ilgili olarak sadece şunları yazar: "1900'de ev hayatımız da ilgi çekici tek bir olay hatırlıyorum. Şeyh'in karısı dediğimiz bir hanım Makedonya'dan gel-

lenmesinde de İngiliz terbiyesini örnek almıştır. İngilizlerin büyüklüğünün sırrını, terbiye sistemlerinde bulur. Edib Bey'in bu fikrini sonraki yıllarda Halide Edib de paylaşacaktır. (*Raik'in Annesi, Talim ve Terbiye*) Edib Bey ilk çocuğunu, kitaplardan öğrendiği İngiliz usulünde yetiştirmeğe kararlıdır. Kızının elbiseleri, iç çamaşırları, ayakkabı, çorap hatta mendilleriyle bile bizzat meşgul olur. Türkiye henüz reform ve modernleşme yoluna girmediğinden kızına şapka giydirmez, onu kışın kalpakla, yazın başı açık gezdirir. Kışın İngiliz işi kısa, lâcivert elbise, yazın beyaz keten elbise giydirilen çocuğun, kolları ve bacakları daima çıplaktır. Bu durum anneanneyi, çocuk soğuk alacak endişesine düşürür.

Soğuk ve sıcak değil, fakat başka çocuklardan farklı olma, küçük kıza ıstırap verir; zira o, kıyafetiyle dikkati çekmektedir. Başka çocukların giydikleri renkli, kurdeleli elbiseleri, taktıkları incik boncuğu kıskanır. Nitekim giyimini kendi başına seçtiği ilk gençlik yıllarında, daima canlı renkleri tercih ettiği ve çok şık giyindiği anlaşılmaktadır[5].

Beslenme ikinci önemli meseledir. Onun sınıfındaki ve yaşındaki Türk çocukları canlarının istediğini yedikleri halde, Halide Edib'e sadece et ve sebze, az miktarda ve yemek saatinde olmak üzere meyve verilir. Çocuk sütten nefret eder, her türlü meyveyi sever. Bu beslenme tarzı, günlük banyo ve gözlerine damlattıkları ilaç olmasa, babasının evinde oldukça mesuttur.

Babası onu, bir Rum tarafından idare edilen ana okuluna verir. Burada da Halide Edib tek başına kalır, zira okuldaki tek Müslüman çocuk kendisidir. İçindeki sonsuz sevmek arzusuyla okulun idarecisi Kyria Ellenie'ye sokulur ve bağlanır. Bu ev, Türk usulü döşenmiş bir Hıristiyan evidir.

Çocuğu bu sıkı terbiyeden kurtaran şiddetli bir hastalık olur, tâbi olduğu yaban-

di ve Sultantepe'de babamın, sayılan ve sevilen bir misafiri olarak oturdu. Bu hanım, babamı küçük bir yetim iken evlât edinmiş ve büyütmüştü. O ve kocası Şeyh Mahmut Selanik'in tanınmış şahıslarındandı. Babam Selanik'ten yüksek memur olan Mehmet Bey'le birlikte İstanbul'a gelmek zorunda kalmış, bir süre daha tahsiline devam ettikten sonra Mehmet Bey'in küçük kardeşiyle birlikte kâtip olarak saraya girmiştir. Bir tek defa gördüğümüz şeyhin hanımı ve evimize her zaman gelen ihtiyar, Kafkasyalı Mahinur Hanım, babamın mazisiyle ilgili olarak tanıdığımız kimselerdir" (s. 200). Bir imparatorluk içinde birlikte yaşayışın tabiî sonucu olarak çeşitli ırklar ve dinler birbirine karışmış ve kaynaşmıştır. Bu sebeple saf bir ırktan bahsetmek ve babasının muhtemelen mensup olduğu bir ırk yüzünden kendisini daima Türk hissetmiş birini suçlamak gülünçtür. Bir devlet memuru olarak hizmet etmiş olan, Türkiye ve Türkler aleyhinde herhangi bir çalışması bilinmeyen Mehmet Edib Bey, aslen hangi ırka mensup olursa olsun, kızına Türklük şuurunu aşılamış ve onu Türklük için faydalı bir unsur olarak yetiştirmiştir. Edib Bey'in Yahudi olduğuna dair söylentiler bilhassa 1924-32 yılları arasında Halide Edib aleyhinde yoğun bir yazı kampanyasının açıldığı sırada tekrarlanır. Necmeddin Sadık, Armstrong'un *Bozkurt* adlı kitabı dolayısıyle Halide Edib'ten bahsederken, babasının Yahudi olduğunu zikreder (*Akşam*, nu. 5094, 14 Kanunevvel 1932). Ayrıca bk. Yusuf Ziya "Halide Edib Hanım'a" *İkdam*, nu. 11226, 26 Temmuz 1928. İngilizce neşriyatta da zaman zaman bu özellik belirtilir. Gertrude Emerson'un "Halideh Hanoum" adlı yazısında ise annesinin dönme olduğu kaydedilmiştir. *Asia* XX, nr. 1, Ocak 1920, s. 86-89.

[5] Salih Zeki, karısının çok renkli elbiseler giymesiyle eğlenir. *Memoirs,* s. 275. Bu devreye ait resimlerinde Halide Edib gerçekten çok süslü ve güzeldir. Ayrıca ideal kadın kahramanlarının en önemli özellikleri şık giyinmesini bilmeleridir.

cı beslenme çocuğu zayıf düşürmüştür, ayrıca asabî bir bünyesi vardır. Hastalığın tedavisinde de çocuğa iki usul uygulanır. Babası onu Mülich adlı bir Alman doktoruna gösterirken, anneannesi de, onu okutur ve Arziye Hanım adlı bir üfürükçüye tütsületir. *Sinekli Bakkal*'a çok canlı sayfalarla giren ve Osmanlı toplumunda bir ihtiyaca cevap verdiği anlaşılan bu âdetten, Halide Edib Arziye Hanım dolayısıyle, hatıratında bahseder.

Anncannesinin eski Osmanlı tipi evinde çok çeşitli insanlar yer alır. Tıpkı ülke gibi, bu Osmanlı evinde de, çeşitli ırklardan insanlar birlikte yaşarlar. Bu insanlar evin efendileri değildirler; fakat İslâmiyet ve Türklük evin belirli işlerini yapmakla görevli olan insanları, evin halkı sayar ve aralarında bir fark gözetmez. Bu evin içinde aşçı kadın, köleler, cariyeler ve bacılar vardır[6].

Evin özel günleri arasında Ramazan apayrı bir yer tutar. Bu ayın İstanbul örfündeki yeri büyüktür. Bilhassa büyük camilerin civarındaki semtlerde muhteşem bir şekilde kutlanır. Daima parasızlık çeken anneannesi, Ramazan için özel hazırlıklara girişir, konu komşuyu davet eder (s. 39-40; 50-51). Halide Edib, bir Ramazan ayını Süleymaniye civarında oturan zenci süt ninesi Nevres Bacı'nın evinde geçirir. Bu tecrübe Halide Edib'in bütün yazılarında görülen cami ve din duygusuna karşı saygıyı kazandırması bakımından mühimdir. Ona göre, Müslüman şehir, köy veya mahalle minaresiz olmaz, bu ayrıca bir güzellik unsurudur da[7]. Romanlarında canlandırdığı ideal tipleri, mutlaka dindar, hiç değilse dinî hislere saygılıdırlar. Süleymaniye'de kaldığı bu ayın Halide Edib'e çok tesir ettiği muhakkaktır. Çarşaflı kadınlar dualar fısıldayarak camie gelirler. Erkekler imparatorluğun her tarafından geldiklerini gösteren kılık ve kıyafettedirler. Satıcılar kına ve sürme satmağa çalışırlar, zira bunların kullanılması Peygamber'i memnun edecektir.

Halide Edib'in hatıratında, Süleymaniye Camii'ni tasviri ve içinde uyanan ilk dinî hisler, ilerki yıllarda sosyal hayata bakışı, sosyal bir müessese ve ferdî bir huzur kaynağı olarak dinî değerlendirmesi bakımından çok önemlidir. Aynı şekilde İstiklâl Mücadelesi'nden itibaren yazdığı romanlarda din, bilhassa İslâmiyet büyük yer tutar. *Vurun Kahpeye* romanında İslâmiyet'in sonsuz müsamahası, Tanrı'nın sonsuz rahmetinden bahsederken, aynı zamanda korkunç yobaz tipleri çizer. *Sinekli Bakkal*'da İslâmiyet bir yaşayış şekli olarak, bir felsefe ve huzur kaynağı olarak, insanları birleştiren mutlak bir değer hâlini alır. Diğer eserlerinde ise din yaşanan günlük hayatın parçası olarak geçer, fakat her zaman eserlerin bütününe hakim vasıf taşımaz.

6 Halide Edib romanlarında her hangi bir mütalaaya ihtiyaç görmeden, evin hizmetçilerinden sadece Ermeni veya Rum diye bahseder. Sadece *Yeni Turan*'da ırkçı bir görüşle hareket eder. Turancı Kaya hasta, yatağı başında bir Rumu değil bir Türkü görmek ister. Bu hizmetçi tipleri Cumhuriyet'ten sonraki romanlarında, yerlerini köyden şehre gelen köylü kadınlara bırakır.

7 "Artık tamamiyle karar verdim ki uzun minareleri olmayan, hiç değilse kulelere benzeyen uçlar yükselmeyen şehirlerin güzelliğini ben anlayamam. Toprak yığınlarından yapılmış, çöl ortasına atılmış en zavallı köyümüzün bile arkasında havanın değişen renklerinde bazen başını kaldıran beyaz ve ince bir minare, yalçın ve küllük olan yerlerde bile bir güzellik, bir sanat ve heyecan anıtı oluyor" ("Ayrılırken", *Vakit*, nu. 2374, 12 Ağustos 1924).

Parçalanan Osmanlı Devleti'nin aydınları, karşılarında daima kitle hâlinde bir Hıristiyan camia görürler. Halide Edib bu günlerde yazdığı yazılarda İslâmiyet'i yüceltir ve onun Hıristiyan camia karşısında nasıl yalnız bırakıldığını işler[8]. Kolejde aldığı Hıristiyan kültürüne rağmen, daima Türk ve Müslüman kalması, biraz da çocukluğunda kazandığı bu çok kuvvetli dinî terbiye ve ihsaslara bağlıdır.

Din, sadece ibadet ve mabetlerden ibaret değildir. Yiyecekleri, iftar sofraları, çocuk oyunları, hediyeler, giyim kuşam, eğlence şekilleriyle örfün en küçük noktalarına kadar sinmiştir. Toplumdan bu birleştirici unsur çıkarıldığı an, her şey değerini kaybetmekte, bir mihraka bağlanamayan ve birbiriyle münasebeti olmayan, mânasız şekiller hâline girmektedir.

Halide Edib, altı yaşındayken okumayı öğrenmek ister ve Amin alayıyla okula başlar. İlk defa bu tören dolayısıyla şampanya rengi bir elbise giyer. Mânasını anlamadan da olsa, *Kur'an* okumasını öğrenir ve dildeki musikiyle büyülenir. *Kur'an*'dan sonra, *Afrika Seyahatnamesi*'ni ve *Sergüzeşt-i Mevt* adlı korkunç tasvirlerle dolu bir kitabı okur ve uzun yıllar bu kitabın kâbusunu yaşar. Çevresindekilerden bol bol hikâyeler dinlemektedir. Kafkasyalı Fikriyar'ın hikâyeleri, kızkardeşi Nilüfer'in Kürt dadısının renkli ve canlı kıyafeti, söylediği türküler muhayyilesini besler.

Yalnız bu dindar evin de Halide Edib'e zor gelen bazı tarafları vardır. Flora adlı köpeği, namaz kılındığı için evin her tarafında dolaşamaz. Mamafih, bu köpeği, yatak örtülerini paraladığı için üvey annesi de istememektedir.

Dayısının ve büyükbabasının ölümünden sonra Halide Edib, anneannesiyle birlikte Selimiye'ye yerleşir. Bu semt de güzel ve geniş manzarasıyla eski bir Türk semtidir. Uzak akrabaları Süleyman Ağa ve Ahmet Ağa anlattıkları hikâyelerle çocukta folklor ve halk edebiyatı sevgisini başlatırlar. Ahmet Ağa ile *Battal Gazi ve Ebu Müslim-i Horasanî* hikâyelerini okurlar ve bu hikâyeler Halide Edib'in muhayyilesinde büyük izler bırakır. Fakat asıl sevdiği masal kahramanı Hazreti Ali olur. Onun hikâyelerini okurken korkmaz, bilakis bütün canavarları öldüren bu iyi kahramanın varlığı içine güven verir.

Bu hikâyelerden bahsederken, Halide Edib dikkate değer bir insan anlayışı ileri sürer: Askerî kahramanlar edebiyatta, tarihte övülürler, masallarda değil, zira onlar insana aynı zamanda korku verirler. Hazreti Ali başarısız bir politikacıdır, ama üstün bir insandır. Halide Edib, bazılarının onu Tanrı mertebesine çıkarmasını haklı bulur.

Çocukluk yıllarında aldığı bu iki farklı yaşayış ve terbiye Halide Edib'de iki ayrı tabaka yaratmaz. Yaşadığı hayat hemen hemen en ufak unsurlarına kadar içine sinmiştir ve hemen hepsi ilerde eserlerine aksedecektir. Başlangıçta daha ağır basan Batılılık, Millî Mücadele devresinde çok değişik bir veçhe kazanır. Halide Edib savaş dolayısıyla Batı'nın iğrenç cephesiyle karşılaştıktan sonra, kendi millî temel değerlerini yeniden görmeğe başlar. Yurt dışında geçirdiği yıllardaysa, Batı'nın günlük yaşa-

[8] "Fatma Kadın Kaç Bana" *Büyük Mecmua*, nu. 11, 18 Eylül 1919.

yışıyla, kendi değer sistemleri içinde yaşayan Osmanlı Türkü arasında bir paralellik bulur ve bundan sonra eserlerinde eski Osmanlıyı sadece Batı ile eşit görmez, aynı zamanda yer yer onu Batı'ya karşı yüceltir de. *Sinekli Bakkal* romanı bilhassa bu açıdan büyük önem taşır. Cumhuriyet'ten sonra siyasî şartların yarattığı maziye tepki, maziyi red, Halide Edib'te çok farklı bir şekilde tezahür eder. O, maziyi bütün bütün reddetmek yerine, mazinin müsbet taraflarını görür ve yüceltir.

1893/94 tarihinde Halide Edib yeni bir çevreye girer. Burası, romancının "Bir Dost Çehresi Etrafında"[9] adlı makalesinde yücelttiği ve gelişmesinde çok büyük faydası olan Amerikan Koleji'dir. İngilizceyi çabucak öğrenir, babasının arkadaşı Woods Paşa[10] Halide Edib'e orijinal çocuk masalları getirir. Miss Fensham ve Miss Dodd burada tanıdığı ilk öğretmenlerdir. Evdeki dini terbiye okuldaki hayatını zorlaştırır. Ahmet Ağa İngilizce kitaplarda gördüğü insan resimlerinin günah olduğunu söyler, babasının hanımlarından biri *İncil'i* görünce dehşete düşer. "Fark etmeden Hıristiyan olacaksın" der. Ancak kafasında önceden *Battal Gazi* ve halk hikâyelerinin hazırlığı bulunan Halide Edib, bunları bir çeşit masal gibi okur. Ancak bir misyoner okulunun, farklı dinlere mensup olan öğrenciler üzerinde bazı rahatsız edici tesirleri de vardır. Halide Edib, kendisi gibi zor durumda kalan bir Yahudi kızından da bahseder (s. 149-151).

Halide Edib, bir süre Kolej'i bırakmak zorunda kalır. O, bunu Abdülhamit'in, liberal fikirleri öğrenirler korkusuyla, Türklerin çocuklarını yabancı okullara göndermelerini" istememesine bağlar (s. 153). Tahsil devresini babasının evinde geçirir ve koleje gidemediği günlerde evde özel dersler alır. Babası, anneannesinin eskiden oturduğu eve geçmiştir ve modern bir kadın olan üvey anne, evi Avrupaî eşyayla alafranga bir tarzda döşemiş; Halide Edib için de bir çalışma odası hazırlanmıştır. Şükrü Efendi'den Arapça öğrenen çocuk, böylece *Kur'an*'ın mânasını da anlayacağını düşünerek sevinir. Zaten anneannesi ona sıkı sıkı tenbih etmiştir: "O evde kimse doğru dürüst ibadet etmez, sakın geceleri dualarını okumayı unutma" (s. 156). Halide Edib günlük ibadetini yapar, perşembe ve pazartesi geceleri ölülerin ruhuna "Yasin" okumayı ihmal etmez. Bu evde kendisini yalnız hissetmektedir; içine kapanır, hatta fazla dindar olur. Kafasında birtakım sorular birikir. Komşuları Peyker Hanım'la dost olur. Piyano çalan, kocasının erkek arkadaşlarını kabul eden bu kadının evinde ilk hürriyet fikirlerini tanır.

İngilizceyi İngiliz mürebbiyelerden, müziği ise bir İtalyan sahne sanatkârından öğrenir. İtalyan müziğine alıştığı gibi zamanla, bu müziğin Akdeniz ikliminin ruhu-

[9] "Bir Dost Çehresi Etrafında" *Tanin*, nu. 41, 28 Temmuz 1324/10 Eylül 1908.

[10] Woods Paşa da hatıratında ilk İngiliz hayranlarından olan Edib Bey'i ziyarete gittiğinde Halide Edib'in kendisine kahve getirdiğini yazar. O zamanlar Kolej'e devam eden Halide Edib'in "Sevr Anlaşması" ile Türkiye'yi Yunanistan'ın büyütülmesine kurban etmeğe hazır olduklarını gösterene kadar İngiliz olan her şeyin hayranı" olduğunu belirtir. Sir Henry F. Woods, *Spunyarn From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore - 47 Years Under the Ensigns of Great Britain and Turkey*, London 1924, c. II, s. 65-66.

nu aksettirmesi bakımından, bize en yakın musiki olduğuna kanaat getirir[11]. İngiliz mürebbiyelerinden biri, Türkleri de, daha önce bulunduğu Hindistan'daki yerliler gibi İngilizlerden aşağı gören biridir. Halide Edib'in John Abbot'tan yaptığı *Mâder* (*The Mother*) tercümesi bu ilk öğrencilik günlerinin eseridir. Bu tercümeyi Mahmut Esat Efendi düzelterek bastırmıştır. Halide Edib, bu tercümesiyle bir nişan alarak taltif edildiği gibi, basında hakkında yazılar da çıkar.[12]

1899'da tekrar Kolej hayatı başlar. Evde de seçkin özel öğretmenlerden ders görmektedir. Rıza Tevfik Türkçe, edebiyat ve Fransızca öğretir. Herbert Spencer'in hayranı olan Rıza Tevfik, Doğu mistik felsefe, sanat ve şiirini de anlatır. Bunlar öğrencisinin ilgisini çeker. Halide Edib'in önüne yepyeni bir yol açan, Rıza Tevfik'in düşünce ve sanatı olur (s. 185).

Halide Edib, kolejin üzerinde çok kuvvetle tesir etmiş olduğunu söyler ve bu tesirleri madde madde zikreder:

1. Evdeki huzursuz hayat tam bir çocukluk yaşamasını engellemiştir. Burada daha önce yaşayamadığı çocukluğunu yaşama imkânını bulur.

2. Misyonerler arasında Hıristiyanlığı tanır. İslâmiyetin dış veçhesine sarılır, garip bir şekilde yeni kültürden edindiklerini Müslüman inancına uydurmağa çalışır (s. 192). *Mevlid* ile Hazreti İsa'nın doğumunu mukayese eder (s. 194)[13].

3. Hıristiyanlığın tatbikatta Hazreti İsa yolundan ne derece ayrıldığını görür. Hıristiyanlık da tıpkı İslâmiyet gibi kendinden olmayanlara kapılarını kapamıştır. Bu devrede onu cezbeden yeni bir din vardır: Budizm.

4. *İncil* okutan Miss Fensham ile, çok geniş bir dünya görüşüne sahip olan Dr. Patrick'in tesirinde kalır.

5. Çeşitli arkadaşlar edinir. Yardım duygusu gelişir. Osmanlı İmparatorluğu içindeki azınlıkları tanır.

6. Erken gelişmiş olan zihnî yapısı, hocalarıyla arkadaşlık etmesini sağlar. Philip Brown'u tanır ve onun vasıtasıyle Fitzgerald'ın Ömer Hayyam tercümesini okur. Bu tercüme de ona, ömrü boyunca tesir eder.

[11] Halide Edib İtalyan musikisi ve musikişinaslarının bize daha yakın olduklarına kanidir. *Mevlid*'in bestelenmesi hakkında yazdığı bir yazıda, jüride "Akdeniz ruhunu sezebilecek tercihan İtalyan bir musikişinasın" bulunmasını gerekli görür (*Yeni İstanbul*, nu. 2298, 9 Nisan 1965). Romanlarında ve hikâyelerinde bu unsura sık sık rastlanır.

[12] *Mader*, Karabet matbaası, 1314/1897; Ahmet Midhat, "Muharrerat-ı Osmaniyeye Bir Lahika", *Tercüman-ı Hakikat*, nu. 5918-718, 8 Teşrinevvel 1313/20 Teşrinevvel 1897; "Şuun-ı Nisvan", *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 133, 9 Teşrinevvel 1313/21 Ekim 1897, s. 6; Aynı gazetede *Mader*'in "İfade-i Mahsusa"sı yayımlanır (nu. 134, 16 Teşrinevvel 1313/28 Ekim 1897). "*Mader*, eser-i Ceyb-i Hümayun-ı Cenab-ı melukâne kâtib-i sânisi Mehmet Bey'in kerimesi Halide", *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 142, 21 Kanunevvel 1313/2 Ocak 1898. Halide Edib bu tercümesi dolayısıyle II. Abdülhamit tarafından bir nişanla taltif edilir, *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 152, 26 Şubat 1313/10 Mart 1898.

[13] "Mevlud-Müslümanların Noeli" *Yeni İstanbul*, nu. 2298, 9 Nisan 1956.

7. Osmanlı ve Avrupa taklidi olmayan yeni bir yaşayış şeklini yakından görür ve tanır.

8. Daima yabancılarla bir arada bulunmasından dolayı millî şuuru gelişir. Türklüğe dair meselelerde çok hassastır.

Halide Edib, gerçekten de Kolej'de edindiği bu tecrübeleri ömrü boyunca muhafaza eder. Ömrü boyunca Batı'nın bütün değerlerini kendi değerlerimizle mukayese etmiştir ve daima müsamahalı ve geniş bir dünya görüşüne sahip olmuştur. Daima taklide ve köksüzlüğe karşı tiksinti duyduğu gibi, din duygusunu da asla kaybetmemiştir.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu kadar Hıristiyanlığa açık bir kültür ve tesir içinde Halide Edib'in o tesire kapılmayarak dengeli bir ruh ve zihniyet yapısına ulaşmasında, küçük yaşlarda evinde aldığı İslâmî terbiyenin önemi büyüktür. O, kendinde mevcut olan terbiyeye Batı ve Hıristiyan terbiyesinin ve kültürünün aşılanması suretiyle gelişmiştir.

Kolejin Halide Edib'i kendi millî meseleleri üzerinde düşünmeye sevkettiği de bir vâkıadır. Halide Edib, çeşitli makalelerinde bu tesirleri anlatır. Kolej çeşitli yazar ve şahısların, çeşitli konular üzerinde ders ve konferans verdikleri bir okuldur. Bu şahıslardan ikisi, bir zenci köyünü modernleştiren bir misyoner doktor hanımla musikişinas kocasıdır. Bu misyoner, insanları yeniliğe cezbedebilmek için en tesirli vasıtanın itimat kazanmak olduğunu anlatır. Köylü, ancak onlara itimat ettikten sonra, köylerinde yeni evler, yollar yapmış, temizliğe itina göstermiş ve okula başlamıştır. Misyoner, doktor, ebe, müzik hocası, marangoz, ev idarecisi ve okul öğretmeni olarak köy halkının karşısına çıkmıştır. "Acı Hatıralardan" adlı yazısında Halide Edib, bu hanım konferansçının ve kocasının çaldığı Amerikan zenci musikisini ve Anadolu hakkında söylediklerini anlatır. Doktorun sosyalist kocası, konserinden sonra şunları söyler: "Genç dostlarım, buraya gelmeden Anadolu'yu dolaştım. İnsanların bu derece sefalet, bu derece ruhanî, maddî ve zihnî bir fakr altında ezileceklerine Anadolu'yu görmeseydim, inanmazdım. Siz, rahat, asude evlerde büyüyen genç kadınlar, bir gün gelir de cemiyetin, servetin ve hayat-ı adiyenin bayağılığını hayatınızı doldurmağa kâfî bulamazsanız, Anadolu'daki vatandaşlarınızı düşününüz! Biraz durdu, sonra, hiddetli hiddetli açık bir Alman telaffuzuyla şu cümleyi fırlattı: Yalnız insan oldukları için değil, toprağınızın, vatanınızın, bu mahrum, bu binasib hissedarlarını ne vakte kadar hayvandan beter bir sefalette, bir eziyette bırakacaksınız?"

Anadolu'nun sefaletini, bir ecnebinin ağzından, hele Bulgar kızlarının alaycı tebessümleri karşısında duymak, Halide Edib'te şiddetli bir hüzün yaratır. Anadolulu Ermeni arkadaşlarıyla kendisini aynı paralelde görür: "O gece ruhum, cinsini tayin edemediğim bir bürûdetle üşümüş, üşümüş, üşümüştü, hâlâ da üşüyor"[14].

[14] "Acı Hatıralardan", *Tanin*, nu. 71, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908. Belki bu gençlik hatırasının tesiriyledir ki

Bu misyonerin tesirini, romanlarındaki çevresini parça parça, yavaş yavaş değiştiren genç kadın kahramanlarında olduğu kadar, bizzat kendi hayatında, Vakıf Okulları müfettişliği, Suriye ve Anadolu maceralarında bulmak kabildir. Romanlarında bu misyoner doktorun tekabül ettiği en önemli şahıs *Yeni Turan*'ın kahramanı Kaya'dır. Sırf kendi gayretiyle Kaya, Değirmendere köyünü modern bir köy hâline getirir. Cumhuriyet devrindeyse bu tip Lâle (*Tatarcık*) ve Ayşe (*Sonsuz Panayır*) ile devam eder. Sosyalist kocasıysa, muhtemelen Nazım'ın (*Handan*) örneğidir.

Koleje, Salih Zeki gibi matematikçiler, rahip Pere Hyacinthe, Swami Vivicananda adlı bir Brehmen gibi çeşitli kimseler gelir. Bu Brehmen, Halide Edib'i ilk defa Asya'nın mistik cazibesiyle karşılaştırır. Daha ziyade mistik temayüllerle beslenen ruhu Salih Zeki'nin özel dersleriyle müsbet bir dengeye ulaşır. Auguste Comte'un hayranı Salih Zeki, öğrencisinin önüne yepyeni bir dünya açar. Bu, yarı aydınlığın, gölgelerin sızamadığı pozitif bir dünyadır.

Çocukluk ve tahsil yıllarında, böylece çok zengin tesirlerle beslenen Halide Edib, Kolej'i bitirir bitirmez, 1901'de Salih Zeki ile evlenince, yeni bir çalışma dönemine girer. Hazırlamakta olduğu yazıları için kocasına yardım etmektedir. Büyük İngiliz matematikçilerinin hayat hikâyelerini tercüme eder, kocası ve babası için Sherlock Holmes'un hikâyelerini çevirir. Günlerini doldurmak ve kendini tatmin etmek gayesiyle Fransız edebiyatını okumağa başlar. Zola'yı okur, onu ruhunun terbiyecisi sayar (s. 208-210). 1902'de geçirdiği sürmenaj da Halide Edib'in eserleri bakımından önemlidir. Ölümü beklediği, en yakınlarını bile yabancı gördüğü, hiçbir şeyden zevk almadığı, uyuyamadığı ve değer duygusunu kaybettiği bu devresi, romanlarının hemen hepsine girmiştir. *Heyula, Handan, Son Eseri, Yeni Turan, Mev'ud Hüküm, Kalp Ağrısı*'nda hastalık ön planda görülür.

İlk oğlunun doğumu bir kurtancı gibi imdadına yetişir. Bu doğumla o, fazla entellektüel olmaktan kurtularak, her kadının paylaştığı asil, basit bir duygunun güzelliğini idrak eder. Bu doğum sırasında her şey eski Türk âdetlerine göre yapılır. Nevres Bacı yedi gün lohusa şerbeti kaynatır, ihtiyar Özbek şeyhi bebeğin kulağına ezan okuyarak adını koyar. Bu devrede babasının ve çocuğunun hastalıkları, onları kaybetme endişesinin yarattığı kâbuslu rüyalar günlerini doldurur.

1904'te ikinci oğlu Hasan Hikmetullah Togo doğar. İlk oğluna, gördüğü bir rüya üzerine Ayetullah adını veren Halide Edib, ikincisine de büyük Japon generali Togo'nun adını kor.* Artık Sultantepe'de değil, pis, büyük evlerin, gürültülü sokakların bulunduğu Beyoğlu'ndaki rasathanenin müdür evinde oturmaktadırlar. Burada tek

Halide Edib, bilhassa Balkan Savaşı sonrasında Bulgarlara karşı büyük bir nefreti dile getirir. Sık sık yazılarında görülen "dün sütçümüz olan Bulgarlar" tezyifinin yanı sıra, Bulgarlardan her Türkün ömür boyu nefret etmesini telkin eden nutku dikkate değer ("Felâketlerden Sonra Milletler", *Türk Yurdu*, c. III, nu. 16, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913, s. 520-529).

* Çocuğunun da bir denizci olması hayalindedir: "Barbaros Hayrettin'in Haleflerine", *Tanin*, nu. 37, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908.

meşgalesi kitapları ve piyanosudur. Zola'dan sonra yine Shakespeare'e döner, *Hamlet*'i tercümeye girişir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün unsurlarını bünyesinde toplayan ailesinin fertleri, acı, tatlı hayli karışık tecrübeler geçirirler. Bunların arasında Kürtçülük dolayısıyle sürülen annesinin ilk kocası olan Bedirhani ailesi mensupları da vardır. *Sinekli Bakkal*'daki sürgün hikâyelerinin kaynağı da bir bakıma kendî şahsi tecrübelerinden gelir.

1906'da geçirdiği bir ameliyattan sonra nekahat devresi için bulunduğu Büyükada'da Hüseyin Cahit'le komşuluk ederler. Çevresi yavaş yavaş genişlemektedir. Artık Türk tarihiyle ilgili kitaplar okur, Naîma'yı Shakespeare'le mukayese eder. Bu Halide Edib'in kendisini yazmağa hazırladığı devirdir. Doğu'yu temsil eden ailesinden gelen kültür ve örf, İngiliz ve Amerikan terbiyeleriyle birleşmiş, çeşitli öğretmenler ve çevresi ruhunun, fikirlerinin eksikliklerini tamamlamış ve Halide Edib'i sosyal faaliyetlerine hazırlamışlardır. Halide Edib artık Osmanlı tarihi hakkında bir fikir sahibidir. Osmanlı İmparatorluğu'nu kuranların müstesna yaratılışlı insanlar olduklarına inanır. Onlar imparatorluklarını idareci, savaşçı, kanun koyucu ve sanat koruyucusu olmaları sayesinde kurmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bozulması, zamanla sultanların zalim müstebitler hâline dönmesinden ileri gelir. Milletlerde değişme ve reformun iki şekilde yapılabileceğine kanidir. Süratli ve kanlı ihtilâlle, 2. Tedricen, içten gelişen, huzursuzluk çıkarmadan ve kan dökmeksizin yapılanlar. Bu mücadele belki daha uzun zaman alır ve ıstıraplı olur, fakat birinci yolda bozulan müesseselerle birlikte iyileri de yok edilir. İhtilâlin yıktığı devletin yerine, yenisini kurmak zordur. Bu birinci tipin örneği Fransız ihtilâlidir. Halide Edib'in İngiltere'yi örnek gösterdiği ikinci yolda, düşüncesiz liderler eline düşmeden veya yeni fikirler tehlikeli bir veche almadan reformlar gerçekleştirilir. Bu milletler mesut milletlerdir (s. 237).

Halide Edib'in tarihimiz hakkındaki fikirleri araştırmanın "Fikir Eserleri" bölümünde ele alınacağı için burada bahis konusu edilmeyecektir.

Halide Edib'in yakınlarından Peyker Hala'nın ve Hamdi Efendi'nin oğlu Avrupa'daki Genç Türkler'e katılmıştır; anne ve babasıyla haberleşmesine Halide Edib'in Amerikalı dostları aracılık etmektedirler. Amerikalı yazarların 1908 ihtilâlinin hazırlayıcıları arasında Halide Edib'in adını ısrarla zikretmeleri belki de bu tavassut dolayısıyladır[15]. Zira Halide Edib, 1908 ihtilâlinin beklenmedik bir şekilde geldiğini anlatır ve olaya zemin teşkil etmek üzere Genç Türk hareketinin tarihçesini vererek (s. 246-251), kendisinin bu haberi aldığı zaman çok şaşırdığını söyler. Kocası Salih Zeki elinde bir gazeteyle gelmiş ve Meşrutiyet'in ilânı haberini okumuştur. Halide Edib bu haberle heyecanlanır (s. 252).

Tanin gazetesinin çıkmağa başlamasıyla, Halide Edib'in imzası da bu gazetede görülür. İlk yazı, *Tanin*'in 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihli birinci sayısın-

[15] "Two Women Contend for a New Eden in the East", *The New York Times Magazine*, 7 Şubat 1926, s. 9, 22; "Obituary Mrs. Halide Edib Adıvar" *The Times*, nu. 55909, 15 Ocak 1964, s. 15.

da çıkar. Yazının başlığı Tevfik Fikret'in "Sis" şiirinden alınan "Kaç nasiye vardır çıkacak pâk u dırahşan" mısraıdır. Bu yazı, adeta Fikret'in "Rücû" şiirine, artık ailesinin erkeklerini tehlikede görmeyen ve vatana, millete Meşrutiyet'i hediye eden "padişah" ve "ordu"ya, bir "millî bayram" gününe sahip olacağına inanan bir kadın ve annenin ağzından söylenen mensur bir naziredir. Kadınlar, çocuklarına insanlık, vatan ve hürriyeti öğreteceklerdir. "Çocuklarımız ilk lakırdıya başlayınca kanun-ı esasimizi, hüccet-i hürriyetimizi ezberleteceğiz." Bir yıl sonra basılan *Seviye Talip* romanı bir bakıma, Meşrutiyet devrinin ideal kadın tipini Macide'nin şahsında çizer. Ayrıca Halide Edib bu yazısındaki heyecanı her sosyal değişmede duyacaktır. Millî Mücadele'de olduğu gibi 1950 seçimlerinden sonra T.B.M.M. de yaptığı konuşmada 14 Mayıs tarihinin "demokrasi bayramı" olarak kabulünü teklif edeccktir[16].

Bu tarihten itibaren Halide Edib, *Tanin* gazetesinin kadrosundadır. Heyecan tonu yüksek, adeta Türk kadınlarının sözcülüğünü yaptığı bu yazılar, çevresinde büyük akis uyandırır. Halide Edib, pek çok mektup aldığı gibi, birçok ziyaretçileri de kabul ettiğini yazar. Onların anlattıkları hikâyeler, Halide Edib'in sonraki yazılarının malzemesini teşkil edecektir (s. 270). Basında da Halide Edib'e ithaf edilen birçok şiir ve yazılar görülür. Halide Edib'e hitaben açık mektuplar yayınlanır, yazıları alıntılanır. (Bk. bibliyografya).

Halide Edib sadece *Tanin*'e yazmaz. *Aşiyan, Resimli Kitap, Demet, Musavver Muhit* dergilerinde de yazar. Bu arada: "Türk Kadınının İstikbali" adlı bir mektubunu Londra'da çıkan *Nation* dergisine gönderir (Ekim 24, 1908). Bu mektupla Halide Edib, İngiltere'de ilgi uyandırır ve ömür boyu devam edecek bir dostluğun temelini de atar. Eğitimde yeni metotları deneyen Isabel Fry bu yazı ile ilgilenir ve Halide Edib'e bir mektup yazar. Eğitim konusu Halide Edib'in en çok meşgul olduğu ve kafasını yoran bir mescledir.

İttihatçıların işbaşına geçmelerini takiben muhalifler hücuma başlarlar. Bu arada Halide Edib de tehdit edilmektedir. Halide Edib, aktüel konuları işlediği makaleleri yanında edebî eserlerini de –*Raik'in Annesi, Heyula* (1909), hikâye ve mensur şiirleri– yayımlar. Sosyal meselelerle meşgul olur, konferanslar verir.

1909 Şubat'ında Isabel Fry İstanbul'a gelir ve üç hafta kalır. Halide Edib onu çeşitli şahıslarla tanıştırır, okulları gezdirir. Isabel Fry bunları gördükten sonra kadınların tahsili ve okullar hakkında bir makale yazar (s. 276)[17].

31 Mart isyanı Halide Edib için bir tehlike yaratır ve bir zaman Avrupa'da olan, şimdiyse mürtecilerle işbirliği yapan Peyker Hala'nın oğlu Tevfik, Halide Edib'e adının kara listede bulunduğunu bildirerek kaçmasını tavsiye eder. Halide Edib önce

[16] 14 Mayıs'ın demokrasi bayramı olarak kabulünü teklif eder. "Menderes'in kurduğu hükümet programı münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, c. I, Dönem 9. Birleşim 9 s. 97-100.

[17] "Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme: Miss Fry'ın Raporu", çev. Halide Salih, *Tanin*, nu. 167, 18 Kânunsani 1909.

babasının evine gizlenirse de, babası İttihatçı olduğundan, emniyetini sağlamak için önce Özbekler tekkesine, sonra da Amerikan Koleji'ne sığınır. Kolejin müdürü Dr. Patrick'in yerine Dr. Vivian bakmaktadır. Dr. Patrick *Under Five Sultans* adlı kitabında[18] 31 Mart olayında Halide Edib'in babasıyla ve iki çocuğuyla birlikte koleje sığındıktan sonra Mısır'a kaçtıklarını yazar, halbuki Halide Edib, babasının beraberinde bulunduğundan bahsetmez. İstanbul'un korkunç bir havaya büründüğü bu günleri Halide Edib çok canlı bir şekilde anlatır. O zamanlar Üsküdar'da bulunan Kolej'de dört gece gizlendikten sonra, İsmailiye gemisiyle Mısır'a gider. İstanbul'da anarşi devam etmektedir. Bu arada Adana'da Ermenilerle Türkler arasında katliam da başlamıştır. Halide Edib, bu olaylarda İttihatçıların suçu olmadığına inanır; zira onlar karşı-ihtilâl ve anarşi karşısında gizlenmekteyken böyle bir işe kalkışamazlardı (s. 284).

Gemide Fransız bir şarkıcı kadınla yolculuk yapan Halide Edib beş günlük bir yolculuktan sonra İskenderiye'ye varır. Halide Edib'i, Salih Zeki'nin arkadaşı olan bir Ermeni profesör karşılar ve Muhammed Ali Place'deki bir otele yerleştirir. Küçük oğlu hastalanınca yeni sıkıntılar ortaya çıkar, Salih Zeki'yi Mısır'a çağırmak zorunda kalır. Mayıs'ta Salih Zeki gelir, çocuk tehlikeyi atlatmıştır. Halide Edib, kendisini İngiltere'ye davet eden Isabel Fry'ın davetini, Salih Zeki'nin ısrarı ve çocuklara iyi bakılacağı teminatı karşısında, kabul ederek Port Said'ten gemiye biner.

Halide Edib, Londra'da, Miss Isabel Fry'ın Marylebone Street'teki evinde kalır ve onun kendisi için hazırladığı programa uyar. Masefield, Dillon, Prof. Brown, B. Russel ile tanışması bu sıradadır. Zihninde en kuvvetli tesiri bırakmış olan Nevinson'dır[19]. Halide Edib *Mor Salkımlı Ev*'de "gerçi ben İngiltere'yi bilmiyordum ama benim İngiliz gazetelerinde çıkmış olan makalelerim beni o muhitte epeyce ismen tanıtmıştı," (s. 145) demekle beraber, Halide Edib'in *Nation*'da çıkan tek bir yazısını bulabildim. Prof. Brown ve B. Russel ile olan dostlukları sonraki yıllarda da devam eder. Bu toplantılar ve temaslarda Halide Edib, İngiltere'den başka hiçbir yerde görüşülmesine cevaz verilemeyecek olan konuşmalara şahit olur. Dillon adlı "İrlanda muhtariyetini müdafaa eden" ateşli bir hatibin konuşmasından sonra "İngiltere'nin iç idare sisteminin hususiyetleri" ne hayran kalır (s. 147). Feminizm meselesi, Fry'ın da dahil olduğu Quakers topluluğu, parlamento, Fry'ın Hampstead'deki köy evinde kurduğu okul, hepsi Halide Edib için yeni birer tecrübe olur.

1909 Ekim'inde memlekete döner, aynı yıl tifoya yakalanan oğlunun baş ucunda *Seviye Talip*'i yazar. Bu kitabın başında yer alan Fahir'in İstanbul'a dönerken, İngiltere hakkında söylediği sözler ve yaptığı mukayeseler, Halide Edib'in bu çok taze

[18] London 1930, s. 213-214. Halide Edib'in Dr. Patrick'e bir mektubu ve aralarındaki ilişki için bk. İ.Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul: Dergâh Yay. 2000, s. 494-496

[19] Nevinson da hatıratında Halide Edib'ten bahseder. *More Changes More Chances*, London 1925, s. 294-295. Halide Edib'in İngiltere seyahatine dair izlenimleri *Akşam* gazetesinde çıkmıştır (nu. 7411-7451, 10 Haziran-20 Temmuz 1940).

izlenimleriyle ilgilidir. Bu kitap tenkitlere hedef olur[20].

31 Mart olayından sonra Halide Edib'de bir değişme başlar. Yazı faaliyetine devam etmekle beraber, siyasî mahiyetteki makalelerin yerini mensur şiirler, hikâyeler veya edebiyata dair yazılar alır. En büyük meşgalesi tahsil ve terbiyedir. 1910 Halide Edib'in evlilik hayatında da bir dönüm noktası olur. Salih Zeki, bir öğretmen hanımla ciddi şekilde ilgilenmeğe başlamış ve onunla evlenmek istemiştir. Halide Edib baba evinde birçok acı sahnelerine şahit olduğu poligaminin şiddetle aleyhindedir. Salih Zeki'nin geçici gönül maceralarını ve kaprislerini bildiği için, bir süre Yanya'ya babasının yanına gider, dönüşünde Salih Zeki'yi evlenmiş bulur. Bu hadise dokuz yıllık evliliklerinin sonudur. Soğuk bir nisan gecesi çocuklarıyla birlikte Nakiye Hanım'ın Fatih'teki eski üslûp, büyük evine gelir. Boşanma Halide Edib'te büyük bir kalp kırıklığı ve bezginlik yaratır. Günlerce hasta yatar, karşısındaki Fatih Camii'nin sivri minarelerini seyreder, bir bostan dolabının daimi gıcırtılarını dinler.

Fazlıpaşa'da bir ev bularak taşınır. Hastalığı devam etmektedir. Salih Zeki'nin yeni evliliği büyük merak uyandırmıştır, Halide Edib çevrenin merakına zahirî bir kayıtsızlık gösterir. Yazılarını yatakta yazar ve kendi kendisini tahlilden kaçınır. Çocukları Gedikpaşa'daki Amerikan okuluna giderler. Bu hasta günlerinde, Halide Edib sokak satıcılarının seslerine ilgi duyar.

İmparatorluk artık yıkılış içindedir. 1911'deki Trablusgarp Savaşı'nı 1912'de Balkan Savaşı takip eder. Tahsil ve terbiye ile meşgul olması dolayısıyla Maarif nazırı Sait Bey Halide Edib'e öğretmenlik teklif eder. Hiçbir zaman öğretmenliği düşünmemiş olan Halide Edib'e bu devrede tahsilli Türklerin öğretmenlik yapması, bir çeşit askerlik görevi gibi gelir. Nakiye Hanım'la birlikte işe başlarlar. Türk okullarını bitirmiş, Amerikan Kolcji'nde bir süre öğretmenlik yapmış olan Nakiye Hanım Darülmuallimat'a müdür olur, Halide Edib de hocalarla konuştuktan sonra okul hakkında bir rapor hazırlar. Okulda yapılması gerekenleri Halide Edib şöyle tesbit eder:

1. Derslerin çoğu Arapça ve Farsçadır. Bunun devamı gerekmekle beraber, daha yeni, canlı bir dile (Türkçe baskısında Batı dili diye tasrih eder), modern bir havaya ve techizata ihtiyaç vardır.

2. Yapılması gereken hayatî değişiklik, Türk öğrencide yeni bir ruh geliştirmektir. Öğrencilere sorumluluk ve işbirliği duygusu, kendine güven, öğretmenlere açık fikirlilik, müstebitlikten kaçınma düşünceleri aşılanmalıdır.

Nakiye Hanım işini mükemmel bir şekilde başarır. Halide Edib de Darülmuallimat'ta tedris usulü hocası olarak çalışır, bu onun Türk öğrencileriyle ilk temasıdır.

[20] Bekir Fikri, "Seviye Talip", *Piyano*, nu. 6 -10 1326/1910; *Tanin* gazetesinde Mehmed Nafiz'in (nu.740, 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910) Halide Edib dışındaki kadınları "beyinsiz" diye tavsif etmesi, Müslüman Türk hanımların öfkesini uyandırır ve protestolar *Tanin*'in özür dilemesiyle kapanır. Bk. *Yeni Gazete*, nu. 754, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910; nu. 755, 30 Eylül 1910; *Sırat-ı Müstakim*, c. 6, nu. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 84-86.

Bu yıl kızların eğitimi bakımından çok hareketli geçer. Maarif nezareti iki yıl sonra bir idadi ve yatılı yeni bir Darülmuallimat açar. Sait Bey kadınların eğitiminde cidden faydalı bir unsurdur.

1911'de İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali üzerine İtalya'ya ait her şey boykot edilir. Bu boykot sebebiyle Halide Edib *Handan*'daki Sicilya faslını Korfu'ya naklet-mek zorunda kalır. Hatta, romanın kahramanı Verdi'yi çaldığı için Halide Edib, Selanik'ten kendisini azarlayan mektuplar alır. Girit isyanı, keza bütün milliyetçi ve vatanperver kalemleri harekete getirir.

1910-1912 arası Halide Edib'in Türkçülerle temasa geçtiği yıllardır. *Yeni Turan* adlı yegane ideolojik romanını Gökalp'ın ve Türkçülerin tesiriyle verdiği gibi "Münacaat", "Allah'ın Nuru" gibi millî heyecanla dolu mensur şiirlerini de yazar, heyecanlı hitabeler söyler. Halide Edib, Fazlıpaşa'daki evinde Yusuf Akçura, Gökalp ve devrin diğer aydınlarını kabul eder. Gökalp'a hayranlık duymakla beraber, siyasî anlayış bakımından Gökalp'tan ayrıldığını belirtir. "İnanıyordum ve inanıyorum ki, Türkiye'de milliyetçilik kültüreldi ve o zamanlar düşündüğümüz gibi, Rusya'daki Türkleri bizimle siyasî bakımdan birleştirmeye imkân yoktur" (s. 315). Halide Edib bunun sebebini onların bizden kültür bakımından farklı olmasında bulur. Dış Türkler Osmanlı edebiyatını ne kadar severlerse sevsinler, bizden farklıdırlar. Onların kültürünü teşkil eden tesir ve unsurlar Rus, Osmanlı Türklerininki ise Batılıdır. Belki, çok ilerde, bir birlik düşünülse bile, bu ancak federatif devletler şeklinde olabilir. Halide Edib, daha sonraki yıllarda da muhafaza ettiği bu fikirleri sebebiyle *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı eseri yayınlandığında bazı tenkitlere maruz kalmıştır[21].

Türk Ocağı Cemiyeti 20 Haziran 1327 (3 Temmuz 1911) de fiilen, 9 Mart 1328 (22 Mart 1912) de resmen kurulur. 1918 yılında teşkil edilen Hars ve İlim Heyeti azaları şunlardır: Halide Edib, Hamdullah Suphi, Mehmet Emin, Ağaoğlu Ahmet, Ziya Gökalp, Köprülüzade Fuad, Hüseyinzade Ali Bey.

İkinci Yurtçular Derneği de Halide Edib'in Cenevre Türk Yurdu'na yazdığı, Türk kadınları hakkındaki mektup üzerine kendisine "Türklerin ulu anası" unvanını verir[22].

Türk Ocağı 1911'de açıldığı zaman iki prensibe dayanmaktadır.

1. Faaliyetleri Türklerin kültür inkişaflarına hizmet edecektir.
2. Ocak, siyasî bir kurum olmayacaktır.

Halide Edib, Ocak içindeki çalışmalarını anlatırken, bu arada milliyetçilik ve beynelmilelcilik anlayışını da ortaya kor. O, ırkdaşlarını sevip, meziyetlerini ve ku-

[21] Kurt Tarık Özhan, *Hayır! Esir Türk İlleri Kurtarılacaktır*, 1956 2. b. 1956 2.b. 1970; Ahmet Temir "Tarih, Dil ve Türkçülük Meseleleri", *Türk Yurdu*, c. II, nu. 7, Ekim 1960, s. 49-54.

[22] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler* 1859-1952, İstanbul 1952, s. 378-391.

surlarını gördükten sonra, başka insanların ıstırap ve neşelerini ve millî hayatlar içinde tezahür eden şahsiyetlerini daha iyi anlamıştır (s. 325-326).

1911 Haziran'ında ikinci defa olarak İngiltere'ye giden Halide Edib Cambridge Terrace'da bir daire tutar, orada bir müddet çalışır, *Yeni Turan*'a yazar (s. 331). Isabel Fry İrlanda'dadır.

Sessizliği, tecrit edilmişliği, loş havasıyla verimli olan Londra'yı seven Halide Edib *Yeni Turan*'da bir ütopyadan bahsettiğini söyler. Bu ütopya, kadınların oy hakkına sahip olduğu, kafaca ve kalpçe geliştiği, insan ve hayat münasebetlerinin düzenlendiği, çalışma ve sadeliğin en yüksek ideal olarak alındığı, sadece millî kültüre kavuşmuş değil, aynı zamanda liberal ve siyasette demokratik bir Türkiye hayalidir. Bu romanda Halide Edib, bize çok yabancı bir mezhebin Quaker'lerin tesiri olduğunu itiraf eder. Yeni Turan'cıların giydikleri gri çarşaflar, beyaz başörtüler bunların ilhamıyladır.

1912'de neşrettiği *Handan* ve *Yeni Turan* romanlarıyla Halide Edib kendisini bir romancı olarak kabul ettirir.

Ağustos sonlarında Balkan Savaşı başladığı zaman, Halide Edip yurda dönmüştür. Balkan Savaşı Halide Edib'i en ziyade uyandıran ve ömrü boyunca unutamadığı bir tecrübe olur. Balkan devletleri Türklere saldırmış ve fena idare edilen bu savaşta Makedonya muhacirleri panik içinde İstanbul'a sürüklenmiştir. Muhacirlere doğru dürüst yer bulunamaz, hepsi camilere sığınırlar. Bu arada bir de kolera salgını başlar. Halide Edib çocuklarını anneannesiyle Üsküdar'a gönderir, kendisi de Nakiye Hanım'ın evinde Teali-i Nisvan cemiyetinin yardım ve hastabakıcılık kolunu tanzimle uğraşır. Bu savaş günlerinde Halide Edib Türk halkı ve askeriyle yakından tanışır, onların sebat ve dayanıklılığını, vefasını görür ve sever. *Mev'ud Hüküm* adlı romanında, bu tecrübelerinin akisleri bulunur.

1896'da kadınlar tarafından kurulan ilk yardım derneği Cemiyet-i İmdadiyc'den sonra, 1909'da kurulan Teali-i Nisvan cemiyeti bizdeki ilk kadın cemiyetidir[23]. Kurucuları arasında öğretmenler ve tahsilli kimseler vardır. Derneğin asıl gayesi üyelerinin kültürünü arttırmaktır. Dernek üyeleri Fransızca ve İngilizce dersleri verirken sınırlı sayıdaki Türk kadınları için de Türkçe, ev işleri ve çocuk bakımı kursları açmışlardır[24]. Gedikpaşa okulundan Mrs. Marden ve Mrs. Bowen İngilizce öğretirler ve Gedikpaşa salonunu kadınlar için konferanslara ayırırlar. Kulüpte feminist bir temayül vardır.

Bu kulüp İstanbul'da Sultanahmet'te otuz kişilik bir hastane kurar. Binayı üyelerden Mihri Pektaş temin etmiştir. Üye kadınların doktor ve eczacı olan eşleri de gö-

[23] Tezer Taşkıran, Kaybettiğimiz Büyük Romancı" *Son Havadis*, nu. 1238, 18 Ocak 1964.

[24] *Tanin*, nu. 195, 15 Şubat 1909; *Tanin*, nu. 1341, 4 Temmuz 1912; *Mektep Müzesi*, nu. 3, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913, s. 79.

nüllü olarak yardım etmektedirler. Gönüllü Türk kadın hastabakıcıların çalıştıkları bu hastaneye sadece yaralı neferler alınır.

Halide Edib'in hatıralarının hem İngilizcesinde hem Türkçesinde bu hastahane faslı ve Balkan Harbi günleriyle ilgili olan bölüm, son derece hisli ve vatanperverane dir. Milletinin kaderini paylaşırken, bu güzel Müslüman Türk şehrinde düşman ordularını görme endişesi içini kanatmaktadır. Balkan Savaşı Halide Edib'te Müslüman ve Müslüman olmayanlara karşı Batı'nın tutumu hakkında çok şuurlu ve ömrü boyunca muhafaza edeceği bir fikir de kazandırır. Balkan Savaşı'nda Makedonya'da, Türk ve Müslüman üç bin kişi kesilmiştir. Bu, son yüz yılın en büyük katliamlarından biri olduğu halde, Ermeni meselesinde gösterilen hassasiyet burada gösterilmez. Bu vâkıalar Türkiye'de ve Asya'nın Müslüman bölgelerinde acı acı konuşulur. Halide Edib, bu meseleden *Turkey Faces West* adlı eserinde de uzun uzadıya bahsederek, Balkan devletlerinin vahşetine örnek olmak üzere, İkinci Balkan Savaşı'nda bu devletlerin birbirlerini nasıl imha ettiklerine dair, Batılılarca daima daha muteber tutulan, kendi kaynaklarına dayanan raporlar verir.

Muhacirler İstanbul'a geldikten sonra bir de kolera tehlikesiyle karşılaşmışlardır. İstanbul'un işgali bahis konusudur. Teali-i Nisvan Cemiyeti muhacirler için yardım kampanyası açar. Bu maksatla "Darülfünun salonlarında toplantılar başlar. Halide Edib'in de katıldığı bu toplantılardan birinde, kadınlar muhacirlere yardım için, mücevher ve kürklerini verirler. Seçilen iki kadın temsilci Avrupa kraliçelerine protestolarını bildirmek üzere elçiliklere giderler. Çekilen bu telgraf hiçbir tesir yaratmaz, hatta Batılı gazetelerin bazılarında alaylı yazılar çıkar. Batı, Türkiye'nin ıstırabını belki de zevkle seyretmektedir[25].

İkinci toplantı Şubat ayında yapılır. Şair Nigâr ve Fatma Aliye'nin de konuştukları bu toplantıda Halide Edib, "Münacaat"ını! okur[26].

Umumî Konferanslar Cemiyeti'nin kadınlar için tertiplediği bir diğer konferansta da yine Mehmet Emin, Satı Bey'lerle birlikte konuşan Halide Edib "Felâketlerden Sonra Milletler" adlı bir konferans verir[27].

Halide Edib, Maarif nazırı Şükrü Bey ile eğitim meselelerinde anlaşamamaktadır; istifa ederse de Talat Bey'in ricasıyla vazgeçer, ama üç ay sonra kesin olarak ayrılır. Şükrü Bey kalite yerine sayıya önem verdiği için bu anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Bir ay sonra da Nakiye Hanım ayrılır (s. 350).

Aralarındaki bu anlaşmazlığa rağmen Halide Edib, Şükrü Bey'in çalışmalarından sitayişle bahseder. "O tarihte İstanbul'da kendi gelenek, kültür ve özelliklerine sahip birkaç eğitim merkezi vardı: Galatasaray, Mülkiye, Darüşşafaka ve iki kolej.

[25] "Patriotic Awakening of the Turkish Women", *The Literary Digest*, XLVI, nu. II, 15 Mart 1913, s. 563-564.
[26] *Tanin*, nu. 1513, 16 Şubat 1913.
[27] *Tanin*, nu. 1568, 12 Nisan 1913; *Türk Yurdu*, c.v, nu.16, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913, s. 520-529

Bunlar yeni rejim ve imparatorluk için sayıca az, fakat değerli, tahsilli vatandaşlar yetiştirmiştir. Şimdi biz de standardı muhafaza etmek ve aynı zamanda istenilen kalitede öğretim materyalinin azlığına rağmen, sayıyı yükseltmek zorundaydık. Kadın tahsilinden bahsetme ciddi olarak yeni rejim tarafından başlatıldı ve 1913'te iyi bir kolejimiz ve okulumuz oldu. Gayretlerimizin, kaliteyi bozmaksızın sayıyı yavaş yavaş arttırmak olduğunu anlamıştım (s. 348).

Halide Edib'in ikinci öğretmenlik tecrübesi Hayri Efendi'nin Evkaf'ta başlattığı reformlara bağlı olarak kurduğu Evkaf okullarındadır. Nakiye Hanım umum müdür, Halide Edib de umumî müfettiş ve müşavir olarak bu okullarda çalışmağa başlarlar. Nakiye Hanım samimi bir çalışma neticesi genç, kabiliyetli bir öğretmen kadrosu teşkil eder. Öğretmenlere ders verenler arasında Hüseyin Cahit, Dr. Adnan, Edib, Cavit ve Yusuf Akçura Beyler vardır. Bu okulun dostu olan Gökalp, Şükrü Bey'in tevhid-i tedrisat fikrini kabul eder. Şükrü Bey'in kanaatine göre, Evkaf dinî bir müessese olduğu için okulları bulunmamalıdır. Halide Edib ise Evkaf okullarının resmi okullardan daha laik olduğuna, ayrıca şehrin uzak ve fakir semtlerinin ihtiyaçlarına cevap verdiğine kanidir; okulları teftiş ederken o semtleri tanır. *Mor Salkımlı Ev*'de en çok Sinekli Bakkal'da dolaştığını yazmaktadır (s. 173).

Bu günlerde evi kalabalıklaşmıştır. Üvey ablası Mahmure, kocası ve çocuklarıyla, anneannesi ve Nakiye Hanım'ın okulunda öğretmenlik yapan kızkardeşi Nigâr, Halide Edib'le birlikte oturmaktadırlar. Anneannesi Halide Edib'i ziyaret eden misafirler arasında sadece Dr. Adnan'la konuşur. Dr. Adnan aynı zamanda aile doktorlarıdır. Anneanne, eski, beyaz perdeli, divanlı, mor salkımlı evini özler. Torununun evindeki iskemleler, ağır perdeler ve küçük odalar onu rahatsız eder. Keza yeni tip kadınları görmekten dehşete düşer. Onların kollarını sallayarak yürümeleri, giyimleri, konuşmaları, anneanne için yadırgatıcıdır. İhtiyar kadın, kendisini çok oturduğu bir dünyada yabancı gibi hisseder. Bu yeni kadınlar erkeklerin gözlerine bakarak yüksek sesle konuşmakta, herkesin içinde sigara içmektedirler.

Haminne hastalandığı zaman Dr. Adnan ve *Kur'an* okuyacak hoca çağırılır. Dr. Adnan bir erkeğin yanında başının açık olmasından rahatsızlık duyan ihtiyar kadının duygularına saygı duyduğu için, onun başörtüsünü örter. Yaşlı kadının ölümünden hemen sonra Halide Edib bir apandisit ameliyatı geçirir (s. 191)[28].

Talât Bey bu sırada Isabel Fry'ı kadın tahsilini düzenlemek için davet eder. Isabel Fry Şükrü Bey'le bazı temel meselelerde anlaşamadığı için bir ay temaslarda bulunduktan sonra geri döner (s. 359). Halide Edib bu ziyaretten bahsederken, eğer Ev-

[28] *Tanin* gazetesi, bir gazetenin Viyana'da bulunan Halide Edib'in çok hasta olduğu için Hüseyin Cahit'in de Viyana'ya gittiği haberini yalanlar: "Filhakika geçenlerde uğradıkları apandisit hastalığından bir ameliyat ile iade-i afiyet etmiş olduğundan ikmal-i tedavi zımmında Viyana müessesat-ı sıhhıyesinden birine gitmişlerdir. El-yevm orada bulunan edibe-i muhterenin ahval-i sıhhıyelerinde mucib-i endişe hiçbir şey bulunmadığı gibi Hüseyin Cahit Bey'in Avrupa'ya azimeti meselesi ile de alâkadar değildir." *Tanin*, nu. 1839, 6 Şubat 1914.

kaf okulları kalsa ve ilerleseydi, Cumhuriyet'in laiklik reformu, memlekette büyük bir sarsıntı yapmadan geçerdi kanaatine sahip olduğunu söyler. Zira bu okullar, modern kafalı ve ileri görüşlü din adamları yetiştirmiş olacaktı[29]. Ancak Şükrü Bey ile Hayri Efendi arasındaki anlaşmazlık, Hayri Efendi'nin istifasıyla biter, Şükrü Bey Evkaf okullarını maarife bağlamaya karar verir (s. 369).

Halide Edib'in müfettişlik günlerinden kalan en canlı hatıralardan biri de Arasta denen bir sokakta 1914 yılında modern giyimi yüzünden sokak çocuklarının hücumuna uğramasıdır. Halbuki bu eski, muhafazakâr, fakir semtlerde, eski bol bir çarşafla, yüzü açık dolaşırken, aynı çocukların yardımını görmüştür (s. 363-365)

Nakiye Hanım'ın öğrencileri için *Kenan Çobanları* adlı bir piyes yazan Halide Edib (1914), bu piyesin sahneye konması ve Türk Ocağı'nda oynanması sırasında, Yahya Kemal ve Ertuğrul Muhsin de çalışırlar. *Kenan Çobanları* daha sonra Suriyeli Ermeni bestekar Vedi Sabra tarafından bestelenir. Bu piyes dolayısıyla yazılan bazı yazılarda, konusunu *Tevrat*'tan alan bu eserin Müslüman muhitte iyi karşılanmadığı belirtilmektedir[30].

Türk Ocağı salonu, çeşitli konserler ve konferanslara açıktır. Halide Edib orada erkeklere de konferans vermiştir (s. 370). Ocak'ta sadece Türklüğe ait meseleler hakkında konferans verilmesini isteyenlerle, daha geniş düşünenler arasında çatışma vardır (s. 371). Halide Edib Ermeni papaz ve musikişinas Goumitas Vartabet'le arkadaşlık eder. Vartabet'i dinleyenler arasında Yahya Kemal, Mehmet Emin, Yusuf Akçura da vardır. Anadolu türkülerini toplamış olan Vartabet bir Türk düşmanıdır. Yusuf Akçura Goumitas Vartabet'i Anadolu türkülerini Türklerden çaldığına kanidir (s. 372). Türk düşmanı olmasına rağmen Ocak tarafından himaye edilen Goumitas hastadır ve Dr. Adnan'ın tavassutuyla Paris'e tedaviye gider. *Memoirs*'ın yazıldığı 1926 yılında bir tımarhanededir (s. 374).

Avrupa kültürüyle yetişmiş olan Halide Edib'te Avrupalıların Türklere karşı menfî tutumu bir tepki yaratmaktadır. Adeta milliyetçiliği bir çeşit savunma vasıtası olarak kullanır. Halide Edib savaşın genel olarak aleyhindedir, fakat İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'na girmelerini zarurî bulur, onlar bu savaşa adeta itilmişlerdir. Bunun sebeplerini de şöyle sıralar:

1. Kapitülasyonlardan kurtulma isteği.

2. Rus emperyalizmi korkusu.

3. Malî durum. Tarafsız kalabilmek bile paraya ihtiyaç göstermektedir ve İttihatçılar bu yardımı müttefiklerden temin edemezler.

4. Müttefiklerin kararlı ve açık bir Hıristiyan taraftarlığı göstermeleri ve Türki-

[29] *Mor Salkımlı Ev*, s. 179.

[30] "Türk Ocağı'nda Kenan Çocukları", *Türk Yurdu*, c. 10, nu. 2, 24 Mart 1332/6 Nisan 1916; Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1968, s. 36.

ye'deki azınlıklar meselesi. İngilizlerin himayesinde Rumların, Fransızların himayesinde Ermenilerin giriştikleri katliam, Türkleri müttefiklerden soğutmuştur.

5. Almanya'nın açıkgözlülüğü.

1915-1916 yılları Türk Ocağı toplantıları, müsamereleriyle geçer. Bunların gayesi, hem yaralılara yardım toplamak hem de millî galeyanı ayakta tutmaktır. Ocak'ta yapılan kış müsamerelerinin sonuncusunda, Halide Edib ve Mehmet Emin Çanakkale hakkında yazdıkları biri mensur, biri manzum şiirlerini okurlar. Eski sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, Halit Ziya ve Hüseyin Cahit'in de katıldıkları "bu müsamereden hasıl olan 5080 kuruşun nısfı yaralı gazilerimiz menfaatine olmak üzere Hilâl-i Ahmer'e ve nısf-ı diğeri de aynı maksat ile Müdafaa-i Milliye cemiyetine teslim edilir"[31].

1915'te Halide Edib'in "Türkçülük Nedir" adlı yazısının *Türk Yurdu*'nda neşredileceğine dair bir haber görülürse de, Halide Edib ya bu yazıyı yazmaz veya dergide neşri uygun görülmez. Derginin bir sonraki nüshasında yazının neşredilememesinden dolayı bir özür çıkar[32].

Yine bu tarihlerde Halide Edib Türk Ocağı'nda çoğu İttihatçı olan kalabalık bir dinleyici kitlesine hitap eder. Konu Ermeni meselesi ve millî ekonomidir. Halide Edib, o zamanlar Ermeni meselesini farklı görmekte olduğunu itiraf ederek, Ermenilerin Türkleri katlettiklerini bilmediği için itham edici bir konuşma yaptığını söyler ve bu konuşmanın tarihi olarak 1916 yılını verir. Halide Edib'in bu konuşması Şükrü Eflatun adlı bir tıp öğrencisinin müdahalesine sebep olursa da, başkan öğrenciye söz hakkı vermez. Halide Edib, başkanın bu davranışını doğru bulmaz. Mamafih, Şükrü Eflatun hemen ertesi günü, Ermenilerin Türkleri nasıl katletmiş olduklarına dair bir büyük cilt kitap gönderir. Bu konuşmasından sonra Halide Edib'in cezalandırılması istenirse de Talât Paşa razı olmaz, fakat Halide Edib'in aydın ziyaretçilerinin sayısı azalır. Bu toplantının tatsız akislerinden Yahya Kemal de bahseder. Ancak Halide Edib'in İttihatçılardan soğuması daha önceki tarihlerde başlamıştır. Nitekim, Yahya Kemal yazısında Çanakkale Savaşı günlerinde Bilgi Derneği'nde yapılan bir toplantıda, Halide Edib'le merkez-î umumi taraftarları arasında şiddetli münakaşaların çıktığını anlatır. Ne yazık ki bu konuşmalarda Halide Edib'in neler söylediğinden bahsetmez. Bu münakaşalar İttihatçılarla partiye kayıtlı olmayan Türkçülerin ikiye ayrılmasıyla son bulur. Yahya Kemal, Halide Edib'in evinin sokağının İttihatçılar tarafından kontrol altında bulundurulduğunu da yine aynı yazısında kaydeder.

Halide Edib'in Ermeniler hakkındaki bu konferansının kötü tesirinden sonra, kalkıp Suriye'ye gitmesi, bu gidişi bir çeşit sürgün hâline sokmaktadır. Yahya Kemal, Halide Edib'le birlikte gitmeği reddeder ve bu teşebbüse bir fantezi gözüyle bakar: "Bu manzarada biraz hiffet ve gülünç bir şey vardı, Anadolu bomboş dururken,

[31] *Türk Yurdu*, c. 8, nu. 6, 21 Mayıs 1331/3 Haziran 1915, s. 2629-2670.

[32] *Türk Yurdu*, c. 8, nu. 2, 3, 1, 15 Nisan 1915 s. 2529, 2543.

yalnız Cemal Paşa'nın muvakkat bir hükümranlığını tezyin etmek için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye'de bir maarif feyezanı, bahusus o felâketler ortasında, birçok insanı acı acı gülümsetiyordu"[33].

Halide Edib, bu işe hevesle sarılmıştır. İzmir'de Rahmi Bey Hıristiyanları korurken, Cemal Paşa da Suriye'ye sürülmüş Ermenileri korumaktadır diyen Halide Edib[34], Cemal Paşa'nın, Araplara politik mahiyette öğretim yaptıkları için, Fransız okul ve manastırlarını kapatmak zorunda kaldığını, yeni açılanları da yetersiz bulduğu için, bu işi kendisinin düzenlemesini istediğini söyler. İlk önce Halide Edib'in kardeşi Nigâr gönüllü olarak bir grupla birlikte gider ve orada altı sınıflı bir ilkokul açar.

1916 yazında Cemal Paşa tarafından okulları açmak ve durumu incelemek için çağrılan Halide Edib ve Nakiye Hanım, oradaki eski İslâm ve Türk mimarisini incelemek üzere davet edilen Hamdullah Suphi ile birlikte Suriye'ye giderler. Bu seyahat Halide Edib'in İzmit ötesine ilk geçişidir; yolda ilk defa olarak fakir, yorgun askerin hâlini, yiyeceğini temine çalışan, kocaları askerdeki kadınları görür, onlarla konuşur. Herkes savaştan bezmiştir. Ermeni katliamından kaçan Doğu Anadolu Türkleriyle karşılaşır, fakir, terk edilmiş Arapları görür. Bütün bu ıstırap levhaları, onun fikirlerinde büyük değişiklikler yapacaktır.

Lübnan, Beyrut ve Şam'daki okulları inceledikten sonra raporunu hazırlar. Bunun özeti şudur: Beyrut, Lübnan ve Şam'daki okullar birleştirilmeli; bu vilâyetlerden her birinde, öğrenciyi idadi ve öğretmen okuluna hazırlayacak altışar sınıflık, örnek birer hazırlık okulu açılmalıdır. Türkçe, Arapça ve Fransızca öğretilecek üç dildir. Halide Edib yabancı dilin İngilizce olmasına, bu bölgelerin fazlasıyla Fransız kültürü içinde yetişmiş olmaları bakımından itiraz eder. Bu okulların esas gayesi Araplara ilerde, istiklâllerini kazandıkları zaman, Türklerle işbirliği yapmalarını sağlayacak bir zihniyet aşılamaktır (s. 402-403).

Halide Edib'in hayatının bu safhalarında zaman zaman adeta bir Arap milliyetçisi gibi duyup düşündüğü hissedilir. Bu belki de din birliğinden gelen bir şeydir. Suriye'de Fransızlar imparatorluk unsurlarını ayırma çabası içindedirler. Savaşın hüküm sürdüğü bu günlerde çeşitli durumlarla karşılaşılır. Hastahane, ana okulu ihtiyaçları en azından tahsil kurumları kadar önemlidir. Fakat Halide Edib'in gözleri çölde, Türk askerinin şerefini, zaferini gösterecek bir abide arar (s. 419). Bu ülkeye Türkler "Anadolu'dan çok daha fazla emek ve para sarf ettiler. O topraklarda Türk kanı döktüler. Fakat Araplar memleketlerini müdafaa eden Türkiye'yi istemiyorlardı. Çünkü Türkiye bilhassa tahsil ve idarede lâzım gelen zihniyeti aşılamağa muvaffak olamamıştı"[35]. 16 Eylül 1916'da İstanbul'a dönen Halide Edib, Evkaf okullarının maarife geçmesi

[33] Yahya Kemal Beyatlı, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1968, s. 35; 37-38.

[34] Bu olaylardan yıllar sonra Halide Edib ve Cemal Paşa Ermeniler tarafından katliam sorumlusu sayılmışlardır. Bk. *The New York Times*. c. LXXI, nu. 23. 612, 17 Eylül 1922.

[35] *Mor Salkımlı Ev*, s. 201.

üzerine Nakiye Hanım'la birlikte istifa eder. Eylül'den Kasım'a kadar Halide Edib sıkıntı içindedir. Tek satır yazamaz. Savaş hiç bitmeyecek gibidir. İslâmiyet'te manastır olsa, kendisini bir manastıra atacak haldedir. İşte bu sıkıntılı günlerde Cemal Paşa kendisini okulların kurulması için tekrar çağırır ve Aralık ayı sonlarında elli kişilik kadın ve birkaç erkekten ibaret bir kafile Suriye'ye hareket eder. Suriye'ye gitmeden iki gün önce, Bursa'da babasını ziyaret eden Halide Edib, Avusturya gümrük memurlarının altın kaçakçılığı dolayısıyle yaptıkları arama münasebetiyle, Avusturyalı kadın müfettişin muamelesine sinirlenir ve kadını tokatlar. İş, polise intikal eder ve iki gün sonra hem kontrol tarzı hem de müfettiş hanım değiştirilir. (s. 436). Bu olay, bir dost bile olsa, kendi memleketinde, o ülkenin gelenek ve örfünden habersiz yabancının ne derece sevimsiz olduğunu ortaya koyması ve Halide Edib'in tepkisi bakımından mânalıdır.

Suriye'de okullar Ocak ayında açılır. Aintoura yetimhanesinde öğrencilere el işleri öğretilir. Bu bölümde Halide Edib, Türk, Kürt ve Ermeni çocuklarının özelliklerinden bahseder (s. 448-449). Bu arada babasına vermiş olduğu vekâletname ile Dr. Adnan'la evlenirler (23 Nisan, 1917). Birkaç ay için Dr. Adnan'la birlikte İstanbul'a dönerse de 1917 Eylülünde yine Suriye'dedir.

Halide Edib, 1908'de Fikret'in "Millet Marşı"nı idare etmiş, 1915'te Fransızlar ehine Beyrut'taki bir komploya karışarak Erzurum'a sürülmüş olan musikişinas Vedi Sabra'nın okullarına gelmesini Cemal Paşa'dan ister ve bu isteği yerine getirilir (s. 452).

Suriye'de Türkler çeşitli yardım kurumları açarlarken, Amerikalı Dr. Bliss'in damadı Dr. Dodge bir yetimhane, İngiliz Dr. Smith de bir akıl hastahanesi açar (s. 54-55). Amerikalılar bilhassa Ermenilerle ilgilidirler ve Aintoura adlı bir de gazete çıkarırlar[36].

Halide Edib Suriye'nin boşaltılmaya başlanması üzerine bu ülkeye veda eder. Bazı eserlerinden parçalar Arapçaya çevrilmiş, Vedi Sabra *Kenan Çobanları*'nı bestelemiştir (s. 456, 458, 462). *Kenan Çobanları*[37] orada hayli ilgi toplar, ilk defa 20 Şubat 1918'de oynandıktan sonra on kere tekrarlanır. Halide Edib 4 Mart 1918 de Suriye'den ayrılır.

Arabistan' da neşredilen Arapça *Musavver Çöl* adlı bir mecmuanın müdürü olarak adı geçerse de bu dergide yazılarına rastlanmamıştır.

Halide Edib'in Suriye tecrübesi de pek iyi karşılanmaz, hayli dedikoduları mucip

[36] "American Committee For Armenian and Syrian Relief Publishs Report of Neutral Eyewitness on Armenian Encampments" *The New York Times*, 1 Ocak 1917 s. 9.

[37] Bu eserin temsilindeki bir rol dağıtımı elimizdedir. Oyunda rol alan Muazzez Tahsin Berkand'ın mektubu için bk. İ.Enginün, "Halide Edib'in Lübnan'daki Günleri", *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul, Dergâh Yayınevi, 2000, s.168-178. Bu tarihlerde Beyrut'ta bulunan Münevver Ayaşlı *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim* (İstanbul 1973) adlı kitabında bu operayı Yahudi propagandası sayarak, katılınması güç ithamlarda bulunur (s.78-92).

olur. Ahmet Haşim *İctihad*'da yazdığı bir yazıda Halide Edib'in Suriye'de "bir sihirbaz kazanı" karıştırdığını iddia eder[38].

Mart ayından Mondros Mütarekesinin imzalandığı Ekim ayına kadar Halide Edib, Robert Kolej civarında oturur. *Kenan Çobanları* tekrar kolejde oynanır. Bu aylar içinde Halide Edib yazı yazamadığı gibi, sosyal hayattan da çekilmişe benzer.

Birinci Dünya Savaşı sonunda[39] Osmanlı Devleti üzerinde Batılı ülkelerin gayeleri anlaşılınca, Halide Edib'in de aralarında bulunduğu "müttefiklerin ahlâkça üstünlüğüne ve onların insan hakları, adalet gibi büyük sözlerine inanmış olanlar dahi, bunları Türkiye'ye tatbik edeceklerinden emin değildirler"[40]. Halide Edib de bu devrede herkesi saran genel yorgunluk, bıkkınlık ve şaşkınlık içindedir. Ancak bu duygular onun Türk Ocağı'ndaki faaliyetlerini engelleyemez. Yeni idare heyeti üyelerindendir, tüzükteki bazı maddeleri değiştirmeğe çalışır. *Turkish Ordeal*'de ne olduğunu ayrıca tasrih etmediği bu değişikliğin "Türk Ocağı'na Türk gelenek ve kültürünü benimsemiş olan azınlıkları da almak, böylece ocağın ırkçılığa kaymasını önlemek" olduğunu *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda belirtir (s. 9). İkinci önemli faaliyet "köycülük" faaliyetidir. Mizancı Murat'ın *Turfanda mı Turfa mı*, Halide Edib'in *Yeni Turan* romanlarındaki gibi yeni zihniyetteki milliyetçilerin kurdukları modern köy hayali, Türk Ocağı tarafından canlandırılır. Halide Edib bu düşüncenin arkasında Amerikalı Jane Addams'ın kurduğu Hull House faaliyeti ve Edmond Desmoulins mektebinin yayınlarını gösterir. Siyasetle uğraşan inkılâpçı aydınlar, hep üst tabaka ile meşguldürler, fakat yeni Türkiye'nin kurulmasında asıl değişiklik nüfusun çoğunluğunu teşkil eden köylüleri yetiştirmekle mümkündür. Bunun için Tavşanlı köyü seçilir. Dört doktor sağlık merkezleri açarak işe başlarlar.[41] Halide Edib'in ölen, parçalanan imparatorluk karşısındaki bu davranışının önemi şudur: Siyaset her şeyi halletmez. Siyaset masasına oturanın dayanacağı sağlam temeller olmalıdır.

Bu sessiz faaliyet devam ederken, bir taraftan da İstanbul'daki Müttefik kuvvet-

[38] Ahmet Haşim "Halide Edib Hanımefendi'ye", *İctihad*, nu. 129, 7 Teşrinsani 1918, s. 2781-2782. Kendisini ilgilendiren kısımlarını cevaplandırırken Falih Rıfkı, bu yazının İstanbul gazetesinde çıktığını söyler ve Halide Edib'in oradaki faaliyetlerinden bahseder: "Suriye'de Halide Edib Hanım bir sihirbaz kazanı karıştırırken, ben nasıl şampanya içermişim. Halide Edib Hanım Beyrut'ta mektep işlerine bakardı. Kendisini hiçbir suvarede gördüğümü hatırlamıyorum. Açlarla, yetimlerle uğraşır ve Cemal Paşa'nın yanında biraz nüfuzu varsa, yalnız onlar için kullanırdı" (*Çankaya*, İstanbul 1969, s. 130.) Kâzım Şinasi'nin Halide Edib ile Suriye'deki okullar hakkındaki mülâkatı çeşitli gazete ve dergilerde çıkar: *Tanin*, nu. 3073, 30 Haziran 1917; *Servet-i Fünun*, c. 52, nu. 1351, 14 Haziran 1333/1917; *Türk Yurdu*, c. 12, nu. B, 16 Ağustos 1333/1917, s. 202-206.

[39] Halide Edib'in hatıratının ikinci kısmı olan *The Turkish Ordeal*, 1918-1923 yılları arasını içine alır. İlk önce "My Share in the Turkish Ordeal" adıyla *Asia* dergisinde yayımlanır. (Haziran-Ekim 1928). Eser Türkçe olarak "Milli Mücadele Hatıralarından Parçalar" adı ile *Hayat* mecmuasında yayımlandıktan sonra (nu. 51-52, 18, 25 Aralık 1959; nu. 1-20, 1 Ocak-12 Mayıs 1960), *Türkün Ateşle İmtihanı* adıyla basılır (İstanbul 1962). İncelemede kullanılan *The Turkish Ordeal*'dir, sayfa numaraları bu esere aittir.

[40] *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 8.

[41] Doktor Reşit Galip'in mektupları bu konuyu aydınlatıcı niteliktedir. *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 538-544.

ler, mağlup Türklere karşı rencide edici, korkunç davranışlarda bulunurlar. Müttefikler'i Türklere kötü davranmağa iten üç sebep vardır:

1. Tercümanların ve yardımcılarının Ermeni veya Rum olması. Bu azınlıklar Türkleri artık köleleri olarak görmektedirler.

2. Mağluba karşı galibin üstünlük duygusu. Bunu Türk düşmanlığı da beslemektedir.

3. Din farkı. Müttefikler Hıristiyan azınlığı korumaktadırlar. Bununla ilgili olarak Halide Edib, önemli bir gözlemini kaydeder. Colonel Heathcote Smythe, ziyaret ettiği hapishanedeki kötü şartları görünce, Hıristiyan mahkumları serbest bıraktırmıştır. Bunlar alelade katillerdir. İngiliz genel karargahının bu en kudretli şahsı bir Rum kadınla evlidir.

Keza Türkiye'de yıllardan beri İngiliz politikasını yöneten ve çok iyi Türkçe konuşan Mr. Ryan da Türklerden nefretiyle tanınmıştır[42].

İstanbul'da basın sansürle susturulmuş, söylentiler artmıştır. Senegalli askerlerin çocukları kesip yedikleri, sokaklarda kadınları ısırdıkları söylenmektedir. Gerçekten de fesler, peçeler yırtılmakta, Türkler, vapur, tramvay ve sokaklarda, sırtını Müttefik polis ve askerine dayayan azınlığın kötü muamelesine, hakaretine maruz kalmaktadırlar. Vapurların birinci mevki salonlarında karşılaşılan bu gibi olaylar, Halide Edib'in Bebek'ten İstanbul'a taşınmasına sebep olur.

Bu dehşet veren genel durumun yanı sıra, insanın gönlünü ferahlatan bazı parlamalar, uyanışlar da görülmektedir: Vazifesini yaparak çığırtkan, edepsiz bir Rum kadınına haddini bildiren yerli bir Hıristiyan, tanımadığı bir Türk kadınını savunan bir subay, İtilaf kuvvetleri donanmalarının sahile çevrilmiş topları karşısında "bu da geçer" diyebilecek cesaret ve umuda sahip, siyah çarşaflı, fakir kadınlar ve uyanan gençlik.

"Aydınların Türk Ocağı'ndaki konuşmalarını hatırlarım. Bazı Türk subayları Müttefik kuvvetleri ordusunun böyle bir nizamsızlık ve anarşiye müsaade etmeleri karşısında derin bir şaşkınlık gösterirler, bazı siviller de, kendimizinki de dahil bütün askerlere sövüp sayıp, Türkler için Bolşevik olup, Batı medeniyeti dediğimiz insanlık dışı yapıyı yerle bir etmekten başka bir çare kalmadığını söylerdiler. Biri şöyle dedi: "İngilizlerin daha çok insanlıkları yoksa da daha akıllı olduklarını sanırdım. Büyük Bolşevik dalgasına karşı biz yegane, muhtemel engeliz. Bize efendice davranmış olsaydılar, aralarındaki tek tampon devlet olurduk. Şimdi biz o mikrobu Batı'ya geçireceğiz"(s. 6).

Irk ve din birliğine değil de insanların birliğine inanan Halide Edib, ecnebiler

[42] Sir Andrew Ryan'ın Türkiye'deki izlenimlerini anlatan bir kitabı yardır. Burada Halide Edib'ten bahsederken "tam bir milliyetçi" der. *The Last of the Dragomans* With a foreword by the Editor Sir Reader Bullard, London 1951.

arasında kendisi gibi düşünenlere rastladıkça sevinir. Bunlar ya Türk dostu veya Türkiye'deki durumu objektif olarak görebilen ecnebilerdir. Kız kolejindeki tarih öğretmeni Dr. Miller ve onun çaya getirdiği Makedonya'da yaşamış ve çarpışmış, Türk dostu bir İngiliz miralayı, İstanbul'daki Amerikan temsilcisi ve Halide Edib'in kolejdeki öğretmeni olan Mr. Philip Brown, bu şahıslardandır. Mr. Brown Doğulu ve Türk olan her şeye hayrandır. Halide Edib onunla konuşurken bu günlerin "Anti- Turkism denilen siyasî hastalığı"nın geçeceğine inanır. Bunların yanı sıra ateşli bir Hıristiyan ve Ermeni dostu olan Dr. Gates de vardır. O da Adana'daki incelemelerinden sonra bu azınlıkla Ermenilerin güneyde devlet kurmalarının imkânsızlığını anlamış ve Ermeni basınının hücumuna maruz kalmıştır (s. 10-11).

Milliyetçilerin Batılıları bilhassa İngilizleri düşman olarak görmelerine karşılık, padişahın bir İngiliz himayesi düşünmesi, onu millet nazarında bir hain hâline getirmektedir. Padişahın bu düşüncesini İtilaf partisi de paylaşmaktadır.

Bu günlerde Batılılara karşı duyulan düşmanlık hislerine hak verdiren durumların başında, Ermeni yetimleri meselesi gelir. Kimsesiz kalan pek çok çocuk yetimhanelere alınır. Ermeniler, Türklerin kendi çocuklarını alarak Türkleştirmiş olduklarını iddia ederler ve bu çocukların ırklarını tesbit için komisyonlar kurulur. Türk olduğunu iyice hatırlayan çocuklardan nüfus kağıdı sorulur, tabiî ki bu resmî belgeyi hiçbiri gösteremez. O zaman çocukların "Ben Türküm" feryatlarına kimse kulak vermez ve hepsi Ermeni yetimhanelerine gönderilir. Bu trajik olaylardan Halide Edib *Turkish Ordeal*'de uzun uzun, somut örnekler vererek bahseder (s. 16-18). Bu meselede ortaya bir de Amerika çıkar. Halide Edib, Ermeni çocuklarının Müslüman edilmek üzere alınmalarına karşı olduğunu kesin olarak belirttikten sonra, Müslüman aileler tarafından, acınarak, himaye edilen Ermeni çocuklarından da bahseder. Müslümanların Hıristiyanlar gibi misyoner ruhu taşımadıklarını da ayrıca belirtir. Önce Şişli'de, sonra Amerikalılar tarafından Bebek'te Yakın Doğu Yardım Merkezi adı altında açılan kurumlarda çalışan Hilâl-i Ahmer kadın kolu başkanı Nezihe Hanım ve Nakiye Hanım bir-kaç aydan fazla orada duramazlar. Zira Ermeniler her çocuğun derhal Ermeni olarak tescil edilmesini istemekte ve komisyonun Türk olmayan üyeleri, mazilerini çok net olarak hatırlayan Türk çocuklarının feryatlarına kulaklarını tıkamaktadırlar.

Türk ve Ermeni çocukları meselesiyle ilgili olarak, Halide Edib, Dr. Adnan'ın eniştesi Ali Rıza Bey'in bir ricasını yerine getirmek üzere Colonel Symthe'i ziyaret eder ve bu ayırımın, Türklerle azınlıklar arasında ne sonuç doğuracağını sorar. Colonel Symthe'in cevabı kesindir: Onlar adeta birbirine geçmiş iki elin parmakları gibidir. Ayırmak için kesmekten başka çare yoktur.

Amerika cumhurbaşkanı Wilson'un prensipleri mağlup devletler için bir umut kıvılcımı yakar. Aydın Türkler, gözlerini Amerika'ya çevirirler ve İstanbul'da aralarında avukat, naşir ve yazarların bulunduğu bir grup 1918 Aralık ayında Vakit matbaasında Wilson Prensipleri Cemiyeti'ni kurarlar. Paris'te bulunan Başkan Wilson'a

gönderilmek üzere bir beyanname hazırlarlar. Bunda belirli bir süre için Amerika'nın Türkiye'ye malî ve ekonomik alanda mütehassıs ve müşavirler göndererek kalkınmasına, yeni bir rejim ve iç reform yapmasına yardım etmesi istenmektedir. Kısa ömürlü olan bu cemiyet, daha sonraları Halide Edib'in Amerikan mandası taraftarlığının delili olarak kullanılmıştır.

Savaş sonrası bu tutumlarından ötürü, bütün Batılı devletlere ve Amerika'ya karşı nefret duyan Türkler yavaş yavaş, bazı savunma dernekleri kurarak teşkilâtlanmağa başlarlar. Bu silkinme ve teşkilâtlarıma devrinde Kara Vasıf Bey ve Kemalettin Sami Paşa'nın idare ettikleri Karakol teşkilâtında Halide Edib de vazife alır. Teşkilâtın esas vazifesi Anadolu'ya silah ve cephane taşımaktır. Türk milliyetçileri üzerinde en uyandırıcı tesiri yapan şok, 15 Mayıs'ta Müttefik donanmasının himayesinde, Yunanlıların İzmir'i işgalleridir. İzmir işgalinde Yunanlıların yaptıkları taşkınlıklar ve zulüm Türkleri, bir şeyler yapma "Türkiye'yi güya medenileştirici Yunan ordusundan, katillerinden temizlemek" zaruretine inandırmıştır.

Halide Edib İzmir'in işgali haberini Amerikalı dostu Miss Dodd'dan almıştır. Kendisini önce donduran, sonra harekete geçiren bu haber hakkında Halide Edib şöyle yazar: "Bu andan 1922'de İzmir'e Türk ordusunun muhteşem girişine kadar hiçbir şeyin önemi yoktu. Bir fert olmaktan çıkmıştım. Muhteşem millî cinnetin bir parçası olarak çalıştım, yazdım ve yaşadım" (s. 23).

Halide Edib işgalden iki gün sonra Üsküdar Kız Koleji'nde eğitim hakkında bir konuşma yapacaktır. Hıristiyan öğrenciler ve İngiliz, Fransız subaylarının parlak yüzleri karşısında, azınlıktaki Türk öğrencilerinin endişeli bakışları, Halide Edib'in üzerindedir. Halide Edib bu anda kendisini adeta milletiyle birleşmiş hisseder. Gözlerinin önünde İzmir faciası, eski Romalıların vahşi ve kanlı eğlenceleri olduğu halde, bu millî felâketi hiç ağzına almadan "tahsilin, insanları benzerlerine karşı insanca bir duygu ve anlayışa göre yoğurmadığı takdirde beyhude" olduğunu söyler[43].

18 Mayıs'tan itibaren Türk Ocağı, İzmir işgalini protesto eden mitingler düzenlenmeye başlar. Gençler heyecan içindedir, herkes dağlara çıkmak hevesindedir. Bu mitinglerde Halide Edib de konuşur. İlk miting 17 Mayıs 1919'da Fatih'te yapılır, bu Halide Edib'in açık havadaki ilk konuşmasıdır. Yetmiş beş bin kişinin katıldığı mitingte Müttefik uçakları halkın üzerine değecek kadar alçaktan uçar. Kalabalık ile hatip arasında tam bir birleşme vardır. Mitingden sonra Halide Edib ile iki öğrenci saraya gönderilir, fakat padişah kendilerini kabul etmez, mesajı yaver paşaya bırakırlar[44].

21 Mayıs'taki Üsküdar mitinginden sonra yağmurlu, fırtınalı bir günde Haydar-

[43] *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 25.

[44] Fatih nutkunun metni için bk. Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, İstanbul 1968, c. VI, s. 1868-1869; *Vakit*, nu. 561, 20 Mayıs 1335/1919.
Celâl Bayar 21 Mayıs 1919'da Halide Edib'in Darülfünun'da yapılan bir toplantıda konuştuğunu, diğer konuşmacıların Hüseyin Ragıp (Baydur), Öğretmen Nakiye Hanım, Besim, Emin Âli olduğunu söyler. Bu toplantıdan sonra padişaha telgraf çekilmesinin kararlaştırıldığını kaydeder. *Ben de Yazdım*, c. VI, s. 1869.

paşa'da Kadıköy mitingi[45] yapılır (22 Mayıs 1919). Bu mitinglerin en unutulmazı Sultanahmet mitingi olur. İki yüz bin kişinin katıldığı bu mitingin tesiri, halk arasında çok yaygındır. Hâlâ Halide Edib hakkındaki yazılarda, bu mitingten bahsedilir. Wilson prensiplerinin 12. maddesinin üzerine yazılmış olduğu bir kürsüden konuşan Halide Edib, bu günden sonra adeta efsaneleşir. Nitekim dostu Miss Dodd'un kulağına, Halide Edib'in bütün Hıristiyanları öldürmek için halka yemin ettirdiği haberi ulaşır.

Nutkunda Türklere yardım etmesi muhtemel herhangi bir Batılı kuvvetten bahsetmeyen Halide Edib, bu müstesna günde bile fert üzerinde durur: "Her ferdin içinde ezelî bir hak duygusu vardır ve milletleri meydana getirenler de fertlerdir." Bu karanlık günde Türkün iki dostu vardır 1) Müslümanlar, 2) Türkün gayesinin haklılığını anlayarak seslerini yükseltecek olan medenî milletlerin fertleri[46].

Bu hitabeden sonra Halide Edib'in tevkif edildiği söylentisi yayılır, miting Hıristiyan çevrelerde paniğe yol açar ve Müttefiklerin İstanbul'daki yetkililerini endişeye sürükler. Sir Heathcote Smythe, Halide Edib'i görmeğe geldiği bir gün, kendisini tevkiften vazgeçmiş olduklarını ve İngiltere'nin mitingleri takdirle karşıladığını, halkın temsilcileriyle anlaşmayı, padişahla anlaşmaya tercih edeceğini söyler. Fakat bu konuşmayı milliyetçiler çok şüpheli karşılarlar. Biri kanaatini şöyle ifade eder: "İngilizler bir şey teklif ettiklerinde yapılacak tek şey vardır, tamamen aksini yapmak" (s. 40). Zira İngilizler düşünenlerin, aydınların bir kısmını Malta'ya sürmüşlerdir. Belki bu teklif diğerlerini de ortadan kaldırmak için bir bahanedir. Açık hava mitinglerinden vazgeçildikten sonra toplantılar Darülfünun salonunda devam eder.

Atatürk Anadolu'ya geçmiş, münferit savunma teşekküllerini birleştirmeyi başarmıştır. Amasya protokolünden sonra Atatürk'ün İstanbul'daki çeşitli kimselere, bu arada kendisine de bir mektup yazdığını kaydeden Halide Edib, memleketin kurtuluşu için düşüncelerini Atatürk'e bildirir (s. 42). Daha sonra *Nutuk*'ta neşredilen 10 Ağustos 1919 tarihli bu mektup Amerikan mandası propagandaları için bir delil olarak kullanılmıştır[47]. Halide Edib'in millî davada Atatürk'ün emrinde olduğunu ifade

[45] Nutkun metni için bk. *Vakit*, nu. 564, 23 Mayıs 1335/1919.

[46] Sultanahmet nutkunun metni için bk. *Vakit*, nu. 565, 23 Mayıs 1335/1919; *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 32-33.

[47] Falih Rıfkı, İsmet Bey (İnönü), Halide Edib (Adıvar), Refet Bey' (Bele)nin de içinde bulunduğu bir grup yurtsever aydının kurtuluş savaşını imkânsız görerek Amerikan mandasını istediklerini yazarak, delil olarak da Halide Edib'in Atatürk'e yazdığı mektup ile İsmet İnönü'nün Kâzım Karabekir'e yazdığı mektubu gösterir (*Çankaya*, İstanbul 1969, s. 192-193).
Yakup Kadri *Vatan Yolunda: Milli Mücadele Hatıraları* (Ankara 1958) adlı eserinde İzmir'in işgalinden sonra yapılan mitingler ve konuşmalardan bahsederken, Halide Edib'in bu tarihte Atatürk'e karşı büyük güven ve saygı beslemekte olduğunu, Süleyman Nazif'in Pierre Loti ihtifalindeki konuşması dolayısıyla kaydeder. "... birkaç gün evvel Matbuat Cemiyeti'nde yaptığımız bir toplantıda Mustafa Kemal Paşa'ya itimadımızı sarsan bazı sözler söylediğini ve bu sözlerin Halide Edib Hanım tarafından şiddetle reddedildiğini henüz unutmuş değildim" (s. 46)
Son yıllarda da Halide Edib'in fiilen Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'de yer aldığını unutarak onu mandacı olmakla suçlayan yazılar çıkmaktadır. "Sembol Kadın Masalı" adlı yazısında Altan Deliorman, Halide

ettiği bu mektup, bu araştırma dolayısıyla, Batılılara karşı yazarın bu devredeki duygu ve düşüncelerini ortaya koyması ve İngiltere ile Amerika hakkındaki fikirlerini belirtmesi bakımından çok önemlidir.

Mektupta bahsedilenler şunlardır: Türkiye üzerinde emelleri olan Fransa, İtalya ve İngiltere, sureta Amerika'nın mandaterliğini kabul eder görünürlerse de, bunu aslında istemezler. Fransa'nın ve İtalya'nın niyetleri açıktır. Onlar Türkiye'den toprak almak istemektedirler. İngiltere'ye gelince, o daha ince hesaplar peşindedir.

En önemlisi, İngiltere kendi Müslüman sömürgelerine örnek teşkil edecek bağımsız, kuvvetli bir Türkiye istemez, bunu gelecekte bile istemez, hele hilâfet kalırsa. Türkiye'ye bütünüyle sahip olmak için yeni bir savaşı göze alamadığına göre, "Latinleri Türkiye'ye sokmamak için Amerika fikrine zahîr ve tarafdar olur".

Halide Edib, İstanbul'da böylece, "muvakkat bir Amerika mandasını ehven-i şer olarak" gördüklerini belirterek sebeplerini dört maddede toplar.

1. Azınlıklar meselesi. Küçük ve zayıf bir Türkiye, azınlıkların Avrupa devletlerine dayanarak yapacakları taleplere mukavemet edemez.

2. Milleti geliştirecek bir "hükûmet nazariyesi ve tatbikatı" para, ihtisas ve kudreti gerektirir. Bu ihtiyaçların karşılanmasında Amerika yardımcı olabilir. Buna örnek olarak da Filipinleri zikreder. Amerika Filipinler'i "kendi kendini idareye kadir, asrî bir makina hâline" koymuştur[48].

3. Dış rekabetleri ve kuvvetleri memleketimizden uzaklaştıracak kuvvet, Amerika'dır.

4. İstilacı Avrupa'ya karşı Avrupa dışında bir ülkenin, mesela Amerika'nın yardımını kazanırsak, Şark meselesini de Türk meselesini de halledebiliriz.

Bu manda teşebbüsü, "izzet-i nefsimizden epeyce fedakarlık" gerektirmektedir. Ancak "Amerika'nın idare makinası dinsiz ve milliyetsizdir" diyen Halide Edib, onları bir mânada tehlikesiz bulur, Amerika'nın dürüstlüğüne ve saflığına inanmıştır. "Bir millet, samimiyetle Amerika milletine müracaat ederse onlar Avrupa'ya, girdikleri memleket ve milletin hayrına nasıl bir idare tesis edebildiklerini göstermek isterler."

Amerikalıların, Ermeni taraftarı olarak Türkiye'ye gelip durumu gördükten sonra, ülkelerine Türk dostu ve Türk propagandacısı olarak döndüklerini söyleyen Halide Edib, Amerika'nın gayriresmi fikrini belirtir: "Türkiye'yi olduğu gibi hiçbir parçaya ayırmamak, eski hudutları dahilinde vahdet içinde muhafaza etmek şartıyla, umumî ve bir tek manda almak istiyorlar. Suriye, Amerika komisyonu orada iken

Edib'in "gizli yollarla Amerika'nın Türkiye'ye yerleşmesini" sağlamağa çalıştığının delili olarak Atatürk'e yazdığı mektubu gösterir (*Milli Işık*, nu. 36, Nisan 1970, s. 8-15),

[48] Halide Edib, 1913 tarihinde İstanbul'u ziyaret eden Filipin Müslümanlarının temsilcisi bir misyoner hakkında bir yazı yazmış ve onun bir mektubunu tercüme etmiştir. "Hasb-ı Hal", *Tanin*, nu. 1601, 15 Mayıs 1913.

umumî bir kongre akdederek Amerika'yı istemiştir. Amerika'da Suriye'nin bu arzusu pek hararetle karşılanmıştır".

Halide Edib'in yüksek seviyedeki Amerikalılarla bu manda işini görüşmüş olduğu hissini veren bir cümle vardır. Bu da Amerikalıların Ermenistan devleti diye bir devleti bizim hudutlarımız içinde kurmayacaklarıdır. "Eğer manda alırlarsa bütün milletleri müsavi şerait altında bir memleket evlâdı olarak telakki edip alacaklarını, en mühim mehafilinden haber aldım".

Halbuki İngiltere Ermenilere taviz vermek istemekte ve bazı oyunlara girişmektedir. Hatıralarında da Erzurum'da Colonel Rawlinson emrinde tam teçhizatlı, iki İngiliz tümeninin Ermenilerin durumunu kuvvetlendirmeye çalıştığını ve Sivas Kongresi'ni engellemek için ellerinden geleni yaptıklarını belirtir (s. 46).

1919 seçimlerinde Halide Edib Beypazarı'nda on iki, Giresun'da sekiz, Erzurum'da ise üç rey aldığını söyler. Türkiye'deki seçim kanununda ve anayasada kadınların rey verme hakları olmadığı halde, mebus seçilme şartları arasında cinsiyet belirtilmediğinden böyle bu sonuç ortaya çıkmıştır. Beypazarı Halide Edib'e fahrî hemşehrilik, Giresun da bir kız okuluna Halide Hatun adını verir (s. 48-49)[49].

Türklerle azınlıklar arasındaki kuvvetli nefret çocuklara da geçmiştir. Mahallelerdeki çocuklar silahlanıp birbirleriyle savaşmaktadırlar. Halide Edib'in küçük oğlu Hasan da böyle bir faaliyete girişmiştir. Halide Edib bu çatışmalarda, asıl uzlaştırıcı rolü, çocuklarını korumak endişesindeki annelerin oynadığını farkeder. Dünya barışının da anneler sayesinde kazanılacağını umar (s. 54).

Milliyetçi bir dergi olan *Büyük Mecmua*, onuncu sayısında kapatılınca Halide Edib derginin baş yazarlığını üzerine alır[50]. 18 Eylül 1919 tarihli 11. sayıdan itibaren bu dergide Halide Edib'in "haftalık musahabe"leri ve hikâyeleri de çıkar. Ömer Seyfettin, Reşat Nuri de derginin yazarlarındandır.

1919 Eylül'ü sonlarında İstanbul'a King-Crane komisyonu gelir[51]. Bunlar Amerika adına durumu inceleyerek Türklerin şikâyetlerini dinleyeceklerdir. Halide Edib çeşitli bölgelerin temsilcileriyle birlikte bu komisyonun önüne çıkar ve onlara tercümanlık yapar[52]. Millî hakları bir yabancı elçilik binasında savunma mecburiyeti, Halide Edib'e çok ağır gelir. Mr. Crane gayriresmi olarak Türklere dostluk gösterir, altı Türk

[49] *Vakit*, nu. 744, 1 Kanunevvel 1335/1919. "İngiltere"de bir kadın mebus olurken, memleketimizde de ilk defa olarak bir kadın intihap mücadelesinde rey almıştır.
Halide Hanım'ın Konya'da Beyşehir intihabatında on rey alması her halde mühim bir hadise diye telakki olunacaktır. Muhterem edibemizi her iki tarzdaki bu muvaffakiyetinden dolayı tebrik ve kendisini bundan sonraki intihabatın mebusları arasında görmek temennisini izhar eyleriz."

[50] Sabiha Sertel, *Roman Gibi* 1919-1950, s. 29-30.

[51] "Crane and King's Long-Hid Report on the Near East" *The New York Times*, Editorial Section 2; 3-4 Aralık 1922. "Tarihin Köşe Başında" *Büyük Mecmua*, nu. B, 16 Teşrinevvel 1919. 52. "Mr. C. R.Crane" (mülakat) *The Times*, 10 Mart 1923, s. 9.

[52] "Tarihin Köşe Başında", *Büyük Mecmua*, nu. 13, 16 Teşrinevvel 1919.

öğrencisini Amerika'ya gönderir. Halide Edib de çocuklarını, daha sonra Anadolu'ya geçerken ona emanet eder (s. 82)[53]. Bu toplantılarda, hadiseleri görgü şahidi olarak tarihe intikal ettirecek Profesör Albert H. Lybyer de bulunmaktadır[54].

1919 Ekim'inde İtalyan, İngiliz, Fransız ve Amerikan general ve amirallerinden müteşekkil bir komisyon İzmir bölgesindeki durumu teftişe gider. Bu teftiş sonunda hazırlanan rapor, Türk-Yunan savaşı hayli ilerledikten ve Avrupa kamuoyu İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin akıllıca bir hareket olup olmadığından şüpheye düşmesinden sonra neşredilir. Bu teftişlerle ilgili Halide Edib "Efenin Hikâyesi" adlı çok tesirli, güzel bir hikâye yazmıştır[55].

Misak-ı Millî İngilizler tarafından "küskün bir sükût" ile karşılanır. Bu arada İngilizler, Said Molla vasıtasıyla Anadolu'ya millî harekâtı kırmak için adamlar göndermeğe başlarlar. İngilizler Türkiye'de hiç değilse Mısır'dakine benzer bir İngiliz himayesi kurulmasına çalışmaktadırlar. O güne kadar hiç karşılaşmadığı General Milne, yanında adının anılmasını istemeyecek kadar Halide Edib'ten nefret etmektedir. Bunu Halide Edib'e Sabiha Zekeriya söyler. Halide Edib, Müttefikler'in aldıkları dehşetli tedbirlerle millî harekatın prestijini arttırdıklarını, bu sebeple General Milne'e teşekkür borçlu olduklarını belirtir (s. 64).

Halide Edib 10 Mart günü İzmir Müdafaa Cemiyeti'ne gittiğinde bir Amerikan acentasından gelen ve İstanbul'daki muhtemel bir deniz harekâtından ve asker çıkartılmasından, müphem bir şekilde bahseden bir telgraf görür. Ayın on beşinde çocuklarını yatılı olarak Robert Kolej'e yerleştirir. İngilizlerin hükûmet darbesi yapacakları haber alınmıştır. Dr. Adnan yakın arkadaşı Rauf Bey'le birlikte Meclis'e gidip İngilizleri beklemek kararındadır. Halide Edib bu davranışı bir "Ortaçağ kahramanlığı" sayarak kocasına engel olur. O gece İstanbul işgal edilir, Hilâl-i Ahmer merkezi basılır, işgalciler Dr. Adnan'ı ararlar. Halide Edib ve Dr. Adnan 18 Mart'ta kıyafet değiştirerek Üsküdar'a geçerler. Anadolu'ya geçmeden önce bazı arkadaşlarını da almak için onlara haber bırakırlarsa da kimisi gelmez, kimisiyle temas edilemez[56].

1908'de olduğu gibi, yine Özbekler tekkesine sığınırlar. Halide Edib, çocuklarıyla ilgili işlerini de bitirdikten sonra evden ayrılırken, ablası Mahmure, boynuna bir muska takar ve muskanın ta Sultan Osman'dan kalmış olduğuna dair bir efsaneyi

[53] "Mr. C.R.Crane" (mülâkat) *The Times*, 10 Mart 1923, s. 9.

[54] Tarihçi olan Albert H. Lybyer bir Türk dostu olarak tanınır. Amerikan heyeti arasında Türkiye'yi ziyareti dolayısıyla, 1916'da Amerika Tarih Cemiyeti'nde verdiği "İstanbul üzerindeki haklarımızın derecesini gösteren" konferansı Ahmet Emin tarafından tercüme edilmiştir. *Vakit*, nu. 844, 13 Mart 1366/1920 v.d.

[55] "Efenin Hikâyesi", *Vakit*, nu. 777, 4 Kânunsani 1336/1920. Halide Edib *Dağa Çıkan Kurt* (1922, s. 41-48) kitabına da aldığı bu hikâyesini İngilizceye de çevirmiştir. *Tales From Far and Near* 1930. "Three Sketchs by Halide Edib (The Story of the Effe, Among the Children I Knew, The Witch of Kalaba)" s. 290-301.

[56] Yakup Kadri, Halide Edib ve Hilâl-i Ahmer'deki dostlarını işgal sonrası aradığında, onları bulamadığını yazar. İşgal kumandanlığı da Anadolu'dan haber vermeği yasaklar (*Vatan Yolunda*, s. 47-49).
Ahmet Emin de Halide Edib'le Dr. Adnan'ın kendisini Anadolu'ya götürmek için yaptıkları imayı anlayamadığını yazar (*Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* c. II, İstanbul 1970, s. 55).

nakleder. Çocukluğundan beri böyle şeyler takmamış olan Halide Edib, muskayı kabul eder (s. 82).

Bu devrede Halide Edib fizikî ve ruhî bir buhran içindedir. *Ateşten Gömlek* romanında da adım adım takip edilen bir gerilimi bizzat yaşar. Halide Edib Türk halkı ve askeriyle asıl bu zahmetli yolculukta tanışır. Onun Makedonyalı ve Anadolulu askerler arasındaki mizaç farkına dayanan ilgi çekici karşılaştırmalar yaptığı görülür. Köylünün ve askerin yakınlığı, vatan sevgisi, müphem duyguları, hepsi Halide Edib'i bu vatana biraz daha bağlar. Halide Edib, kokusu çok ağır, pis bir yatakta dinlenirken, Anadolu hakkında yazan ve Anadolu'yu hiç tanımayan yazarları hatırlayarak, Anadolu'dan bahsetmeden önce mutlak bu kokuyu koklamaları lâzımdır" (s. 103) der. Bu tehlike ortasında güzel şeyler de vardır: Bir fincan dumanı tüten kahve, etrafı gül kokusuna boğan bir gül bahçesi, güzel yakışıklı insanlar. Halide Edib, çetecileri bu seyahatte tanır, onları sever de. Çetecilerden Aslan Çavuş İngilizlerin kötü davranışlarından bir bakıma memnundur. Zira, onlar böyle kötü davranmasalar, çocuk mizaçlı, yumuşak huylu Türkler onlara inanarak, İstiklâllerini kaybedebilirler.

Yolda millî harekâtın en büyük noksanı olan gazetecilik ve neşriyat işini tamamlayacak olan Yunus Nadi ile karşılaşırlar[57]. Trenle Ankara'ya geldiklerinde yine Yunus Nadi'nin teklifi üzerine Halide Edib istasyonda toplanan kalabalığa hitaben bir konuşma yapar.

Ankara'da önce, akrabasından birinin evinde kalan Halide Edib, o gece ilk defa temiz bir yatakta uyur. Hemen ertesi günü Ziraat mektebinde Atatürk'le görüşür. Bu görüşmede Anadolu Ajansı'nın kurulmasına, cami ve postahanelere millî maksadı anlatacak ilânların yapıştırılmasına ve üç ayrı görüşü aksettiren *Manchester Guardian, The Times* ve *Daily Herald* ile Lloyd George'un ağzı olan *Daily Chronicle* gazetelerini günü gününe takibe ve Yunus Nadi'nin çıkaracağı *Hakimiyet-i Milliye* gazetesine yardıma karar verilir. Halide Edib bu yeni hayatı hemen benimser. Önce kalacakları yeri temizletip yerleşir ve yoğun bir çalışma içine girer. Hatıratında kısaca özetlediği bu çalışma, aslında onun bütün vaktini almaktadır. Kendisiyle görüştüğüm gazeteci Kandemir, "Halide Edib'in bu sırada kafasını kaldıracak vakti yoktu" demişti.

Halide Edib'in toplantılara da katıldığını ve fikirlerini söylediğini Rıza Nur hatıratında anlatır. Hükûmet teşkili sırasında Şeriye vekaleti ihdasını lüzumsuz bulan Rıza Nur'a Halide Edib şiddetle karşı kor. Rıza Nur bu itirazı Halide Edib'in "din duygusuyla değil, bunu tedbir bulmamak düşüncesiyle" yaptığını zannettiğini söyler. Halide Edib'in başlangıçta çok dost olduğu Atatürk ile aralarının açılmasını da onun "müzakerelerdeki müstebit" müdahelelerine bağlar[58].

Bu arada Halide Edib birçok insanla temas etmektedir. Bunların arasında yardımcısı Afganlı bir genç de vardır. Günlük işleri pek önemsemese de, inandığı gaye

[57] Yunus Nadi "Yenigün'den Cumhuriyet'e Kadar", *Cumhuriyet*, nu. 215, 12 Kanunevvel 1924 v.d.

[58] Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* c. III, s. 615 616; 635-636.

uğruna mutlak idealizme sahip İttihad-ı İslâmcı bir gençtir ve Türk istiklâl savaşına katılması da İttihad-ı İslâmcılığı dolayısıyladır. Her şeyi din açısından görür, Alighar College mezunudur. Hint Müslümanlarını Halide Edib önce onun vasıtasıyla tanır (s. 136).

Cumhuriyet kelimesinin bazı çevreleri ürkütmesinden çekinildiği için, idarede Atatürk yeni bir şekil hazırlamıştır: "Millî Meclis bütün teşri ve icra kuvvetlerini kendinde toplayacak ve kabinesinin mensuplarını kendisi seçecektir. Ferdî meziyetlerine göre seçilecek olan bakanlar, fert fert meclise karşı sorumlu olacaklardır. Kabine aslında, meclisin kararlarını yerine getiren bir grup memurdan ibarettir. Kabinenin şahsî sorumluluğu bulunmayan başkanı, Millî Meclis'in de başkanıdır" (s. 140).

Bu şekil, Sovyetlerinkine benzetildiği için çok tenkit edilmekle beraber, uzun münakaşa ve müzakerelerden sonra kabul edilir. Zira, bu tehlikeli günlerde teferrüt feci neticeler yaratabilir. Bütün bunlar Halide Edib'e olağanüstü görünür. "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir cümlesi gibi cümleler beni titretti. Kitaplarda okuduğum bir şeyin bizzat kendi memleketimde gerçekleştiğini görmek, benim gibi sade-dil bir şahsa pek heyecan verici geliyordu" (s. 141).

Halide Edib, Atatürk'ü bir halk idaresine gitmesi bakımından, George Washington'a benzetir (s. 142).

Millî Mücadele, Avrupa ve Amerika basınında dikkatle takip edilir. Halide Edib bilhassa Amerikalıların ilgisini çekmektedir, hakkında Amerika'da birçok yazılar çıkar (bk. Bibl.).

Halide Edib'in diğer arkadaşlarıyla Kürt Mustafa Paşa Divanı tarafından idama mahkûm olması, evinin müsadere edilmesi de bu sırada vuku bulur. Anadolu hareketının düşmanı olan *Peyam-ı Sabah* gazetesinde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının örfi idare mahkemelerine verildiklerine dair haberler yer aldığı gibi, daima aleyhlerinde yazılar da çıkar. 23 Nisan 1336/1920 tarihli gazetede örfi idare mahkemesine verilenlerin adları bildirilir, 26 Nisan'da Divan-ı harp kararnamesi ve 3 Mayıs 1336/1920'de de Mustafa Kemal, Kara Vasıf, Ali Fuat, Alfred Rüstem, Dr. Adnan ve Halide Edib'in idama mahkum olduklarını bildiren haber neşredilir. Bu kararın tatbikine sadrazam ve Harbiye nazırı vekili Damat Ferit'in memur edildiğine dair, 24 Mayıs 1336/1920 tarihli iradede, bu şahıslar hakkında verilen hüküm ve karar, ele geçtiklerinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik edilir[59].

Bu gazetedeki yazılarda Anadolu harekâtına katılanların dine karşı kayıtsızlıkları sık sık tekrarlanarak, millî hareket, halkın gözünden düşürülmek istenir[60].

Keza bir İstanbul gazetesinde Halide Edib'in Maarif vekili olduğu haberi çıkar. Bu yanlış haber Halide Edib'ten bahseden İngilizce yazıların çoğunda geçer.

[59] Bu iradenin sadeleştirilmiş metni, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1*, Ekim 1967, s. 4.

[60] Ali Kemal "Mustafa Kemal'in Maskaralığı", *Peyam-ı Sabah*, 7 Mayıs 1336/1920.

Millî harekete karşı olan gazeteler, bir kadının Anadolu'ya millî kurtuluş savaşı için geçmiş olmasını bol bol istismar ederler, Halide Edib aleyhinde neşriyat yaparlar. Bir gazete onun yeşil cübbe ile Anadolu köylüsü arasında dolaştığını yazar[61]. Yeşil renk her ne kadar, Müslümanların mukaddes rengi ise de aynı renk Rusya'daki Türk Bolşevikleri tarafından da kabul edilmiştir. Mamafih, Türk halkı Bolşevik yorumunu farketmeden bundan hoşlanır ve Halide Edib, hiçbir zaman giymediği yeşil cübbesiyle ilgili hikâyeler söylendiğini işitir.

İngiltere'nin Doğu siyasetine dair Halide Edib'in çevirdiği "Big Stick Policy" adlı yazı Mustafa Kemal'de büyük bir tepki yaratır. Doğu'ya karşı Batı'nın bu üstünlük iddiası karşısında Atatürk, "Bizim de kendileri kadar iyi olduğumuzu görecekler, bize eşitleri gibi davranacaklar. Başlarımızı onlara asla eğmeyeceğiz. Son ferdimize kadar onlara karşı koyacağız, medeniyetlerini kendi kafalarına yıkacağız" der. Bu seste ve ifadede adeta bütün Doğu, feryat etmektedir (s. 149).

Halide Edib Doğu ile Batı arasındaki çatışmanın başlangıç sebebini, Batı'nın üstünlük taslamasında bulur (s. 150).

Batı'nın temsil ettiği güçlere karşı savaş başlarken önce, İngiliz parasıyla hazırlanan bazı isyanların bastırılması gerekiyordu (s. 155). Ordu nizamına geçmeden Anadolu'da çeteler büyük sempati toplamış durumdadırlar. Çerkez Ethem hem büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkmakta hem de serkeş davranmaktadır. Çerkez Ethem'in, hayatlarının bağışlanacağı vaadinde bulunulmuş olan birkaç kişiyi idamı dolayısıyla, Atatürk ile, verilmiş olan bir sözün yerine getirilmesi gereğinden bahseden Halide Edib arasında bir münakaşa geçer. Halide Edib bu tartışmayı teferruatıyla yazar (s. 158). Bu hadise, meselelere soyut fikir açısından bakan sanatçı bir kadının romantik davranışının, bir ölüm-kalım mücadelesinin eşiğinde olduğunu hiçbir zaman unutmayan ve çevresindekileri çok iyi tanıyan bir devlet kurucusunun realist tutumu karşısında kırılı ş ını gösterir

Kanlı iç savaş ve isyanlar, düşman işgali ve "bütün Batı dünyasının nefreti ile sınırlanmış" Türk halkının ıstırabı korkunçtur. Ankara her an düşebilir, fakat Halide Edib ne olursa olsun Ankara'dan ayrılmayacağını söyler. Gerektiğinde kullanmak üzere Dr. Adnan yanında zehir taşımağa başlar. Halide Edib ata binmesini, silah kullanmasını öğrenir.

Ankara hükûmeti kendisini kabul ettirme yolundadır. Rusya ile anlaşma yapılmış, Fransızlar yaklaşmağa başlamışlardır. Bolşevik Rusya Türkiye'yi kabule ve var olma savaşında teşvike hazırdır. Rusya ile yakınlaşma, Batı hükûmetlerinin Türkiye'yi imha niyetleri, T.B.M.M. ve düşünen çevrelerde iki farklı temayül vücuda getirir:

1. Batı mefkûresi
2. Doğu mefkûresi

[61] Tahirü'l-Mevlevi, "Peyam-ı Eyyam", *Peyam-ı Sabah*, 11 Mayıs 1336/1920.

Batı idealine bağlı olanlar yeni hükûmeti Batı çizgisinde şekillendirmeğe çalışmış, fakat umdukları gibi tam mânasıyla başaramamış olanlardı ve bunlar hâlâ Yeni Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve eğitim sistemlerini, Türkiye'nin 1839'dan beri kan ve ıstırap pahasına kavuşmaya uğraştığı Batı modellerine göre tanzim etmek istiyorlardı. Mamafih dış politikada Doğu idealine bağlı olanlarla, aralarında tam bir anlaşma vardı, yani Türkiye'yi bir koloni hâline sokmak isteyen Batı ordusu ardındaki politikaya karşıydılar ve bu tecavüzkâr politikaya karşı durmak için, Sovyet Rusya'nın işbirliği yapılabilecek yegane kuvvet olduğuna inanıyorlardı. Fakat onun iç politikasını veya ekonomik sistemini almamaya kararlıydılar. Türkiye'nin, Batı'nın vasıtaları olan Yunanlılar ve Ermeniler'in katliam ve zulmünden çektikleri, dolayısıyla Batı'dan nasıl bütün bütün nefret ettiği düşünülürse, bu günlerde Batı kurumları hakkında herhangi bir güven ifadesinin bile, büyük bir cesaret işi olduğu anlaşılır. Mamafih Ankara'daki kültürlü şahıslar arasında en Batılı sayılan birkaç kişiydi ve lehlerinde görünen bir tek durum vardı: Ordu liderleri insiyaki bir şekilde Sovyet sistemine karşıydılar. Askerî liderler, askerî meselelerde her hangi bir sivil müdaheleye; askerî hiyerarşiyi veya disiplini bozacak her hangi bir teorik mülahazaya razı olamazlardı. Zira Türkiye'de kırılmamış olan sadece askerî sınıftır.

Doğu idealini tarif daha güçtür. Bunların bir kısmı Rus ihtilâlinin fikirlerini benimseyenler, bir kısmı da dindarlardı. Rus ihtilâli tesirindeki Doğu idealinin en önemli temsilcisi Hakkı Behiç'ti. Hakkı Behiç, Marksist felsefeyi ciddiyetle incelemiş birkaç kişiden biriydi. İttihat ve Terakki Partisi'nin de önde gelen genç idealistlerinden olan Hakkı Behiç, Ankara Hükümeti'nin Maliye vekiliydi. Fikirlerini olaylardan çok, durmadan okuduğu kitaplara göre şekillendirmişti. Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda biraz da kafasında anormallik vardı" (s. 149) diye tavsif ettiği Hakkı Behiç'in doğuştan Komünizme yatkın olduğunu belirtir. Halide Edib, insan ve teknik imkânlardan mahrum Anadolu'da onun Doğu idealini nasıl gerçekleştirmeyi tasarladığını merak ettiğini söyler. Zira ülkede teknik medeniyet olmadığı için işçi meselesi de yoktur. Devlet idaresi Batı taklididir ve sosyal hayat bakımından da hafifçe Batılılaşmış, Müslüman bir topluluktur. Her hangi bir yeni sistemin kurulması için her şeyden önce yurdu kaplayan yabancı kuvvetlerin hepsini temizlemek lâzımdır (s. 171-172).

Halide Edib'in itirazlarını veya sorularını cevaplandıramayan Hakkı Behiç mütemadiyen Batı medeniyetinin devrini doldurduğunu, Doğu'da yeni bir medeniyetin ortaya çıktığını tekrarlar. "Yeni, henüz teşekkül etmemiş bir durumdadır, fakat gelişirken, eskinin bütün nescini tahrip etmektedir. Bundan dolayı, Türkiye tam mânasıyla Batılılaşabildiği zaman ortada Batı medeniyeti diye bir şey kalmayacaktır. Öyleyse, yıkılmakta olan bir şeye neden tutunalım" (s. 173). Bu yeniye Hakkı Behiç dinî bir nas gibi inanır.

Hakkı Behiç bu idealinde yalnız değildir. Kâmil Paşa'nın Sorbonne'da matematik tahsil etmiş, Fransızcası mükemmel oğlu Hikmet Bey (Bayur) de Marksist doktrinin tesirinde kalmış ve onu dünyayı kurtaracak bir çare olarak görmüştür. Doğu

ideali bu iki kişi dışında, çeşitli yorumlara uğrar. Bunların başında başıbozuklar gelir. Yeşil Ordu'yu Hakkı Behiç kurar[62], Çerkez Ethem katılır. Bunların *Yeni Dünya* adlı bir gazete çıkarmalarından Atatürk hoşlanmaz.

Doğu idealinin ikinci grubu, Halide Edib'i daha çok ilgilendiren dindarlar grubudur. Türkiye'de en azından bir nesil boyunca dindarların, ulemanın nüfuzu kırılmış, her yeni rejim de onların tesirlerini biraz daha azaltma fırsatını kaçırmamıştır. Yalnız, aralarında bazı mümtaz fertler Tanzimat'tan beri liberalizm ve reforma taraftar olmuşlar ve şimdi de bazıları Doğuculuk idealini İslamiyet'in ilk demokrasi devrinin canlanması olarak tefsir ediyorlardı (s. 175).

Bu çeşitli çalışmaların sonucu olarak Hakkı Behiç'in liderliğinde Komünist Partisi doğar. Halide Edib, Rusya'daki Türklerin de " ördeklerin suya atılması gibi Bolşevizm"e atıldıklarını söyler (s. 175).

Rusya'dan gelen görevliler de Doğuculuk hareketini desteklemektedirler. O tarihte henüz resmen elçilik kurulmamış olmakla beraber, Rusya'dan bir takım Bolşevikler gelir. Rusların Doğucuları besledikleri duyulur. Halide Edib, şahsen, Hakkı Behiç ve Hikmet Bey'den şüphe etmemekle beraber, Komünistlerin çok tesirli bir propaganda sistemleri olduğunu kabul eder.

Vakkas adlı Diyarbakırlı bir genci Hikmet Bey Halide Edib'e getirir. Bu zavallı, ezberlemiş olduğu Bolşevik propagandasını Ramazan'da vaaz eden hocalar gibi söyler. Söze başlamaya pek heveslidir, bitirince de basit bir hokkabaz gibi hayranlık ve alkış bekler. Söylediklerine inanç besler hâli yoktur. O sadece vazifesini yapar ve bu vazifeyi yapmaktan hoşlanır. Halide Edib onda büyük bir dramatik kabiliyet görür[63].

Halide Edib çeşitli sorular sorarak onu konuşturur ve inceler. Bu sorulardan biri, Halide Edib'in en çok ilgi duyduğu aile ve çocuk meselesi hakkındadır. Vakkas bu hususa da ezberlediği sözlerle cevap verir: "Çocuk ailenin malı olunca eski burjuva usulleriyle yetiştiriliyor. O zaman dünyayı değiştirme umudu kalmıyor. Aile mutlaka ortadan kalkmalı. Evlilik hakkında kesin fikri olmamakla beraber, çocuk meselesinde şüphesi yoktu. Çocuk devletin olmalı, bir gün yeni nizamı kuracak insan makinalarından biri olarak yetiştirilmeliydi" (s. 178).

Halide Edib Vakkas'ı gerçekten iyi bir aktör sayar. "Vakkas, Bolşevik okulların dünyaya dağıttığı tipik bir Bolşevik propagandacısıdır. Komünist imanın her bir aki-

[62] Dr. Fethi Tevetoğlu, 1920'de kurulan Yeşil Ordu'ya T.B.M.M. den aralarında Dr. Adnan Adıvar'ında bulunduğu on dört azanın girdiğini yazar *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler 1910-1960*, Ankara 1967, s. 146. Yeşil Ordu'nun yayınladığı beyanname, talimatname ve nizamnameler de bu kitapta bulunmaktadır s. 148-153.
Halide Edib, *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda "Mustafa Kemal Paşa Komünist Parti'yi kurdurduğu zaman. evvela Dr. Adnan'ın başa geçmesini istemişti. Fakat, Dr. Adnan, Garp mefkûresinin ebedî bir taraftarı olduğu için bunu reddetti" (s. 151) demekle beraber, Dr. Adnan'ın Yeşil Ordu'ya girdiğinden bahsetmez.

[63] Dr. F. Tevetoğlu, aynı eserde çeşitli vesilelerle Vakkas hakkında bilgi verir, Malatyalı olduğunu ve son olarak Alacadağ kaymakamlığında bulunduğunu yazar (s. 172-174).

desi doğmalaştırılmış, basitleştirilmiş, bütün dillere çevrilmiş ve komünizmi vaaz edecek her şahsa dikkatle ezberletilmişti. Bolşevizm, kuvvetinin çoğunu bu faaliyetten almaktadır ve bütün Asya'da bu şekilde vaaz veren insanların bulunduğuna inanıyorum" (s. 178).

Halide Edib'in bu arada tanıştığı bir diğer komünist de Verboff yoldaştır. Nalbant olduğunu söyleyen bu adamın elleri, asla bir işçi eline benzemez. Bütün basitliğiyle komünist imana bağlanmış, onun beşeriyeti kurtaracağına inanmıştır. Halide Edib onunla inancı üzerinde münakaşa etmez. Ancak Verboff'un inancını gerçekleştirecek vasıtaları Halide Edib asla hoş karşılamaz ve bu konuda anlaşamazlar. Verboff'un ihtilâlle ilgili olarak anlattıkları, Halide Edib'in tüylerini diken diken eder: "O zaman engizisyonu, din harplerini, kapitalizmin istibdadını neden tenkit etmeli? Bunların hepsini Verboff cinsi adamlar gerçekleştirdi. Bir ideal her türlü vasıtayla gerçekleştirilecekse, hepsi aynı derecede iyi veya kötüdür" (s. 181). Verboff kendi vaazlarını takviye etmek için Halide Edib'e İngilizce ve Fransızca yazılmış bir sürü de kitap taşır.

Rusların ilk resmî temsilcileri Upmal yoldaş da cahil ve komünist doktrini ezberlemiş, yaşayış ve âdetlerinde basit bir insandır. Halide Edib'le konuşmaya başlarken, onu Madam Tirkova'nın kitabından tanıdığını söyler. 1910-11'de İstanbul'a gelmiş olan ve Hüseyin Cahit'in Halide Edib'e tanıştırdığı bu Rus yazarı *La Jeune Turquie* adlı kitabında Halide Edib'ten bahsetmiştir. Bir liberal olduğu için eski rejim zamanında hapse atılmış olan bu güzel kadın, ihtilâl sonrası Rusya'sında da yaşayamamıştır (s. 180-181).

Halide Edib'in bu çok güç ve karışık günlerde, çevresiyle daima ilgilendiği görülür. Hayvanlar, binicilik, silah talimi, köylülerin yaşayışları, onu daima meşgul eder. Halide Edib'in çocukluğundan itibaren devam eden hayvan, bilhassa köpek sevgisini aksettiren pek güzel sayfalar hatıratında yer alır. Sıhhati zaman zaman bozulur, sıtmadan mustariptir. Amerika'nın Yakın-Doğu Yardım Heyeti "mümessillerinden olan ve Anadolu'da dolaşan Amerikalı misyoner dostları Miss Billings ve Miss Allan Halide Edib'i ziyaret eder, ona gördüklerini anlatırlar (s. 197).

Miss Allan Harput'taki bir misyonerin kızıdır. Türkçeyi ana dili gibi bilir. Dinî sempatisi onu yerli Hıristiyanlara, bilhassa Ermenilere yaklaştırmışsa da Yunanlıların zulmü, onu objektifliğe sevketmektedir, daha doğrusu Halide Edib öyle olduğunu sanır. Miss Billings, Miss Allan'ın yardımcısıdır. Bu iki kadın, Türk-Yunan savaşını baştan sona kadar Türklerin arasında takip eden iki yabancıdır. Halide Edib'le olan dostlukları sonraki yıllarda da devam eder, hatta Miss Billings *Ateşten Gömlek* romanının İngilizce baskısına bir önsöz yazar.[64]

[64] Halide Edib'in Florence Billings'e mektupları Halide Edib'i hiç tanımadığı anlaşılan biri tarafından neşredilmiştir. Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edip Adıvar'ın Florence Billings'e mektupları," *Tarih ve Toplum*, Haziran 2003, s. 4-12.

Haziran sonlarında başlayan Yunan istilâsı süratle gelişmekte ve şehirler birbiri ardı sıra düşmektedir. Demirci savaşında iki kadın savaşçının Çerkez Ethem kumandasında döğüşmesi ve şehit olması, Halide Edib'e mânalı gelir. Bursa'nın düşmesinden sonra, orada oturan babası ve kardeşi Nilüfer Eskişehir yolu ile Antalya'ya giderler.

Halide Edib'in Kalaba'daki küçük bir evde oturması, orayı bir çeşit merkez hâline sokar. Yakup Kadri başta olmak üzere pek çok kimse bu evin, nasıl huzur veren bir merkez teşkil ettiğini hatıralarında anlatırlar[65]. Köylüler de sık sık bu eve gelirler. Halide Edib onlarla Dr. Adnan sayesinde kaynaşmıştır. Dr. Adnan hasta bir çocuğu tedavi ettikten sonra, bütün köyün itimadını kazanmıştır. Bu basit müdahele, köylüye tıbbın ve doktorun, ev ilaçları ve sihirden daha tercihe şayan olduğu inancını vermiştir (s. 205). Dr. Adnan'a komşu köylerden bile gelenler olur. Köylüler Halide Edib'e bizzat yaşadıklarını hikâye ederler.

Ali Fuat Paşa Rusya elçiliğine gitmeden önce Halide Edib'i ziyaret eder ve Rus ihtilâlinin dünyadaki tesirlerinin, tasavvur ettiklerinden daha fazla olacağını söyler: "Rusya hakkında bildiklerimiz ya Rusya tarafından beslenen ajanlardan veya onlara peşin hükümle karşı olanlardan geliyor. Marx'ı okumuş birkaç şahıs var, ama ne olursa olsun bir ihtilâl hakkında kitaplara ve teorilere göre" hüküm verilemez. İhtilâlin daha geniş bir beşerî mânası vardır ve gerçek bir aydın, soğukkanlı ve tarafsız olarak Moskova'ya gitmeli, Bolşeviklere karışmalı, onların yazdıklarını okumalı söylediklerini işitmeli, yaptıklarını görmeli ve bunu, bir turist veya gelip geçici; bir ziyaretçi olarak değil, hakikati öğrenmeğe kararlı, açık bir kafa ve sabırla yapmalıdır" (s. 225).

Halide Edib bu fikri paylaşmakla birlikte, Ankara'da hâlâ devam etmekte olan Doğu ve Batı mefkûreleriyle münasebetini kaybetmiş ve karargâhta yapmakta olduğu mekanik iş, hayvanlar ve köylülerle kurduğu yeni ilgileri dolayısıyla, yeni Türkiye'nin müstakbel çehresi hakkında bir şey düşünemez olmuştur (s. 225-226).

Mayıs 1921'de Malta'dan dönen Ziya Gökalp, Doğu idealinin ne olduğunu Halide Edib'ten sorar: "Bu Doğu mefkûresi nedir Halide Hanım? Türkün mukadder kültüründen kaçmak değil mi bu? Türk Orta Asya'dan ayrıldığı günden beri yüzü Batı'ya dönük değil mi?" (s. 344).

Birinci İnönü Savaşı yeni kurulan ordunun ilk zaferi olur. Zaferden sonra Halide Edib, bir grup subayla beraber, Eskişehir'e Kızılay namına yaralıları ziyarete gider, doktorla yapılacak işleri görüşür ve işe başlar. Bu arada Bekir Sami ve İsmet Paşa ile de görüşür. Rusya'ya gitmeden önce Doğu idealine en bağlı olanlardan Bekir Sami, hayal kırıklığına uğramış, "yeni Rus rejiminin en kötü" müstebit rejimlerden olduğuna inanarak dönmüştür. Beynelmilelci esprilerinde de samimi olmadıklarına kani idi. Bolşevik rejime yardım eden ve muhtar hükûmetlere sahip olmağı uman bü-

[65] Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, s. 106 v.d.

tün yabancı ırklar kandırılmıştır". Bu yeni rejimin İttihat ve Terakki'nin –kötü bir kopyası olduğunu da söyleyen Bekir Sami Doğu idealinden –vazgeçmiştir ve artık Türkiye'nin gayesine ancak Batı idealiyle ulaşabileceğine inanmaktadır. "Batı'nın bütün kötü taraflarına rağmen, Batılılaşmağa çalışmalıydık" (s. 243).

Londra Konferansı ve konferansın bir oyalama olduğunun anlaşılmasından sonra İkinci İnönü Savaşı yapılır. Bu savaşın büyük yükü kadının sırtındadır. Erkeği cephede olan Türk kadını, bütün istihsali kendi başına temin etmek, bunun çoğunu cepheye göndermek, silah ve cephane taşımak, hatta çarpışmak zorundadır.

Hilâl-i Ahmer tek yardım kurumudur. Kadınlar kolunu Ankaralı hanımlar canlandırmaya çalışırlar. Ankara'da bulunan İstanbullu subay ve mebus hanımlarının çoğu tahsilli, çok modern, çok ateşli ve sosyal çalışmalara hazırdırlar. Anadolulular ise İstanbullularla kaynaşmak istemezler. Bunun bir sebebi tahsilsiz oluşları ve İstanbulluların onlara biraz yüksekten bakmalarıdır (s. 246). Halide Edib, Kızılay kongresinde bu iki grup arasında arabuluculuk ederek anlaşmalarını sağlar. Halide Edib'in başkan olarak seçildiği bu toplantıdan sonra kongre toplanır. Arka sıralarda Ankara'nın köylü kadınları vardır. Halide Edib, açık ve sade bir dille, son yarım yüzyıl içinde Türkiye'de meydana gelen olayları özetler. Yer yer, savaş aleyhdarlığı hâlini alan konuşmasında, kahramanlık ve cesaretin savaşı kazanmakla bitmediğinden, barışa kavuşmanın ve onu korumanın güçlüğünden bahsettikten sonra, Türk milleti için bu günkü mücadelenin önemini anlatır. Yunanlıların Türkiye'yi işgalleri otuz yıl içinde Osmanlı Türklerinin tamamen yok olması sonucunu verir. Bir zamanlar Türklerin yaşadığı bir Teselya ovası vardı, şimdi Yunanlılar oradadır. Yer adları hâlâ Türkçedir, fakat orada tek bir Türk bile kalmamıştır. Halide Edib'in dinleyicileri, Yunan işgalinin ne demek olduğunu bilirler. Yunanlıları Anadolu'ya yollayan Batılı siyasîler de bunun ne demek olduğunu pekâlâ biliyorlardı. Böylece, Türk problemini tamamen ve birden halledeceklerdi (s. 250). Bu konuşmadan sonra Halide Edib, geleceğin Türkiyesini kuracak Türk kadınıdır, der. Bir çamaşırcı kadın, kızını okusun ve öğretmen olsun diye, Darülmuallimat'a göndermiştir. Bu ve benzeri örnekler Türkiye'nin geleceği için bir güvendir. Kongrede 1000 liralık bir yardım toplanır ki bu beklenmedik bir meblâğdır (s. 251).

Halide Edib, geçirdiği yeni bir ameliyattan sonra Kalaba'da büyük bir eve taşınır. Hamdullah Suphi'nin de karısı gelmiş ve o da aynı yere yerleşmiştir. Burada adeta bir çiftlik hayatı yaşarlar. Halide Edib, iyileştikten sonra, siyasî olayların geliştiğini de görür. Londra'ya ikinci defa gidilecektir. Yunan ordusu yeni bir hücuma hazırlanmaktadır.

Mayıs'ın birinde Ankara'ya gelen Yakup Kadri, Halide Edib'in evinde misafir olur. Yakup Kadri Halide Edib'in hiç İstanbul hasreti duymadığını, onun için her şeyin Ankara'da başlayıp Ankara'da bittiğini söyler. Her Ankara'ya gelen şahıs Halide Edib'i ziyaret etmektedir. Kim "burada nasıl yaşıyorsun" derse, gözden düşer. Frank-

lin Bouillon, Ankara'nın medeniyet merkezlerinden uzaklığını, millî davamız bakımından en büyük siyasî mahzur telakki ettiğini" belirttiğinde Halide Edib, "ben tamamiyle aksi kanaatteyim... Biz kuvvetimizi asıl bu uzaklıkta ve bu tecerrütte buluyoruz"[66] demiştir.

Yeni Yunan saldırısı yakın görünmektedir. Mayıs sonunda Eskişehir'deki Hilâl-i Ahmer hastahanesine gidip çalışmağa karar veren Halide Edib, Haziran'ın birinde işe başlamak üzere hareket eder[67]. Halide Edib, bu hastahanedeki tecrübelerini çok zengin bir şekilde *Ateşten Gömlek* romanında kullanmıştır.

Halide Edib savaştan nefret etmektedir, bütün Türkiye bir hastahaneye dönmüştür (s. 269). Savaş düşüncesi onu tiksindirmektedir, fakat yine de savaşmak zarurîdir, kaçınılamaz. Düşman evimizdedir, savaşsak da savaşmasak da hanelerimiz kül hâline gelecek, halkımız kılıçtan geçirilecektir. Niçin? "Çünkü sadece bir veya birkaç politikacı, Anadolu'nun haritasını değiştirmek için kaprisli bir arzuya sahipti. Ve Yunanlılar da kolay şan ve kazanç vaadiyle avlanmışlardı. Fakat onlar daha şimdiden, bunun neye malolduğunu görüyorlardı; şu anda başarılı görünseler de henüz her şey bitmemişti" (s. 271).

Bu arada Eskişehir'in boşaltılması emri gelir. Mustafa Kemal treninde Halide Edib'e de yer ayırtmıştır. Yunan uçakları şehri bombalarken yaralılar taşınır. Boşaltılan şehrin tasviri, yaralılar ve onların hikâyeleri de *Ateşten Gömlek ve Dağa Çıkan Kurt*'un malzemesini teşkil eder.

5 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Başkumandan seçilir. Ankara'da bir panik havası esmektedir. Bazı kimseler Kayseri'ye giderler. Köylüler Halide Edib'e "şehri terk edelim mi?" diye sorarlar, zira beylerin Ankara'dan ayrılışı onları sarsmıştır. Halide Edib, şehri terk etmeyi gerektirecek bir durum olmadığını söyler. Kendisi de Kayseri'ye gitmeyecektir. Köylüler ona inanırlar ve evlerine dönerler (s. 282).

"Kendi benliğimi garip bir şekilde milletimle teşhis etmek, şimdi en yüksek ve kuvvetli şeklini almıştı. Mukadder felâketi uzaklaştıracak veya bu çaba ile ölecek mücadeleciler arasında kalmaya kararlıydım. Benim yerim ne derece önemsiz ve ne derece küçük olursa olsun aldırmıyordum. Bu eşi bulunmaz mücadelenin dev bir görünüşüydü; ben de bunun önemsiz bir teferruatı olayım" (s. 283).

16 Ağustos'ta Mustafa Kemal'e telgraf çekerek cephede bir iş ister ve derhal Batı cephesine tayin edilir. Yakup Kadri "Halide Hanım'ı gene cepheye gitmekten güç zaptediyorduk. Nihayet, hiçbirimizi dinlemedi. Müracaatı üzerine Başkumandan'ın emriyle orduya çağrıldı" demektedir. Yakup Kadri "ateş hatlarında bulunan Halide Hanım'ın çetin ve tehlikeli hayatına imrenmekten" kendini alamaz[68]. Halide

[66] Yakup Kadri, *a. e.*, s. 106

[67] Yakup Kadri, *a. e.*, s. 122; *Vakit*, nu. 1309, 31 Temmuz 1337/1921.

[68] Yakup Kadri, a.e. s. 143. Bu sırada Ankara'da bulunan Rıza Nur, ise Halide Edib'in orduda bulunmasının mebuslar arasında dedikoduya sebep olduğunu yazar (*Hayat ve Hatıratım* c. III, s. 873). Yahya Kemal de

Edib, birinci ve ikinci şubelerde çalışır, akşamları subaylarla ve Mustafa Kemal'le birlikte yemek yerler.

Halide Edib cephede savaşı gözleriyle görünce bundan hoşlanır da. Kendisine onbaşılık rütbesi verilmiştir. Halide Edib esir alınan Yunanlılarla da konuşur. Aslında hür doğan insanı, savaşta bile olsa esir görmekten hoşlanmaz (s. 306). Konuştuğu genç Yunan esiri neden savaştığını anlamamıştır. Megalo Idea onca mânasızdır. Halide Edib, "Herhalde bu delikanlı vatanperver bir Yunanlı değildi" der. Savaşta çok feci zulüm sahnelerine şahit olan Dr. Murat [Cankat] ve Yusuf Akçura ile birlikte, bunların tarihî bir belge olmasını sağlamak maksadıyla "Tedkik-i Mezalim Komisyonu"nu kurarlar. Halide Edib, komisyonun çalışma esaslarını İsmet Paşa ile tesbit eder ve arkadaşlarını seçer. Yakup Kadri, Yusuf Akçura, bir teğmen ve bir fotoğrafçıyla birlikte çalışacaklardır. Önceleri askeri birliklerden gelen raporlara dayanırlarsa da, Halide Edib, bu araştırmayı bizzat yapmayı uygun bulur.

Yakup Kadri bu çalışmaları hakkında şunları yazar: "Zaten bizim burada asıl vazifemiz de bütün bu köyleri bir bir dolaşmak, köylülerle bir arada Yunan fecayiini tetkik ve tesbit etmek ve görüp işittiklerimizi bir kitap hâlinde Erkan-ı Harbiye'ye vermekti. Halide Hanım'dan, Yusuf Akçura'dan ve benden müteşekkil bir heyet bütün Haymana ovasının ve Mihalıççık bölgesinin bir yanından girip öbür yanından çıkarak yüzlerce köyün küllerini, toprak yığınlarını taramağa ve her menzilde birkaç saat durup, o millî felâketin tafsilatını bizzat felâketzedelerin ağzından dinlemeye koyulmuştur. Bu, haftalarca, hatta aylarca altından kalkılamayacak kadar ağır bir işti. Düşman çekilirken her şeyi öyle sistematik bir tarzda yok etmişti, öylesine taş taş üstünde bırakmamıştı ki, insan, ilk bakışta. buralarda bir zaman oturanlar var mıydı diye şüpheye düşerdi."

Yakup Kadri köylülerin uğradıkları felâketleri naklederken, gördükleri karşısında kendi duygularını da anlatır:

"Halide Edib Hanım'ın bir düğün sonuna ve devrilmiş bir ziyafet sofrasına benzettiği bu harp sonu manzaralarında insana her şeyden evvel midevî bir tiksinme ve ürküntüden ziyade azaba benzer hisler veren bir hâl var".

"Yusuf Akçura 'bu fecayi kitabını medeniyet âlemine bir itâb şeklinde yazmalıyız' diyordu. Nitekim, biz de ona bu şekli vermekte kusur etmiyorduk. Zira, yüreğimiz her şeyden evvel bu facianın yegane sanığı olan medeniyet âlemine karşı bitmez tükenmez bir hayal kırıklığıyla doluydu. Lakin neye yarar? O âlem on ay sonra İzmir'in hemen öte yakasında, Menemen'den Manisa'dan Uşak'a kadar sıra sıra uza-

"askerlik ve mücahitlik tarafı ile göze hoş" görünmediğinden bahseder (*Siyasî ve Edebî Portreler*, s. 39). *Vakit* gazetesi Halide Edib'in "gösterdiği arzu-yı şedid üzerine Başkumandanları tarafından hizmet-i faalede bulunmak üzere, Garp cephesine davet edilmiştir. Halide Hanım dün akşam vazifesi başına gitmiştir. Bu hadise Türk kadınlığında birinci defa vuku bulmakla beraber, gerek halkta ve gerekse orduda bir cûşiş tevlid edecek mahiyettedir" haberini verir (nu. 1330, 24 Ağustos 1337/1921).

nan nice büyük ve mamur şehirlerimizin, kasabalarımızın harabesini kendi gözüyle gördükten sonra dahi kalbinde en ufak bir insanî duygu uyanmayacaktı"[69].

Yunanlılar kadınlara tecavüz etmişlerdir, komisyon bu kadınları teşhir etmemek için isimlerini yazmama kararını alır. Köyler, içinde yaşayanlarla birlikte yakılmıştır. Evlerin demir pencere parmaklıklarında takallüs etmiş, yanık el parçaları durmaktadır. Halide Edib millî ıstırabı tüyler ürpertici bir canlılıkla aksettiren bu sahneleri, sadece resmî belge olarak tesbitle yetinmemiş, kendisi gibi sanatkâr olan Yakup Kadri ile birlikte bu günlerin ve ıstırapların emsalsiz tabloları olan hikâyelerini de yazmıştır. *Dağa Çıkan Kurt, İzmir'den Bursa'ya* adlı kitaplarda yer alan bu hikâyeler acılıkları bakımından dikkati çekmiştir. Abdullah Cevdet, bir kadın kaleminin nasıl bu sahneleri yazabildiğine şaşar[70]. Halbuki bunlar, yaşanmış olayların akislerinden ibarettir.

Yusuf Akçura belirli saatlerde çalışmağa alışık olmadığından, Yakup Kadri ise sıhhati dolayısıyle komisyon çalışmalarını bırakmak zorunda kalırlar. Canlı canlı yakılan insanlar, tecavüze uğrayan ve çıldıran kadınlar, yangın, sefalet, açlık hepsi dehşet vericidir. Ancak bu dehşet havasının içinde bile, Türk milletinin fertlerine sinmiş olan yaşama gücü, ihtiyar bir ninenin sözleriyle dile gelir. Fadime Nine, Halide Edib'e ölenlerle uğraşacağına, sağlara yardım sağlamasını tavsiye eder. Yunanlılar köylülere kendilerini Anadolu'ya Avrupa'nın gönderdiğini söylemişlerdir, cahil Fadime Nine "Avrupa denilen bu adamın biçare köylüleri rahat bırakmasını da ister."

Tetkik-i Mezalim Komisyonu raporlarının doğruluğuna pek inanmayarak olanları gözleriyle görmek isteyen Amerikalı Miss Allan ve Miss Billings, Hilâl-i Ahmer heyetiyle birlikte temsilci olarak bu köyleri dolaşır. İyi Türkçe bilen Miss Allan bu konuyla ilgili bol malzeme toplayarak Halide Edib'e yardım eder (s. 316). Halide Edib hazırladıkları raporla ilgili olarak şunları yazar:

"İngiliz basını ve İngiliz kamuoyu daima Yunan dünyasının ve Yunan ordusunun kuvvetle tesirindeydi. Eğer Miss Allan'ın raporu o sırada İngiltere'de basılsaydı ve Yunan ordusunun yaptıklarına karşı tepki gösterilseydi, daha sonra İzmir yolunda, sadece Türkler bakımından değil, fakat Anadolu'da uyandırdıkları intikam duygusuna tabiî olarak maruz kalan Yunanlılar bakımından da, daha iyi olurdu" (s. 317).

Eylül 1921- Ağustos 1922 devresi Halide Edib için çok dolu geçer[71]. Çeşitli kumandanlardan aldığı haberlere göre, zulüm gören yerlere koşar. Çoğu zaman at sırtındadır ve çeşitli tehlikelere maruzdur. Hazırladığı raporları İsmet Paşa'ya verir. İsmet Paşa'yı bu sırada yakından tanır, onun çocuklara, köylülere beslediği şefkate şahit olduğu gibi, istikbale dair uzun vadeli projelerini de dinler. Halide Edib raporlar

[69] *Vatan Yolunda*, s. 157-160.

[70] Abdullah Cevdet, "Dağa Çıkan Kurt", *İctihad*, nu. 152, 1 Nisan 1923, s. 3150-3153.

[71] "Anadolu'da Kadın ve Halide Edib Hanım", *İkdam*, nu. 8842, 27 Teşrinevvel 1337/1921; Yakup Kadri, "Anadolu Notlarından: Sakarya Vadilerinde", *İkdam*, nu. 8848, 3 Teşrinsani 1337/1921; H.K. "Halide Onbaşı'yı Ziyaret", *Vakit*, nu. 1412, 14 Teşrinsani 1337/1921.

biriktikçe, baskılarıyla meşgul olmak için sık sık Ankara'ya gider. Bu çok önemli görev, Halide Edib'in çeşitli insanları tanıması, çok farklı durumlara şahit olması, millî hasletleri öğrenmesi bakımından da, onun sanatında derin izler bırakır. Halide Edib, bu devrede Türk köylüsünü problemleriyle, zevkleriyle tanır. *Turkish Ordeal* ve *Türkün Ateşle İmtihanı*'nda savaş zamanında bile günlük hayatın çeşitli ferdî meselelerinden bahseder ve eserlerinin bu beşerî tarafı, onları ölümsüz kılar. Savaştan yorulmuş Anadolu kadını üzerine düşen görevi yapmaktadır ama, dertleri vardır. Kocasını özleyen, ortağını kıskanan, bir araya gelip yün ören, şarkı söyleyen, köyün dedikodusunu yapan kadınlar, fakir ve kimsesiz çocuklar Halide Edib'in hikâyelerinin şahıs kadrosunu teşkil ederler. Bu insanların hepsi "savaş ne zaman bitecek" diye sorarlar.

Halide Edib, Millî Mücadele'nin en canlı ve güzel kitabı olan '*Ateşten Gömlek*'i[72] bu sırada yazar. Mart'tan Temmuz'a kadar, karargâhtaki günlük hayat devam eder. Büyük taarruz için hazırlıklar ve manevralar yapılır. Halide Edib Akşehir civarındaki okulları ziyaret eder. Amerikalılarla müşterek olarak kurulan yetimhane meselesinde, Türk ve Amerikan makamları arasında çıkan anlaşmazlık dolayısıyla Halide Edib orayı teftişe gönderilir. 24 Ağustos'ta Mustafa Kemal'den derhal cepheye dönmesini emreden bir telgraf alınca, teftişi yarıda bırakarak hareket eder. Yolda Millî Mücadele mucizesinin gerçek yaratıcıları olan, fakat yaptıklarının farkında olmayan köylü kadınlarını görür.

İzmir yolunda, işgal sonunun çeşitli cinayetleri ve savaş sonrasının dehşetiyle karşılaşırlar. Dumlupınar'da kadınlar, Atatürk'e başlarından geçeni anlatırlar ve intikam almasını isterler, acıları sönecek gibi değildir. "Onların bu davranışı sabitliği ve kinciliği bakımından tamamiyle Batılıdır, gerçek Doğu ruhunun yumuşaklığı, müsamahası artık yoktur. Bu kadınlar Batı'nın Doğu'ya tanıtmak için o kadar uğraştıkları çirkin nefret dersini öğrenmişlerdi" (s. 360).

Bütün bu zaman içinde Halide Edib'in içinde adeta iki şahsiyet vardır: Biri yaşayan ve çalışan, diğeri bakan ve tenkit eden. Halide Edib'in içindeki bu tenkitçi şahsiyet ona ıstırap verir. İnsanların hayvanlara yaklaştığını, vahşetten başka bir şey yapmadığını görmek hazindir (s. 368-369). Ancak bu ölüm dirim savaşında bile Halide Edib sadece kendi mustarip dindaşlarına acımakla kalmaz, yerinden yurdundan koparılan yerli Hıristiyanlara da acımaktan kendini alamaz (s. 376).

Mucize nihayet gerçekleşmiş, Türk ordusu İzmir'e girmiştir. Atatürk'ün emriyle Halide Edib de otomobille İzmir'e girer. Halide Edib artık Ankara yakınlarında bir köy evinde, bir ocak başında oturmayı, yatmayı ve hayal kurmayı özlemektedir.

Eylül ortalarında Halide Edib gazetecileri gezdirmek ve son raporunu hazırlamak üzere İzmir'den ayrılır[73]. Bu seyahatte de Halide Edib Türkün vakar ve haysi-

[72] İsmail Hikmet, Halide Edib'in bu devrede yazdıklarını "sanatkârâne olmaktan ziyade millî gaye ile yazılmış propaganda eserleri" sayar (*Türk Edebiyatı Tarihi*, Baku, 1926, c. IV, s. 167).

[73] *İzmir'den Bursa*'ya (Dersaadet 1338/1922) bu seyahatin mahsulüdür. Falih Rıfkı bu konuyla ilgili olarak

yetine, affedici tutumuna, pratik zihniyetine hayran olur. Nefret ve kin hissi Türkler arasında yoktur, bu yüzden Halide Edib, geleceğin daha mesut olacağına inanır. Bir Türk kadını, feci şekilde öldürülen iki Türk kadının katilinin linç edilmesini üzüntüyle anlatır: "Müslümanız, nefret ve vahşet insanı mahveder" der. "Bu ister dinî, ister mantıkî olsun, dünyanın yüzünü felâket yolundan çevirecek bir hayat felsefesidir. Doğulu veya Batılı, bu tip, dünyayı kurtaracak, makul ve devamlı beşerî münasebetler kuracak tiptir (s. 392).

İney köyü imamı da Halide Edib'in durmadan olup bitmiş olaylara dair notlar almasına itiraz eder: "Olan oldu, arkaya değil geleceğe bakıyoruz. Olanın değil, ihtiyaçlarımızın listesini yapın. Olanları unutmak ve yaşamak istiyoruz".

29 Eylül 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanır, 1 Ekim 1922'de saltanat ile hilâfet birbirinden ayrılır ve saltanat ilga edilir. T.B.M.M. ikinci başkanı olan Dr. Adnan bu büyük değişikliğin sorumluluğunu hissetmektedir ve bir çocuk kadar sevinçli ve heyecanlıdır.

Halide Edib, Londra'da bulunan Şark Komitesi tarafından 9 Kasım 1922'de yapılacak bir toplantıda konuşmak üzere davet edilirse de bu toplantıya katılmadığı anlaşılmaktadır[74].

Dr. Adnan'ın Hariciye Vekaleti İstanbul Mümessili olarak görevlendirilmesi üzerine, birlikte 16 Aralık 1922'de İstanbul'a dönerler. Kendilerini karşılayan gazetecilere Halide Edib "İstanbul'u neşeli, iyi bir gün içinde buldum. Çok müteheyyicim, söyleyecek bir şey bulamıyorum" der[75].

Bundan böyle, önemli bir resmî görevde bulunan Dr. Adnan Bey'in eşi olarak pek çok vesilelerle gazetelere sık sık adı geçen[76] Halide Edib, Millî Mücadele'nin bir çeşit sembolü olarak adeta efsaneleşir, yerli ve yabancı basında hakkında geniş neşriyat yapılır. Halide Edib, Millî Mücadele'nin en canlı ve güzel romanı *Ateşten Gömlek, Vurun Kahpeye* (1923) ve *Dağa Çıkan Kurt*'u (1922) yayınlar. *Ateşten Gömlek* tefrika edildikten sonra kitap olarak basılır (1922) ve Kemal Film tarafından da filme çekilir, İngilizce ve Arapçaya çevrilir[77].

şunları yazar: "Halide Hanım, Yakup Kadri, Ruşen Eşref, Asım Us ve ben Batı Anadolu üzerinden Bursa ya giderek Yunan zulümlerine dair vesikalar toplayıp yazmayı kararlaştırdık. Yakup Kadri ile bana birer asker kaputu verdiler.

Bu yazılar *İzmir'den Bursa*'ya adlı bir kitapta toplanmıştır. Henüz çürümeyen cesetler ve neredeyse henüz tüten yangınlar içinden geçiyorduk. Yakup, külleri savrulan Manisa'ya, cetlerinin şehrine iki eli böğründe bakakaldı. Yunanlılar çekilişlerinde yok edici bir tahrip yapmışlardı. Yanmayanlar vakit bulup yakamadıkları, yaşayanlar fırsat bulup da öldüremedikleriydi" (*Çankaya Atatürk Devri Hatıraları*, I, (t.y.) s. 22).

74 *İkdam*, nu. 9196, 23 Teşrinevvel 1338/1922; "A Turkish Visitor", *The Glascow Herald*, nu. 259, 30 Ekim 1922.

75 "Halide Hanım'ın Heyecanı", *İkdam*, nu. 9250, 17 Kanunevvel 1338/1922.

76 Halide Edib, Ankara'dan gelen Dr. Adnan'ı karşılamak için Tavşancıl'a gider (*İkdam*, nu. 9375, 21 Nisan 1339/1923); üniversite öğrencileriyle konuşur (*İkdam*, nu. 9179, 15 Kanunsani 1339/1923).

77 Goldwyn Pictures Corporation New York, 4 Mart 1924 tarihli mektuplarıyla bu eseri filme almak tasavvu-

Anadolu'da Yunan mezalimini tetkik etmiş olan dört arkadaş, Halide Edib, Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım bu tetkikleri sırasında gördüklerini ve tesbitlerini *İzmir'den Bursa*'ya adlı kitapta toplarlar (1922). Halide Edib'in bu kitapta üç hikâyesi yer alır. Bu yıllarda *Akşam*, *İkdam* ve *Vakit* gazetelerinde yazmaktadır. 1924 sonlarına doğru *Son Telgraf* gazetesinde imzası görülür.

1924 yılının en önemli siyasî olaylarından biri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıdır[78]. Bu partinin kurucuları arasında Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Dr. Adnan da yer alır. Gazeteciler sık sık Halide Edib'e hangi partiye taraftar olduğuna dair sorular sorarlar. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermeyen partilerin hiçbirine taraftar olmadığını söylemesine rağmen[79], gazetelerde Halide Edib'e karşı, Mütareke devrindeki tutumu, Amerikan mandasına taraftarlığı ve Wilson Prensipleri Cemiyeti ile olan ilgisi dolayısıyla bir hücum kampanyası başlar. Yaptığım araştırmalarda bu konu ile ilgili pek çok yazı buldumsa da başlangıç noktasını kesin olarak tesbit edemedim.

Kendisi de eski bir Wilson Prensipleri Cemiyeti mensubu olan Yunus Nadi'nin Halide Edib'e ve Halide Edib'in eski arkadaşı Yakup Kadri'ye açık mektupları[80] bu münakaşayı alevlendirir. Bu tartışmalarda adı çok geçen *Yeni Adana* gazetesini görmek mümkün olmadı.

Bu devir hakkında yazılarında fazla bilgi vermeyen Halide Edib, "Abdülhak Adnan Adıvar'ın Portresi" adlı yazısında, rahatsızlığı dolayısıyle kocasının kendisini Viyana'ya götürdüğünü anlatır[81].

Halide Edib İstanbul'dan ayrıldıktan sonraki Avrupa izlenimlerini *Vakit* gazetesine gönderir[82]. *Kalp Ağrısı* ve *Gizli Belde* 1924'te *Vakit*'te tefrika edilir.

Halide Edib, Kadınlar Birliği tarafından, yürürlükteki seçim kanununun imkân vermemesine rağmen milletvekilliğine aday gösterilir[83].

İtalya yolu ile önce Viyana'ya tedaviye gittikten sonra, bir süre de Almanya'daki Karlsbad kaplıcalarında tedavisine devam edilen Halide Edib, daha sonra Paris ve

runda olduklarını bildirerek tedkik etmek için metni isterler. Bu teşebbüsün hangi safhada kaldığını gösteren bir delilden şimdilik mahrumuz. Bu mektup Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunmaktadır. *Ateşten Gömlek*'in tercümeleri için bk. İnci Enginün, "*Ateşten Gömlek* Romanının İngilizce Tercümeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XX, 1972, s. 93-104.

78 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası programı için bk. *Vakit*, nu. 2477, 20 Teşrinsani 1340/1924: T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, s. 606 v.d.

79 *Vatan*, nu. 581, 23 Teşrinsani 1340/1924.

80 *Cumhuriyet*, nu. 207, 4 Kanunevvel 1320/1924; *Cumhuriyet*, nu. 200, 27 Teşrinsani 1340/1924; *Son Telgraf*, nu. 168, 2 Kanunevvel 1340/1924; *Vatan*, nu. 591 3 Kanunevvel 1340/1924; *Cumhuriyet*, nu. 216, 13 Kanunevvel 1340/1924.

81 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, İstanbul 1956, s. 32.

82 nu. 2373-2433, 7 Ağustos-16 Teşrinevvel 1924. Bu yazılar *Dağa Çıkan Kurt*'un ikinci baskısına alınmıştır (İstanbul 1945, s. 133-174).

83 *Son Telgraf*, nu. 252, 24 Şubat 1925: Bu haber dış basında da ver alır. "Turkish Women Nominated", *The New York Times*, 2 Mart 1925.

oradan da Londra'ya geçer. İngiltere'de eskiden beri bir dost çevresi vardır. Dr. Adnan'la birlikte bir iki ev değiştirdikten sonra Hampstead Heath civarına yerleşirler. Burası işçi kasabası olan Camden Town'a yakındır. İngiliz halkını burada yakından tanırlar. Bir çeşit Hyde Park olan Hampstead Heath korusunda onların demokrasiye olan inançlarını arttıran mitingleri görürler. İlmî çalışmalarının yanı sıra, işçiler, siyasîler ve sanatkârlarla devamlı temasları olur, birçok Türk de onları ziyaret eder.

İngiltere, Halide Edib için gerçekten ideal demokrasi ve hürriyetin bulunduğu bir ülkedir. "Sürgündeki Bir Kalem" adlı yazısında "ihtiyarî veya cebrî sürgün giden kalemlerin en meşhurları ve ekserisi hatta en fazla İngiltere aleyhinde olanları dahi İngiltere'de bulunur" der[84].

İngiltere'de yazılarını yazar, konferanslar verir[85]. 1926 yılında hem *Zeyno'nun Oğlu*'nu hem de *Memoirs*'ı yazar. *Memoirs* dış basında büyük bir ilgiyle karşılanır. Eser hakkındaki tenkitlerin çoğunda ikinci cildinin de beklendiği belirtilir. *Zeyno'nun Oğlu* ve Hatırat'ın Türkçesinin *Vakit* gazetesinde yayımlanacağı ilân edilir (25 Mayıs 1926 v.d.). *Vakit* gazetesinin 4 Haziran 1926 tarihli nüshasında çıkan ilânda ise *Hatırat*'tan bahsedilmez. Gazete, eserin neşrinden vazgeçildiğine dair herhangi bir açıklamada bulunmaz. *Zeyno'nun Oğlu* 25 Haziran 1926' da tefrika edilmeğe başlanır. 26 Haziran tarihli nüshada şu açıklama yer alır: "Verdiğimiz müjde dünkü nüshamızdan itibaren tahakkuk sahasına girmiştir. Karilerimizin bu müstesna eseri ne derin bir heyecanla beklediklerini, dün aldığımız mektuplar ve telefon muhaverelerinden anlıyoruz. Yalnız bu mektuplarla telefon muhaverelerinin başka bir hedefleri daha vardı. O da dünkü nüshamızın her tarafa kafi derecede yetiştirilmiş olmaması ve bu yüzden birçoklarının ilk tefrikayı, okumamış değilse bile muhafaza imkânını bulamamalarıdır. Gazetemiz bu şekle de bir çare aramış ve bugünkü nüshamızda dünkü tefrikayı da takdim etmeği münasip görmüştür."

29 Haziran tarihli nüshada ise *Zeyno'nun Oğlu* tefrikası yerine, üçüncü sayfada ufak bir itizar yayımlanır: "*Zeyno'nun Oğlu* adlı tefrikamız mündericâtımızın kesretine mebni dercedilememiştir. İtizar ederiz."

Bugünlerde gazetelerde İzmir suikastıyla ilgili haberler ön planda gelmektedir.

Zeyno'nun Oğlu romanının adı gazetenin 28 Şubat 1927 tarihli nüshasına kadar bir daha görünmez. Bu nüshada daha öncekilerden farklı olarak üçüncü sayfada yer alan mütevazı bir ilân ile romanın tefrika edileceği bildirilir ve roman gazetenin 1 Mart tarihli sayısından başlayarak yayımlanır[86].

1928 yılında *Asia* dergisinde Halide Edib'in hatıratının ikinci bölümünün *My Share in the Turkish Ordeal*'in tefrikaya başlanması ve aynı yıl kitap hâlinde neşri

[84] *Yeni İstanbul*, nu. 1939, 11 Nisan 1955.

[85] 1925 yılında Türk kadınları hakkında konferans verir. "Turkish Women" (Abstract of Lecture) *Near East*, 28: 769, 24 Aralık 1925.

[86] nu. 3293-3417, 1 Mart-10 Temmuz 1927.

üzerine Türkiye'de Halide Edib aleyhinde yazılar yazılır. Bunlarda, Halide Edib bir Yahudinin kızı olmak ve ihtirasları sebebiyle Gazi Mustafa Kemal'e "kin ve garaz" beslemekle itham edilir[87].

Amerika'da Williamstown'da Political Institute'un düzenlediği bir yuvarlak masa konferansına davet edilen Halide Edib, bu enstitünün ilk davet ettiği kadın olarak Amerikan basınının ilgisini çeker. 2 Ağustos - 30 Ağustos arasında yapılan yuvarlak masa konferansını idare ettiği gibi, açılış konuşmasını da Halide Edib yapar ve geniş akisler uyandırır. Gazetelerde bu kongreye dair günü gününe verilen haberler yer alır. Hemen her haberde de Halide Edib'in adı geçer (bk. Bibliyografya II). Bu arada Amerika'da birçok konferanslar vermek için teklifler alır. Feakins adlı bir ajansın düzenlediği bu konferanslarda, Türkiye'nin geçirdiği mücadele, reformlar ve bilhassa Türk kadınlarının meseleleri ön planda gelmektedir. Halide Edib Amerika seyahatinde edindiği izlenimlerini daha sonraları *Yeni İstanbul* gazetesinde yazmıştır[88].

Halide Edib, kendisiyle yapılan ilk mülâkatlardan başlayarak, Türkiye'de inkılâpların yüz yıllık bir süreden beri temellerinin atılmakta olduğunu ve tekâmül ettiğini, tatbikatta tenkit edilecek noktaları bulunsa bile, bu inkılâpların geleceğin Türkiye'sine hakim olacağını anlatır[89].

New York'ta eski ve yaşlı bir dostunun Fifth Avenue'daki evinde kalır. Burası zenginlerin oturduğu bir semttir. Halide Edib bu seyahatinde Amerikalı zenginleri de tanır. Amerika tecrübelerinden sonra yazdığı romanlarında gerçek bir nefretle ele aldığı züppe, şımarık zengin ile görmüş geçirmiş ve parayı bir nüfuz vasıtası saymayan zengin tiplerini birbirinden ayırır.

"Zengin sınıfın birinci örneği, nesiller boyunca kurup topladıkları milyon hatta milyarlarıyla birtakım büyük vakıflar kurmuşlar ve bunlar sadece Amerika'nın değil, başka kıtalardaki insan topluluklarının da ilmî, sıhhî, insanî v.s. esas ihtiyaçlarına yardım etmiştir. Carnegie, Rockefeller'ler, Ford'lar hep bu sınıfa dahildirler. Sahipleri çok sade yaşar, Amerikan ekseriyetinin hayat seviyesini aşmazlar. Bunlara tramvay ve otobüslerde tesadüf edersiniz.

Kıyafetlerinde gösteriş yoktur, sofraları herhangi Amerikan ailesinin derecesini aşmaz.

İkinci zengin sınıf bir takım türedi, servetleri kafa ve kabiliyetten ziyade bir takım çarpık vasıtalarla elde edilmiştir. Bunları daha fazla Amerika haricinde, bilhassa Paris'te servet gösterileri ile çalım satarken görebilirsiniz. Çünkü Amerika'nın içinde, evi ne kadar muhteşem olursa olsun, hayat tarzı halkı geçen, kılık kıyafetleri fazla gösterişli yaşayanlar hoş görülmez"[90].

[87] *Milliyet*, nu. 873, 24 Temmuz 1928; *Akşam*, nu. 3513, 25 Temmuz 1928; *Akşam*, nu. 3527, 8 Ağustos 1928.

[88] nu. 2318-2359, 30 Nisan-2 Temmuz 1956.

[89] *Yeni Istanbul*, nu. 2326, 7 Mayıs 1956.

[90] *Yeni Istanbul*, nu. 2332, 15 Mayıs 1956. Eşine Amerika'dan yazdığı 38 Şubat (1931) tarihli mektupta da ay-

Williamstown Üniversitesi bahçesi Halide Edib'de bir "insan panayırı" intibaı uyandırır. Kongre 2 Ağustos 1928'de Türkiye hakkında bir konferans ile açılır. "Türkiye Şark'ta ecnebi emperyalizme tamamen ve muvaffakiyetle son veren ilk memlekettir." Bu bakımdan Çin'e örnek olacaktır. Kongrede emperyalizm çeşitli açılardan incelenir. İktisadî meseleler ön plandadır, zira insan önce karnını doyurmak zorundadır.

Halide Edib'in Kolej'den tanıdığı Philip Brown da kongreyi takip eder. Halide Edib akşam yemeklerini onların evinde yer ve bu arada dünyanın birçok tarafından gelen şahıslarla da tanışır. Dr. Garfield'in dostu Walter Lipmann ile de tanışması bu sıradadır. Çok ileri fikirli tanınan Lipmann, fazla süratle ilerlemenin mazi ile rabıtayı birdenbire koparması tehlikesi üzerinde durur. Halide Edib'i "galiba fazla ve çocukça reformlara bağlı" gördüğünden tenkit eder[91].

Halide Edib Amerika'da tanıştıkları arasında Japonların şahsî temastan kaçındıklarını, Çinlilerin ise çok sokulgan olduklarını müşahede eder.

Kongrenin dağılmasından önce Türkiye sert tenkitlere maruz kalır ve Halide Edib bunları cevaplandırırken, Dr. Johnson adlı zenci bir hatip de kendisini destekler[92].

Bu konferansların kitap olarak basılması teklifi Yale Üniversitesi'nden gelir. Üniversite dergisine de ara sıra yazdığını söyleyen Halide Edib'in *The Yale Review*'da sadece bir yazısına rastlanmıştır. Konferanslar 1930'da *Turkey Faces West* adıyla yayınlanır. Bu kongreden sonra Halide Edib, katıldığı yedi aylık konferans turu süresinde Amerika cumhurbaşkanlığı seçimini, parti mücadelelerini, seçim dedikodularını yakından takip etmek imkânını da bulmuştur. Seçim sonunda propaganda ve karşılıklı ithamları unutarak tarafların el sıkışınaları, Halide Edib'in özlediği bir rejimin ve davranışın tezahürleridir.

Halide Edib güneylileri kendisine ve eski dünyaya daha yakın bulur. Amerika'da yerleşmiş olan zencilere karşı beyazların zihniyetini Halide Edib yadırgar, zira "Osmanlı Türkiye'sinin, müstakbel dünyada mutlak hakim olacak ebedî tarafı, ırkçılıkla hiç münasebetleri" bulunmamasıdır[93].

Bu kısa turneden sonra ikinci defa olarak Halide Edib, 1931 yılında tekrar Columbia Üniversitesi Barnard College'a davet edilir. 1 Şubat 1931 tarihli *The New York Times* gazetesinde "Turkish Woman To Teach" başlıklı bir haber yer alır ve Halide Edib 1 Şubat 1931 tarihinden itibaren bir sömestre sürecek olan Barnard College Tarih bölümünde hocalığa başlar. Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bul-

nı mesele üzerinde durur (Mektubun aslı Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivindedir). Mektubun metni için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 499-503

91 *Yeni İstanbul*, nu. 2345, 28 Mayıs 1956 . 90. Yeni İstanbul, nu. 2352, 4 Haziran 1956.

92 *Yeni İstanbul*, nu. 2352, 4 Haziran 1956

93 *Yeni İstanbul*, nu. 2379, 2 Temmuz 1956.

duğum bazı mektuplardan bu daveti, Prof. Earle'un düzenlediği anlaşılmaktadır. Kolejin 24 Ekim 1929 tarihli mektubunda belirtildiğine göre, Prof. Earle, Halide Edib'in Tarih Bölümünde görevlendirilebileceğini ve onun Türkiye'de kadın meselelerinin tarihçesi hakkında vereceği derslerin çok ilgi çekici ve değerli olacağını düşünmektedir. Haftada ikişer saatten bir sömestre içinde otuz saati bulacak derslerde, konferansçının birçok meseleyi ele alabileceği düşünülmüştür. Dersler hem lisans hem de lisansüstü öğretim yapanlara verilebilecektir.

Halide Edib'in bu derslerinin ve üniversite dışı verdiği konferansların büyük alâka gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak Halide Edib, asılları yine Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunan, eşine yazdığı iki mektupta bu ilginin kendisini çok yorgun düşürdüğünden bahsetmektedir[94].

International Mark Twain Society de Halide Edib'e "Edebiyata yaptığı mümtaz katkıdan" dolayı derneğin fahrî başkan yardımcılığını tevcih eder[95].

Halide Edib'le sadece Batı dünyası meşgul değildir. Müstesna bir mücadele vermiş olan Türkiye, esir Müslüman topluluklar için de takip edilecek tek örnektir. Halide Edib'in daha Balkan Savaşı yıllarından tanıdığı Hintli Dr. Ansari, İngilizlere karşı Hintlilerin yürüttükleri mücadelenin önde gelen fikir adamlarındandır. 1932 yılında tamamiyle ihtilâlci gayelerle Lahore Müslümanlarından Muhammed Yakub Han'ın bir hayli değişikliklerle çevirdiği *Ateşten Gömlek* romanından sonra, 1935 başlarında Halide Edib'in şöhreti artık Hindistan'da da yaygındır. Müslüman Üniversitesi "Jamia-ı Millia"nın temellerini atacak bir kampanyaya katılmak üzere Ocak 1935'te Hindistan'a giden Halide Edib, orada sıcak bir yakınlık bulur. *The Star of India* gazetesinin Ocak-Mart ayları nüshalarında Halide Edib'in 10 Ocak 1935'te Hindistan'a ayak bastığı andan itibaren konferansları ve bunların akislerine dair haberleri bulmak mümkündür. Halide Edib'in burada verdiği konferansları, *Conflict of East and West in Turkey* adlı kitabında toplanır(1935).[96]

Halide Edib, Hindistan hakkındaki izlenimlerini ve düşüncelerini daha sonra *Inside India* adlı kitabında yazar (1937). Bu kitabın baş kısmı 1938 yılında *Tan* gazetesinde, tamamı ise 1940'ta *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edilir[97].

[94] Bu mektuplar iki tanedir. 28 Şubat ve 4 Mart tarihlerini taşıyan birinci mektup, yıl belirtilmemekle beraber, muhtevasından anlaşıldığına göre 1931 yılında yazılmıştır. İkincisinin tarihi 30 Mart 1931'dir. Bu mektuplar *Hisar* dergisinde yayınlanmıştır (nu. 124, 125, Nisan-Mayıs 1974, s. 22-25, 19). Barnard College'deki dosyasında, dostlarının Halide Edib'i davet için çok gayret etmiş olduklarını gösteren belgeler vardır.

[95] Derneğin 28 Ocak 1931 tarihli mektubu aslı Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivindedir. Bütün bu mektupların metinleri için bk. *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 492-503

[96] Bu kitabın basılması sırasındaki yazışmalar ve Halide Edib'in Hintli dostlarına yazdığı mektuplar için bk.*Araştırmalar ve Belgeler*, s. 556-591

[97] "Bugünkü Hindistan", *Tan*, nu. 1036-1171, 16 Mart-2 Ağustos 1938. "Hindistan'a Dair", *Yeni Sabah*, nu. 926-995, 28 İkinci Teşrin 1940-8 Şubat 1941. Halide Edib'in Hindistan'daki faaliyetleri hakkında bir yüksek lisans tezi yapılmıştır: Bülent Yorulmaz, *Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı*, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988. Bu tezde benim ulaşamadığım bazı gazete yazılarının metinleri bulunmaktadır.

1935 Halide Edib'in kendisini Doğu ve Batı dünyalarına kabul ettirdiği tarih olmakla beraber, bu tarihin romancılığında da müstesna bir yeri vardır. Önce İngilizce yayımlanan *The Daughter of the Clown* adlı romanı, İngilizce basında büyük bir ilgi uyandırır. Eser, *Haber* gazetesinde aynı yıl tefrika edilir[98].

Halide Edib Hindistan dönüşü İstanbul'a gelir ve birkaç ay kalır[99]. 1936 Mayıs'ından itibaren *Yedigün* dergisine haftalık yazılar göndermeğe başlar. Roman ve hikâyelerini de yine bu dergide yayımlamaktadır. 1936'da *Yolpalas Cinayeti*, 1937'de Doğu ve Batı'nın sembolik bir ifadesi olan *Maskeli Ruhlar* adlı fantezisini, 1939'da *Tatarcık*'ı neşreder[100]. 1939'da İstanbul'a döner ve profesör olarak atanır. 1940'ta kurmakta olduğu İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümü faaliyetlerinden olarak *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nin birinci cildini yayımlar (2. b. 1946, ikinci cilt 1943, üçüncü cilt 1949).

II. Dünya Savaşı yıllarında Halide Edib şiddetli bir Nazi düşmanıdır. O, ferdi boğan, düşüncenin serbestçe ifadesini ve gelişmesini engelleyen bütün rejimlerin düşmanıdır. Üniversitede gençler arasında çeşitli cereyanlar olduğunu anlamaktadır. Sohbetlerinde ve makalelerinde daha çok İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği problemleri ele alır. Kitaplarının hemen hepsi yeni baskılarını yapmaktadırlar. *Akşam* gazetesine muntazaman haftalık yazılar yazar. Üniversitedeki seminer çalışmaları sonucu *Hamlet*, (1941), *Nasıl Hoşunuza Giderse* (1943), *Coriolanus* (1945), *Antonius ve Kleopatra* (1949) tercümeleri ortaya çıkar, Gibb'in *Osmanlı Şiiri Tarihi*'nin ilk fasikülü yayınlanır (1943).

1942 Şubatında *Sinekli Bakkal*'ın C.H.P. roman mükafatını kazanması üzerine, eser hakkında yeni baştan değerlendirmeler ve tartışmalar yapılır (Bk. Bibliyografya II).

1946 Halide Edib'in romancılığında yeni bir devrenin başlangıcıdır. Artık cemiyeti bir "panayır" olarak görmeğe başlayan yazar. *Sonsuz Panayır*'dan itibaren, cemiyetin alt üst olmuş değerlerini, çeşitli bakış noktalarından araştıran, yeni değerleri çok şüpheli karşılayan romanlar yazar.

1950'de Demokrat Parti listesinden bağımsız olarak İzmir milletvekili seçilir. 1950-54 arası çıkarılan önemli kanunların hemen hepsi hakkında konuşur. Onun için 1950 seçiminin çok özel bir mânası vardır. Ta 1908'den beri özlediği herhangi bir baskının olmadığı serbest seçim yapılmıştır. Halide Edib'in bu konuda T.B.M.M. de yaptığı konuşma, onun soyut bazı prensiplere ömrü boyunca, nasıl bağlı olduğunu göstermesi bakımından çok mânahdır[101].

[98] *Haber Akşam Postası*, nu. 1352-1485, 11 İlk teşrin 1935-24 Şubat 1936.

[99] *Akşam*, nu. 6031, 3 Ağustos 1935, *Son Posta*, nu. 1797, 4 Ağustos 1935; "Halide Edib Gitti", *Son Posta*, nu. 1834, 10 Eylül 1935, *Cumhuriyet*, nu. 4030, 4 Ağustos 1935.

[100] "Yolpalas Cinayeti", *Yedigün*, nu. 178-189, 5 Ağustos-21 Birinci Teşrin 1936; "Maskeli Ruhlar", *Yedigün*, nu. 240-266, 13 Birinci Teşrin -1937-12: Nisan 1938. Bu eser 1945'te *Maske ve Ruh* adıyla basıldığı gibi, İngilizce olarak da yayımlanır (*Masks or Souls*, London 1953).

[101] *Meclis Tutanakları*, c. 1, Dönem 9, Birleşim 9, s. 97-100.

5 Ocak 1954'te *Cumhuriyet* gazetesinde yayınladığı 'bir açık mektup ile siyasî hayata veda eder. Onun bu yıllarda mecliste daha ziyade Anadolu temsilcileriyle temasta bulunduğunu Samet Ağaoğlu anlatmaktadır[102].

8 Şubat 1954'te Türk-Amerikan Derneği Halide Edib'e fahrî azalık tevcih eder. 1955-57 arası *Yeni İstanbul* gazetesinde haftalık yazılar yazmaktadır. Bu gazetede *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* (1955); *Lübnan ve Arap Diyarı* (1955) ve *Halide Edib'in Çocukluğundan 1917'ye Kadar Hatıraları* (1955) yayımlanır.

1953'te *Yeni İstanbul*'da *Döner Ayna*'yı, 1957'de *Hayat* dergisinde üç ayrı hikâye niteliğini taşıyan üç bölümlük *Âkıle Hanım Sokağı*'nı neşreder. 1958'de *Milliyet*'te *Kerim Usta'nın Oğlu*, 1959'da *Cumhuriyet*'te *Sevda Sokağı Komedyası*, 1961'de *Cumhuriyet*'te, *Çaresaz* adlı romanları tefrika edilir, 1963'te *Hayat Parçaları* yayımlanır. Son romanlarının Halide Edib'in romancılığına bir ilâvede bulundukları söylenemez.

9 Ocak 1964'te vefat eden Halide Edib, 1 Temmuz 1955'te eşi Dr. Adnan Adıvar'ın ölümünden sonra kendisini çok yalnız hissetmiş ve son günlerini çok ıstıraplı geçirmiştir. Bu mustarip günlerinde neler çektiğini anlatabilmek için "Azap Kapısı" adlı bir roman yazmak istediğini, yakınlarına söylemiştir[103].

Hayatının son günlerinde bazı vehimlere kapıldığı, geçirdiği krizler esnasında mektup ve özel yazılarını yaktığı, anlamsız yazılar yazdırdığı, son günlerde çevresinde bulunanlar tarafından tekrarlanmaktadır.

Halide Edib'in ölümünden sonra, hakkında ciddî herhangi bir araştırma yapılmamış, üniversitelerde hazırlanan tezler ise basılmadığından meçhul kalmıştır. Ancak Halide Edib, bütün ömrü boyunca olduğu gibi, hâlâ efsanevî bir şöhret olarak yaşamakta, eserleri sadeleştirilmiş yeni baskılarını yapmaktadır. 1970'e kadar *Handan* 12, *Ateşten Gömlek* 12, *Sinekli Bakkal* 33, *Son Eseri* ve *Tatarcık* 8. baskılarını yapmıştır. Özgür Yayınları Halide Edib'in eserlerini yeniden aslına uygun olarak yayımlamaktadır.

Halide Edib'in ölümünün birinci yıldönümünde Edebiyat Fakültesi'nde düzenlenen bir törenle Anfi 2'ye "Halide Edib Adıvar" anfisi adı verilmiş İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde de ufak bir oda "Halide Edib Müzesi" olarak hazırlanmıştır. Bu odada, kitapları, resimleri, çalışma masası, koltuğu ve ufak tefek bir iki eşyası bulunmaktadır.

1970'te Halide Edib'in bir büstü Sultanahmet Meydanı'na dikildi. İlk bakışta çok isabetli ve kadirşinas bir hatırlayış gibi görünen bu teşebbüs birtakım olayların çıkmasına yol açtı. Büst açıldıktan bir gece sonra dinamitlendi[104] ve bir süre yerler-

[102] Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 172.

[103] Samet Ağaoğlu, *a.e.*, s. 173.

[104] "Halide Edib'in büstü dinamit ile parçalandı", *Yeni Gazete*, 14 Mart 1970; "Halide Edib'in büstü açıldık-

de süründükten sonra yerine kondu. Halide Edib son yıllarda yazarların dikkatini çekti. Hayatı oyun ve roman olarak işlendi.[105] Bunlar çok dolu ve zengin bir hayatın ölümden sonraya ulaşan macerasıdır.

tan üç gün sonra dinamitlendi", *Cumhuriyet*, 14 Mart 1970. Cüneyt Arcayürek, 1/12 Mart Olayı" (tefrika no. 7) *Hürriyet*, 5 Ocak 1975.

[105] Bilgesu Erenus, *Halide*, İstanbul, Mitos Yayınları,.2000; Frances Kazan, *Halide's Gift*, New York: Random House, 2001

DOĞU ve BATI MESELESİNİN EDEBÎ ESERLERİNDE TEZAHÜRÜ

HEYULA

Halide Edib'in ilk telif romanı olan *Heyula* 1909 yılında *Musavver Muhit*'te tefrika edilmiştir[1]. Yazar bu ilk denemesini kitap hâlinde yayınlamamıştır. Kitabın kahramanları Selma, kocası Haşim, âşığı Şahap ve hayranı Ziya, Batı kültürü ile yetişmiş insanlardır. Roman birinci şahsın, Ziya'nın ağzından yazılmıştır. Arada Selma'nın âşığı Şahap'a yazmış olduğu mektuplar da yer alır. Romanda hayata bakan Ziya'dır. Selma'nın üzerinde ipnotizma yolu ile büyük bir nüfuz tesis eden Şahap Paris'te okumuştur, heykeltıraştır, aynı zamanda psikolojiye de merak sarmıştır. Selma'nın kocası Haşim, sanatla ilgisi olmayan, midesine ve Rum kızlanna düşkün bir erkektir.

Selma, aralarındaki gayrımeşru münasebeti gizlemek için Şahap'ın zoruyla evlendiği kocası Haşim'i sevmemektedir, ancak yaşadığı bu gayritabiî durum onu buhranlara sürükler. Şahap ile Haşim arasında kültür ve karakter bakımından bir tezat vardır. Hem heykeltıraş, hem de müzisyen olan Şahap, Haşim'in yanında Batı kültürünü haiz, üstün bir şahsiyet olarak gözükür. Şahap'la Selma arasındaki bu münasebet *Handan* romanında, Handan ile kötü bir adam olan Hüsnü Paşa arasındaki münasebeti hatırlatır. Hüsnü Paşa'nın da Handan üzerinde akıl ile açıklanamayan psikolojik bir tahakkümü vardır. Şahap ahlâk bakımından kötü olmakla beraber, Batı kültürüne sahip, sanatkâr bir şahsiyet olarak Halide Edib'in daha sonra yazdığı romanlanndaki erkek kahramanlarından bazılarını hatırlatır.

Romanın esas kahramanı Selma'nın yetişme tarzı üzerinde geniş olarak durulmamakla beraber, bazı unsurlar onun da Batı kültürüne sahip bir kadın olduğunu göstermektedir. Selma, hem güzel bir kadındır, hem de bir musiki kültürüne sahiptir. Yazar onun Batılı şahsiyetini Batı musikisine olan vukufu ile ortaya koyar.

Haşim'in arkadaşı Ziya, Selma'ya hayrandır. Selma'ya karşı itiraf edilmemiş derin bir aşk duygusu vardır. Yazar, Selma'nın şahsiyetini, Ziya'da uyandırmış olduğu hayranlık duygusuyla canlandırmıştır. Bu hayranlık bilhassa Selma'nın müzik

[1] nu. 15-21, 29 Kânunsani 1324-19 Mart 1325/11 Şubat 1909-1 Nisan 1909, *Demet* dergisinde *Raik'in Annesi* daha önce tefrikaya başlanmışsa da yarım kaldığı için *Heyula* ilk romanı sayılmıştır. Halide Edib, romanının sonunda yazılış tarihi olarak 1906 tarihini gösterir.

kültürüyle uyanır. Ziya bir gün piyanonun üzerindeki notaları çevirirken, hoşlandığı parçalara rastlar: "Faust'un 'Günlerin mestî-yi meserretle memlu olduğu zaman parçasına tesadüf edince sevindim. Bu parçayı pek sever ve her vakit çalardım. Bugün onu buluşum bir dost çehresi gibi bana beşaşet verdi. O sıcak tenha salonda kendimi pek evde, hatta kendi odamda buldum. Gayr-ı ihtiyari parmaklarım onu çalıyordu. Bilmem neden Selma'yı hatırladım. Onu Margerit kendimi de onun dostu o, genç çocuk tasavvur ediyordum".

"Fakat Faust kimdi? Herhalde Haşim değil. Acaba hakikat Margerit'i hatırlatan kadının hayatında onu cennete sevkeden şeytana ruhunu satmış bir adam var mıydı? 'Ağla Margerit ağla' sesim titriyordu". Ziya'nın yanına sessizce sokulmuş olan Selma "latif, ahenkdar" bir sesle ona refakat eder ve musiki, ikisini birbirine yaklaştırır.

Romanda dikkati çeken özelliklerden birisi de Ziya'nın Doğu musikisinden hoşlanmamasıdır. Haşim, arkadaşına karısından bahsederken, onun "muzikaya" meraklı olduğunu söyleyince, Ziya "mutlaka udda yeknesak, uzun mağmum taksimler olacak" diye bu haberden memnun kalmadığını hissettirir.

Şahap'ın musikisi ise Selma üzerinde büyüleyici bir tesir husule getirir: Selma'nın buhran geçirdiği bir gün, Ziya, "Selma'nın o karışık varlığını ifade eden nagamat bulunsa! Hayır kuvvetli ateşîn bir parça olmalı. Tannhauser'i başladım, olmadı. Uyku verici bir şey belki daha iyi olurdu. Jocelyn'in ninnisini bilmem daha ne kadar münasebetsiz şeyler çaldım. Açık pencereden bahar kokuları ile beraber en yakın köşkten bir viyolensel Schumann'ın Reverie'sini boğuk bir inilti ile bize yolluyor". Bu sesi duyan Selma, doğru. Şahap'ın evine gider.

Romanda, kahramanların şahsiyetlerine ve davranışlarına tesir eden musiki unsuru esastır. Ayrıca, ufak tefek telmihlerle İstanbul'da yaygınlaşan Batı modasına işaret olunur. Fener'deki meşhur bir otelin adı Otel Belvü'dür. Sokaklarda "maskara işaretlerle sırıtan boyalı kadınlar, dandini beyler" dolaşır. Ziya, Haşim'i "şişmanlamış, kızarmış, iyi yiyip çok içen bir İngilize benzemişti" diye tasvir eder.

Roman kahramanlarının yaşayışlan Avrupaîdir. Devrin örf ve adetlerinin dışına çıkan Haşim, karısını arkadaşından kaçırmaz.

Batı kültürünü haiz kahramanları ön planda gelcn *Heyula* romanı Halide Edib'in daha sonraki romanlarında mühim bir yer tutacak olan Doğu-Batı çatışması ve terkibinin ancak bir unsurunu ihtiva eder. Burada dikkati çeken nokta, şahsiyetleri şekillendiren en mühim unsurun musiki (Batı musikisi) olmasıdır. Halide Edib daha sonraki romanlarında da musikiye büyük önem verir. Onu, insan şahsiyetinin ve mensup olduğu medeniyetin en önemli unsuru olarak görür.

RAİK'İN ANNESİ

1908 yılında *Demet* dergisinde yayınlanmağa başlanan fakat yarım kalan *Raik'in Annesi* 1909 yılında *Resimli Roman Mecmuası*'nda neşredilir[1]. *Demet* dergisindeki tefrikanın tamamlanmayışı dolayısıyle, ilk romanı olarak *Heyula*, ikinci olarak da *Raik'in Annesi* ele alınmıştır.

Eser hakkındaki tek tenkit yazısı Mehmet Rauf'un kaleminden çıkmıştır. Mehmet Rauf, Halide Edib'in makaleleri ile dikkati çektikten sonra böyle bir eser yazmış olmasını övmekte, bilhassa üslûbuna temas etmektedir: "Üslûptaki rikkat ve nezaket bahusus irâd-ı fikirde, cümlelerin tertip ve tahririnde meşhud olan pek yeni, pek latıf bir tarz ile bütün karileri cezb ü celb etmiştir". Başlangıçta "biraz müşevveşce olan üslûplarıyla beraber, vasi bir kudret-i nazar, derin bir istidad-ı hiss ü fikr irae ediyorlardı".

Romanda birinci derecede övgüye lâyık şey, "vakâların tertibi ve tevziidir" diyen Mehmet Rauf, Halide Edib'i "edebiyatımızın ilk edibesi" olarak kabul eder; romanın tahliline girişmez[2].

Romanın konusu, istemediği bir genç kızla evlenmek endişesiyle evinden ayrılıp Heybeliada'da bir otele yerleşen Siret'in bu tatil esnasında, şahit olduğu bir aile faciasıdır. Siret Heybeliada'daki gezilerinde Raik adında bir çocukla annesine rastlar. Bunlar Ada'da bulunan diğer çocuk ve kadınlardan çok farklıdırlar. Annenin vakur, zarif, millî giyinişi ve tavrı, çocuğuna vermekte olduğu sıhhatli terbiye Siret'in ilgisini çeker. Fakat bu kadın kocasının devamlı olarak ihanetine maruz kalmaktadır. Kocası Rauf da metresi ile Ada'ya gelir. Raik'in annesi Siret'in sevebileceği tek kadındır, fakat arkadaşının karısı olması onu herhangi bir teşebbüse geçmekten alıkor. Ancak Raik'le ve büyükbabasıyla dost olur. Raik'in annesi, kocasının akrabalarından hasta bir kimyagerin, Mansur'un aşkını kabul etmek üzereyken, Siret bu sukutu ön-

[1] *Demet*, nu. 6-7, 22-29 Teşrinevvel 1324/4, 1 Kasım 1908; *Resimli Roman*, nu. 2, 1 Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 71-119. Eser 1341/1924'te resimli olarak kitaplaştırılır. Orhaniye mat., İstanbul, 75 s. 3. bsk. Yeni Matbaa, İstanbul 1967, 78 s.

[2] Mehmet Rauf, "Raik'in Annesi", *Servet-i Fünûn*, nu. 936, 30 Nisan 1325/13 Mayıs 1909, s. 405-406.

ler. Raik'in annesi, çocuğunun hatırı için kocasına dönmeyi kabul eder, Siret de bir Anadolu kasabasına tayin edilir.

Bu romanda, Doğu-Batı meselesi bir problem olarak mukayeseli bir şekilde kendisini göstermeye başlar. Siret'in ağzından anlatılan hikâyede üç tip kadından bahsedilir. Birincisi, Siret'in Heybeliada'ya kaçmasına sebep olan Necibe'dir. Necibe, devrin alafranga modasına uyarak yetiştirilmiş, hiçbir derinliği olmayan asrî kızlardandır. Necibe'nin ailesi Siret'i damat olarak düşündüklerini ihsas ettirince, Siret bu müstakbel felâketten kaçar. Necibe'yi daha çocukluğundan itibaren tanımaktadır. Siret onun çocukluğunda da zevksiz giyindiğini hatırlar: "Daima Vapyon yahut Karlman'dan aldıkları en pahalı, fakat en sakil hazır esvaplarla, daima bol gelen yakasından bir kuş boynu gibi dimdik görünen ince boynu, uzun siyah örgüsü ile iki sene evvel odamdan hiç çıkmayan çocuk" (s. 5-6). Yazar, doğrudan doğruya bu kızın veya ailesinin alafranga tarzda giyinişi en kötü şekliyle benimsediğini söylemez, fakat bir "çocuk şakası" olarak başlayan evlenme meselesinde bu cephesini belirtir. Necibe, Siret'in yeğeni Mihri'ye dayısıyla evlenirse, görümcesine "hep ipekli fistan giydireceğini" söylemiş ve Mihri, bunu dayısına tekrarlarken, "kendi kısa, dar fistanına" içini çekerek bakmıştır. Siret, buna pek sert bir cevap verir: "Bak sana söyleyeyim, Mihri, Necibe'nin fistanları ne kadar çirkin ise ahlâkı da o kadar çirkin" (s. 6).

İki yıl sonra Necibe erkekten kaçmağa başlar. "Şimdi Necibe erkekten kaçıyor, volanlı çarşaflar, tül şemsiyeler, fışıltılı etekleriyle mahalleyi dolduruyor" (s. 7).

Necibe, Siret'in dikkatini çekmek için piyano çalar: "Hele Manşiş'i ben eve gelir gelmez piyanosunda kurulmuş bir makina gibi başlar. Bu zararsız küçük kız, nihayet pek iç sıkıcı bir genç kadın oluyor" (s. 7).

Hemen, bu cümlelerden sonra yine Necibe'nin kıyafetinden hareket ederek, ucuz, hazır elbiselerin, millî tabiî güzelliği ve sadeliği bozduğunu söyler:

"Hazır esvap dükkânları açılalı, fotoğraflar çıkalı halkımız eski sadeliğini hüsn-i tabiat-ı millîsini kaybetmeğe başladı. En fakiri bile –bayramda olsun– iri Alman çocuklar için yapılıp da bizim nahif küçük kızları kaplumbağaya benzeten ucuz hazır bir fistan alıyor. Elifbayı bilemeyecek kadar en ücra bir mahallede büyüyen kızlar bile mutlak karnavalda çıkan Rumca bir şarkıyı söylüyor" (s. 7).

Romanın ilk sayfalarında zevksiz Batı ve millî sadelik konusundaki tutumunu belirten Siret, Necibe'ye "tıbbıyenin ikinci sınıfından fesi eğri bir talebe"yi uygun bulur ve böylece bir erkek modasını da tenkit eder.

Ailesi, Necibe'nin meziyetleri arasında onun Fransızca öğrenmesini de sayar: "Hususiyle bir senedir Fransızca öğreniyormuş, Beyoğlu'nda dükkâncıların parmakları ağzında kalıyormuş. Daha neler! Kocasını "bonjour" diye karşılayan, Beyoğlu'nda Fransızca pazarlık eden, çocuğuna anneden evvel "mama" dedirten kadınlardan Allah bizim gibi kendi hâlinde yaşayan gençleri muhafaza etsin. Benim için ihtiyar edilen bu tahsile, bu zahmete, hele "Kiki Kuku" şarkılarına ne kadar acıdım" (s. 8).

Siret, Ada'ya kaçtıktan sonra, burada, Necibe'nin istikbali olarak tasavvur ettiği genç kadınlara rastlar. Otelin terasında kahvesini içerken, "Madmazel Kalinko'nun zengin tuvaletlerine, Madam Orpidi'nin filörtlerine bakar, sonra fena bir rüya hatırası gibi kulaklarını tırmalayan Kiki kuku nagamatından kaçmak için Çamlık'a doğru yürür (s. 11).

Bir pazar gezisinde ise, delikanlının keskin ve tenkitçi bakışları Necibe'nin benzerlerini görür: "Önünde Fransızca mırıldanarak "bir fıçı", fakat korselenmiş, ortası incelmiş, büyük şapkalı ve eteklerini sıka sıka, delikanlının gözlerinin "iğrendiği bir et kümesini teşkil eden bir fıçı" gider ve yanındaki çocuklara "ayaklarınla toz kaldırma, fistanını kirleteceksin, bak maman geliyor" der (s. 13).

Çocuklar, Siret'in üzerinde "iki zarif kukla" tesiri yaparlar: "İki zarif kukla. Beyaz ponje fistanlar; altı ile dört yaş arasında, "başlarında büyük beyaz güneşlikler, fıçı, ihtimal, mürebbiyeleri olacak. Fransızca söylüyorlar. Fakat çocukların milliyetini tahmin edemiyorum. Biraz ötede açık bir araba durdu. İçinden sarı yeldirmeli bir kadın eğildi. Çocuklar ayaklarının ucuna basarak arabaya koşuştular.

– Mama, mama...

Sarı yeldirmeli, matmazel ile uzun bir Fransızca mükâlemeye girişti. Çocuklarını Fransızca bir takım nüvazişlere boğdu" (s. 1314).

Bu tablo delikanlıyı çok sinirlendirir. Bu mânasız taklit karşısında, taassuba hak verecek hâle gelir: "Köprü'de çocukların güneşliğine tüküren heriflerin taassubuna yakın bir tehevvür hissettim. Sanki mama kelimesi anne kelimesinden daha sevimli, daha samimi mi? İşte kendimi daima saklamak istediğim bir Türk kadını! Hiddetli hiddetli yürüyordum. Şu dantel içinde, kurulmuş gibi bonjur, bonsuvar diyen çocuklara baktım da; birdenbire ayağında takunya, ağzında sakız, arkasında iki örgü, kapı önlerinde kaydırak oynayan ateşîn, müstehzi, fakat terbiyesiz küçük kızları gözüm aradı" (s. 14).

Bu parça, Halide Edib'in daha sonra yazacağı romanlarda açıkça müdafaadan çekinmeyeceği sade, millî, şahsiyet sahibi köy kadınlarının adeta bir başlangıcıdır. Bilhassa Anadolu tecrübesinden sonra Halide Edib Anadolu'nun taklitten uzak, kendi kendisi olmasını bilen kadınına karşı büyük hayranlık duyar: Bu kadınlar, kendilerine yabancı, İstanbul sosyetesinde bile dikkati üzerlerine çekmesini ve hürmet görmesini bilirler (*Sonsuz Panayır*'da Şaşırtmaç'ın karısı Emine, *Âkile Hanım Sokağı*'nda Âkile Hanım).

Romandaki ikinci kadın tipi, delikanlının evlenmeği arzu ettiği ideal tiptir: "Bakınız ben nasıl kadın isterim. Lisan, isterse bilsin, hatta, iki, üç, fakat hiçbir zaman Beyoğlu'nda Fransızca pazarlık etmesin, Fransız kadınlarını taklit edecek diye sahte gülüşler, garip el uğuşturmalar, baş sallamalar, sıçrayarak, hoplayarak yürümeler yapmasın. Her lüzumsuz şeye Fransızca hayret etmesin. Babasını görünce, "oh! mon pere", bir şeyden korkunca, "oh! Mon Dieu" demesin. Mutekid olsun, ara sıra cami-

ye gitsin. Bizim o kül renkli, loş kubbelerde inleyerek aks-i sada yapan münacaatların muhteşem bir intizamla o kubbe altında yere sürünen alınların çıkardığı sesin şiir ve azametini ruhu hissedebilecek, bu ulvî ibadetin celâleti ile ruhu titreyen bir kadın, sonra bütün bu hislerini çocuklarına telkin edebilecek bir kadın olsun".

"Musiki bilirse, ağır, klasik, ciddi şeyler bilsin, biraz da çocuğunu uyutacak ninniler çalsın, saçları mutlak gözleri dinlendirecek tarzda koyuca bir küme teşkil etsin, bütün etvarı, tarzı sade olsun, gözleri mütebessim, ağzı müsaadekâr ve müşfik, elleri yumuşak olsun" (s. 14-15).

Siret, idealindeki bu kadın tipini az sonra bulur. "Nineciğim arama, bak Raik burada" diyen, "pür neşe, pür telaş, tatlı bir çocuk sesi" delikanlının bu ideal tiple karşılaştığını müjdeler. "Maviliğin çerçevelediği melek çehreli, büyük gözlü, manidar ağızlı" çocuğun üzerinde "lacivertli bol bir gömlek, rüzgarda uçan mavi bir kıravat" vardır. "Koşmaktan sahih, kavî bacakları kararmış, tozlanmış, yanakları alev gibi, saçları dağınık, fessiz koşarak" gelir (s. 15-16). Bu tasvir, az önce gördüğü, eteğini kirletmemek için "kukla" gibi hareketten mahrum bırakılan çocuklarla bir tezat teşkil eder. Burada, Halide Edib'in bütün hayatınca ön planda gördüğü terbiye meselesi yine ortaya çıkar. Bu terbiye, çocuğun sadece zihnî değil, bedenî gelişmesine de önem verir. Halide Edib'in kendisi de Raik'e uygulanan, Anglo Sakson terbiyesinden geçmiştir[3].

Siret, çocuğuna "anne" yerine "mama" dedirtmeyen anneye karşı "kalbinde bir minnettarlık" duyar. Gördüğü kadın, narin, genç bir kadındır. Sadedir. "Büyük yeldirmesinin ufak bir müslin yakasıyla yine ufak kolluklarından başka süsü yok"tur. Kadın çocuğunu kucaklar. Bu kucaklayış, kuklaları kucaklayan sarı yeldirmeli kadının davranışından çok farklıdır. Siret'in gönlü bir türlü bu kadının evli olmasını kabul edemez.

Ertesi gün ana oğula tekrar rastlar. Yine önce seslerini duyar. Çocuk, annesinin elindeki ufak sepette ne olduğunu öğrenebilmek için bütün haşarılıklarından vazgeçmeğe hazırdır: Bir daha kedinin kuyruğunu çekmemeğe, sinekleri öldürmemeğe, piliçleri kovalamamağa, söz dinlemeğe hazırdır. Annesinin sepette ne olduğunu söylememesi üzerine Raik susar. Anne onun "sükûnetini fazla bulmuş olmalı ki" hemen eteklerini toplayarak koşmaya başlar. Raik de annesinin arkasından bağırarak koşar ve çamlığa dalar (s. 17-21).

Siret, onları daha sonra, öğle yemeklerini yerken görür. "Raik'in annesi çömelmiş, kollarını sıvamış, ufak, bembeyaz elleriyle temiz bir peçete yayıyor, sonra sepetten yumurta, taze peynir çıkarıyor; Raik hâlâ ayakta, yalvarıyor, sakladığının ne olduğunu soruyor. Genç kadın elini sepete soktu, Raik'in yanaklarını andıran iki tane büyük, pembe şeftali çıkardı. Raik ellerini çırparak, sıçrayarak dönüyordu" (s. 21).

[3] *Memoirs*, s. 23.

Siret, bu kadının arkadaşı Rauf'un karısı olduğunu öğrenince üzülür, zira Rauf, "uzun boylu, mülehham fakat mütenasip, mor fistanlı, şapkasının mor benekli tülleri arasından güzel, sarışın boyalı yüzü, soluk kabarık sarı saçlarıyla pek ziyade nazar-ı dikkati celb eden" bir kadınla yaşamaktadır.

Rauf'un karısı, bu durum karşısında vakarını muhafazaya çalışmaktadır. Siret, Raik'in büyükbabası ile ahbap olunca, bu evliliğin iç yüzünü de öğrenir. Kendisini Ada'ya kaçıran sebebi anlattığı zaman, ihtiyar, "isabet kaçtınız, azizim, kalben, fikren birbirine müşabih olmayan iki kişinin izdivacı kadar fena bir şey olamaz' diyerek, kızı Refika ile Rauf'un evliliklerinden bahseder: "İşte ruhları ecnebi iki vücudun ittihadı... Netice iyi olmadı. Halbuki ben Rauf'u itham etmedim. Nihayet tabiat ve hilkatin ihtiyacâtına kapılmaktan kendini alamıyor, alamıyor ama bu biçare çocuk... Refika da bir katolik gibi talâktan mütehaşi işte gençliği böyle sürükleniyor" (s. 34-35).

Siret, önceleri, millî zevkin bir tecellisi olarak gördüğü genç kadına âşık olmuştur. Fakat, Refika'ya karşı duyduğu hürmet onu herhangi bir teşebbüse geçmekten alıkor. "Hem teşebbüsümün muvaffakiyetle netice-pezir olacağını nereden biliyordum? Şimdilik ona ve çocuğuna hizmet etmek, onun sükûnet ve saadeti için elimden geleni yapacaktım. Evet oracıkta o dua eden kadının hayali karşısında bütün şahsî teneffürümü unutarak Rauf'a nedamet ettirmeğe ve bunları birleştirmeğe yemin ettim" (s. 37).

Romanın bundan sonrası, Rauf ve metresi üzerinde döner. Raik, babasını da Ada'da görmekten müteessirdir ve durmadan "Rauf babamı isterim" demektedir. Bu sebeple büyükbaba, kızını ve torununu Ada'dan uzaklaştırır.

Rauf'un metresi, Ogustin adında milliyeti belirtilmeyen ve Siret'te tiksinti uyandıran bir kadındır. Batının kötü bir örneğidir. Rauf'la Ogustin'i bir gazinoda gören Siret, "bayağı şakaları, adi bir köylü telaffuzuyla söylenilen yanlış Fransızcayı işitmekten" kendisini alamaz. Onunla daha sonra vapurda karşılaşır. "Kendimi hiç istemediğim o kadın ile karşı karşıya buldum. Mor tuvaletinin şaşaası arasında muntazam büyük yüzünün, solgun sarı saçlarının hasıl ettiği tesirden memnun, dudaklarında mânasız bir tebessüm etrafına bakınıyordu. Beni görünce tebessümü sırıtmaya mübeddel oldu. Fakat ben görmek istemiyordum. Kınalı'ya gelinceye kadar nazar-ı dikkatimi celb etmek için ne yaptıysa muvaffak olamadığını görünce, yanıma geldi. Laubali bir tavırla: "Mösyö saat kaç" dedi. Bir an için yüzüne baktım. Sonra cevap vermeksizin kalktım; aşağı indim" (s. 39).

Rauf, Siret'in bu kadından iğrendiğini öğrenince: "Bu kadınların papucunu silemeyecekleri genç ve mükemmel bir zevcem, melek gibi bir çocuğum var. Fakat yine böyle bir tuzağa düşmekten kendimi kurtaramadım. (s. 40-41) der.

Rauf' da karısına dönmek arzusunu görünce, Siret ettiği yemini yerine getirmek arzusuyla, ona Raik'in geceleri annesi uyuduktan sonra "Yarabbi babamı bize yolla" diye dua ettiğini anlatır (s. 43).

Romanın bu ilk bölümünde üç tip kadın mukayese edilir. Birincisi alafranga,

ikincisi anne ve zevce olandır ki, millî hasletleri kendisinde toplamıştır. Üçüncüsü ise Avrupa'dan doğuya gelmiş macera kadınıdır.

Refika'nın hayranı olan bir diğer şahıs da Rauf'un akrabalarından kimyager Mansur'dur. Refika ile Mansur iyi arkadaşlardır. Musiki onları birbirlerine yaklaştıran bir unsurdur. Mansur keman, Refika piyano çalar. Mansur Refika'yı sevmekte ve onun kocası ile arasındaki durumunu bilmektedir. Aynı zamanda veremdir. Refika'da hastalığını ileri sürerek bir acıma hissi uyandırır ve birlikte yaşamalarını ister. Kocasının ihanetiyle zayıflayan sinirleri, yıpranan izzetinefsi Refika'yı Raik'in annesi olduğunu unutturacak hâle getirmiştir. Fakat bu konuşmaya tesadüfen şahit olan Siret, Refika'ya oğlunu hatırlatır. Kendisinin herhangi bir art düşünce ile hareket etmediğini isbat etmek için de Erzurum vilâyetinde kaymakamlığına gider.

Bir önceki romanda Doğu-Batı meselesinin tezahürü musiki üzerinde yoğunlaştığı halde, bu romanda musiki çok tâli bir unsur olarak gözükür. Burada, çocuk terbiyesi, millî değerleri Batılı değerlerle birleştirmesini bilen kadın, tezat teşkil eden mukabil tipleri ve vak'aları ile verilir. Romanın birinci bölümünde bu mukayese esastır, ikinci bölümünde mukayesenin yerini vak'alar alır.

SEVİYE TALİP

Seviye Talip, 1910 yılında basılmış ve hayli tenkit uyandırmıştır[1]. Eser, 31 Mart olayı üzerine, önce çocukları ile Mısır'a kaçan ve arkadaşı Isabel Fry'in daveti üzerine ilk defa İngiltere'ye giden Halide Edib'in çok canlı izlenimlerini ve bu seyahatin kendisinde uyandırdığı Türkiye ile İngiltere'yi mukayese fikrini de havidir[2].

Romanın konusu şudur : Avrupaî fikirlerle yetişmiş olan Fahir, muhafazakâr bir kadın olan halasının kızı Macide ile evlenir. Macide bir taraftan kocasının istediği gibi bir kadın olmağa çalışır, diğer taraftan da annesinin baskısından kurtulamaz. Fahir, evinden kaçmak gayesiyle İngiltere'ye gider ve orada felsefe okur. Meşrutiyet'in ilânı üzerine, Fahir heyecanla İstanbul'a döner. Türk inkılâbında en esaslı değişmelerin, kadını değiştirmekle başlayacağına kanidir ve karısını kıyafetinden başlayarak değiştirir ve yetiştirir, onu, annesinin tesirinden tamamen kurtarır. Karı koca, kadınlı erkekli eğlencelere katılırlar. Bu arada, Fahir'in eski çocukluk arkadaşı Seviye ile de karşılaşırlar.

Seviye, devri için çok cüretkâr bir harekette bulunmuş ve herkesin ilgisini çekmiştir. Kocasıyla anlaşamayan Seviye, kendisine piyano dersi veren Cemal adlı Macar asıllı bir sanatkâra gönlünü kaptırınca, kendisini boşamak istemeyen kocasını terkederek, sevdiği erkekle nikâhsız oturmayı, kendi ahlâk anlayışına daha uygun bulmuştur. Seviye; önce hakkında yapılan dedikodular, sonra da tesadüflerin yardımıyla Fahir ve Macide'nin hayatına girer. Fahir âşık olduğu Seviye ile karısı arasında kalarak asabî bir buhran geçirir ve arkadaşı Numan'la Mısır'a gider. Mısır'da ise Evelir. isimli bir soprano hayatına karışır. Fahir, Seviye'den uzaklaşmanın bir faydası olmadığını anlayarak İstanbul'a döner. Seviye bu arada kocasından ayrılmış, Cemal'le evlenmiştir. Fahir, Seviye'ye sahip olmak arzusunu yenemez ve Cemal'in evde olmadığı bir gece emeline nail olur. Artık aşkının yanı sıra bir de vicdan azabı vardır. Kendisini tamamen yıkılmış hisseder ve 31 Mart olaylarında asilerle mücadele ederek ölür. Aslında bu bir intihardır.

1 İlk baskısı 1910'dadır. 2. bsk. 1342/1924, Orhaniye mat., 1342/1924, 153 s. Araştırmada geçen sayfa numaraları bu baskıya aittir. Kitabın 3. baskısı sadeleştirilmiş olarak 1967'de yapılmıştır. Atlas Kitabevi, İstanbul, 128 s.

2 *Memoirs*, s. 295-296.

Eserde Doğu ve Batı tesirleri aile problemi olarak ortaya çıkar. Eski giyim, döşeme, eğlence ve düşünce tarzı birkaç aile çevresinde ele alınır.

Roman Fahir'in ağzından anlatılır. Romanın aslî meselesi aşk ve aile münasebetleri olmakla beraber, çevreyi gören ve bu aşkları anlatan Fahir, Avrupa kültürüyle yetişmiş, millî değerleri hor görmeyen bir insan olduğundan, değişmekte olan Türkiye'nin meseleleri de ele alınır. Bilhassa romanın "Avdet" başlığını taşıyan ilk bölümü adeta bir makale havasındadır. İlk defa burada Türkiye, İngiltere ile mukayese edilir. Bu bölüm ayrıca Fahir'in karısı ile olan münasebetlerine de ışık tutar. Londra dönüşü, Sirkeci'de tren durur durmaz, karşılaştığı manzara Fahir'e bir suçluluk hissi verir. Komşu kompartımandaki yolcuyu "uzunca boylu, siyah çarşaflı bir kadın" karşılar ve ona "beyaz eldivenli ellerini zarif, samimi bir vaz'la" uzatır. Bu kavuşma sahnesi Fahir'e tesir eder. Geleceğini karısına haber vermediğine pişman olur. Bunun sebebi, "küçük", "sefil mütalaalara" dayanmaktadır: "Macide'nin dallı, biçimsiz bir çarşafla, elinde paçaları düşük bir çocukla geleceğinden, halamın sert çehresinde istihfaflı bir tebessümle, arkadaşım Numan'ı –biraz pek de fazla bulduğum şık kıyafeti için– tezyif edeceğinden korkmuştum" (s. 3).

Bunlar ayrıntı olmalarına rağmen, Fahir'in üç yıl önceki altı aylık aile hayatındaki saadetini "görünmez iğnelerle didiklemiştir". Macide ile altı aylık bir evlilikten sonra Fahir, "on yedi yaşında bir çocuk çehresine ırsî bir teslimiyet ve inkıyad yerleşen Macide'nin durgun, siyah gözlerinde neden yaşlar eksik olduğunu düşünerek müphem bir eza ile" evinden çıkıp gitmiştir.

İngiltere'de üç yıl kalmış, "ufak, şahsî bir servetin temin edebildiği kanaatkâr bir tarzda zamanını tetebbua sarfederek, sade, sakin" yaşamıştır. İngiltere'ye gittikten altı ay sonra bir çocuğunun doğduğunu, Macide'nin "güzel, fakat hiçbir şey ifade etmeyen yazısı ile" haber alır. "Selâmla başlayıp, selâmla biten" bu mektuplarda "bir ana, bir baba ruhunu teshir edecek teferruat" yoktur. Fahir karısının "bu sükunperver, mutî, biraz da sathî görünüşünden başka bir şahsiyeti var mı" diye düşünür. Fahir'e göre Macide belli bir sınıfa mensuptur:

"Onlar bir sınıf genç kızlardır ki, gazete okuyabilecek, mektup yazabilecek kadar okur yazarlar, sonra bütün zamanlarını ev hayatına hasrederler. Onlar için en tabiî şey dikiş dikmek, ortalık süpürmek, yaygıları temiz, düzgün bulundurmak, ortalıkta döküntü bırakmamaktır."

Bunlar küçümsenecek şeyler değildir, fakat bu titizliklerde "bir erkeği bucağına koşturacak bir şey yoktur. Ne köşelerde tebessüm eden bir iki çiçek, ne de temiz, zarif, sizi anlamağa, sizi eve ısındırmağa müheyya bir kadın görebilirsiniz. O daha arkasından iş entarisini çıkarmağa vakit bulmadan, siz eve gelirsiniz. Siz ona efkâr-ı hususiyetinizden bahsederken, onun endişe-nâk gözleri konsolun üzerinde toz arar..." (s. 5).

Fahir meziyetlerini takdir etmekle beraber, Macide'yi kendisi için yeterli bulmaz, onun kafaca anlaşabileceği bir kadına ihtiyacı vardır.

İngiltere'de yaşadığı yıllarda İngiliz kadınlarını gördükçe "millî bir noksan ruhunu tırmalar" (s. 5). Çok şuurlu bir tutumla "memleketimize yarayabilecek başka nokta-i nazarlardan İngiltere'yi gözden" geçirir. "Fakat her yoldan kadın meselesi" ile karşılaşır. "Bu bir yoksulluk ki, hiçbir şey onun yerini dolduramıyor!" (s. 5).

Meşrutiyet'in ilânı, Fahir'de vatanının pis, izbe sokaklarını, pasaklı çocuklarını hayal ettiren bir özleyiş uyandırır. "Gözlerimi kapar, bazen bir şimendifer penceresinden görülüveren izbe bir sokakta, çatıları birbirine eğilen evlerin kapılarında yalın ayak, yırtık, basma entarili, çamurlarda oynayan küçük güruhları görürdüm. Uyanık gözleriyle küçük, becerikli elleriyle bu çocukları, sonra onları kapı aralıklarından çağıran çalışkan, sabûr, solgun yüzlü kadınları ve ekseriyeti kahve önlerinde daim bir atalet içinde görünen babalarıyla bu memleketi çok göreceğim gelmişti. Bana Londra'nın temiz, geniş sokakları, muazzam binaları onun yarı naim siyah, harap ev yığınları ile, çarpık sokakları ile kıyas kabul etmez derecede sevimsiz geliyordu" (s. 5-6).

Fahir, vatanına karşı hasretini ifade eden bu cümlelerde de yine onu, medenî bir şehirle mukayeseden vazgeçmeyen tenkidî bakış tarzını kaybetmez. Türkiye'de ağır yükün kadın üzerinde olduğuna ve şehir ve kasabaların pislik ve geriliğine temas eder. Meşrutiyet henüz yeni ilân edilmiştir. Bosna ve Hersek'in ilhakı, Bulgaristan'ın istiklâlini kazanması, Girit meselesi gibi politik meseleler ortadadır. Fakat Fahir "tehlike önünde birleşen" kalplerin, "düşmana karşı birbirine kilitlenen ellerin, toptan, tüfenkten müessir müdafiler" olduğuna kanidir. Sokakta, herkesin yüzünde aynı mânayı görür. "Acaba hürriyet karısına ve halasına nasıl tesir etmiştir?" "Milletin câmid, esrar arkasında âtıl, bâtıl kalanları! Onlar da nihayet uyandı mı? Duvarlar arkasında bütün dünyevî alâkaları kocalarına münhasır olan kadınlar! O kocalarının halet-i ruhiyelerine yabancı mı kalıyorlar? Zavallı kadınlar, ne kadar gevşek, ne kadar hareketsizdirler! Bundan da asıl mesul olanları çok sonra anladım ya..." (s. 6-7).

Bu son cümle romanın ana temlerinden biri olan terbiye ve tahsil meselesine de ışık tutar. İleriki sahifelerde Macide, sadece kocasını memnun etmek, onu yuvasına bağlamak için, annesinin itirazlarına rağmen yenilikleri benimsemeğe çalışır, kocasının istediği gibi bir kafa arkadaşı olmaya gayret eder ve değişir.

Fahir, Meşrutiyet'ten sonraki kadın faaliyetlerinin "bir kadın meselesi" ortaya çıkarmasına karşıdır. Ona göre ortada, birbirine zıt düşünceye sahip iki tip vardır:

1. "Mutaassıp bir şiddetle bu şeyleri kökünden ezip mahvetmek isteyecek eskiler".

2. "Kadınlar daha hürriyeti hüsn-i istimal edebilecek bir talim ve terbiye almadan, bir tekâmül-i ahlâkî geçirmeden onlara mutlak bir hürriyet vermek istiyecek züppeler".

Birinciler kadını "esir", ikinciler "süslü bir oyuncak" sayacaklar.

Bu iki aslî düşüncenin dışında kalanlar "kadına arkadaş ve müstakbel unsurun yegâne valide ve mürebbiyesi diye bakanlar ve onları o surette yetiştirmek isteyenler varsa, bunlar ekalliyette veyahut nazariyesi bol, teşebbüsü az taraftadır".

Fahir, kendisinin hangi tarafta olduğuna karar vermemiştir. Bu mesele hakkında "vazıh bir fikri ve düşüncesi yoktur. "Bu, beni içinden çıkılmaz bir muamma gibi yorar, esnetir. Zannediyorum ki, şerait-i içtimaiyemiz, kadınlar için derin düşünmeğe müsait değil, bu ta'mike gelmez ince meselelerden biri" (s. 7).

Fahir, evinin bulunduğu Çamlıca'ya gelinceye kadar bu düşünceler içindedir. "Küçük, boyasız evin damını görünce adımlarını" sıklaştırır ve "Macide'nin zenginleşmiş vakurlaşmış küçük sesini" duyar. Macide mutfakta yemek pişiren annesiyle konuşmaktadır. Açık kapıdan karısını gördüğü an, Fahir kendi ısrarıyla yapılan tuvaletlerin sandığa kalkmış olduğunu anlar.

"Macide, arkasını bahçeye çevirmiş, merdivende ayakta duruyor. Benim ısrarımla yapılan, giydirilen tuvaletler sandık-nişîn olmalı! Arkasında beyazlı siyahlı bir basma entari... Sade entaricik, belinden bağlanan beyaz bir kordelanın ianesiyle, uzun bir vücudun hatlarını, genç omuzlarının düşük güzelliğini meydana çıkarmış; merdivene yayılan uzunca eteği, boyunu uzatarak, ona hemen klasik denilecek sade bir mükemmeliyet veriyor. Siyah, gür saçları kalın bir örgü ile ensesinde toplanmış. Bu tenha yoldan adam geçeceğini hatırına bile getirmemiş olmalı ki, baş örtüsüz içeride yemek pişiren annesiyle konuşuyor" (s. 8).

Fahir, karısını kucaklarken, kapıya çıkan halasının da alaturka kıyafetini bir anda görür. "Önünde mahut dokuma önlüğü vardı. Fakat gözleri müsaadekâr ve mütebessimdi" (s. 9).

Yine de Fahir'in karısını bırakıp, kendisine koştuğunu görünce, "zarar yok oğlum, hürriyet var" (s. 9) der. Fahir için bu kaçırılmayacak bir fırsattır, hemen sorar: "Nasıl, hürriyetinizden memnun musunuz?"

Ateşteki tenceresinin başına dönmüş olan hala, "hürriyetten kadınlara ne oğlum, erkekler düşünsün" cevabını verir. Yolda kafasını o kadar kurcalamış olan bu mesele üzerinde Fahir düşünecek zaman bulamaz. Zira oğlunu görmüştür.

Ertesi sabah, Fahir uyanınca, evinde sakin, huzurlu bir hava ile karşılaşır. "Hikmet, çıplak, pembe ayaklarını ellerinin içine almış, kemal-i ciddiyetle birer birer parmaklarını çekiyor. Biraz ötede, mangalın başında, Macide, beyaz geceliği ile oturmuş, muhteriz, yavaş hareketlerle, kar gibi beyaz örtülü bir kahve takımından bir şeyler alıyor, uzun, kalın örgüsü arkasında, alnında kıvrılan küçük bukleleri eliyle arada itiyor, fakat bütûn dikkati cezveyi taşırmamağa matuf" (s. 10).

Macide geleneğin içinde yetişmiş, dünyası evi, çocuğu ve kocasından ibaret bir kadındır. Fahir onun aynı zamanda bir kafa arkadaşı olmasını ister. İster ki, karısı modern giyimli olsun, okusun, düşünsün, kendi hayatına ayak uydursun. Kendi istediği kadını yaratmak için hemen o gün harekete geçer. Karısını ve oğlunu "şan-ı hürriyete lâyık surette donatmak için" Beyoğlu'na götürür. Macide kocasının kendisini beğenmediğini hissetmektedir. Nitekim evden çıkmadan önce çarşaflanırken, endişeli, "alnımda kabarık saçlar yok da fena duruyor değil mi" diye sorar (s. 11).

Fahir, karısına iltifat için bu saçları "Parisli bir berberin elinden çıkmış başa" değişmeyeceğini söyler.

Alış veriş için Karlman'a giderler. *Raik'in Annesi*'nde, Siret, Karlman'ın hazır elbiselerini hiç beğenmediğini, bilhassa çocuk elbiselerinin bizim narin çocuklara yakışmadığını belirtmişti.

Karlman'da tezgahtar kızların kabarık saçları vardır. Macide, kocasıyla aynı zevki paylaştıklarını hissederek, herkesin bu kabarık saç merakına düşmesinin, kendisinde adeta bir tiksinti uyandırmış olduğunu anlatır:

"Senin de benim gibi bu kabarık saçları sevmediğine memnun oldum. Bilsen, artık yırtık çarşaflarla, hatta parçalanmış ayakkabılarla sokağa çıkan kadınlar bile Beyoğlu'ndan iğreti bir küme alıp alnına yapıştırıyor. Geçende komşu hanım yalvardı da beni tiyatroya götürdü; görmeliydin...

Kalbinin temayüllerine, zihninin düşüncelerine beni müşterek tasavvur ettiği bu şeyleri anlatırken genç, samimi bir neşe ile gülerek devam etti:

– Localardan alnında okkalarla kıvırcıklar, arşınlarla kurdelelerden kümeler yükselen hanım başları görünüyordu.

Bu cümleye tebessüm etmeden kendimi alamadım.

– Macide'ciğim, biraz insaf et; herkesin senin gibi okkalarla güzel saçları yoktur. Bir de bazı çehreler kendini göstermek için gösterişli saçlara muhtaçtır.

– Peki, ama, bunu yırtık papuçlu bir kadın takdir ederek mi yapıyor?

– Bu da doğru, ama kendilerine hiç bakmayarak saçaklı başlar, düşük kıyafetlerle gezen kadınlarla bunların bir ortası bulunsa...

Macide cevap vermedi..." (s. 11-12).

Macide taklidin karşısındadır ve alelade bir kadın değildir. Aynı gece, hürriyetin kadınlara yüklediği yeni vazifelerden bahseden kocasına hiç cevap vermeden çocuğunu yatırmakla uğraşır. Fahir karısının "muteriz olduğundan mı, yoksa anlamadığından mı" cevap vermediğini bilemez.

Fahir, değişiklikler geçiren vatanın okumuş gençlerden, en yakınları üzerinde tesirli olmalarını istediği inancındadır. Gelecekte belki kadınlar için okullar ve geniş imkânlar açılacak[3], fakat şimdilik "okumuş gençlerin en büyük vazifesi evinde nesli hâzır kadınlarını uyandırmak, onları hayata karşı teçhiz ve milletin tekâmülü için hayırlı ef'ale sevk etmek"tir. Fahir bu düşünceyle karısına karşı bir öğretmen tavrı takınır. Onun "ciddiyetine, vakarına, güzelliğine" bağlanıyor, ancak "epeyce anud bir muhafazakâr hilkati"nden endişeleniyor. Bu "kökleşmiş bir taassup eseri" olmasın.

Böylece batıda yetişmiş bir genç, en yakın çevresinden başlayarak, memleketinin kadınlarını değiştirme, yetiştirme gayretine düşer. Vatan mefhumu üzerinde du-

[3] Burada Fahir'e söylettiği fikirleri, birçok makalelerinde de tekrarlamıştır.

rur: "Macide'de bir şeye dikkat ediyorum. Bu, bulunduğu sınıf içinde ekseriyeti teşkil eden kadınların sıfat-ı kâşifesini iyi ifade eder sanırım: Vatan fikri onda pek sarih değil, daha ziyade Müslümanlık, Hıristiyanlık namıyla dünyayı ikiye ayırıyor. Kendisine bunun üzerine çok şeyler söyledim. Vatan ile dinin birbiriyle münasebeti olmadığını, bir Rum Osmanlı, bir Ermeni Osmanlı, bir Türk, bir Müslüman Osmanlı kadar vatanı sevebileceğini söyledim. Ve istikbalde çocuklarımıza bütün bu nokta-i nazarı ilka etmemiz lâzım geleceğini anlattım. Dinledi, dinledi, başını kanaatsizlikle salladı.

– Peki, senin dediğini kabul edeyim, ama bu gidişle korkuyorum ki, çocukluğumdan beri inandığım şeylere muhalif şeylere de beni inandıracaksın..." (s. 13-14).

Evdeki asıl değişiklik ve çatışma Fahir'in çocukluk arkadaşı Numan'ın ziyareti ile başlar. Fahir ve Numan İngiltere'de beraber bulunmuşlardır. Numan, Fahir'e nisbeten daha Batılıdır. Hattâ Fahir ondaki alafrangalığı biraz fazla bulur. Rumelihisarı'nda oturan Numan evlenmek üzeredir, kardeşi saydığı Fahir'le karısını düğüne davet ederken:

"– Canım, sen madamla beni görüştürmeyecek misin? Düğün aile arasında oluyor. Karı koca beraber geleceksiniz ya?" (s. 14) der.

Fahir, Macide'nin kendileri gibi düşünmeyeceğini tahmin ederek, yatak odasına çıkar. Fakat Numan'ın davetini hemen söyleyemez, zira Hikmet'in huysuzluğu üstündedir ve annesinin saçlarını çekmektedir. Fahir çocuğu odanın bir köşesine götürüp, "annesinin elini öpüp, uslu çocuk olana kadar" orada kalacağını söyler. Fahir'in bu davranışını Macide, oğlu kadar yadırgar. "Sanki bu frenk usulü çocuk terbiyesi mi?" diye sorar (s. 15). Çocuk annesini kendi tarafında hissedince feryat eder. Fahir için çare yoktur: "Anladım ki ya kati bir hareketle çocuğuma ve karıma mevcudiyetimi hissettireceğim veyahut ebediyen zayıf bir koca, nüfuzsuz bir baba olacağım" (s. 15). Çocuğu çalışma (yazı) odasına götürür. Annesinden uzaklaşınca, Hikmet'in mukavemeti zayıflar, babasının sözünü dinler: "Annemin elini öpeceğim" der (s. 15).

Macide, kocasının bu davranışına öfkelenmiştir. Belki de bu duygunun tesiriyle, Numan'ın teklifini çok sert bir şekilde reddeder:

"– Bak sana söyleyeyim Fahir. Ben Türk kızıyım. Senin gibi İngiltere'de bulunmadım. Frenk karıları gibi öyle açık saçık yabancı erkeklerin yanına çıkmam.

– Sana kim yabancı erkek yanına çık diyor? Numan benim kardeşim gibi de onun için söylüyorum. Hem onun karısı da benim yanıma çıkacak da...

Macide hiddetli bir tavırla cevap verdi:

– O isterse çıksın. Kim bilir, nasıl şıllık şey! Yeni hürriyet kadınlarından olacak... Ben Türk kızıyım, Müslüman kızıyım, öyle şeylere gelemem" (s. 16).

Bu münakaşa, Fahir'le karısı arasındaki görüş farkını çok bariz bir şekilde ifade etmesi bakımından mühimdir. Romanın ileriki sayfalarında, aile hayatının sükûnu uğruna kocasının fikirlerini benimsemeye çalışacak olan Macide ile, karısının sahte

Avrupalılığa karşı tavrını ve sağ duyusunu değerlendirecek olan Fahir'in münasebetlerinde önemli bir dönemeç teşkil eder.

Romanın ikinci bölümü "High Life Safhalarından" başlığını taşır (s. 16-34). Macide, kocasının bütün ısrarına rağmen düğüne gitmez. Fahir bunda halasının tesiri bulunduğuna kanidir. Zira Fahir, Macide'yi birkaç defa iki tarafı yer minderli, dokuma örtülü, umumun birleştiği yemek odası ve halanın salonu olan odada, ana kız ikisini bir mübahasede" yakalamıştır. Macide, Numan'la karısının yemek davetlerini de "senin bu kadar ısrarına bakılırsa, insan oraya gitmekte bir menfaatin olduğunu zannedecek. Numan'ın karısını merak ediyorsan yalnız git... Belki orada, sana lâzım olacak bir alafranga hanım bulursun" (s. 19) sözleriyle reddeder.

Bu tavır Fahir'i düşündürür:

"Acaba Macide bu sınıf halkı kıskanıyor mu? Beni birkaç Fransızca kelimeye evimi, esaslarımı feda edecek bir züppe mi zannediyor? Hissediyorum ki, biz, medeniyet-i garbiyeyi umumileştirecek nesl-i hazır, pek büyük bir mesuliyet altındayız. Biz kar gibi beyaz, çocuk gibi saf ve temiz olmalıyız; hatta beşerî olan küçük fenalıklara bile eskilerden şedid davranmalıyız ki memlekete yeni fikirler, yeni esaslar sokabilelim" (s. 19).

Fahir'in bu düşünceleriyle ilerdeki düşüşü arasında bir tezat vardır. Fahir, düğüne gitmeden önce, kıyafetini hazırlayan karısının davranışlarını anlayamaz. Geline bir hediye seçmek için Beyoğlu'nda dolaşırken aklı hep evindedir: "Zannediyorum ki bütün teşebbüs-i şahsiyelerime ve ev hayatını düzeltmek için vâki olan ikdamıma rağmen, yine evde düzeltilmekten ziyade tahammül edilmesi lâzım gelen müziç köşeler var" (s. 20).

Meşrutiyet devri fikir akımları arasında Prens Sabahattin'in önderliğini yaptığı teşebbüs-i şahsî ve adem-i merkeziyet önemli bir yer tutar. Halide Edib Anglo Sakson kaynaklı bu fikirleri benimsemiş görünmektedir. İnsan kendisine ve çevresine karşı sorumludur[4].

Fahir'in evinden sonra, karşılaşılan ikinci ev, Numan'ın evidir. Büyük yalının kapısını açan "redingotlu bir uşak"tan başlayarak, ev, tepeden tırnağa alafrangadır. Misafiri "başında beyaz bone, önünde beyaz önlük, siyahlı, kırmızı yanaklı bir hizmetçi kız" üst kata çıkarır. Fahir önce misafirlerin seslerini duyar, sonra aralarına katılır. Numan'ın karısı, "ufak tefek, sarışın, çocuk yüzlü, beyazlı bir genç kız"dır. Fahir, Numan'ın kızkardeşlerini zaten eskiden beri tanımaktadır. Gelin, "uzun, beyaz esvabının eteğini parmaklarının ucuyla hafifçe kaldırmış, misafirlerin arasında dolaşır", "ev sahibelik vazifesini" yapmağa çalışır. Misafirler arasındaki genç kızlardan bazıları sahte tavırlarla bir şeyler söyler, gülüşürler. Bu salonda, Numan'ın halazadesi hâlinden memnun değildir. "Numan'ın halazadesi bir köşede oturmuştu. Onun bir

[4] Cavit Orhan Tütengil, "Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, nr. 4-5, 1947-49, s. 176-220.

kraliçe gibi ağır tavrına rağmen, bu hayata alışık olmadığını, her dakika bu muhite yabancı kaldığını, bir şey yapmamak endişesiyle müteezzi olduğunu hissediyordum. Durgun kestane rengindeki gözlerinde, başında, belki dayızadelerinin yığdığı, mübalağakâr saçlarının mebzuliyetinde hep Macide'yi hatırlatan bir şey vardı". "Salondaki züppelerin hiçbirinin" yanına yaklaşmadığı bu genç hanımın yanına Fahir oturur ve onunla konuşur. Etraftan kulağına konuşma kırıntıları gelir.

"– Maşer, lâkin ben yeni fırka meselelerini ciddi bir pasiyonla takip ediyorum.

– Ben politikadan hoşlanmam. Nimet'in fistanı hiç olmamış, Kalyorusi'nin zaten ne vakit muvaffak olduğu var?

– Pardon, azizem, Kalyorusi'nin "fantezi" fistanlara verdiği "ışık" Eşpikil'de olamaz.

– Yok, Eşpikil'e lakırdı söylerseniz protesto ederim; İstanbul 'da yegâne "kamilfo" terzi.

– Geçen gün hariciyede öyle bir gaf yaptım ki, monşer! Dinle, nazır paşa hakkında...

– Madam Süha Bey'in son ıskandalı..." (s. 20-21).

Salonda "kahkahaları fısıltılar, Fransızca hayretler" devam eder. Fahir'in yanındaki hanım, "bu Fransızca tabirlerin istimalindeki mebzuliyete, suhulete hayran ve gıbta-keş" dinler. Nihayet sofraya inerler. Numan'ın karısı Fahir'in kolundadır. "Derin değil, fakat zarif, iyi yürekli, biraz da şımarık bu kadının Numan'la muamelelerini tetkik ediyorum. Ciddi bir aşk veyahut şefkatten ziyade taklit edilmiş, Avrupakârî bir arkadaşlık. Akşam ilerledikçe Macide'nin gelmemekte ısrarına müteşekkir oluyordum. Gerçi mânasız olmakla beraber masum bir eğlence idiyse de, benim Garp hayatı diye onun nazarlarını celbetmek istediğim hayatın bu kadar boş bir taklidini ona göstermek iyi bir şey olmayacaktı. Macide'nin sâkit, fakat vakur ve anlayışlı gözleri, Numan'ın halazadesi gibi buna gıpta etmekten ziyade bütün bu cemiyeti acı bir istihfafla ezecekti" (s. 21-22).

Bu parça birkaç noktadan önemlidir. Fahir yeni alafranga yaşayıştan hoşlanmakla beraber, onun kusurlarının da farkındadır.

Terkibe henüz ulaşılmamıştır. Batı'da çok tabiî gelen davranışların, bu toplulukta boş ve mânasız göründüğünü farketmekle beraber, bizde bir geleneği bulunmayan bu tarz yaşayışın, bir noktada sadece taklitten ibaret kalmasının zarurî olduğunu anlamaz.

Bu fikir Halide Edib'in ilk romanlarında şöyle görünür: Batı'yı kültürüyle benimseyen, çevresini de kendisine benzetmek isteyenler, alafranga yaşayışa özenenlerin sahteliklerini derhal farkederek, ona karşı bir tiksinti hissederler. Daha sonraki romanlarda. Halide Edib'in Doğu ile Batı arasında denge kuran kahramanları, şeklî yeniliklerin mânasızlığına şuurlu olarak karşı gelirler. *Yeni Turan*'dan itibaren bu kah-

ramanlar zihniyet yeniliği üzerinde ısrarla dururlar. Yeni kafa ve yeni zihniyete sahip, millî değerlerle Batılı değerleri birleştirmiş olan *Yeni Turan*'ın kahramanı Kaya, bütün şeklî züppeliklere, yine bir şekille karşı kor, çarık ve çarşaf giyer. Bu kıyafetini Avrupa'da bile değiştirmez. Zira bu kıyafet belirli bir ideolojinin sembolü olmuştur. Kıyafet üzerindeki bu ısrar, daha sonraki yıllarda yazdığı romanlarda yavaş yavaş azalır. Kıyafet, mekân ve yaşayış şeklinin bir zarureti olarak yer alır. Ancak, en son eserine kadar, Batılı zihniyete sahip olmayanların, sadece şeklî yeniliklerle yetindiklerini belirtmeye dikkat eder... Bunları en çarpıcı tasvirlerle anlatır ve onlara karşı hiç müsamahası yoktur. *Tatarcık*'da Zehra ve Sungur, *Sonsuz Panayır*'da Lâle ve Üftade Hanım, *Âkile Hanım Sokağı*'nda Ferhunde gibi.

Bu alafranga toplantıda, romanın adını taşıyan Seviye Talip adı ilk defa duyulur. Onun adının namuslu kadınlar arasında ağza alınmayacak bir isim olduğunu söyleyen birine, Numan şiddetle itiraz eder. Seviye'nin "şayan-ı hürmet" olduğunu ileri sürer ve misafiri: "O halde İngiltere'de geçirdiğiniz senelere acırım" der. Numan'ın cevabı Fahir'e "lâkayt, şık fakat sathî Numan"ın bir başka cephesini gösterir.

"Benim İngiltere'de geçirdiğim senelere değil, sizin bu gibi mesailde burnunuzdan öteyi görmeyen dar fikirlerinize, riyakârlıkla, aldatmakla icra edilen her kusuru görmeyip de, âdâta karşı isyan etmiş fakat namuslu, anlıyor musunuz, kardeşlerimiz, zevcelerimiz, kadar namuslu bir kadına taarruzunuza acıyınız. Emin olunuz ki, namusundan emin olduğu bir kadın tahkir edilirse, bir İngiliz benden evvel muârıza-ya... (s. 23-24)".

Numan'ın babası, bu konuşmayı yarıda keser, Seviye adı daha sonra, piyano çalınıp şarkı söylenirken tekrar geçer. "Bu parçayı söylemek için Seviye Talip olmalıydı" (s. 25).

Seviye, Numan'ın amcasının karısıdır. Fahir, Numan ve Seviye çocukluk arkadaşıdırlar. Fahir, "Seviye'yi kısa fistanı, simasını herkesten ayıran hususiyetleriyle" hatırlar. "O yaşta kızların yanında hissettiğimiz, yaşımıza mahsus, eza ve mahcubiyeti hissettirmeyen, açık çehreli, faal ve bir erkek çocuk kadar jimnastiği ve erkek oyununu sever bir kızdı". Seviye'nin "kalın ayakkabılı, gözlüklü, kuru bir İngiliz mürebbiyesi vardı. Dersini bitirir bitirmez çıplak bacaklarının acul adımlarıyla ip atlayarak, Numan'ın bahçesine koşardı. Zannediyorum ki kitaplardan, ciddi şeylerden pek hoşlanmazdı. Çünkü mürebbiyesi, oyunlarımızın ortasında, bazen elinde kitabı Fener'e giderken, uzun dişlerinden dağılır gibi mırıldandığı İngilizce ile onu çağırdığı zaman, o oyundan ayrılmak istemezdi ve mürebbiyesinin sızlanmasına mukabil baştan savma bir "yes, yes" fırlatırdı. Fakat daima bu kuru ihtiyara nihayet kuzu gibi itaat ederek, ayaklarını sürükleyerek giderdi."

"Ona ekseri boynu açık, kısa mavi fistanlar giydirirlerdi". Rengi solgun, gözleri koyu kestane rengindedir. Fahir çocukluğunda bile bu gözlerin hayranıdır.

Burada tasvir edilen çocuk Halide Edib'in kendi çocukluk çehresine çok benze-

mektedir. Hem fizikî yapısı hem de tatbik edilen terbiye arasında büyük benzerlik vardır[5].

Fahir, birlikte seyrettikleri bir operayı da hatırlar. İlk defa seyrettikleri bu operada, Fahir primadonnaya âşık olmuştur. Seviye, eve döner dönmez, artistlerin taklidine başlar. Fahir ile Seviye, "mavi fistanlı primadonna" yüzünden münakaşa ederlerken, 'küçüklüğünden itibaren alafranga" temayülü olan Numan "Yo...o mavili bir filorfane. Pembeli çok freş çok güzeldi" der.

Bu çocukluk hâtırasının yanı sıra Seviye'nin "kıvrık bıyıklı, bebek çehreli" bir adam olan Numan'ın amcası Talip Bey'le evlenerek Pendik'e yerleştiğini de hatırlar. Numan, on iki senedir, "uzun, vefakâr, şedîd bir aşka misal" olarak amcasını gösterir. Fahir, bu mesut çiftin başına ne gelmiş olacağını merak eder.

Eve döndüğünde kapıyı kendisine, evde yemek pişiren köylü kadın açar. Halası namazdadır, selâm verdikten sonra, "sesinde tehdide, istihzaya benzer bir şeyle "Macide seni bekliyor" der.

Macide başını çocuğunun yatağına dayayıp uyumuştur. O gece, karı kocanın hayatındaki dönüm noktası olur. Macide kocasını anlamaya, değişmeye çalışır. Karısıyla ziyarete gelen Numan'ın yanına çıkar. "Yalnız ikide birde çocukluğu ve bütün ırsî ve kisbî düşünüşü, mazisi, halamın nüfûzuyla uyanır, bana, kendisine güya bir günah işletiyormuşum gibi, kindar bir burûdetle muarız, uzak davranırdı".

Macide'nin "bütün eski esaslarını, doğru addettiği tarz-ı tefekkürünü bir paçavra gibi fırlatmamasına, her yeni şeyi zayıf bir şımarıklıkla kabul etmemesine memnundum" diyen Fahir, Macide'nin "muhakemesini" sakat bulur. "Dürüst hissedip, dürüst görmeğe alıştırılırsa, şüphesiz, şu buhranlı devirde en lâzım kadınlardan olacaktı. Macide'nin terbiye-i fikriyesi ile bu kadar meşgul olmam, millî ve içtimaî bir ihtiyaç ve tecrübe üzerine mebni idi. Bu bir şekl-i terakki ki, duvarlar arkasında, nesl-i müstakbelin istikamet-i hayatını tayin edeceklerin terbiyesiyle başlıyor" (s. 32-33). Aynı tem *Handan*'da da vardır. Orada da Nazım, Handan'ı "maksat" için yetiştirir.

Böylece rejimin istikbalini temin etmek için önce çocukların annelerinin terbiyesiyle işe başlanır. Bu romanın kadınların eğitilmesi ile ilgili parçaları, daha önceleri Halide Edib'in *Tanin* ve *Mektep Müzesi*'ne yazdığı yazılarda ele aldığı fikirlerin uygulanmasıdır.

Üçüncü bölüm, Seviye Talip adını taşır ve halanın İstanbul dönüşü, Numan'la karısını geçiren Macide ve Fahir'i görmesiyle patlak veren bir kavga ile başlar. Bu kavgada, daha önceleri kendini hissettiren çatışma tam ve kesin olarak ortaya çıkar: Hala "sen bir mösyö oldunsa, ben kızımı madam yapamam" (s. 36) diyerek damadının Avrupaîliğinden hoşlanmadığını belirtir. Fahir bu durumda karısı ile evden çıkacağını söyler. Bu, karı koca ve çocuktan ibaret modern aileye ilk adımdır. Fakat ha-

[5] *Memoirs*, s. 23.

la bu çok ciddi tehdit karşısında ağlamaya başlar. Macide sevdiği iki kişi arasında kalmıştır. Fahir sıkıntıyla yürüyüşe çıkar, "yetişilmezliği ile insanı sızlatan" sesi bu sırada işitir. Eve yaşamak arzusu ile döner ve karısının yorgunluğunu, bedbinliğini bile görmez. Ertesi gün hala bir hafta kalmak üzere İstanbul'da bulunan eltisine gider. Fahir karısıyla baş başa kalınca, işlerin düzeleceğini ummaktadır. Fakat, Macide huzursuz ve müteredditdir.

Fahir, Çamlıca gezilerine devam eder ve o muhteşem sesin sahibini, sevdiği adamın kolunda görür. Bu "anlaşan, sevişen bir çift"tir. Fahir kendi aile durumunu düşünerek onlara gıpta eder ve onların girdikleri yuvayı görür. Az sonra, bir piyanonun refakatinde o ses Aida'nın oratoryolarından birine "merdud ve muhakkardı" diye başlar.

Fahir, bu yürüyüşten evine mesut döner. Karısı düşünceli ve mustariptir. Fahir'in müşfik bir tavırla bunun sebebini sorması üzerine sıkıntılarını anlatır. 1. Kocasına arkadaş olamamaktadır. 2. Avrupa'dan dönen kocası değişmiştir, her şeyi başka görüp, başka anlamaktadır. 3. Macide annesi ile kocası arasındadır.

Macide'nin annesi sağlam Türk kadınının ilk örneğidir. Daha sonraki romanlarında yazar, bu tipe saygı duyar. Macide, geleneğe bağlı bir Türk kadını olarak yetiştirilmiştir, onun dışına çıkmak zordur ve kocasına uyamadığına göre ondan ayrılmayı en uygun çare olarak görür.

"Terbiyelerimizin mecrası değişmiş. Ben sana uymak istesem annem güceniyor; anneme uysam sen beni sevmeyeceksin. Sen bilmezsin, annemin çocukluğumdan beri, her dediğini kabul etmeği doğru bulmak yok mu, ondan zor vazgeçiyorum. Hatta bazen saçma bulduğum halde yine onun gibi düşünmekten kendimi alamıyorum. Düşündüm, düşündüm, çıldıracağım... zannediyorum biz artık beraber..."

Fahir bu ailevi sıkıntıyı derhal "milletimizin malul olduğu azaplı hastalık, eski ile yeninin mücadelesi" diye tavsif eder. "Hatıratımızla, mazimizle, çocukluğumuzla bağlı olduğumuz ve sevdiğimiz eski, sonra istikbal yolunu yegane açacak metin, dimdik, bizden cehit ve ikdam bekleyen yeni! İkisi arasında müteredditdir, bekleyen bu asrı ileri sevk etmek için ne kadar sabır lâzımdı. Hele mazilerini tahkir eder gibi görünmek bizim gibi müceddidlerin bütün gayretini boşa çıkarmak için kâfi idi!.. Eskiyi hürmetkâr bir vaz'la gömmeğe çalışırken, 'yeni' bütün fezailini, fakat taklitten âri ciddiyetini, ehemmiyetini göstermeli. En evvel, pek şayan-ı esef nümunelerini gördüğümüz mukallitlerle teceddüdün münasebeti olmadığını anlatmalı. Teceddüdü kabul edecek bir kadın, bir Fransız veya İngiliz kadınının nüsha-i sanisi, erkekler de Paris erkeklerinin modeli olacak değil; biz maymun gibi bir başka millete nazire yapacak değiliz. Biz tekamül etmiş, insaniyetperver nazariyeleri hayatına tatbik eylemiş, Garbın terakkiyatını kabul etmiş medenî ve bütün mânasıyla ırkının temayülâtına sadık yeni Türkler olacağız. İşte bunu Macide'nin dar hayatına tatbik ederek, yavaş yavaş anlattım. Benim efkârımı kabul etmesi anasıyla bozuşmasını intaç etmeye-

ceğini, anasına karşı hürmetkâr, fakat metin olmasını, her şahsın kendi hususî hayatıyla yaşaması lâzım geleceğini, her çocuk ebeveyninin hayatını takip ederse terakki olamayacağını söyledim" (s. 42).

Fakat Macide sadece bunları duymak istemez. O kocasının, "kendi gibi düşünür, yeni usulde bir kadın görürse" onu seveceğinden korkmaktadır. Numan'ın karısını kendisi için bir tehlike olarak görmez, ona "bebek" der. Ancak Macide'nin bu sözleri romanın ilersini haber verir bir mahiyettedir. Zira, Fahir, yetişme tarzı ve kültürü ile kendisine eş olacak Seviye'yi görünce, ona âşık olacak ve Macide'den uzaklaşacaktır.

Bu konuşmadan sonra Macide'de yeni bir merak başlar. Durmadan okur. "İngilizce elifbalar, coğrafya, tarih kitapları, hıfzıssıha risaleleri, hasılı ne bulursa okuyor ve her ilân edilen kitabı aldırtıyordu. Hele Meşrutiyet'in ilk aylarında yazılan her şeyi okumaya çalıştığından, yemek vakitleri bile elinde bir gazete bulunuyordu". (s. 43). Macide artık kocasının kahvesini pişirecek, söküğünü dikecek vakit bile bulamamaktadır. Annesi söylenir "Sanki bundan sonra hoca olacak! Kadın kısmına bu ne imiş? Zannederim, sadrazam bulamazlarsa onu yapacaklar..." (s. 43). Nihayet ev işlerinin düzene girebilmesi için bir Rum hizmetçi tutulur. Numan bu arada hala ile dost olmuştur. Fahir mesuttur: "Artık son gayretimin mükâfatını görüyordum: Bütün ciddiyeti ile bana arkadaş olabilmek için çocuğunu bile ihmal eden bir kadın!" (s. 44)

Numan ve karısının onları ziyarete geldikleri bir gün, gençler Çamlıca'ya yürüyüşe çıkarlar ve bu arada Fahir'in aklına Seviye gelir. Düğünde neden onun yüzünden münakaşa çıktığını sorar. Buna Samime ile Numan iki ayrı cevap verir. Samime Seviye'nin durumunu "yabancı bir erkekle yaşayan evli bir kadın" diye anlatır. Talip Bey'in karısı Seviye "piyano hocasını sevmiş, kocasının yanından kaçmış, onunla yaşıyor; bunu Numan süsleyerek, bir rezalet yerine fazilet gibi gösteriyor" .

Fahir bu hikâyeyi Numan'ın ağzından dinlemek istemez, halbuki Macide, durumu tam olarak anlayıp hüküm verebilmek için duymak ister. Fahir "teceddüdün bu derecesini sevmem" der (s. 46).

Numan, Seviye'nin aldığı mutena terbiyeden bahseder: "Bu kızda, kendisinin bile haberdar olmadığı bir şiddet-i hisle, bir şairiyetle beraber, hayatını bir hatt-ı müstakim üzere yürütmek için bir erkek inadı vardı" (s. 47). Ayrıca sesi çok güzeldir ve musiki hayatında büyük yer tutar: "Bu kızın hayatında bir de her şeyi örten bir aşk ve merak var ki o da musikisi idi. Şüphesiz bu kız, bugün sahneye çıksa, dünyanın en büyük muganniyesi olabilir. Çünkü onun sesi kadar insanlığın her derdini, her şevkini musiki ile ifade edecek bir ses yoktur" (s. 47). "Seviye on altı yaşında, seviyorum zannettiği bir kuş kafalı, hissiz bir adamla evlendi". Numan, Seviye'nin kocasına evlilikleri boyunca büyük bağlılık duyduğunu da anlatır: "Hiç bir zevce Seviye kadar kocasına münhasır olamamıştır. Bütün dünyadan uzak, dört duvar arasında, kocasının fikriyle mütefekkir, hissiyle mütehassıs, adeta onun hüviyetinde kendini kaybetti. Zaten onda seyir maskaralıklarından; sahte dostluklardan, mânasız eğlencelerden fevkalâde

bir nefret vardır. Fakat bir gün bu uzun uykudan uyandı, kocasının hüviyeti onu yaşatmak için kâfi gelmiyordu. Seviye'nin bir çocuğu da yoktur. Musiki hocası Cemal'i bu sırada sever. "Fakat bunu kendisi söylemese Talip Amca da bilmeyecekti. O kadar iffetine, vakarına halel getirmemişti. Nihayet Talip Amca'ya bir gün pek açık ve mert bir lisanla kendisini artık sevmediğini, zevc ve zevcelik hayatı aralarında kabil olamayacağını söyleyerek, dostane ayrılmalarını rica eder" (s. 48). Seviye'nin şahsiyetine çok uygun, dürüst hareketine mukabil, kocası "kaba tehditlerde" bulunur. Seviye babasının evine gider. Altı ay orada münzevi bir hayat geçirir. "Sonra gençliği ve herkesin yaşamak için hakkı namına isyan etti. Eğer kocası kendisine hürriyetini iade etmezse, sevdiği adamla yaşayacağını, vicdanen kendisini serbest addettiğini yazar". Talip Bey'in kendisini boşamaması üzerine, Seviye dediğini yapar ve "Cemal ile alenen yaşamağa çalışır". Talip Bey onları takip eder ve bulundukları mahallelerden çıkarmağa başlar. Seviye bunun üzerine evini herkesten gizler. "Fakat Seviye'de kendi iffet ve doğruluğuna metin bir kanaat var! O, izdivacın sade aşk üzerine müesses olabileceği iddiasında! Başka kadınları alçaltabilecek şu hareketinde bile o kadar metin bir vakar var ki. Kırk sene aynı hayatı takip etmiş bir kadın bile, en küçük teferruatına kadar bütün tarz-ı hayatında, onun kadar itinalı bir saf'vet ve iffet göstermemiştir" (s. 47-49).

Bu hikâyeyi dinleyen Fahir, "hayatın esaslarını alt üst eden bu gibi itikatları cemiyetin yüzüne fırlatabilen bu kadının fikrine iştirak" etmemekle beraber, "kendisine hürmet" duyar. Macide ise "aşk en ulvî nikâhtır, iki kişiyi ondan başka bir şey bağlayamaz" der. Macide'nin bu sözü Fahir'i endişelendirir. "Cemiyet-i beşeriyenin kanunlarına isyan mı ediyorsun? İzdivacı bu kadar ince bağlara mı bırakıyorsun" diye sorar. Macide kendi duygusundan emindir. "Ben seni ölünceye kadar seveceğimden eminim de onun için söylüyorum. Fakat sen başkasını seversen, ben hayatından çekilir, giderim" der (s. 50).

Macide'de yeni bir merak uyanır. O da piyano çalmak istemektedir Pleyel marka bir piyano eve girer. Numan piyano hocası olarak Cemal'i tavsiye eder. Zira, müşterileri gittikçe azalmaktadır. "Senin bilmeyerek getireceğin hocaların hayatları, kim bilir, ne kadar mülevvestir! Riyakâr oldun mu efendim? Bu memlekette istersen en fena cinayet-i ahlâkiyeden çekinme, afvederler. Fakat herkesten başka düşünmeğe cesaret ettin mi? İşte bunu hiç afvetmezler" (s. 51).

Numan ile Fahir arasındaki bu ahlâk münakaşasında iki arkadaşın birbirlerinden farklı oldukları görünür. Numan daha müsamahakâr ve ferdiyetçidir. Fahir ise âdet ve geleneğe daha bağlıdır. Bu bakımdan onun ilerde bütün bu katı prensiplerine rağmen Seviye'ye âşık olarak düşmesi, aşkın kudretini belirtmesi, kader hâline gelmesi bakımından mânalıdır.

Cemal Macide'ye ders vermeğe gelir. Bu saatlerde onların yanında oturan Fahir, Cemal'i ve Seviye'yi düşünür. Cemal, "ufak tefek, kırklık, sarışın bir Macar muhtedisi idi. O kadar dünyadan ayrı yaşar, o kadar sâkit, biraz da, zannederim, mü-

tekebbür bir adamdı ki, soğuk mavi gözlerinin bârid nazarlarında kendisini herkesten büyük gören bir istihfaf dolaşırdı. Şimdiye kadar Cemal Bey kimsenin nazar-ı dikkatini celb etmemiş, biraz ihtiraz, fakat çok hürmet edilen bir sanatkârdı. Şimdi kendisine karşı nihayetsiz bir tecessüs hissediyordum. Acaba bu orta yaşlı, sessiz adamda Seviye ne bulmuştur?" (s. 52). Fahir, Çamlıca'da duyduğu o müstesna sesin Seviye'ye ait olduğunu artık bilmektedir. Böyle büyük bir aşkla sevilen Cemal'e karşı bir kıskançlık da duyar.

Macide'nin Cemal'den ders almasına en fazla Numan'ın karısı Samime itiraz etmiştir. Samime de Seviye'ye karşı kıskançlık duyar. Fahir, bu kadının çevresindeki erkeklerin, aleyhinde olsalar bile, ona bigane kalamayacakları hissine kapılır. Bundan dolayı da vicdanı rahat değildir, çıkar yolu Seviye'nin aleyhinde konuşmakta bulur. Bu konuşmalardan birinde Numan'a böyle bir kadınla görüşmesinin ailesi için tehlikeli olabileceğini söyleyerek nasihatlar eder. Fahir İngiltere'de iken de kadınlara karşı itidalli davranmıştır. "Her gördüğüne tutulmayanlar bir tanesine fena tutulurlar" fikrinde olan Numan, Fahir için endişesini belirtir.

Cemal, Macide'nin iyi musikiyi anlayacak kadar ilerlemiş olduğunu, bunun için, karı koca onlara bir konser vermeği kararlaştırdıklarını söyleyerek, onları evlerine davet eder. Fahir, pek gitmek istemezse de tecessüsü galip gelir.

Macide, bu davet vesilesiyle, okuma, müzik merakları yanında peyda olan tuvalet merakını da tatmin maksadıyla, erkenden giyinmeye başlar. Bu yeni merak "yeni hanımlar gibi giyinmek"tir. "İşte, onun maddî arzularının en büyüğü. İlk zamanları, her sabah korsesini giymek uzun uzadıya giyinmek, her ay modayı takip etmek ona biraz müşkil geliyor. Hatta alışmadığı yeni şıklık içinde gülünç olmaktan fevkalade muhteriz. İşte bunun için, son iki aydır, Samime ile sık sık modeller, kumaşlar arasında, uzun uzun fısıldaştıklarını görüyorum. Bu yeni itiyatlar ve yeni tuvaletler arasında, bazen ona o kadar yaraşan, düz uzun entarilerini özlüyorum. Londra'dan geldiğim gün, onu nasıl güzide ve güzel bulmuştum" (s. 57).

Fahir, karısının kullandığı keskin kokudan da hoşlanmaz. Sırtında "yeni, mavi ipek fistanı, beyaz bol mantosu, siyah saçlarından kabaran mavi kordelalar ile, biraz acemi, fakat pek sevimli bir genç kız dilberliği vardır".

Eve yaklaştıkları zaman, Macide birdenbire korkar. Fahir hemen "gitmeyelim"der. "Ve zannederim ki asude ve saf hayatımızda yolumuza çıkan bu karışık insanlardan kaçmazsak, saadetimiz bulutlanacak. Bu harikulâde sesli kadını ne kadar görmek istedimse, şimdi o kadar çekiniyordum" (s. 58-59).

Nihayet o kadar merak ettikleri Seviye'yi ve evini görürler. Evde bir Rum hizmetçi vardır. Oturdukları salon rahat ve güzeldir. "Sevimli, beyaz müslin perdeli, süsten ziyade rahat düşünülerek, büyük alçak koltuklar konulmuş, yegane ehemmiyetli eşyası kıymetdar bir kuyruklu piyanodan ibaret olan bu büyük alaturka odayı iki büyük abajurun sarı ziyaları yıkıyordu" (s. 59). İçinde oturanın rahatı için döşenen ev Halide Edib'in diğer romanlarında da vardır.

Seviye onlar yerleştikten sonra salona girer: "Öyle bir kadın ki ne giyse, vücudunun bir parçası imiş gibi, tavrına acemilik vermeyecek". "İlk nazarda kendisinin güzel olup olmadığına karar vermek müşkil!" (s. 59-60). Bu tasvir giyiminde acemilik gösteren Macide ile bir tezat teşkil eder.

Seviye, kendisiyle görüşmeği kabul ettiği için Macide'ye minnettarlık duyar (s. 60). Seviye şarkıya başladığı zaman, bu büyüleyici ses, Fahir'i sevdiği her şeyden uzaklaştırır: "Schumann'ın Heine'in şiirlerinden bestelediği parçaları" Almanca söyler. Macide'nin ricası üzerine de Türkçe olarak "Bir gül gibi beyaz ve güzel" diye bir şarkıya başlar.

Fahir bu konser boyunca Seviye'ye karşı duyduğu çılgınca arzuların esiridir. Onu ta çocukluğundan beri sevdiğini haykırmak ister. O gece uyuyamaz. "Artık ebediyen uyuyamayacağımı hissederek, karanlık pencereden sabah ziyasını gözlüyordum" (s. 63).

Bundan sonraki bölümler Fahir'in aşkını ve vicdan azabını anlatır. Bir kısmı günlük şeklindedir. Bölümler "Faydasız Mübareze" (s. 64-97), "Kalp Ağrıları" (s. 98-144) ve Fahir'in düşüşünü anlatan "Uçurum" (s. 145-151) adlarını taşır.

Fahir'in Seviye'ye karşı duyduğu sıtmaya benzeyen aşkı Macide'ye olan duygusundan farklıdır. Macide'ye beslediği duygularını inceler. Macide ile annesinin arzusu üzerine onun ölüm döşeğinde nişanlanmışlardır. Evlenmeleri alaturkadır: "Halamın, döşemesini, duvarlara mütenazır bir surette yerleştirdiği odada, (aynı tasvir *Handan*'da da vardır) kanapelerin ortasında, bir ihtiyar sabır ve sükûnetiyle oturan, beyaz duvaklı kızı görür görmez, garip bir heyecanla sarsılmıştım. Ben duvağını kaldırırken, kızarmamıştı bile. Siyah gözlerinde o kadar bakir, masum bir itimat ve muhabbet vardı ki hemen hayalimin önüne, ruhlarımızı bir ahenk-i mutlakla bağlayacak bir hayat yayılmıştı" (s. 58).

Seviye ile karşılaşması, Fahir'in Macide'de aşk ve ateşîn eksik olduğunu anlamasına sebep olur. Fikir arkadaşlığı meselesi artık bahis konusu edilmez.

Fahir yuvasını korumak için, içindeki boşluğu dolduran Seviye'den kaçmak ister. Fakat Macide kocasının geçirdiği buhranın farkında değildir. O, Samime ile Seviye'yi tanıştırmak için uğraşır, bir gezi hazırlar. Fahir önce gitmek istemez. "Macide'nin ikimizi de mahvedecek bir şeye teşebbüsüne o kadar isyan ediyorum ki!" (s. 71). Sonra Seviye ile birlikte bulunmak düşüncesi ağır basar, güya karısını memnun etmek için hazırlanan geziye katılmayı kabul eder. Fahir artık manevî düşüştedir, kendi durumunun farkındadır: "Ah, bu insanlar, ne kadar riyakâr ve bayağı olabilirler" (s. 72).

Samime ile Macide "itinalı tuvaletler yapmışlar, başlarında birçok kurdeleler var" (s. 73). Gece dönüşte Seviye arabada "alaturka şarkı" söyler. "Kendisine mahsus eda ile, sade aşk şikayetleri, aşk şikâyetleri olan, yeknesak, elim feryatları, akşamın mahmurluğu ile beyazlanıp kaybolan mor dağlarda inliyordu" (s. 74). Bu şarkılar Fahir'e, çok tesir eder. "Şimdi suret-i mutlakada, çaresi kabil olmayacak bir surette Seviye'yi sevdiğimi anladım. Bu bir kanaat ki artık bütün mübareze ve müma-

naatın hiç olacağını söylüyor" (s. 74). Seviye'ye karşı duyduğu aşkı tahlil eder: "Hem şimdi anlıyorum ki onu ne güzelliği ne de sesi için sevdim. Ondan ne kadar güzel, mutena, muhteşem kadınlar görmüştüm. Onu fikir ve hissime yakın olduğu için de sevmemiştim. O zambak göz kapakları arkasına gizlenen, esrarlı ve ziyadar hüviyetine, belki mukadderatımın en yaman dakikası beni götürmüş, taabbüd ettirmişti. Anlıyorum ki sevmekte niçin ve nasıl katiyen yoktur" (s. 74-75).

Burada aşkın herhangi bir sebebe bağlanamayacağı ileri sürülmekle beraber, Seviye'nin yetişme tarzının onun şahsiyetini geliştirmiş olması da mühimdir. Zira Fahir, başlangıçta sevdiğini sandığı karısındaki bütün kusurları ve meziyetleri görür. Kusurlarını düzeltmeğe çalışır. Macide onun istediği kadın hüviyetine bürünmesine rağmen, henüz Seviye gibi bir şahsiyet değildir.

Bu aşk Fahir'i öylesine kavramıştır ki, artık her şeye biganedir. Yaşadığı akşamlar, sadece Seviye'yi görebildiği akşamlardır. Aşkın hâkimiyeti başlayınca, Fahir'in alafrangalığı da ortadan kalkar, Macide'nin şefkatine sığınır.

Seviye'yi görmekten kaçınan arkadaşları yavaş yavaş etrafında toplanmağa başlarlar: "Onun devam eden uzun, münzevi hayatı azıcık itimadı celb ediyor. Ve herkes Talip Bey'i haksız bulmağa başlıyor. Zannederim ki şu hâlden Seviye çok memnun" (s. 77).

Kendisi de büyük bir aşkın esiri olan Seviye, Fahir'in birine âşık olduğunu sezer. Bu durum aralarında bir duygu yakınlığı yaratır. Fahir, Seviye'ye aşkından bahsetmekten memnundur, bir taraftan da Cemal'i kıskanır. Mümkün olsa Seviye ile birlikte kaçmaya hazırdır. Bu onda yeni buhranlar yaratır:

"Emelime kavuşmak için kanlı sahalar açtıktan sonra, çocuk, zevce, namus, her şeyi bırakarak nasıl çabuk kaçmağa hazırdım. Demek, ben o kadar alçak bir adamdım. Bir kadının ufak bir işaretiyle, memleketin mübareze-i hayatında mevkiim var zannederek yeni asrın müşkil vazifesini nefsinde ifa etmeği taahhüt eden ben, bir korkak gibi her şeyi bırakarak, kaçacaktım" (s. 84)... "Yarabbi, müceddidlerin ahlâkına leke sürmek, memleketi kurtaracak bu unsuru zaafa düşürmek... bundan büyük ihanet olur muydu? Vatana, zevceye, çocuğa, hatta istikbâle ihanet! Zavallı, zavallı gençler! Hep daha metin daha iyi olmak için mübarezeleriniz bir kadın eliyle zir ü zeber olacak mı? Aşk karşısında da bütün mübarezeler böyle faidesiz mi?" (s. 84).

Nihayet doktorun tavsiyesi üzerine seyahate çıkmağa karar verir. Seyahatten önceki gece, Seviye onları davet eder. Evde, Cemal'in Macaristan'dan gelen kardeşleri de vardı. O gece çok isteksiz olan Macide yine de giyimine itina eder: "Onu görür görmez muhitin bir kadının ahlâkı üzerine tesirinin derecesine, ilk defa, hayret ettim. Düşünülürse, benim Londra'dan geldiğim zaman bulduğum sade, mahcup Macide ile bu, aynanın karşısında, kendi taravetiyle muzaffer duran kadın arasında ne kadar fark vardı. O zaman, küçüklüğünden beri tanıdığı, kardeşim mesabesinde olan Numan'ın yanına baş örtüsü ile bile çıkmağa muterizdi. Şimdi, yarı dekolte, bütün vücudunun çizgilerini hissettiren bir fistanla nisbeten yabancı Cemal'in evine gidiyordu".

"Krem tüllerle yapılmış, ince, uzun, ampir bir fistan giyiyordu. Boynu, ensesinden ve göğsünden hatlarla, aşağı doğru açılıyordu; dekoltesi etrafında, onun sevimli krem tenini okşayan yumuşak, sırmalı harçlar parlıyordu, kolları aynı krem tüllerle aşağı doğru inceliyordu; koltuğunun biraz altından, zarif bir eda ile gelerek, göğsünün üzerinde kavuşan yine sarı sırma harçdan bir kuşak vardı. Sonra bu uzun tüller, hoş büzmelerle, içeride sıkılmış vücudunun bütün gençlik ve inceliğini, meydana çıkarmaksızın, sezdiriyordu. Orta yerden ayrılan siyah saçlar bu bülent, ince vücudun üstündeki ufak, esmer başı, uzun çehresindeki muntazam aza-yı vechiyeyi koyu gölgelerle canlandırıyor, saçların iki tarafında iki altunî gül bu nazar-firib levhayı itmam ediyordu" (s. 89).

Fahir, karısına Seviye'den çok güzel olduğunu söyler, bu söz. Macide'de bir şüphe uyandırır.

Bu toplantıda Cemal'in kardeşleri Türkçe bilmediklerinden İngilizce konuşurlar. Bu arada Macide'nin İngilizceyi hiç değilse derdini anlatacak kadar öğrenmiş olduğu da anlaşılır (s. 90). Seviye'nin giyinişi çok dekoltedir. Bundan ne Fahir ne de Numan hoşlanırlar. "Yumuşak, şampanya renginde bir krepdöşin, bütün vücudunu biraz buruşuk bir ihtimamla sararak, ayaklarına kadar düşüyordu. Omuzları, kolları kâmilen açık" (s. 91). Seviye'de Kleopatra'yı hatırlatan bir hava vardır. Fahir, Mısır'a gitmeğe karar verir.

O gece Seviye ile Fahir arasında *Antonius ve Kleopatra*'dan bir parça tekrarlanır. Bu konuşma Fahir'in kime aşık olduğunu Seviye'ye anlatmıştır. Fahir'den özür diler (s. 94). O gece, büsbütün krizli geçer, Fahir Seviye'yi sayıklar. Artık durumu Macide de öğrenmiştir. Ertesi sabah, karısını ve çocuğunu bile görmek istemeden seyahate çıkar. Halasının kapısının önünden geçerken, onun içerde, Macide'ye hitaben: "İşte alafrangalığın neticesi" dediğini duyar (s. 96).

Numan da Fahir'le beraber gidecektir. Atina'dan vapura iki İngiliz kadın biner. Birinin telâffuzundan Amerikalı olduğu bellidir. "Kurumuş, küçük çehresinin buruşukları, büyük gözlükleri altında pek mânidar, zeki, sevimli gözleri var. En büyük merakı felsefeden bahsetmek" (s. 101). Fahir'le Miss Hopkins dost olurlar. Fahir bu kültürlü kadınla konuşmaktan zevk alır. Sadece felsefeden değil, Dante'den, Platon'un *Cumhuriyet*'inden de bahsederler (s. 101-102).

Mısır'da Fahir iyileşmeye çalışırken, hayatına bu sefer bir Avrupalı kadın karışır. Oxford'da sınıf arkadaşları olan Fred Lesley'e tesadüfleri ve onun kendilerini operaya daveti Evelin Marşal ile tanışmaya yol açar. Evelin o gece dinledikleri Faust operasında oynayan primadonnadır. Halide Edib kahramanlarının Batı'yı iyice hazmetmiş şahıslar olduklarını belirtmek isterken bazı mübalağalara da düşer. Fahir, Faust'tan bahsederken, "yüzlerce defa gördüğümüz bu güzel opera" der.

Fred'in "Britanya'nın en güzel primadonnası" dediği Evelin Seviye'ye çok benzer (s. 114). Yalnız gözleri mavidir. Evelin onları Fred vasıtasıyla çaya davet eder. Fahir'i Pietro Mascagni'ye benzetmiştir.

Çay vakti Evelin hiç de akşamki primadonna gibi Seviye'yi hatırlatmaz. Ehramları dolaşmak isteyen Evelin'e, eski Mısır tarihini çok iyi bilen Fahir, refakat etmeğe razı olur. Birlikte dolaşırlar, çölde yürürler. Evelin şarkı söyler ve göz kapaklarını indirirken Seviye'yi hatırlatır.

Evelin'in Fahir'e düşkünlüğü, Numan'ın Evelin'e hayranlığı, tehlikeli olmaktadır. Karısına, iyice düzeldikten sonra dönmeği vaad etmiş olan Fahir, artık iyileşmekten ümidini kesmiştir. Nihayet eve dönmeye karar verir. Bunu öğrenen Evelin Fahir'i arar ve onu oteline davet eder. Burada, Avrupalı bir kadının erkek karşısındaki, çok serbest davranışı belirtilir. Evelin'in femme de chambre'ı Fahir'i yatak odasına götürür. Evelin odaya gecelik kıyafetiyle gelir Fahir'e "bu esrarlı memleketin aşk kraliçesi" kadar cazip görünür. Fahir orada da Seviye'nin hayaliyle bir kriz geçirir. Bu krizden sonra Numan ona artık Seviye'den tamamen ümidini kesmesini, zira Talip Bey'den boşanan Seviye'nin Cemal'le evlendiğini haber verir (s. 137).

İstanbul'a bu ikinci dönüş, ilk gelişinden tamamen farklıdır. "O vakit, şu memleket ne yeni emeller, ne yüksek hayalâtla çırpınıyordu. Herkes, hayatını yeniden tanzim eden yeni Türkiye'nin, esaslarını atmakla meşguldü. Bugün, kendimle memleket arasında bir münasebet-i ruhiye buluyorum. Ben de, o zaman, vâzıh bir programla hayata başlamıştım. Şimdi, fırka münazaaları, temizlenmeyen eski mülevves unsurun etrafa yayılan fitneleri, manevî tahribatı ile memleket, bir sahne-i cidal. Havasında tehdid-âmiz bir homurtu dolaşıyor, ahali azgın, fevkalade bir şey yapmak istidadını gösteriyor..." (s. 138).

Dönüşünden sonra "ortalık *Serbestî* ser muharririnin katli ile çalkanır". Fakat Fahir bigânedir.

"Zannediyorum ki, memleketin ruhunu, sıhhat-i maneviyesini tanzim edecek olan bizler, pek fena, pek elim bir muvaffakiyetsizliğe uğradık.

Her halde, ben, kendimi küçük bir mıkyas diye alıyorum. Avrupa'dan muhitime teceddüt ve saadet vermek fikriyle gelmiştim: Macide'nin hayatını değiştirecek, seviye-i irfanını yükseltecektim. Heyhat! Hayatını değiştirdim, fakat yeni bir saadet vererek değil. Bilakis, eski sükûnetini, kanaatini aldıktan sonra, yerine de bir şey veremeyerek, onu, elleri boş, nâ-hoşnud, avare, şaşkın, bir yeni ile malul bıraktım. Nasıl olurdu da artık bana, yeni hayatı temsil eden adama itimat ederdi. Bütün memleketi, bizim hayatımızın büyük çapta bir örneği olarak görüyorum. Halbuki kabahat ne bende, ne de memleketin müceddidlerindeydi. Hepimizin hüsn-i niyeti, gayreti, fedakârlığı, beşeri zaafların insanlığın galebe çalamadığı kusurların önünde muzmahil oluyordu..." (s.139-140).

Fahir'le karısı arasında bir soğukluk vardır. Her ikisi de mustariptir. Macide, çocuğunun dersleriyle meşgul olur.

Elinde elifba cüz'ü saatlerce, harfleri öğretmekle meşgul olduktan sonra, ona şifahî dersler veriyor. Masasının üstü terbiye-i etfale ait İngilizce kitaplarla mâli. Ha-

yat-ı kalbiyesi boş ve cevapsız kalan bu zavallı genç kadın, daima kitapları arasında, günlerini hep yazmakla, okumakla geçiriyor, zayıflayan küçük yüzünde, arada, beni ona acımaktan men eden, nurlu bir vakarla, büyüklükle yükseliyor. Bu sakit, nezih Macide'de, tanımakta müşkilât çektiğim büyük bir şahsiyet hissediyorum" (s. 141).

Macide sadece kendisi şahsiyet hâline gelmemiştir, oğluna da şahsiyetini geliştirecek dersler verir:

"Macide insanlığın gayesi diye tasavvur ettiği bir hayali çocuğa telkine çalışıyordu:

– Yalnız topla, tüfekle değil, iradenle de cesur olacaksın, fena şeyleri yapmamak için cesur, inandığın, doğru bildiğin şeyi yapmak için, öldürseler bile, cesur olacaksın, oğlum. Daima, daima doğru, anlıyor musun Hikmet, doğruluğun başkalarını öldürse, yüreklerini doğrasa, ezse, en çok seni seven adama ahret azabı çektirse bile yine doğru! Anlıyor musun Hikmet?" (s. 143).

Fahir dağdaki gezintilerinden birinde Seviye ve Cemal'e rastlar. Bir gezintide onların evine gider. Rüyada gibidir. Cemal evde yoktur, onu beklemek için salona girer. Aşağıdaki sesleri duyan Seviye Fahir'in yanına iner, Fahir'den gitmesini rica eder. Bunu bir tahkir sayan Fahir birdenbire öfkeden çıldırır. Cemal'i öldürmek için büyük bir arzu duyar, bu duygusunu Seviye hisseder ve Fahir'in gitmesine mâni olur.

İsyan başlamıştır. Fahir, kendisini "günahkâr, mülevves, vahşi bir canavar" olarak görür. Kaçmağa çalıştığı uçuruma yuvarlanmıştır. "Aşkı temiz gören, hayatını itikadatına göre tanzime cesaret edebilen o beyaz cephe, o ismetini, vakarını kıskanç bir itina ile muhafaza eden kadın"ın başı bir daha yerlerden kalkmayacaktır (s. 150).

Fahir yaptığı kötülüğün dehşetini hisseder. Hareket Ordusu gelmektedir. Fahir bir sabah erkenden, orduya katılmak ve ölmek kararıyla evinden ayrılır.

Romanın "Hatime" adını taşıyan son bölümü, hürriyet şehitleri için okunan mevludu anlatır. Camide "köşeleri boş kalmış evler, eşlerini kaybetmiş kadınlar, babasız çocuklar, orada, dinin ulviyetinden, rahmetinden birer damla teselli ve sabır" (s. 152) dilenenler arasında Macide de vardır. Oğluna yine babasını örnek göstererek dürüst olmasını tekrarlar:

"Doğru bildiğin şeyler için, hak için, vatan için daima ölmeğe hazır olacaksın, Hikmet oğlum. Tıpkı, tıpkı baban gibi" (s. 152).

Halide Edib'in ihtiraslarının tutsağı erkek karşısında yücelttiği kadın, duygulara hakim olabilir. Dıştan görünüşün mahkum ettiği örneği, yeni baştan yorumlayabilir. Fahir böylece ölümü ile, takip edilmesi gereken bir ideal hâline gelir. Yetiştirdiği Macide ise, yarının neslini hazırlayacak bir eğitimci olmuştur.

HANDAN

1912 yılı Halide Edib'in romancılığında hayli verimli bir tarihtir. Muntazaman yazdığı makale ve hikâyelerinin yanı sıra kendisine büyük şöhret kazandıran birbirinden çok farklı iki romanını *Handan* ve *Yeni Turan*'ı bu yıl içinde neşreder[1].

Handan'ın konusu, İngiliz terbiyesiyle çok iyi bir şekilde yetişmiş, etrafının dikkatini daima üzerine çeken Handan'ın, bedbaht evliliği ve hastalığı sırasında kendisine bakan eniştesine duyduğu aşkın hikâyesidir. Romanda geriye dönüşlerle Handan'ın yetişme yıllarında kendisine çok tesir etmiş olan öğretmeni, sosyalist Nazım ile münasebeti üzerinde de durulmuştur. Handan, Nazım'ın evlenme teklifini reddettikten sonra çok müptezel bir adam olan Hüsnü Paşa ile evlenmiş ve bedbaht olmuştur.

Roman, Handan'ın yeğenlerinden Neriman'la evlenecek olan Refik Cemal'in, arkadaşı Server'e yazdığı mektuplarla başlar, sonra Neriman, Handan, Nazım, Server, Hüsnü Paşa, doktor, Handan'ın babası Cemal Bey'in, mektup, telgraf ve raporlarıyla devam eder ve bu alafranga aile hakkında mahalle komşularından Hacı Murat Efendi'nin evindeki bir konuşma ile biter.

Handan'da Doğu-Batı meselesi bir hayli yer tutmaktadır. Romanın kahramanı Handan kardeşi Şehper, Saffet ve yeğeni Neriman, çevrelerinde "Cemal Bey'in alafranga kızları" diye tanınırlar. Romanın erkek kahramanlarından Handan'ın hayatına giren üç erkek Nazım, Refik Cemal ve Hüsnü Paşa başka başka şekiller de Avrupaîdirler. Keza, kızlarına İngiliz terbiyesi veren Cemal Bey ve Refik'in arkadaşı Server de Batılı tiplerdir. Romanın kahramanları, yabancı dilleri ana dilleri gibi konuşurlar, Fransa, İngiltere ve İtalya'da yaşarken, kendi ülkelerinde yaşar gibidirler, hiç yabancılık çekmezler.

[1] *Tanin*, nu. 1213-1282, 6 Kanunsani-27 Mart 1912; *Yeni Turan*, nu. 1435-1481, 7 Eylül- 25 Teşrinevvel 1912. *Tanin* bu sırada *Sinîn* adıyla çıkmaktadır. *Handan*'ın kitap olarak neşrine dair ilân *Servet-i Fünûn*, nu. 1112, 15 Şevval 1330/28 Eylül 1912, s. 461; 2. bsk. 1914 (ilân, *Tanin*, nu. 1823, 21 Kanunsani 1914); 3. bsk. 1342/1924 (İkbal Matbaası, 285 s.); 4. bsk. 1938 (248 s.); 5. bsk. 1943 (216 s.); 6. bsk. 1955 (Ahmet Halit, 179 s.; 7 ve 8. bsk. 1963; 9. bsk. 1968 (Atlas Kitabevi, 176 s. sadeleştirilmiştir). Bu araştırmada 1924 baskısı kullanılmıştır. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.
Latin harfleriyle olan baskılarda, metnin sadeleştirildiği veya değiştirildiğinden bahsedilmeksizin bazı değişiklikler yapılmıştır. Bunların yazarın kendisine mi yoksa basana mı ait olduğunu bilmiyorum.

Kitabın ilk cümlesi, Refik Cemal'in arkadaşı Paris'te bulunan Server'e verdiği bir evlenme müjdesiyle başlar: "Evleniyorum Server, hem de kiminle olduğunu bilsen. Cemal Bey'in alafranga kızlarından biriyle!" (s. 3). Bu cümleden sonra, Kuzguncuk tepesindeki büyük evin kızlarını Server'e hatırlatmağa çalışır: "Senin bize hafta başında geldiğin zamanlar onların gezmeğe gidişini görmek için bazen çıkardık. O sıra ile kısa yeldirmeleri, serbest tavırları, hızlı İngilizceleriyle giden kızlar". Refik onların kendi aralarında da olsa sokakta İngilizce konuşmalarını hoş karşılamaz. Mutaassıp komşular onlara "yeni dünya kızları" derler. Bu kızlar "bütün alafranga deliliklerine rağmen mahallede hiçbir gence" dönüp bakmazlar. Server'in onlara karşı biraz zaafı vardır.

Refik kendisini hâlâ "biraz muhafazakâr" bulduğundan, aralarında "en sakin ve sessizi" olan Cemal Bey'in karısının kardeşinin kızı Neriman'ı seçmiştir. Bu evlenme eski usulde, Refik'in halasının "görücü" olarak Cemal Bey'lere gitmesiyle hazırlanır. Hala Refik'in "alafrangalığın ifratını sevmediğini" anlattığımda Cemal Bey'in karısı Sabire Hanım'ı da aynı fikirde bulmuştur. Sabire Hanım kocasının çocuklarına verdiği terbiyeden pek memnun değildir.

Refik nikâhlısının evine ilk gittiği gün, salonda halası gibi "sandalyeleri asker usulü, muntazam, duvarlara dizmek âdetinde bir kadın mevcudiyeti"ni hisseder. Salonda bu havaya uymayan, "üzerinde küçük palmiyeli, halı örtülü bir masa ve yanında yumuşak, koyu birkaç ihmalkâr yastık atılmış bir koltuk"tur. Bu Handan'ın koltuğudur.

Sabire Hanım, Refik'te "müthiş bir Türk hanımı: çocuklarını, kocasını, evini amansız ağız kalabalığı ile kullanan bir Türk hanımı" izlenimi uyandırır.

Kayınpederinin müsaadesiyle Refik, her Cuma ve Pazar günleri nikâhlısını ziyaret eder; onların yaşayışlarını parça parça yakından görmek fırsatını bulur. Bir ziyaretinde kızları, "beyaz kısa fistanları, başörtüleriyle" tenis oynarken bulur. Neriman Refik'in tenis oynamadığını anlayınca, biraz "inkisar-ı hayale benzer bir şeyle elindeki topu, raketi" bırakır. "Bilmem her İngiliz deliliğini yapmadığımı duydukça, bu çocuğun yüzünde bu gölge uçacak mı?" (s. 7). Neriman çok sevdiği Handan'dan mektup aldığını söyleyerek, Refik'e Handan'ı tanıtmağa çalışır. Yirmi üç yaşında, "birçok kızıltılı, açıklı, koyulu acayip saçları" olan Handan'ın saçlarının renginde büyük büyük gözleri vardır". Handan ikide bir camilere gider ama dindar değildir.

Refik'le Neriman Cemal Bey'in köşkünün bahçesindeki beş odalı küçük köşke yerleşirler. Alış veriş İstanbul'un meşhur alafranga dükkânlarından yapılır. Handan mektuplarıyla, Neriman'ın tuvaletlerine karışır ve gelinliğini Avrupa'dan hediye olarak gönderir. Refik, Neriman'la evlendiğine memnundur. Onun "sade ve iddiasız hayata" kendini uyduruşundan hoşlanır. Acaba "her İngiliz terbiyesi alan kız" (s. 16) böyle midir?

Refik Server'e üçüncü mektubunu evlendikten yedi ay sonra yazar. Evliliği sakin sakin devam etmektedir, Refik bu sükûnetten memnundur. Yalnız Neriman'ı ken-

di fikir dünyasının biraz dışında bulmaktadır. Neriman içtimaiyattan sıkılır, tarihi az sever, felsefeye tahammül edemez. Handan'ın tesiriyle biraz edebiyattan hoşlanır. Musikiyi sever, piyano çalar, sesi tatlıdır, fakat memleket meselelerinden habersizdir (s. 19). Handan yavaş yavaş, bir başka kadına Neriman'a olan tesiriyle tanıtılmaktadır. Refik, Handan'ın "bir kadın için fazla kuvvetli bir şahsiyeti olmalı" diye düşünür.

Şehper, ince ve biraz müstehzi bir kadındır. Handan'a benzediği söylenir. Fakat Neriman onu Handan'a katiyen benzetmek istemez.

"Handan da her şeyle eğlenir de yine müstehzi hissi vermez. İnsan o güldüğü vakit darılmaz; bununki batar. Onun istihzasında yırtmayan bir şefkat vardır. Göreceksin ya, adeta Handan'ın eğlendiği adamlara bir zaafı, bir muhabbeti vardır. Onun istihzasını ben Charles Dickens'ın istihzasına benzetirim" (s. 22).

Refik İngiliz edebiyatını, dolayısıyla Charles Dickens'ı tanımaz. Refik'e İngilizce öğreten Şehper budala bir kız değildir, Neriman'dan daha çok kitap okumaya meraklıdır, fakat bu davranışı "biraz gösteriş gibi"dir (s. 22).

Yurttaki istibdat idaresi Refik'i bir şehbenderlikle dışarı gönderecektir, yakında bir çocuğu olacağı için o, İstanbul'dan ayrılmak istemez. Fransa'ya gitse hiç değilse Server'le beraber olacaktır, fakat kendi "istediği yerin mutlak aksi olacağını" hisseder. Gitmese, kendisinin de Nazım gibi belki de öldürüleceğini düşünür. Eve döndüğünde, Refik kulağına pek korkunç gelen bazı konuşmalar duyar. İçerde "Sultan Hamit zulmü, Rus İngiliz politikası"ndan serbestçe, cesaretle bahsedilmektedir. Cemal Bey, çok muhterem bir dostu olan, Nazım'ın amcası Selim Bey ile konuşmaktadır. Selim Bey, Nazım'ın arkadaşı olan Refik'in bu sevdiği aile içinde olmasından memnuniyet duyar, ancak, "miskin Hüsnü Paşa yerine, Handan'ın kocası Refik Cemal olaydı zavallı Nazım'ın ruhu daha memnun olacaktı" (s. 26) der. Bu söz, Refik'te bir kıskançlık yaratır. Hele Neriman'ı odada Nazım'ın hatırasıyla ağlar görünce, hiddetlenir ve karı koca ilk kavgalarını ederler. Refik Cemal bu aile içindeki Nazım'la ilgili sırrın Handan'la alâkası olduğunu hisseder.

Kocasının endişesine karşılık Neriman onun Avrupa'ya gönderileceği haberini memnuniyetle karşılar. Hemen Londra'ya gitmeyi ve orada yaşamayı hayal eder: "Londra'nın münzevi bir köyünde küçük bir ev içinde yaşayacaktı" (s. 29).

Bundan sonraki mektup Refik Cemal'in Avrupa'dan karısına yazdığıdır. Mektup Marsilya'dan gelir. Fransız hayranı, çekingen bir gencin ilk izlenimleri bu mektupta yer alır: "Bu sabah Marsilya'ya çıktım. Yabancı şehrin verdiği acayiplik ile, bugün bol güzellikleriyle ağzımın suyunu akıtan bir Fransızca mebzuliyeti arasında kendi Fransızcam belki, bir kusurmuş gibi mahcup, bin sıkıntı ile arabacılarla, hamallarla muameleye giriştikten sonra otele geldim. Öğle yemeğinden sonra biraz cesaretlendim. Otelciye gidilecek yer sordum. 'Hava pek güzel, millet bahçesine gidiniz. Yahut asansörle, bir tepede bir kilise var, oraya çıkınız' dedi. Kilisenin ismi Notre-Dame, zannederim. Bunları bir arabacıya müşkilâtla anlattıktan sonra yola düzüldüm. Evvela, gü-

zel ve pek sevimli bir millet bahçesi dolaştım. Fakat insan yalnız, bî-maksat dolaşmadan sıkılıyor. Ne çok susamlar var, sen bu çiçekleri seversin, değil mi Neriman? Sonra sıra Notre-Dame'a giden yere geldi. Bir kayanın tepesine bir asansörle tırmaştık. Azıcık huylandım. Nihayet bütün Marsilya'ya, dumanlardan, hayattan azıcık kirlenmiş Marsilya'ya hakim bir noktaya geldik. Beş on dakikalık bir yoldan sonra bir kayacığın tepesinde küçük bir kilise görünüyordu. Kiliseye takarrüb ettikçe, yanımda hızlı hızlı konuşarak gelen matmazeller, bir kısa boylu geveze Fransız ve bir de rahibe, mukaddes bir hava içine giriyorlarmış gibi, hürmetkâr ve dalgın susuyorlardı" (s. 30-31). "Serin ve loş", günlükle karışık bir küf" kokan kilisede. Refik, Handan'la karşılaşır. Handan, "vakur; kibar ve pek iyi giyimlidir". Türkçeyi "bir Türk Türkçesiyle" konuşur (s. 31). Handan, Refik üzerinde bu ilk görüşmede müsbet bir tesir yapar. Ancak onun kocası ile durumunu pek anlamaz. Hasta olan Handan'ı Hüsnü Paşa'nın İtalya'ya götürüp, orada yalnız başına bırakmasına akıl erdiremez. "Nasıl yirmi üç, yirmi dört yaşında bir kadın yalnız bırakılır, hususiyle bir Türk kadını!" (s. 33-34).

Handan, Refik'i o gece otellerine çay içmeye davet eder. "Birinci sınıf otellerden birinde bir daireleri var"dır. Hüsnü Paşa'nın zengin bir adam olduğu anlaşılır. Hüsnü Paşa o gece frak giymiştir. Refik, kendi "ebedî kurşunî ceketinden" utanması lâzım geldiğini hisseder. Handan, tayyörünü çıkarmıştır. "Handan siyah ince bir tül giyiyor, altındaki rengi bilmiyorum ama, siyahla iyi ittihat eden bir şey. Hele kollarını, boynunu tamamen açabilmesine şaştım. Mamafih, dekoltesi güzel". Refik Handan'ın "fotöyden" "nazan bir eda" ile yükselmesi karşısında" demek medenî kadınlar esvaplarıyla tavır giyiniyorlar" der (s. 21) Handan bacak bacak üstüne atar, sigara içer. Hüsnü Paşa, sadece karısının güzelliğiyle meşguldür, pek konuşmaz. "Handan'la her şeyi konuştuk, Neriman. Senin uykunu getiren içtimaiyat, iktisat, felsefe ve hatta politika, her şeyi konuştuk" (s. 35). Bu konuşma boyunca Refik karşısındakinin bir kadın olduğunu unutur, Handan'ı kendisinden kültürce üstün bulur. "Yalnız biliyordum ki senelerden beri söylemediğim, yalnız hissettiğim şeyleri o benden daha vâzıh ve muayyen bir surette hissetmiş ve benim bütün bende müphem kalan bu şeylerimi –inanır mısın– sakit ve dilsiz benden muntazam birbirini takip eden birer cümle silsilesiyle çekip çıkarıyor. Bu, çok acayip, Neriman.. Yeğeninle dimağım tamamen anlaştı ve baş başa en mahrem iki dost şekliyle birbirine açıldı. Hatta Handan beni Server ve zavallı Nazım'dan bile çok iyi anladı. Yalnız, yalnız hissediyorum ki benim ruhumda bu şekilde bir silsile-i efkâr ve ihtisasattan başka bir şey yokken onun dimağının arkasında, ruhunda bilmem daha şahsiyetinin nerelerinde meçhul fezalar, hayatlar, benim bilmeyeceğim şeyler var!" (s. 35-36). Bu konuşma Hüsnü Paşa'yı pek sıkar, durmadan esner, sonra da başını Handan'ın dizleri üzerine kor, karısını süzmeğe başlar. Paşa'nın hâli Refik'te "bağlanması gayr-ı kabil, müthiş bir yırtıcı hayvan hissini" uyandırır. Handan Refik'le konuşurken, bir taraftan da kocasının dudaklarını okşar. Refik "muhabbetlerini böyle teşhir eden bu karı-kocaya" karşı hiddet ve şaşkınlıkla veda ederek ayrılır.

Nerimnan'ın kocasına yazdığı mektuplarda, kendisinin ve Handan'ın yetişme tarz-

ları ile Handan'ın Nazım'la olan münasebetine dair bilgi vardır. Bu bilgiler, sadece Neriman'ın mektuplarıyla anlatılmaz, bir kısmı, bilhassa Nazım'la Handan arasında gelişen dostluk ve münasebete ait kısımlar, Handan'ın Neriman'a yazdığı mektuplarla verilir. Neriman bu mektupları Handan'ın müsaadesiyle Refik'e gönderir. Refik'in, Neriman'a veya başkasına ait olan, fakat Neriman'ın bildiği sırrı zorla öğrenmeğe kalkışmaması, Neriman'ın ve Refik'in başkalarının sırlarına saygıları da gelenek dışıdır ve şahsî hürriyete önem veren İngiliz terbiyesiyle ilgilidir.

Neriman kimsesiz kaldığı için küçücük yaşında, Cemal Bey'lere gelmiştir. Çocuğun salonda ilk gördüğü şahıs bir İngiliz mürebbiyedir. Neriman Handan'la hemen o gün dost olur, dersler de ertesi gün başlar: İngiliz mürebbiye ve İngiliz terbiyesinin ağır basmasına rağmen, Cemal Bey çocuklarına ve Neriman'a din ve millî kültürle ilgili dersler de verdirir: " Sakallı, sakalsız, sarıklı *Kur'an* ve Arabî hocaları, bazen çılgın, hoppa, bazen kuru ve korkunç İngiliz mürebbiyeleri! Ermeni, Macar, İtalyan daha bilmem ne cins musiki hocaları! Biz dört çocuk hep aynı hocadan aynı tahsili görüyorduk; fakat Handan hepimizi arkada bıraktı, bugün bizim tahsilimizi kazısan, bir lisan, biraz da edebiyat bulursun. Fakat Handan öyle değildi. Onda öğrenmek bir ihtirastı" (s. 41). Böylece Handan'a daha yüksek hocalar tutulur, "ve en nihayet en son hocası da zavallı Nazım oldu. Musiki, edebiyat, felsefe, içtimaiyat daha bilmem ne hep onunla ikmal etti. Nazım Handan'ın hayatında bir mürebbi-i hiss ü efkâr ve sanat olarak da kalmadı, daha ileri gitti. Mürebbi-i elem, mürebbi-i hayat oldu" (s. 42).

Handan'ın yetişme tarzında daha başka farklar da vardır. Mesela o, "erkekten kaçmak zamanı geldiği vakit" teyzesi "bütün şiddet-i taassubu ile çocuklarını en eski dostlardan hatta akrabadan kaçınırken, Handan babasının birçok dostlarıyla hâlâ oturur, konuşurdu"(s. 42). Bu dostlardan Selim Bey, yeğeni. Nazım'ın sürgünden dönüşünden bir iki gün önce Handan'ı Maltepe'deki köşküne götürür. Handan o zaman on altı yaşındadır.

Selim Bey'in köşkünde çeşitli insanlar vardır. Bu ihtiyarla Handan dostluklarını ilerletir. Selim Bey'in din anlayışı çok farklıdır. Handan'a öğretilen korkunç, merhametsiz Allah anlayışından uzaktır. "Selim Bey, ekseri, ölen karısından ve nasıl ölümü ona kavuşmak için beklediğinden bahseder. Onun dinden bahsedişini pek severim. Onun inandığı Allah hiç de benim çocukluğumda söyledikleri gibi bu kadar çok insana bu kadar çok ceza eden mabuda benzemez. Çocukluğumda tasavvur ettiğim Allah, kadir-i mutlak surette günahları, sevapları tartardı, müthiş olan adaletine hiç de merhamet karıştırmazdı. En küçük yaramazlıkları bile görünmez bir gözün gözetlediğini ve belledığini hissederdim. Çocukluğumun bütün neşesini kaçıran bu kuddette mahûf, ebedî bir güzellik vardır. Bununla beraber yine içimde bir şey, bu insanları ve dünyaları yaratan kudrette bütün kendi kavanîn-i tabiiyesini isterse –ve hatta bazen bizim fani dualarımızla– değiştirecek bir şey olduğuna kani idim. İşte bu küçük kanaatle senelerce annemin dirileceğini bekledim, pek çok bekledim..." (s. 46).

"Fakat Selim Bey'in tasavvur ettiği Allah hiç böyle müthiş değil. Benim eski ha-

yalimdeki kadar zî-kudret fakat nâmütenâhî surette ruha yakın; insanların, eşyanın ensâcında mevcut; ruhun karanlık ve çirkin boşluklarına kadar her şeyi dolduran halaskâr ve lutufkâr bir ruh-ı muhabbet!" (s. 47).

Din hakkındaki bu düşünüş Halide Edib'in eserlerinde ilk defa ortaya çıkar. Daha sonra din üzerinde bu birbirine zıt iki düşünüş tarzı, diğer eserlerinde (*Vurun Kahpeye*) de tezahür ettikten sonra, *Sinekli Bakkal*'da başlı başına bir mesele olarak ele alınacaktır.

Handan, Selim Bey'in anlattığı İslâmiyet'teki müsamaha ve iyilik duygusuyla değişir, içi sevgiyle dolar: "Ruhum çarpınmaktan, beklemekten kalıyor, anlıyor ve seviyor! Hatta yanıma sokmadığım için bana o kadar gücenen koca dudaklı, ter kokulu bacımızı bile seviyorum" (s. 47).

"İşte İslâmiyet, Selim Bey'in İslâmiyet'i kimseyi cennetten kovmuyor. Kimseye, ama hiç kimseye işkence etmiyor. Aylarca, gecelerim, cehenneme gidecek milyonca insanların işkencesi hayaliyle nasıl karanlık bir sıra kabus-ı azab olmuştu. Ne kadar yanmış, ağlamıştım. Hatta çok zaman namaz kılarken Allah'a, beni başkaları yerine ebediyen yaksın da onları kurtarsın diye yalvardım. Şimdi Selim Bey'i dinlerken bütün insaniyete kapısını açan bir dine mensubiyet hissi geliyor. Hepsi, günahkârlar ve sefiller, hepsi yanmaktan kurtulacak; ne güzel, ne samadânî bir şükranla doluyum" (s. 47).

Çocukluğunda, dinin korkutucu taraflarından bahseden bir kitap okuduğunu, konuşmalar dinlediğini, ancak Eyüp Sultan'a anneannesi ile gittiği zaman, cami ziyaretlerinde, mevlidlerde içini sonsuz bir iyilik ve sükûnetin kapladığını ve ancak bu şekilde dinin korkutucu cephesini unuttuğunu hatıralarında sık sık tekrarlayan Halide Edib, burada kendi şahsî tecrübesini Handan'a yüklemektedir. Halide Edib'in olgunluk devri romanı *Sinekli Bakkal*'da bu müsamahalı din anlayışı bir "kilise kaçkını" olan Peregrini'yi bile büyüleyecektir.

Nazım sarışın, uzun saçlı, uzun ve güzel vücutlu, mavi, müstehzi ve mütebessim gözlü bir gençtir. Handan'ın onunla ilk konuşması, daha doğrusu Nazım'ın konuştuklarını dinlemesi, üzerinde bir darbe tesiri yapar. "Nazım'ın ziyakâr şahsiyeti, büyüklüğü ile küçüldüm soldum, hiç oldum. Bu bana öyle bir darbe oldu ki Nazım'ın parlak ruhu çağlar gibi bir kudretle dudaklarından boşalırken duyduğum haz olmasa ağlayacaktım" (s. 49).

Handan, hiç değilse musikide Nazım'dan üstün olabileceğini düşünür. Nazım'ın musikiyi sevip sevmediği sorusuna, piyano ve keman çaldığı, fakat piyanoyu hiç sevmediği, List ve Wagner çaldığı cevabını verir. Ancak Nazım musikide de Handan'dan üstün olduğunu hemen ispat eder. Nazım'ın çaldığı kemanı Handan büyülenmiş gibi dinler: "Ne akan, boşanan, yanan bir yeni hayat sabahı! Ne neşeli, ne feyizli, ne kudretli bir ruhun bir sabah neşidesi idi. Bütün kemanla beraber vücudum da titreyen, terennüm eden musiki ile müterennim ve mühtezdi" (s. 50).

Handan, Nazım'daki üstünlüğün sebebini farkeder: "Onun zengin ve canlı di-

mağı Garp'ın ve Şark'ın esrar-ı felsefesinden ve sanatından renk ve şekil alarak önümüzde akarken ben adeta sarhoştum" (s. 50).

Handan da Nazım gibi olmak için çalışmaya, fakat aynı zamanda memleketini de tanımaya karar verir. Nazım Handan'a eksik taraflarını hissettirmiştir. "Bu karanlık ve bedbaht memleketin başından başına dolaşarak benden evvel gelen büyük ve güzel ruhların insanlara mirası olan şeyleri memleketimin insanlarının ruhuna akıtacağım ve ruhum bütün arzuları ve kabiliyetleri ile memlekete dökülecek. Sonra ruhumu alanlar da kendi ruhlarıyla ruhumu daima bir nesilden ötekine verecekler, ben de her nesil yükselip büyüdükçe büyüyüp yükseleceğim. Fakat beni, büyük ruhların teraneleri ve büyüklüklerini memlekete ilk defa kendi ruhundan akıtan Handan'ı unutacaklar, ben bir hiç, fakat ruhum her şey olacak! İçimde ne fırtına, ne fırtına var, Neri!" (s. 51).

Deniz kenarında, bir sabah Nazım, Namık Kemal'in "Vaveylâ"sını okur. Bu şiir Handan'a çok tesir eder: "Bilmem her mısraını işittim mi? Bu onun müteheyyic göğsünden kırık, kesik cümlelerle çıkıyordu. Ve 'Vaveyla' nihayet bulmadan Selim Bey'in beyaz başı ellerinde, yaşlar yanaklarının buruşukları üzerinden sızıp gidiyordu" (s. 52). Eve dönerlerken, Handan'ın bir elini Selim Bey, öbürünü Nazım tutar: "İkisinin arasında, birinin solmuş, birinin solmamak için çırpınan bir rüyası bende telakilerini bulmuş gibiydi. Bir an için üçümüz de bir kalp, bir dimağ, bir ruh olmuştuk" (s. 52)

Nazım o gün Handan'ın "dimağını, ruhunu okutmağa" karar verir. Halide Edib'in ilk eserlerinden başlayarak hemen her yazısında görülen eğitim üzerindeki ısrarı, burada da ortaya çıkar. Meşrutiyet devri eserlerinde, hiç değilse ruhen ihtilâlci olan gençler, ferdî problemlerine dalmadan önce, çevrelerinde, öğretici olarak çalışırlar. Nazım da maksadının eşi olarak gördüğü Handan'ı tıpkı Fahir'in Macide'yi yetiştirişi gibi eğitir. Fakat bu iki kadın arasında fark olduğu gibi erkekler de farklıdır. Fahir Macide'yi giyiminden başlayarak değiştirmek zorundadır, halbuki Nazım zaten birçok bakımdan hazır olan Handan'ın eksiklerini tamamlar. Fahir Meşrutiyet neslinin çocuklarını yetiştirecek ideal anneyi hazırlar, Nazım ise bir ihtilalci kadın tasavvur eder. Kültürleri ve kuvvetli şahsiyetleri bu iki kadını da mesut etmeğe yetmez. Macide geleneklere çok bağlı ve dengeli bir şahıs olduğu, bir de çocuğu bulunduğu için, uğradığı felâketlere mukavemet edebilir.

Nazım ve Handan Pendik'te ata binerler. Nazım İngiliz at kostümü ve çizmeleri giyer. Handan yeldirmelidir (s. 53-54). Nazım ve Handan'ı şekillendirmiş olan kültürler farklı kaynaklardan gelir. Nazım'ı "büyüten, onun arzularına, hayatına, nazariyelerine şekil veren şeyler hep Alman ve Fransız ve Şark'ın eski, ebedî simaları, benimkiler ise nisbeten az, fakat o kadar ezelî ve birkaç İngiliz siması" (s. 55).

Nazım Handan'a kesin bir program çizer: "Sabahleyin erken kalkacakmışım, evvela bir saat tarih ve edebiyatla meşgul olacakmışım, sonra bir buçuk saat piyano-

da etüt yapacakmışım, yemekten sonra bir saat istirahat, sonra bir saat sosyoloji ve felsefe okuyacakmışım ve ondan sonra günü tatil edecekmişim" (s. 56). Nazım Handan'a bilhassa eski edebiyatı öğretmek istemektedir: "Köşesinde sesinizi işittirmek, ruhumuzu vermek için bir milletin ruhunu, mazisini ve edebiyatını bilmeli; tarihi biliyorsunuz, öyle mi? Zarar yok. Bir de benim bildiğim gibi biliniz, diyordu" (s. 57). Böylece Nazım Handan'ı maksadının arkadaşı olarak yetiştirecektir.

Selim Bey Handan'ı kardeşi Salim Bey'e götürür. Salim Bey "hayatının büyük kısmını Fransa'da geçirmiş zarif ama hastalıklı bir ihtiyardır. Handan onu "alafranga bir Ferhat" diye tavsif eder. Handan bu ihtiyarlara piyano çalar, Verdi'yi çok seven Salim Bey'e birkaç arya okur (s. 59).

Salim Bey'in zengin bir kütüphanesi vardır. Kütüphane bilhassa İngilizce ve Almanca kitaplar bakımından zengindir. Handan Salim Bey'e *Hamlet*'ten birkaç parça okur: Nihayet onlara 'Hamlet"ten birkaç parça okudum. Evvela 'olmak yahut olmamak' monologunu sonra Hamlet'in Ophelia'nın mezarına atıldığı sahne-i ihtirası Türkçe olarak onlara okudum. Shakespeare'i kulaklarım (kendi ağzımdan olsa bile) ilk defa olarak Türkçe işitiyordu. Dinleyenler kadar ben de meshurdum" (s. 61).

Handan'ın Neriman'a yazdığı mektuplar, konuşur gibidir. Mesela mektubu bitirirken, "artık good night, yatacağım" der (s. 63). Yabancı kültür Handan için o kadar tabiîdir ki, bu yabancı kelimeler yadırganmaz.

Neriman Handan'ın, Selim Bey'lerde kaldığı süre içinde değişmesinden korkmaktadır. Zira "onun daima muhitinden renk ve şekil alan müteharrik ve seyyal bir şahsiyeti vardır" (s. 67).

Handan'ın evde kalmasından korkan üvey annesi Sabire Hanım ise bir an önce Handan'ın evlenmesini istemektedir: "Kızın bir erkekten çok akıllı olduğuna şüphem yok, onda eksik akıl değil ki. Zaten hep bu başka kızlara benzeyen hâlleri onu evde bırakacak diye korkuyorum. Bu deliliklerini affettirecek kadar bari güzel olsa" (s. 66).

Sabire Hanım, kocasının rahatını teminden başka bir şey düşünmeyen, eski tip bir Türk kadınıdır. Kocasının en büyük zevki iki fincan kahveyi, yatak odasında Sabire Hanım'ın elinden içmektir. O da kocasının köpüklü kahvesini hazırlamaya azamî itinayı gösterir (s. 69-70).

Sabire Hanım Nazım'ın dış görünüşünden hiç hoşlanmaz. "Setre pantalonuyla bir deli derviş gibi saçlarını uzatmak ne oluyor" (s. 71).

Handan'ın dersleri devam eder. "Nazım'ın Handan'a karşı meclûbiyet-i fikriyesi müthiş bir ihtiras şeklini" alır (s. 47). Nazım Handan'ın dimağını tek bir noktaya ulaştırmağa çalışır: "Memleketin hâlindeki müthiş sefaleti, fenalığı hissettirmek ve bunun çaresini bulmak için düşünmeğe sevk etmek" (s. 75). Handan'la Nazım arasındaki bu hoca-talebe münasebeti altı ay sürer, sonra aralarında fikir arkadaşlığı başlar. Ev halkı ikisinin evlenmesini beklemektedirler. "Nazım'ın Handan'a zihnî merbudiyeti bir cinnet hâlini alacak kadar büyümüştü. Yalnız Handan'daki his taş-

kınlıkları azalıyordu. Belki Nazım'ı çok seviyordu. Fakat bu sevmekte, ne, ne bileyim. Handan'ın sıcak ruhundaki fırtınalar eksikti" (s. 76).

Nihayet, Nazım devrindeki usullerin dışına çıkarak, bizzat Handan'a evlenme teklif eder. Bu evlenme teklifi hayli gariptir: "Siz; mesleğe, paraya değil, hayata, efkâra, büyük maksatlara arkadaş olacak kızlardansınız... Biliyorsunuz ya, ben bir sosyalist, bir ihtilâlci, ben hayatı muayyen olmayan bir şeyim. Hatta yarın bir bomba atmam, öbür gün tevkif edilmem ihtimali daima mevcut. Ben size bunu söylerken yalnız benim bu hayatıma seyirci kalacaksınız diye de söylemiyorum. Memlekette belki bir gün büyük şeyler olacak, belki bu büyük şeyleri biz yapacağız. Belki ateş, kan, duman ve ölüm, pek çok ölüm. Siz, siz de bu ateş, kan, duman ve ölüm yapanlardan olur musunuz" (s. 78)?

Bu teklif Handan'da müthiş bir isyan uyandırır: "Bana teklif ettiği bu izdivaçta eksik bir şey vardı. Beni maksadıyla evlendiriyordu beni kendisiyle değil" (s. 78).

Handan Nazım'ın bu "vahşi" hayallerini ve "maksada gideceği yolu" beğenmez. "Beni ateş, kan ve ölüm yapanlardan olmağa razı edemezsiniz" der (s. 78). Handan Nazım'ın maksadını paylaşmaz, kaldı ki böyle bir maksada eşlik etmek için illa evlenmek de gerekmez. Nazım bu şekilde reddedildikten sonradır ki sevgiden bahseder. Ama o Handan'ı yine de bir kadın olarak sevdiğini söylemez. Handan, teklifini kabul etmezse maksat "solacaktır" (s. 80). Nazım maksattan bahsederken, Handan ruhunun bir tarafının "pek derin ve vasi" bir tarafının çıplak" bırakıldığını hisseder. "Elleri ellerimi maksadını yaşatacak birer makina değil, Handan'ın zavallı, âciz kadın elleri diye elleri içinde tutaydı, biraz, biraz, hiç olmazsa beni benim için sevdiğini söyleseydi! Nazım'ın bu aşkı o kadar, uzak bir hurafat kahramanının, bir Jüpiter'in, vazife-şinas bir Roma imparatoru heykelinin aşkına benzer bir şey! Ah nasıl bu aşkta eksik olan bir şeyle üşüyor ve büzülüyorum!" (s. 81).

Bu arada, Handan'ın tasavvur ettiği "canlı Nazım'ın yerine" karşısına çıkan "iskeletin hayalinden kurtulmasına" imkân veren bir misafir gelir (83). Bu üveyannesinin akrabalarından sefir eskisi, zengin Hüsnü Paşa'dır. Senelerce Avrupa'da dolaşmış, Handan'a "biraz açık saçık gelen epeyce Paris hikâyeleri" anlatan bu adam Handan'ı oyalar. Handan anlaşılmaz bir şekilde alelacele Hüsnü Paşa ile evlenir. Bu evlilik biraz garip karşılanır. "Düğünsüz, sessiz bir evleniş. Hatta duvak bile takmamış. Gelinlik bile giymemiş. Asabından azıcık rahatsızmış" (s. 84).

Handan'ın bu beklenmedik evliliğinden sonra Nazım ortada görülmez olur. Zira Nazım, ancak Handan, Hüsnü Paşa ile evleneceğini haber verdiği zaman, Handan'ın gözlerini "maksattan da çok" sevdiğini itiraf etmiştir (s. 88). Nazım'ın hapishaneden Handan'a hitaben yazdığı mektuplar ise Handan ile maksadın bir olduğunu gösterir, Handan'sız maksat yoktur, Handan maksadın çehresidir. Nazım'ın intiharından sonra bu mektupları okuması, Handan'da ömrü boyunca kurtulamayacağı bir asap bozukluğu yaratır. Hüsnü Paşa karısını Avrupa'ya götürür.

Avrupa kültürüyle yetişmiş olduğu halde Handan önceleri Avrupa hayatına alışamaz. "Hüsnü Paşa'nın tarz-ı hayatı ona yabancı ve fena" gelir. (s. 95). "Hüsnü Paşa parlak, sefih ve debdebeli bir hayat yaşarken Handan sanat ve şiirin bedi ve eski tecellileriyle, yalnız ve sâkit yaşıyordu. Yavaş yavaş eski musikişinasların, sevgili eski şairlerin, ressamların ve mimarların rüyaları, eserleri ruhuna süzülüyordu. İşte hâlâ öyle sevgili, ölü sanatkârları ve onların sadâ, boya, mermer ve bina mabetleriyle yaşayıp gidiyor" (s. 95).

Nazım'ın yakın ve eski dostları olan Refik ve Server, onu biraz daha "insanî"leştiren bu büyük vak'ayı hiç duymamışlardır. Server, bu vak'ayı öğrenince, Handan'ı "pek fani ve her fani ve âciz kadından daha fani kadın" olarak görür (s. 98). Server, Handan'ın kocası Hüsnü Paşa'yı Paris'te bir opera dansözü Matmazel Juliet'le her yerde "güzel, siyah sakalını teşhir edip" dururken gördüğünü bildirir. Handan ise bu ihmale katlanarak, Paris dışında bir "şalede" münzevi bir hayat sürmektedir.

Handan ile Nazım'ın macerasını, bir tahlile tabi tutan Server, Handan'ı davranışında haklı bulurken, (s. 97-98) Refik, Handan'dan nefret eder. "Temiz ve yüksek Nazım'ın hayatını sırf hodbinliği, küçük vücudu kâfi sevilmiyor evhamı ile yıkması affedilir mi hiç? (...) Kadınlar ebedî birer cümle-i asabiye, birer hiç, birer süs! Erkeklere ruh ve fikir arkadaşı olmak dâiyesiyle senelerce feminizm davası çıkardıkları halde, her temiz ve saf şeyi yıkan muhripler!" (s. 100).

Handan İstanbul'dan Londra'ya gelecek Neriman ve onun yeni doğan oğlu Nazım'a yol arkadaşlığı edecektir. Yazı, birlikte Midland'da bir köyde geçirmeği planlamışlardır. Refik Cemal, İngiltere'ye gelecek karısıyla birlikte oturacakları evi tutar. Burası, "Londra'dan omnibüsle yirmi dakikalık" mesafede bulunan Ealing'dir. Ev kiraları bu köyde daha ucuzdur. Evin önünde küçük bir çiçek bahçesi vardır. Neriman'a yardım edecek, "kırmızı yüzlü, şişman pek mütebessim ve mültefit" bir aşçı da bulur. Refik dil sıkıntısı çekmektedir: "Benim pek eksik İngilizcem esasen iyi İngilizceyi anlayamazken bir de onun çapraşık Londra İngilizcesini hiç anlamıyorum. İşin fenası onun söylediklerini insan lûgat kitabında da, bulamıyor" (s. 102).

Server, Neriman ve Handan'ı Paris'ten geçerlerken ziyaret eder. Hüsnü Paşa, hemen Server'e "Paris hayatından" bahseder, "bulvara ait şakalar" yapar. Handan Server'le görüşmeğe tenezzül bile etmeden yanlarından uzaklaşır.

Londra'daki yaşayışlarında Handan'ın yeni cepheleri ortaya çıkar. Kışı kocasıyla Londra'da geçireceklerdir. Hyde Park civarında bir ev arar. Ama birdenbire aklına bu evin Charring Cross oteline yakın olup olmadığı sorusu gelir. Zira, Juliet daima o otele iner. Handan'ın kocasına karşı bu tavrı Refik'i dehşete düşürür. Handan ise Refik'in üzerinde bıraktığı tesiri düşünmez bile, o, paşa geleceği için Liberty'den bir elbiselik almak istemektedir (s. 111). Handan sabahları Refik'i "bonjour" diyerek selamlar, çocuğa "baby" diye hitap eder.

Hüsnü Paşa'nın metreslerinden Juliet, "şemsiye kadar şapkasıyla, küçük, cev-

val, sarı, çapkın bir kadın"dır (s. 112). Hüsnü Paşa ona, Handan'ın dünyanın en güzel, en zarif kadını olduğunu söyler. Hüsnü Paşa'nın Handan'a karşı duyguları karışıktır.

Hüsnü Paşa Londra'ya gelince, Handan kocasının şerefine giyinir ve değişir. Refik onun kıyafetini fazla dekolte bulur. Handan'ın bu itinalı giyinişine mukabil, Neriman "bermutad ana oldu olalı her günkü düşük ropdöşambrını giymişti" (s. 114).

Refik'lerin evinin bulunduğu köy pek güzeldir: "Köyümüz pek yeşil, pek sulak ve serin. Kapımızın önünde kocaman bir ağaç altında bir küçük su var; her gün ördekler yüzerken Eleni Nazım'ı çıkarıyor o da ördeklerle çırpınıyor" (s. 118). Bu sakin köyde, Handan'la Refik fikrî bir arkadaşlık kurarlar, birlikte Clifford'un "Essay"lerini okurlar. Refik, Handan'ı mistik bulur, onunla uzun, ilmî konuşmalara girişemez. Zira hem fikrini ancak yazarak ifade etmeğe alışmıştır, hem de Handan'ın konuşmasında Nazım'ı kuvvetle hatırlatan bir taraf vardır. Yağmurlu bir akşam "İngiliz ocaklarının ağır alevleri karşısında uyuklarken, Handan birdenbire tâ amak-ı maziden gelen bir sesle "Vaveylâ"yı okur" (s. 119).

Kocasının çapkınlıklarını zahirî bir kayıtsızlıkla karşılayan Handan'ın Hüsnü Paşa ile bir kıskançlık kavgasına şahit olduğu zaman, Refik dehşete kapılır. Bu kavgadan sonra Handan'la birlikte istasyona gelirken, "Piccadilly'de kaynaşan hayatı yıkayan elektriğin ziyasından yüzünü örtmek istiyormuş gibi hep başı aynı düşük vaziyette idi" (s. 124) diye Handan'ın durumunu anlatan Refik, konuşmadan etrafını seyreder: "İngiltere'nin bu yeşil, ince ormanları! Büyük, nihayetsiz koyu gölgeler şimalin bu mahzun ve hareketsiz ziyasında sıralanıyordu. Ormanın muzlim derinliklerinde gözlerimizi okşayan yumuşak ve mütenevvi ince bir yeşillik ahengi içinde araba ebediyen gidiyordu" (s. 124).

Handan'la Hüsnü Paşa arasındaki zevk ve kültür farkı, bilhassa kış geceleri, Handan'ın evinde toplanıp, musikiyle uğraştıkları zaman kendisini kuvvetle gösterir. Neriman'la Handan piyano ve keman çalarak, şarkı söyleyerek vakit geçirirler. Refik Cemal, "musikiden hususiyle alafranga musikiden" çok anlamaz. Hüsnü Paşa ise "bu musikiden uyuyacak kadar sıkılır" (s. 128).

Hüsnü Paşa, bu sırada Handan'ın famdöşambrı Mod ile sevişmektedir. Mod, kendisini paşanın ikinci karısı olarak görmektedir: "Milyoner bir Türkle evlenecğim. Müteaddit haremleri var ama ben baş kadın olacağım" (s. 133).

Hüsnü Paşa, durmadan Handan'la kavga etmektedir. Evde kırılan bir bardak, fanilanın eksik düğmesi Hüsnü Paşa'yı çileden çıkarır. "Söyle, Allah aşkına, bir kadın evvela kocasının üstünü, başını düzeltir. Sonra kıskançlık kavgası eder" (s. 136).

Bu kavgalar Handan'ın asabını büsbütün bozar. Refik, Handan'ın büyüsündedir, onunla arkadaşlık eder, neşelendirmeğe çalışır. Bir gün Hyde Park'a giderler. "Bir ağacın altında iki kişilik bir kanapeye oturduk. Baby'ler, dadılar, askerler, Hyde Park hayat dolu" (s. 138).

Bir gün de National Gallery'ye giderler: "Anlıyorum ki, Schopenhauer'ın dediği gibi, güzel sanatlar Handan için zincirli, dikenli hayatında bir ân-ı azadegî. Sevdiği tabloların önünde bir sandalye atıp, otururken gözlerindeki hayretkâr ve mütelezziz lem'alar onun ruhunda tamamen kendi muhitinden, kendi hayatından sıyrıldığını gösteriyordu. En çok Turner'in levhaları önünde kaldı. Hele altınlar, turuncu nurlar, alevleri parlayan bir Saint Mark'ın karşısında yarım saat oturdu. Ondan sonra David'in, Corot'nun peyzajları ile meşgul oldu.

– Ben şimdiye kadar peyzaj sevmezdim, diyordu. Fakat bugünlerde hayatın galeyanlarından, hayatın nihayetsiz tecellilerinden tamamen yoruldum. Bu harekette bile bence yorucu ve yeknesak bir gadr var. Peyzajlar beni dinlendiriyor, ruhuma sükunet veriyor" (s. 139-140)

Hüsnü Paşa'nın üç ay için Côte d'Azur'a gitmesi üzerine Handan da bu süreyi Neriman'ın evinde geçirmeğe karar verir. Handan'ın Hüsnü Paşa'ya hitaben yazdığı fakat göndermeyip attığı mektuplarda, seven, ihanete uğrayan, gururlu bir kadının ıstıraplarını dile getirilir. Handan Hüsnü Paşa'nın "bir kukla arkasından, geçici ve maddî bir ihtiras arkasından" giden kocasının tamamen kendisinin olmasını ister.

"Ne olurdu, sade ve sakin bir hayat arkadaşım olaydı, Hüsnü fakat benim, tamamen benim olaydı (...) Kaybetmek korkusu olmayaydı ve beni mahremiyetimde geçen saatleri başkalarıyla tekrar ettiğini, aynı eda, aynı nazar, aynı kelimelerle başka kadınları sevdiğini duymayaydım" (s. 146).

Handan evliliği mutlak ve ebedî bir bağ sayar: "İzdivaç bir erkekle bir kadını en temiz ve en ebedî bir rabıta ile bağlayan şeydir ve bu mukaddes rabıtaya hiyanet eden kadın ve erkek ebediyen melundur, melun olsun! Ne bir kadının, ne bir erkeğin, hususiyle bir kadının hayatında ikinci bir erkek olmamalı ve olamaz. Ve mademki bir kadına daima bir erkek lâzımdır, bu, sefil ve sırf insanî ihtiyacâtı için değil, bir kadının hüviyetini ikmal eden bir erkek hüviyeti, bu ikisinden tam ve mesut bir şey yapmak için lâzımdır. Onun için bunu bir kadına ilk erkek, hayatına giren ilk erkek yapabilir! Evet, ben iman ettim ki, dünyada yalnız bir izdivaç, bir rabıta ve bir erkek vardır". Fakat Hüsnü Paşa "bu hüviyet olmaktan" çok uzaktır (s. 150).

Hüsnü Paşa hodgamdır, karısını sevmekle beraber, onu kendisine yabancı bulur. Handan'ın sadakatından da emindir. Parası ve kuvveti bitince, nasıl olsa karısına dönecektir. Hüsnü Paşa evliliği yaşlılık ve kimsesizlik günlerinin bir sığınağı olarak telakki etmektedir. "İzdivaç nedir ki? İnsanın, hasta, bedbaht ve yalnız dakikalarında bir ihtiyaç değil mi?" (s. 153).

Handan kıskançlık krizleri geçirmeğe başlar. Ayrıca onun ruhunu yeni bir endişe kemirmektedir. Refik Cemal'e karşı tehlikeli, bir alâka duymakta ve Neriman'ı kıskanmaktadır. Kocası kendisine dönse, bu tehlikenin ortadan kalkacağına inanır. Refik Cemal'i ruhuna "pek yakın ve eş" görür (s. 166). Aynı özlem Refik Cemal'de de vardır. "İzdivacımızdan yedi sekiz ay sonra, onda ruhumu ve efkârımı tatmin etmeyen

boşluklardan titizleniyor, kendisinden uzaklaşıyordum. Şimdi o boş yerleri Handan dolduruyor, Neriman'ın bıraktığı manevî ihtiyaçlar doluyor ve hatta taşıyor. Onun ruhundan, efkârından etrafına saçtığı büyük şeyleri almak için insan ruhunda yeniden fezalar, yeniden sahalar ve derinlikler açmağa mecbur oluyor" (s. 161).

Handan kocasına göndermediği mektuplarında, Hüsnü Paşa'nın kendisine dönmesini isteyen, kocasına her şeye rağmen bağlı bir kadındır, fakat kararlaştırdıkları üç ayın sonunda durumlarının ne olacağını sormak için yazdığı mektup son derece soğukkanlıdır, geçirdiği buhranları aksettirmez. Kocasının kendisine karşı davranışlarını anlayamadığını, kendisini sevip sevmediğini bilmediğini, ama ayrılmak istiyorsa "sevilmekten kaldıktan sonra boynunda silkilmez müziç bir kadın hiçbir vakit" olmayacağını yazar (s. 169). Aslında bu onun yazmak istediği mektup değildir.

Hüsnü Paşa'dan gelen mektup Handan'ı yıkar. Paşa bu mektubunda Handan'ı herhangi bir kadını sevdiği gibi sevdiğini, ama, kadınlar arasında yine de en çok onu sevdiğini, başka kadınları bıraktıktan sonra onlara dönmediğini ama Handan'a daima geri döndüğünü yazar. Yeni metresi Mod'da Paşa "matlub derecede" Handan'ı bulur: "Sana tahammül edemiyorum, ne kadar mazlum, ne kadar müşfik, ne kadar halîm olsan senin etrafında o kadar benden başka bir hava, başka bir şey var ki, bunun benden tamamen ayrı bir şey olması beni üzüyor, sıkıyor, yoruyor. Seni sürükleyip yerlere yatırmak, seni ayaklarımla ezmek, senin başını çamurlara sürüklemek hevesiyle yanıyorum. Onun için, seninle yaşayamayacağım. Fakat sen benimsin ve benim kalacaksın. Hiç kimsenin olmayacaksın. Zaten bunu söylerken içimde mutlak bir şey, ben ölsem, bile senin başka bir el, başka bir aşk dokunmamış bir kadın kalacağını biliyorum" (s. 175). Hüsnü Paşa, bu mektubunda, ayrıca Handan'a yeni metresleri hakkında da bilgi verir.

Bu mektup Handan'da bir şok yaratır, beyin kanaması geçirir. Neriman sekiz aylık hamiledir, hastanın bakımı Refik'in üzerine kalır. O gece, Refik Handan'a mektubu verirken, onun ıstıraplı hâlini görünce, uzun zamandır kendisine itiraftan çekindiği durumunu da idrak eder. Handan'ı sevmektedir. Refik bir taraftan Handan'la meşgul olmaktan memnundur, diğer taraftan da birbirini çok seven bu iki kadın arasında kalmaktan, ikisini de birden sevmekten dolayı, büyük bir vicdan azabı çekmektedir. Ya onlardan biri veya kendisi ölmelidir ki, bu durum son bulsun.

Sister Janet adlı bir hastabakıcı hastaya bakar. Handan durmadan kocasını sayıklamakta, Hüsnü Paşa'nın metresleriyle olan hayatlarını yaşamaktadır. "Bir kadının ruhunu uryan görmek" Refik'i perişan etmiştir. Handan ölsün diye dua eder (s. 205).

Handan'ın hastalığını Hüsnü Paşa'ya haber verebilmek için, Server'in yardımını isterler. Server, Paşa'ya bu haberi ancak kalmakta olduğu Grand Hotel'in yemek salonunda verebilir. Paşa ve Mod pek mesutturlar. Paşa gösterişlidir, şıktır. "Altın düğmelerinin üstünde kıymetdâr elmaslar, boyunbağında kocaman bir zümrüt, yüz tebessümlü, pomatalarla, arzu ile, şarapla daha bilmem ne ile parıl parıl oturuyor. Karşısında Matmazel Mod, gül kurusu güzel bir dekolte krepdöşin fistan giyiyor. Göğsünde kocaman, bir pembe gül. O kadar biçare, zayıf bir dekolte ki, ince kolla-

rının omuz kemiklerine asılışı pek açık surette meydanda. Hulasa o ince boyunla o fakir dekolteye bakmak biraz teşrih okumağa benziyor. Fakat baş hiç fena değil, Refik. Bu, Handan gibi birdenbire adama canlı bir facia, bir dram, bir antika parça hissini vermiyor. Kurumuş küçücük kırmızı dudaklı bir ağız, ince burnunun üstünde, mavi yeşil bilmem nedir, gece farkedemedim, iki minimini boncuk göz; etrafları bir parmak sürme içinde; kuru yanaklarından iki boya dalgası sürmelere kadar çıkıyor. Saçları güzel, açık mânasız bir sarı. Yapılışı Handan Hanım'ınki gibi. Hele zavallı Handan gibi hiç soğuk ve terbiyesiz değil. Gözlerinde öyle süzülen, iltifat eden, yumuşayan sulanan bir şey, bir kırıtma, bir temenna dolaşıyor ki görme" (s. 171).

Refik Handan'ı hava tebdili için Sicilya'ya götürür. Geniş ve renkli tabiat, ateşli insanlar arasında, hafızasını kaybetmiş Handan'la bir rüyada yaşayan ve her şeyi inkâr edecek halde bulunan Refik arasında bir aşk başlar. Adeta Adem'le Havva'nın "cennetten çıkmadanki hayatlarını" yaşarlar (s. 235). Server'in hoş karşılamadığı bu aşk, Refik Cemal'de de karısına ve çocuklarına karşı bir suçluluk uyandırır. Fakat asıl trajedi Handan'ın iyileşip, hafızasına kavuşması ve Refik Cemal'i sevdiğini hatırlamasıyla başlar. O "düşmez, düşemez kadınlardandır" (s. 264). Kardeşi gibi benimsediği Neriman'ın kocasını sevdiği için Handan kendisini Yehuda'ya eş sayar (s. 265), kendi kendisinden iğrenir, vicdan azabıyla geçirdiği şiddetli krizler sonunda da ölür.

Romanın büyük kısmında Batı kültürüyle yetişmiş ve Avrupa ülkelerinde yaşayan şahısların macerası işlenmiştir. Ancak Handan'ın cenazesi dolayısıyla romanın sonundaki Hacı Murat Efendi'nin oğlu ve karısıyla konuşması, bu Batılı tiplere karşı gelenek içindeki mutaassıp bir adamın duygularını dile getirir. Genç bir subay olan Haşim, cenazeyi tasvir ederken, babası tabutun süslemesiyle ilgili yeniliklere "bunlar yeni icat yavrum, estağfurullah" (s. 272) dediği gibi, Handan'ın çocukken bir bayram babasıyla birlikte gelip el öptüğünü hatırlayarak "Allah taksiratını affetsin" der. Karısı Lutfiye Hanım ise daha katıdır. O Handan'ı mahkûm eder:

"Cemal Bey'in alafranga kızlarının büyüğü değil mi? İmansızlığın sonu budur efendi. Acımana şaşıyorum. Allah ona ahrette yatacak yer verecek mi sanıyorsun? Bütün ömrü gavur memleketlerinde geçti" (s. 175).

Yazıldığı zaman çok ilgi uyandırmış olan bu roman hakkında Yakup Kadri'nin ilgi çekici bir tenkidi vardır. Yakup Kadri eseri, "bunalan ve giryan bir kadının hikâyesi" diye tavsif ettikten sonra Handan için de "bu beyin, sinir ve ruhtan mürekkep bir kadın ki üç defa sevmiş ve üç defa da başka türlü sevmiş, mesela bir kere beyninden, bir kere sinirlerinden, bir kere de ruhundan sevmiş"der. Handan'ın hayatına giren bu üç erkeğe karşı duygu ve davranışlarını tahlil ederken, onun Hüsnü Paşa'yı sevmesini tabiî bulur. Bu tahlil-i ruhda ne büyük bir isabet!.. Bu Handan ne hakikî bir kadın!"

Romanı yazılış ve tertip itibariyle "fena ve acemice" bulan Yakup Kadri şahısları da "Frenk romanlarından alınmış eğreti kimseler" sayar. Nazım, "Rus romanlarından çalınmış bir simadır. Ben bin kere yemin ederim ki bizim içimizde henüz bu ka-

dar –tabir maruz görülsün– ideolog bir kimse yetişmemiş ve Beethoven'ın sarsar-ı ahengiyle, Kant'ın ehram-ı efkârını hazm ve temsil edecek beyinler" yetişmemiştir, diyen Yakup Kadri, Halide Edib'in daha önce yazdığı *Raik'in Annesi*'ni biçimli, sade, gürültüsüz", *Seviye Talip*'i perişan, şedid ve sert", *Heyula*'yı da "acemi"ce bulduğunu belirtirken *Handan* hakkında da şu hükmü verir: *Handan*, serapa medenî cesaretler, lisana dair küstahlıklarla dolu bir eserdir."[2]

[2] "Halide Edib Hanım'ın Son Kitabı *Handan* Hakkında", *Rübab*, nu. 40, 11 Teşrinevvel 1328/24 Ekim 1912, s. 458-462. *Ankara* romanında üç ayrı düşünce ve şahsiyeti temsil eden üç erkekle evlenerek toplumdaki değişiklikleri takip eden Selma Hanım'ı canlandırırken Yakup Kadri Handan'ı hatırlar gibidir.

YENİ TURAN

1328/1912 tarihinde yazılıp önce *Tanin* gazetesinde tefrika edilen bu kitap[1] yazılış tarihinden yirmi yıl sonrasının yani 1932 Türkiye'sinin politik ve sosyal gelişmesini tasavvur eden, siyasî ve ideolojik bir hikâyedir. Mart ayı sonunda tefrikası tamamlanan *Handan* romanını hemen Eylül başında *Yeni Turan* takip eder. Bu bakımdan iki eserin ya aynı zamanda veya arka arkaya yazıldıkları söylenebilir[2]. Bu roman, bir aşk ve ihtiras romanı olan *Handan*'dan çok ayrı olmasına rağmen, bir cephesiyle de *Handan*'a bağlanabilir. Zira, *Handan* romanında da ideolojik bir durum vardır. Handan'ın hayranı olan ve onu kendi maksadının "kadını" yapmak için,

[1] *Sinîn* (*Tanin*), nu. 42/1435-52-1481, 7 Eylül 1912 - 25 Teşrinevvel 1912. Daha sonra kitap şeklinde basılır (Türk Yurdu Kitapları, Tanin matbaası 1329, 188 s.). Bir parçası, Turan Yurdu (neşriyatından) olarak *Türk Yurdu* dergisinin nu. 24'e ilâve olarak "Altın Armağan-Türk kardeşlerimize" adı ile yayınlanır (İstanbul 1328/1912, Tanin Matbaası, s. 2-16). Bu kitapta, Halide Edib'in yazısıyla birlikte Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Hikmet ve Akçuraoğlu Yusuf'un da yazıları bulunmaktadır.
Kitabın sonraki baskıları: 2. bsk. 1342/1924 Orhaniye Matbaası, İkbal Kitabevi, İstanbul, 168 s. Tahlilde bu baskı kullanılmıştır ve sayfa numaraları bu baskıya aittir. 3. bsk. 1967, Bahar Matbaası, 124 s.
Bu kitap 1916'da Friedrich Schrader tarafından Almancaya çevrilmiştir: *Das neue Turan*, ein türkisches Frauen Schicksal von Halide Edib Hanım, übers Friedrich Schrader, Weimar, Kiepenheuer 1916, XI, 94 s. (Deutsche Orientbücherei 6).
Yeni Turan adı ile kısa ömürlü bir de dergi neşredilmiştir. 1 Temmuz 1329/1914 de ilk sayısı çıkan bu derginin ilk yazısı da Halide Edib'e aittir. "Hasb-i hal" adlı bu yazıda, "gerek şahıs ve gerek millet sıfatıyla azim ve iradeye ihtiyacımız var" diyerek, Meşrutiyet'ten sonra pek çok konuşup yazılar yazıldığını, fakat aradan geçen felâketli, ıstıraplı dört beş yıla rağmen ortada bir faaliyetin olmadığını belirtir." Memleket yine viran memleket, insanlar yine kahvelerde vaktini geçiren, çok söyler bir şey yapmaz insanlar". Başka ülkelerde rüyalar hakikat olurken, neden bizde faydasız bir sayıklama halini alır? Milletlerin büyük düşünce ve hayalleri gerçekleştirecek iradeleri olmalıdır. Bizde eksik olan budur. "Bu bizde yoksa bari çocuklarımızda olmalı" diyen Halide Edib, derhal terbiye meselesine geçer: "Yarının düsturu, siyaseti, ferdin gayesi, dediklerini yapabilecek çocuklar yetiştirmek olmalıdır". Türklerin iradelerini kaybetmiş olmalarının delili, ferdî teşebbüs ve iradeden uzak kalarak, daha kârlı imkânları bırakıp, beş on kuruş aylık için hükûmet kapısında iş aramalarıdır.
İradenin en terbiye edilebilecek kısmı içgüdülerdir. İçgüdüler genellikle bastırılırsa da modern pedagojide, bunlardan çocukların iradelerini terbiye için faydalanılır. Tecessüs, araştırıcılık, korkaklık, fenalıktan sakınma, ketumiyet başkalarının sırlarını saklayacak fazilet, şöhret düşkünlüğü millî bir kabiliyet hâline sokulabilir.

[2] Halide Edib, *Yeni Turan*'ı ilk eşi Salih Zeki'den ayrıldıktan sonra İngiltere'ye ikinci gidişinde yazdığını söyler: *Memoirs*, s. 331.

onunla evlenmek isteyen Nazım bir sosyalistir ve kanlı bir ihtilâli özler. "Handan'ın alet olmayı reddetmesine karşılık, eğitim ve demokrasi yoluyla ülkeyi değiştirecek ve yeni bir Türkiye kurulmasında ön planda yer alacak olan Kaya, maksadın kızı ("Yeni Turan"ın kızı) olur. *Handan* romanı, adının da ifade ettiği gibi bir şahsiyet romanıdır. *Yeni Turan*'da ise şahsiyet yerini politika ve sosyal meselelere bırakır. Biri son derece şahsî, diğeri cemiyet tecrübesini hâvi bu iki eserin kadın kahramanları arasındaki benzerliklere yeri geldikçe temas edilecektir.

Handan ve Yeni Turan'ın yazıldığı tarihte, Halide Edib kaynamakta ve kendi kendine yaşama yolu aramakta olan Türk toplumu içinde bulunuyor ve *Tanin* gazetesine, *Resimli Kitap*'a muntazaman yazdığı makale ve yazılarla o da bu arayışa, devrin aktüel fikirlerini tekrarlayarak ve onları kendi şahsiyet ve kültürüyle birleştirerek katılıyordu.

Yeni Turan'a II. Meşrutiyet'ten sonra basında ele alınan meseleler geniş ölçüde girer. Devrin hâkim fikirleri bilhassa iki şahıs etrafında toplanmaktadır. Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin. 1328/1912'de kurulmuş olan Türk Ocağı İttihat ve Terakki Partisi'nin de desteğini kazanarak yurt çapında geniş bir kültür hamlesine girmişti. Her tarafta çatırdayan imparatorluğun Türk unsuruna da milliyetçilik fikrini aşılamak, onları geniş bir Türklük dünyasından haberdar etmek çabaları, bir noktada aşırıya gidiyor ve asıl sarılınması gereken "ana vatan" kavramı uzak Türk illerini de içine alan meçhul ve mevhum bir belde hâline geliyordu. Türklerde millî şuur uyandıran Türkçülük akımının yanı sıra, iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi aynı zamanda imparatorluk sınırlarını da korumak zorundaydı, fakat 1911'de Trablusgarp, 1912'de çıkan Balkan Savaşı bunun hemen hemen imkânsızlaştığını bariz bir şekilde ortaya koyuyordu.

Bu durumda, Osmanlılık ideali ile milliyetçiliği telif etmek hayli imkânsız görünmekle beraber, Prens Sabahattin "adem-i merkeziyet" fikrini ortaya atar. Geniş ilgi görmüş olan bu fikrin esası, Osmanlı İmparatorluğu'nu Amerika gibi federatif bir devlet hâline sokmaktır. Halide Edib, İttihat ve Terakki Partisi muhaliflerinin arasında bazı faydalı temayüllerin bulunduğundan bahsederken, "en mühimi Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyetçiliği idi, fakat fikirlerin umumî anaforunda ve gazetelerin çatışmasında kayboldu" der[3].

Gökalp da Diyarbakır'da çıkardığı *Peyam* gazetesinde yayınlandığı "Yeni Osmanlılar" adlı yazısında, Osmanlı birliğinin bir "tahassüs-i vicdanî" değil, "ictihad-ı mantıkî" olduğunu söyler ve Osmanlı memleketi Şark'ın hür ve terakkiperver bir Amerikası"dır der[4].

Yetişme tarzındaki Anglo-Sakson tesiri Halide Edib'in bu fikri de benimsemesi-

[3] *Memoirs*, s. 269.

[4] Hüseyin Vedad imzasıyla yazılan bu yazı derginin 29 Haziran 1909 tarihli üçüncü nüshasında yer alır. Şevket Baysanoğlu, *Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı* 1894-1909, İstanbul 1956, s. 105-106. Gökalp'ın edebî yazılarındaki birçok fikirlerle buradakiler ortaktır.

ne yol açmıştır. O, *Yeni Turan* romanında hem imparatorluğun muhafaza edilebileceğine, hem de sağlam, hatta aşırı giden bir Türk milliyetçiliğinin vücuda getirileceğine inanmış görünür.

Bütün olarak *Yeni Turan* romanında adem-i merkeziyet fikri müdafaa edilir fakat bu fikir, devrinin en büyük akımı Turancılık ve Türkçülükle birleştirilir. Romanın adı olan *Yeni Turan* bu tesiri açıklar.

Romanın adı, Gökalp'ın kullandığı Turan'dan farklıdır. O devir Türkçüleri "Turan" kelimesiyle, Türkiye dışındaki Türkleri de içine alan bir birlik fikri ortaya atmışlardır. Halbuki romanda böyle bir şey bahis konusu değildir.

Halide Edib'in ele alış şekliyle Yeni Turan Osmanlı İmparatorluğu içinde Türklüğe ve Türk hâkimiyetine dayanan yeni bir uyanış ve devlete yeni bir şekil ve ruh verme anlamını taşır. Böylece, eserde devrin çeşitli fikirlerinin sentezi yapılmıştır. Bu fikirler üç noktada toplanabilir:

1. Amerikan toplumunun örnek alındığı adem-i merkeziyet
2. Türkçülerden ve Ziya Gökalp'tan gelen Türkçülük
3. Yeni bir şekilde yorumlanan İslâmiyet

Bu fikirler aynı zamanda Gökalp'ın da o devirde nazarî olarak geliştirdiği fikirlerdir.

Eserin devrinde büyük akisler uyandırması Halide Edib'e "büyük kadın", "Türklerin anası" gibi unvanları verdirmesi, bu müşterek duyguya tercüman olmasındandır[5].

Halide Edib, ömrü boyunca cemiyetlerdeki değişmenin mutlak surette eğitim ve öğretimle ve kadının desteği ile olacağına inanmıştır. Bu inanç onda bir iman derecesindedir. *Yeni Turan* romanında siyasî ve ideolojik cephenin ön planda görünmesine rağmen, yine de romanın temelinde, yeni Türkiye'yi kuracakların yetiştirilmesi meselesi üzerinde ısrarla durulur. Kadının bu faaliyetteki yeri ön plandadır. İlk defa bu romanda, kadın sadece bir aşk ve aile kadını olmaktan çıkar, cemiyette mühim bir rol oynar. Kaya, memleket mukadderatına hâkim olan devlet adamının arkasındaki kadındır. Bu tip, daha sonraki romanlarında, *Ateşten Gömlek*'in Ayşe'si, *Vurun Kahpeye*'nin Aliye'si, *Tatarcık*'ın Lâle'si olarak inkişaf edecektir.

Sosyal değişmeler, idealist, dürüst ve kültürlü insanlarla mümkündür. Bu insanlar çevrelerine tek başlarına bile tesirli olurlar. Ülkenin baştan başa değiştirilmesi, bu gibi insanların artması, aynı ideal etrafında teşkilâtlanmaları ve meşru olarak hükûmette söz sahibi olmalarıyla mümkündür. Halide Edib, romanda, geleceğin ideal Türkiye'sini yaratacak olan insanları, millî tarih, coğrafya, din ve ferdî sorumluluk duygularıyla dolu olarak yetiştirir ve bunların faaliyetleriyle vücuda gelecek

[5] *Memoirs*, s. 338-339.

müstakbel Türkiye'nin portresini çizer. Yeni Turan'a vücut verenler, kendi kendisini yetiştirmiş olan Oğuz, Kaya ve Ertuğrul ile Sungur'dur. Bunlar kendi teşkilâtlarını kurup düşüncelerini memleket çapına yayınca, bunları uygulama imkânına da kavuşurlar.

Yeni Turan, "mektepleri, müesseseleri, gece salonları, fukaraperver teşkilâtı, teksir-i nüfus cemiyeti, sıhhat-ı umumiye kulübü, Türk edebiyatı ve Türk olan her şey taraftarları, gazeteleri" ile bir kuvvettir (s. 13).

Halide Edib'in önceki eserlerinden *Raik'in Annesi*'nde eski terbiye ve taklit Batı terbiyesinden farklı, sıhhatli, kaynağını İngiliz terbiyesinden alan, ama millî olan modern terbiye, *Seviye Talip*'de Meşrutiyet Türkiye'sinin aradığı çocuğu yetiştirecek olan Türk ve Müslüman annenin modern bir kadın hâlinde yetiştirilmesi ve *Handan*'da Batılı tarafı ağır basan, şahsiyetin gelişmesine ön planda yer veren bir terbiye söz konusudur. *Yeni Turan*'da ise bu terbiye artık bütün bir milletin yetiştirilmesi anlamındadır.

Yeni Turan romanı, ölüme mahkûm siyasî bir suçlunun ve artık memleketi bir "fırka dürbünü" ile görmekten vazgeçen Asım'ın yakından bildiği ve Yeni Turan partisine ait bir meseleyi açıklamak gayesiyle anlattığı, birbiriyle mücadele hâlinde bulunan iki partinin, Yeni Turan ile Yeni Osmanlılar partilerinin hikâyesidir.

Romanın vak'ası oldukça basittir.

Yeni Osmanlılar partisinin başkanı Hamdi Paşa yeğeni Asım'la birlikte, karısının ölümünden sonra kendini tamamen parti çalışmalarına vermiştir. *Yeni Turan* partisi kurulup ortaya çıkınca, onlarla mücadele etmek için her türlü vasıtaya baş vurur. Bu çok seviyesiz parti mücadelelerinin işi şahsiyata, kavga, döğüşe döken perde arkası çalışmalarını, partinin faal üyesi ve amcasının sağ kolu Asım anlatır. Bu mücadelede, adem-i merkeziyeti savunan, ziraat ve maarife ve millî değerlere, dine, kadın haklarına ön planda yer veren ve her biri millî tarih ve değerlerle ideal şekilde yetişmiş parlak Türkçü mensuplarının çalışmalarıyla Türkiye'nin çehresini değiştiren parti Yeni Turan'dır. Hamdi Paşa onların durumunu sarsmak için, önce önderleri Oğuz'u hapsettirir. Oğuz'un teyzesinin kızı ve sevdiği kadın olan Kaya, çocukluğundan beri tanıdığı paşaya Oğuz'u affettirmek için gider ve orada çirkin bir teklifle karşılaşır. Kaya, paşayla evlenirse Oğuz affedilecektir. Kendi duygularını memleket meselelerinin üstünde gören Kaya, bu teklifi, Oğuz'la müşterek gayeleri olan "Yeni Turan"ı, memleketin geleceğini düşünerek kabul eder. Kaya gibi Yeni Turan'ın önde gelen bir mensubunun muhalif Osmanlı Partisi başkanıyla evlenmesi Yeni Osmanlı partisini tutan gazeteler tarafından hayli istismar edilirse de Kaya'nın kesin olarak inzivaya çekilmesi, söylentileri önler. Fakat bu arada Kaya'nın asabı bozulur, hastalanır. Oğuz'un bir deli tarafından öldürülmesini ise, Kaya'ya garip bir şekilde âşık olan Hamdi Paşa, karısından saklar. Fakat, bu hareket Kaya'nın Paşa'dan büsbütün soğumasına yol açar. Kaya nefretini Paşa'nın yüzüne haykırarak çıkıp gider. Bütün bu maceranın arka planını, olayların yakın seyircisi, yer yer tertipleyicisi olan Hamdi Paşa'nın yeğeni, ga-

zeteci Asım, ölüm cezasının infazını beklerken anlatır.

Bu eserde üzerinde durulan mesleler Osmanlı toplumunda öteden beri devam eden eski yeni çalışmasını doğuran ve besleyen ana problemlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nu yaşatmak, onun tekrar canlanmasını, eski haşmetli günlerine kavuşmasını dileyen insanların seçtikleri farklı yollar, iki partinin mücadelesiyle ortaya konmuştur. Yeni Turan partisi, İttihat ve Terakki'nin devamıdır; Yeni Osmanlılar ise muhafazakâr grubu temsil ederler.

Romanda yüceltilen maksadın lideri Oğuz ve başta Kaya olmak üzere çevresi, yetişmeleri ve davranışlarıyla maksada şekil ve yön verirler. Geniş topluma tesir eden fikirler onlardan yayılır. Bu bakımdan, önce yetişmesi, davranışları ve fikirleri açısından Oğuz üzerinde durulacaktır.

Yeni Turan partisinin başkanı Oğuz, Bursa'da doğmuş, şehrin fakir bir mahallesinde, Yıldırım'da Tatar mahallesinde yetişmiştir. Babasının ölümünden sonra, evlerde çalışarak, dikiş dikerek oğluna bakan annesi, nihayet romatizmadan çalışamaz hâle gelince, Oğuz arkadaşı Sungur'un ağabeyinin yanında iş bulur. Arabacılık yapmaya başlar, boş vakitlerinde de eline geçeni okur. Onun bu merakını farkeden Mehmet Paşa, Oğuz'un yetişmesiyle uğraşır. Onu âdeta bir Mülkiye mezunu hâline getirir. Oğuz, gelişmesinde Bursa'nın tarihî ve dinî atmosferinin tesiri olduğunu sık sık, hattâ padişahın huzurunda tekrarlar: "Bursa'da Tatar mahallesinde doğdum, tahsilimi daha doğrusu terbiye-i siyasiyemi Bursa'nın büyük camilerinde ve eski padişahların büyük türbelerinde" (s. 94-95) yaptım.

Oğuz'un adı da dikkati çekmektedir. Bilinen ilk destanî Türk hakanı Oğuz'dur. Oğuz taş taşıyıp annesine bakarken, büyük bir sorumluluk duygusu kazanır. Onun annesine bakmak maksadıyla Mehmet Paşa'nın iş ve okula gitme teklifini reddetmesi, sadece Paşa'nın okuttuklarıyla yetinmesi de bu duygusunun bir delilidir. Böylece Oğuz, Mülkiye idadisinin bütün programını gördükten sonra, Mülkiye'de okunan derslere geçilir. Bu arada Fransızca öğrenir. Dersler bittikten sonra, "çok düşünmek, çok yaşamak, birçok şey yapmak" ister (s. 147). Tam bu sırada Meşrutiyet ilân edilir, Oğuz İstanbul'a gitmek isterse de tecrübeli Mehmet Paşa onun bu hevesine mâni olur. Böylece Bursa idadisinde tarih öğretmenliğine başlar, hususi dersler verir.

İstanbul'da bulunan eniştesi Lutfi Bey (Kaya'nın babası) İttihat ve Terakki mensubudur ve Meşrutiyet'ten sonra çok meşhur olur. Ama karısı öldükten sonra baldızını hiç aramadığı için Oğuz'un annesi, oğlunu onun yanına göndermez. Kızkardeşinin bir kızı olursa adını Kaya koyacağını bildiğinden, "bütün dünyada yegane akrabam bir muhayyel Kaya'dan başka kimsem yok" (s. 148) der.

Oğuz yirmi üç yaşında iken, Kaya'dan Samiye imzasıyla bir mektup gelir. Bu mektupta annesinin ve babasının öldüğü, kendisinin Değirmendere'de oturduğu ve teyzesini yanına almak istediği yazılıdır. Kaya'nın bu mektubunda yirmi yaşında himayeye muhtaç bir kızın akrabasından yardım ister bir ton yoktur, "bir erkek gibi"

yazmaktadır. Bu davet Oğuz'u düşündürür, yoksa Kaya o güne kadar adresini bildiği halde hiç aramadığı teyzesiyle oğlunu hizmetçi ve uşak gibi mi yanına çağırıyor? Bu kız İstanbul'da büyümüş, camie takunya gibi ökçeleri üstünde yabancı illerde, mabetlerde dolaşanlar gibi birer terlik takarak sallanan ne millet olduğu belirsiz kızlardan mı?" (s. 149). Oğuz İstanbul kadınlarını, çevresinde bulunan kadınlardan farklı görür: "Bu İstanbullu kadınlar birer kukla, birer milliyetsiz, işsiz, maksatsız, süslenmiş kukla" (s. 149).

Oğuz teyzesinin kızını önce kendi görmek ve öyle karar vermek niyetindedir. Annesi Oğuz'a "tâ on" yaşından beri hayatları hakkında "kararlar verdirmeğe alışmış" olduğu için bunu kabul eder (s. 150). Halide Edib, burada da ülkenin veya ideallerin aradığı şahsiyet sahibi adamların, bu vasıflarını büyük ölçüde küçük 'yaşlarda aldıkları eğitim ve terbiyeye borçlu olduklarını tekrarlamaktadır. Bundan sonra yazacağı *Mev'ud Hüküm*'de ise eğitim ve terbiyeye irsiyeti de ekler.

Kaya'ya giderken, Oğuz, yolda iki İstanbullu kadına rastlar. "Arkalarında dar çarşaflar, ayaklarında insanı yürüyüşünden men edecek iki oyuncak iskarpin" (s. 150). Vapurdaki gençler bunlarla "köstekli hanımlar" diye alay ederler. Oğuz'un hayalinde, kitaplarda gördüğü "büyük, yaşayan, medenî kadın simaları", annesinin "dünya ve cemiyette mevkiini temin etmiş bir nümunesi için bir hasret var"dır (s. 150). Fakat yine de bu alafranga İstanbul hanımıyla eğlenen onun "eşi İstanbul küçük bey"ni Oğuz yere serer.

Oğuz, o günkü Değirmendere'ye geldiğini söylediğinde, hikâyesini anlattığı Asım, bugünkü Değirmendere'yi düşünür. Bu köy şimdi, "yolları ve temiz küçük evleri ve otelleriyle mahviyetkâr bir İsviçre köyü"dür (s. 151).

Kaya Saraylıköyü'nde oturmaktadır ve "köylüler kendisinden çok memnundur"lar (s. 151). Lutfi Bey, onlara güzel hülyalar, emeller anlatırmış ama bunlar olsun diye köylüyü zorlamazmış; fakat kızı Kaya öyle değildir. Evinde köy çocukları için okul açmıştır. "Kimi köyde kahvede oturur görürse, mukavemet edemeyecekleri tarzda söylenirmiş" (s. 151). Köyün delikanlılarına köy yolunu yaptırmaktaymış. "Bu yol biraz çarpık ve düz değil, fakat iki tarafına ağaç dikilmesi bile unutulmamış" (s. 151). İstanbul'da marangozluk öğrenen bir köy delikanlısı artık köylerinde İstanbul evleri yapmaktaymış. "İnsana fazla karışmasa yaman, yavuz şey" diye bir köylü Kaya'dan bahseder (s. 152). Kaya, inandığı prensiplerle, çevresine tesir eden ve onu değiştiren ilk kadın örneğidir ve ilerde, çevresini medenîleştirmek için durmadan onları rahatsız ettiği için kendisine *Tatarcık* lakabı verilen Tatarcık romanının Lâle'si olarak gelişecektir.

Oğuz, Kaya'yı ilk defa köy çocuklarına ders öğretirken görür, daha doğrusu önce sesini duyar: "Bunlar daima Turan yolunu arıyorlardı. İhtiyarlar yolda düşüp ölüyorlar. Fakat çocuklar gidiyorlardı, gençler gidiyorlardı. Ama nihayetsiz uzun yolda senelerce kalacaklarını, gözleri hasretten sulanacağını, kalbleri zayıflayacağını hisse-

derek gidiyorlardı. Fakat yolu, bu sarp, bu sulak olmayan yolu çok seviyorlardı. O nihayet yurtlarının sulak illerine, yeşil mamurelerine, sönmez ocaklarına götürüyordu. Sonra yolda yürürken tembel durmuyorlardı. İki tarafa ağaçlar dikerek, yolları temizleyerek, çiçek ve çemen tohumları atarak ketûm, siyah kayaları açıp yüreklerindeki billur suları bu yola dökerek gidiyorlardı. Onlar hâlâ gidiyorlar, seneler var ki gidiyorlar ve gidecekler. Fakat geçtikleri yol, Turan yolu şimdi artık sarp, susuz bir kayalık değil, çemenli, çiçekli ve billur ırmaklar akan yeşil gölgeli bir mamur yol!" (s. 154).

Kaya ve öğrencileri arayış içindedirler: "Yeni Turan, ey sevgili ülke, söyle sana yol nerede" (s. 154).

İlerde Oğuz'un halefi olacak ve valiliği sırasında büyük işler başaracak Ertuğrul da Kaya'nın öğrencileri arasındadır. Oğuz, Kaya'nın tesirine girer, ikisi birbirini anlarlar.

Kaya'nın odası şahsiyetinin bir parçasıdır: "İki duvarı Fransızca, Türkçe kitaplar, bir köşesinde piyanosu, alçak bir sediri, bir iki koltuğu ve piyanonun üstünde enistem Lutfi Bey'i rüyalı gözleriyle tatlı, halim çehresi olan bu odada pencerelerden aydınlık gelinceye kadar konuşuyoruz. Yeni Turan'ın Lutfi Bey'in gördüğü, hasat ve hakikat vermediği bu büyük rüyasını hakikate çevirmek için ikimizin de genç ve yıpranmamış kalbinde dünyalarla karşı karşıya gelecek cesaret ve ümit var" (s. 155).

"Senelerce hep aşkımızı bu rüyaya bir hizmetkâr diye kullanmak, birbirimiz için kalplerimizde, ellerimizde, gözlerimizde uyanan yıldızlı, şefkatli aşkı, gökleri, dünyaları, sonra insanî, zayıf fakat tâ ruhtan gelen istekleri, hepsini, ona sarfettik" (s. 155-156). Ve Oğuz, aşkını uğruna feda ettiği "zavallı, solmuş, kirlenmiş ve sakatlanmış rüya" için gözyaşı döker (s. 156).

Ferdî saadeti ile maksadını karıştıran ve maksadını ön planda tutan Nazım da aynı şekilde bedbaht olmuştur. Asıl olan ikisini birlikte gerçekleştirmektir.

Bu karşılaşma ve Değirmendere'de somutlaşan gerçek Yeni Turan'ın doğmasına sebep olur. Önce bir yıl birlikte çalışırlar. Ülküye "büyücek mikyasta başlamak için" Erzurum'a giderler. Yeni Turan ülküsü etrafında iki kişi daha vardır. Biri doktor diplomasını almış olan Sungur, diğeri küçük Ertuğrul. Oğuz'un annesi de yanlarındadır. Bu çalışmaların sonucu teşkilâtın gelişip iktidarı alacak duruma gelmesi ve temel prensipleri, romanın ana meselelerini teşkil eder ve bir muhalif olan Asım tarafından anlatılır.

Oğuz Kaya'ya aşıktır. "Kaya'yı şimdi hissediyorum ki sevmediğim an hayatımda hiç olmamıştı" (s. 156). "Zaten maksat, Yeni Turan senelerden beri Kaya'nın aşkına götüren ana yolu değil miydi" (s. 157). Oğuz bu sevgiyi bilhassa hapiste geçirdiği günlerde, derinden hissetmiştir. Beklenmedik anda, Asım'ın getirdiği tahliye emriyle serbest bırakılması ve Kaya'nın Hamdi Paşa ile evlenmesi arasında bir münasebet var mıdır? Oğuz, son nefesinde bunu öğrenmek için Asım'ı yanına çağırır ve ona hayat hikâyesini anlatır. Asım, Oğuz'a onun beklediği cevabı veremez. Bunun

sebebi amcasının ihtiyar, düşkün hayalidir. Aynı kadını seven bu erkeklerden biri, Asım'ın cevabı ile yıkılacaktır. Asım amcasını tercih eder ve Oğuz'a bilmediğini söyler.

Romanda, Oğuz'un İmparatorluğu kurtarmak için teklif ettiği ve gerçekleştirmeğe çalışacağını söylediği çareler, onun nutuklarından çıkarılmaktadır.

Yeni Turan partisinin başkanı Oğuz'un Erenköy yurdunda söylediği bir seçim nutku, romanın başlarında yer alır. Asım, bu toplantıya gitmiştir ve onun gözüyle Yeni Turanlılar değerlendirilir.

Oğuz, konuşmasının başında seçmenlerin sorumluluğunu anlatır. Birkaç ay sonra seçimler yapılacak ve ülkeyi dört yıl süreyle idare edecekler seçilecektir. Dört yıla gelip geçer gözüyle bakmamak gerekir, zira insanlara ve milletlere geçen zaman şekil ve yön verir. "Yalnız dört sene demek de belki doğru değildir. Çünkü gerek insan, gerek millet dört sene zarfında aldığı istikamete pek çok alışır, verilecek şekille pek çok yumuşar, yatışır. Bu dört sene, sonra dört seneden beri aldığı şekilde ve bu yolda devam ona kolay gelir. Başka yola gitmek lâzım gelirse pek çok zorluk çeker. İnsanlar gibi milletler de alışmak denilen şeyin az çok esiridirler. Bir millete eski itiyatları değiştirip yeni itiyatlar, yeni şekiller vermek lâzım gelirse bunu yapanlar senelerce, yorulmadan, hatta istediklerine bazen muvaffak olmadan fedakâr ve sabur, çalışmalıdırlar'" (s. 32).

Memlekette bulunan iki partinin ikisi de kendi yollarının doğru olduğunu iddia ederler. Oğuz da halkı kendi yoluna çağırarak kendi yolunun doğru olduğunu söyleyecektir. Oğuz, bu yola yalnız Turan'ın çocuklarını, Türk kardeşlerini değil, "Türkiye'nin bütün çocuklarını, Kürtleri, Arapları, Ermenileri, Rumları, hepsini" çağırır ve bu yolun "selâmet yolu" olduğunu iddia eder. Sadece "Turan'ın asıl çocuklarının, Türklerin bu yolda öteki vatandaşlar arasında manen ve maddeten onlar kadar kuvvetli, onları ve bütün memleketi iplikleri kaçmış çorap örgüsü gibi sökülüp dağılmaktan menedebilecek kadar birbirine sıkışmış, müttehid ve muktedir olmaları lâzım geleceğini iddia ediyorum ve eğer bütün lakırdılarımda daha ziyade mensup olduğum ırka taraftar görünüyorsam biliniz ki, (insanlar samimi olsalar, itiraf edecekleri gibi) ırkımı kurtarmak, yaşatmak arzusuna, öteki ırkların menfaat ve selâmetlerini mezcetmiş olmak itikadını da gönlümde ve vicdanımda taşıyorum" diyen Oğuz, Yeni Turan yolunun faydalı olacağını isbattan ve bu yolu anlatmadan önce, Osmanlı tarihinden bahseder. Bu sözler Yeni Turan'ın tarih anlayışını ortaya koyar.

İstikbâle yön vermek daha öncesini bilmekle mümkündür. "İnsan bilmediği fakat bulmak istediği yola, pek aşina olduğu eski yollardan çıkar. Bunu yapabilmek için de mutlak bu eski yollarda uzun uzun dolaşmağa mecbur olur" (s. 34). Oğuz "Miladın on dördüncü asrına" gider. Önce Orta-Asya'ya sonra da "Avrupa'ya doğru yayılarak eski Selçuk ve Bizans hükûmetlerinin harabeleri üzerine yeni bir hükûmet ve yeni bir hüviyetle çıkan Osmanlı Türklerinin ibtidasına, ecdadımıza" dönelim der.

Oğuz bu devre "birinci devir yahut temel atma devri" adını verir. Yeni bir Türkiye kurmak hayalinde olan Oğuz, kendi müstakbel iktidarlarını, Osmanlı Devleti'nin kuruluş temellerine oturtmak ister: "Bu devredeki siyasiyâtlarını, gaye-i hayallerini, Osmanlı Türkü hükûmetinin istikbaline vermek istedikleri istikameti, seviye-i içtimaiyelerini, hülasa tekmil o günkü çehrelerini tetkik edelim" (s. 34)[6].

Bu devrede Osmanlılar "hiçbir devrede bulamadığımız bir Türklük bir kabiliyet ve istikbal bina edici bir siyaset ve temeddüne doğru" koşarlar. Teşkilât ve kurucululukta üstün olan Osmanlı Türklerini Oğuz, Avrupa'yı önce harap eden sonra kuran Got ve Almanya'ya benzetir. Osmanlılar, daha önceki Türklerden çok farklıdırlar. Oğuz Osmanlıların, aynı kökten gelen Macar ve Finovalarla Hindistan'da devlet kuran Türklerden daha üstün bir kabiliyetle devlet kurma işine başladıklarını ileri sürer. Osmanlılar "siyasî ve kavmî bir maksat beslemeyerek sadece, ayak bastığı yerlerde ot bitirmeyecek kadar harap edip geçen ilk ecdadımız Atillalar, Cengizler ve Hülagulardan pek başka hamurda"dırlar (s. 35). "Bunlar Atillalar, Hülagu ve Cengizlerle müşterek muharip bir meşrep ve itiyadı, yerleşmek ve bina etmek için kullanılıyorlar. O dağıtılan Türk aşiretleri ve Selçukluların üzerine şâyân-ı hayret surette esaslı bir hükûmet bina ediyorlar. Kanunlar yapıyorlar, yollar yapıyorlar, binalar yapıyorlar, mektepler, medreseler, yeni bir edebiyat ve hüviyet-i zihniye yapıyorlar. Kendilerinde olmayan bu şeyleri büyük bir tevazuyla Arap'tan, Acem'den, Selçuk'tan, eski Roma'nın bakıyesinden, hülâsa nereden buluyorlarsa alıyorlar" (s. 35). Yeni teşkilât kurmakta olan ve bütün bu meziyetleri havi bulunan, kendinden önceki medeniyetlerin tecrübelerinden faydalanan Osmanlılar, etraflarında kendi ırkları dışındaki kavimlerin de toplandığını görüyorlar. Oğuz bunu, farklı menşelerine rağmen, müşterek bir vatan ve devlet edinme gayesiyle bir araya gelen toplulukların kurduğu Amerika'ya benzetiyor. "Bu adeta yeni Amerika binası gibi bir şey". İçinde çok çeşitli unsurları ve dinleri barındıran bu devlet, kuvvetini adalet, eşitlik ve uzak görüşlü bir siyasete borçludur (s. 36). "Din ve mezhep ihtilafına bakılmaksızın yüzlerce sene görülmeyen bir adalet ve müsavaatla, dûr-bîn bir siyasetle Osmanlı Türk hükûmetini kuruyorlar. Burada bu hükûmeti kurmak maksat ve gayesine ne taassup ne gurur hiçbir şey karışmıyor. Muayyen bir maksatları var, onu yapıyorlar" (s. 36). Fakat bunu yaparken, aslî unsurun "temeli yekpare bir Türk ırkı" olmasına dikkat ediyorlar. Diğer unsurlar onların etrafında çevreleniyor (Halide Edib, bu fikrini de *Conflict of East and West in Turkey ve Turkey Faces West*'te tekrarlamış, hatta şemasını vermiştir). Osmanlı İmparatorluğu ilk istila devrinde de toprakları ve kabiliyetleri çok ülkeleri" toplayarak kavî bir el ile Osmanlı Türk hükümetine kalbederek bü-

[6] Osmanlı devletinin kuruluşu ve kurucusu imparatorluğun çatırdadığı ve yeni bir hamleye ihtiyaç gösterdiği bu günlerde bir örnek olarak edebiyatçılar tarafından işlenir. Halide Edib daha önce de "Sultan Osman'ın Selâmı" (*Tanin*, nu. 17, 4 Ağustos 1324/17 Ağustos 1908) adlı mensur şiirini yazmıştır. Daha sonra da "Işıldak'ın Rüyası"nı yazacaktır. (*Tanin*, 2320, 4 Haziran 1915)
II. Meşrutiyet'ten sonra her ideoloji kendi dünya görüşüne göre tarihin farklı dönemlerini yeni baştan değerlendirir.

yümek siyasetini" güdüyor. Bu devir Süleyman Paşa'nın Rumeli'ne geçmesinden Fatih'in ölümüne kadar sürer. Bu devrin özelliği "muayyen bir maksat ve gaye-i hayal ve buna sevk edecek vesaiti takdir ederek istimal" dir. "Eğer Osmanlı Türk hükümeti daima birinci ve ikinci devresinin gaye-i emelindeki vuzuh ve vesaitindeki bilgiyi göstermiş olsaydı bugün ülkemizi Babil kulesine benzeten millet ve politika kavgasını görmeyecektik" (s. 3637). Bu yeni devrede, "ilk devirlerdeki katiyet ve istical sonra azalmış, bütün bu ırkları ve hükûmeti idare eden kuvvet tembelleşmiş, ağırlaşmış, maksadını kaybetmeğe başlamıştır". Böylece Kanunî de dahil, ondan sonra gelen Türk hükümdarlarının ve hükûmetin siyaseti maksatsız ve muzır olmaya başlıyor. Belki eski derbeder kan, belki bu Bizans, Acem, Rum ve diğer eski medenîlerin ancak zarar veren cihetlerine maruz kalınmak Osmanlı Türklerinin eski bina edici, sade, fakat aynı zamanda her taraftan mütenazır surette temeddün etmek hüviyetlerini siliyor". Oğuz, buna da "maksatsızlık ve kavga devri" diyor. "Artık Türkleri, kâfi derecede büyümüş, teşkilâtı zayıflamış ülkelerinin takviyesi ve temin-i terakkisiyle meşgul görmüyoruz. Bilâ maksat, bilâ lüzum Viyana kapılarına kadar gitmek, Moskof'la tutuşmak, Macarlarla tutuşmak, kavga, kavga, kan! Sonra aldığı yerleri pamuk ipliğine bile bağlamadan avdet, sonra yine bütün maddî ve manevî kudretini yiyen cenk silsilesine ibtidar" (s. 37).

Oğuz'un faydasız diye nitelendirdiği bu savaşlar, sırasıyla önce "Türk unsura, ikinci derecede Müslüman unsura zarar veriyor, zira savaşa katılanlar sadece bunlardır". Buna mukabil, "arada bir fazla zulüm, bazen fazla bir imtiyazla varlığını, yakınlığı ile ihtar etmese Türk imparatorluğunun tamamen lâkayt kaldığı denilebilecek Hıristiyan unsuru (çünkü artık Hıristiyanlar orduya girmiyor) yavaş yavaş fakat kati bir tekamülle muhtelif milletler vücuda getiriyor ve yanında kavgadan düşünmeye, büyümeye, temeddüne vakti olmayan Türk komşusunu arka bırakıp nesli çoğalıyor, aklı çoğalıyor ve ilerliyor" (s. 37-38). Ve böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerinde Hıristiyan hükûmetleri kuruluyor ve imparatorluk çöküş "inhitat" devrine giriyor. Durumu farkedip, ıslahata girişmek isteyen Sultan Selim ve Mahmut'un teşebbüsleri birer parıltı oluyor. "Fakat bu da pek çabuk ecnebi ihtirasları, menfaat-perest muzır taassuplar, tembellikler ve ahlâksızlıklarla sönüyor, azalıyor". Halide Edib, ilk defa burada Batı'nın Türkiye üzerindeki siyasî tesirinden bahseder. Bu sadece kafa ve kıyafette, şekilde vuku bulan müsbet bir tesir değil, millî varlığın sürdürülmesinde bir tehlike olarak zikredilirse de geliştirilmez.

Nihayet Meşrutiyet (Oğuz'un bu konuşması bu inkılâptan yirmi yıl kadar sonradır) kurulur. Türkler hâkimiyet-i milliyeyi istemişlerdir, fakat tatbikatta bunun zararı görülür. "Fakat istedikleri hâkimiyet-i milliye ellerine geçer geçmez pek acayip bir hakimiyet-i milliye oluyor. Hakimiyet-i milliye o zaman, evet, Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da ve her yerde kabil; fakat Türkiye'de müşkil, pek müşkil, hâkimiyet-i milliye Osmanlı haritası içinde gayet acayip ve dolambaçlı bir mâna alıyor, bundan Rum, Bulgar, Türk, Arap, Arnavut, hepsi başka başka mâna anlıyor; hatta bu

aynı ırklar içindeki muhtelif sınıflar bile başka mâna anlıyor" (s. 39).

Bu satırlarda da Halide Edib'in yine ilk defa, Meşrutiyet'i tenkit ettiği görülür. O daha önceki romanlarında, bilhassa *Seviye Talip*'de yücelttiği, makalelerinde ateşle savunduğu Meşrutiyet'i ilk defa tenkit etmektedir. "Birdenbire Osmanlı İmparatorluğu pek gevşemiş ve çürümeğe yüz tutmuş esasından sarsılıyor. Etrafımızda zaten mevcut olmayan muayyen ve müttehit bir maksat, bir emel, bir yol eksikliğini, ayağımızın altında kayan ecdat yurdunun harabîsini, hararetine susamış olduğumuz ocağımızın soğumasını duyuyoruz. İlk zamanların milliyet kavgaları, hâkimiyet kavgaları arasında esasından ziyade zahirine, politikasına şekil vermek isteyen iki yol, iki âvâz var. İlk seneleri iki tarafta da gayr-i muayyen bir program, esasen zayıf olan ve bu zaafı sebebiyle öteki anasırı da birbirine katan Türk unsuru arasında kavgalar tevlit ediyor. Bu kavgalar birçok felâkete de sebebiyet veriyor" (s. 39). Bu acı tecrübeler karşısında Türk önünde açılan iki yola dikkatle bakıyor. "Önümüzdeki malzemeden hangi tarafın gösterdiği tarzda temel atarsam yapacağım istikbal binası sağlam olur" sorusunu kendisine soruyor. Bu iki yol, iki partinin programıdır. Oğuz Yeni Osmanlılar'ın programını kendilerini izah edecekleri için bir tarafa bırakarak, kendi yollarını, Yeni Turan'ın yolunu anlatıyor. Bu arada, dinleyicilerine, her iki tarafın izahatını dinleyip "mukayese" etmeleri gerektiğini de hatırlıyor ki, bu iki muhalif grubu dinleme, birbirine tahammül ve mukayese etme, Batı demokrasisine tamamen uygun bir davranıştır. Bu davranış kısmen, Asım ve Hamdi Paşa da görülür fakat onların muhaliflerini dinlemesi ve tahammülü şahsî sebeplerden, bir de parti işlerini düzenleme zaruretinden doğar. Yoksa onlar seçimlerini yapmışlardır.

Yeni Turan programı yıllardan beri denenmiştir. Onlar, senelerce "Osmanlı milletinin tarihini, tecaribini gözden" geçirmişler, bu tecrübelerden Yeni Turan'a yarayan iki devri incelemişlerdir: 1. Temel atma devri, 2. Sondaki en karışık yirmi sene.

Ecdadımız gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'na sağlam ve yeni temeller atmak lâzım geldiğine kaniyiz". "Ecdadımız kuvvetli bir merkeziyet üzerine bina edilmiş mutlak, fakat âdil bir Türk hükûmeti temeli atıyordu" ve bunda başarı kazanıyordu, fakat, bu, bugünkü "hâkimiyet-i milliye fikriyle" birleştirilemez. Ecdadımız savaşçılığı kadar adaletiyle ün salmıştı. Türklerin dışındaki topluluklar kendiliklerinden imparatorluğa katılıyorlardı, fakat bunu bugün yapmaya imkân yok "çünkü evvela Türkten gayrı anasır Türkiye'nin pek mühim kısmını teşkil ediyor. Ve bu anasırın kısm-ı mühiminde on dokuzuncu ve yirminci asrın meydana koyduğu milliyet hissi son derece-i kuvvetinde" (s. 41). İmparatorluğun aynı dinden olan unsurları bile milliyet kaygısına düşmüşlerdir. Hatta, Avrupa'nın her an paylaşacağı Arnavutlar bile, yok olacaklarını düşünmeden isyan etmişlerdir. Şu halde, "bugün memleketimizi bina ederken Türkü, Arabı, Ermeniyi, Rumu vesaireyi birbirine bağlayacak müşterek bir menfaat ve muhabbet bulmalı"yız (s. 42). Böylece Oğuz Amerika örneği federatif bir teşkilât ve devlet teklif eder.

"Bunu yapabilmek için bu toprağı her unsur kendi idare ettiği, yaşayıp öldüğü

bir ülke olmak üzere sevmeli ve her dakika öteki anasırın gırtlağına atılmağa çalışmamalı. Bunun için de anasır arasında zihnî seviye az çok birleşmeli. Sonra kavgalarını fasleden, hudutlarını beklcyen, kendi memleketinden başka, kendi ırkından başka her ırk için ölüp hiç de şu memlekette bir nasip almayan Türkten nefret etmemeli; bu hudut beklemekten tarlasını sürcmeyen, başka memleketlerin yolları ve maarifi için vergi verip kendi yurdu karanlık kalan, hattâ memlekete çocuk yetiştirmeğe bile vakit bulamadığından öteki ırkların nesilleri çoğalıp bir yere sığamazken onun ocağı, tarlaları ve bütün umranı ile beraber ırkı azalıp sönen, en muktedir evlâtları kâh Kürdistan, kâh Arabistan, kâh bilmem nerede bir ordu, bir kaza bir vilâyet idare ettiği için kendi ırkının tekamül-i zihnî ve medenisine hiç yardımı olmayan Türklere haksız birer zalim diye bakmamalı" (s. 42). Türkler başkalarını koruma ve yetiştirme vazifesine artık son vermeli "artık bırakmalı, herkes kendi vilâyetinin, herkes kendi ırkının, tarlasının ve şahsının medenîyet ve terakkisinden mesul olsun ve artık bırakmalı, herkes kendi ayrı küçük memleketini ve ırkını bir müşterek vatan fikri etrafında idareye alışsın" (s. 42-43). Oğuz, merkeziyetçilik devam edersc, yirmi yıl sonra ortada Türkten eser kalmayacağını söyler. "O halde büyük Arabistan ve elinde kalan adalarıyla Asya, Türk halifesi altında toplanan meşrutî bir 'federasyon' yapmağa hazırlanmalı. Ve ancak bu federasyon bizi Avrupa'nın açık gözlerinden kurtaracak, bazı kardeşlerimizi ana toprağıyla küçük bir ihtilaf, hükûmetine karşı küçük bir isyan neticesinde yabancı hükûmetlerin pençesine düşmekten koruyacak".

Oğuz, federasyonun, hem imparatorluğu Avrupa'nın yerli yersiz müdahalelerinden kurtaracağını hem Türkün gelişmesine imkân vereceğini söyler. Aksi halde, ülkenin her tarafında çıkacak isyanlar Türkün oralara dağılması ve yok olmasıyla sonuçlanacaktır.

Halide Edib'in bu fikrinin doğru olduğu Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkar. Ve Türkler, sadece imparatorluğu değil, kendi ana yurtlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Halide Edib, bu eserine gelinceye kadar Batı'yı bir düşman olarak değil, takip ve taklit edilen yeni bir dünya olarak görmektedir. Daha önceki eserlerin tahlillerinde gösterildiği gibi bu cephe bazıları tarafından, kendi millî benlikleriyle birleştirilerek mükemmelleşirken, bazılarında da şeklî ve mânasız bir taklit seviyesinde kalır. Ancak bu eserdedir ki, Halide Edib, Batı'yı, Türklerin siyasî varlıkları için bir tehlike olarak görür. İdeal olarak takdim ettiği Yeni Turan partisi mensupları, şekil olarak da Batı örneklerini reddederek, her şeyi kendi millî kaynaklarından alınağa çalışırlar. Mamafih, bunda da bir tutarsızlığa rastlanır. Halide Edib, bu romandaki Yeni Turan kadınlarının kıyafetlerine İngiltere'deki Quakers'ın kıyafetlerinin örnek olduğunu söyler[7]; diğer bir tutarsızlık da Halide Edib'in sadece şekil değişmeyi ısrarla reddettiği halde şeklî değişmeye de önem vermesidir.

Oğuz bu konuşmada adeta, Türklerin korunmasını, onlara haklarının teslimini

[7] *Mor Salkımlı Ev*, s. 161-162. Bu kayıt *Memoirs*'da yoktur.

azınlıklardan ister. Türk olmayan unsurlar Türkleri ilerleme yolunda rahat bırakırlarsa, işler düzelecektir:

Yeni Turan'ın programı geniş bir "adem-i merkeziyete, fakat federasyon bağları altında bir kuvvetli noktaya, bir hükümdara, hükûmete bağlayacak müşterek menfaat ve muhabbet"e (s. 43) dayalıdır. Oğuz bu programın tatbikini Türkiye için tek kurtuluş olarak görür. Komşularıyla dost geçinecek bir Türkiye, "bütün kuvvetini Yeni Turan çocuklarının her türlü terakkisine, inkişafına ve büyümelerine sarf-ı gayret edecektir".

Bu ilerleme sadece erkeklerin katılacağı bir faaliyet değildir, kadınlar da bu ilerlemede çalışacaklardır. Yeni Turan'ın bir diğer umdesi de, komşularına, "hürriyet-i mezhebiye vermekle, kendisi ilk defa olarak dünyaya İslâmiyet'in mâni-i medeniyet olmadığını isbat" etmektir. Oğuz, medenî Avrupa'nın bize, "İslâmiyet medeniyetle itilaf edemez" iddiasında bulunduğunu söyler, delilleri de birer birer sönüp giden Müslüman devletleri ve bizim Avrupa'da uğradığımız yenilgilerdir. Bunları, Avrupa, iddiasının maddî delilleri olarak göstermektedir. Oğuz, buna şiddetle itiraz eder: "Medeniyet, aile ocağının kudsiyetini, metanetini, kadınların cemiyetteki mevki-i muhteremini ve müessesat-ı medeniyeyi kabul değil mi?" Yeni Turan yolunda yürüyerek Türkiye'nin ulaşacağı seviye bu ithamları susturacak neticeler verecektir. Çalışan kadınlar, sanayide, ekonomide gelişmiş Türkiye, ilerlemiş eğitim ve ilim, fen. Oğuz kendisini bu hayale çok kaptırır. Doğu'da kurulacak olan "medenî, kavî bir federasyon şeklinde tecelli eden kuvvetli ve âdil Osmanlı İmparatorluğu'na biraz sonra zavallı İran'ın ve sıra ile sair küçük devletlerin iltihak etmeyeceğini kim iddia edebilir" diyen Oğuz hayallerinin sınırlarını genişletir (s. 45).

Bu nutuk bir dua ile son bulur.

Bu programda başlıca üç nokta vardır: 1. İmparatorluk bu hâliyle yani merkeziyetçilikle kendini koruyamaz. Mutlaka tarihini ve çağdaş devletleri gözden geçirerek yeni bir örnek ortaya koyması gerekir. Bulunan örnek, içinde çeşitli ırk ve dinden insanları barındıran federatif Amerika'dır. Osmanlı Devleti, Türklerin dışında kalan ırkların kendi başlarına müstakil idarelere ve sorumluluklara bırakılmasıyla, tek bir hükümdarın etrafında kurulacak federatif bir Türk-Osmanlı İmparatorluğu şeklini alacaktır. Kendi ırkından olmayan insanların yükü –vergi ve askerlik sadece Türklere ait olduğundan– mahallî idareler vasıtasıyla Türkün omuzlarından kalkınca, o da kendi kendisine ilerlemek, kendi ana toprağını geliştirmek ve nüfusça artmak imkânını bulacaktır. 2. Federatif devlet, Avrupalıların yerli yersiz, Hıristiyan tebaayı güya korumak maksadıyla Türklere müdahalesini önleyecek ve bu müdahalelerden uzak kalan Türkler de İslamiyet'in medeniyetle telif edilemeyeceğini iddia eden Avrupalıların yanıldıklarını isbat edecek duruma gelecektir. 3. Bu topyekûn kalkınma devresinde, kadınlar da erkeklerle birlikte faaliyet göstereceklerdir.

Yeni Turan'ın bu toplantısı onun iyice yaygınlaştığı ve artık iktidara geçmeğe kararlı olduğunu gösterir. Sadece iç politika değil fakat iç politikayı düzenlemek için dış

politikanın mutlaka düzenlenmesi gerektiğine kanidir. Yeni Turan 1347/1931 yılında ilerlemeye başlamış ve çeşitli derneklerle faaliyetini sürdürmüştür. Mecliste çoğunlukta olmamalarına rağmen, meclis dışında çok kuvvetlidirler. Bunda Kaya'nın rolü büyüktür. Bilhassa kadınlar, dikimevlerinde ve okullarda çalışırlar. "Eski Türk işleme ve sanayiini Yeni Turan'a tatbik için iktisadî, insanî, ilmî ve bilmem daha yüz türlü çalışan akın akın kadınlar vardı" (s. 14). Bu kadınlar, cemiyette faydalı bir unsur hâline gelmiş yeni Türkiye'yi yaratacak olan güçtür. Giyimleri modaya uygun değildir, yaptıkları işe uygun pratik ve kendilerini belli eden bir çeşit üniforma giyerler: "Arkalarında eski Tatar Türklerini hatırlatan bazen kurşunî uzun bir manto, başlarında beyaz, yumuşak bir örtü, ayaklarında sade, kalın ayakkabılar, ellerinde iş torbaları" (s. 14).

Bu kadınlar, modayı yakından takip eden zarif Yeni Osmanlılar kadınlarına hiç benzemezler. Ama Yeni Turan kadınlarının faaliyetleri ve giyinişleri, onları ve partilerini halka hoş göstermektedir. Yeni Osmanlılar'ın ateşli taraftarlarından olan Asım, Yeni Turan kadınlarının fedakârlıklarını takdir etmekle beraber, onları sevmez. Yeni Osmanlılar, kadınların durumunu ahlâksızca bir propaganda vesilesi olarak kullanırlar.

Yeni Turan kadınları, her mahallede bir takım hayır işleri yapmışlardır. Cuma okulları –buna belki de Amerika'daki Sunday School örnektir[8]– açarlar ve bunlar öyle rağbet bulur ki, Yeni Osmanlılar bile çocuklarını bu okullara gönderirler. "Bir mahalle yoktu ki orada Yeni Turan'ın bina ettirdiği sade, salaş bir salonda bu kadınların idare ettiği, çocuklara dinî, ahlâkî ve müfid malumat veren bir Cuma mektebi olmasın."

"Bazen Cuma günleri bizim mahallenin köşesinden geçerken bu Cuma mektebinin kapısını aralık bulursam, bakardım. Her vakit uzun, ciddi yüzlü, beyaz baş örtülü, siyah cübbeli bir kadının çocukların karşısında tatlı bir sesle ahlâkî bir hikâye söylediğini, ya duvardaki tahtaya bir hayvan, bir eşya, nebat resmi çizdiğini yahut çocuklarla bir el işi yaptığını görürdüm. Bu Cuma mektepleri hele İstanbul'da o kadar çoğalmıştı ki Yeni Osmanlılar bile çocuklarını oralara göndermeğe başlamışlardır" (s. 15).

Önce teşkilâtını kuran ve "halkın maddî ve manevî ruhuna girmeğe başlayan Yeni Turan'ı, gözden düşürmek için" muhalifleri aleyhte propaganda yaparlar. Kadınların cemiyet işlerinde çalışmalarını, İslâmiyet'e aykırı bulduklarını ileri sürerler. Bunda kısmen başarı da kazanırlar. Fakat aslında Yeni Osmanlılar'ın dayandıkları delil çürüktür, zira Yeni Turan mensupları kendilerinden çok daha dindardır. Okullarında çocuklara din terbiyesi en makul şekillerde verilir. "Yeni Turan mektepleri ilk şedid mutaassıp şeklini atmış olmakla beraber resmî mekteplerin yetiştirdiği dinsiz gençlere mukabil tamamen medenî olmağı İslâmiyet'e mugayir görmeyen, bütün ve-

[8] Nitekim Halide Edib bir makalesinde Avrupa'daki Pazar okullarından bahseder: "Avrupa'da Pazar mekteplerine muadil, bizde Cuma mektepleri açılsa, mahallenin uyanık, meşguliyeti olmayan genç kızları Cuma günleri mahallenin çocuklarını muayyen bir yerde bir iki saat toplasa", *Mehasin*, nu. 6, Şubat 1909. *Çocukların Cuma Günü Mektebi* adlı eser için bk. İ. Enginün, "Bir Çocuk Edebiyatçısı: Mehmet Şemsettin," *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 2 b. Dergâh Yayınevi 1991, s. 35-39.

zaif-i hayatiyeleri ve medenî eğlenceleri arasında bile ibadete yer bulan hakiki dindar, bir alay Yeni Turan genci vardı. (...) Fakat avam ve cahil halk zahirperesttir. Dini, komşusunun her hareketine müdahale ve sırf her medenî şeye karşı bir duvar bilen cahil takıma bu yeni yetişen gençleri dinsiz göstermek kabildi. Onun için muvaffak olmayı ümit ediyorduk" (s. 15).

Resmî mekteplerde din eğitiminin zayıf olmasını Halide Edib daha önce yazdığı yazılarda da tenkit etmiştir. Çocukların küçük yaşta dinî terbiye almalarını şart gören Halide Edib, Vakıf okulları müfettişliğini yaptığı yıllarda, hazırladığı bir raporunda bundan bahseder[9].

Yeni Turan'ın tesir sahası çok genişlemiştir. Önceleri eğitime önem verdikten ve Türkiye'nin çehresini değiştirecek olan kadroyu yetiştirdikten sonra, Yeni Turan seçimlere girer, kazanır ve değişiklikleri kendi kadrosuna yaptırır.

Yeni Osmanlılar, muhaliflerini yıpratacak yeni bir silah bulurlar. "Yeni Turan kadınlarının bazıları eski Arap Müslüman kadınları gibi icazet alıp camide ders vermek istiyorlarmış, veriyorlarmış" (s. 17). Peygamber'in yaşadığı devirde dine aykırı görülmeyen bu hareketi bile mugayirmiş gibi göstermeye kalkışırlar. Yeni Turan kadınlarından biri Erenköy yurdunda Cuma günleri muntazaman mevizalar vermektedir. Asım, bu kadının bir gün seçimlerden bahsedeceğini duyar ve ilk defa o gün Erenköyü'ne gider. Yolda oraya giden Yeni Turan mensuplarını görür. Yeni Turan mensubu gençler kendi yaşlarındaki gençlerden farklıdır. Asım'ın "monşer"li konuşmasına arkadaşı olan bir Yeni Turan'lı tahammül edemez. Onu sertçe susturur. "Bir kere monşer deme, rica ederim. Bu yabancı kelimeler sinirime dokunuyor" (s. 17). Liderleri Oğuz'dan "başbuğ" diye bahsederler. Yeni Turan kadınlarının giyimiyle de Asım alay eder: "Şimdi cübbe maskaralığı altında Taş, Kaya, Gök, Ay hülasa tabakat-ı arz ve ilm-i nücumdan alınmış isimlerle bir çok acayip Yeni Turan kadını var" (s. 17). Kaya, Yeni Turan kadınlarının on yıldan beri (bu kadar süre içinde ancak seçime hazırlanmışlardır) gösterdikleri mühim faaliyetlerin hepsinde yer almıştır "Kaya ilk önce Erzurum'da açtığı Yeni Turan mektepleriyle" Yeni Turanlılar arasında tanınmaya başlamıştır. Orada on yıl önce, kendisine yardım eden beş altı kadınla birlikte ilk Yeni Turan mektebini açmış ve zamanla bu okulların sayısı on beş yirmiyi bulmuştur (s. 18). Asım, bu okullara karşı büyük bir nefret duyar. Onların sadece çocuklara politika öğrettiğine kanidir. "Memleketi mezarına sürükleyecek fena fikir yuvaları. Oldukları yerde hepsini yakmalı. Şüphesiz ki, bütün tedrisat yaşasın yaşasından ibaret, diye homurdandım" (s. 18). Halbuki bu okullarda hiç "politika" yoktur. Bir Yeni Turan mensubu olan Asım'ın arkadaşı Sabih, bu okullar hakkında şöyle söyler: "Bilakis, dedi, hemen hiç politika yok. Amelî surette ziraat, çocuklara lâzım olacak kadar malumat-ı ibtidaiye ve en çok sıhhat ve sıhhatlerinin elzemiyeti üzerine bina edilmiş tedrisat. Cuma günleri sinematografla çocuklara ve köylü ka-

[9] "1332 senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu", *Türk Yurdu*, c. XI, nu. 2, 15 Eylül 1332/28 Eylül 1916.

dınlara en ibtidaî tarzda sıhhî, amelî, ziraî konferanslar" (s. 18).

Halide Edib ilk öğretim ve eğitimde İngiliz öğretmenlerinden Isabel Fry'ın açtığı bu tatbikî okulları –ki onlar da bir mânada dinî teşkilât olan Quaker'lara mensuptur– ideal bulur[10]. Halide Edib'in verdiği raporda, ilk okul çocuklarına nelerin okutulması gerektiği hakkındaki fikirleri yer almaktadır. Halide Edib, bu romanında, adeta eğitim sahasındaki fikirlerin tatbik sahasını ve neticelerini ortaya koymaktadır.

Fakat Asım, Yeni Turan'ın aynı zamanda "teksir-i nüfus ve Türk köylüsü cemiyetleri propagandası altında" kendi parti propagandalarını yürüttüklerine kanidir.

Kaya, otuz beş yaşlarında, mavi gözlü, ince uzun boylu, siyah saçlı bir kadındır. İstanbul'a geleli bir yıl olmuştur. Bu müddet içinde girmediği Cuma mektebi, dolaşmadığı hastahane, mektep kalmamıştır. Onun da bütün Yeni Turan kadınları gibi sırtında cübbe, ayağında çarıklar vardır.

İstasyondan Yeni Turan yurduna kadar olan mesafeyi Asım arabada alır, Yeni Turan gençleri ise bu yolu yürürler. Bu, onların iktisat politikalarıyla ilgilidir. "Yeni Turan'ın bir çok patırtı ettiği iktisad-ı millî cemiyetleri, yalnız küçük emniyet sandıkları açmakla kalmıyor, her Yeni Turanlı'da her dakika kat'i bir fikr ü hayat-ı muktesidâne yaratmağa çalışıyordu. Adeta bu, teksir-i nüfus ve Yeni Turan ziraat cemiyetleri kadar icra-yı nüfuz ediyordu" (s. 20). Asım'ın kanaatine göre, bir kısmı buna gerçekten inanmaktaysa da bir kısmı "sırf bir gösteriş, bir moda diye" yapmaktadır. Yeni Turan gençlerinden çok zengin bir genç bile, Tokatlıyan'da yemek yemektense "Yeni Turan kır veya şehir lokantalarının birinde sade bir parça et ve pilav yer, kımızını içer" (s. 20). Bunlar Asım'a mübalağalı görünmekle beraber, sonunda, "Türklerde hiss-i iktisadı ve faaliyet-i iktisadiyeyi çoğaltmağa, her türlü teşebbüsata Türkleri sevk etmeğe sebep" olduğunu itiraf eder (s. 20). 1347 tarihinde, Asım, Yeni Turan'ın bu faaliyetlerini can sıkıcı bulur. "Yeni Turan gençleri sanki arabaya binmemekle dünyada en harikulade kahramanlık yapıyorlarmış gibi kollarını sallayarak, ben de arabada sanki eski Osmanlı Türkünün en güzide bir efendi esasatına sadık bir küçük bey vaziyeti ile arabaya kurulmuş olduğum halde Yeni Turan yurduna vasıl olduk" (s. 21). Bu ifadede, bu iki partiden birinin eskiyi devam hususunda kararlı, diğerinin de şekilde ve ruhta yadırganan birtakım yeniliklerle dolu olduğu anlaşılır.

Erenköy yurdunun tasvirinden de, Yeni Turanlıların mimarîde de eski Türk ruhunu aradıkları görülür. "Çiçekler ve çemenlerle süslenmiş bir bahçe ortasında üstünden bir kısmı camlı ve büyük sade bir bina idi. Üst kısmından başka her şey ıhlamurdan yapılmış, kapıları Selçuk Türklerinin oymalarıyla pek üstadane değilse bile cidden pek şahsî ve hususî surette işlenmişti. Bu yurtların bu gibi teferruatı Türk sanayiini ihya için uğraşan Yeni Turan gençleri tarafından yapılıyordu. Bu kapılardaki yazılar altına daima 'yurdunun çocuğu filan filan' diye imza attıklarına dikkat ettim.

[10] *Isabel Fry*, London 1960, s. 61-95.

Bahçeden girince göze çarpan şey her tarafı örten, ağaçla, sarmaşık ve çemenle dolmuş nihayetsiz, sulak, mebzul bir yeşillikti. Yurdun kendisi ortada mustatil, hava ve zamanla azıcık esmerleşmiş, üslubun sert denilecek derecede sadegîsi ve düzlüğü, üzerindeki kapı ve pencerelerinin ince sanatıyla –Yeni Turanlıların sadelik ve çirkinlik mübalağalarına pek vermediğim– bir sima-yı hüviyeti olan bir binaydı. İki üç basamak taş merdivenden sonra açık kapıdan giren alayla ben de içeriye girdim. Kapının önünde binanın derinliğine doğru uzanan bir kara taş dehliz, ortalarından iki tarafa iki büyük kapı biri iç içe olan kıraat ve kütüphane ve öteki konferans salonuna açılıyordu" (s. 21).

"Kıraat salonundan içeri girdim. Evvela buradaki garabete gülmek istedimse de bu garabette hususî bir güzellik olduğunu itirafa mecbur oldum. Kıraat salonu da mustatil ve nihayeti perdelerle kütüphaneye açılır büyücek bir odaydı. İki taraf baştan başa sade tahta üzerine oyulmuş, Türk halılarıyla örtülmüş, alçak, uzun yaylı kerevetlerle döşenmişti. Bu kerevetlerin üstüne eski Türk işleriyle yapılmış yastıklar atılmış, ötede yine baştan başa aynı tahtadan bir rahle kadar alçak ve uzun masa üzerine bir çok kâğıtlar ve kitaplar bırakılmıştı. Masanın etrafında hiç sandalye yoktu. Zaten burada sandalyeye oturunca masaya beli iki büklüm oluncaya kadar eğilmek lâzımdı. Ortada, güzel koyu bir halı üzerinde bir az dolgun ve yüksekçe bir çok minder, öteye beriye atılmıştı. Hepsinin önünde yine oyulmuş sade tahta rahleler vardı. Bu minderler üzerinde ve kerevetlerde sarıklı, sarıksız, fesli, fessiz, kılıçlı, kılıçsız bir çok genç, ihtiyar adam. Kimisi rahle üzerine koyduğu kitaba eğilmiş, kimisi elindeki gazeteye dalmış, uzun masa üstünde yine minderlerde, bir çoğu da dirseklerini masaya dayamış, resimlere bakıyorlardı. Gerek bu masaların bazıları üzerindeki eski işlerden yapılmış örtüler, gerek pencerelerdeki aynı sanatla ve eski Türk bedîî renkleriyle işlenmiş perdeler, hepsi, oymalar nasılsa onlar da öyle imzalıydı. Hepsinin ardında yurdun kızı filan filan diye kadın imzaları vardı. Salonun üzerindeki camlar krem, yumuşak Bursa bezlerinden perdelerle sıkıca örtülmüştü. Fakat buradan neşeli ve sıhhatli açık bir ziyanın girmesine mani olunmamıştı" (s. 22-23).

Bu millî zevk ve millî gayretle vücuda getirilmiş şahsiyeti olan ama henüz tekâmül etmemiş dekor, daha ilerde Hamdi Paşa'nın Kaya ile evlendikten sonra yeni baştan süslediği evi ile tam bir tezat teşkil eder. "Amcamın hazırladığı daireyi gezdikten ve amcama bunun güzel ve son moda olduğunu söyledikten sonra bu hiçbir siması olmadan son moda diye tavsif edilen yepyeni, mânasız, hüviyetsiz eşyalar içinde Kaya'yı eski ve antika bir müze çehresi gibi burada yabancı buldum. Onun muhitine kendi ecdadının çehresini vermek istediği canlı ve hüviyetli eşyasından sonra bu kanapeler, perdeler, aynalar ona ne söyleyecekti. Bu maroken cigara salonundan akaju ve ipek nazik oturma odasına kadar hepsini ne kadar yadırgayacaktı. Ruhundaki ırk ve yurt çağrışı bu yabancı, uzak muhit içinde susup kısılmayacak mıydı?" (s. 70-71). Ve Kaya asla bu evi benimsemez. "İki Hıristiyan orta hizmetçi ile bir de sofracı, bir Frenk evinin intizamını, sükûnetini bu eve veriyorlarsa şüphesiz bu, hep amcamın dikkat ve idaresindendir" (s. 75).

Yurdun kütüphanesinde ise daha başka bir hava vardır. "Kütüphanede başı sıkı sıkı örtülü, kurşunî cübbeli küçük bir ihtiyar kadın bir masa başında sessizce bir şeyler yazarak, ellerinde kitap, birbiri arkasında sükûnetle bekleyenleri kaydediyor, kitap dağıtıyordu. Bugün bütün bu teferruata girişmem bana bu yurdun İstanbul'un başka taraflarında gördüğüm yurtlardan daha ciddi ve muntazam siması olduğunu hissetmekliğime inzimam eden burada lakırdı söyleyecek Kaya hakkındaki tahassüsüm bütün güzellikleri ve her şeyde aristokrasiyi imha ediyorlar diye Yeni Turan'a karşı duyduğum hiddet ve nefretin fevkinde olmasındandır. Eğer ortadaki yuvarlak minderler yerine arkalı koltuklar koymuş olsalardı şüphesiz İstanbul'un en rahat ve güzel kıraat salonu bu olduğuna içimden hükmedecektim" (s. 23). Bu kütüphanede, okumakta olan sarıklı bir ihtiyar vardır! Asım'ın elinde büyüdüğü mahalle imamı Fevzi Efendi. Başlangıçta İttihat ve Terakki'ye sonradan Yeni Turan'a temayül eden bu zat, altın kalbli bir insan olduğundan ve vaktiyle Kaya'ya hocalık ettiğinden Hamdi Paşa ona karşı müsamahalıdır.

Feyzi Efendi ile birlikte Asım konferans salonuna gider. Bu salonun "yegane güzelliği duvarlar ve yerde tekmil tahtalar üzerine Türk sanatkârlarının işledikleri çizgilerden" ibarettir... Nihayetindeki küçük sahne yumuşak iki ipek kırmızı sancaktan perdelerle açılıyor. Nihayetinde, yanına uzanan yeşil yapraklarla bir piyano, ortada sade, yüksek bir rahle duruyordu.

Bütün bu sarımtırak, işlenmiş, temiz tahtalarla kırmızı sancakların ittihadı kıraat salonundaki bezlerin koyu, yeşilinden perdeler çekilen cam tavandan süzülen loşluk, ruhu birdenbire alâyişinden soyan çıplak, saf ve temiz bir renk ahengine boğuyordu" (s. 24-25).

Bu toplantıda sadece seçim nutukları verilmez. Zira yurt aynı zamanda bir kültür ocağıdır. Önce, sahneye beş altı Mevlevî ellerinde neylerle gelirler. "Arkalarında on ile on dört yaş aralarında, yine Mevlevî kıyafetinde on iki çocuk sıra ile dizildiler. Ellerinde ufak notları vardı. Yeni Turan, musikisine, hususiyle dinî bir şekilde olursa, mutlak Mevlevî bir sima veriyor. Musikide, mimarlıkta daima menba-ı ilhamını Selçukîlere kadar yükseltiyordu. Bununla beraber yeni musiki-şinaslarından birinin milli şarkıları, ilahileri ve dramları bu ince, esrar-engîz sufî anasıriyla beraber, bilmem neden, birdenbire, bu kadar sene bu kadar ecnebi nüfuz ve tesirinden sonra dilini bulan mert, vahşi, serseri ve kavî bir Tatar Türkü sesini, nefesini getiriyordu. Neylerin ince, derin bir mukaddimesinden sonra bu on iki genç Türk göğsünden muhtelif seslere ayrılarak güzel bir ahenk yapan bu taze ruh şelaleleriyle Yeni Turan, bütün bütün binaları, kadınları ve müessesat-ı içtimaiyesi ile ruhunun çıplak sadeliğinden kopmuş bir nağme nefh ediyordu" (s. 25-26).

Asım, bu musikiyi dinlerken, Yeni Turan'ın ne yapmak istediğini, "insan ve millet denilen şeyin ruhunun bağlarını nasıl bildiğini" anlar. "Eski Turan'ın çocuklarına karışarak vücuda getirdikleri Osmanlı tipine chemmiyet veren, onun hüviyetini mu-

hafaza etmek isteyen biz Yeni Osmanlılar ile bu ecdadının, başladığı hatt-ı müstakime doğru yola çıkarak oradan tekamüle yürümek isteyen Yeni Turan çocuklan arasındaki farkı bütün kudret ve hakikatiyle o gün anladım. Bu güzel, pürüzsüz sesler, neylerle beraber ruhlarımızda, dimağımızda, muhitimizde çarpınarak ta göklere çıkarken beni de ecdadımın eski yolu, ecdadımın eski ruhu çağırıyor zannettim. Fakat ben o eski Turan'ın ana yurdundan çıkarak Osmanlılık denilen hususi yolda yürüyen arkadaşlarımdan ayrılmamaya karar verdim. O yol, havâsımı, ruhumu, bütün varlığımı çağırsın, gitmeyeceğim, gitmeyeceğim" (s. 26).

Halide Edib'in diğer eserlerinde de olduğu gibi, bu eserde de: musiki mühim yer tutar. Yukardaki parçada görüldüğü gibi, bir muhalif bile, içindeki en aslî duyguların kıpırdandığını görür, fakat onu Yeni Turan ülküsüne katılmaktan alıkoyan sadece kör bir taassup duygusudur. Musiki temi bu eserde bir kere daha o da Kaya'nın klasik musikiyi çalmayı reddettiği zaman geçer. Bir zamanların güzel piyano çalan Samiye'si, Kaya adını aldıktan ve arzusu hilafına Hamdi Paşa ile evlendikten sonra asla piyano çalmaz: "Ben Yeni Turan şarkıları, parçaları ve musikisi ile hususiyle taşra mekteplerimizde ders okuttuğum zaman o kadar meşgul oldum ki klasik musikiyi pek çalamıyorum" (s. 78).

Asım büyülü, ruhuna hitap eden bu Turan musikisinin onu kuvvetle çektiğini hisseder, hatta onların şarkılarından birini, ölüme gitmekte olduğu son günlerinde bile hatırlar:

"Ey Yeni Turan, sevgili ülke, söyle sana yol nerede?

Altı yüz yıl var, yabancı ellerde ırak yollarda susuz yaylalar, gölgesiz dağlarda gezdik; kurak, çorak ülkelerde kurak çorak ağaçlar gibi kuruduk. Söyle senin can veren berrak ırmağın, yeşil yurdun nerede?

Ey Yeni Turan, sevgili ülke, söyle sana yol nerede?" (s. 28). Bu mensur şiir, Gökalp'ın şiirlerini çok andırmaktadır[11].

Asım Kaya'yı ilk defa burada görür ve onu şu sözlerle tavsif eder: "İşte şu birinci locaya gelen kadın Yeni Turan kadınlarından ahlâkî, içtimaî bir inkılâp yapan, kadınları bir ot, bir makina hâlinden çıkarıp erkeklere temiz, çalışkan bir arkadaş, çocuklara ve memlekete bir ana, bir mürebbi yapmak için çalışan kadındır" (s. 29). Kaya, Asım'ın üzerinde büyük bir tesir yapar: "Tarih-i İslâm'da emsali çok, fakat Türk tarihinde görülmemiş bir şey, bir kadın numunesi karşısındaydım. Kadın ilerlerken kıyafeti o kadar İslâm'ın rivayat ve itikadıyla mütenasip görünüyordu ki bu misilsiz hâdise huzzar arasında beklediğim bir küçük isyan yahut hayret hasıl etmedi. Arkasında tâ ayaklarına kadar inen, ve bol, uzun kolları ellerini örten, dizlerine düşen yumuşak, kurşunî bir yün cübbe vardı. Etrafında uyandıracağı her türlü hisse karşı kud-

[11] Halide Edib bu tesirden söz eder. "Gökalp Ziya", *Vakit*, 27. Ekim 1924. İ. Enginün, "Ziya Gökalp ve Halide Edib Adıvar", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 2 b. Dergâh Yayınlan 1991, s. 77-86.

retli fakat sade şahsiyeti bî-his gibi, kati adımlarla yürürken, ince, uzun, ayaklarında bazı Turan kadınları gibi yumuşak bir deriden, fakat tamamen Türk köylüsü gibi yapılmış bir çift çarık olduğuna kani idim. Kadının bütün evzaı gibi ayaklarında da ta tabiattan iki bin sene evvelki asıl Turan'dan gelen gürültüsüz tabiî bir kudret vardı. Bütün bu heyet-i umumiyenin kudret-i sadegîsine iştirak eden başında sert fakat kusursuz bir hat ve mâna güzelliği buldum. Düşük ve kuvvetli omuzları üstünde ince ve uzun boynunun taşıdığı iskeletinde hilkat en ince kalemlerle oynamıştı" (s. 30).

"Bir tel saçı bile açıkta bırakmadan yüzünü bütün kabiliyet-i kudreti ile gösteren" beyaz Bursa bezinden bir örtüyle başını örtmüştür. Teni güneşte yanmış, mavi gözleri kudretli ve "bakışında katiyen kadın, erkek insana cinsiyet hatırlatan bir şey" yoktur. "Bu iki göz, kuvvetinden bî-haber olduğu için gayr-ı kabil-i mukavemet iki isimsiz kuvvetti" (s. 30). Bu güzel ve kuvvetli yüz bütün dinleyicileri tesiri altına alır.

Yeni Turan fırkasını teşkilâtlandırmış olan Kaya'nın teyzesinin oğlu Oğuz ise, daha ilk görüşte dikkati çeken bir şahsiyete sahiptir. "Ortadan uzunca, kuvvetli omuzlu fakat kemikli, otuz beş ile kırk arasında bir adamdı. Kuvvetli çizgileri ile, kuvvetli azalarıyla kemikli, büyük, kır saçlı bir başı vardı. En çok, bir az çekik ve derin yeşil gözlerinde inat, yumuşaklık ve azim insana çarpıyordu."

"Arkasında, bütün modaya ve yeniliğe meydan okur gibi yakasız bir gömlek, yumuşak Türk kumaşından bolca, kurşunî, sade bir kostüm vardı. Kati adımlarla ortaya geldi. Elini rahleye dayadı ve bir zaman efkârını ekmek istediği zemini, huzzârın ruhunu gözleriyle pamuk atar gibi, tarla sürer gibi karıştırdı. Bunda, bu sade ve kuvvetli adamda Atillaların, Cengizlerin, ta ilk Türklerin en ibtidaî, sert, ciddi ve hüviyetlerinin son derece-i tekâmülünü bulmuş bir timsalini, gayesine ermiş, şekl-i katisini almış bir Türk emelini görüyorum zannettim ve yine küçük bir dakika için, Yeni Osmanlılardan değil bir Türk, Turan'ın en sahih bir çocuğu olduğumu duydum" (s. 31-32).

Türkiye'yi ideallerine kavuşturacak bir parti, kültür ocakları ve idealistler, araya muhalif fikirlerini ve direnmesini sokan Asım tarafından başarıyla anlatılır ve okuyucu, Yeni Turan'ın hakkını teslim etmek ve ona koşmak için ruhunda ve tabiatında şiddetli bir cereyan duyduğu halde sadece, politik bir inanç uğruna ayak direyen muhalifi, daha ilk satırlarda mahkum eder. Romanda Yeni Turan "başbuğ"u Oğuz'un konuşmalarına büyük yer verilmesine mukabil, Yeni Osmanlılar partisinin sadece karşı propagandasından bahsedilir. Bu da Yeni Osmanlılar fırkasının sağlam ve kendi başına tesirli bir programı olmadığı, propaganda ve yollarını Yeni Turan'ınkilere göre düzenledikleri hissini vermektedir. Böylece Yeni Osmanlılar sadece parti rekabetinden, Yeni Turan'ın doğru ve hakiki ülkülerine cephe almaktan kendilerini kurtaramazlar.

Seçimlerde Oğuz'un başarı kazanacağı muhakkaktır. Bunu Yeni Osmanlı partisi başkanı ve İçişleri bakanı Hamdi Paşa da kabul eder ve Oğuz'un halk arasında büyük akisler uyandıran konuşmalarını önlemeye çalışırlar. "Asayişi ihlâl ettiğinden

dolayı Oğuz'a umumî yerlerde" konuşma yapmamasını ihtar ederler. Bu ihtarı "gayrı kanunî bulan Oğuz ertesi günü bermutat Sultanahmet Meydan'ında birkaç bin kişiye mevizasını verdi" (s. 50). Bu miting de büyük heyecan uyandırır. Oğuz'un konuşmaları sadece konuştuğu yerde kalmaz, adeta bütün memlekete yayılır. Oğuz'u o akşam tevkif ederler. "Ertesi günü gazetelerin patırtısını ve bu tevkif aleyhindeki muazzam mitingleri susturmak için hükûmet bir haftalık" örfî idare ilân eder (s. 51). Böylece zahirî bir sükûnet başlar. Hükûmet Oğuz'un idamı gerektiğine kanidir, Hamdi Paşa, "miskin bir garazdan değil, fakat kendi itikadınca memleketi onun vereceği muzır idareden kurtarmak için" idamına taraftardır.

Harbiye nazırı ile birlikte bu meseleyi Harbiye Nezareti'nde konuşan Hamdi Paşa'ya beklenmedik bir ziyaretçi gelir. Bu, Paşa'yı çocukluğundan beri bilen ve artık Kaya adıyla tanınan Samiye'dir. Giyimi yine mutat şekildedir. Teyzesinin oğlu olan Oğuz'un serbest bırakılmasını "talep"e geldiğini söyler. Daha önce Hamdi Paşa, Kaya'nın hiçbir zaman ricada bulunmayacağını ancak ve ancak "talep" edeceğini zaten Asım'a söylemiştir. Hamdi Paşa Oğuz'u bütün ülke için "her nokta-i nazardan asayişe, sükûnete muzır bir anarşist" bulduğunu söyler; Kaya bunu "idealist demek istiyorsunuz" diye düzeltir (s. 57). Fakat Hamdi Paşa aslında Kaya'yı Yeni Turan için Oğuz'dan daha önemli görmektedir. "Sizi o Yeni Turan'dan meselâ çekmek kabil olsa Kaya'sız bir Yeni Turan reisi Oğuz hiç de ortadan kaldırmak için imal-i fikr etmeğe değer bir şahıs addedilemez" (s. 58). Bu da Halide Edib'in aslî fikirlerinden biridir. Her erkeğin arkasında bir kadın vardır fikrine, onun makalelerinde de rastlanır[12]. Böylece Kaya ile Hamdi Paşa arasında bir pazarlık başlar. Kaya'nın ölmesi Yeni Turan mensupları gözünde onu daha yüceltir, fakat Kaya o partiden ayrılırsa, o zaman Yeni Turan çökecektir. Bu Kaya'ya pek zor gelir. "Bütün hayatımın sebep ve maksadı olan bu Yeni Turan'ı resmen inkâr mı edeyim diyorsunuz? Dünyada bir tek akrabam Oğuz Bey'den bile çok sevdiğim bir maksadımı, bu esasatımı esvap değiştirir gibi değiştireyim mi istiyorsunuz" (s. 58).

Hamdi Paşa, Kaya'dan başka bir şey, kendisiyle evlenmesini ister. Burada adeta Kaya bir çeşit Handan'dır. Fakat Handan bir sosyalist olan Nazım'ın maksadını çok kanlı bulduğu ve kendisini bu maksadın bir parçası hâline getirileceğini sandığı için onunla evlenmekten çekinmiştir. Kaya ise, kansız, sadece iman, eğitim, öğretim ile gerçekleştirilmek istenen, demokratik bir tercihe dayanan maksadın bir parçasıdır. O Oğuz'la maksadın iki parçasını teşkil eder, birbirlerine olan aşkları, maksatlarının yanında sönük kalır. Bu teklif Kaya'yı sarsar, fakat önce reddettiği evlenme teklifini, Oğuz'u kurtarabilmek için kabul eder. Bu, Kaya'nın maksadı uğruna yaptığı sessiz bir fedakârlıktır. Hamdi Paşa'nın evlenme teklifinde ise Yeni Turan'ı mahvetmekten daha önemli bir nokta vardır. Paşa, Kaya'ya karşı romancının zaman zaman hissettirdiği bir aşk beslemektedir. "Ta küçüklüğünüzden beri dimağımın yegane büyük

[12] "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, nu. 6, 24 Temmuz 1324/5 Ağustos 1908.

bulduğu bu şahsiyetinizin, kadınlığınızın nefret ettiğim bir maksat için bütün büyüklüğünü ibzal ettiği zamanlara kadar siz benim için memleketten sonra her şeyi vereceğim bir emel teşkil ediyordunuz" (s. 59).

Kaya bu adi pazarlığa bir aşk karıştırılmasını şiddetle reddeder. O sadece bir maksadın kadınıdır: "Çocukluğumdan beri bir tek gaye-i emelim oldu. O da şekil vermek için senelerce çalıştığım ve bugünkü şeklini verebildiğim Turan. Uzun, meşakkatli, yalnız hayatımın bir tek aşkı oldu. O da Yeni Turan rüyasını benimle beraber görüp, benimle beraber hayatta bir eşini yapmak için çalışan Oğuz. Fakat Oğuz ve ben rüyamızı ve maksadımızı sevmekle, rüyamız için yaşamakla birbirimizi kâfi seviyoruz addettik, bütün şahsî saadeti onda bulduk" (s. 59).

Fakat Hamdi Paşa, iki teklif ileri sürer. Ya Oğuz, memleketten çıkıp gitmeyi ve bir daha dönmemeyi göze alacaktır, ki Kaya bunun mümkün olamayacağını söyler– "Zaten bu toprak ve üstünde yaratmak istediğimiz Yeni Turan'dan başka aşkımız var mı bizim? Aşkımızın bütün evzaı Yeni Turan'a hizmet etmek, Yeni Turan için yaşamaktan ibarettir. Zaten başka aşkımız olmadı ki. Bunu bırakıp gitmek, hayır kabil değil" (s. 60-61)– veya Kaya'nın Hamdi Paşa ile evlenmesi. Kaya ikinci teklifi kabul etmek zorunda kalır.

Oğuz tahliye edilir edilmez, her zaman mutat konuşmalarını yaptığı Fatih yurduna gelir ve konuşur. Oğuz'un bulunmadığı günlerde bu konuşmalar Ertuğrul Bey tarafından yapılmıştır. Oğuz o gece, sanki Kaya'nın kendisi için yaptığı fedakârlığı bilmiş gibi "Yeni Turan kızları" hakkında konuşur. Ertesi günkü gazetelerden Yeni Turan'ı tutanlar Oğuz'un tahliyesine büyük yer verirken, diğerleri de Kaya'nın Hamdi Paşa'yla evlenmesinden bahsederler.

Oğuz nutkuna önce Macar ve Finovalılar gibi diğer Türk ırklarını bizimle mukayeseyle başlar. Onların medeniyet sahasında ilerlemeleri sadece iklime bağlanmaz. Asıl sebep "içtimaî farktır, kadınlara karşı nokta-i nazarımız farklıdır" (s. 67). İlerleme ile kadın arasında sıkı bir münasebet kurar. Oğuz kendi hayatında annesinin "mütevazı, gizli fakat bu mesainin temelini teşkil eden tesirini" duyar. Zira kadın en küçük yurdu teşkil eden ailede müessirdir. Yurt hissi bir millette ne kadar kuvvetliyse, "hakiki ve büyük mânasıyla vatanperver milliyetperver olur". Türklerin maddî ve manevî düşüşleri yurt kelimesini dillerinden çıkardıkları zamandır. "İnsan umumî bir yurt uğrunda çalışmak için mutlak kendi yurdunun mânası, mevkii canının içinde olmak lâzımdır" diyen Oğuz, sadece İngilizcede "yurt"u ifade eden "home" kelimesinin bulunduğunu söyler. (İngilizcede bu kelime, aile ocağı, ev, ana vatan mânasına gelir). "Bu yurt hissinin en mütekâmil bir şekli de şimal kavimlerinde, hususuyla Anglo Saksonlarda bulunur. Bugün de medeniyetin en cana yakın, en insanî şeklini onlarda görmüyor muyuz?" (s. 68).

Halide Edib, İngilizlerde vatan duygusunun ve milliyetçiliğin çok kuvvetli olduğuna inanır. Vatanseverlik konusunu işleyen İngiliz edebiyatına dair de yazıları vardır[13].

[13] "İngiliz Edebiyatı ve Harp", *Üniversite Konferansları* 1940-41, s. 232-243.

"Bir yurt olmak için onu kuran iki çift el, erkek ve kadın eli, birbiri içine mütekabil bir emniyet ve muhabbetle gelebilmelidir. Geçici ihtiraslarına, hayatın didinmelerine ve zehirlerine galebe çalacak bir zihin ve kalp seviyesi, arkadaşlığı mevcut olmalıdır. Bunun birincisi, yani yurt sükkânında mütekabil emniyet ve muhabbet bizde kabil değil, çünkü kavanîn-i içtimaiye bütün kudret ve kuvveti, kadının istikbali ve hayatı üzerindeki her hakkı bir tarafa, erkeğe veriyor. Müsavi bir zihin ve kalp seviyesi, arkadaşlığı, bu da kabil değil. Çünkü evvelâ bir erkek, arkadaşını ekseriya kendisi seçmiyor. Saniyen seçse bile devamlı bir yuva yapmağı her vakit düşünmeğe zihninin ırsî temayülâtı müsait değil. Daima yeni ve sırf maddî ihtiraslar ve zevkler geçinceye kadar bir yurt kurup sonra, onu yıkmak hakkını asırlardan beri erkek unsuru kullana kullana bu temayülât artık ırsî bir hâle geçmiştir. Sonra hiçbir vakit terbiyelerimiz bir erkeği bir aile reisi, bir kadının arkadaşı, bir kadını da mesul ve mutlak bir aile reisesi, bir erkeğin arkadaşı diye hazırlamamıştır. Bu yüzden bugünkü Türk evleri iki insanın bir zaman için oturdukları bir evden ibarettir. Bu yüzden Türkiye'de bedbaht kadınlar ve bedbaht erkekler vardır" (s. 69).

Halide Edib'in ilk eserinden itibaren kuvvetle işlenen bu fikir, aynı zamanda onun şahsî hayat tecrübesiyle de yakından ilgilidir.

Hamdi Paşa'nın Kaya ile evlenmek suretiyle Yeni Turan'ı zayıflatmak gayesi, gerçekleşemez. Bunun sebebi, Oğuz'un bir süre hastalanmasına rağmen, onun ve şüphesiz onun emriyle Yeni Turan'ı tutan gazetelerin bu konuda sessiz kalmalarıdır. Sadece Erenköy yurdunda çalışacak bir öğretmen arandığı ilân edilir. Kaya kendi başına evlenme kararını verdikten sonra, kendi evine hiç uğramadan kocasının evine gider. Kaya bu davranışıyla da kendi başına karar veren, yeni bir kadın tipi ortaya koyar. O, kendisine hiç uymayan yabancı bir ev muhitinde bulunmasına rağmen, şahsiyetinden asla fedakârlık etmez. Kaya, bir parti menfaatine değil, sadece alışkanlıklarını sürdürmek ve içinde yaşattığı yardım etme duygusuna uyarak fakir komşuları için, kendi eliyle onların hoşlarına gidecek, alıştıkları tipte giyecekler, kundaklar diker (s. 77). Halbuki Hamdi Paşa onun böyle kendisini yorup üzmesini hiç anlamaz. Neden çarşıdan birkaç fanila alınmıyor da bu dikişlerle uğraşılıyor? Kaya'nın bu davranışı da halkın içinden gelen, onunla münasebetini devam ettirmesini bilen önderlerin başarısını izah etmektedir.

Oğuz, yaşadığı ferdî ıstıraptan hiç kimseye bahsetmemekle ve çevresi de Kaya'nın kendilerinden ayrılışını hiç ağza almamakla beraber, uğradığı felâket Oğuz'u halkın sevgilisi hâline getirir. "Oğuz'a karşı gösterilen perestiş ve taabbüdün şimdi şahsî, rakik ve nüvazişkâr bir çehresi vardı. Oğuz sevgili bir reisken şimdi kendileri gibi büyük insanî felâketlere uğrar bir insan olmuştu. Kaya'nın izdivacının Yeni Turan'da açtığı oyuğu Oğuz'a karşı gösterilen bu yeni his doldurmağa çalışıyordu" (s. 72).

Halbuki, Hamdi Paşa Kaya ile evlendikten sonra değişmeye, politikayı ihmale başlamıştır. Zira akşamları birlikte otururlarken, Paşa Kaya'yı üzmemek için hiç po-

litikadan bahsetmez. Hatta seçimlerden bile bahsedilmez ve Hamdi Paşa'nın evinde siyaset, ilk defa arka plana geçer. Bu Kaya'nın şahsiyeti ve Hamdi Paşa üzerindeki nüfuzunun bir sonucudur.

Kaya'nın evlenmesi, Oğuz'un ilk defa olarak Yeni Osmanlılara hissî tonda hücum etmesine yol açar: "Oğuz nutuklarına, açık mevzalarına eskiden daha az hassasiyetle fakat daha kati ve müthiş bir azimle başlamıştı. Eskiden hiç ölçüsünü kaybetmeyen lisanından şimdi Yeni Osmanlılara kılıçlar, gürzler, oklarla hücum ediyordu. Yalnız mücadelâtının hapse girmeden ve çıktığı gece gösterdiği hissî ve içtimaî anasırı, siyasî ve fikrî kısmı yanında şimdi eski kuvvetini muhafaza edemiyordu" (s. 72).

Kaya evlilik hayatında bir misafir gibidir. Hiçbir şeyle meşgul olmaz. Onu ne Paşa'nın kızının moda hakkındaki konuşmaları, ne Asım'ın Fransa seyahatine ait izlenimleri ilgilendirir. Bir parça, Paşa'nın damadı olan genç subayın Türk ordusuna dair konuşmalarıyla ilgilenir. Genç subay da kayınpederinin yanında olduğunu unutarak arada bir Osmanlı ordusu yerine Türk Ordusu der ve Paşa sadece Kaya'nın hatırı için buna müsamaha eder. Bu özellikleri de Kaya'yı çok cepheli olan Handan'dan ayırmaktadır. Onun mustarip hayatında, sanata, modaya, fantaziye de en azından, ilim ve kültür kadar yer vardır. Bir bakıma denilebilir ki, hemen hemen aynı yapıya sahip olan tek bir kadın, Handan ve Kaya hüviyetlerinde iki ayrı yolu takip etmişlerdir. Handan Nazım'ı kabul etse, belki bir Kaya; Kaya, Oğuz'a olan duygularına mağlup olsa bir Handan hâlini alabilirdi.

Ancak Kaya da tıpkı Handan gibi, geçirdiği şiddetli iç mücadelesini saklarsa da nihayet hastalanır. Bu hastalanma, seçimlerin en ateşli devresine rastlar. Yeni Turan başarı kazanmaktadır. Bu başarı şundan ileri gelir. "Türk milliyetperverliği sinirlerine dokunmakla beraber adem-i merkeziyet fikrini pek hoş bulan gayr-ı müslim ve gayr-ı Türkler de Yeni Turan tarafına geçiyorlardı" (s. 80). Neticede dörtte üç nisbetinde seçimi kazanırlar.

Bu hastalığı sırasında Kaya'nın ırkçı bir cephesi görünür. Yanında kendisine bakacak bir Türk hizmetçi ister: "Rica ederim" baş ucuma bir Türk hizmetçi getiriniz" (s. 82). Hamdi Paşa onun bu sözüne "bak Kaya, Yeni Turan nasıl akıllı bir kadında bile insan hislerinden ziyade millet hisleri yapıyor. Canım, bir hastaya bir Sofi niçin bir Ayşe kadar bakmasın?" (s.82) cevabını verir.

Aslında Kaya'nın bu isyanı kendi programlarının dışındadır.

Kesin istirahata ve uyumaya ihtiyacı olduğu bu devrede, Kaya'ya Hamdi Paşa bakar. Kaya, biraz da hastalığının tesiriyle, kaprislidir. Yeni Turan romanları okumaktadır. Hamdi Paşa sadece Oğuz'un Alptekin Bey adıyla yazdığı "Yeni Turan'ın Kızı" adlı eserine itiraz eder ve "Yemen'de Türk Askeri" kitabını eliyle Kaya'ya götürür. Keza doktorun ayran içmesini tavsiye etmesi üzerine Kaya, "kımız" diye tutturur. Hamdi Paşa her gece Yeni Turan lokantalarına uğrayıp iki şişe kımızı kendi eliyle karısına götürmeğe başlar ve bu davranışı, Yeni Turan gazetelerinde alay ko-

nusu olur: "Yeni Turan gazeteleri bile Yeni Osmanlı fırkası reisi Hamdi Paşa hazretlerinin nihayet Türk olduğunu hatırlayarak ecdadının içkisini bilhassa Turan lokantalarından eliyle aldığını" yazarlar.

Buna karşılık, Kaya'nın fakirler arasında onlara yardım etmesini bir çeşit Yeni Osmanlı fırkasına ait bir hareket gibi göstermek isteyen Yeni Osmanlı gazetelerinden birindeki yazı, Kaya'nın isteği ve Hamdi Paşa'nın emriyle tekzip edilir. Bu yazının çıktığı Adem-i Merkeziyet gazetesinin adı da parti programına hiç uymamaktadır (s. 90). Bütün bu durumlar, Hamdi Paşa'nın kendi kazdığı kuyuya düşmesi demektir ve parti çevrelerinde yavaş yavaş evlendiğinden beri Paşa'nın "Turancı olmağa başladığı" söylenmektedir.

İktidar Yeni Turan partisine geçince, Oğuz kendisine teklif edilen kabineyi kurma vazifesini almaz ve eski Yemen kahramanlarından Ahmet Fuat Paşa'nın kurduğu kabinede kendi isteğiyle hem maarif hem de dahiliye nazırı görevlerini üstlenir. Hamdi Paşa ise artık sadece karısının hastalığıyla meşguldür ve doktorların tavsiyesi üzerine Meclis'ten izin alarak onu Avrupa'ya götürür.

Kaya ile Hamdi Paşa Avrupa'da bulundukları sırada, Türkiye'de Oğuz, "Türk milletini yükseltmek, Türk imparatorluğu anasır-ı muhtelifesini adem-i merkeziyet ile idare etmek politikasını" tatbike başlamak üzere Meclis'e getirir (s. 97). "Bu adem-i merkeziyetin bir dağılma şekline münkalib olmamasına bütün varlığı ile karar vermiş" olduklarını, muhtelif anasırı muhtariyete doğru götüren büyük imtiyazlar verilirken Türk köylüsüne öteki anasır arasında en çok geride olan Türk maarifine, Anadolu'nun umumî umranına birinci derecede kuvvetini ve kabiliyetini sarf edeceğini, "küçük Türk arazi sahiplerinden asker" alınmayacağını, köylere kadın ve erkek öğretmenlerin gönderileceğini ve bunların askerlikten muaf tutulacaklarını belirtir.

"Eskiden Rumeli'ye sarfedilen yol ve şimendöfer ve mektep tahsisatını yirmi sene müddetle Anadolu'ya sarfetmek için kanun lâyihaları" hazırlamıştır.

"Adem-i merkeziyeti tamamiyle tatbik edebilmek, yirmi senelik bir sükûnete ve Türk unsurunun kaybettiği muvazeneyi bulmasına vabeste olduğundan hükûmet bu aralık sulh ve asayişi ve sükûnet-i memleketi ihlâl edecek kendi başkanlığı altında, bu programın tatbik edilip edilmediğini görmek üzere, "bî-taraf ve âdil bir heyet-i teftişiye" ile bütün ülkedeki okulların "tarz-ı idaresini hükûmetin teftişine açık bırakmayı temin edecektir". Gayr-ı Türk Müslüman kardeşlerimizden Türk imparatorluğundan ayrı bir idare teşkili için çalışanları yahut o fikri telkin edenleri (...) hükûmet şiddetle tedib eyleyecektir" (s. 98-99).

Bilhassa iç politikada "emel ve maksadı" olan bir hükûmeti isteyen Oğuz, bu programın tatbikine engel olanlara Amerika'yı örnek göstererek, "Nasıl Amerika'da cenup şimalden ayrılmak istediği zaman silâhla, topla yola getirildi ve bugün birbirinden kopmaz bir Amerikalılık vasıtasıyla merbut cemahir-i müttefike birbirine örüldü ise biz de, bu muhtelif akvamı, bu büyük imparatorluğun istiklâl ve saadeti-

ne kendi menfaat ve istiklâlleri yolunda birbirine örmek için, hiç yolumuzdan inhiraf etmeyeceğiz" (s. 99) der.

Asım, kendi politikalarının tam aksi olan bu durumu hemen amcasına yazarak geri dönmesini ister. Hamdi Paşa bu noktada daha realist görünmektedir. "Bu adem-i merkeziyet nail olanların bile itirazını celbedecek bir mahiyette. Bence adem-i merkeziyet isteyen anasır, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyenlerdir. Bunlar ise bu teftişi kabul etmeyeceklerdir. Diğer kısım Türkler de zaten merkeziyet isterler. Oğuz'un adem-i merkeziyetindeki milis askerleri teşkilatının hemen icrası bana en tehlikeli kısmı geliyor, bunun üzerinde fırka namına değil, vatan namına çok tevakkuf ediniz" (s. 101).

Önce Berlin'e, sonra Tirol ve Insburg'a götürdüğü Kaya'yı Paşa Avrupa'da Avrupalı kadının kıyafetine sokamamıştır. Kaya, Paşa'ya kıyafetinden utanıyorsa. İstanbul'a döneceğini söylemiştir. Sadece çarıklarını çıkarmış olmasını Paşa memnuniyetle karşılar. Kaya, bu yabancı ülkede, "sokakları ve bütün müessesatı büyük bir dikkat ve merakla takip" eder. Fransızcasını hiç unutmamıştır, biraz Almanca konuşmaktadır. Fakat bu Avrupa yolculuğundan memnun değildir. "Mutlak bana seyahat lâzımsa, Anadolu'da bir yere götürmeliydiniz. Sanki yeşillik, orman ve su bizim yurdumuzda yok mu?" (s. 102) demektedir ve maddî vasıta yokluğu onun gözünü korkutmamaktadır. "Şimendöferi olmayan yerde ata binerdik, Yeni Turan'ın hiç tasavvur etmediğiniz yerlerde yurtları var" (s. 103).

İstanbul'a döndüklerinde, Yedikule'deki muazzam bir garda trenden inerler. Hemen politika münakaşalarına giren Hamdi Paşa, yaptığı mücadeleye ve konuşmalara rağmen tesirli olamaz, adem-i merkeziyet Meclis tarafından kabul edilir. Hamdi Paşa konuşmasında, Osmanlı toplumu ile Amerika'nın yapı bakımından farkından bahseder: "Amerika'da hangi İngiliz, Amerika'yı teşkil eden İtalyan, İspanyol vesair kavimlere karşı İngiliz, İngiliz unsuru diye bir davada bulunmuştur. Bugün ne Anglo Sakson, ne Lâtin olmayan bir Amerikan hükûmeti ve Amerika milleti hususî milletlerin mahvıyla umumî bir milliyet altında bir Amerika milleti yapmış değil midir" ve Hamdi Paşa, "Türk unsuru isterse dağılsın, isterse muzmahil olsun, Türk unsuru Osmanlı milletinde yaşayacak Türklük ve hüviyet bırakmamıştır" (s. 108) diyerek, Kaya'nın da husumetini çeker.

Oğuz bu konuşmaya verdiği cevapta, milletperverlik ve individualizm'in tarifini yaparak, fertten millete doğru yükselir. "Bugünkü individualizm, tekâmül-i şahsînin nasıl önüne geçilmezse büyük mürebbilerin, hâkimlerin bir hayal diye başlayıp da bugün kök salıp her şahsı --evvela ben hayatıma, tekamülüme, her şeyime sahip, her şeyimden mesul bir şahsım– diye sürükleyip götürüyorsa, milliyetperverlik cereyanı da yine fertte doğan şeyin cemiyet hâlinde ictinabı gayr-ı kabil bir hareketi olmuştur. Fakat nasıl individualist bir terbiye bir memleketin inzibat ve iradesinde anarşi yapmıyorsa, milliyetperver bir kaç milletle birlikte husule getirdikleri irade de mutlaka dağılmayı intaç etmez" (s. 110).

Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden unsurlar arasında bir dil birliği bile olmayışını, "eski Osmanlıların vukufsuzluk ve lâkaydisi" ile izah eder. Eğer "vakt-i zamanında Türk mektepleri açılmış, Türkçe tahsili verilmiş olaydı, bir Arnavut milliyetperver cereyanı karşısında bulunmazdık" diyerek dil birliğinin önemini belirtir ve eskilerin politikalarını tenkit eder: "Nasıl her unsura, her millete, yaşamak, temeddün etmek, büyümek hakkı verildiyse bunu Türkler de alacaklar, Türkler de yaşayacaklardır" (s. 111) der.

Oğuz'un açıklamaya çalıştığı programına, "aşiret olmak istemiyoruz" diye itiraz edenlere karşı, Ertuğrul, biraz daha genişleyen bir Turan anlayışıyla cevap verir: "Farzediniz ki hepsi dağılsın da yalnız kendi temeddün, terakki ve çoğalması için çalışan, büyüyen Osmanlı İmparatorluğu'ndan sade Osmanlı Türkü kalsın. Nihayetsiz zamandan beri tarihe Türk, Türkistan'da olmazsa Arabistan'da, orada olmazsa Bizans'ta, orada olmazsa Avrupa'da hülasa daima istiklâlini muhafaza eden, hükmeden bir kudret diye kalmamış mıdır? Bugün bir Türk sıfatıyla bağırıyorum. Komşularıma kendime müsavi bir kudret verirken ben de yaşamak hakkımı alıyorum. Ve zannetmeyiniz ki, bu komşularımız, gitse de Türklük mahvolup gidecektir. Bugün dünyada seksenle yüz milyon arasında Türk var. Daima artan, kabiliyet-i hayatını bir şey kıramayan muazzam bir Türk kütlesi, bu her vakit yaşayacak ve büyüyecektir. Fakat artık gaye-i hayalisi yabancı ülkeler ve milletleri kılıçla zaptedip, üzerinde tembel ve atıl bir taht kurup oturmak değil, ta milletinden, menba-ı hayatından gelen bir kabiliyet, bir faaliyet, bir sa'y ile, medeniyet ile ebedî bir millet esasları ve temelleri kurmak olmalıdır" (s. 112).

Oğuz parlamentonun desteğini Yeni Osmanlılar partisinin muhalefetine rağmen kazanır, bir iki yıl bu mücadele içinde geçer. Bu zaman içinde, muhalefet seviyesiz bir propaganda kullanır. Ve Oğuz'un maksadının imparatorluğu "dağıtmak olmadığını anlayan ve şiddetini gören anasır içinde ayrılmak fikrinde olanlar gayr-ı memnunlar tarafına" geçerler (s. 115). Oğuz yaptığı icraat sayesinde "sevilen, pek sevilen bir adam" olmaktan çıkıp "çekinilen bir reis" hüviyetini kazanır.

1350 yılında Oğuz'un lâyihaları Meclis'ten geçmeye başlayınca, Kaya ile muhalefet lideri Hamdi Paşa'nın münasebetlerinde de hafif bir değişme olur. Zira Hamdi Paşa'nın gözlerini iktidar ve mevki hırsı bürümüştür. Yeni Turan'a olan nefretini Kaya'ya tevcih ettiği zaman Oğuz'un politikasını "Türklük maskaralığı" diye niteler (s. 117) ve Kaya ile ilk kavgalarını ederler. Kaya uzun müddet kinini ve nefretini devam ettirir, fakat herkesle beraberken, duygularını, tıpkı Handan gibi gizler. Kaya ile Hamdi Paşa'nın aralarının tamamen açılması, sosyal kanunların görüşülmeğe başlaması ve kadın eğitimi meselesinin ele alınmasına kadar gecikir. Yeni Osmanlıların çok şiddetli muhalefeti karşısında "kadınlarla erkeklerin müsavi tahsili bir kere daha feda" edilir (s. 160) ve Kaya o geceden itibaren Paşa ile odasını ayırır. Hamdi Paşa Kaya'nın bu davranışını "Kaya'nın bu gece Tatar damarı tuttu" (s. 161) diye tavsif

etmekle birlikte Kaya'nın bu ısrarı karşısında, Hamdi Paşa, politikalarını değiştirmeye karar verir. Yeni Turan iktidarın üçüncü yılındadır. İki şehir tam mânasıyla gelişmiş durumdadır: Bursa ve Adana. Asım, Hamdi Paşa'nın politikalarını değiştirmek istemesi karşısında şiddetle isyan ederek, zaten dayanacakları fazla bir kuvvet olmadığını bu iki şehri örnek vererek anlatır:

"Zaten bu muhalefet akıllı adamları aldatmamıştı. Yalnız köylerde tesir yaptık, bu da gelecek intihabatta bize kazandırabilsin diye. Bu yegane fırsatımızı köylülere karşı esasatımızı değiştirerek kaybedemeyiz. Hatta biz, bugün bütün Yeni Osmanlılar bir teceddüd-i ictimaî lâyihaları lehinde rey bile versek avamda uyandırdığımız ve her gün büyümesine çalıştığımız taassup dalgasına mukavemet edemeyiz. Bu beni bile endişeye düşürecek kadar büyüyor. Oğuz mesela Anadolu'da baştan başa mektep açtı, tahsil-i ibtidaîyi mecburî yaptı. Şiddeti sayesinde ibtidaî tahsili almamış bir Anadolu çocuğu yok. Sonra, Anadolu'nun yolları, şimendöferleri; ve tedricî bir refah başlatmadı, değil. Geçen bayramda Bursa'ya gittiğim vakit şehri tanıyamayacaktım. Şehre girmeden sırayla mamur fabrika bacaları... Şehir bir sıra otel ve her türlü vesait-i medeniye ile dolu... Hatta Keşiş'in dişli şimendöferi ve Keşiş üzerindeki yeni otel bile onun muvaffakiyetlerinden. Bursa kendi memleketi diye de belki; elektrikleri, yolları, şimendöferleri ziraati ve zengin banyoları ile zengin bir ahalisi var. Fakat orada bile onun şiddetinden ve biraz çok kaçan içtimaî teceddüt lâyihalarından ürken, onlara muarız pek muarız bir ekseriyet-i mahsus.

Sonra, Adana. Adana bir yeni Mısır bilir misiniz? Ertuğrul oraya vali olalı dört nala gidiyorlar, oranın hayat-ı iktisadîsi pek çabuk inkişaf etmiştir. Orada Türkler Müslümanlar çiftçi, Hıristiyanlar fabrikacı, iki unsur da ne kadar zengin bilir misiniz? Bunlar başta olarak öteki Anadolu eyaletleri de ikinci, üçüncü derecede ilerliyor. Ahali daha az tembel, vesait-i nakliyenin uzak yer ahalisini gözlerini açıp kapayıncaya kadar daha medenî yerlerle temasta bulundurması, onları ne kadar değiştirdi bilseniz (s. 123-124).

Bu gelişmenin sebepleri, üç yıldan beri "redif toplanmaması". Anadolu'da "hepsi Avrupa'da tahsil etmiş birçok çiftçi genç Turanlı"nın bulunmasıdır (s. 124).

Hamdi Paşa ise bunu son üç yılda savaş olmamasına bağlar. Dördüncü yılda muhalefetin hazırladığı taassup fırtınası istenilen duruma gelmiştir. İmparatorluktan ayrılmak isteyenler, Oğuz'dan başkası tarafından yapılsa mutlaka kavuşacakları emelden mahrum kalınca, onun aleyhine dönerler. Ancak, Meclis'in son toplantısında, aile saadetine yeniden kavuşmak isteyen Hamdi Paşa, Oğuz ve Ertuğrul'un getirdiği kadın tahsili lâyihasını kabul eder.

Bu davranışı gerçekten Kaya'nın yumuşamasına sebep olur, fakat saadet çok kısa sürecektir. Hemen aynı gece Oğuz'un Fatih Camii'nde bir deli tarafından vurulmasını Kaya' dan gizleyen Hamdi Paşa, onların son anda görüşmelerini engeller ve Kaya'nın mutlak nefretini kazanır. Oğuz öldükten sonra, Kaya'nın yapmış olduğu

evlilik anlaşmasına bağlı kalması, artık lüzumsuzdur ve Kaya, Hamdi Paşa'ya bütün nefretini haykırarak o evden, hiçbir şey almadan, oraya geldiği kıyafette çıkar, gider. Onun o günkü hâlini Asım, "düşman ordusuna dalan bir Atilla, dünyayı altüst eden bir Cengiz sükûneti var"dı diye anlatır (s. 164).

Oğuz'un ilk Türk hakanının adını taşıması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başşehrinde yetişmesi ve ölümünden sonra yerine geçen şahsın adının Ertuğrul olması, bir çeşit tarih tekerrürünü hissettirmek isteyen bir sembolizme sahiptir.

SON ESERİ

Yeni Turan'ı yine son derece hissî bir roman takip eder[1]. 13 Eylül-12 Aralık 1913 tarihleri arasında *Tanin* gazetesinde tefrika edilerek 1919'da kitap hâlinde neşredilen bu eser, ikinci baskısında değişikliklerle yayınlanır. Yazar önsözde bu değişikliklerin "lisan mübalağaları", "vak'aların bariz tezatları" olduğunu söyler. Şahıslardan Donna Ancelo değişmiş, mekân Mısır'dan Güney Avrupa'ya alınmıştır. Ayrıntıdaki bazı değişiklikler bu çalışmanın konusu bakımından önemlidir ve bunlar işaret edilecektir.

Romanın konusunu, meşhur romancı Feridun Hikmet ile kendini Avrupa'da kabul ettirmiş Kâmuran adlı bir ressam kız arasındaki aşk teşkil eder. Bu basit konu, Feridun Hikmet'in Kâmuran'ın erkek kardeşi Asım'ın eski karısı Mediha ile evli ve iki çocuk babası olması, Feridun Hikmet'in karısı ve sevgilisi arasında kalarak ama, her ikisini de terketmek istemeyişi, Mediha'yı erkek kardeşi İbrahim'den kıskanması ve benzeri karışık şahsî münasebetlerle gelişir. Bir hariciyeci olan Asım, kızkardeşiyle beraber Avrupa'da bulunmaktadır. Kâmuran'ın yetişmesi batılıdır, hemen hemen bütün hayatı Avrupa'da geçmesine rağmen o, davranışlarıyla tamamen yerli ve tabiîdir. Asım, daha önce kendi hayatını berbat etmiş olan Feridun Hikmet ile kızkardeşi arasındaki aşka müsaade etmez, Kâmuran verem olur ve ölür. Feridun Hikmet ise kızı Nerime'nin ölümü üzerine İstanbul'a döner. Roman Çamlıca'da başlar. Kâmuran'ı takip arzusunu yenemeyen Feridun Hikmet'in Avrupa'ya gitmesiyle mekân Almanya'ya aktarılır. İkinci baskıda romancının yaptığı en büyük değişiklik, eserin sonuna aittir. Feridun Hikmet yazdığı son eseri Kâmuran'a ithaf eder. İkisinin burada biten maceralarından sonra, kitabın ilk baskısında Kâmuran-Asım münasebeti üzerinde durulur. Genç kızın bedbahtlığı, çalışmaları ve iki kardeşin birbirine yakınlığı Kâmuran'ın ölümüne kadar anlatılır. İkinci baskıda ise, "Saadet Köşkü" ve "Saadet Köşkün'ün Sahipleri" adını taşıyan son iki bölümde, Kâmuran'ın bir gazetede çıkan ölüm haberi ve gazeteci Ahmet Şefik'in Saadet Köşkü villasında oturan Asım'ı ziyaretle, Kâmuran'ın orada muhafaza edilen hâtırası ve resimleri hakkında yazdığı uzunca bir makale ile biter. Bu bitiş *Handan*'ın sonunu hatırlatır.

[1] İlk baskı 1919 Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul, 251 s. (Dış kapak 1920); 2. bsk. 1939, İstanbul, Ahmet Halit Basımevi. İncelemedeki sayfalar bu baskılara aittir. Eserin diğer baskıları: 3. bsk. 1944, Ahmet Halit Kitabevi, 7. bsk. 1971.

Yaşanan macera ile ilgisi olmayan kimselerin dışardan bakışları ile romana son verilmesi, Halide Edib'in sevdiği bir tarzdır. *Ateşten Gömlek*'te de ironik bir tarzda bu şekle baş vurur.

Son Eseri romanının kahramanları her halde Halide Edib'in zihninde uzun süre yaşamış olmalı. Zira, 1908-1909 yılında *Tanin* gazetesinde neşredildikten sonra *Harap Mabetler* kitabına da aldığı "Feridun Hikmet'in Jurnalinden" adlı üç hikâyesi vardır[2]. Bu hikâyelerde Feridun ile kardeşi İbrahim'in annesi ve babası ile olan münasebetleri, onların ölümünden sonra iki kardeşin birbirlerine olan düşkünlükleri ve Asım ile evli Mediha'nın Feridun'la ilgisi, kadını başlangıçta çok sahte ve suni, gösterişli bulan Feridun'un, sonra onu "muhabbeti arzu olunan" bir kadın olarak görmesi ve altı ay sonra kendisinden "beş altı yaş büyük, iradetli, mütehakkim ve muhteris olan bu kadının" kendisine âşık olduğunu anlaması ve Asım'ın karısını almak üzere döndüğü zaman Mediha'nın büyük bir açıklıkla Feridun'a kendisiyle evlenmek isteyip istemediğini sorması ve evlenmeleri anlatılır. Üçüncü hikâyede Mediha'nın sertliği, huzursuzluğu yüzünden Feridun'un bedbahtlığı hikâye edilir. "Evvela Mediha'nın güzel, nazik tavırlarını gördükçe, gurura benzer bir şey kalbini kabartırdı. Fakat keşke o kadarcık yaldız veren Avrupa'yı hiç görmeyeydi. Terbiyesi, tahsili ve fıtraten pek ince ve doğru olmayan bir Türk kadını üzerinde Garb'ın derin mezayası hiçbir tesir hasıl etmeyip de, yalnız ahlâksızlıklarının nasıl çirkin, bârid izler bıraktığını, hayatının en müstesna senelerini mahveden alâımımla anladım"[3].

Mediha'nın İbrahim'e olan ilgisi ve Feridun'un kıskançlığı, İbrahim'in Anadolu'ya gitmesiyle biter. İbrahim orada bir memur kızı ile evlenir. "Şimdi o cevval, ateşîn, hayatla kaynayan çocuk bugün evinde köylü bir kadının Anadolu telaffuzlu çocuklarına bakıyor. O kusursuz üniforması ile o kadar canlı gıptalar, zaaflar uyandıran zabit, belki pis bir gecelikle bir köy kahvesinin köşesinde ölmüş bir betaetle sürünüyor" (s. 88).

Mediha ile Feridun dört çocukları ile sakin bir hayat yaşarlar. Mediha da artık "koket" değildir, epeyce ihtiyarlamıştır.

Halide Edib'in *Yeni Turan*'dan önce yazılan bu hikâyesinde ilgi çekici bir cümle ile yer almaktadır. O *Yeni Turan*'da Anadolu'ya yeni Türkiye'nin fışkıracağı bir kaynak gözü ile bakarken, burada hiç de Anadolu hakkında müsbet bir duyguya sahip görünmez.

Hikâyelerde yer alan bu maceralardan *Son Eseri* romanında da bir iki cümle ile bahsedilir. Yalnız Feridun Hikmet'in dört çocuğundan ikisi ölmüştür.

Romanın ideal kadın kahramanı Kâmuran, Mediha'ya bir tezat teşkil eder. O, Batı medeniyetini hazmetmiştir. Anasız bir çocuktur. Halasının yanında büyümüştür.

[2] "Feridun Hikmet'in Jurnalinden", *Tanin*, nu. 141, 150, 176, 21 Kânunevvel 1908, 30 Kânunevvel 1908, 27 Kânunsani 1909.

[3] *Harap Mabetler*, 2. tabı 1924, Orhaniye mat., s. 81.

Kardeşi Asım, "bir Sultaniye talebesi"dir (s. 116). İki kardeş birbirlerine düşkündüler. Asım pek iyi olmasa da resim yapar. Kâmuran onları "sonra Mikel Anj'ın büyük tablolarının verdiği derin bir heyecan-ı bedi-i ile seyr" (s. 116) eder. Asım iyi keman çalar. Avrupa'daki elçiliklerden birinde elçi olan babasını Kâmuran, sadece Asım'ın düğününde görür. "Kardeşimin de hariciye memuru olması, belki babamın mesleğinin tesirindendi. Bütün bu mesleğin bize verilen terbiyeye de dahil oldu. Bu, bana beli kırılacak gibi ikiye ayrılmış ince bir Fransız mürebbiyesi getirdi" (s. 117). Mürebbiye bütün gün piyano çalar ve resim yapar" Kâmuran dokuz yaşında iken Asım, Mediha ile evlenir. Mediha yirmi beş yaşındadır. Fransızca bilgisi ve serveti dolayısıyla Asım'a eş olarak seçilmiştir. "Müstakbel sefir karısı olacak bir kadın Fransızca bilmeli" (s. 118). Asım yirmi üç yaşında Paris sefareti üçüncü katipliğine tayin edilmiştir. Önce bu evlenmeyi pek istemezse de, Mediha'yı görünce âşık olur.

Mediha sarışın, güzel endamlı bir kadındır fakat basittir. Kâmuran Asım'ın evlenmesini kıskanır, fakat yine de Mediha'yı sever ve ona yaklaşır. Asım'la Mediha'nın Avrupa'ya gitmelerinden sonra Kâmuran için "ciddi bir tahsil devresi" başlar. "Dame de Sion'lara gidip kapandım. Ruhunun bütün fırtınalı ihtiyacâtını boya fırçasıyla kanavaya tevdi eden genç hülyaperver bir sör ilk sanat ve heyecan hislerimi ruhumda ciddi surette vücuda getirdikten sonra, hayat-ı müstakbelemin müzeler ve muhallclat-ı nefise ile mâli bir şehirde, bütün bunlara merbut olarak geçmesini tabiî bulmama sebep oldu. Ondan uzun uzun bahsetmeyeceğim. Yalnız mermer ve loş mabetler içinde vahşi bir bekâret-i ruh ve dimağla Allah'ın olmak ne demek, o kadın bana öğretti. O iyi bir Katolikti. Ben iyi bir Müslümanım" (s. 119).

Sonraki baskılarda bu kısım biraz farklı anlatılır. Sörün adı "Hemşire Terez" olarak tasrih edilir. Kâmuran üzerinde, iyi bir misyoner olarak işlediği de belirtilir "Tabiî olarak kuvvetli bir Katolikti. Beni de Hıristiyan yapmaya içten içe uğraştı Muvaffak olamadı, fakat bu bana kuvvetli bir din hissi aşıladı. Belki bir aksülâmel belki mizacımın tesiri, herhalde Dame de Sion'dan kuvvetli bir Müslüman olarak çıktım. Ne ise bu ilk yetişen bir kız için iyi bir şey, çünkü insana derunî bir ahlâk inzibatı aşılıyor. Azıcık da vaktinden evvel koca düşünmek, önüne gelen gence âşık olmak gibi o yaşta çocukları haylaz yapan şeylerden kurtarıyor".

"Hemşire Terez'in tesiriyle benim kadın kahramanlarım Allah'a, âşık olanlar insaniyete ömrünü vakf edenlerdi. Ders, musiki, resim, Hemşire Terez ve o zamanlarda beş vakit kıldığım namaz kalbimi, kafamı doldurdu" (s. 83-84).

Kâmuran Avrupa'da yaşadığı yıllarda da bu topraklarda İslâmiyet'in nasıl kötülendiğine şahit olur "Avrupa'da daima Müslümanlığın kadınların menafiine mugayir olduğunu, kuvvetli delillerle söylediklerini işittim. Fakat ben bir dimağ kadınından ziyade bir kalp kadınıyım. İslâmiyet'in sırf aşk üzerine tesis ettiği izdivaç ve aşk devam ettikçe aile denilen şeyin çürüklüğünü ve yokluğunu kabul edişi, bir sözle senelerce teessüs eden bir yuvayı zir ü zeber edişi; tabiî geliyordu. Tabiî hayatımın son tecaribi beni değiştirdi, bu esasât üzerine hareket gayr-ı kabil ve insaniyete mugayir olduğu-

nu anladım. Fakat ona rağmen, hayat, aşk fırtınasıyla her şekil ve levninde alt üst olan deniz! Onun üstünde en metin izdivaç gemileri bir fındık kabuğu gibi batıp gitmiyor mu" (s. 119-120). Kâmuran, sevmeden evlenmenin aleyhindedir (2. bsk., 53).

Asım'ın karısını çok sevmesine rağmen, ona tahammül edemeyen Mediha dört yıl sonra Avrupa'dan döner, *Servet-i Fünun*'a yazan Feridun Hikmet'le evlenir. Asım'ın Viyana'ya ikinci kâtip olarak tayininden sonra, Kâmuran henüz on dört, on beş yaşında iken ağabeyine bakmak için Avrupa'ya gider. "Viyana'da dört odalı küçük bir apartman"da otururlar. "Mediha'ya ait eşyalar zaten gitmişti. Onun parlak ve bizim gibi eski, antika olmuş hayat ve menazır içinde yaşayanları muazzep eden, süslü bir zevk-i selimi vardır. Onu son zerresine kadar kardeşimin apartımanından çıkardım. Gölgeli, kuytu, her eşyanın eski bir siması olan küçük bir yuva hâline sokmak için, kardeşimle Viyana'da kaldığımız dört sene müddetle yavaş yavaş çalıştık" (s. 123-124).

İki kardeş, birbirlerini anlayarak, müşterek olan edebiyat ve okuma zevklerini birleştirerek mesut yaşarlar. Kâmuran Asım'ın dostu olan Donna Ancelo'dan (ikinci baskıda Madam Anglez) İtalyancayı öğrenir. Fransızca ve Türkçenin yanında İtalyanca kitapları da okur. Hele Feridun Hikmet'in kendi hayatından aldığı ve Mediha'yı en çirkin hatlarıyla tasvir ettiği "İnhizam" adlı eseri (bu eserin adı da sonraki baskıda "İflas" olarak değiştirilmiştir, Asım'ın, sevdiği kadını yüceltmek için yaptığı portre ile tam bir tezat teşkil eder. Kâmuran bu romanla adeta bir Rembrandt portresini hatırlar. "Bu, Rembrandt'ın gölge, nur yaratan fırçasından, namütenahî suretle muazzam ve samandan fırçanın çizdiği bir sima idi" (s. 126).

Kâmuran, Feridun Hikmet'i önce yengesi Mediha'yı Asım'dan, çalarak onu bedbahtlığa iten bir insan olarak tanır, sonra yine çok müsamahalı bir insan olan Asım'ın sayesinde kitaplarını okur; daha sonra Berlin'de önce bir otelde çay içerken ve yine "Berlin'de Galerie National'in merdivenlerinden inerken, birinci katında çocuğu dirilten İsa levhası karşısında" otururken Feridun Hikmet'i görür (s. 132). İçinde bu adama karşı bir bağlılık uyanır.

Kâmuran'ın kardeşiyle anlaşamadıkları tek husus spordur. Kâmuran yüzmek, tenis oynamak, ata binmek gibi sporlarda bir süre Asım'ın arkadaşı, Kayservarî bıyıklara sahip, neşeli ve canlı bir ataşe militer olan Cemal'le arkadaşlık eder, fakat onun evlenme teklifini reddeder.

Asım'ın Roma sefaretine tayini "hayata kapısı kapanan kalbimin sanat için susayan, hasretlenen amâkına bol ve zengin bir güzellik, bir sanat denizi akmasına sebep oldu. İtalyanların muhteşem ve muazzam binalar, mabetler, ilahî levhalar ve pür-hayat heykeller şeklinde yaşadıkları kalp ağrılarını, elemlerini benliğime massederek yaşıyordum. Bu o kadar zengin bir menba idi ki kalbim eskilerin elem ve sanat müzesi olacaktı. Kendi isteklerim ve gayelerim, –bunlarda hiç hüviyetimin hududunu geçemeden tahaccür edecek, –bu müzede, öteki güzel ölülerle birlikte uyuyacaklardı" (s. 133).

Kâmuran memleketine on iki yıl sonra döner. "Biz, zavallı hiss-i milliyet ve vatanla büyümeyen Türkler, hususiyle böyle hayatı başka bir muhitte geçmiş olanlar, Türklüğe pek bigâne olmakla beraber yine bu memlekete dönüş, sonra, bu kendi ezelî ateşîn ihtişamıyla pek güzel olan ecdat toprakları, bütün kabiliyet-i tahassüsümü uyandırdı" (s. 134-135).

Mamafih, bu kız hiç de milliyetini kaybetmiş değildir.

Mediha ile birlikte Kâmuran'ın evini ziyaret eden romantik Münire, onun evini görünce, Feridun'un çok beğeneceğini tahmin eder: "Kâmuran'ın o kadar şairane bir evi var ki? Çilehane'den ötede küçük, eski bir ahşap ev, üstü menekşe gülleri, hanımelleri, yaseminler sarılı, evin üstünde birkaç tane eski büyük çınar var. Gölgesi altında Kâmuran'ın hasır koltuğu, yemek masası. Evde bir aşçı, bir de akrabasından ihtiyar bir kadından başka kimse yok. Tahta, boyasız tavanlı büyük odasında o kadar güzel resimler var ki, hele döşemesi tam istediğin gibi, eski usul, yumuşak yaylı iki köşe minderi, bir masa, bir piyano, namütenahî yeşillik ve gölge, hele kendisi bütün bunların arasında yerde sürünen uzun sade beyaz fistanlı; başında siyah, mutena bir yılan gibi ekrar tekrar dönüp kıvrılan saçlarıyla o kadar güzel, o kadar güzel ki" (s. 44).

Aynı dekoru kendi gözüyle gören Feridun da etkilenir. "Eski usulde bahçeye nazır dört penceresi var. Bunlarda bürümcükten krem perdeler takılı. İki yumuşak köşe minderi üzerinde koyu yeşil, eski nakışlardan alınmış, birer örtü. Her minderin yanında bir sehpa üzerinde iyi bakılmış, pür-taravet, yeşil palmiyeler ve kapı tarafındaki köşede piyanosu üzerinde mermerden münferit bir Venus de Milo. Bir tarafta sade, gül ağacından küçük yazıhanesi. Minderin birinin üzerinde İtalyanca Dante'nin eş'arı ötekinde bir keman, ortada eski bir vazo içinde beyaz güller, gümüş bir masa. Pencereye sarılmış menekşe gülü, hanımeli ve yaseminlerin yeşilliği; bahçede evi örten çınar gölgeleri; sonra hep bu yeşil gölgeler arasında duvarlarda mahzun görünen birkaç güzide tablo" (s. 51-52).

"Yazıhanenin üstünde Léonard'ın "Son Supe"sinden Hazreti İsa'nın başı asılmış. Bundan başka bir de Rossetti'nin uzun, esrarlı kadını var" (s. 52).

Bu iki tasvir ikinci baskıda şöyle değiştirilmiştir: Kâmuran'ın evi çok şairane, ahşap, eski üstü hanımeli menekşe gülü sarılı. Hele bahçedeki o iki büyük çınara bayıldım. Evin içi tam senin istediğin gibi Feridun. Alaturka döşenmiş. Hele resimleri, kız adamakıllı ressam değil mi Mediha? (s. 35).

Münire'nin bu tasviri ikinci baskıda daha bir konuşma havasına sokulmuş, ayrıntılar silinmiştir. Keza, yazarın ilk eserlerinde kısmen olumsuz bir anlam taşıyan "alaturka" kelimesini müsbet bir değer olarak kullanmış olması dikkati çeker.

Feridun Hikmet'in tasvirinde ise Kâmuran'ın dış görünüşündeki Batılılaşmışlığın arkasında, yerli zevkin bulunduğu mukayeseli olarak verilir:

"İlk gözüme çarpan köşe minderi ve üstündeki eski nakışlarla işlenmiş yastıklar. Kim derdi, hârici bu kadar Frenkleşmiş görünen bu kız köşe minderli bir odada

otursun, hangi eski mahalledeki bir kız gibi kasnak işlesin. Eski ailelerin Garplılaşması bizde daha uzun bir tekâmül geçirdiği için, daha ziyade içten gelme ve tabiî oluyor. Zevkleri birdenbire kitaptan alma, yabancı zevklerin taklidi olmuyor. İstemeyerek Münire'nin yepyeni, biblodan geçilmeyen alafranga odasını düşündüm. Onun bir de alaturka odası vardır. Fakat Bedesten'de Frenk müşterileri celp için düzülen suni Şark odaları gibidir" (s. 40).

Burada Milo Venüsü heykelinden de bahsedilmez fakat roman açısından anlamlı olan Rossetti'nin tablosu üzerinde durulur. Onun ıstırap çeken kadını ile Feridun'un kafası arasında Kâmuran bir benzerlik bulur ve Mediha'nın resim kültürüyle ilgisi olmadığını belirten bir konuşma yer alır.

Kâmuran tıpkı Handan gibi Avrupa'daki yaşayışıyla görünen bir Türk kadınıdır. Giyimi, zarafeti, meşgaleleri ile onu bir Avrupalıdan ayırmak hemen hemen imkânsızdır. Nitekim Feridun Hikmet onun her zaman kaldığı otelde İtalyan sanıldığını öğrenir. Oteldeki kâtip onun Türk olduğuna inanmak istemez (s. 155-156). Bu biraz yapmacık durum da ikinci baskıda değiştirilir (s. 91). Kâmuran daima başını örter. Daima ince bir zevkin belirtisi olarak sade ve güzel giyinir. Hareketleri ve her şeyiyle ölçülüdür. Bir hariciyecinin evini idare ettiği için bu suni âleme ayak uydurmuştur.

İkinci baskıda bu nokta üzerinde de çok durulur. "Ah bu sefaret muhiti denilen hayat... Bu ne kadar yepyeni bir roman mevzuudur. Ne kadar kendi başına havası ve insanları başka bir muhittir. İngiliz, Fransız, Türk vesaire güya oradakiler başka başka memleket ve millet temsil ederler. Fakat bunları bir arada görürseniz zihniyeti, giyinişi, hareketi ve ahlâkı hep bir örnek adamlar olduklarını derhal anlarsınız. Belki de tek tek fert olarak hususiyetleri vardır. Fakat bu hususiyetler sefaret muhiti denilen kudretli ve herkesi birbirine benzeten havada kaybolur gider. Bugün ben her hangi kalabalıktan, her hangi milletten bir sefaret memuru görsem derhal mesleğini tahmin ederim. (...)

"Bunların yalnız giyinişleri ve tavırları değil konuşuşları, düşünüşleri, herhangi vak'a karşısında hükümleri de hep birbirine benzer. Yemek yerken, tenis oynarken, sefaret memuru nasıl hareket etmeli? Bunları protokol kitabında değil muhitlerinden öğrenirler. Bunların içinde, edebiyatta, fikriyatta isim bırakmışları da vardır. Fakat ekseriyeti sefaret muhitinin haricindeki dünyaya yabancıdır ve zihniyetleri ne yaparlarsa yapsınlar sınıflarının tesirinden nadiren kurtulur" (s. 75-76).

Sefaret muhitlerindeki aşk münasebetlerinden bahsederek bu muhitte büyüyenin özelliklerini sayar: "Sefaret muhitinde büyüyen sadece evlenir, iyi giyinir, birkaç lisan söyler, hülâsa sefaret sınıfı ananeleri içinde yaşar" (s. 76).

Halide Edib'in ikinci baskıda yaptığı bu ilâve, belki de onun bu muhitleri tanımasıyla ilgilidir ve buradaki fikirlerini daha sonra yazdığı *Sonsuz Panayır* ve *Âkile Hanım Sokağı* romanlarında da devam ettirir. *Sonsuz Panayır*'da Nihat sefaret muhitine uyacağı için güzel ve kültürlü Safinaz ile *Âkile Hanım Sokağı*'nda, Tarık sefaret

muhitinden güzel ve iyi yetişmiş Nermin'le evlenir. Safinaz ve Nermin, cemiyet içinde olması gereken bu zümrenin Halide Edib tarafından çizilen ideal kadın tipleridir ve başlangıçlarını Kâmuran temsil eder. Fakat sonraki romanlarda sefaret tipleri üzerinde bu baskıda olduğu gibi uzun uzadıya durulmaz.

Romanın ikinci baskısında yine Kâmuran'la ilgili olarak yapılan bir değişiklik de onun ölümü ve sanatı ile ilgilidir. Verem olan Kâmuran, Mısır'da Ramla'da kardeşi Asım'ın kolları arasında ölür. Ölümünün yaklaştığı günlerde Kâmuran kendini sanatına ve dine verir. Feridun Hikmet'in resmini yapar. "Bu yalnız azap gecelerinde çaresizliği arasında son çare olarak kendisinde hiçbir şeyin şimdiye kadar gideremediği dinî hislerine ricat etmeğe başladı. Zaten pek şahsî ve ibtidaî bir mebzuliyet-i hisle inandığı Allah'a nurlu dünyaları, fezaları yarattığını görüyormuş gibi mutlak bir imanla sarılıyordu. Evvelâ bu çocukluğunda nîm-muzlim camilerde başları yerde, kalplerinden bütün istek ve azaplarını, günah ve nedametlerini, muazzam bir ses şelâlesi gibi birleştirerek kurşunî kubbelere, göğe çıkmak için hücum eden, çarpan duaları hatırlıyordu. Bütün hâtıratı loş camiler, mezarlıklar, duakâr insanlarla doluydu. Ve kendi her gece Feridun'un müşfik gözlerle çocuğun başı üzerine eğilen portresi yanında dizleri üstünde dua ediyordu. Evvelâ, sessiz ve kuru olan bu dualar sonraları canlanıyordu, dilini bulmuş bir kalp sadegîsi ile her şeyi Allah'a söylüyor, söylüyordu. Bunlar o kadar insanî, o kadar ince hasretle doluydu ki, kendinin evvelâ utandığı küçük kıskançlıkları, kalbinde Feridun'un ailesi içinde takayyüdler, şefkatler arasında yaşayışının en basitini canlandıran muhayyilesinin azabını kesik ve ateşli bir sesle söylüyor, söylüyordu" (s. 242243).

Hüsrana uğrayan aşkın Kâmuran'ı sevkettiği din duygusunun yukardaki ifadesinde Hıristiyanî bir hava bulmamak imkânsızdır. Adeta Meryem ile İsa'nın resimlerinin yerini, bir çeşit aşk ilâhı yerine koyduğu Feridun'un resmi almıştır –bu resimdeki Feridun'un kızı ise onun vicdan azabını besler– ve bu tarz tamamiyle mücerret olan İslâmiyet'in dua şekline asla benzemez. Bu bölüm ikinci baskıda çıkarılmıştır.

Kitabın ikinci baskısında Kâmuran'ın dünya çapında şöhret kazanmış bir ressam olduğu belirtilir. Viyana'daki bir resim sergisinde "Saadet Köşkü" adlı tabloyla dikkati çekmiş, fakat uzunca süren hastalığının sonunda Nis'te ölmüştür.

1913 yılında Şafak gazetesinin Fransa muhabiri Ahmet Şerif Monte-Karlo'dan yazdığı makalesinde Kâmuran'ın Saadet Köşkü adlı villasında yaşayan ve Donna Ancelo ile evlenmiş bulunan Asım'la bir röportaj yaparak Kâmuran'ı okuyucularına tanıtır. Asım kardeşinin ölümünden sonra, Saadet villasını almış ve Monte-Karlo'da yerleşmişti. Asım kardeşinin ne istediğini bilen ve istediğini alana kadar direnen, istediğinin dışında bir şeyle avutulmayan bir tip olduğunu söyler (s. 128). Yaşadığı hayat "sefaret kâtibinin kardeşinin klasik hayatı" idi. "Mamafih bu hayatla, yani bizim gibi mesleği sefaret memurluğu olanlarla çok alay ederdi. Fakat resmiyete onun kadar riayet eden, sefaret muhitine o kadar uyan bir kadın nadir görünür. Resminden göreceksiniz ya.. Böyle bir muhite yaraşan tipte bir kadındı" (s. 163-164). "Resim

merakını hiçbir zaman ciddi" tutmamıştır (s. 163). Ahmet Şerif, ıstıraptan kıvranırken çirkin gibi görünen kaktüsleri, çiçek açmış olarak Kâmuran'ın resminde görür. "Ayışığında Kaktüsler" adını taşıyan tabloda bu çirkin bitkiler, "hepsi büyük bir realizmle fakat ressamın koyduğu adeta insanî bir mâna ile resmedilmiş"tir (s. 167). Bu tablo Kâmuran'ın son eseridir. Istırap tablolarıyla meşhur olan Rossetti sadece ruhî durumların bir ifadesi olarak kalmaz, sanatkâra tesir eder.

Tıpkı Handan gibi Avrupa'daki yaşayışı ile oraya uyan ve şahsiyetini asla kaybetmeyen, bilakis kendisini yetiştiren Kâmuran, Batı medeniyetini hazmetmiş, içine sindirmiş bir kadındır. Züppe değildir. Özentisiz olarak Batı medeniyetini kabul etmiş ve onun içinde yaşayan ve bizde taklit tesiri uyandırmayan insanların farklılıkları, ancak eski yaşayış içine girdikleri ve başkalarıyla karşılaştırıldığı zaman ortaya çıkar. Bu gibi ayrıntı arasında Kâmuran'ın kaçgöçten uzak oluşu, beş çayı, evde köpek beslemesi de sayılabilir. Fakat her şeyden önce Kâmuran seçmiş olduğu meşgale itibariyle yepyenidir. Eski Türk cemiyetinde ve yaşayışında ressam hanım düşünülemezdi. Bu romanın kadın kahramanının modeli ilk Türk kadın ressamı Müfide Kadri'dir. Nitekim Halide Edib romanını ona ithaf etmiştir.[4]

Kâmuran hem vücut hem de ruh olarak tam bir olgunluğa erişmiştir. Onun karşısında, suni olarak ruh olgunluğuna eriştiğini sanan Münire ile basitliğine rağmen bedenî ihtiyaçlara cevap vermesiyle erkekleri büyüleyen Mediha yer alır. En aşikâr mukayese de Mediha ile Kâmuran arasındadır. Asım tamamen ruhtur, onu Mediha'ya çeken maddî ihtiyaçlarıdır; aynı şekilde Feridun da kendisinde hayvanî duygular galip geldiği için Mediha'ya tutulmuştur. Ancak o, bir yazardır ve zamanla bu aşk geçmiştir ve Feridun ruhundaki boşluğu dolduracak kadını arar. Münire o kadar basit ve suni olmasa belki bu ihtiyaca cevap verebilirdi. Feridun onun kafasını kötü istif edilmiş bir kütüphaneye benzetir (s. 18). Ancak duygularında tam bir dengeye sahip olan Kâmuran bir anda Feridun'u cezbeder. Onun Feridun'a bağlanması ise bir masal kahramanına karşı duyulan hayranlığa benzer.

Asım tam bir centilmendir. Hastalığı sırasında kardeşine yardım etmiş bulunan Feridun Hikmet'i daha önceki kötü hatıralarına rağmen evine davet etmek nezaketini göstermiştir. Fakat Feridun ilkel bir insandır ve Mediha'yı eski kocasından kıskanmasına, bir de Kâmuran'ı kardeşinden kıskanma duygusu eklenince, bu davete cevap bile vermez (s. 101). Asım bu davranışıyla tam mânasıyla ölçülü ve Avrupaî bir insan olduğunu isbat eder.

Feridun Hikmet kendisiyle hayli mücadele ettikten sonra Kâmuran'ın peşinden gider, Almanya'nın bir sayfiye şehrinde onunla güzel, unutulmaz günler geçirir ve kızının ölümü üzerine alelacele karısına döner. Kâmuran bu en güç anlarda sükûnetini hiç bozmadan ona yardım eder. Yetişme tarzını pek bilmediğimiz Feridun, Batı kültürüne hâkimdir, yerli zevkleri de vardır, duygu ve davranış bakımından olmasa

[4] Malik Aksel, "İlk Ressam: Müfide", *Sanat ve Folklor*, İstanbul, 1971, s. 245-247

da kafaca ideal bir tiptir. Bir bakıma *Seviye Talip* romanının Fahir'ine benzetilebilir. Her ikisi de sevdikleri kadına karşı zaaflarını frenleyemeyen ama yine de içlerinde kalmış bir ahlâk duygusu ile sonlarını tayin eden insanlardır.

Birinci baskısında İtalyan, ikinci baskısında "fazla hassas ve edebiyata meraklı ihtiyar kızlar"ın Cermenler arasında daha çok bulunacağı düşünülerek Alman diye tanıtılan Donna Ancelo –ki ikinci baskıda Asım'la evlenir– Feridun'un Almanya seyahatinde daima gençlerin yanlarında bulunur, Feridun'la Türk edebiyatı, Genç Türk hareketi, politika konuşur. Romantiktir. "Türkiye'deki inkılâp onun vatanperver İtalyan ruhunda derin bir iz yapmış"tır (s. 173). Donna Ancelo'nun en bariz vasfı dindarlığıdır. Kâmuran, Feridun'la birlikte yaptıkları bir göl gezintisinde " huşu ile ibadetle, secde ile Fransızca Gounod'nun Ave Maria'sını" söyler (s. 176) ve şarkının sonlarına doğru Feridun Kâmuran'a "Madonna" diye hitap eder.

İkinci baskıda bu imaj da geliştirilmiştir. Madam Anglez başlangıçta söyleyen Almanca şarkıya katılmaz, sadece Heine'den olan şarkıyı kendinden geçerek dinler ve sonra "Kâmuran bu akşam senin yüzün on dördüncü asrın Madonna'sına benziyor" der (s. 98-99). Her halde bu değişiklik Halide Edib'teki tekâmülü göstermesi bakımından önemlidir. Zira bu Hıristiyanî îmaj, elbette ki bu kültürle yetişmiş bir Katoliğin ağzına daha çok yakışır. Bu benzetme Feridun'da bir ferahlık uyandırır, kendini bir mabette dua eder gibi hisseder. Kültürlü bir kadın olan Madam Anglez bu benzetmeden hemen sonra Meryem'den bahsetmeğe başlar: "Meryem mefhumunun Katolik mezhebinde ve harsında oynadığı rolü anlatıyor. Protestanlık ile Katoliklik arasındaki farkın sırf Meryem Ana mefhumundan geldiğini söylüyor. Anlaşılan kendisi Katolik!"

"Tevekkeli cenup halkı, yani ekseriyetle Katolik olan Avrupalı, Protestandan his itibariyle daha derin daha ilerde değildir Feridun Bey. Protestan halkı okumuştur, birçok şey bilir, fakat hiçbir zaman bir İtalyan, bir Avusturyalı, bir İspanyol köylüsü kadar hayatı tam mânasıyle tatmamıştır. Hiçbir erkekle temas etmeden aşkı tadan kadın... Kadın olmadan ana olan kız. Bu mefhum biz Katoliklere Protestanların hiçbir zaman anlamayacakları mistik bir aşk mefhumu vermiştir. Yalnız bir Katolik kadın hem bekâretini muhafaza eder, hem de aynı zamanda aşk kadehini son damlasına kadar içebilir.

Bunu bir nevi din propagandası diye söylemediğine eminim" (s. 125-126). İlk baskıda Feridun Kâmuran'a yazdığı mektupta bol bol Hıristiyanî imajlar kullanır ve Dante'den bahseder.

"Sizi mukaddes kitapların haber verdiği ilâhî bir sima gibi telâkki ettim. İlk, önünüzde ibadetim simanıza ait oldu. Ne idiniz? Nereden geliyordunuz? Onu sormadım. Çocukluğumdan beri semavattan bir şey dileyip de ne olduğunu vazıhan bilmediğim şeyin siz olduğunu bildim (...)

"Yüksek şeylerin, nezih şeylerin, ulvî şeylerin de ebedî bir bağ olabileceğini,

cümle-i asabiyeye olduğu gibi onlara da esir olunabileceğini hissettim. Bahçenizin yeşil gölgesi cennete ve Allah'a götürecek Dante'nin irfanı gibiydi. Ve siz de benim için Beatris'ten başka bir şey değildiniz. Bazen susarken, bazen de söylerken sesinizin, gözlerinizin, ellerinizin ve nefis vücudunuzun bütün evzaı arkasındaki arz-ı mev'udu yavaş yavaş nasıl seziyordum. Nasıl annemle gördüm zannettiğim şeylerin daha tam, daha beşerî, daha bütün ruhun atşını teskin edecek feyzle ruhunuzdan aktığını hissediyordum" (s. 93-94). Dante-Beatris imajı tekrarlanır (s. 98).

Bu imaj da ikinci baskıda daha umumî olarak Âdem ve Havva imajına döner: "Âdem'i cennetten kovduran Havva olduğunu söylerler. Ben derim ki, insanı tekrar kalp ve fikir cennetine eriştirebilecek kudret kadındır (s. 67).

Feridun'u şahsî hayatıyla ve Kâmuran'la bir süre için uğraşmaktan vazgeçiren 1908 ihtilâlidir. Bu ihtilâlin fedailerinden biri de İbrahim'dir. İbrahim, Feridun'un kıskançlığının yarattığı kırgınlıkla Anadolu'ya gittiğinden beri değişmiştir. Anadolu'da evlendiği memur kızı olan karısının ölümünden sonra Rumeli'ye geçmiş ve ihtilâle karışmıştır. Çelik gibi bir iradesi vardır. "Büyük bir ihtirasla, fedakârlıkla, itiraf ederim, azıcık kör bir ifratla bir inkılâpçı. Bir zaman için itikadâtı yanında beni de sürükledi. Fakat ben uzun müddet için bugünün müfit adamı olamayacağımı çoktan anladım. Onun nasıl genç ve mutlak bir ihtirasla arkasından gittiği bir maksadı varsa beni de hiç bırakmayan elim bir mazim var, güzel ve ezelî bir genç kız siması var" (s. 143-144). 31 Mart vak'ası Feridun Hikmet'i ferdî duygularından kurtaramaz ve eski masal şehzadeleri gibi sevgilisini aramağa çıkar.

İbrahim'le ilgili olan bu bölüm de ikinci baskıda geliştirilmiştir. Her şeyden önce, İbrahim en çok kullandığı fedaîlik kelimesini Feridun'a izaha çalışır. "Fedakâr kelimesinden alelâde kendini başkalarına hizmetle, şahsî menfaatlerini unutmağa çalışan adam anlarız. Fedaî muayyen bir fikir için her şey, ama her şeyi fedaya karar vermiş insandır. Bunda can, mal, bir para etmez. Hatta kanunun men ettiği herhangi hareketi ihtiyar etmek bile fedailiğin vazifeleridir". Bu vazife "yepyeni bir memleket yaratmaktır", bu uğurda ölen "şehit", öldüren "gazi"dir. Yeni memleketin esasları "bütün mânasıyla meşrutiyet... temelinden damına kadar yenileşecek bir idare"dir, fakat Feridun'un bütün gayretine rağmen bu idareyi vuzuhla tarif edemez. İbrahim fikir tarafı "azıcık çocuksu" görünse de Feridun gibi "hasta şekilde münevver olanları bile derhal elektrikler. Onda o kadar dinî bir vecd" vardır (s. 102). İbrahim, Feridun'un endişelerine karşı onu itham eder.

"Korkutuyoruz, çünkü siz çökmüş bir âlemin heyulalarısınız. Çünkü siz Frenklerin tabirince yumurta kırmadan omlet pişebilir sanıyorsunuz. Bize sizin gibi adamların lüzumu yok. Bize yepyeni insanlar, hiçbir şeyden korkmayan insanlar lâzım" (s. 102-103).

İbrahim'in "yepyeni insanlar dediği tabiî çocuklardır". "Kendi mazisini de unutacak kadar yeni bir emelin esiri, daha doğrusu âleti" olan ve "bu emelin vücut bul-

ması için elzem olduğuna kanaat ettiği hareket bir cinayet bile olsa onu yapmak için hiç tereddüt etmeyecek. Korkunç fakat dikkate değer bir zihniyet... Muzır fakat zaman zaman bir cemiyeti yenileştirmek için belki, elzem olan bir iman"a sahipti (s. 103). İbrahim artık zihniyet olarak Rumeli'yi benimsemiştir. Feridun onun sözlerini çoğu zaman "insanı güldürecek kadar basit" ve "ibtidaî" bulur. "Fakat buna rağmen imanı, ateşi biraz yavaşlamış olan hayat tempomuza baş döndürücü bir sürat veriyordu. İhtilâl denilen kelimenin mânasını bana İbrahim sezdiriyordu. Eski bünyenin bütün yerleşmiş, teessüs etmiş kudret ve âdetlerini kökünden koparıp atmak isteyen, kör fakat önüne geçilmez bir hayat kasırgası" (s. 104). Feridun kardeşinin zihniyetinden "Maksat Adamı" adlı bir de roman çıkarır. İbrahim ise yeğenleri ile meşguldür, Şevket'e her akşam askerlik talim ettirir (s. 83).

Halide Edib ikinci baskıda İbrahim'e çok daha canlı ve yaşayan bir kişilik vermiştir.

İkinci baskıda Asım ile evlenen Madam Anglez, Halide Edib'in ilk devir eserlerinde hemen daima bir Türk-Müslüman erkekle münasebeti olan veya evlenen ecnebi-Hıristiyan kadınlardan biridir. Yalnız bu romandaki tip, güzelliğinden ziyade eşsiz aşkı, fedakârlığı, kültürüyle sadece, hayvanî arzuları temsil eden Mediha ile bir tezat teşkil eder.

Halide Edib'in Cumhuriyet sonrası yazdığı son devir romanlarında ise bu Avrupalı yabancıların yerini Amerikalılar alacaktır.

MEV'UD HÜKÜM

Halide Edib 1917 yılında *Yeni Mecmua*'da tefrika edildikten sonra kitap olarak basılan "Mev'ud Hüküm" adlı eserini Emile Zola'nın ruhuna ithaf etmiştir[1]. Konusu, Avrupa'da tahsilini yapan bir doktorun, Kasım Şinasi'nin İstanbul'a döndükten sonraki yaşayışının hikâyesidir. Avrupaî metotları çalışma sahasına uygulayarak başarıya ulaşan doktor, tedavi ettiği hastası Sara ile evlenir. Sara, yengesinin üvey kardeşidir ve annesi çıldırmıştır. Sara'nın, kocası Süruri'den aldığı bir zührevî hastalığı Kasım tedavî eder. Süruri'nin sefih hayatı ve hastalığı sonucu feci bir şekilde ölmesi üzerine Sara'da bir endişe başlar: Ya Süruri gibi ölürse veya annesi gibi çıldırırsa? Kasım böyle bir durumda, sevdiği Sara'yı "ani ve kati bir ölümle" öldürmeye söz verir. Sara ile Kasım'ın evlenmeleri Sara'nın üvey kardeşi Behire'nin hoşuna gitmez. Fakat Sara, kızı Atıfe ve Kasım mesutturlar.

Balkan Savaşı'na katılmak üzere Edirne'ye giden Kasım Şinasi'nin saadeti, Sara'nın saadetini çekemeyen Behire'nin uyandırdığı ve beslediği kıskançlık duygularıyla yıkılır. Karısının, asistanı olan ve Sara'nın ölen kocası Süruri'nin kardeşi Kâmi ile seviştiğine ve kendisine ihanet ettiğine inanan Kasım, Sara'yı öldürmeğe karar verir. Bu, bir cinayet değil, bir vaadin yerine getirilmesidir. Kasım, düşmüş bir kadının ölmesi gerektiğine inandığından, meseleyi tahkike bile lüzum görmeden, vaadini yerine getirir, Sara'ya uykusunda büyük dozda morfin şırınga eder.

Bu romanda Doğu ve Batı meselesi, bilhassa iki kahramanın yetişme ve çalışma tarzlarında görülür. Bu şahıslar Avrupa'da tıp tahsil eden, orada öğrendiklerini İstanbul'da birlikte uygulayan Kasım Şinasi ve Kâmi'dir.

Roman, "Avrupa'dan" kelimesiyle başlar. Romanın aslî kahramanı Kasım Şinasi doktordur, tahsilini Almanya'da yapmıştır. Babası "İstanbul'un en zengin Müslüman tüccarlarındandır. Kasım Halide Edib'in daha önceki romanlarında görülen tip-

[1] *Yeni Mecmua*, nu. 10-49, 13 Eylül 1917 - 20 Haziran 1918. Aynı yıl kitap olarak basılır (İstanbul 1918, Ayyıldız Matbaası.) Araştırmada bu baskı kullanılmıştır, sayfalar bu baskıya aittir. Kitabın sadeleştirilmiş ikinci baskısı 1968.
Halide Edib, Salih Zeki ile evlendikten sonra bir süre kocasının tesiriyle natüralist edebiyat akımıyla ilgilenmiştir. *Memoirs*, s. 208.

lerden çok farklıdır. Onun daha önceki romanlarında görülen Avrupa'da tahsil etmiş kahramanları, daha ziyade mütefekkir tiplerdir. Felsefe, sosyoloji, edebiyat veya sanat tahsil etmişlerdir. Bu romanda, birdenbire, müsbet ve cemiyeti kendi çalışmasıyla değiştirmeye muktedir yeni bir tip ortaya çıkar. Kasım, babasına benzer: "Babası da tıpkı oğlundaki gibi bariz olmayan, fakat eğilmeyen sebatı, teferruata itina eden ve müşkilât karşısında hiç titizlenmeyen demirden asabı, müsterih kafasıyla muvaffak olmuştur" (s. 3). Kasım Avrupa'ya zengin olma arzusuyla değil, ilim aşkıyla gitmiş, Avrupa'da sekiz yıl kalarak, tahsilini ve stajını tamamlamıştır.

Kasım, Halide Edib'in dış görünüşe önem vermeyen, şahsiyetini fikrî yapısıyla yaratan tiplerinden Oğuz'dan sonra ikincisidir: "Hayatında esvap, boyunbağı, bütün giyinmek teferruatı hiçbir yer tutmamakla beraber o enli omuzlarının, kuvvetli uzun vücudunun, çıplak başının, bol ve rahat esvapları içinde onu pek kibar ve calib-i dikkat gösteren bir şahsiyeti vardı" (s. 6). Kasım kocaman kafası, gülümseyen ağzı ile de dikkati çeker.

"Gözlerin sathından değil Kasım'ın tâ benliğinden gelen bu tebessüm, o dudakları ve gözleriyle insana bakarken, çocukluğundan beri, etrafındakilere yalnız ona karşı emniyet ve muhabbet hissi değil, aynı zamanda, karşısına geçilmesi gayr-ı kabil bir itaat ve teslimiyet arzusu ilham eder ve karşısındakiler hemen hiç ona mukavemet etmezlerdi."

"İşte böylece, genç, yakışıklı, âlim ve kabiliyetli bir doktor olarak İstanbul'a döndüğü zaman, hayatına vereceği istikamet hakkında muayyen bir kararı yoktu" (s. 6).

Kasım, Sirkeci garında, amcası Rifat Bey, karısı Behire ve Behire'nin üvey kardeşi Sara'nın kızı Atıfe tarafından karşılanır. Amcası ile karısı, Kasım'ın babasıyla birlikte oturmaktadırlar ve amca "samimi, muhafazakâr ve ciddi olan babasına nisbeten makul surette alafranga meşrep, müstehzi ve cemiyet hayatını sever" bir adamdır (s. 6). Sirkeci'de Kasım'ı karşılarken, "muntazam redingotu, sivri siyah sakalı ve tek gözlüğü" ile göze çarpar.

Şinasi bu ilk dönüş anında, bilhassa kadınlarda bir değişiklik görür: "Garda bekleşen kadınlar, tren Ayastefanos'a geldiği dakikadan beri bahçelerde, yollarda dolaşan insanlar, sekiz sene evvelkine nisbeten Şinasi'ye daha iyi giyinmiş ve daha serbest tavırlı görünüyorlardı. Memlekete gelirken, laboratuvarlarda, darülfünunlarda biraz gayr-ı şahsî surette ona tesir eden memleketin yeniliği karşısında, genç doktorun beyninde gayr-ı vazıh, uçucu fikirler birbirini kovalıyordu" (s. 7).

Bu tasvir, *Seviye Talip* romanının başındaki Fahir'in İstanbul'u görüşü ve tasavvur edişini andırmaktır. Ancak iki kahramanın yetişmeleri arasındaki fark onların meselelere bakış tarzlarına da akseder.

Kasım, amcasından hoşlanmazsa da yengesiyle ilgilenir: "Yengesi pek her gün tesadüf edilen bir sima değildir. Uzun, sağlam ve güzel vücudu üstündeki sağlam ve güzel başında, birdenbire yorulan, gayr-ı tabiîleşen gözlerinin altı ve kapakları göze

çarpan bir tezat yapıyordu. Kasım Şinasi'nin gözleri kadının dudaklarının kıvrımlarında da aynı yorgunluk ve hastalık izlerini aradı ve zihni birdenbire hükmünü verdi: İsterik bir kadın" (s. 9)

Kasım'ın insanlara bakışı ve onlar hakkında hüküm verişinde mesleği rol oynar. Kasım, Atıfe'yi ne kadar severse, amcasının oğlu Hayri'den de o kadar hoşlanmaz. Atıfe, canlı, oyun oynamasını, gezmesini seven bir kızdır, evde annesinin artık kendisiyle oynamadığından şikayet eder. Teyzesinin evini hiç değilse Hayri var diye tercih etmektedir. Ama o da oyun bilmez, oynarken üstünü kirletmekten korkar:

"Biraz Hayri'den şikâyet etti. Hiç oyun bilmiyordu. Üstünü kirletmemek için bildiği oyunları bile adamakıllı oynamıyordu. Kuvvetli değildi, koşamıyordu. Masal bilmiyordu, fakat Atıfe yine biraz onu seviyordu" (s. 12-13).

Halide Edib, çocuğun mutlaka çocukluğunu yaşaması gerektiğine inanır. Bu, onun sıhhatli yetişmesi için şarttır. Daha önce de *Raik'in Annesi* adlı romanında aynı konuyu işlemiştir. Atıfe dolayısıyle Kasım, onun annesi Sara ile de ilgilenir. Sara, Behire'nin baba bir kardeşidir. Ne Behire ne de Sara annelerinin birbirlerinden neler çektiklerini unutmamışlardır. Sara'nın annesi nihayet delirmiş ve tımarhaneye kapatılmıştır. Sara da asabî ve inatçıdır. Sevdiği, sefih bir erkekle ailesinin muhalefetine rağmen evlenmiştir.

Kasım Şinasi'nin doktor gözü, evine gitmemek için direnen Atıfe'ye de teşhisini koyar: "Ateşîn, anud, rakik fakat oldukça sinirli, muvazenesiz ve hasta bir kadının çocuğu" (s. 14).

Kasım, Sara'nın durumu ve Behire ile münasebetleri hakkında kendi babasından bilgi alır.

"Ne olacak, sefih ve yakışıklı bir adamla evlenmek için bütün ailesini darıltan hattâ terkeden bir kadın. Ailelerinden yalnız Behire kardeşiyle konuşur, o da enişte-si olmadığı zamanlar pek ender olarak evlerine gider. Kadın bir yere çıkmaz. Gittikçe sinir bastırıyormuş. Kocası haftada bir filan eve geliyormuş, onun için çocuğu pek bırakmaz. Her halde dik başlı bir kadın" (s. 14).

Kasım Şinasi, sevdiği erkekle evlenmek için, bütün aileye karşı gelen Sara'nın "çirkin ve cılız amcasıyla evlenebilen yengesinden daha tabiî ve şayan-ı dikkat olacağını" düşünür (s. 15).

Bütün bu tasvirlerde, şahıslar Kasım'ın doktor gözüyle incelenir ve okuyucuya tanıtılır. Kasım'ın bu şahıslardan sadece Sara'ya karşı duygusu değişir.

Kasım, Avrupa'da alıştığı ilmî muhiti İstanbul'da bulamaz, arkadaşlarıyla temas ederse de, onların hiçbiri ilim adamı değildir. Kasım, bu doktor arkadaşlarının doktorluğu, bir çeşit memuriyet diye telakki ettiklerini görür:

"Doktorların bir kısmı memur, bir kısmı politikacı, bir kısmı dedikoducu, bir kısmı da sefahat adamlarıydı. Bunların bazılarının muayenehaneleri sabahtan akşa-

ma kadar doluyordu, birçok hastalar ve vâsi bir saha-i faaliyetleri vardı. Fakat aralarında hiçbirinin, uzun tecrübeler neticesi diye gösterilecek ciddi bir eseri yoktu. Neslin tecrübelerini toplayacak bir cemiyete, bir gazeteye, hiçbir şeye tesadüf edilmiyordu. Her şubede olduğu gibi memlekette, doktorlar da doktorluğu memurluk zihniyeti ile kabul etmişler, hastasını muayene edip ilâcını verdikten sonra kendisini meslekine ait her şeyi yapmış addetmişler ve bütün hayatlarında basit ve amelî birer tıp memuru olarak kalmışlardı" (s. 17-18). Kasım ise sadece tıp tahsil etmemiş, bu durumun içtimaî sebeplerini iyice araştıracak kadar "felsefî bir zihne sahip olmuştur"[2].

Yengesi Kasım'ı birçok insanla tanıştırır. "Behire dostlarını davet etmek, etrafına içtimaî bir halka yapmak için Kasım Şinasi'yi bir vesile addediyordu" (s. 19).

Bir akşam, eve döndüğünde Kasım evde bir toplantının hazırlandığını görür. Babası salonda yoktur. "Amcası smokini, açık iskarpinleri, tek gözlüğü, en alafranga sima ve tebessümü ile piyanoya ihmalkâr dayanmış, karşıda sevimli ve çok kokulu bir genç kadınla konuşuyordu".

Behire ise heyecanlıdır, arkadaşı Cavide'yi Kasım'a takdim edecektir. Telâşla, Cavide'nin Avrupa'dan yeni dönmüş bir doktor için takdire şayan meziyetlerini sayar: "Fransızca bilir, Avrupa'da seyahat etmiş, şık bir kadındır.

"Kasım'ın babası ihtiyar muhafazakâr ruhuyla bu taklit ve cansız yeniliğe tahammül edemediğinden, misafir akşamları sessizce" odasına çekilmektedir (s. 20). Kasım babasını odasında ziyaret ettikten sonra salona indiğinde, babasına tamamen hak verir. Konuşmalarına Fransızca kelimeler karıştıran, dar, modaya uygun fakat gösterişli kıyafetleri içinde "genç doktorun karşısında Avrupalı bir salon kadını evzaını almak için pek mütehalik" görünen kadınlar arasında "amcasının ve Cavide'nin müşterek oynadıkları salon insanlığı komedisinde mütevazileşmiş Behire'yi kendine yakın ve sevimli" bulur.

"O akşam saatlerce Cavide'nin bahsettiği kurdele, fistan meselelerini, birkaç opera ismini, Berlin'in büyük sokak ve mağazalarının adını dinledi. Cavide bunları doktorla kendini medeniyet âleminde birleştiren birer bağmış gibi ehemmiyetle sayarken, Kasım onu alafranga evzaı ve alafranga lakırdılarıyla tamamen amcası Rifat Bey'e terketti" (s. 20).

Bu tasvir *Seviye Talip* romanındaki Numan'ın düğününün Fahir tarafından anlatılışına benzemektedir.

Kasım'ın o gece yengesiyle Atıfe hakkında konuşması, Cavide'nin kıskançlığı-

[2] Halide Edib, eşi Dr. Adnan'dan başlayarak pek çok doktor tanır. Hayatında birçok defa hastalanır ve birçok ameliyat geçirir. Kasım Şinasi ile bu romanda başlayan doktor tipi, gittikçe daha sevimli bir hüviyet kazanarak birçok eserinde görülür. *Ateşten Gömlek, Kalp Ağrısı, Zeyno'nun Oğlu, Âkile Hanım Sokağı, Kerim Usta'nın Oğlu.* Ayrıca doktorların geçim şartları vesair meseleleri hakkında da birçok makale yazmıştır.
Frengi bu devrin yaygın hastalıklarındandır. Gazetelerde bu konuda sık sık yazılar görülür. Bk. *Tanin,* nu. 689, 690, 794, 954, 2, 3 Ağustos, 18 Teşrinsani 1910, 29 Nisan 1911. *Küçük Paşa* romanında da kısaca ele alınmıştır.

nı çeker. Cavide, bir sürü hastalık yaratarak, bir sürü doktora gider, bir salon kadını olarak Kasım'ın ilgisini çekemeyince bir hasta olarak ilgisini çekmeğe çalışır. Halide Edib, bu motifi de son eserlerinden olan *Kerim Usta'nın Oğlu*'nda bir melodram havasında tekrarlar.

Bazı hastalar Kasım'ı evinde ziyaret ederler. Bunlar salon hanımlarıdır. Bunlar için hasta olmak, bir doktorun tedavisinde bulunmak da adeta bir çeşit yenilik ve alafrangalıktır. Bunlardan biri; "ihtiyar, ölgün yanaklarında aşı boyası rengini alan kırmızılıkla", çenesinde parça parça duran beyazlıklar, kaşlarında ihtiyar tüylerini daha cansız gösteren siyah kozmetikler, kalın sürmeler içinde biraz mütecessis, biraz akılsız fakat iyi ve basit siyah gözleriyle, geçen neslin hanımefendilerinden"dir (s. 21-22). Bu hanım ve diğerleri her rastladıkları yerde Kasım'a bir sürü hastalık sayıp ondan yardım isterler. Ancak Kasım, bunlara yardım edemez. Onun Almanya'daki tahsil yıllarında öğrendiği ilim, böyle ayaküstü tedaviler için değildir. Doktor Kasım, "bünyelerini hiç bilmediği" bu insanların derdini "sabırla" fakat "bir doktordan ziyade bir yabancı gibi" dinler, onun bu tavrı, İstanbullu hastaların doktor anlayışına aykırı bir tutumdur, "Doktorlara bir hastalıktan bahsedince elli tane Fransızca hastalık ve nazariyat ismi işitmeğe alışan bu adamlar onun sakin dinleyişini bazen cehline bazen de lakırdının fevkinde harikulâde bir âlim olmasına hamlediyorlardı." (s. 22-23).

Kasım mesleğinin ve yetişme tarzının ciddiliğine uygun olarak, "doktorluğu dostluk ve içtimaî hayat saatlerinden çıkarıp ciddi bir hâle sokmağı" düşünür (s. 23). Kasım'ın meslek haysiyetine sahip oluşu ve mesleğini ciddiye alışı da müsbet ve yeni bir davranış şekli olarak değerlendirilmektedir.

Bu işsiz günlerinde Kasım en çok Behire ile konuşur. "Behire az konuşur, bârid ve mütekebbir görünür bir kadın olmakla beraber evzaının nefaseti, söylediği hiçleri dinletiyordu". Behire'de insanı ayrıca cezbeden şey herkesin, her şeyin bir özenti bir taklit, bir başkasının şahsiyet maskesi olduğu bu muhitte onun tamamen Behire kalmasıdır (s. 24).

Doktor Kasım Behire'ye karşı içinde bazı yakınlıklar duysa da yaratılıştan efendi olduğu için bazı şeyleri yapar ve bazılarını yapamaz durumdadır. Davranışları ve her şeyi ile Kasım ölçülü bir insandır.

Kasım'ın ilk ciddi hastası kızıla yakalanan Hayri olur. Bu hastalığın seyri boyunca, Kasım, Behire'nin başka bir cephesini de tanır. Pek meraklı bir anne gibi görünmese de, mukavim ve müşfik bir annedir ve oğlunun hastalığı sırasında perişan olur.

Kasım Hayri'nin ölümünden sonra kesin olarak bir muayenehane açmak niyetiyle Muallim Remzi'yi ziyaretle çocuğun hastalığı sırasında çektiği iki telgrafa rağmen gelmemesinden dolayı sitem eder. Fakat Muallim Remzi bu telgrafları almamıştır. Kasım'ın zihnine bir şüphe girer: Acaba Behire bunları göndermedi mi?

Muayenehane açma fikrini Muallim Remzi tabiî karşılar. İlk zamanlar çok müş-

teri toplayacağını, daha sonra hastasız kalacağını söyler. Zira memlekette en çok kadınlar hasta olmaktadır. Bu hastalıklar fizyolojik olmaktan ziyade sakat ve bozuk evliliklerden doğmaktadır. Evliliklerinde bedbaht olan kadınlar doktorda, kendileriyle meşgul olacak dost bir şahsiyet aramaktadırlar. Muallim Remzi'ye göre en iyi ve normal hastalar fakirlerdir, zira mecbur kalmadıkça doktora gitmezler. Muallim Remzi, yıllara dayanan tecrübesine göre hastaları sınıflar ve bunların doktorlarını anlatır:

"Doktor bu memlekette fukara hasta kadın nazarında terbiyeli ve insan hisli münferit erkek, elemini gideren yegâne halaskâr vasıtadır. Zaten fukara kısmı bu memlekette en samimi hastalardır. Pek muztar kalmayınca doktora gidemez. Orta sınıflarda doktor, yegane görülen erkektir, şiirle ve esrarla meşbu bir mahluktur. Kocalar doktoru burada da pek sevmezler, onun için orada da müstesna bir mevkii vardır. Zengin veyahut birinci sınıflara gelince, onların hastalığı ekseriyetle sinirdir. Doktor onlarda, kur edilecek bir erkektir. Kocaların lâkaydîsini, hayatlarının heyecanı ihtiyacını doldurur.

Dikkat edilecek olursa, bu üç sınıf hastadan her sınıfa mahsus doktorlar hemen ayrılmış gibidirler. Fukaradan hoşlanan, geniş yürekli insanî kısmı pek küçük bir ekalliyeti teşkil eder. Bizde fukara doktoru hemen yok gibidir. İkinci sınıf kadınların doktorları mutaassıp, eski usul, aklı başında, oturaklı kimselerdir. Zengin sınıflarınki yakışıklı, züppe, şarlatan, çok Fransızca söyler, bir ayağının üstünde yüz kompliman yapan gençlerdir. Orta sınıfın doktoru kibar hanımların arasında asla geçinemeyeceği gibi, bu züppelerden biri de asla orta sınıflar arasında mevki tutamaz. Çünkü kocalar ve babaların orada pek sıkı bir teftişi vardır. Diyebilirim ki, azizim Kasım, bunların ayakkabılarından boyunbağlarına kadar bir hususiyetleri vardır" (s. 37-39). "Bir de bunlar arasında hakiki hastalar ve hakiki doktorlar vardır. Bazen, hakiki hasta fukara kadınlar da vardır ki, paraları olmadığı için sürünürler. İkinci sınıf hakiki hastalar ukalalar elinde nasihat ve ev ilacı alırlar. Zengin iseler o sınıf doktorlar pek tedaviye alışık değildirler, hastalıklarını anlatamazlar. Bunlara mukabil hakiki doktorlar da, bütün ömürlerinde kendilerine sade hastalığı için müracaat eden pek az hasta bulurlar. Kimisi medhedilmek, kimisi teselli edilmek, kimisi de hastalık ismi işitmek ve konuşmak için gelir. Bu hakiki doktorlar fukara hastalara sanatlarını vermezlerse elleri boş kalır. Memlekette erkekleri doktorlardan uzaklaştıran sebeplerden biri de bu olmuştur. Çünkü onlar tahlil etmeksizin bu acıklı komediyi hissetmişlerdir" (s. 39).

Kasım, doktorlar ve hastaları arasındaki bu garip durum karşısında mesleğiyle ve meslektaşlarıyla acı acı alay eden hocasından, kendisini hangi sınıf doktorluğuna uygun gördüğünü sorar:

"Sen hiçbir sınıfa dahil değilsin, sen doktorsun Kasım. Evvela ciddi ve metin bir şey diye herkes sana gelecek, istifade edecek, hastaların çoğalacak. Fakat her içi sıkıldığı zaman hastalık icat etmek oyununu sana oynayamayacak olan yerli ve kibar hastaların eski eğlenceli, güzel bıyıklı, zengin papuçlu, şık doktorlara avdet edecek-

ler. Sen, dur bakayım, eğer kıyafetin ürkütmese orta adamların ve daha iyi fukaraların doktoru olabilirsin" (s. 40).

Aile doktorluğu da Muallim Remzi için "gülünç bir taklitten ibarettir. Bir doktor bir aile içine girer, büyüklü, küçüklü hepsinin bünyesini, mizacını hastalığını, hususiyetini tetkik eder. Saha-i faaliyetinin onlar, oldukça kıymetli unsurları olur, onlara alışır. Fakat bu bâki değildir. Size çocukça, müfrit, mübalağakâr bir itimat, muhabbet gösterirler. Mevkiiniz muhkemdir, yeriniz sağlamdır zannedersiniz" (s. 41). Fakat bir hiç yüzünden aile doktorunun mevkiini kaybetmesi mümkündür. Onca yıllık aile doktorunun "sanat gururu" düşünülmeksizin eve yeni bir doktor giriverir (s. 41).

Kasım, çok geçmeden muayenehanesini Cağaloğlu taraflarında açar. "Doktor Kasım Şinasi-Emraz-ı dahiliye ve asabiye mütehassısı" levhasını kapısına asar. Hastaları Muallim Remzi'nin söylediği gibi gerçekten pek çoktur. Bazı genç kızlardan hülyalı mektuplar hattâ evlenme teklifleri alır. Kasım bu mektuplardan hoşlanmakla beraber, hastalarının baygın bakışlarından rahatsız olur. "Bunların maksatlarını sarih bir surette söylemeleri, onun açık hilkatinde öteki hülyalı kâğıtlardan daha iyi bir tesir bıraktı. Hatta onlara, kadınların da erkekler gibi izdivaç teklifi en tabiî bir şeymiş gibi hürmetkâr cevaplar vererek, kendisine teveccühlerine teşekkürle beraber evlenmek arzusunda olmadığını yazdı. Kadınların, maksatlarını söyleyemediklerinden dolayı icat ettikleri bin bir hile yerine böyle açıkça hareket etmek cesaretini gösterenlerden biriyle evlenmeği düşündüyse de, bu hanımların hepsi baygın bakışlı, sürmeli oldukları için sarf-ı nazar etti" (s. 45-46).

Kasım ciddi ve hâzık bir doktor olarak şöhretini yapmaya başlar. Kendisini o kadar çok işine vermişti ki, çevre onun hakkında dedikodu bile yapamaz. Mesleğe başladığının ikinci yılında o, artık meşhur bir doktordur, hastası pek fazladır ve arzu ettiği gibi, "sakin ve çalışkan bir âlimin en dolu ve muvaffakiyetli bir sahasında dolaşırken, şahsî hayatı hadisesiz, yeknesak ve ikinci dereceye inmeğe mahkûm görünüyor, hatta kalbi de bütün bu ilim ve insaniyet meşgalesi arasında asude ve rahat ihtiyarladığının farkına bile varmıyordu" (s. 46-47).

Kasım'ın hayatına tesir eden romanın ön plandaki kahramanları arasında bulunan hastaları iki kişidir: 1. Çamaşırcı Ayşe Kadın'ın kocası arabacı Ahmet. 2. Sevdiği sefih Süruri ile evlendikten sonra, onun kendisini ihmali neticesi bedbinleşen ruhen ve bedenen hasta, zayıf ve ince Sara.

Çamaşırcı Ayşe Kadın, hodgam ve kendisini istismar eden kocasına fedakârlıkla bakan, evini geçindirmeyi pek tabiî bulan, sağlam, kuvvetli tipik bir Türk kadınıdır. Kasım onu himayesi altına alır.

Sara ise zavallı bir haldedir ve bu zavallılığı ile Kasım'ı kendisine bağlar.

Bu iki farklı kadın tipi karşısındaki erkekler, farklı sosyal çevrelere ve yetişme tarzlarına rağmen, ahlâksız, hodgam ve sefihtirler. Romanda bir süre bu iki ailenin çevresi ve aile fertleri mukayese edilir.

Arabacı Ahmet ile çamaşırcı Ayşe Kadın, Fatih'te çok eski, fakir ve zavallı bir sokakta otururlar.

"Kasım kırık merdivenleri, ağır vücudu çökertmesin diye yavaş basarak, silme siline güzel sarı bir hususiyet almış eski tahtalara çıkınca, el kadar bir sofa ve onun üzerine açılan uzun, zemberekli bir oda kapısı bütün evin müştemilâtını itmam ediyordu. Ayşe Hanım evi tarif ederken, "cumbalı" demişti. Sofanın büyücek kafesli cumbasında ve yamalı beyaz örtüsü üzerinde, büyük bir tekir kedi ile bir yığın kaldırılmağa vakit kalmayan amerikan bekâr çamaşırı yatıyordu. Bunların arasında, soluk basma entarisinin üstünde kalın başörtüsü, minnettar, mağrur yüzüyle Ayşe Hanım hemen doktoru eteklemeğe koştu. Doktorun bu kadar erken gelebileceğini tahmin edemeyen kadın, iş üstünde bulunmaktan bir kabahati tutulmuş kadar mahcuptu" (s. 57).

Mamafih Ayşe Hanım, doktorun geleceğine pek de ihtimal vermemiş olduğundan, biraz da hayret içindedir: "Daima başkaları için çalışan, kimsenin kendi hakir mevcudiyetini düşüneceğine inanmadığından, doktorun bu zahmeti, mütevazı ruhunu ta derinliklerinden karıştırdı" (s. 57).

Odanın kapısını açarak içeride bulunan kocasına "yahu, bak doktor geldi" diye seslenir. Bu hitap tarzı, Halide Edib'in daha başka eserlerinde geçen, alafranga çiftlerin "monşer" hatta "azizim'" hitabından çok farklıdır ve yerlidir.

Arabacı Ahmet hem yaralıdır hem de veremdir. Kasım önce yarayı temizler sonra da Ayşe Hanım'a muayenehanesine gelip ilaç almasını tenbih ederek, yandaki diğer hastasına Necibe Molla'nın torununa gider.

Bu fakir muhitte ne herkes Ayşe Hanım gibidir ne de evler onunki kadar temizdir. Nitekim, Necibe Molla'nın evi Ayşe Hanım'ınkinin hemen yanı başında olmasına rağmen apayrı bir muhittenmiş gibi pistir. Necibe Molla'nın torunu genç kız ise bir paşanın oğlu tarafından iğfal edilmiştir ve hem bedenen hem ruhen çökmeye mahkûmdur. Kasım gösterişsiz yardımını bu kızdan da esirgemez. Ona yiyecek ve ilaç yardımı yapar.

Ayşe Hanım, kocası ve oğlu ile Necibe Molla ve torunu bu romanda, vazifesine bağlı, sorumluluğunu bilen Doktor Kasım'ın insan cephesini ortaya koymak için ele alınmış tiplerdir. Fakir halk tabakası da bu tipler vasıtasıyla tanıtılır. Halide Edib'in bu romanında fakir halk tabakasını işlemesi, onun Balkan Savaşı sonrasında kazandığı şahsî hayat tecrübesiyle ilgilidir.

Ayşe Hanım dürüst, vefalı, fedakâr, çalışkan bir Türk kadınıdır. Halide Edib ömrü boyunca bu tipi bütün eserlerinde saygıya değer bulur. Ayşe Hanım ailenin ve Türk cemiyetinin bütün yükünü sessizce omuzlarında taşıyan ideal halk kadınıdır. Buna karşılık kocası arabacı Ahmet Ağa "kendisini karısının fevkinde, okumuş yazmış bir adam, beyleri, büyük adamları tanır, onlarla temasta bulunmuş bir insan göstermek için, ne kadar lugat bilirse sıralayarak, karısına yüksek sesle emirler vererek, kendi üzerine nazarı dikkati celbe" çalışan bir insandır (s. 47). Fakat Kasım, tecrübeli gözleri ve kalbi ile bu evi besleyenin "cesur bir kadın" olduğunu görür. Ahmet

Ağa, Kasım'ın kendilerine yardım edeceğini hissetmiştir ve karısı yanlarında bulunmasa, o hemen tütünsüzlüğünden şikâyete başlayacaktır. Ahmet Ağa'nın hastahaneye yatırılmasına Ayşe Hanım "herkes ne der" diyerek, razı olmak istemez. O kocasına, ne yapıp yapıp bakacağından emindir. Kasım Ayşe Kadın'ı ancak, analık duygularını harekete geçirmekle ikna edebilir. Ayşe Kadın kocasının ölümüne vakarla boyun eğer, ağlar. Acı çekişinde gösterişli bir taraf yoktur. Kasım, acaba Süruri ölse Sara'nın davranışı ne olur diye merak eder (s. 94).

Kasım sessiz, gösterişsiz alâkasıyla fakir hastaları için bir güven kaynağıdır. O, Ayşe Kadın'ın kendi evlerinde çalışmasını sağladığı gibi, oğlunun giyimi ve tahsiliyle de meşgul olur, çocuğunu Sultani'ye yazdırır. Atıfe'nin Mehmet ile iyi bir oyun arkadaşı olduğunun belirtilmesi ise Halide Edib'in demokrat tarafını gösterir.

Romanın asıl hikâyesi Behire'nin baba bir kardeşi olan Sara'nın Kasım ile olan münasebetidir. Sara sevdiği, çapkın ve sefih Süruri ile ailesinin muhalefetine rağmen evlenmiştir. Bu evlilikten dünyaya gelen Atıfe, çok sevimli ve güzel bir çocuktur. Süruri sefahatin neticesi olarak hastalandığında Kasım'a müracaat eder, fakat Kasım'ın ikazına rağmen, bu hastalığı karısına da geçirir. Kasım tedavi ederken tanıdığı bu kadına büyük bir aşkla bağlanır. Süruri ve Sara Erenköy'de babadan kalma bir köşkte oturmaktadırlar. Köşk güzel, rahat ve modern döşenmiştir. Karı koca tedavilerini Kasım'ın ellerine bırakırlar. Sara çok geçmeden iyileşir. Kasım bir doktor ve dost olarak onlarla meşgul olur. Behire, kendisine karşı kayıtsız davranan Kasım ile hiçbir zaman çekemediği kız kardeşi arasındaki doktor-hasta münasebetini kıskanır.

Karısının iyileşmesiyle, kısa bir süre için ateşli bir aşkla yeniden ona bağlanan Süruri, zamanla yine eski sefih yaşayışına döner. O kadar ki Süruri'yi artık ne güzel, ince karısı ne de kızı evine çekmektedir. Atıfe adeta Kasım'ın kızı olmuştur. Kasım onun için hem sevilen bir dost hem de bir idealdir. Atıfe büyüyünce doktorla evlenmeğe niyetlidir, ayrıca onun gibi ve başka memleketlerdeki kadın doktorlar gibi, doktor olacaktır (s. 109-110).

Kasım bir gün Atıfe'yi Büyükada'da aşklarıyla baş başa yaşayan Sara ve Süruri'ye götürür. Süruri kendilerini iskelede karşılarsa da, oradaki gazinoda gördüğü dansözlerin ve içkinin cazibesine kapılarak evine gitmez.

"Sara, beyaz açık buluzu üzerine sarındığı kırmızı bir şal üzerinde sıkı örgülü sarı saçlarıyla, onları çardağın altında bekliyordu" (s. 114). Süruri'nin ihmali Sara'da hırçınlık yaratır, Sara'nın hırçınlığı Süruri'yi büsbütün evinden uzaklaştırır ve genç adam sıhhatini feda edercesine sefih bir hayat sürmeğe başlar. Kasım'ın ikazları faydasızdır. "Papazlar gibi sekiz sene yaşamaktansa, insanlar gibi sekiz gün yaşamak daha iyidir" diyen Süruri yolundan dönmez (s. 118).

Kasım, Süruri dolayısıyla memleketin problemlerini düşünür:

"Bu sefahat, bu su-i istimalli eğlencelerin zehri ve kudreti karşısında, bütün memleketin arka kemiği eğilmiş, cümle-i asabiyesi erimiş gibiydi. Buna mukavemet

için ne azim, ne emel ne de irade, bir şey, bir şey yoktu. Nesilden nesle mukavemet daha azalarak, daha hasta ve zayıf sefahat ve sefalet kurbanları eriyip gidiyordu. Uşaklıkta, aşçılıkta kazandığı parayı Galata'da balozlarda yiyen Bolululardan, paşa babasından aldığı harçlığı Beyoğlu'nda eriten küçük beyler, hükûmetten aldığı aylığı kumarhanelere döken memurlar, hepsi hepsi bu hastalıkla maluldü. Bu inhimâkin önünde ne aile ne iş, ne irade hiçbir kuvvet yoktu. Ve memleket bu ırkı çürüten murdar hastalıklar yuvası sefahat ile kararıp batıyordu. Bu bir ırk hastalığı idi. Bütün ömrünü sefalette geçiren bir Anadolu çocuğu: beş on kuruşunu kahvede iskambile, rakıya verirken, paşazadeler ve küçük beyler de, para, sıhhat hepsini Beyoğlu'na avuç avuç döküyorlardı. Fakat aynı zamanda, sabûr ve muzlim gözleriyle kadınlar ve çocuklar bunların keyiflerinin, zevklerinin aldığı zehir ve bu sefahat hastalığı felâketini ırka sessizce aşılayarak gidiyorlardı" (s. 118-119).

Bu düşüncelerle Kasım'ın pratik ve çalışkan kafası duruma hemen bir hâl çaresi arar. Böylece çoktan beri düşündüğü bir dispanser açma fikri üzerinde durur. "Sultanselim'de üç yataklı bir vilâdethane, bir küçük muayenehane ve ona merbut bir dispanser açabilse" (s. 120). Bu fikrini Doktor Remzi ile görüştüğünde, doktorun yarı alaylı müdahalesi ile karşılaşır. Muallim Remzi şahit olduğu çeşitli olaylardan artık bezmiş ve mücadele ruhunu kaybetmiştir (s. 121).

Atıfe'nin yatılı okula verilmesi, küçüğün hayatına bir düzen getirecektir. Bu okul, Halide Edib'in bir kız çocuğu için daima uygun gördüğü üzere Amerikan okuludur. Atıfe okula başladıktan kısa bir süre sonra Süruri ölür. Bu ölüm Sara'yı çok sarsar. Vakıa son zamanlarda kocasıyla geçinemez olmuştur, ama bu aşkından kurtulmuş olmak demek değildir. Sara, kocası ölür ölmez, Kasım'ı çağırır, kendisi de doktor gelene kadar kocasının cesedi başında bekler. Cesedin korkunç görünüşü, Sara'ya biraz da kendi istikbalini tasavvur ettirir. Annesi gibi çıldırmaktan korkar. Sara bu kriz anında, Kasım'dan kendisini hiç bırakmamasını, Süruri gibi olur veyahut annesi gibi çıldırırsa, kendisini "ani bir ölümle öldürmesi"ni ister. Kasım, doktorluk yeminine rağmen, Sara'ya olan aşkının üstün gelişiyle ona söz verir. Mesleği, yardıma muhtaç bu kadının aşkını kazanmak için bir vasıta olur (s. 152-153).

Süruri öldükten sonra Sara da Şehzadebaşı'ndaki eve gelir. Ayşe Kadın bu yardıma muhtaç kadına şefkatle bakar. Istıraba sessizce boyun eğişi, hüzünlü hâli, Behire dışında herkesin sevgisini kazanmasına yol açar. Kasım'ın babası da bu genç kadından pek hoşlanmıştır. (s. 157).

Behire Kasım'ı Sara ile evlenmekten alıkoymak için bazı entrikalara girişirse de başaramaz. Sara'yı seven Kasım ile doktora sarılan ve güvenen Sara evlenirler. Kasım Sara'yı Behire'den uzak tutmak için Boğaziçi'nde bir ev bulur ve oraya geçerler.

"Aşkın, zevk-i selimin, paranın yapabileceği her şeyi Kasım Sara'nın Büyükdere'deki beyaz yuvası için yapmıştı. Bununla beraber Kasım'ın kudret ve kıymeti nasıl mütevazi ve ağır şahsiyeti arkasına saklanıyorsa, bu eve sarfedilen para da onun

mutena sadeliği arkasına büyük bir incelikle gizleniyordu". (s. 173). "Sara'nın hassas ve bedayi-perest ruhu bu yeni yuvasının gözleri okşayan sakin ve kibar güzelliğini, eşyaların arkasına gizlenen Kasım'ın büyük ve nümayişsiz aşkını hemen seçmişti" (s. 174).

Sara kendisini tamamen Kasım'ın kuvvetli ellerine bırakır ve hiçbir şeyle meşgul olmayarak "yavaş yavaş gayr-i mesul bir çocuk gibi eviyle meşgul olan kadınlığından da kaybederek Kasım'ın karşısında daha güzel, daha mutlak surette cazip, daha gözü ve gönlü zevkle, saadetle gaşyeden bir resim derecesine iniyordu" (s. 175).

Kasım'ın saadeti Behire'nin sık sık yaptığı telmihlere rağmen, Süruri'nin erkek kardeşi Hüseyin Kâmi'nin Sara'yı ziyaretine kadar sükûnetle devam eder. Kasım, Sara'dan ara sıra biraz hareket, eve geç kaldığı zaman biraz sitem, biraz kıskançlık, biraz sevgi gösterisi beklemektedir. Halbuki Kasım'dan coşkun aşk görmeğe alışık olmayan Sara, kocasının "beni sever misin" sorusuna onu sarsan ama dürüst bir cevap verir: "Sen Kasım dünyada en iyi, en büyük, en sevilmeğe lâyık bir adamsın. Benim için o kadar iyi, o kadar iyi oldun ki seni bugün, yarın, her vakit için dünyada en derin bir minnetle seveceğim" (s. 186).

Süruri'nin kardeşi Hüseyin Kâmi görünüşüyle ağabeyini andıran, sevimli bir adamdır. Doktordur. "Genç doktor Avrupa'dan henüz gelmiş bir meslektaş olmakla beraber ellerinde Avrupa'dan her hangi bir damga olanların şımarıklığı, züppeliği yoktu" (s. 187).

Yardım etmek istediği meslektaşını, Kasım'ın evine davet etmesi, Sara'nın hoşuna gitmez. Zira o, Süruri'nin akrabalarını sevmemektedir. Kâmi'nin geldiği gece Sara çok şıktır. Kâmi'nin şıklığı ile de Kasım'ın rahat kıyafeti arasında bir tezat vardır. İki meslektaş yemekte meslekleriyle ilgili konuşmalar yaparlar. Sara ve Atıfe Kâmi'ye karşı adamakıllı kaba davranırlar. Sara daha sonra da piyanoda ısrarla Chopin'in cenaze marşını çalar. "İçerde etüd odasından gece okumak için bir kitap almağa gittiği vakit, Sara piyanonun kapağını açmış, musir, muttarit bir ahenkle Chopin'in cenaze marşını çalıyordu. Siyahlı kadının beyaz parmakları altında bütün bir cenaze alayı, mütemevvic, siyah tabutu, kapanık yüzlü matemcileriyle Kasım'ın gözünde uyandı, birdenbire, Süruri'nin ince, uzun tabutunu Erenköy'ünde mütliş bir lodosun mütemadiyen salladığı ağaçlar altında götürdükleri günü hatırladı. Acaba Sara Süruri'yi mi düşünüyordu?" (s. 193-194).

Sara'nın davranışlarına rağmen, Hüseyin Kâmi ile Kasım dostluklarını arttırırlar. Onlara Muallim Remzi de katılır. Avrupa'dan döndüğünden beri mesleği hakkında konuşmayı hemen hemen unutmuş olan Kasım, bu çevrede saadet duyar. Sara'nın kendisine bağlılığından da artık emindir. "Evvela Sara'nın kendisine karşı sokuluşunu tezyit için evine çağırdığı Kâmi'yi şimdi sırf kendi zihnî zevki için çağırıyordu" (s 195).

Tarabya'da otele yerleşen, sık sık Atıfe'yi kayıkla dolaştırarak kendisine alıştıran Kâmi'den, Sara daima uzak durur. Sara ile Kâmi'nin arasındaki bu durumu Behire intikam için bir fırsat olarak kullanır.

Kasım ile Sara evlerinde, Kâmi, Behire ile kocası, Kasım'ın babası ve Muallim Remzi'nin de katıldığı bir ziyafet verirler. Sara o akşam kocasının pek sevdiği mavi bir elbise giyer, kıyafetini tamamlayan aksesuar ve "taktığı inci çiçekleriyle, pek güzel"dir. Behire ise beyaz uzun elbisesi, "başında sarı örgülerinin yaptığı tabiî tacı" ile "güzelden ziyade pek calib-i dikkat" görünür (s. 198). Bu sakin aile toplantısının samimi havası, Kâmi'nin, iyi piyano çalan Sara'ya meydan okur gibi piyanoya geçmesiyle bozulur. Kâmi piyanoyu herkesi tesiri altına alacak bir ustalıkla çalar (s. 200).

"Bu sefer Offenbach'ın aşk gecesini, birdenbire herkesin kalbini ezip geçen bir kudretle söylemeye başladı. Behire açıktan açığa ağlıyor, Kasım ve Muallim Remzi hülya ile, saadetle genç adamın parmakları altında meshur görünüyorlardı. Yalnız Sara'nın yüzü sarı ve husumetkârdı" (s. 201). Sara onun piyanoyu bırakmasını isterse de azınlıkta kaldığını görünce, mantosunu alır ve bahçeye çıkarak Kâmi'yi tahkir eder.

Sara'nın Kâmi'den rahatsız olmasının sebebi, onun, Sara'ya Süruri ile geçirdiği acıları yeni baştan kuvvetle hatırlatmasıdır. O musiki gecesi Sara'ya Süruri ile geçen mesut bir gününü hatırlattığı için Kâmi'nin piyanosunu dinlemeğe tahammül edememiştir. Bu hatıra şudur: Süruri ile seviştikleri sırada bir gece, Süruri, Sara'yı, "suvarede şarkı söyleyen genç Rumları taklit ederek eğlendirmişti. Hiç musiki terbiyesi almayan ve birçok kulak hataları yapan bu ses, pek hararetli, kuvvetli ve güzeldi. İşte Kâmi'nin sesine pek de benziyordu" (s. 213). Bu hatırlayış Sara'yı yeni bir buhrana iter.

"Kâmi'nin bir hokkabaz gibi harikulâde bir sesle musiki edebiyatının en muhalled parçalarını tekrar ederken, Sara, hatta o eski geceden de derin ve muhteris bir azapla, kalbinin müthiş bir süratle döndüğünü, boşluklarda, fezalarda uçtuğunu ve bu ses devam ederse harekâtına hakim olamayacağını hissetmişti" (s. 214).

Kasım nice zamandır hayal ettiği doğumevini Kâmi ile birlikte açar. Burası bir apartman katındadır. Ayşe Kadın doğumevinin kâhyası gibidir. Sara da kocasının bu faaliyetine katılmak ister, çocuklar için takımlar diker ve bir gün de lohusaları görmeğe gider. Her girdiği yerde beğenilen Sara'nın cazip görünüşü hastaların kalbini kazanmağa yetmez. "Beş çift kadın gözü, hayatlarının bir halaskârı, bir velisi gibi tanıdıkları sade ve büyük Kasım'ın karısını müşkilpesent bir dikkatle didik didik ediyordu. Ve nihayet hükümleri de istihfafkâr ve aleyhinde oldu: Süs kadını hanımefendi" (s. 216).

"Sara, Türk hastabakıcı kadına bebelerin banyosunu yaptırmağı gösteren beyaz gömlekli, muzlim gözlü Kâmi'yi itmek, çocukları yıkamak için yanıyordu, fakat banyolara doğru gidince sıvalı kolunu kaldırarak biraz sert bir sesle Kâmi: Yaklaşmayınız, çarşafınız ıslanır" der (s. 216).

"Sara'yı bu hakikat muhiti arasında yabancı ve fazla süslü bulan Kasım da, bir daha hayatının mesaisine onu karıştırmak için teşebbüs" etmez. Halbuki Sara'ya içinden bir his ve doğru bir his, Kâmi'nin hakiki Sara'yı Kasım'dan iyi anladığını, fakat onu bu muhitten uzaklaştırmağı bir intikam diye yaptığını anlatıyordu" (s. 217).

Kasım ile Kâmi sık sık Şehzadebaşı'ndaki eve yemeğe giderler ve Sara kocasını kıskanır. Atıfe'nin kürek ve deniz merakı ise Kâmi'yi sık sık evlerine getirir. Atıfe kürek çeken, tenis oynayan, sportmen bir genç kız olarak yetişmektedir. Sara'dan çok farklı olan bu tip, istikbalin ideal genç kadınıdır.

Kasım ile Sara'nın evlilik yıldönümlerinde Sara'nın sarsılmaz sevgisinin itirafıyla mesut olan Kasım, Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine hemen savaşa katılma kararını alır. Bu teşebbüsü kimse izah edemez. Ne Sara'da gözü olan Kâmi, ne de Sara, fakat Kasım'ın kararına karşı konulamayacağını da bilirler.

Kasım bir vatanperverden çok "insaniyetperver" göründüğü için, bu davranışı yadırganır: "İnkılâbın akibinde gelen millî nümayişlerden o kadar uzak görünüyordu ki onun insaniyetperverliğinde etrafına beynelmileliyet hissi veren bir şey vardır. Halbuki haykırmadan, yazmadan, gürültü etmeden, Türk mahallere, Türk hasta ve fukarasına hayatını sarfetmek, en derin ve samimi bir milliyetperverlik değil miydi? Bunu Kasım söylemediği için, her şeyin hatta his ve kanaatlerin fiil değil, davul zurna ile ilânına alışan muhit, Kasım'da milliyet üzerine müesses bir insaniyetperverlik tasavvur edemedi. Sara da o muhitin kadını idi" (s. 234-235).

Bu Halide Edib'in anladığı ve özlediği milliyetçiliktir. Kasım, savaşta kendisine ve mesleğine ihtiyaç duyulacağını hissederek savaşa katılır. Fakat Kasım bütün roman boyunca olduğu gibi, savaşa gitmeden önce de bir robot gibidir. Geçimini sağlamayı üstlendiği herkesin istikbalini teminat altına alacak vasiyetnamesini hazırlar. Bu da onun çok kuvvetli bir sorumluluk duygusuna sahip olmasından ileri gelir.

Sara, Kasım gittikten sonra onun arzusuna uyarak Şehzadebaşı'ndaki eve iner. Burada onun iki düşmanı vardır. Behire ve Kâmi. Behire ömrü boyunca kıskançlığı Sara'dan intikam almak, Kâmi Sara'nın aşkını kazanmak arzusundadır. Sara ikisinden de kaçar. Kâmi bir gece biraz da zorla Sara'yı ziyaret eder. Bunun sebebi, savaş yaralılarına bakabilmek için, dispanseri, diğer bölümleriyle birleştirerek yirmi beş, otuz kişilik bir küçük hastahane şekline sokmak müsaadesini almaktır. Böyle bir konuda fikrinin sorulması Sara'yı canlandırır. Kasım da yazdığı mektuplarda böyle bir şeyin yapılmasını ima etmektedir. Sara hem oyalanmak hem de Kasım'ın istediği gibi kocasına yardım eden, onun idealini paylaşan bir kadın olabilmek için hastahanede çalışmağa başlar.

Behire bir taraftan Sara'yı zehirli diliyle yaralamaktadır. Diğer taraftan Kasım şiddetli bir kıskançlık duygusuna kapılmıştır. Karısının hastahanede Kâmi ile çalışmasının sebebini anlayamaz:

"Hasta ve hastahane gibi şeylerle münasebeti olmayan Sara, kocasının bütün hayatını vakfettiği bir maksada bigane kalan Sara, şimdi Kasım yok iken Kâmi ile hastalara bakıyordu. Bu, kelimesiz, cümlesiz ve dilsiz bir facia oluvermişti. Sara'nın mektubu cebini yakarak, Edirne'nin hastaları, ahalisi için bir destek, bir teselli olan Doktor Kasım, bu muzlim ve müthiş hakikatle vazifesini yapıyor, beynindeki kudre-

tin dişlerini duymamak için bir değil, beş on vazife-şinas adamın ancak yapabileceklerini kendi başına yapıyordu. Yanında top patlarken, ameliyat masasında çalışırken, bunların hepsinden daha gür bir sesle, Sara'nın Kâmi ile çalıştığını, bir şeytan, dimağına haykırıyordu. Bu ona çocukluğunda söylenen Nemrut hikâyesini hatırlatıyordu" (s. 270).

Kasım'ın kıskançlığı Behire'den aldığı mektuplarla artar. Kasım Sara'ya mektup yazmaz olur. Behire daima dikkati çeken, ölesiye kıskandığı kardeşini, Kâmi'nin de sevdiğini anlamıştır. Sara teselliyi hastahanedeki yaralılara bakmakta arar. Onların dertlerini, hikâyelerini dinler. Kasım'ın kendisini terkettiğine kanaat getirdikten sonra, hayatla bütün bağları kesilir. Kocasına son mektubunu yazarak Erenköy'e gider. Gitmeden önce, Kâmi onun mendilini ve saçından bir tutamı alır. Bir kağıdın üzerine yüzlerce defa Sara'nın adını yazmıştır. Behire Kâmi'nin paltosunun cebinden aldığı bu suç delillerini Kasım'a gönderir. Kasım kıskançlığın son haddindedir bu delillere inanır.

Kasım artık sadece karısını öldürmeği kurmaktadır, kararını vermiştir: "Sara'ya, deli olursa kendisini öldürmeği vaat etmişti. Halbuki delilik, bu levs, bu fenalık yanında hiçti; o bir hastalık, o şayan-ı himaye ve muhabbet bir şeydi, bu... Erenköyü'nde, onu öldürmeği vaat ettiği yerde, âşığı Kâmi ile yaşadığı o evde hükm-i idamını icra edecekti.

Gürültü, nümayiş, bıçak, rovelver, şiddet hiç haz etmediği soğuk bir adilik gibi gelirdi. O hükmünü yine ilminden alacak, sakin, sessiz, nümayişsiz, belki de Sara'nın haberi olmaksızın onu öldürecekti" (s. 315-316).

Kasım Edirne geri alındıktan sonra İstanbul'a döner. Sara Süruri'nin öldüğü odada, içi korkularıyla dolu yatmaktadır. Kasım olmazsa, kendisi için bu korkulardan kurtulmanın imkânsızlığını bilmektedir. Rüyada gibi, birdenbire Kasım'ın içeri girdiğini görür ama seslenemez. Kasım Sara'yı öldürdükten sonra, kendi "hayatının ışığını söndürdüğünü de" anlar (s. 320).

Behire'nin Kasım'ın savaşa gitmesinden sonra onun kıskançlığını işlemesi ve cinayete sürüklenmesi; şahıslar arası münasebetler Halide Edib'in bu romanında, *Othello* modelini takip ettiğini gösterir. Bu romanda, kıskançlık gibi çok ilkel bir duygunun, Kasım gibi Batı ölçüleriyle yetişmiş, müsbet kafalı, dengeli bir insanı bile nasıl tesirine aldığı işlenmiştir. Ancak Kasım'ın mesleği dolayısıyla karşılaştığı şahıslarda, İstanbul'un sosyal problemlerine bakış tarzında Doğu-Batı, zengin-fakir ve eski-yeni problemi tezahür eder.

Halide Edib bu romanının birçok motiflerini, kahramanının vücut yapısı ve adını da muhafaza ederek 1958'de yazdığı *Kerim Usta'nın Oğlu* romanında tekrarlar. *Kerim Usta'nın Oğlu* Kasım paraya, şöhrete Kasım Şinasi'den daha çok önem verir. Zira onun çocukluğu güçlükler içinde geçmiştir. *Mev'ud Hüküm* yazıldığı sırada Almanya ile münasebetimiz çoktu. İdeal tipler Almanya'ya göre şekilleniyordu. İkinci

Dünya Savaşı'ndan sonra ise bu ideal örnek, Amerika'da aranır. Nitekim Kerim Usta'nın oğlu Kasım tahsilini Amerika'da yapar. Şık ve zarif hanımlar, tıpkı *Mev'ud Hüküm*'de olduğu gibi bu devirde de Amerika'da tahsil yapmış, yakışıklı doktorun peşini bırakmazlar. Sadece bu sonuncu romanda, Halide Edib, trajik bir son yaratır. Kasım'a âşık, şık bir kadın onun muayenehanesinde intihar eder ve Kerim Usta'nın oğlu", Kasım Şinasi gibi sevdiği kadına hayatını bağlamaz –zira sevdiği yoktur– ancak hayatını rahat ve sükûnet içinde geçirmek için yardımcısıyla evlenir.

ATEŞTEN GÖMLEK

1922'de Sakarya zaferinden sonra yazılan ve yurt içinde ve dışında çok büyük bir ilgi uyandıran *Ateşten Gömlek* Türk İstiklâl Savaşı'nın bir destanıdır[1]. Romanın adı Yakup Kadri'ye aittir. Yakup Kadri Ankara'da Halide Edib'in evinde misafirken Milli Mücadele hakkında *Ateşten Gömlek* adlı bir roman yazacağını söylemiş, bu adı çok seven Halide Edib de ona sahip çıkmıştır.

Yakup Kadri'ye hitaben yazdığı açık mektupta Halide Edib, bu adı kullanmaktan kendini alamadığını belirterek Yakup Kadri'ye "bu kadar Anadolu'ya yakışan ve kendi başına bir şaheser" olan isim için teşekkür eder ve af diler[2].

Bu romanda daha önceki romanlarda bulunmayan iki yeni durum vardır:

1. Halide Edib'in Batı hayranlığı, tarihî zaruret karşısında Batılılara karşı mutlak bir nefrete dönmüştür.

2. Halide Edib'in Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da tanıdığı Anadolu halkı ile Millî Mücadele yıllarında bizzat temas etmesi Anadolu Türküne karşı büyük bir hayranlık duymasına yol açmıştır. Bu romandan sonradır ki, millî ve aslî özelliklerini kaybetmeyen Anadolu köylüsünü Halide Edib her romanında yüceltecektir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, önce İzmir'in, arkasından İstanbul'un işgali çeşitli tipteki insanların vatanı kurtarmak için birleşmelerini gerektirir. Roman, kendisi alafranga bir tip olan, hariciye memuru Peyami'nin ağzından, Sakarya savaşından

[1] *Ateşten Gömlek*, *İkdam*'da tefrika edilmiş nu. 9059-9122, 6 Haziran - 11 Ağustos 1336/1922), filme çekilmiş, yabancı dillere çevrilmiş ve ilgi uyandırmıştır. Bk. İ. Enginün "Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Tercümeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XX, 1973, s. 93-104; *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınevi, 2 b. 1999, s. 59-67
Bu eser Golwyn Pictures Corporation N.Y. firması tarafından filme çekilmek istenmişse de tasavvurun gerçekleşmediği anlaşılmaktadır. Firmanın 4 Mart 1924 tarihli mektubu Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivindedir. Mektupların metinleri için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 525-526.
Kitabın ilk baskısı 1923'de yapılır (İstanbul, Teşebbüs mat., 274 s.). Metindeki sayfa numaraları bu baskıya aittir. Diğer baskılar 1937, 1943, 1957, 1963, 1968, 1969, 1971, 1973 (11. bsk.).

[2] "Yakup Kadri Bey'e" *İkdam*, nr. 9067, 14 Haziran 1922. Bu mektup *Ateşten Gömlek* romanının bütün baskılarının başında yer alır.

sonra, yaralı olarak yattığı hastahanede yazılmış hâtırat şeklindedir. Vatan mücadelesi uğruna hariciyedeki rahat ve sorumsuz görevini bırakarak Anadolu'ya geçen ve iki bacağını Sakarya'da kaybeden Peyami, İstanbul'daki eski şahsiyetinden "hikâyemin başladığı ana kadar silik, cansız bir hariciye memuruydum" (s. 9) diye bahseder. Bu, romanın ilk cümlesidir. Peyami "yaşlı, alafranga, zeki bir Şişli hanımı" olan annesiyle birlikte oturur. Bu ev, "alafranga efendiler, sürmeli gözlü, sinirli, süslü hanımlar"ın bol bol dedikodu yaptıkları salonların belli başlılarından biridir. Evlerinde bir Rum hizmetçi vardır, ev sahipleri hizmetçiyi çıngırakla çağırırlar. Peyami, Avrupa'yı dolaşmıştır, kendi muhiti dışında saydığı taşralı akrabası (annesinin amcasının oğlu) Cemal'i bile hor görür. Hele onun kızkardeşi Ayşe ile evlendirilmesi bahis konusu olduğunda, kızın büyük servetine rağmen hemen Avrupa'ya kaçmış ve bu tehlike tamamen geçinceye, yani Ayşe, Mukbil Bey adlı bir hariciye memuruyla evlenineeye kadar dönmemiştir. Mukbil Bey daha sonra memuriyetten ayrılıp, İzmir'de ticarete başlamıştır. Fakat Peyami, "manşonlu, yüksek ökçeli Şişli küçük hanımlarıyla da evlenmek istememiştir" (s. 13).

Bulgarların Müttefiklerle mütareke yapmalarından sonra Cemal kendilerini ziyarete geldiğinde, onu "en suni tavırlarıyla" selâmlamağa kalkan Peyami'nin "pomat kokan yüzüklü" elini, katı elleriyle askerce sıkar ve bu anda iki genç arasında dostluk başlar. Cemal her gün Peyami'yi hariciyeden alır, Meserret Oteli'nin altındaki kıraathaneye giderek subay arkadaşlarıyla buluşurlar. Peyami onları "basit" fakat "iyi" bulur.

İngiliz uçakları İstanbul'u bombalamaktadır. Herkes asabidir. Bazıları Almanları, bazılan İttihatçıları suçlarken, hâlâ savaşı kazanacağımızı umanlar da vardır. Bir gün Peyami, Cemal ve İstanbullu zarif bir subay olan İhsan, birlikte Mercan'dan inerken, Harbiye Nezareti civarını İngilizler bombalamaya başlarlar. Halk telâşsız bir süratle civardan uzaklaşmaktadır. Bir bomba bu halkın içine düşer ve cephe gerisindeki sivil halk, en beklenmedik bir anda ölümle karşı karşıya gelir. "Yerde ev, dükkân enkazı, kol, bacak, insan bünyesi vardı. Ta karşıda, yokuşun başında çocuğunun elinden tutup acele giden kadını ayakta, elleriyle başını döver buldum. Yerde küçük bir kan yığını, boğuk bir çocuk hırıltısı vardı. Beyaz saçlı, siyah esvaplı bir ihtiyar Ermeni kadını, yarısı yaya kaldırımın, yarısı şosenin üstünde, gözleri dönmüş, yatıyordu. Açık, kıllı esmer göğsü kan içinde bir hamal onun yanına düşmüştü. Yerler kan içinde! Yine midem bulanıyor. Kan tâ o zamandan başlıyor. Cemal ile İhsan sakin. Biri kadının çocuğunun yanına diz çökmüştü, öteki sıhhiye sedyesine yaralı hamalı koydurmak için yardım ediyordu" (s. 19).

Bu öldürücü, kötü, düşman örneğidir, fakat üç arkadaş adeta "yüzlerinin şekli bozulmaksızın acı ve muzaffer, içlerinden" gülen "bütün şapkalılar"a meydan okumak maksadıyla, o gece Beyoğlu'nda yemek yer, Tepebaşı'nda bir barda eğlenir ve sarhoş olurlar.

Cemal ile İhsan pek anlaşamamaktadırlar. İhsan'ın ailesi de eski ve kibar bir İs-

tanbul ailesidir. Şişli'de otururlar fakat İhsan'ın annesi Peyami'ninkinden farklıdır. "Anası medenî bir hanım olmakla beraber, erkekle" konuşmaz. "Kendisine eski bir Babıali görgüsüyle, temizlik, fart-ı nezaket, azıcık da muhafazakârlık hakim"dir (s. 21). Cemal İstanbullulara ve İstanbul geleneğine hücum eder. Peyami, İhsan'ı adeta "yeni bir Osmanlı" örneği sayar. "Türk demiyorum. Çünkü yeni Türk genci; daha müteca viz, daha dalgalı, daha istediği çok olan bir mahlûktur" (s. 22). İhsan biraz mağrurdur, zevki alafrangadır, ama Lebon'da oturmayı tercih etse de "Cemal'in sevdiği bir Sirke ci salonuna" onlarla birlikte gider. Peyami, Cemal'de "Anadolu genci tipi"ni bulur. Ce mal ve İhsan bir "sikkenin yazı, tura tarafı gibi birbirlerini" tamamlarlar.

Yenilmiş bir milletin bu üç genci, İstanbul'da galiplerin davranışlarına boyun eğmek zorundadırlar. Boğaz'dan geçen yabancı devletlerin zırhlıları, onlarda başka başka acı duygular uyandırır. "Çanakkale'de bunlar girmesin diye saatte on bin Türkün şehit düştüğü harpler yaptık, yine girdiler" (s. 24).

Fakat, "paçaları lime lime, yarım kunduralı, göğsünde harp madalyasının yırtık bir kurdelası, uzun heyula gibi bir Anadolu neferi" yapılanın boşa gittiğine kani değildir. Düşmanın bu türlü girişini hiç de saygıya değer bulmaz. "Marifet biz kapıları beklerken girmekti, şimdi nideyim" (s. 24).

Savaşa iştirak etmiş, vatan sevgisiyle birleşmiş bu nefer ve iki subay karşısında Peyami, kendisini "yabancı ve mukaddes bir dinin münkiri" hisseder.

İstanbullular kendimizi Avrupa'ya iyi tanıtırsak aksaklıkların düzeleceği inancıyla, propaganda faaliyetine hız verirler. Dünya bizi haksız yere mahkûm etmiştir, onlara yanıldıklarını isbat edebiliriz: "Propagandayı millî derdimizin en büyük devası telakki ediyorduk. Buna Babıâli'nin köhne daireleri, hatta şehzadeler ve padişah bile inanmış, İttihatçı, İtilâfçı bütün bir millet propagandaya atılmıştı. Titreyerek hatırlarım. Dünyanın bütün insanlığı birdenbire alnımıza kötü, karanlık bir damga yapıştırmıştı. Ermeni kıtalini yapan ve medeniyet düşmanı Almanlarla teşrik-i mesai eden medeniyet düşmanları bizdik. Zalim, barbar ve insaniyetin ortadan kaldırması lâzım gelen insanlar bizdik. Bizde yeis filan yoktu, çocuk gibi yepyeni, taptaze ruhlarımızla medenî dünyanın bu fikrini tashih etmeğe karar vermiştik. Zalim olmadığımızı, söylenen şeylerin yalan olduğunu isbat eder etmez Avrupa hakkımızı teslim edecekti. Hem hakkımızı mütevazı ve şayan-ı kabul bir şekle sokmuştuk. Gazeteler, risaleler, makaleler neşredecek, tercüme edip Avrupa'ya gönderecektik, sonra Türk gençliği bunu İstanbul'a giren ecnebilere anlatacaktı. Her genç, ecnebi muhabirlerini arıyor, her kadın kocasının, kardeşinin davet ettiği ecnebilere bu hakikatleri anlatıyor" (s. 26-27).

Bu propaganda işine hem başta Peyami'nin annesinin salonu olmak üzere Şişli hanımları hem de İstanbul tarafındaki üniversite gençleri, subaylar, Türk Ocağı katılır. Fakat hepsi boşunadır. "Fransızca, İngilizce neşriyat, değil Avrupa'da İstanbul'da bile, lehimizde olursa" yayınlanmaz (s. 27).

Balkan Savaşı'nda, Darülfünun'da bir kadınlar toplantısında. "Balkan vahşileri-

nin irtikab ettikleri cinayetleri" protesto için Avrupa kraliçelerine bir telgraf çekilir. Bu mektupta Türkiye aleyhine bir "din muharebesine" girişildiği belirtilerek, kraliçelerin ahlâk duygularına müracaat edilir[3]. Bu telgraf cevapsız kalır, sadece yabancı basın bu müracaatı alayla karşılar.

Şişli propagandasını Rodoslular yönetir. "Bunlar lisan bilirler, alafrangadırlar". Korkunç bir İttihatçı düşmanı olan Salime Hanım bunların başındadır.

Köprü'nün öbür tarafındaki kadın faaliyetinin merkezini üniversiteliler ve öğretmenler teşkil eder. Bunların hepsi gençtir. Şişli muhiti onları "yaya ve alaturka" bulur. Bu iki grup yarış hâlindedir.

"Onlar bir gün sefaretlerden birine Türk davası lehine bir muhtıra gönderseler, bu taraf hemen en köhne hariciye memuru hanımlarından en şık ve en iyi Fransızca söyleyenlerine kadar mükemmel bir muhalif heyetle muhalif bir muhtıra yapar, gönderirler. Bunlar 'Türkiye'nin asil kadınları diye imza ederler, her zaman İtilâf devletlerine sadık kalan, Alman aleyhdarı kadınlar o pespaye mahlûkların dediklerini siyasî notalarla tekzip ederler. Her zaman bir müsamere öteden, bir müsamere beriden olur, bir muhtıra oradan bir tane buradan çıkar. Bunların arasında ecnebi anasırı mebzuldür. Öteki İstanbul genç kadınlığına gelince, onlar sefaretlere muhtıra, götürmenin haricinde, frenklerle pek temas etmezler. Bu, daha ziyade kendi kendisini ikna ile meşgul, fakat daha genç ve canlı bir âlemdir" (s. 30-31).

Halide Edib'te, İstanbul'u Şişli ve Köprü'nün ötesi diye, bu eserinde başlayan ayırma, daha sonraki eserlerinde de devam eder. Halide Edib daima İstanbul tarafında oturan köklü aileleri, sırf, gösteriş olsun diye, görünüşte Avrupaî Şişli bölgesinde yaşayanlara tercih eder. Ancak Şişli bölgesi İstanbul tarafındaki sathî ve iyi yetişmemiş kimseler için bir idealdir, oraya sıçramak için can atarlar ama intibak etmekte zorluk çekerler. (*Yolpalas Cinayeti*, *Âkıle Hanım Sokağı*, *Sonsuz Panayır*).

İzmir'in işgali İstanbul'da umumî bir heyecan yaratır. Cemal için bu facianın bir de ferdî cephesi vardır. Yunanlılar eniştesini parçalamış, oğlunu vurmuş ve Ayşe'yi yaralamışlardır.

İzmir'in işgali azınlıklar arasında sevinç uyandırır, taşkınlıkları başlatır. Rum, Ermeni ve İngiliz polis hafiyeleri Türklere işkence etmektedirler.

Ayşe kolu sargılı, metanetini muhafazaya çalışarak İstanbul'a gelir. Gelişinin ertesi günü Peyami, İhsan ve Cemal'le birlikte Büyük Sultanahmet mitingine gider. "Sokaklarda manidar bir sükûn vardı. Müslümanlar harikulâde sessiz, fakat muzlim görünüyorlar. Hıristiyanların hepsi endişeli; mütecaviz olup olmamakta, Müslümanların bu hâliyle istihza edip etmemekte müteredditi görünüyordu. Bütün deşilen çıbanlar arasında en koyu cerahat, yerli Hıristiyanların velveleli zaferlerinden, arkalarını

[3] *Darülfünun Konferans Salonunda Hanımlarımızın İçtimaları* İstanbul, Tanin Mat., 1328/1912-13; "Patriotic Awakening of the Turkish Women", *The Literary Digest*, XLVI, nu. 15 Mart 1913, s. 563-564.

İngiltere ve Fransa'ya vererek Türke yağdırdıkları gayzdan akıyordu" (s. 37-38).

Halide Edib'in bizzat katıldığı ve ömrü boyunca heyecanını unutamadığı Sultanahmet mitingini bir seyirci gözü ile anlatan çok canlı sayfalarda, dirilen millî duygu, o güne kadar ortaya çıkmamış olan dayanışma gücü, çok güzel ve heyecanlı bir şekilde nakledilir (s. 38-43).

İstanbul'un her türlü tipi Sultanahmet meydanındadır. "O gün asıl Türkiye'yi ben ilk defa gördüm" (s. 38). Mitinge gelen kadınların sayısı çoktur ve bunlar ne Şişli ne de Köprü'nün ötesinde sosyal işlere katılan kadınlara benzerler. "Yüzleri Fransız ihtilâlinde Versay'a hücum eden kadınlar alayının tablosu gibi o kadar çok kadın var ki", "Hamal ile genç münevverin, Karagümrüklü işçi İstanbullu kadınla, yüksek ökçeli süslü kadının omuz omuza, yüz yüze geldiği bir gündü" (s. 39). Bu mahşerî kalabalığın üstünde Sultanahmet'in beyaz minareleri ve minarelerden sarkan siyah bayraklar yüzer. Tekbir sesleri, ağlayanlar, konuşanlar, hepsi müstesna bir ruh hâli yaratır. Ne tepelerinde uçan yabancı uçaklar ne yabancı askerler bu kalabalığı yerinden oynatabilir. Mitingin tesiriyle azınlıklarla meskûn "zî-kudret ve müsellah Beyoğlu", "Türkler geliyor", diye panik içinde "o gün sokakları" boşaltmışlardır. "Kendi memleketimizde imişiz hülyasını bir an için rüya gibi hissederek Şişli'ye geldik" (s. 43).

Ayşe, Cemal ve İhsan'ın arkadaşları arasında adeta bir sembol olmuştur. Ona büyük hayranlık duyarlar. Ayşe hep siyahlar giyer.

Bu heyecanlı mitingten sonra, Peyami'lerin evine Türkiye hakkında malumat toplayan bir İngiliz muhabiri, Mr. Kok, Salime Hanım'ın aracılığı ile gelir. Bu toplantı dolayısıyla, belki de ilk ve son defa olarak, Halide Edib'in İngilizler hakkında son derece haşin bir dil kullandığı görülür. Bu parça hem bu araştırmanın konusu bakımından önemlidir, hem de eserin en kuvvetli parçalarından biridir.

Mr. Kok, duruşu, oturuşu her şeyi ile bu topluluğa lütfen katıldığını hissettirir. Yazar onu Peyami'nin gözleriyle tasvir eder: "Odada yalnız o varmış gibi oturuyor, iskelet gibi uzun bacakları diz kemikleriyle pantolonunun altından teressüm ediyor, kocaman ince ayaklarını mütemadiyen sallıyordu. Seyrek saçlı kafası, tüyü dökülmüş ihtiyar bir av kuşu gibiydi. Burnu kocaman, mütecaviz ve havada, bulanık, küçük gözleri birbirine yakın, mavi iki boncuk gibi hissiz hissiz bakıyordu. Fakat en bariz hususiyeti dudaklarını örten ve aşağıya sarkan rengi belirsiz bıyıklarıydı. Bu çirkin tüylerin arkasındaki ağız gülüyor mu, eğleniyor mu, konuşuyor mu belli değildi. En çok, arada bir, iki kazma gibi sarı dişi, yırtıcı bir istihza ile gösteren gizli ağzı, insanı işgal ediyordu. Mütekebbir, kendi ile dolu, müstehzi, zaferi başına sıçramış, daima kendi kini için "yerli" tabir ettiği müstemleke halkını çizmesinin altında ezen İngiliz imparatorluğunun müstemleke zalimlerinin en cahil ve en aşağı bir nümunesi" (s. 49).

Mr. Kok'un bu tasvirinde yer alan her teferruat, romancının o devirde İngilizle-

re karşı duyduğu büyük tiksinti ve nefretini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mr. Kok "tehlikeli bir ıslık gibi fena Fransızcasıyla" İngiltere'nin, Çanakkale'de altmış bin İngilizi öldürdükleri için Türkleri affetmeyeceğini tekrarlar. "İngiliz esirlerine neye fena muamele ettiniz? Ermenileri neye kestiniz? İngiliz gibi büyük bir millete nasıl karşı çıkıyorsunuz? Bu kadar sene İngilizlerin parasını, kanını, zamanını israf ettiniz; İngiltere sizi asla affetmeyecektir" (s. 51).

Bu toplantıda bulunan Miralay Haşmet Bey, "İngiltere'nin bizi muhakeme etmesi için kurulmuş bir mahkemede olduğumu zannetmiyorum" (s. 51) diyerek ilk defa Salime Hanım'ın yaltaklanmalarının dışında mânalı bir söz söyler.

Mr. Kok, Hindistan'ı örnek göstererek, eskinin unutulmasının ancak "himaye" ile mümkün olacağını ifade eder: "İngiliz himayesini baştan başlayarak hepiniz istemelisiniz. Bakın Hindistan'a ne mesut! Allah bizi beyaz adamdan ayırmasın, diye hep dua ederler. Gerçi bu zor işi İngiltere kabul eder mi bilmem; fakat sizin için başka türlü kurtuluş var mı? Bilhassa Çanakkale'de katlettiğiniz altmış bin İngiliz var. Samimi bir nedamet olursa belki İngiltere affedebilir" (s. 51-52).

Kendi millî kaynaklarının farkında olmayan Salime Hanım'ın "Ah Mösyö, İngiltere'ye kendimizi muhakkak affettireceğiz" demesine karşılık, müstakbel Türk mücadelesinin, mağrur ve vakur sesi Ayşe'de dile gelir: "İngilizler aflarını talep edenlere versinler" (s. 52). Bu sözler, salonda bulunan subayları Ayşe'nin etrafına toplar. Onun "nihayetsiz bir itimad-ı nefs ve kudretle salim bir Fransızca" ile söylediği sözler Mr. Kok'da şaşkınlık yarattığı gibi, biraz da saygı uyandırır. Ve Ayşe çok çarpıcı bir şekilde, haysiyetli ve hür bir milletin, yenilse de koruduğu bir vakarla sözlerine devam eder:

"İngilizler aflarını talep edenlere versinler mösyö, affı zalimler değil, mazlumlar verir. Çanakkale'de dövüşürken, ne asi, ne esirdik. Namuslu bir millet gibi dövüştük, öldük, öldürdük. Ne zamandan beri ve hangi milletle harp edilir de mağlup olduğu zaman ona katil denilir?

– İngiliz kanıyla Türk kanı bir mi Madam?

– Mikroskop altında İngiliz kanını görmedim. Rengi bizimki kadar kırmızı mı yoksa mavi mi, bilmiyorum. Fakat Türk kanı ateş gibi sıcak ve kırmızıdır.

– Peki Madam, Türk kanını tahkir etmiyorum. Yalnız kendinizi İngilizlere affettirmeğe muhtaçsınız demek istiyorum.

– Siz bizden af talep ediniz. Dün mütareke yaptınız, dün silâhlarımızı bize bıraktırdınız. Bugün memleketimize hırsızları, katilleri gönderiyorsunuz ve katilleri, hırsızları tarihî bir şerefi olan büyük donanmanız himaye etti. Yeşil İzmir'i kan ve alev içinde bıraktınız. Bakınız sokaklarına: Üniformalı hırsızlar, katiller, silâhsız ahaliyi kurşunla, dipçikle öldürüyor. Her evden koltuğunda bir bohça bir düşman neferi çıkıyor. İhtiyarların başı taşla ezilmiş, siyahlı kadınlar mütemadiyen bu vahşi sürüden kaçışıyor. Elleri bağlı masum kafileleri süngüleyerek, yüzlerine tükürerek, kan

içinde sürükleyerek gemilerinizin önünden geçiriyorlar. Haydutluğu alkışlamadığı için işte namuslu bir adamı parçalıyorlar, bir sürü düşman askeri onu, kendi karısının önünde bağırarak, söverek parçalıyorlar. Sırf eğlence için beş yaşında bir çocuğa nişan alıyorlar. Zavallı yuvarlak küçük mahlûk! Siyah gözlerinde yaşlar kurumadan kalbinden vuruldu, nişan o kadar iyi alındı ki küçük dudaklarından 'anne' diye bir şikâyet bile çıkmadı" (s. 53-54).

Örnek alınmak istenen Batı'nın, hele Halide Edib'in yıllardan beri hararetle savunduğu İngiliz medeniyet ve terbiyesinin zalim ve insanlıktan uzak cephesini, İzmir işgali ortaya koymuştur. Halide Edib bu işe vasıta edilen Yunanlılardan çok İngiltere'ye ve daha sonra, bütün Batı'ya karşı, düşmanlık duygusunu yöneltir. Hatta Anadolu'da ölüm kalım mücadelesinin içinde, artık Batı medeniyetini bütün bütün reddedecek hâle geldiğini, Batı medeniyetinin her şeye rağmen takip edilmesi gerektiğini Malta sürgünü dönüşünde, hâlâ hararetle savunan Ziya Gökalp'la tartıştıklarını hatıratında uzun uzun anlatır. Bu meseleden Halide Edib'in hayatı bölümünde bahsedilmişti.

Mamafih, Halide Edib, İngilizlerin nasıl amansız bir sömürgeci olduklarını da bilir. Müstemlekeci olarak görmediği Amerika'ya karşı sempati duymasına, onların Wilson prensiplerini sadece, imparatorluğu teşkil eden Hıristiyan ahaliye değil, Türklere de tatbik edeceklerine inanmasına, bu maksatla Wilson Prensipleri Cemiyetini kurmasına, Amerikalılarla temasına ve Amerikan mandasını "ehven-i şer" olarak görmesine rağmen, İngiliz himayesine daima karşıdır. Bunu en açık olarak, Anadolu'ya geçmeden önce Atatürk'e yazdığı mektupta görmek kabildir; "Türkiye'yi kül halinde İngiltere alabilse kafasını, kolunu koparır birkaç senede sadık bir müstemleke hâline koyar"[4].

Mr. Kok hükûmetten aldığı iki bin lira üzerine aleyhimizde yazmaktan vazgeçer, biraz daha verilse lehimizde de yazacaktır (s. 59).

Ayşe, Mr. Kok'un şahsında somutlaşan sömürgeci düşmana karşı yaptığı çıkışla, birdenbire Millî Mücadele'nin sembolü hâline gelir. Ayşe'nin yaptığından memnun olmayan sadece Şişli hayatında mevkiini kaybetmeğe, salonunun bir merkez olmadığını görmeğe hiç tahammül" edemeyen, Peyami'nin annesidir (s. 57).

Ayşe Gedikpaşa'da bir eve taşınır, subaylar İzmir'e ve Anadolu'ya geçerler. Peyami Ayşe'yi muntazaman ziyaret eder. Ancak, Ayşe'nin "Mr. Kok'a verdiği biraz ateşli cevap, İngiliz mehafilinde şüpheyi celbetmiş İzmirli bir kadının İngilizler aleyhinde propaganda yaptığı" söylentilerine yol açmıştır (s. 60-61).

Peyami Ayşe'yi yakından tanıdıkça hayreti artar. "On sene evvel, adı Ayşe, kendi taşralı diye evlenmekten korkarak Avrupa'ya kaçtığı" bu kadın çevresindeki Avrupa taklidi kadınlardan çok daha şahsiyetlidir (s. 61). Ayşe, kendisini geçindirecek pa-

[4] Atatürk, *Nutuk*, 12 bsk. İstanbul 1972, s. 95.

rası olmasına rağmen, o parayı İzmir'in kurtulması yolunda sarfa karar vermiştir, kendi geçimini temin için dantel örüp, dikiş dikerek, ders vererek kıt kanaat yaşar. Ders verdiği günlerin dışında 'İzmir" muhacilerinin çocuklarına çorap örer. "İzmir'de başlayan millî hareketle, Cemal'in arkadaşlarının mücadelesiyle meşgul"dür (s. 61-62).

Ayşe, adeta bir savaş havası içinde bir çeşit Kaya'dır. Tıpkı Kaya gibi o da sadece bir maksat arkadaşı değil, aynı zamanda paylaşılmayan bir sevgilidir. Peyami onu bilhassa İhsan'dan kıskanır, fakat duygusunu belli etmez.

Anadolu'ya geçmek üzere olan İhsan, müttefik askerlerinin taşkınlıklarına, basitliklerine sinirlenir, "birkaç zenci Fransız asker"in camdan bakıp, "kırmızı dilleri"ni çıkarmaları, yumruklarını sallamaları karşısında "acı bir merhametle", "Türk milletini terbiyeye gelen medenî ordu"der (s. 68). İstanbul'daki son gecesinde "ecnebî üniforması" görmeğe tahammül edemeyeceğini söyler.

Peyami'nin tifoya tutularak bir süre kendini bilmeden yatması, onun İstanbul'un işgalini kendi gözleriyle görmesini önler. Fakat yarı baygın yatarken de, İngiliz bombardıman uçakları ve Mr. Kok'un sevimsiz yüzünün hâkim olduğu, kâbuslar içinde çırpınır (s. 71-72).

Peyami kendine geldikten sonra, Ayşe ile temas edebilmek için daire hademelerinden Ahmet Ağa'nın yardımına baş vurur. Ahmet Ağa'nın "ne kadar gavur düşmanı, nasıl Erzurum'da Ruslarla gelen Ermenilerin bütün Erzurum'la kendi çocuklarını, karısını öldürdükten sonra Türkün ocaklarını söndüren Ermenileri mazlum bir millet diye gösteren Avrupa'ya gayzını" bilir (s. 74). Hadiseleri ferdî tecrübeleri ve keskin bir realizm duygusuyla değerlendirerek duygularına o istikamette yön veren Ahmet Ağa, Ayşe'yi aramak vazifesini sevinerek kabullenir. Ayşe işgalden sonra gizlenmek zorunda kalmış, fakat o dehşet verici günleri aksettiren mektupları Peyami'ye verilmek üzere bırakmıştır. Bu mektuplar Halide Edib'in de bizzat şahit olduğu işgale ait facialarla doludur (s. 76-82).

Hilâl-i Ahmer basılmış, tahrip edilmiş, bir göz doktoru tahkirler içinde gecelik kıyafetiyle götürülmüş, "sokaklarda alay alay İngiliz askerleri" dolaşmaktadır. "İstiklâlimizin bir nevi alemi olan Harbiye Nezareti kapısından İngiliz bahariyesi" girmektedir. Darülfünun civarındaki sokaklarda kan izleri vardır. "Onuncu fırkada nöbet bekleyen neferleri, İngilizler süngülemişler, içeri girmiş, yatakta uyuyan mızıklı neferleri de birer birer yatakta vurmuşlar. Kapıda nöbetçi, İngilizlere 'yasak' demiş. Sadece nöbet beklediği yerden sağ iken düşman geçirilmez olduğunu her Türk askeri gibi o da biliyormuş. Ben orada iken tahta tabutlar içinde İstanbul'un ilk istiklâl şehitlerini defnetmeğe götürüyorlardı" (s. 73). Sokaklar perişandır, birçok evlere İngiliz askerleri girip çıkar. "Minarelerde mitralyözler var"dır. Eski türbelerde, harap tekkelerde, sokakların kaldırımların altında İngilizler bomba ararlar. "İngiliz azametinin haşmetli silâhlarının, donanmasının korktuğu bu silâhsız ve mağlup Türk milleti, ne korkunç ve büyük milletmiş" (s. 78).

İngilizler Ayşe'nin evine de gelirler. Yanlarında bir Ermeni tercüman vardır. İmparatorluk içindeki bütün azınlıklara karşı daima müsamaha göstermiş olan Halide Edib'in onlara karşı ilk isyanı Ayşe'nin ağzından çıkar: "Zavallı uşak Ermeniyi hatta bize isyan ederken severdim, fakat İngilize uşaklık ederken küçük bir şey" (s. 78).

Ayşe vakur bir tavırla şahsî eşyalarını alıp dışarı çıkmağa kalkınca, "kendilerinden daha kibirli" olmasına "tahammül edemeyen İngiliz zabitleri" "bozuk bir Fransızca" ile bazı eşya almasına müsaade edeceklerini söylerlerken Ermeni tercüman "lisan bilmez, cahil karı gitsin, nezakete alışık değildir" diye haykırır. Bu sözler, İngilizlerin kendilerine karşı yapılan nezaketsizliğe nasıl tahammül edemediklerini Ayşe'ye hatırlatır:

"Allahım! İngiliz kadınına hakaret etti diye Hintliyi İngilizler dört ayak, hayvan gibi yerde yürütmüşlerdi. Türk kadınının ismetini çiğneyenlere, yerde süründürenlere karşı, ordumuz aynı ihtirasla ceza etmeyi isteyecek mi? Kadınına hakareti, bayrağına hakaret gibi düşünüyor mu?" (s. 79).

Sokaklar işgalin hazin neticeleriyle doludur. Ayşe'yi sokakta rastladığı Mülâzım Seyfi, Doğancılar'daki bir eve götürür. Ayşe, kendisini kimsesiz, "tutunacak yeri" olmayan, "zavallı millet-i" ne benzetir. Halası olan Peyami'nin annesi "padişah" gibi, İngilize uşak olmayan herkesten vazgeçmiştir". Sığındığı ev temiz, tipik bir Türk evidir. Evin ihtiyar ninesi, sabaha kadar "evliyaların, ölülerin hepsinin gazabını "İngilizlerin üzerine tahrik için" namaz kılıp, elinde tesbih, "Allah'ım sen küffârı hakiser eyle" diye dua eder (s. 81).

Ayşe Anadolu'ya geçmeğe kararlıdır. Anadolu'ya geçiş için çeşitli yollar düşünülür. Peyami, Ayşe'nin yapayalnız Anadolu'ya geçmesinden ve onu tamamen kaybetmekten korkarak, İstanbul sokaklarında onu arar. Düşmandan nefret duygusu, halka bütün bütün sinmiştir. Bu arayışlarında dikkatle baktığı kadınlar, "İlahî gözüm çıksın, gavur hafiyesi misin nesin" diye Peyami'ye beddua ederler. Üsküdar'da İzmirli bir kadının İstanbul ile Anadolu arasındaki haberleşmeye vasıta olması, beyanname dağıtması ve öğretmenlik etmesi dolayısıyla "şiddetle arandığını" öğrenmek Peyami'yi perişan eder. Nitekim Ayşe de bu şekilde teşhis edildiğinden, serbestçe Bursa yoluyla Anadolu'ya geçemeyeceğini anlar. Peyami ile buluştuktan sonra ikisi birlikte köylü kıyafetiyle Anadolu'ya geçerler. Ayşe çiftlikte yetiştiği için, öküz arabasına ve hayvanlara alışıktır.

Yolda, kaynayan Anadolu'nun her tipiyle karşılaşırlar. Rumeli ve İstanbul'dan gelerek çeteler teşkil eden gruplar vardır. Bu sayfalar daha önce bahsedilmiş olan Halide Edib'in şahsî izlenimlerinin çok canlı yansımalarıdır. (Bk. Hayatı bölümü). Ayşe, bütün ihtilâlcilerde büyük bir hayranlık uyandırır, fakat ona hayranlığın ötesinde ilgi duyanlar arasında kıskançlıklar başlar. Geçtikleri yerlerde, azınlık köyleri Halife ordusuna geçmişlerdir, Anadolu savaş içindedir. Ayşe daha yolda hemşirelik görevine başlar. Onu hem askerler hem de köylüler çok sever. Sevmeyen sadece, "Letafet apar-

tımanında İngilizlerin öldürdüğü bir çavuşun kızı olan öksüz Kezban" dır (s. 103). İhsan'ın Ahmet Rıfkı'yı kıskanmasına mukabil, Kezban da Ayşe'yi kıskanır.

Bu şahıslar arasındaki ruh çatışmalarını kendi "ateşten gömleğini" içine gömer Peyami görür ve anlar. İhsan çok genç olan Kezban'ı kendi kuvvetleri arasına alamaz. Kezban, onlarla birlikte gitme arzusunu, İstanbul'dan gelen kadınlara karşı duyduğu kıskançlığı, basit fakat şiddetli sözlerle ifade eder. "Babamı gavurlar öldürdüler, anam yok, dedem yok, beni nerelere bırakıyorsunuz", "Tüfek atamam mı, elin şehrinden karılar gelir de ben gelip bir iş tutamam mı". "Ben bu şehir garısı gibi hastaya bakarım" (s. 107-108).

Ayşe Eskişehir'e gider, Peyami "zabit vekili" olmağa hazırlanmak için İhsan'ın yanında kalır. Sert bir eğitimden geçer. Silâh talimini vaktiyle Bulgar çeteleriyle vuruşmuş, Makedonya'nın kanlı ihtilâllerinde pişmiş, Anadolu'nun bir nevi "siyasî şakî"si Mehmet Çavuş yaptırır. "Onda bütün gavurların, Türkün canına kasdettiklerine dair sarsılmaz bir kanaat vardır" (s. 119). Padişaha düşmandır, "millet işi eline alsın" demekle beraber bu hususiaki fikirleri müphemdir. "Her halde elinde silâhla düşmanlarla boğuşmayanları, kim olursa olsun milletten saymıyordu" (s. 120). "Bütün Hıristiyan dünyasının zulmettiği, katlettiği bir Müslüman ve Türk milleti tanıyor, bir de milleti kurtarmak için dağa çıkan bir sınıf insan biliyordu" (s. 120). Mehmet Çavuş ateşli, ilkel bir çetecidir. Düzenli bir orduya taraftar olan ve maiyetlerindeki çetecilerden mutlak itaat isteyerek, kendi gruplarında disiplin için çok sert tedbirler alan İstanbullu zabitler ve Mehmet Çavuş'un amiri İhsan, ister istemez onda hem saygı hem korku uyandırır. "Bizim kumandan da çok sert olmasa yavuz adam. Biraz terslik, serkeşlik oldu mu çekip vuruyor. İstanbul'un bu tüysüz delikanlılarına şaşıyorum. Hepsi Köroğlu'nun yanında yetişmiş gibi..." (s. 124).

Bilhassa İngilizlerin ön planda göründüğü düşman tehlikesi karşısında, o güne kadar birbirine karşı pek de yakınlık duymamış, birleşmemiş olan İstanbul ile Anadolu halkı kaynaşmaya başlamıştır. Mehmet Çavuş silâh kaçırmada, İngilizlerle çatışmakta, yardım etmekte müteredditköylüleri çalıştırma işlerinde emsalsizdir. Fakat onun Kezban'la karşılaşması büyük bir tehlike yaratır. Kezban'ın asker olmak istemesi, Mehmet Çavuş'a uygun gelir. Nitekim şehit olan Rahime Çavuş, savaşan Ayşe ve Atiye Çavuş'lar vardır. Neden Kezban da olmasın? Fakat İhsan, askerleri arasında kadınları ve çok gençleri istemez. İhsan Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, ülkeyi yükseltecek hayaller, yeni bir Türkiye'nin hayalleri içindedir. Fakat Kezban'a göz koymuş olan Mehmet Çavuş, henüz ilkel duygularına, ihtiraslarına esirdir. İhsan'a olan öfkesi yüzünden henüz millî kuvvetlere katılmamış olan bir köyü Millî Mücadele kuvvetleri aleyhine kışkırtır. Bir isyanı bastırmaya giden kuvvetler arasında bulunan İhsan ile Peyami kışkırtılan köylüler tarafından yakalanırlar. Kezban son bir gayretle, aralarında bulunduğu Hamza Bey çetesinden kaçıp, orduya durumu haber verir. İhsan'ın kurtarılması ve köyün tedibinden sonra Kezban kaybolur, Mehmet Çavuş ise asılır.

Ayşe Eskişehir'de hastahanede çalışır. Düşmanla mücadeleye ilk başlayan ihtilâl çetecileridir fakat, artık düzenli ordunun kurulması, bu çetelerin de orduya katılması zamanı gelmiştir. Orduya katılmayanlar "muvakkat bir kardeş kavgası" yaratacaklardır.

Savaş günlerinin en canlı hastahane tasvirleri, yine Ayşe'nin mektuplarında görülür. Bunlar da Halide Edib'in kendi şahsî tecrübelerini aksettirmektedir. Derdini, acısını içine gömen, fedakâr askerler Ayşe'ye bağlanırlar. Ayşe bu askerleri çok sever. İstanbulluların Anadolulu hizmetçilere kızınca "meşe odunu" demelerinden bahsederek, İstanbul'da onları "istihfaf için söylenen lakırdının onların resanetini, yalnız vücutlarının değil, ruhlarının ve sinirlerinin resanetini en iyi ifade ettiğini" anlar. "Bana Anadolu ordusu muazzam ve muzlim, eğilmez bir meşe ormanı gibi geliyor" (s. 181).

Ayşe, Sakarya Savaşı'na hemşire, Peyami ise Rumca mütercimi ve fotoğrafçı olarak katılır. Akşamları işler iyi ise şoförler yüksek sesle Xavier de Montépin'in romanlarını okurlar, türkü söylerler. Bir Anadolu türküsünün duyguları nasıl hareketa getirdiğini Halide Edib, ilk defa bu romanında anlatır. Artık burada yüksek bir kültür ve zevki aksettiren klasik batı müziği değil, millî benliklerini muhafaza için çarpışan insanların, gelenekten gelen ve onların basit yaşayışlarını, ama yaşanmış insanî duygularını aksettiren türküleri bahis konusudur.

"Atımı bağladım aman meşeye meşeye,

Benden selâm söyle kara gözlü Ayşe'ye, Ayşe'ye!" (s. 107).

Halide Edib, daha sonraki romanlarında sık sık türkülerin nasıl derin ruh hâllerini ifade ettiklerini belirtir ve son romanlarından olan *Hayat Parçaları*'nda, halk türkülerinin dikkatle incelendiği takdirde, Anadolu halkının romanı sayılabileceğini ileri sürer. Halide Edib'in millî kültürün bu parçasını görebilmesi de yine ferdî tecrübeleri sayesinde olmuştur.

Bu savaş ve kan romanının hazin taraflarından biri İhsan ile Ayşe arasındaki aşktır (s. 207-247). Ayşe adeta İhsan'ı "yeniden yoğurup şekil vermiştir". İhsan'ın "Ayşe sıtması" diye nitelediği bu aşk, mahiyeti bakımından, kahramanlarına çektirdiği ıstırap ve kıskançlık duygularıyla, Halide Edib'in önceki romanlarında görülen aşkın benzeridir. Fakat, çok yoğun yaşanan savaş günleri, bu kahramanların kendilerini bütün bütün duygularına kaptırmalarını önler. Ayşe ordu İzmir'e girdikten sonra İhsan'la evlenmeyi vaad eder. Ancak, İhsan'ın tebdil-i hava için Ankara'da bulunduğu sırada, mebus olan amcazadesinin güzel kızlarıyla dolaşması, bunlardan küçüğü Sabiha'nın istasyonda boynuna sarılması, İhsan'ın nişanlandığı haberinin yayılmasına sebep olur. Bunun üzerine Ayşe, İhsan'a karşı biraz daha uzak davranır. İhsan bir taraftan Ayşe'nin kendisini kıskanmış olmasından saadet duyarken, bir taraftan da onu başkalarından bilhassa Haşmet Bey'den kıskanır. Ayşe ise kendi içinde geçen fırtınaları, kayıtsız bakışıyla örter. Onun sakin, becerikli çalışması karşısında, İhsan, Ayşe'yi daha çok sever. "Onu nasıl ve ne derin sevdim. Çocukken bir kitapta resmi-

ni görmüştüm. Hindistan'da taştan Buda heykelini dinî bir günde gezdirirlerken Hintliler onun taş tekerlekleri altına uzanıyor, orada dinî bir vecd içinde ezilip ölüyorlardı. Ben de orada, merhametin, kuvvetin ve bütün mustarip vatanımın bir timsali gibi orada, ateş ve kan içinde bizim olan kadının ayaklarının altına yatmak ve ezilmek istedim" (s. 239).

Bu kan ve ateş içinde, Batılı kültürünün tesiriyle Batı'ya ait unsurları hatırlayan sadece Peyami'dir. İhsan'ın Ayşe'ye karşı aşkını ve Haşmet Bey'e duyduğu kıskançlığını dinlerken, "Viyana müzelerinin birinde Felemenk mektebinden büyük bir ressamın portresini" hatırlar (s. 231). İhsan aşkını Ayşe'ye anlatmaya karar verdiği zaman, Karadağ'da akşam vakti, karargâhı seyrederken de Longfellow'un bir masalını hatırlar. Peyami, sevdiği kadına bir başkasının aşkını anlatıp onu ikna edecekti. Longfellow'un hikâyesinde de böyle bir durum vardır. "Bu ne kadar acayip bir masal! Sahne Amerika'nın ilk muazzam vahşeti. İşte Sakarya vadisinin ıssız, işlenmemiş, sarı beyabanları, siyah dağlıkları gibi bir yer. İlk gidenlerden sarı kağıt yığınları arasında yaşayan mahcup ve genç bir kâtip var. Onun korkunç vücutlu, kalbi altından, kolları çelikten silâh ve kuvvet adamı olan kocaman bir dostu var. Ne nefis, ne muazzam bir insan! İkisi de aynı güzel kadını seviyorlar. Fakat mutlak o diyarda kadınlar silâh ve tabiat adamını severler. Belki de her yerde öyledir. Bunu küçük kâtip biliyor ve güzel kadının yanında bir kedi kadar bile sesini çıkarmıyor. Bir taraftan kavî, kudretli dostu da yavaş yavaş hüküm ve nüfuzuna aldığı vahşi tabiattan fazla, kadının güzel gözlerinden korkuyor. O da sevgilinin yanında dilsiz ve korkaktır. Dostuna, kâğıtlar arasında oturan çelimsiz gence diyor ki :

– Sen git aşkımı sevgiliye söyle.

– Sen kitaplar ve kâğıtların dilinden anlıyorsun, yanık şeyler söyle, iyi şeyler söyle, beni istesin!

Ve genç, benim gibi daire ve kâğıt adamı, sevgiliye gidiyor. Bir yanardağ gibi feveran ediyor. Tıpkı benim başak dalgalarına söylediğim gibi mukavemet edilmez bir kalp hikâyesi anlatıyor. Güzel kadın güzel gözlerinde müphem tebessümle onun ta kalbine bakıyor.

– Kendin için söyle, diyor (s. 251-252).

Peyami, Ayşe'ye karşı beslediği aşkı, onun bu masaldaki gibi anlamasını ister.

"Ateşe giden pervaneler gibi", Ayşe'nin yanında İzmir yolunda savaşacaklarına ant içenler, son hücuma kalkıştıklarında "ortalıkta bir bayram günü hususiyeti" bulurlar. "İnsanları tamamen susturan bir bayram. Toplar gümbür gümbür atılıyor. İhsan beni görünce ilk ve son defa sırıttı:

– Bekçi baba geldi, Peyami kalk" (s. 257).

Savaşta İhsan ve Ayşe şehit olurlar. Onları yan yana iki sedyeye yatıran Peyami, ikisinin İzmir yolunda evlendiklerine inanırsa da içinde kıskançlığın "ateşten gömle-

ği"ni taşır. Cemal ve Peyami bu ilk şehitleri takip ederler.[5]

Roman, insanda çok buruk bir lezzet bırakan, ironik bir konuşmayla sona erer.

Halide Edib, inanılmaz derece yakıcı olduğu halde, her bir anı gerçekten yaşanılmış *Ateşten Gömlek*'in sanki bir zihnî buhran olduğunu, bir tıbbî münakaşa sonunda bir doktor ağzından ileri sürer. "İki doktor çok uzun ve fennî bir münakaşadan sonra beyninden kurşun çıkarken ölen Peyami'nin ateşten gömleğine çetin ve Latince bir isim koydular" (s. 274)

[5] Eserin filmi çekildikten sonra bir seyirci, eserin kahramanlarının ölmesinin, vatan savunmasına koşanların şevkini kıracak nitelikte olduğunu bir mektupla Halide Edib'e bildirir. *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 524-525.

VURUN KAHPEYE

Halide Edib'in konusunu Millî Mücadele günlerinden aldığı ikinci roman, 1923 yılı sonlarında *Akşam* gazetesinde tefrika edilen *Vurun Kahpeye*'dir[1]. 1926'da kitap olarak yayınlanan bu romanda idealist İstanbullu bir öğretmen hanımın Anadolu'ya ilkokul öğretmeni olarak gitmesi ve Millî Mücadele günlerine tesadüf eden öğretmenliğinde, kasabadaki millî gücü kuvvetlendirmeye çalışması ve neticede Millî Mücadele aleyhindekilerin taassubu yüzünden öldürülmesi anlatılır.

Batı burada istilacı Yunan kuvveti olarak görülür. Yunan komutanı, askerleri ve onları destekleyen yerliler, bu nefret edilen kuvvetin temsilcileridir. Kasabanın çaresiz yerli halkı ve İstanbullu idealist öğretmen Aliye, romanın iyi ve yerli (Doğulu) şahıslarını temsil ederler. Öğretmen Aliye, Kız Öğretmen Okulu mezunudur. Babası Kafkasya'da kaybolmuş bir subay, annesi veremden ölmüş bir İstanbulludur. İçinde anasızlığın babasızlığın verdiği derin bir sevmek ihtiyacı vardır. Okuldaki son yılında, genç bir hanım öğretmenin "Anadolu'da çalışınız" sözünü herkes bir moda olarak alırken, Aliye "bu fikri ruhuna yakıcı ve müsbet bir emel olarak" yerleştirir. Nihayet kimsenin gitmek istemediği bir kasabaya gider. Bu kasabanın adı söylenmemekle beraber, zikredilen çeşitli unsurlardan Batı Anadolu'da bir kasaba olduğu anlaşılmaktadır.

Kasabanın maarif müdürü, eşraftan Ömer Ağa'nın tavsifiyle "ırz düşmanı papas zıfatlı (sıfatlı)" bir adamdır. Bozulmuş Osmanlı devlet mekanizmasının, bozulmuş bir temsilcisidir. O, yeniliği ve Aliye'nin idealizmini kendi ahlâksızlığına göre yorumlar. "İstanbullu medenî hanımların" yalnız başlarına bir evde oturabileceklerine kanidir. "Bu yaşta yapyalnız taşraya çıktıktan sonra" (s. 8).

İstanbullu Aliye, meslek hayatının ilk basamağında, bu ahlâksız maarif müdürü ve harap müdürlük binası ile karşılaşır. Müdürlükte gördükleri 1. eşyanın pisliği, 2. hademenin pisliği, 3. müdürün ahlâksızlığı noktalarında toplanabilir.

[1] *Akşam*, nu. 1865-190, 9, 16 Kânunevvel 1329/1923 - 29 Kânunsani 1340/1924. İlk baskısı Mahmud Bey Matbaası İstanbul 1926, 179 s. Sayfa numaraları bu baskıya aittir. Diğer baskıları 1943, 3.bsk. 1963, 4. bsk. 1966, 5. bsk. 1970. Bu eser üç defa farklı yorumlarla filme alınmış ve eser hakkında ön yargıya dayanan hayli tenkit, yapılmıştır.

Romanda, *Ateşten Gömlek* romanında başlamış olan şive taklidi yer almaktadır.

Aliye idealist olarak gittiği bu kasabada değiştirici bir rol oynamak niyetindedir ve işe birlikte oturduğu Ömer Efendi'nin evi ile okuldan başlar. Onun bu davranışları şehirde çeşitli duygulara yol açar. Okul, adeta şehrin bir ikinci nüshasıdır. Şehirde farklı grup ve sınıflara mensup olan ailelerin çocukları, bu farklılığı okulda da devam ettirirler. Aliye çocukların hepsine eşit muamele edince, bazılarının sevgisini, bazılarının da düşmanlığını kazanır. Aliye'nin bu davranışı yenidir.

Aliye'ye ahlâksızlıkları ve kötü duyguları yüzünden düşman olanlar da vardır. İstanbullu kadın, kendisini çevreye kabul ettirene kadar hayli güçlük çeker. Romanda daha önce *Ateşten Gömlek* ve *Mev'ud Hüküm*'de de olduğu gibi bu fikir üzerinde durulur. Halbuki Halide Edib'in Anadolu'yu tanımadan yazdığı *Yeni Turan*'da çevresini değiştiren Kaya, Erzurum'da ve Değirmendere'de hiç yadırganmaz ve zorluklarla karşılaşmaz.

Halide Edib'in bu romanında üzerinde ısrarla durduğu mesele din ve taassuptur. Yahya Kemal, Halide Edib hakkındaki bir yazısında, Millî Mücadele sonrası bir devrede onun korkunç bir irtica aleyhdarı olduğunu yazar: "Halide Edib Hanım müthiş bir softa düşmanı olmuştu"[2].

Sinekli Bakkal'daki İlhami Efendi'nin başlangıcı, Hacı Fettah Efendi'de kendisini gösterir. Keza Vehbi Efendi'nin başlangıcı da Mevlit okuyan isimsiz bir Mevlevî hocadır. Burada romana ve olaylara hakim olan kötülük timsali Fettah Efendi'nin yanında, Dede sadece parlak, ferahlatıcı ve geçici bir çizgidir. *Sinekli Bakkal*'da ise bu iyi ve müsamahalı anlayış hakim olacaktır.

Romanda Hacı Fettah Efendi'nin temsil ettiği katı, müsamahasız, korkutucu din anlayışı ile, ezanı, camii ve mevlidi ile bizzat yaşanılan din duygusu arasındaki fark, tezatlara dayanan, çarpıcı olaylarla verilmiştir.

Bir Cuma günü, Aliye, öğrencilerini, ellerinde bayrak, şarkı söyleterek gezmeye götürmektedir. Aliye'nin yüzü açıktır. Hacı Fettah Efendi, Cuma namazından sonra halkı meydana toplamış, Kuva-yı Milliye aleyhinde vaaz vermektedir.

"Bıyıksızlar, gavurlar gibi yakalık takanları, din düşmanı olanları istemeyiniz. Onlar ki ellerine kudret geçer geçmez mukadesatı çiğner, kadınlarımızın örtülerini kaldırır, sünnet ve farzı inkâr ederler, onları istemeyiniz. Ey ahali onların kanı küffârın kanı gibi helâldir.

Hatta derim ki herhangi bir kuvvet ve hükûmet nereden gelir ve kim olursa olsun camilerimizi, dinimizi sıyanet ederse ona biat ediniz" (s. 20-21).

Aliye tam bu konuşmanın yapıldığı sırada ortaya çıkar ve gözüne, bu konuşmayı yapan Hacı ile mutlak bir tezat teşkil eden cami çarpar: "Karşısında kasabanın bü-

[2] *Siyasî ve Edebî Portreler*, 1968, s. 39.

yaz minareli eski ve güzel camii göz kamaştırıcı göğe dayanmış, eski bir kabartma gibi duruyor, önünde koyu bir kitle Hacı Fettah Efendi'nin güneşte bütün hususiyeti ile meydana çıkan kır sakallı, sarı ve hud'a ile taassup bayrağı gibi kendi sözleriyle gayşolmuş başına bakıyorlardı (s. 21).

Ve Fettah Efendi, Aliye'nin güçlükle bulduğu, yola devam kudretine karşı ahaliyi kışkırtmağa devam eder.

"Görüyor musunuz? Erkeklerin içinde yüzü gözü açık nâmahremler Müslümanların kalbini fesada vermek için şarkı söyleyerek dolaşıyorlar. Bunlar, bunlar melundur, bunların eline çocuklarınızı teslim etmeyiniz, eğer bir gün yalnız içimize Yunan girdiğini değil, başımıza taş yağdığını görmek istemiyorsanız, bu karıların üstleri başlarıyla beraber kendilerini de parçalayınız. Yoksa Cenab-ı Hakk'ın bütün gazapları üzerimizden eksik olmayacaktır" (s. 23).

İkinci çarpıcı sahne, Hacı Fettah Efendi'nin abdest alırken, kasabayı felâkete sürükleyecek olan kötü niyetini tasarlamasıdır. Millî Mücadele'nin sembolü olan Aliye ve nişanlısı, çeteci Tosun Bey'in sokaktan geçtiklerini gören Hacı Fettah Efendi Yunanlıları kasabaya davete karar verir (s. 48). Aliye ve nişanlısının birlikte sokakta dolaşmaları, o devir ve muhit için alışılmışın dışında ve yenidir. Burada Hacı Fettah'ın temsil ettiği taassup, aynı zamanda vatan hainliği ile birleşir. "O kahpeye şeriat burada cezasını verecek" (s. 48).

Düşmanın karargâhına Hacı Fettah ile birlikte giden Kantarcıların Hüseyin'in –ki onun kötülüğü sadece Aliye'ye sahip olmak hırsından doğmaktadır– dinî kıyafetine bakan bir kadının onlara dua etmesi ironik bir tesir yaratır (s. 50).

Üçüncü parça, iki Çanakkale şehidinin ruhu için camide Mevlit okunduktan sonra şehrin düşman tarafından işgalidir. Bu Mevlit sahnesi, romanın en güzel ve tesirli parçasıdır. Mevlit'i İstanbullu Mevlevî bir dede okur. Bu beşerî, merhamet ve iyiliklerle dolu dinin Hacı Fettah gibilerini ortaya çıkarmasına, Aliye hayret eder.

"Aynı akşam kasabanın meydan camiinde mevlit vardı. Ömer Efendi bir ticaret işi için şehre gitmişti. Gülsüm Hala feneri yaktı, Aliye ile mevlide giden kalabalığa karıştı.

Eylülün sonu idi, havada ılık ve tatlı bir sükûnet vardı. Gök yakın, yıldızlar parlak ve çok, hepsi şaşaalı bir sıcaklıkla kasabanın siyah bir küme gibi yığılan damlarını belirsiz ve müphem bir aydınlıkla seçtiriyorlardı. Siyah meydanda beyaz cami, narin minaresiyle ve güzel ve ezelî gök altında hülyalı ve yumuşak hatlarla beliriyor, her taraftan ellerinde fener, camie giden ahali nur taşıyan birer muzlim hayalet gibi kımıldanıyorlardı.

Camiin kapısındaki bu ışıklı karaltılar eski perdesini kaldırıp içeriye dalarken kusursuz bir çocuk göğsünün, billurî bir vecd ve güzellikle tekrar ettiği "Allahü ekberler" gökteki nurlar gibi ilahî bir hararetle, bu ılık hava ve yarım ışıklar içinde geçen hayaletlerin kalbine dökülüyordu".

"Minarenin ezelî terancsi, camiin hülyalı ve hafif nurları, buhurdanlardan çıkan mukaddes ve bayıltıcı kokular, bütün bu güzel ibadet dünyası Aliye'nin bâkir ruhunun heyecanında ölüme götüren bir istiğrak lerzesi yapmıştı. Benliği tamamiyle ilk güneş gören bir gonca, mucize ile gözleri açılan bir kör gibi dünyayı ilk defa, şimdiye kadar sezemediği yeni heyecanlar, meçhul lezzetler ve aziz işkencelerle hissediyordu.

Aliye kafesin arkasında, ekserisi yüreği aziz bir ölünün hasretiyle kanayan kasaba kadınlarıyla yatsı namazını kıldı. Mevlit eşraftan Latif Ağa'nın Çanakkale'de şehit olan iki oğlunun her sene okunan Mevlit'lerinden biriydi. Kendi şehitlerine Mevlit okutamayan zavallı analar bu mübarek ayinin inayet ve şefaatinden kendi şehitlerine rahmet payı çıkarmak için gelmişlerdi.

Mevlidi tesadüfen kasabadan geçen bir İstanbullu dede okuyordu. Kafesin arkasından camiin içi sarı ve müphem nurlar ve gölgeler içinde görünüyordu. Top kandilin altında başları önlerinde, yıpranmış, parça parça olmuş, rengârenk mintanları, poturları, başlıkları ile ahali, buhurdanlardan yükselen dumanlar, kandillerden inen uzun, titrek ışık huzmelerinin içinde büyük ve muhalled bir eserin ahenk ve rengini hatırlatıyorlardı. Dede, ışığın tesiriyle kafeslerin arkasında uzak rüyaya benzeyen bir ziya içinde kürsüde oturuyordu. Sarı yüzü çenesine doğru incelen, seyrek ve beyaz sakallı bir ihtiyardı. Sikkesinin altında tevazu ile eğilen başı, bol harmanisinin kıvrımları altında, dindar ve zarif bir huşu ile düşen zayıf ve ihtiyar omuzları Mevlit'in âhengiyle yavaş yavaş sallanıyordu. Bütün bu temevvüçle kandiller, ibadet edenler, havanın ışıkları ve buhur dumanları hatta cami tutulamayan ilahî bir vecd içinde hem-ahenk dalgalanıyordu.

İhtiyar Dede'nin sesinde, asırların getirdiği bu Mevlit'i, harsının ince hassasiyeti, her perdede derece derece yükselen, büyük bir sanatın sükûn ve sadegî çerçevesinden çıkan bir heyecanı vardı. Aliye bu kadar derinden hissettiği bir şey hatırlamıyordu.

Çocukluğunda Süleymaniye'de Bayezıt kubbeleri altındaki Ramazan gecelerinin cami avlularında, mahyalar altındaki mahalle çocuklarıyla koşuşup oynadığı dakikaların, verem annesinin, haber gelmeyen babasının hasretiyle loş ve çıplak odalarında, gece kandillerinin gölgesinde yanaklarından dökülen gözyaşlarındaki garip esrarın havası bu akşam hâfızasında uyandı, söndü".

Aliye'nin Süleymaniye'deki Ramazan gecelerini hatırlayışı Halide Edib'in bizzat kendi hayatından gelmektedir. Süt annesinin evine misafir gittiği bir Ramazan'da, Süleymaniye Camii'nde yaşadığı müstesna havayı bir daha bulamamak korkusuyla bir daha o camie gitmediğini hâtıratında anlatır[3].

"Bu Dede'nin derin yüzü, güzel sesi onu Allah'a temas eden bir aziz vecdiyle sarsmıştı. Halbuki bu güzel camiin durduğu meydanda daha kaç gün evvel başka bir

[3] *Memoirs*, 's. 72; *"Mor Salkımlı Ev"*, s. 49.

adam, vazifesi kudsî olan bir din adamı ona cehennem ve azap dakikaları yaşatmıştı. Nasıl olur da bu kadar beşerî, bu kadar merhamet ve iyilikle dolu bir dinden Hacı Fettah Efendi, o kadar kabusa benzeyen bir azap ve işkence çıkarıyordu. Dede velâdetle başladı:

Âmine Hatun Muhammed ânesi
Ol sadefden doğdu ol hür dânesi (...)"

Dedenin emsalsiz bir şark hüzün ve esrarıyla, en garip ve kalbi yakan bir musiki ile başladığı bu satırlarda dünyanın en büyük sırrı olan veladeti bir çocuk, bir şair sadegîsi ile öyle bir nakledişi vardı ki Aliye'nin fen kitaplarında kaba zevahirle gördüğü şey ezelî ve beşerî bir mucize tatlılığı ile kalbini sardı."

"Hazret-i Amine'nin asırlardan beri halka en tatlı bir musiki ve şiirle nakledilen ve yine asırlardan beri biriken heyecanlarla takdis olunan bu velâdet hikâyesini Aliye de, öteki Anadolu kadınları gibi kalbinden gelen sıcak yaşlar yanaklarından döküle döküle dinledi. Bir kadının kudsiyetini, hayatın ve tabiatın en derin bir alâmeti olan velâdetin nihayetsiz ıstırap ve saadetini ilk defa bir kadın gibi anlıyordu. Hazret-i Amine'nin lohusa yatağındaki beşeri acılarını, göklerden inen melek saflarını, Sündüs adlı meleğin döşediği nur döşeğini ruhunun gözüyle görüyordu.

Dede'nin ihtiyar sesi esrar ve saadetle dolu bir kadının hülyasını ne nefis bir incelikle hikâye etti:

Dedi gördüm ol habibin anesi (...)"

"Kadın ve ana ruhunun, vücudunun en büyük sırrını Aliye'nin bu gece olanca vecdiyle, olanca kabiliyetiyle duymuş olmasının anahtarı Tosun'dan kalan bir anın hayaliydi. Tuhaf ve fikrî ve belki de sırf ruhanî bir berraklıkla fırtınalı hayatında bu güzide hissin hiçbir zaman hakikat olamaması ihtimalini içini çekerek düşündü" (s. 58-62).

Mevlit'in, bu insanı yükselten havasını teneffüs ettikten sonra, Aliye'de, çevresine karşı daha müsamahalı bir davranış belirir. Kasabada, güzelliği dolayısıyla hayli dile düşmüş, fakir, hayatını tarlalarda çalışarak kazanan bakkal Salim'in dul karısı, Mevlit'de arkada ve herkesten ayrı oturur ve kadınlar ona şeker verilmesine engel olurlar. Bunları, önceleri tabiî bulan Aliye, "kalbinde cemaatle müşterek dinî heyecanın uyandırdığı pâyânsız bir merhamet ve müsamaha" ile kadınla ilgilenir. "Sonra bu kadar leziz bir iştirakle kalbinin, ruhunun aynı 'ayin'de yaşadığı cemaatin bu dürüşt hareketi onu epeyce rencide etti, hele her satırının ve kelimesinin ilahî güzelliğini içer gibi dinlediği bu büyük menkıbenin ruhuyla, kadınların hareketini zıt buluyordu. Doğduğu an günahkâr ümmeti için Cenab-ı Hak'tan af dileyen ve 'şefiü'l-müznibîn', 've kamu düşkünlere destgîr' diye selâmlanan Peygamberimizin ümmeti nasıl günahkârlara ve düşmüşlere hakaretle bakabilirdi.

Gülsüm Hala'nın kolunu çekti, yavaşça :

– Peygamber'imiz doğduğu gece günahkâr ümmeti için Allah'a yalvarmış, siz Peygamber'imizden de mi büyüksünüz? dedi. Sonra yavaşça kadının olduğu yere kadar gitti. Şekerlerini eline koydu, döndü, kadınlar garip gözlerle ona baktılar, fakat Gülsüm Hala titreyen bir sesle:

– Ne iyi ettik de senin adını Emine goyduk Peygamber'imiz, resulümüzün anası da mutlak senin gibi altın yürekliydi, dedi" (s. 62-63).

Mevlit'ten sonraki sabah, işgal edilen kasabanın tek bekçisi yine cami hayalidir. "Sabahın ilk donuk ışığıyla açılan gökten, sönmüş beyaz bir ay, camiin ince minaresine bakıyor, büyük meydanın ortasından hâkî alayın kaldırdığı toz bulutları içinde cami tek başına kasabayı bekleyen, kasabaya bakan muhayyel bir şekil gibi görünüyordu" (s. 71). Sokaklar boş, şehir terkedilmiş gibidir.

Bu mutaassıp ve kötülüğü vatana ihanete kadar uzanan dindar tipi, bir noktada vatanı işgal eden düşmanla birleşir. Bu tip de aşırı ve ilkel Yunan milliyetçisi, Müslüman ve Türk düşmanı, Binbaşı Damyanos'tur.

Hacı Fettah Efendi, iki taraflı çalışmaktadır. Öteden beri Kuva-yı Milliye aleyhtarı olduğu için; halk Yunanlılarla onun temas etmesini ister. Zaten Binbaşı Damyanos'u da o davet ettiği için onların yanında bir nüfuzu vardır. Öte taraftan da halkı, düşmanı Aliye'nin kasabaya getirdiğini söyleyerek tahrik eder. Bir ahlâk temizliği yapacak ve onu şeriatın cezası ile cezalandıracaktır. "Bu Aliye kahbesinin güzelliği bize bu Yunan belâsını getirdi. Onun evini muhafazaya aldırtıyor, anladınız mı? Yunanlı Yunansız bu kahbeyi inşallah bu meydanda şeriatın cezasıyla cezalandıracağız" (s. 72). Hacı Fettah'ın tesiriyle Damyanos, Aliye'nin evini göz hapsine aldırır.

Yunanlılar kasabaya "medeniyet ordusu" diye girmiştir (s. 72). Halbuki, kasabanın içindeki ahlâksızlarla birleşerek hemen sefih eğlencelere ve zulümlere başlarlar. "Hacı Fettah Efendi Damyanos'un karargâhına kendi evi gibi girip çıkıyor, dostlarına atıfet, düşmanlarına belâ ve nekbet saçıyordu. Fakat arada ötekine berikine yavaşça kasaba halkını musibetten kurtarmak için Yunanlıların gözüne girmeğe çalıştığını fısıldıyor, bu suretle ne kadar zayıf bir ihtimal olursa olsun, Yunanlılar bir gün giderse bu adamları kasaba efkârı huzurunda şahit tutmak istiyordu" (s. 74).

Damyanos önce kendisi istediği kadar para topladıktan sonra yanındakileri her türlü soygunculuk, hırsızlık, işkenceyi yapmakta serbest bırakmıştır (s. 74). Bu arada Aliye'nin evi önündeki nöbetçi kalkmıyor, halk kendisine acımakla beraber bir şey de yapamıyordu. Damyanos Aliye'yi kasabadaki işi bittikten sonra görmeye karar vermiştir. Zira "şeytan gibi" olan İstanbullu Türk kızının, işlerini tamamlamadan kendisini zayıflatmasını istememektedir. Gülsüm Hala durmadan dua eder, tesbih çeker. Aliye de onunla birlikte dua eder, namaz kılar. Ömer Efendi hâlâ dönmemiştir.

Bir gece, öğrencilerinden küçük Durmuş çardaktan tırmanarak Aliye'yi görmeğe gelir. Bu, bir çocuk kahramanlığı değildir. Durmuş, Ömer Efendi'nin tevkif edilmiş olduğunu haber vermek için gelmiştir. Bu tevkifte Hacı Fettah Efendi'nin parmağı

vardır. Aliye kendisine bir baba gibi evini açan, iyi kalpli Ömer Efendi'yi kurtarmak için kumandanı görmeğe karar verir ve evin çoktan beri kullanılmayan arka kapısından nöbetçilere görünmeden çıkar. Kumandan, Kantarcıların Hüseyin Efendi'yle bir eğlence hazırlamaktadır. Ömer Efendi bu sırada Fettah Efendi ile birlikte getirilir. Bu sorgu esnasında Aliye, bir kasırga gibi karargâha gelir ve hiç bekletilmeden odaya alınır. Aliye'nin bir yıl önceki güzelliği solmuş, incelmiş, daha mânalı bir hâl almıştır. "Biraz yanlış fakat çok alışık bir İstanbul Rumcasıyla binbaşıya hitap eder. Babasının neden tevkif edilmiş olduğunu sorar. Kızın Rumca konuşması, binbaşının ona gösterdiği yumuşaklık, Fettah Efendi'yi çıldırtır: Demek bu çarşaf giymiş bir gavur kızıdır, her halde gavurca söylediği için bir gavur karısı kadar mekruhtu" (s. 86).

Damyanos Ömer Efendi'yi serbest bırakır, Hacı Fettah'ın gönlünü alır. Nöbetçilere görünmeden Aliye'nin evden çıkması, onlara adeta tabiat-üstü bir durum gibi görünür (s. 90). Hüseyin Efendi'nin, Aliye ile Tosun'u el ele gördüğü için delice bir kıskançlık içinde olduğunu anlayan Damyanos bundan istifade etmek ister ve Tosun'u yakalaması için Hüseyin Efendi'nin emrine "gizli bir kuvvet ve teşkilât" verir (s. 91).

Ertesi günü Damyanos, Ömer Efendi'yi ziyaret eder. Bir Türk evine gelene, düşmanı da olsa misafirperverlikle kapısını açar. Nitekim kumandana kahve ikram ederler. Komutan önce Ömer Efendiyi sonra da Aliye'yi sorguya çeker. Ömer Efendi bütün temizliği ve basitliği ile durumunu anlatır :

"Ben tüccar adamım politika filan hiç anlamam. Müslümanım. Onun için bizim hükmâtın zadık bir adamıyım. Asker değilim ki çelebinin ordusuna garşı çıkayım. Elimde hiçbir şey yoktur. Çelebi Yunan ordusu adildir diyor. O bizim gibi zararsız, kimsesiz adamlara bir fenalık etmez. Tosun Bey bir ay evvel buraya geldi, kasaba halkı benim evime misafir etti. Kızımı istedi, kasaba halkının önünde istedi. Kantarcıların Hüseyin de Hacı Fettah Efendi de vardı. Hepsi razı oldular, biz de kızı verdik. Evet çelebinin emniyet ettiği Fettah Efendi ve Kantarcıların Hüseyin Efendi razı oldu nişanladık. O, gittiğinden beri kendisinden hiçbir haber almadık. Ben şehre ticaret için gitmiştim. Hiçbir çete ile münasebetim yoktur. Şehirde bana seni Yunanlılar tutar dönme dediler. Ben düccarım bana ne yapacaklar dedim. Yunan ordusuna karşı bir şey yapmamış olduğuma ve yapmayacağıma çelebi isterse kendi dinime göre yemin edeyim" (s. 93).

Komutan Aliye'yi sorguya çekerken büyülenmiş gibidir. "Bu katil ve zalim Damyanos, bu her Türkü, dişi erkek bir kaplan inceliği ve vahşeti ile imha eden Damyanos, şimdi bir Türk kızının elinde iradesi çürümüş bir biçare, en düşkün ve zebun bir hırsla rikkati mezceden acayip bir aşk kurbanı olmuştu" (s. 97).

Komutan bir taraftan Aliye'yi Atina'ya göndermek, bir taraftan da onu Tosun'u yakalamak için bir tuzak olarak kullanmak ister. Hiç değilse, arada sırada kendisini ziyarete gelmeği teklif ettiğinde, Aliye, "Bunu yapmayınız kumandan" der. "Benim nişanlım yalnız bir haydut değil, biraz da eski bir Türktür. Bir gün, işler düzelirse beni

erkeklerle ne suretle olursa olsun konuştu diye almaz, yine söylüyorum, siz iyi bir adama benziyorsunuz eğer, beni nişanlımın bir gün almayacağını bilsem yaşamak imkânım yoktur. Siz de tabiî ölmüş bir kızla konuşmaktan bir şey anlamazsınız değil mi? Ölüler ne Rumca, ne de Türkçe konuşur" (s. 98). Damyanos Yunan erkeklerinin medeniyetine bir örnek teşkil etmek üzere Aliye'nin isteğini kabul eder. Okulun açılmasına da Aliye'nin ricasıyla razı olur.

Okulun açılması, Aliye etrafında yeni şüphelerin uyanmasına sebep olur. Acaba bu yalandan Müslüman görünen bir gavur mu? Halbuki Aliye Damyanos'la bir daha görüşmez, kasaba kadınlarının ricalarını hep geri çevirir. Damyanos ise Aliye'yi unutmak için birbirinden sefih eğlenceler tertipler, Kantarcıların Uzun Hüseyin ise güzellikleriyle meşhur kadınları, Damyanos'un önüne atar. Damyanos "bazen uykusuna kadar kendini takip eden bu iki göz hayali karşısında gayr-ı Hıristiyan bir büyü tasavvur ediyor, haç çıkarıyor kemal-i huşu ile kendisini şeytanın kızından kurtarması için İsa'ya yalvarıyordu. Bir gün odasında asılı Meryem Ana'nın önünde böyle bir heyecan içinde yalvarıyor, Aliye'ye bütün Hıristiyan evliyasının gazabını davet ediyordu. Odada yalnız resmin altındaki kandil vardı, bu kandilin titrek ziyası üstünde birdenbire Meryem Ana'nın titrediğini, kımıldandığını görmüştü. Bu belki bir halâstı. Bunun için hâlâ dizlerinin üstünde, fakat gözleri resme dikilmiş ümitle beklemişti. Resim başı örtülü, yüzü ince, gözleri önünde uzun parmaklı elleri dizlerinde Bizans'ın garip bir Meryem'i idi. Bu Meryem'in başındaki hâle hakikat aydınlanmış, Meryem kımıldamış, ince başını kaldırmış, yorgun ve kapalı göz kapaklarını birdenbire açmıştı. O zaman azabından kurtulmak için dua eden Damyanos acı bir sayha ile bir ölü gibi kaskatı yüzüstü düşmüştü. Canlanan Meryem'in kapalı gözleri altında Aliye'nin gözleri vardı" (s. 102).

Damyanos bu krizden sonra, odasındaki Meryem resmini kaldırtır. Hüseyin Efendi Tosun'un yakalanamayışını, Ömer Efendi'nin serbestçe dolaşmasında bulur ve onun tavsiyesiyle Ömer Efendi tevkif edilir. "Şeytanın kızı gözünde cehennem alevleriyle mutlak yarın, odama gelecek" diye düşünür (s. 104) ve gerçekten de Aliye, komutanı görmeye gelir. Damyanos onu karşılamak için itinayla giyinmiştir. Bu görüşmede Aliye'ye evlenme teklif eder. Yunanistan'ın en zengin adamıdır. Anadolu'daki Yunan subaylarının en kuvvetlisi ve en cesurudur. Eğer Aliye onunla Yunanistan'a gelirse, sadece babasıyla Tosun'u kurtarmakla kalmayacak, aynı zamanda, vatanına da iyilikte bulunacaktır (s. 108).

Aliye bu sözleri nefret ve tiksintiyle dinler. "Bütün debdebe ve servetini Türk kanı ve Türk malı ile elde eden bu kahhar Türk düşmanı, nihayet her şeyi küçük bir Türk kızının ayaklarına atıyordu" (s. 108). Aliye'nin gözü önünde ıstırapla inleyen biçare memleketinden sahneler uçuşur (s. 109). "Bütün tarihte milleti için ölen ve ıstırap çeken kadınlar ezelî gözlerinde mukaddes bir ışıkla, melekâne dudaklarında asırların silemediği zafer tebessümüyle Aliye'ye bakarlar" (s. 110). Kendisinden istenilen fedakârlık karşısında Aliye'nin gözlerinden yaşlar dökülür. Yüzü öylesine ulvî bir mâna

kazanmıştır ki, Damyanos "tâ çocukluğunda, insan kanına elleri dokunmadığı masumiyet günlerinde, kuytu ve karanlık kiliselerin günlük kokulu mihrabında, ölgün kandillerin önünde müphem hututuyla kaybolan Meryem'lere nasıl dua ettiyse ayrı bir hissi" duyar (s. 110). Fakat Aliye Damyanos'un teklifini kabul etmez.

Çaresizlik içinde, Aliye hiç sevmediği halde Hacı Fettah Efendi'den yardım istemeye karar verir. "İhtiyar, başında sarığı elinde tesbihi ocağın karşısında sallana sallana ibadet ediyordu". İhtiyar karısı köşede oturuyor, genç ortakları dışarda hamur açıp, kavga ediyorlardı. Kadınlar onu önce hacının yanına sokmak istemezler. Aliye o zaman onlara, Tosun Bey Fettah Efendi'yi asacağı zaman böyle yapmadıklarını, okulun dışında köpek gibi uluduklarını hatırlatır. Aliye nihayet biraz da zorla içeri girer. Hacının önünde diz çöker, samimiyetle yalvarır, ama onun bu masumiyet ve samimiyetini, şeytanın işi sayan Fettah Efendi büsbütün şiddetlenir, Aliye'ye babasının üç güne kadar asılacağını, "Aliye'nin bu felâketten mütenebbih olmasını, tövbe ve istiğfar etmesini, yüzünü Müslüman kadınları gibi örtüp, artık erkekleri günaha sevkeden gençliğini, güzelliğini kapamasını tavsiye" eder (s. 116).

"İhtiyarda öyle bir kuruluk, bütün insaniyette hatta dinde melce ve istinat aramanın boş bir hayal olduğunu gösteren öyle hain ve müstehzi bir gadr vardı ki Aliye evvela ağzını açıp Hacı Fettah Efendi'nin temsil ettiği her şeye lânet etmek arzusunu duydu. Sonra kendi de nasıl olduğunu tayin edemeyeceği bir fikir teselsülü ile mevlit akşamını hatırladı. Hayır din bu değildi, bu çirkin ve galiz Hacı Fettah Efendi'nin temsil ettiği şey değildi. Din nurlar içinde nihayetsiz bir rahmetin, şefaatın tecellisiydi. Kundakta ümmet için şefaat talep eden Peygamber'in, asi ümmetine melce olan büyük Muhammed'in diniydi. Hacı Fettah Efendi din perdesine bürünmüş dünya yüzünde şeytanın insanları tazip için gönderdiği bir mümessildi. Aliye ayağa kalktı. Gözlerindeki yaşlar kurumuştu. İnayetsiz bir istihkar ve istikrahla:

"Sen Kâbe'den gelen bir hacı değilsin, sen şeytanın yeryüzünde bir nevi elçisisin, dedi" (s. 116-117).

Aliye'nin bu sözleri Fettah Efendi'yi büsbütün öfkelendirir. Arkasından bağırır: "Sen iblisin halis kızısın, yakında nâ-pâk vücudunu şeriat ateşiyle temizleyeceğiz" (s. 117). Genç ortaklar da Aliye yanlarından geçerken, ona yumruklarını sallayarak "kahpe kahpe" diye bağırırlar.

İslâmiyet'in taassuba boğulmuş katı cephesi ile yumuşak, müsamahalı cephesi arasındaki karşılaştırma bu eserde çok şiddetlidir.

Aliye, bundan sonra Uzun Hüseyin Efendi'ye ricaya gider. Onun karısı, Aliye kocasıyla evlenmeyi kabul etmediği için kendisine sevgi beslemektedir. Hüseyin Efendi ile yaptığı konuşma Aliye için ikinci büyük utancı teşkil eder. Zira Hüseyin Efendi Ömer Efendi'nin cezasını hafifletmek için, Aliye'ye eski tekliflerini tekrarlar.

Bu sırada bir vazife ile kasabaya girmiş olan Tosun, nişanlısı Aliye'yi görmek ister. Aliye onun için idealist, yeni Türkiye'nin müstakbel kurucularındandır. Halbuki Aliye Tosun'a kendisini kaçırmasını, her şeyden hattâ memleketten çok Tosun'u

sevdiğini söylemekteyken Tosun kesin olarak ona vazifesini hatırlatır. Aliye'ye önemli bir iş düşmüştür:

– Sen benim nişanlımsın aşkımızın memleketimizden ayrı bir yeri olamaz, burada kalacaksın, bu hafta zarfında Yunanlıların askerini, kuvvetini, cephanesini koyduğu yeri öğreneceksin. Burada bir hafta sonra aynı saatte, belki ben, belki kaptan Selim bulunacak, sen gelirsin yahut bir kâğıt yazar Durmuş'la gönderirsin dedi" (s. 130-131)

Ömer Efendi Atina'ya sürülür. Kasabada Aliye aleyhine bir hava yaratılırken, Damyanos'un "bir Türk kızına âşık" olarak "Yunan menafiini" feda ettiğine dair Yunan ordusundaki söylentiler üzerine (s. 133) Damyanos Anadolu'yu en iyi bilen kumandanlardan olduğu için Atina'ya çağrılır.

Tosun'la bir süre Durmuş aracılığıyla görüşüp haberleşen Aliye, son ayda ondan hiçbir haber almamıştır. İçinde Türk ordusunun taarruza geçtiğine dair kuvvetli bir inanç ve sevinç vardır. Bu inancını gizli gizli çevresine yayar. Okul çocuklarına şiirler ezberletir, annelere çocuklarına kırmızılı beyazlı elbiseler dikmeleri için telkinde bulunur. Kendi de, annesinden yadigar yüzüğü rehin vererek aldığı ipekten bir Türk bayrağı işlemeğe başlar. Kasabadaki bu ortak gizli sevinç karşısında, o güne kadar düşmanla işbirliği edenler de kendilerini kurban gibi göstermeye çalışırlar.

Tosun Bey cephaneliği ve köprüyü atmak için kasabaya geldiğinde önce Aliye'yi görmeden edemez. O da Durmuş gibi pencereden Aliye'nin odasına girer, fakat ertesi gün çembere alındığı için dışarı çıkamaz ve Aliye, gözleri önünde kendisini milleti uğruna feda eden kadınların hayali olduğu halde, Damyanos'a gitmeğe karar verir (s. 148). Türk ordusu ertesi gün, öğleye doğru şehre girecektir. Aliye dışarı çıkar ve Damyanos'un genç kıza zaafını bilenler onu Damyanos'a hemen götürürler. Aliye iki süngülü Yunan askerinin arasında giderken cami bir umut tecellisi gibi görünür. "Yine meydan yeni çıkan ayın ışığında beyaz bir künbet gibi, beyaz iki kol müphem boşlukta cami minareleriyle kabartma bir tayfa benziyordu." Ortada bir askeri harekât olduğunu gösteren sesler vardır. "Yalnız bunların hepsinin üstünde yine genç ve acıklı bir ses ezan okuyor, kasabanın sessiz damları üzerine gökten döküldür gibi ümidin samadanî tesellisi, "Allahü ekber Allahü ekber" diye Allah'ın büyüklüğünü hiçbir istinadı olmayan esir ve bedbaht halka tekrar ediyordu" (s. 154).

"Bu ses Aliye'nin de donmuş ruhuna teselli ve muhabbet getirdi. Mevlit gecesinin ilahî heyecanını ve geceki tahassürlerini hatırladı" (s. 154).

Aliye, Hacı Fettah Efendi ile Uzun Hüseyin'i ve Damyanos'u aynı seviyede görür.

Damyanos, önemli bir harp meclisinde olduğu halde heyecanla Aliye'yi kabul etmek için meclisi dağıtır. Türk ordusu Afyon'a girmiştir. İşgal altındaki kasabalardan, bu durum saklanmaktadır. Askerler, terkettikleri kasabalara mümkün olduğu kadar büyük zarar vermek için emir almışlardır.

Aliye, komutana evlenme teklifini, bazı şartlarla kabul ettiğini bildirir. Bu şart-

lar evinin etrafında iki günden beri devam eden çemberin kaldırılması ve düşmanı Hacı Fettah Efendi ile Uzun Hüseyin'in hapsidir. Üçüncü şartı da evleninceye kadar kendisine Türk ve Müslüman âdetlerine göre davranmasıdır. Aliye cephanenin atılırken çıkardığı sesi sabırsızlıkla bekler ve panik içinde kaçışan halkla beraber, Aliye de Gülsüm Hala'nın kollarına sığınır.

Damyanos, bu kaçışma anında ordusunun tamamen dağıldığını, Aliye'nin kaybolduğunu görür. Aliye'nin evinin bulunduğu mahalle tamamen yanmıştır. Durmuş'un küçük balçık kulübesinden başka bir yer kalmamıştır. Bu karışıklıkta bahçeye sığınan Gülsüm Hala ile Aliye yangın bittikten, Yunanlılar çekildikten sonra Durmuş'un evine sığınırlar. Hapishanenin kapısı açılır, içerde bulunanlar bu arada, sadece birkaç saat hapis kalmış olan Hacı Fettah ve Uzun Hüseyin de, kahramanlar gibi çıkarlar. Bir kısım halk orduyu karşılamaya giderken, Fettah Efendi de:

"Biz kendi ordumuz girmeden burada şeriatın namusunu temizleyeceğiz, izzet ve şerefini yükselteceğiz. Evvela burada Yunanlılara namusunu satmış ne kadar kahpe varsa temizleyeceğiz. Şu büyük cami meydanında, Allah'ın beyti önünde onları öldüreceğiz, İslâm'a İslâm'ın namusuna hıyanet etmiş bir tek kahpe bırakmayacağız" diye (s. 166) haykırarak halkı galeyana getirir.

Aliye sabah ezanıyla uyanır. "Ezanla beraber ötüşen namütenahî horoz seslerine uzak ve derin bir 'Allahü ekber' ahenginin karıştığını, meçhul sesler ve meçhul ayakların yaklaştığını" duyarlar. Bu seslerin heybetinden bilmeden ürkerler. Havada âdeta bir "kurban bayramı havası, bir kan kokusu duyuyor" gibidirler (s. 167). Aliye sayıklar gibi, kasabaya bir idealist olarak gelirken, ettiği yemini tekrarlamaktadır: "Toprağınız toprağımdır... sizin çocuklarınıza ışık olacağım vallahi billahi korkmayacağım" (s. 167).

Ve Aliye kasabanın kurban ettiği ilk kahpe olur.

"Son esrar ve geçit yerinde, ruhu hayatının en güzel dakikasını o meydandan Mevlit'e gittiği geceden hatırında kalan parçaları tekrar etti, yine top kandilin altında yükselen dumanlar, kandillerden inen, uzun titrek ışık huzmeleriyle arasında ruhanî yüzlü Dede'nin ezelî bir rahmet ve şefaat vaad eden sesini duyuyordu. Bin bir hayat hayalinin karıştığı bu anda, camiin ortasında kendisini Hacı Fettah Efendi yatırmış kesmek istiyordu. Kurban bayramıydı, halk hep birden tekbir getiriyor Aliye'nin orada camiin rüyaya benzeyen ışıkları ortasındaki çukura uzatılan başının kesilmesini tesit ediyordu. Vücudu bir küçük kuzu olmuştu. Bir defa küçüklüğünde babası bahçelerinde böyle kurban kesmiş ve kendisinin biraz büyümüş kuzusunu da böyle kurban etmişlerdi. Camiden çocukluk evlerindeki küçük, rutubetli bahçeyi görüyordu. Ahalinin bir kısmı:

– Kuzudur, yazıktır kurban olmaz, diye haykırıyor, diğeri korkunç bir vaveyla ile:

– Kesin, kesin millet için, kasabanın kefareti için kesin, diye haykırıyordu" (s. 170-171).

Aliye'nin hummalı kafasında millet Tosun'la birleşiyordu. Aliye'nin yanı başında Mevlit gecesi kendisine acıdığı düşkün kadın vardır. "Bir an ruhanî Dede ile Hacı Fettah Efendi'nin kendi vücudunu çektiklerini zannetti. Kadın ona korkma, korkma diyordu". Aliye, Dede'nin sesini duyar gibi olur.

"Nihayet her yaratıcı mahlûkun ıstırap ve mukadder şehadetinin meşakkatleri ve minnetlerini, giderken ak kuş kanatlarının ihtimam ve harareti nüvaziş ve rikkatiyle Aliye'nin bakir ruhu, bir pıhtı olan, ezilmiş bir et peltesi olan vücudundan uçtu" (s 172).

Aliye'nin şehit edilmesinden sonra kasabaya giren Türk ordusu ve daha sonra gelen İstiklâl Mahkemesi Hacı Fettah Efendi ile Uzun Hüseyin'i asar.

Savaşta bacaklarını kaybeden Tosun ise, nişanlısının dilinden düşürmediği yeminini benimser. "Aliye senin gibi sevmeğe, senin gibi cesur olmağa, senin yaptığın şeyleri yapmağa hayatımı vakfedeceğim. Nasıl sen hayatta seni anlamayanlar arasında muhabbetin, dinin, iyiliğin timsali oldunsa, sen nasıl bu güzel hayat abidesinin hilekârlar elinde yakılmasına karşı cesur öldünse, tıpkı ben de senin gibi korkmayacağım" (s. 178).

Bu romanda, yeniye karşı çıkan ve vatan ihanetine kadar varan dini; menfaat ve kötülüklere alet eden taassup hakimdir. Mevlit'te timsalini bulan, müsbet ve müsamahalı din anlayışı, romanı baştan sona kadar sarar, fakat iyilerin kurtulmasına imkân vermez. Bilakis iyi, kötü kuvvetlerin karşısında ezilir. Bu bakımdan *Vurun Kahpeye* Halide Edib'in diğer eserlerinden ayrılır.

Halide Edib'in eserlerinde genellikle iyi kazanır. Kötülerin cezalandırılması ise tabiî bir sondur ve Halide Edib'in idealist tavrına uygundur. Ancak *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* romanlarında pek çok iyi insanın, kendilerini, en yüksek değer olan vatan savunması uğrunda feda ettikleri görülür. Bu, yazarın bizzat yaşadığı Millî Mücadele günleriyle yakından ilgilidir. Romanın yazıldığı devrede Halide Edib'in bizzat şahit olduğu feci olayların romancıda bir kötümserlik yarattığı da tahmin olunabilir.

Bu romanı İslâmiyet aleyhtarı sayan bazı yazılar vardır, hatta eser, Halide Edib'in İslâmiyet veya din düşmanlığına bir delili olarak ileri sürülmüştür. Ancak bu yorum hatalıdır. Halide Edib Fettah Efendi'yi din adamı olduğu için kötülemez. O yaradılıştan kötüdür, dini kötülüğüne vasıta yapar. Din gibi insanların en kutsal tanıdıkları kurumu, kendi kötülüklerine alet edenlerin zararı da büyüktür. Bu bakımdan o, *Sinekli Bakkal*'daki İlhami Efendi'den farklı değildir.

KALP AĞRISI

Halide Edib'in, *Vakit* gazetesindeki tefrikasından sonra kitap hâlinde aynı yıl yayınlanan *Kalp Ağrısı* romanında[1], Doğu-Batı meselesi ön planda değildir. Daha doğrusu kendi kalp ağrılarının içine gömülmüş, Millî Mücadele sonrası İstanbul'unun gençleri, fikrî tarafı çok kuvvetli diye takdir edilseler de, fikrî meselelerle meşgul değildirler. Roman sporcu, kafaca çok gelişmiş, tabiî, güzel ve bir doktorla nişanlı Zeyno'nun, Hasan adlı bir subayla aralarındaki aşkın yarattığı kalp ağrılarının hikâyesidir. Hasan kafaca kendisinden çok üstün bulduğu Zeyno'ya âşıktır ve onları birbirine bağlayan duygu, daha ziyade maddidir. Hasan'ı seven ve delicesine kıskanan Azize ise Zeyno'nun çocukluk arkadaşıdır. Bir kıskançlık buhranı sonunda Azize, Boğaz'da kendini denize atarak intihara teşebbüs edince ciğerlerinden rahatsızlanır. Azize'nin hayata dönmesi, iyileşmesi Hasan'la evlenmesine bağlıdır. Zeyno kendisine bir fedakârlık düştüğünü görür. Ancak o, bir başkasını severken nişanlısı Safvet'le evlenemeyecek tipte bir kızdır ve nişan yüzüğünü iade eder. Safvet Avrupa'ya gider. Zeyno hem kendisine kafaca denk, hem de kuvvetli bir şahsiyete sahip, babasının arkadaşı kurmay subayı Muhsin Bey'le evlenir. Muhsin Bey adeta Zeyno'nun maddî ve manevî iki cephesine cevap veren Safvet ve Hasan'ın birleşmesinden vücuda gelmiştir. Azize ise Hasan'ın hayatını dolduramaz, Avrupa'daki tedavi günlerinde Hasan, Dora ile sevişmekten kendini alamaz. Dora birçok bakımdan Zeyno'yu andırmaktadır. Roman Azize'nin çocuğunu dünyaya getirirken ölmesiyle son bulur. Romanın büyük kısmı Zeyno'nun ağzından anlatılır, Azize'nin Avrupa macerası da onun mektuplarından verilir.

Romandaki kahramanların hepsi, belirli bir sosyal tabakaya mensupturlar ve az çok hepsinin yetişmelerinde aynı âmiller görülür. Bir doktorun kızı olan Zeynep "annesinin babası Kürt olduğu için ve aynı büyükbabanın ırkî ateşinden (...) kaynayan mizaca ve ihtirasa tevarüs ettiği için babası" tarafından "Zeyno" diye adlandırılır (s. 5). Zeyno, çocukluk arkadaşı Azize'nin "İzmir'in alınması şerefine" Boğaziçi'ndeki evlerinde verdikleri, "şampanyaların" içilip, erkeklerin "frak", kadınların "dekolte"

[1] *Vakit*, nu. 2241-2346, 2 Mart-8 Temmuz 1924.
İlk baskısı Vakit Matbaası İstanbul 1340/1924, 474 s. İncelemedeki sayfa numaraları bu baskıya aittir. 2. bsk. 1935, 3 bsk. 1962.

dolaştıkları, "Boğaziçi'nin sularına bakılarak frenk edebiyatı münakaşa" ettikleri ve "kadın erkek hayli fingirdedikler"i, "en yeni, en özenilmiş, en frenkvârî bir ziyafet" te kendi kendisini yadırgar (s. 9). Nişanlısı Safvet o gece işi olduğu için gelmemiş ve bu davranışı da Zeyno'yu üzmüştür. Nişanlısı bu toplulukta yer alan "saçları pomatlı, tırnakları manikürlü, genç, pembe yüzlü beyler"den çok farklıdır. O, kocaman gözlükleri, koca kafası ile bir laboratuvara yakışmaktadır ve Zeyno onu sever. Kendisi de o gecenin şerefine, kendi kendisinin yadırgayacağı bir tarzda süslenmiştir. "O gün saçlarını berberde dalgalandıran, tırnaklarını manikür yaptıran, itiraf edeyim, biraz kocaman dudaklarını küçültmek için boyayan, gözlerine sürme çeken ve kolunu, omuzunu fora eden kız, yani ben kendime yabancı geliyordum. Safvet'i özledim, onun fikir unsuru fazla olan konuşmasını düşündüm ve zannettiğimden çok fazla sevdiğime kanaat getirdim" (s. 10).

Azize'nin bu ziyafeti vermesinin asıl sebebi ise, Anadolu'dan gelen zabit yeğeninin gözlerini kamaştırmaktır. Ancak Hasan Bey davete gelmeği reddeder, fakat davetten sonra özür dilemek için uğrar ve Zeyno ile karşılaşır. Zeyno kısa saçları, tabiî davranışları, biraz kalın sesi ile ilk bakışta, bir erkek çocuğu izlenimi uyandırır; ve izahı biraz imkânsız garip bir cazibeyle, ikisi birbirine âşık olurlar. Halbuki Azize, o gece çok şık ve güzeldir. "Mavi bir krepdamur fistanın bölükleri içinde küçük sarışın başı, mavi gözleri, çocuk gözüyle bana her zamandan güzel göründü ve bu görünüş ilk defa olarak mânasız bir kıskançlık hissi uyandırdı. Ben siyah dekolte esvabın içinde daha uzun, daha kadın görünüyordum. Saçlarımın dalgaları arasında yüzüm bana ilk defa fazla kadın, gözlerim, dudaklarım fazla tehlikeli ve ateşe koşan bir kadın gibi görünüdü" (s. 16). Zeyno, içinden ürkek bir hayvan gibi kaçmak hissini duyan fakat, dış görünüşüyle, "müstehzi, bârid ve erkeklerin hiç sevmediği bir şekilde zeki ve zekâsına mağrur bir kadın"dır (s. 16).

Azize'nin evinde kalan Zeyno ertesi gün Hasan Bey'in de katıldığı bir Göksu gezisine gider. Zeyno ve Hasan Bey, iki ayrı kayıktadırlar. Zeyno Azize'nin kardeşleriyle konuşmaktan bıkar. Bu kır eğlencesinde, "kutudan çıkmış gibi yepyeni ve Avrupa merkez şehirlerinde gibi özenti bir moda ile giyinmiş" olan Azize'nin ailesine karşı küçümseme duyar. Onların bu suniliğine karşı, Hasan her günkü yıpranmış üniformasıyladır ve bu bile, Zeyno'yu ona yaklaştırır. Fakat Azize'nin süsleri, yapmacıklı hareketleri Binbaşı Hasan Bey'i kendine bağlamış görünmektedir. Zeyno birden kürek çekmeğe başlar, Hasan'la yarış ederler fakat berabere kalırlar. Göksu'da bu yarışın bir devamı olmak üzere bir de koşmaca yarışı yaparlar, onda da berabere kalırlar. Fakat Hasan Bey berabere kalmaktan hoşlanmaz. Berabere kalmayı bir asker için felâket sayar. Zeyno sporcu ve kuvvetli bir kız olduğu gibi, erkekle de her hususta, hattâ bedenî kuvvette de eşittir. Bu da yeni bir tip olarak ortaya çıkar. Bu vasıflarıyla Zeyno, *Tatarcık* romanının kahramanı Lâle'nin başlangıcı sayılabilir[2].

[2] Cumhuriyet'in ilk yıllannda genç kızların sporculuğu üzerinde çok durulur. Y. K. Karaosmanoğlu *Ankara* ve B. C. Morkaya'nın Ayten adlı romanlarındaki tipler.

Azize, Hasan ile rahatça flört edebilmek için, sık sık Zeyno ve Safvet ile buluşur. Bir gece Pera Palas'a giderler. Orada dans ederler. Azize çok boyalıdır, kibar bir görünüşü olmasa da çok güzeldir. Safvet bir âlim tavrı taşır, çocuk gibi Azize'nin dans etme arzusuna uyar. Halbuki o kadar iyi dans eden Zeyno, umumî yerlerde asla dansetmez. Nitekim o salonda da dansedenler daha ziyade ecnebilerdir. Fakat eve döndükleri zaman Zeyno, Hasan'ın piyanoda tek elle çaldığı "Hey Zeyno, Zeyno" türküsünün ahengiyle raksa başlar. Bu dansa uyamayan sadece Azize'dir. Ancak modern dansları yapabilen o "alafranga vücut bu beyabandan gelen âhengi" sezemediği için oyunlarını bozar (s. 54).

Zeyno, Hasan Bey'in şehirlerin erkeği olmadığını sezer ve kendisine evlenme teklif ederse kabul etmeye karar verir. Azize'yi ve nişanlısını bırakmaya hazırdır. Bu Zeyno'nun ve Safvet'in anladıkları ve benimsedikleri evlilik anlayışından çok farklıdır. "Öyle hissediyorduk ki Safvet ve ben nişanlı olmasak, ikimiz de başka insanlarla evlensek ne onun hayatında sevilen bir kadın, ne benim hayatımda sevilen bir erkek, birbirimize karşı hissettiğimiz bu garip ihtiyacı tatmin edemeyecekti. Biraz da yaşımız ve tecrübemizi mübalağa eden iki insan safvetiyle hayatın histen başka tarafına, sunî bir ısrarla fazla ehemmiyet veriyorduk ve sırf cinsî ve maddî incizablarla birleşen hayatlarda istikrar ve saadete inanmıyorduk. Böylece kendimizi hayat muhakemelerini aşktan başka şeylere istinat ettiren iki insan telakki ediyorduk. Hakikat senelerden beri birbirimizin arkadaşlığından fazla hayatta bir şey istememiştik. Yalnız ilk defa ben insanların kafa ve kalpten daha başka anasırla yoğrulmuş hayli mürekkep mahlûkat olduklarını düşünüyordum. İlim ve muhakemenin insanı her zaafının fevkinde tutacağından azıcık şüphe etmeğe başlamıştım. Cümle-i asabiyenin insanları sevkettiği isimsiz ve nihayetsiz zaaflar ve iptilâlardan masuniyet herkese müyesser değildi" (s. 34). Evlilik ve arkadaşlık hakkındaki düşünceleri Zeyno'yu Seviye Talip ve Handan'a bağlar.

Zeyno, Hasan'ın çok çapkın olduğunun farkındadır. Evlenseler çok bedbaht olacaklarını hisseder. Eğer evlilik dışı alâkalara cevap verecek bir yaradılışta olsa bunun çok zevkli olacağına kanidir, fakat öyle olmadığına göre, iradesini kullanarak bu tehlikeden kendini uzaklaştırmaya çalışır. Zeyno bir ara dine sığınmaya çalışır fakat müezzinin sesinde de "Hey Zeyno, Zeyno" ahengini duyar ve kaçar (s. 66).

Zeyno, Safvet, Azize ve Hasan mesut günler ve geceler geçirirler. Zeyno lüzumsuz bulduğu küçük havadislerin, dedikoduların insan hayatında yeri olduğunu anlar. Zeyno yerine göre giyinmesini bilir. Ava giderken, kaba spor bir tayyör, kalın ayakkabılar ve yün çoraplar giyer, başına yün bir başlık geçirir. Azize kendisine bu spor kıyafetleri yakıştırmadığı için onlara katılmaz. Zeyno sıhhatli, tabiî yetişmiş, Batı kültürünü almış, fakat köklerine bağlı hattâ muhafazakâr bir genç kızdır. O nişanlısıyla evlilikten önce öpüşmeği düşünmez, ama iki arkadaş olarak sık sık buluşur, görüşürler.

Azize ise züppedir, sathîdir. Onun için modern olma sadece Avrupalı tarzda gi-

yim kuşamdır. Tedavi için gittiği Viyana'da bile önce alış veriş eder. Gösterişi sever, lüks otellerde kalmak, operayı locada seyretmek ister.

Bu sahte örnek, gösterişçi, parmakları pırlanta yüzük dolu Avusturyalı Yahudi tüccarın, gerçekten Batılı kızı Dora ile mukayese edilir. Hasan evlenmeden önce nasıl Zeyno ile Azize arasında kalmışsa Avrupa'da da Zeyno'nun Avrupalı örneği Dora ile karısı arasında kalır. Dora babasının lüks bir otel olan Rejina'da yer ayırtmasına karşı gelmiş, Hasan'la karısını Bristol'e getirmiştir. Azize onu Avrupalı olarak yadırgar. "Bu, Avrupa'nın güya asrî kadını! Birinci mevki yerlerdeki eğlenceden oldukça kaçar, daima ikinci mevkilerde oturur, tiyatrolarda locaya gitmez, yüzünü boyamaz, babasının dünya kadar servetine rağmen kendi hayatını kendi kazanır bir mahlûk. Güya asrî kadınlar hep böyle imişler. Halbuki bizde asrî kadın, böyle değil, en çok süslenen, daima eğlence yerinden çıkmayan, çay ziyafetleri, kabul günleri, dans akşamları için, bir de buralarda arkadaşlarından iyi giyinmek emeliyle yaşayan kadına bu ismi verirler değil mi? Ben kendim, kendi usulümüzde asrî kadın olmak isterim. Yüzünü Arap gibi yakmakta, erkeğe benzemekte, acayip giyinmekte hiç de haz yok" (s. 236).

Dora, Carmen operasına Hasan ile karısını götürürken, onlara loca değil koltuk bileti alır. Azize bunu mesele yapar. Dora, localara "yalnız harp zenginleri, ecnebiler ve kafasız adamlar"ın gideceğini söyler. Dora'nın kendisi de bir harp zenginin kızı olmakla beraber, babasının kendisine ayırdığı parayı fakirlere vermekte, kendi hayatını kendisi kazanmaktadır. Dora, müstesna bir mücadele vermiş olan bir Türk zabitinin karısında bu müsrifliği anlamaz. "Ben Türk kadınlarının ihtilâle karışmış, halka karışmış, bizden çok demokrat olmuş zannederdim. Halbuki siz sade süs, nafile para sarf etmek istiyorsunuz, haydi şimdiye kadar gördüklerim hepsi zengin, kapitalist şeylerdi. Siz ihtilâl yapmış bir zabitin karısısınız, neden böyle israfa düşkünsünüz" (s. 239).

Azize, bu sözler karşısında hiçbir zaman tanımadığı Anadolu kadınlarından bahse kalkar.

Dora hoşuna giden Hasan'a Almanca ders verdiği gibi, Azize'yle de arkadaşlık eder. Hasan'ın kalp ağrısını anlar, vefakâr bir dostluk gösterir. Onları kendi kullandığı otomobiliyle gezdirir, sadece evlilik ve aşk hakkında Hasan'a aykırı gelen fikirleri vardır.

"Kalbin bin bir ihtiyacı var, dost, âşık, arkadaş daha bilmem kaç nevi rabıta, insan için aynı zamanda kabildir" (s. 26). Bu yüzden de Dora evlilikte "inhisar"ın aleyhindedir. "Çünkü hayat birdenbire bir esaret olur ve zincir insanda isyan yapar" (s. 247)... Hasan, Dora'nın kadınlara da her sahada eşitlik tanıyan tutumunu yadırgar. "Kadın ya dünyanın kaidelerine uyar, bütün kadınların oynadığı rolü oynar, yani kocasının haricindeki dostluk veyahut aşk ihtiyaçlarına galebe çalacak kadar iradesi yoksa günahlarını entrika ile, hile ile örter, yahut açık bir hayat yaşamak istiyorsa müsavi hürriyet, müsavi surette şahsiyetine, arzularına sahip iki insan şeraitiyle anlaşabileceği bir erkekle evlenir.." (s. 349).

Hasan ise sadece karısının değil, sevmiş olduğu bir kadının bile hayatında başka bir erkeğe yer veremeyecek kadar, ona sahip çıkar. Dora onun erkekler arasında yaygın olan bu düşüncesini ilkel bulur. Dora sadece azizlerin aşklarına inanır ve saygı duyar (s. 450).

Hasan önce Zeyno'nun (Zeyno ona *Battal Gazi*'yi okumasını tavsiye etmiştir), sonra Dora'nın sayesinde kültürünü geliştirir. Büyük aşkların ifadesi olan musiki parçaları Zeyno'yu olduğu kadar Hasan'ı da tesiri altına alır. Zeyno, Hasan'dan ayrıldıktan sonra ıstırabını Jocelyn'i dinleyerek dindirmeğe çalışır.

"Jocelyn'in yemini evlenmemek için bir papasın ahdi bu defa bir zavallı maskara kızın, metanet, feragat oyunu oynamak isteyen, divane bir kızın arkadaşına hayat hissesini, aşk hissesini terketmesi oluyor" (s. 222). Bir daha müzik dinlemek istemezse de yine Jocelyn'i dinler: "O ilahî ninni: Felâkette birleşmiş... diye başlayınca gözlerimden yaşlar akıyordu" (s. 223).

Viyana'da ilk defa Carmen operasını seyreden Azize ile Hasan sık sık Zeyno'yu hatırlarlar (s. 240), ama Azize'nin eseri seyredişinde, duyguları harekete getiren hareket ve coşkunluk yoktur.

Kalp Ağrısı'nda en önemli musiki parçası Peer Gynt'tür. Hasan ilk defa dinlediği bu müzikte Solveig'in arayışında, Zeyno'nun ıstırabının derinliğini hisseder. "Peer Gynt hırçındı, istediğini bilmiyordu. İnsanlar, periler, cinler ve fevkalâde hayalât arasında çırpınıyor, zevkten zevke, şöhretten şöhrete, kudretten kudrete koşuyordu. Sonra hepsinin ortasında ruhunda yavan ve yorgun bir hisle etrafına bakınıyor, başka bir âleme ve hayata kaçıyordu" (s. 258).

Hasan eseri dinlerken bir sahnede kendisiyle Peer Gynt arasında benzerlik bulur:

"Peer Gynt'ü ilahî bir hasretle çağıran nişanlısının sesi ve hayali Hasan'ın kalbini aşina bir hatıra ile sarstı. Bu uzak ve acı kadın sesine en parlak ve yüksek şöhret dakikalarında yahut ihtiyarlığın, metrûkiyetin elîm anlarında cevap veren Peer Gynt bu hassasiyetiyle Hasan'a kendini alelade gündelik bir erkek gibi bildiriyordu. Sanat ve deha hattâ milliyet, insanları ne kadar birbirlerinden ayırırsa ayırsın hepsinin birbirini teşhis edeceği, hepsinin müşterek bir sıfatla birleşeceği nokta kalpleri ve iptilâlarıydı" (s. 258-259).

"Hasan Peer Gynt'ün kalbinde, dimağında saplanmış bir çivi acılığı ile duran hayali tanıdı. Her sahne değiştiği zaman, Solveig'in sarışın ve hasretli sesi hicranını terennüm ettiği zaman Hasan gözlerini kapıyor, kalbinde kızıl güllü, kızıl perdeli mütevazi bir oda canlanıyor, orada kısa saçları yağmurdan ıslanmış, ince yanaklarına yapışmış bir genç baş kendine bakıyordu" (s. 259).

Hasan "Solveig'in dudaklarına Grieg'in koyduğu tatlı fakat ağlayan, çağıran tazallumu işitinceye kadar Zeyno'nun ıstırabını anlamamıştı" (...) Şimdi onu birdenbire canını kızıl odada bırakan, ebediyen aşkının arkasında elleri boş ağlayan hayaliyle gör-

dü (...) Hasan bu muzika ve sahnenin tesiriyle keşfettiği Zeyno'nun bu yeni siması karşısında kendisini çok çirkin buluyordu. Zeyno ile aşklarının güzerânını düşünürken beraber atıldıkları tehlikenin en feci noktasında, arkadaşını bırakıp kaçmış bir askerin hicabını duyuyordu" (s. 261).

Ve Hasan Zeyno karşısında, kendini suçlu hissedince eseri daha fazla seyredemez.

Zeyno'nun kıskançlığını ağırbaşlılıkla içine gömmesi ile Azize'nin intihara teşebbüs edecek kadar kendisini kaybettiren kıskançlık krizleri arasında da fikrî ve hissî terbiye ayrılığından doğan davranış farkı görülür.

Zeyno, Safvet'le evlenemeyeceğini hissedince, ona durumu dürüstçe itiraf eder ve Safvet Almanya'ya mesleğiyle ilgili tedkiklerde bulunmak üzere gider. Zeyno'nun Miralay Muhsin'in evlenme teklifini kabul etmesi, sevdiği iki erkeğin özelliklerini şahsında birleştirmesindendir. Muhsin Bey klasik Doğu ve Batı kültürüne sahiptir, başarılı bir kurmaydır, güzel piyano çalar, zevk sahibidir. "Her halde hayatımda Hasan gittikten sonra, onun yerini bu güzel ve akıllı Miralaydan başka kimse doldurамazdı. Kim bilir, Hasan'la hayat belki kısa süren yazın ateşli, güneşli saatleri gibi gelip geçecekti. Muhsin Bey'le hayat daha ateşi tadil edilmiş, gözleri kamaştıran ışığı loş, yormayan, bitmeyen emin bir saadetti" (s. 328). Böylece Zeyno onunla evlenip "esrar ve vahşet diyarı" şarka gitmeye karar verir.

Muhsin Bey Birinci Dünya Savaşı'nda Hasan'ın Diyarbakır'da kumandanı olmuştur. Hasan'ın Diyarbakır'la ilgili müphem bir hatırası vardır. Seviştiği bir Kürt kızı olan Zeyno'nun nişanlısı Hasan'ı vurmağa kalkmış, Zeyno'nun annesi kızının hamile olduğunu iddia etmiştir. Hummalı bir gecenin müphem hatırası, Zeyno'nun evlenmesi dolayısıyle Hasan'ın hatırına gelir. Ya o diyarlarda bir çocuğu varsa?

Hasan iznini uzatmak için İstanbul'a Dora ile birlikte gelir. Muhsin Bey'i ziyaret zorundadır. Başkalarıyla evli olmalarına rağmen, hâlâ birbirlerini seven Zeyno ve Hasan irade kuvvetleriyle, bu duygularını birbirlerinden gizlerler. İki yabancı gibi davranırlar.

Azize doktorların tehlikeli bulmalarına rağmen, doğum yapmakta ısrar eder ve hamilelik aylarında Hasan'ın sonsuz itinasına şahit olur. Hasta Azize'yi doğumda kurtarmak mümkün olmaz.

Aşk duygusunun hâkim olduğu bu romanda, aşk adeta bir kader gibi insanları takip eder, yakar. Bu romanın kahramanları, kalp ağrılarını biraz tadil edilmiş şekilde *Zeyno'nun Oğlu*'nda da devam ettirirler.

Halide Edib'in aile çevresiyle ilgili unsurlardan yararlandığı görülen bu romanda üç kadın kahraman arasında fazla derin olmayan bir mukayese yapılmış, Batı ve Doğu musikisinin ruh hâllerini ifadesi üzerinde ısrarla durulmuştur. Doğu-Batı meselesi savaş sonrası Anadolu'da, Zeyno, Muhsin Bey, Hasan Bey, Safvet ve çevreleriyle daha geniş bir şekilde *Zeyno'nun Oğlu*'nda işlenecektir.

ZEYNO'NUN OĞLU

Kalp Ağrısı'nın devamı olan *Zeyno'nun Oğlu*, 1926 yılında önce *Vakit* gazetesinde tefrikaya başlanır, fakat üç nüshadan sonra romanın neşrine son verilir[1]. Eserin bütünü, yine 1927 yılında *Vakit* gazetesinde tefrika edilir, bir yıl sonra da kitap olarak basılır[2].

Bu romanda Halide Edib ilk ve son defa olarak Doğu Anadolu'yu mekân olarak kullanır. Kürt isyanına sahne olan bölge, kısmen mahalli özellikleri ve İstanbullu memur zümresinin halktan çok ayrı, kopuk ve alafranga saydıkları yaşayışıyla ele alınır. Romanın ağırlık noktası, *Kalp Ağrısı* romanının kahramanı Hasan Bey ile garnizonda çalışan ve "Kürt şeftalisi" diye anılan Zeyno adlı bir Kürt güzelinden olma Haso Çocuk'un macerasıdır.

Bu uzak bölgenin bir kadın için çok güç olan yaşayışı, zalim, entrikacı ve hain Kürt şeyhi ile yardakçıları, romanda ayrı bir bölüm teşkil ederler. Bu bölgede devlet otoritesini sağlamakla görevli memurlar ve subaylar ile onların eşleri, yerli halk a hiç de kaynaşmazlar. Yerli halk ve çoğu İstanbullu olan memurlar, iki ayrı tabaka hâlindedirler. Bu iki zümreyi birbirine bağlayan tek şahıs Haso Çocuk olur.

İstanbul'dan Diyarbakır'a giden ve okuyucunun *Kalp Ağrısı*'ndan tanıdığı bazı şahıslar, tıpkı İstanbul'daki gibi kendi küçük çevrelerinde yaşarlar. Bunlar Kürt isyanının tehlikeler yarattığı Doğu Anadolu'ya, medeniyet diye danslı eğlenceler, içki ve gramofonu götürmek sevdasında olan diğer memur hanımlarından farklıdırlar. Halide Edib çok amansız bir şekilde, bilhassa, bu taklitçilere hücum ederken, yeni bir vasıta da kullanır. Bu Diyarbakır'daki "yüksek sosyetenin" tek şahsı olmağa çalışan Mesture Hanım ile güzel ve aydın kızı Mazlume arasındaki çatışmadır. Annesinden hiç hoşlanmayan ve onunla herkesin önünde eğlenen bu genç kız tipi, Halide Edib'in daha önceki romanlarındaki genç kızlara hiç benzemeyen değişiklikler gösterir.

[1] *Vakit*, nu. 3045-3047, 26 Haziran - 28 Haziran 1926; nu. 3293-3417, 1 Mart-10 Temmuz 1927.

[2] İlhami-Feyzi Matbaası, İstanbul 1928, 411 s. İncelemedeki sayfa numaraları bu baskıya aittir. Kitabın diğer baskıları: 1943, 1967'de yapılmıştır.

Bu iki tip vasıtasıyla Halide Edib, gerçek kültürle karşılaştıktan sonra, züppe, taklitçi annelerin genç nesil üzerindeki tesirlerini kaybedeceklerine inancını da ortaya koyar.

Zeyno, kocası Muhsin Bey'in Diyarbakır'a tayininden sonra İstanbul'da bir süre yalnız kalmıştır. Kocasını çok seven Zeyno, bir çocuğu olmamasından muztariptir. Keza Avrupa'da ölen Azize'nin çocuğunu ve Hasan'ı da düşünür. Acaba Hasan çocuğunu seviyor mu?

Avrupa'dan dönen Hasan da Diyarbakır'a tayin edilmiştir. Çocuğu kayınvalidesinin yalısında; kendisi yalının yanındaki küçük evinde oturmaktadır. İzin günlerini tamamen çocuğuna hasreden Hasan, hâlâ sevdiği Zeyno'yu Diyarbakır'da "hürmet ettiği bir kumandanın karısı" olarak göreceğini düşünerek ıstırap çeker. Üstelik kumandan, Hasan'ın Diyarbakır'a kadar Zeyno'ya refakat etmesini istemiştir.

Zeyno telgrafını aldıktan sonra Hasan'a beklediği gibi mektup yazmaz, kalkıp Azize'nin annesini ziyarete gider. Zeyno maziden uzak görünür, Hasan ise henüz geçmemiş olan kalp ağrısını gizlemek için sert ve arkadaşlık duygusundan uzak davranır. Kızı Muazzez'i kucaklayışındaki hasretten Hasan, Zeyno'nun ana olamamaktan elem çektiğini hisseder.

Zeyno, Hasan Bey'le kocasının yanına giderken, kaymakam Mazlum Bey'in asrî karısı ve kızı da beraberlerindedir. Mesture Hanım kocasının yanına gitmeye pek güç razı olur, süslü, modaya uygun, asrî bir kadındır. Kızı Mazlume ise üniversiteye devam eder, sinema, tenis ve arkadaş toplantılarıyla günlerini doldurur. Annesi onu bir türlü asrî balo gecelerine götüremez. Bu küçük hanım annesiyle durmadan alay eder, anne onun bu alaylarına asrîlik icabı tahammül eder. "Bu küçük hanımın baba-annesinin dizinden" ayrılmayışı, "bu köhne, örümcekli fikirlerden bir türlü onu ayırıp tamamen asrî" yapamamak da Mesture Hanım'ı üzer (s. 29). Büyükanne, gelin ve torun arasındaki anlayış üç neslin yenilik ve hayat hakkındaki görüşlerini özetler.

"Yeni dansları eski kabakçı Araplarının oyunları kadar bile güzel" bulmayan büyükannesinin fikrine katılan Mazlume, "Amerika vahşilerinden, ya da Amerika zencilerinden" gelen dansları kötüler. "Büyükannem ben gramofonda fokstrot çalarken saksafonu fena çalınmış bir zurnaya benzetiyor. Zurna ile çalınırsa çok güzel olurmuş. Biz Darülfünun'da artık Zeybek danslarını tercihe karar verdik" (s. 29). Genç kızı annesinin fikirlerinden uzaklaştıran bir âmil de, Avrupa'dan dönerek Tıbbiye'de hocalığa başlayan Safvet'tir. "Bu genç muallim asrî Avrupalılar için ne söyledi bilseniz, annemin asrî dediği birçok şeylerine köhne, örümcekli dedi. Eski medeniyetleri gibi Avrupa'nın gübre yığınları altına gömülmesine az kaldı dedi, hem bizim ne kadar asrî diye aldığımız şeyler varsa, onların yüzünden Avrupa batacakmış, bizim hiç haberdar olmadığımız birtakım büyük şeyler yarının yeni medeniyetine intikal edecekmiş. Büyükanneme anlattım. O kadar sevindi ki, adamcağızın evli olup olma-

dığını tahrik ediyor, eğer bekarsa ben de artık evlenmemek için verdiğim kararı büyükannemin hatırı için bozacağım" (s. 29-30).

Avrupa medeniyetine değişik gözle bakan Dr. Safvet de Diyarbakır'a sıtma tedkiklerinde bulunmak üzere giderek, romanın sonunda hayran olduğu bu yeni genç kız tipinin temsilcisi, bir çeşit Zeyno ama ondan daha canlı ve alaycı Mazlume ile evlenecek ve kızı için bir elçilik kâtibi arayan Mesture Hanım'ı hayal kırıklığına uğratacaktır.

Mazlume de eğlendiği bu asrîlik sayesinde bir "genç erkek kadar serbest" olmuş olmakla beraber, "son senelerde bütün intikal devresinin taklitçiliği, çirkinliği arasında hakikat yeni bir Türk kızı örneği"nin yetiştiğini göstermektedir (s. 30). "Büyükannesinin tesiri onu suni olmaktan" koruyor, üniversite "Avrupa medeniyetini batıracak olan çirkin ve ucuz tezahüratından kurtarıyor, genç kızda tabiîliğe, serbest düşünceye karşı bir temayül uyandırıyordu" (s. 31). Yeni genç kız tipi, biraz asabî, alaycı, ince yüzlü, atılgan, kıyafetleri zarif ve basit, fikirleri mübalağalı, mizaçları heyecanlı olmakla beraber, "zamanlarının genç erkeğinden daha fazla müstakil, daha az ukalâ ve cazip bir surette şımarık ve hususî idiler. Yeni ve müteceddit Türkiye'de en mütearrakki, açık fikirli unsur bu genç kızlarsa, aynı kızlar memleketin en millî, en hakikî timsalleri gibi görünüyorlardı" (s. 31).

Buna karşılık, yine şehirlerde "asrîlik cereyanında geri kalmak kaygusuyla evzaını, kıyafetini yeni zamana mübalağalı bir surette uydurmağa çalışan hoppa, orta yaşlı suni bir kadın örneği bilhassa, İstanbul'un kibar denilen hayat-ı içtimaiyesinde göze batacak kadar barizdir" (s. 30).

Zeyno ile Mazlume arasında yakın bir arkadaşlık doğar ve gelişir. Mesture Hanım, Diyarbakır'a gitmek üzere trene binerken kendisini "Diyarbakır'a medeniyet götüren müteceddit ruhlu bir kadın gibi" gösterir. "Gider gitmez bir defa köhne ve örümcekli düşünceleri kaldıracak, kendi etrafında kadınlı erkekli asrî bir cemiyet toplayacak, çaylar verecek, briç ve poker oynatacak, dansı moda hâline sokacak, Diyarbakır'da yeni hayatın bir nevi kraliçesi olacaktı. Giderken gramofon götürüyordu. Fakat tesis edeceği sosyete kabiliyet gösterirse, İstanbul'dan bir cazbant getirteceklerdi. Belki ekâbirden biri Diyarbakır'a gelirse onun şerefine bir balo ile başlayarak, balo gibi medeniyetin en yüksek nimetini de Diyarbakır'da tattıracaktı" (s. 48).

Haydarpaşa'daki uğurlama bile aydın zümresindeki iki grubu gösterir. Zeyno'yu uğurlayanlar "Allah selâmet versin" derken, Mesture Hanım'ı uğurlamaya gelenler "bon voyage" derler (s. 53).

Eserin "Diyarbakır'da İstanbullular" başlığını taşıyan dokuzuncu bölümüne (s. 166) kadar roman, İstanbullu Binbaşı Hasan Bey'in Diyarbakır'da bıraktığı bir başka kalp ağrısının canlı timsali Haso Çocuk'un hikâyesi etrafında döner. On yıl önce Çanakkale cephesine gitmeden, Diyarbakır'da yine Muhsin Bey'in hizmetinde iken,

garnizonda çalışan güzel Kürt kızı Zeyno'ya ilgi duymuş ve "Kürt şeftalisi", Hasan'dan hamile kalmıştır. Zeyno nişanlısı Selman'la evlenmek istemeyince, Selman bunun sebebini tahminde güçlük çekmemiş ve Haso Çavuş'un yardımıyla Hasan'ı vurmağa çalışmıştır. Selman'ın hapsedilmesine karşılık, öteden beri göz diktiği Zeyno ile evlenme sevdasına düşen Haso Çavuş, Ramazan adını alarak Zeyno'yu ve annesi Perihan Nine'yi başka bir köye götürmüştür. Kızının yüzbaşıdan gebe kaldığını öğrenince, "mucize gibi, bir harika gibi methettikleri İstanbul'da kızını bir zabit karısı, kendisini de bir zabit kaynanası olarak hükümran" (s. 63) görmeği uman Perihan Nine, umudu boşa çıkınca, kızına çok zulmetmiştir. Yumuşak başlı Zeyno, önce annesi, sonra Haso Çocuk'un kendisinden olmadığını hisseden Ramazan'dan gördüğü işkencelere "kaza ve kadermiş gibi boyun" eğer. Bu, o civar kadınlarının "henüz isyan etmeği düşünmedikleri bir anane"dir. (s. 60).

Annesi becerikli, erkek gibi çalışan "dişiyle tırnağıyla bu sert muhitte hayatlarını tanzim edecek kabiliyette" bir kadındır, Zeyno ise "herkes tarafından hükmedilmeyi tabiî bulan, saf, belki de bön bir kadın"dır (s. 60). "Biraz vahşi, biraz muhteşem millî kıyafeti"nin "çok azgın bir mâna" verdiği (s. 65) Ramazan, onları halkı Türk ve Kürt karışık köyde, ortağı Şaban'ın himayesinde bırakır ve bir süre ortadan kaybolur. Zeyno'nun yedi aylık çocuk doğurması köyde söylentilere yol açarsa da Zeyno, çevresine sessizce mukavemet eder.

Aslen Kemahlı bir Türk ailesinden olan Şaban, "Şark Türklerinin sükûnunu, tatlılığını, ana tarafından ateşîn bir Kürt kanı"yla birleştirmiş (s. 83) çok iyi bir adamdır ve Ramazan dönmediği takdirde, bu güzel, faziletli kadınla evlenmeği, İstanbul'a gidip, daha önce kayıkçılık ettiği Harem iskelesi civarına yerleşmeği hayal eder. Ama Ramazan 1920'de köye döner ve "en güzel bir Kürt kadınıyla, yakışıklı bir Türk erkeğinin en güzel yerlerini" (s. 75) kendinde toplamış olan Haso Çocuk'un, Yüzbaşı Hasan'a ne kadar çok benzediğini farkeder. "Frenklerin sadizm dedikleri, eziyet etmekten zevk alan bir nevi iğrenç marazı" olan (s. 91) Ramazan, çocuğa ve Zeyno'ya zulmeder, Haso Çocuk, ondan kurtulmak için çok kurnaz ve kuvvetli olmak zorunda kalır, nihayet Şaban'ın evine yerleşir. Haso bir binici olarak yetişir ve Diyarbakır'da tertiplenen Sakarya Zaferi at yarışlarında birinci olur. Bu şöhret, Haso Çocuk'u Kürt ağalarından Şeyh M. in kucağına atar. Şeyh M. "bu derebeylik diyarında, beylerine adeta tapınan bu basit ve çocuk ruhlu ırk"ı isyana teşvik eden bir Kürt isyancısıdır. Şeyh M. in yanında Haso Çocuk bir Kürt olarak yetiştirilir. Şeyh onu özel hizmetine alır, Kürtçe ve din bilgisi öğretir, subaylardan nefret ettirecek surette işler. Çocuk üzerindeki tesiri dolayısıyla Şaban'ı ondan uzaklaştırır. Ramazan Zeyno ve Perihan Nine'yi de Diyarbakır'a getirtir.

Ramazan hapisten çıktıktan sonra Kuva-yı Milliye'ye katılmış olan Zeyno'nun *eski nişanlısı Selman'dan korkar ve Millî Mücadele aleyhinde haberler uydurur. O, adeta Fettah Efendi'nin Doğu'daki bir örneğidir.*

Romanda iki ayrı tabaka teşkil eden, İstanbullular ve yerli halk, karargâhın yanındaki şeyhin evinin, Muhsin Bey tarafından kiralanması ve ailenin alt katta oturan Hasso Çocuk'a ilgi duymasıyla birleşir.

Zeyno, Şeyh M'nin evine yerleştikten sonra, burası Mesture Hanım'ın asrîleşme programını tatbik edeceği mekân hâline gelmiştir. Zeyno ve Mazlume, genç olmalarına rağmen bir gayeleri yoktur, hatta Zeyno, kendisini kocasından daha yaşlı ve ihtiyatlı bulur. Mesture Hanım'ın kocası "zahiren basit ve şarklı"dır. "O, güzelliği fertlerin yarattığı bir âlemde büyümüş, itibar ve kıymeti mevkide değil, kabiliyet ve şahsiyette ölçmeğe alışan, fakat göçmekte olan eski Müslüman dünyasının tesirinden kendini kurtaramamış" (s. 185) bir adamdır. Karısı "içtimaî mevki" istemekte ve "hayatı humma içinde, faaliyet ve yeni eğlenceler" aramakla geçmektedir. Kızı "hakikaten yeni dünyanın mahsulüdür". "Memlekette on beş seneden beri kuvvet kazanan, nihayet harplerden kurtulur kurtulmaz, daima sektelere uğrayan muasırlaşma hareketini, bir hamlede yaratıvermek isteyen yeni Türkiye, yeni dünyanın harpten sonra takındığı maskeyi uluorta yüzüne geçirmiş ve milletlerin karnavalına olarca şiddetiyle iştirak etmişti" (s. 185).

İlerlemek isteyen bir kaymakam olarak Mazlum Bey, "eski dünyanın, hattâ güzel olan tarafına bakmağa cesaret etse, diğer çiğnenen eski şeyler gibi bir köşeye atılacağını, unutulacağını, hatta ekmeksiz kalacağını" hisseder. Artık "Anadolu'nun ortasında çoban çocukları Valansiya havasını" söylemektedirler ve bu hava içinde kaymakam, "bu hayat karnavalını gülünç bulduğunu" hissettirmemesi gerektiğini bilir. Fakat bu âlemde kendisini acemi hisseder (s. 186).

Mesture Hanım, şeyhin bir vakitler namaz kıldığı, kavuklu rengârenk cemiyetin yerine, dekolte kıyafetli kadınları, fraklı erkekleri doldurur (s. 187). Bu toplantılardan önce herkes "uzun kırmızı Kürt kilimleriyle örtülü sedire ve sandalyelere" oturur çay içerler. Önceleri hayli sessiz ve sıkıntılı bir hava hakimdir. Sonra Mesture Hanım, "sürmeli gözlerini süzerek, boyalı dudaklarındaki nazik tebessümün derecesini yavaş yavaş arttırarak" herkesle konuşur ve biraz sonra da "gramofon Valansiya ve Markita'yı burundan çıkar gibi çığırtkan, mütecaviz temposuyla haykırmaya" başlar. Evlerinde gizli gizli dans etmesini öğrenenler, halının üstünde usul tutmağa başlarlar. İlk seferde Muhsin Bey, Mesture Hanım'ı dansa davet etmiş, Mazlum Bey de Zeyno'yu davet etmesi gerektiğini hissetmiştir. Fakat Zeyno o anlayışlı tavrıyla dans bilmemenin ayıp sayıldığı bu yerde, "ben dansetmesini bilmiyorum" diyerek Mazlum Bey'i, bu sıkıntılı vaziyetten kurtarır (s. 189). Bu danslarda birbirine en uygun çift Mazlume ile Hasan'dır (s.. 190).

Toplantılar, bir taraftan da Zeyno ile Muhsin Bey'in hayatlarına sıkıntı getirir. Muhsin Bey, karısının neden dans bilmiyorum dediğini öğrenmek ister. Nihayet Zeyno, "Mesture Hanım'ın asrîleşme planını itmam için mutlak hepimizin sıçraması lâzım geldiğini kabul etmiyorum. Hanım ellerini çırpıp gözlerini kırpınca neden bü-

tün salon ayağa kalksın kukla gibi oynasın" (s. 196) diye sorar. Bu isyan bir tartışmanın başlangıcıdır.

"– Ben de senin bu canından bıkmış tavrını, herkesten ayrı, herkesten zevkleri daha yükselmiş gibi müstesna insan vaziyeti almanı çekemiyorum. Nen var? Mesut değil misin? Sana göre ben ve muhitim çok mu aşağı görünüyor? İnsan hayatını tıbbî münakaşa ile felsefe konuşmakla geçiremeyeceğini takdir etmiyor musun?" (s. 196).

Zeyno, kocasına başka evlerde bir gece önce dansettiği için kocasının veya babasının azarlarına muhatap olan kızları hatırlatır. Nitekim Mesture Hanım, kocasına "bizi rezil ettin, sen mevkide adamın dansetmesini bilmemesi ne demek efendim" Koskoca bir kaymakamın maiyetine, zabitana maskara olduğu görülmüş şey midir" Sen onlara bir medenî salonda rehber olacağına, sırf inadın ve eski kafalığından, rüsvay oluyorsun" (s. 194) der ve kocasının bu davranışından, kayınvalidesini sorumlu tutarken aslen İzmirli Süleyman Bey de karısına, kızının Mesture Hanım'ın "o oyuncuya benzeyen" kızıyla arkadaşlık etmemesini, açık saçık giyinmede Mesture Hanım'ı taklit etmemesini emreder. Bu konuşmaların arasına kıskançlık kavgaları da karışır (s. 196-198).

İstanbullu Zeyno, alt katların temizliğiyle uğraşan Zeyno'ya Haso Çocuk'un hayatını anlattırır; "silsilesiz ve ittiratsız fakat çok zengin bir ifade ile" çocuğundan bahseden kadın, "nidersin hanımefendi, kocam zalim, Haso oğlan da asi" der (s. 200). Haso Çocuk ise şeyhinden kesin emir almıştır. Bu evde oturanların arasına girecek ve sözlerine dikkat edecektir. Şeyh, çocuğa dinî telkinlerin yanında, bir de "milliyet duygusu sokmağa kalkışmış, ona Kürtlerin Allah'ın kulları ve Türklerin Allah'ın ceza edeceği mahlûkat olduğunu anlatmak istemişti" (s. 204). Bunu Haso Çocuk pek anlamaz, Şaban Amca Türktür ve o çok iyidir. Allah, niçin onu cezalandırsın? Haso Çocuk şeyhin kendisine verdiği vazifeden, Zeyno'nun güzel gözlerini gördükten sonra, büsbütün hoşlanmaz.

İstanbulluların dans merakları yanında, bir de ata binme merakları vardır. Mazlume ve Hasan Bey binici kıyafetiyle ata binmektedirler. Mazlume Diyarbakır'a gelene kadar, annesinin "yapmacıkları" ile alay edip ondan biraz "utandığı için o kadar ısrarla aleyhinde" bulunsa da onun iyi bir kadın olduğuna inanırken, Diyarbakır'a geldikten sonra, fikrini değiştirir. Zira annesinin daima Zeyno'nun aleyhinde bulunduğunu görmektedir. Mesture Hanım'ın Zeyno'ya düşmanlığı sadece onun kumandanın karısı olmasından ileri gelmez. "Onda herkese müteveffik görünmek isteyen zeki ve okumuş bir kadın hissini vererek etrafında hürmet uyandıran bir hâl vardı ki Mesture Hanım'a batıyordu". Keza Mazlume'nin alayları Zeyno'yu tanıdıktan sonra artmıştır (s. 212-215).

Zeyno çevresiyle bu bakımdan ilgili değildir, Haso Çocuk'la evlât hasretini dindirir, onu sık sık odasına çağırır. Haso onunla dost olur. Haso Çocuk odanın şeyh zamanındaki hâlini, ona anlatır, odadaki resimlere rağmen nasıl namaz kılındığını, re-

sim bulunan odada namaz kılınıp kılınmayacağını sorar. Haso Çocuk gramofondan da hiç hoşlanmaz: "Çok çığrır, hem burnundan çığrır, çakal örir gibi" der (s. 220).

Hasan, kendi oğlu olduğunu bilmediği Haso Çocuk'la Zeyno'nun evinde karşılaşır. Onun serbest davranışlarına, cesaretine hayran kalır. Mazlume, Hasan ile Haso Çocuk arasındaki benzerliği farkeder. Baba ile oğul arasında bir at yarışı düzenlenir. Haso Çocuk Zeyno'nun evinde onlar gibi davranmasını öğrenir. Onların yediği gibi yemeğe, onların içtiği gibi içmeğe alışır. "Evvela şekeri kaşıkla almağa çalışmış, iki defa düşürmüş, sonra ekmeğini fincanına batırırken onların ekmeklerini batırmadan yediklerini görmüş, bir cinayet işlemiş gibi kızarmış, gözleri yaşarmıştır" (s. 230. 231).

Hasan bu karşılaşmadan sonra hep Kürt şeftalisi Zeyno ile aralarında geçen ihtiras dakikalarını düşünür. Acaba Haso Çocuk kendi çocuğu mudur?

Kumandanın evindeki toplantılarda konuşmak isteyenler Zeyno'nun etrafında, dansetmek isteyenler Mazlume'nin etrafındadırlar. Bu toplantılarda Mesture Hanım çevresindekilerin kendisiyle ilgilerinin sadece Mazlume'nin annesi olduğundan ileri geldiğini hissetmekte ve bundan "kadınlık gururu rencide" olmaktadır. Ancak kendi kızını ve karısını Mesture Hanım'ı taklitten meneden Süleyman Bey, Mesture Hanım'a karşı "yılışık denilecek bir ısrarla" bakmaktadır.

"Alafranga eğlencelerin hududunu pek iyi takdir edemeyen Mesture Hanım, alaturka muaşeretin icaplarını çok iyi bildiği için Süleyman Bey'in hararetli bakışlarındaki çirkinliği, gılzeti derhal sezmişti. O, bu muasır hayatı kendine göre kibar ve nezih muhafaza etmek istiyordu. Mesture Hanım'ın Garpla zihnî teması en çok on dokuzuncu asır edebiyatının romantik tesirlerinden geliyordu" (s. 251). Bu arzuyla o bir gencin kendisine aşık olmasından, birinin kendisi için intihar etmesinden hoşlanır ama, 'orta yaşlı bir vilâyet memurunun kendisine gönül vermesini nahoş" bulur (s. 251).

Zeyno'nun misafir günleri Haso Çocuk gelmez, kendi bölümünde kalır. Böyle bir günde Hasan, Haso Çocuk'u garnizona götürür ve süvarilerden Ahmet Kerami onunla yarış eder. Hasan artık bu çocuğun kendi çocuğu olmasını temenniye başlar.

Romanda oldukça uzun bir yer tutan alafranga toplantıları, Zeyno babasına yazdığı mektupta şöyle özetler: "Bizim çay ve dans günlerini bir burada olsan da görsen. Evvelâ Mesture Hanım, boya içinde Femina'nın en son ve garip bir modelinden fışkırmış gibi. Kadınları ince göstermek maksadıyla vücut bulan esvabının içine tıkıştırdığı mebzul etleri her yerinden patlıyor. Süleyman Bey gittikçe perişan, yakında işi aha ofa dökmesinden, Mazlum Bey'in bir mesele çıkarmasından korkuyorum.

Mesture Hanım hiç de oralarda değil, o en çok Muhsin Bey'e ve bulursa Hasan Bey'e iltifat ediyor.

Sonra Mazlume! O sade kız, bir görsen ne kadar boyanıyor, dudakları nar çiçeği gibi, siyah kirpikleri, göz kapakları simsiyah, hattâ akşamları yanaklarını da istilâcden kızıllıkla o kadar bir aktrise benziyor ki. Halbuki şimdi hayatta en az boyanan aktrisler zannediyorum.

Mazlume dönerken, konuşurken, bakarken, sekiz on erkek ağızları, gözleri açık, onun etrafında, baktığı yere alık alık bakıyor, döndüğü tarafa makina gibi dönüyorlar. O neye gülerse gülsün gülüyorlar. Mazlum Bey geçen gün benimle bir hayli dertleşti. Evlerinin önü sapa ve tenhadır. Halbuki şimdi Diyarbakır'ın en işlek caddesi hâline gelmiş; atlı, yaya, zabit, sivil Diyarbakır'ın erkek gençliği günde üç defa kapının önünden geçiyorlarmış. Mazlum Bey son derece hiddetli, karısını açıktan açığa çekiştiriyor ve bazı gençlerin bacaklarını kıracağını, gözlerini patlatacağını söylüyor. Çok şükür henüz Mazlume yüzünden topal ve yahut kör olan yok.

Evvela Diyarbakır muhitinde her tesiri itina ile tedkik eden Mesture Hanım, Mazlume'nin bu muvaffakiyetinden memnun. Hasan Bey'e artık o kadar yüz vermiyor. Kızının asrîlik rolünü, kendisini çok geride bırakan bir muvaffakiyetle oynadığını görünce ümitlere düştü. Gözü çok yükseklerde. Kabinedeki bekâr vekilleri geçen gün tahkik ediyordu. Binbaşı, mebus hattâ alelâde paşalara bile dudak büküyor" (s. 271-272).

Zeyno bu durumun kendisini üzdüğünü itiraf eder. Üstelik Mazlume'nin bu hâlinden biraz da kendisini sorumlu hissetmektedir. Nitekim Safvet'in eskiden Zeyno'nun nişanlısı olduğunu duymak, Hasan Bey'in Haso Çocuk dolayısıyle Zeyno'yu sık sık ziyareti, Mazlume'nin Zeyno'ya karşı duyduğu hürmeti yok etmiştir. Ona karşı "acı ve sinik" bir tavır almıştır. "Büyüklerine gözleri bağlı hürmet eden, onları hatasız bulan eski genç neslin yerine, büyüklerin suni vakarlarını, günahlarını, riya maskelerini çıkarıp atan yeni nesil işinize gelmiyor değil mi? Biz fenayız, fakat sizden başka bir şey değiliz. Biz de pekâla temiz kalmanın, iyi olmanın çok müşkil bir muvaffakiyet olduğunu biliyoruz. Emin ol, eğer vazettikleri şeyleri hayatlarına tatbik eden büyükler görsek, onlara fazilet mükâfatı vermekten çekinmeyeceğiz. Fakat şimdi kendi faziletsizliklerinizin, hodbinliğinizin aksini gençlerde göreceksiniz. Size hiç hürmet etmeyeceğiz. Anladınız mı? Bizim ne olduğumuzu istiyorsanız, evvela siz o nevi bir hayat örneği ortaya atmalısınız. Yoksa nutuklar, dedikodular, konferanslar bize hiç tesir etmiyor" (s. 277).

Mazlume'nin bu isyanı, aynı zamanda Halide Edib'in isyanını aksettirir. O, mücerret konuşma yerine müşahhas örnek arar. Buna Zeyno da hak verir.

"Mazlume'nin vahşi bir doğrulukla yüzüme fırlattığı ithamlar vicdanımı tâ temelinden sarsmıştı. Bize yeni nesil, gürültülü dansları, bir şeye saygı göstermeyen tecessüsü, cinsî mübalâtsızlığı ile görünüşte gayr-ı ciddi görünüyor, fakat onların da hisli ve ciddi kısmında, yıkılan eski ahlâkî ve ruhanî kıymetler yerine daha sağlam, hiçbir tarafı kof ve sahte olmayan kıymetler ikame etmek arzusu var" (s. 279-280). Zeyno, içinde bir "misyoner" arzusu duyarak Mazlume'yi kendi çevresine çekmeye karar verir. Zira, Mesture Hanım asla takip edilmemesi gereken bir örnektir. Safvet'in şerefine yapılan toplantıda Mesture Hanım Haso Çocuk'u şaşırtacak kadar, gösterişli bir kıyafete bürünür: "Hayvanat bahçelerinin en nadir cennet kuşunu yahut tavusunu görse Haso

Çocuk bu kadar hayrete düşerdi" (s. 289). "Arkasında kızıl eflatun şifondan, bir omuzu tamamen açık, altın pul işlemeli bir akşam esvabı" giymiştir. Saçları bukleli, adeta bir "kostümlü balo" için hazırlanmış gibidir. Elinde de "devekuşu tüyünden bir yelpazeli Mesture Hanım, asrîliğini göstermek için arada bir de "modası geçmiş olan feminizm"e sarılır (s. 291).

Safvet, Halide Edib'in ideal bulduğu hayatın, Doğu'dan veya Batı'dan, kaynağı nereden olursa olsun iyinin, güzelin, doğru ve faydalının müdafaasını yapar. Ona göre –ki fikirlerini Batılı yazarlardan alır– Batı yıkılmak üzeredir. Bunun sebebi, "Harb-i Umumîyi yapan maddî felsefe, medeniyeti sırf iktisadiyat, fen ve makina tarafından gören zihniyet, ruhu, maneviyeti olmayan akıl"dır. "Bunların medeniyeti Amerika'nın seksen kat binası, dünyayı binbir kuvvetle, yolla idare eden parası, insanların birbirini en seri, en feci surette öldürmek için icat ettikleri hudutsuz ölüm makinaları; bunlar şüphesiz Garp medeniyetinin ne kadar maddi tarafının birer neticesi iseler o kadar da Garp medeniyetinin vücuda getirdiği insan camialarını dağıtmağa, Garp neslini imha etmeğe namzet vasıtalar" (s. 292). Son yirmi yıl içinde bu ölüm makinaları tarihin en büyük vahşetlerini yaratmıştır. "Kalp bir efsane, iyilik bir masal, muhabbet divanelik telakki edilen yerlerde, yalnız mütekabil didişme, yalnız mütekabil tahrip ve kıtal ve yalnız inkıraz olur ve Avrupa medeniyetinin dış yüzü her halde Garp medeniyetinin ölüm borusunu çalmıştır" (s. 293).

Safvet, komünizmi de "sırf Garb'ın çürümüş makinasını parçalamak için yine kendinden doğan bir ölüm ve tahrip usulü diye telakki" eder (s. 293).

Bu münakaşa asıl Muhsin ile Safvet arasındadır. Mademki Batı medeniyetinin çöküşüne materyalizm sebeptir, materyalizmle dinsizlik aynı şey mi?

Safvet'e göre "dinî sukut, tabiî olarak, birtakım sabit ahlâkî kıymetleri" de ortadan kaldırmıştır. "Dinsizliğin birçok sebeplerinden biri de esasen fikirden ziyade hülya, ruhtan ziyade batıl fikirlerle dolan dinlerin artık insanları tatmin etmemesi"dir. Dünyadaki çatışmalar komünistlerin diliyle kapitalistler ve Batı emperyalistleri arasındadır (s. 294).

Bütün Batı ülkelerinde silâhın adı başka, vazifesi birdir: "İngiliz iseniz dünyanın direği, sebeb-i vücudu imparatorluktur, Fransız iseniz Fransa, İtalyan iseniz Mussolini, bolşevikseniz Lenin" v.s. Ve bütün bunlar en korkunç bir dünya harbi için hazırlanmaktadırlar. Fakat Safvet'in çizdiği korkunç dünya portresi içinde yine de bir kurtuluş ümidi vardır. Bunlar "çocuklar ve gençler"dir. "Onlar bu çöküntü içinde doğdular, büyüdüler ve onlar, insanlığın bu en korkunç kışından sonra sürecek hayat filizleri! Onların hakk-ı hayatı var, çünkü onlar yeni dünyayı kuracaklar, çünkü onlar göçen dinlerde, medeniyetlerde ve sınıflardaki sahte ve suni mantığı, zulmü ve çirkinliği gördüler. Bir kısmının belki vazıh bir umdesi bile yoktur. Fakat bu dünyanın her tarafında şayan-ı hayret surette birbirlerine benziyor, birbirlerini anlıyorlar. Hayatın derinliğine başları değen gençlik yalnız bugünkü dünyanın gençliği. Yalnız

dinin, felsefenin ve her günkü hayatın en büyük esası insanların mütekabil revâbıtını geniş bir görüşle tanzim etmek olduğunu bilmiyor. Bunların kuracağı "insanlar cemiyeti" ne "Cemiyet-i Akvam" ne de "Sovyetler Şurası" gibi milletlerin yahut 'sınıfların birer inhisarından, müşterek menfaatli şirketinden ibaret olacaktır. Bunlar, insanlar arasına konulan her hâili, her mânii, insanları gözleri bağlı biribirini boğazlamağa sevkeden katil sistemi yıkacaklardır" (s. 296-297).

Halide Edib, farklı görüşlerine rağmen, cemiyet için lüzumlu olduğuna inandığı, bu birbirinden çok farklı gençleri, *Sinekli Bakkal* ve *Tatarcık*'ta iki ayrı zaman diliminde işleyecektir.

Türk Ocağı'nın en eski üyelerinden olan Safvet'in "beynelmileliyet ifade eden bir felsefeyi yutturmağa çalışması", Hasan'ın hoşuna gitmez. Fakat Safvet'in anladığı milliyetçilik biraz farklıdır. Kendi milletinin "kendini ifade etmek için kullandığı her vasıta", Safvet için "en güzel, en sevimli" olanıdır. "Bunların kırkıncı asırda bile değişmesini" istemez. Safvet'in milliyetçilik anlayışı şudur: "İyi Türk milliyetperveri, bence başka milletlerin yüzünü ucuz bir maske hâlinde suratına takınmayan adamdır. Bence, o kendi simasını muhafaza eden, fakat dünyanın yeni revişine de, insaniyete aklı ile, kalbi ile, sükûn ve kudretiyle nümune olan Türk'tür. O nümuneleri görmek istiyor musunuz? İşte biri Mazlume Hanım, biri de Allah'ın inayetini gözlerinde taşıyan çocuk" (s. 297).

O gece bu felsefî konuşmaları, canlı modern danslar ve sonra da "Hey Zeyno Zeyno" havasıyla yerli danslar takip eder.

Kürtlerin Şeyh M. etrafında birleşerek isyanları üzerine garnizon mensuplarının derhal iş başına dönmelerinin gerektiği gece, Zeyno'nun evinde bir kostümlü balo tertiplenmiştir. Mesture Hanım'ın adeta bir "şûra-yı devlet ciddiyet ve ehemmiyetini" verdiği bu balo Zeyno için de oyalayıcı olmuştur. Bu tertip heyetinin münakaşaları, işi ele alış tarzları, ciddi gayesi olmayan ve çevreyi değiştirmek maksadını, alelade kendi eğlencelerinden pek de ayıramayan, memleket meselelerinden uzak ve cahil memur takımının ciddi tenkidini aksettirir. Mesture Hanım, Süleyman Bey'in hanımı v.s. züppe ve asrîdir, aralarında bir çeşit rekabet vardır. Zeyno, kalp ağrılarıyla ezilmiş, hayattan elini eteğini çekmiş gibidir. Sadece felsefî konuşmalar ve dostluk onu ilgilendirir. Gayesizdir. Haso Çocuk günlerini doldurmakta ve bu müstesna çocuğun fikrini geliştirmeye çalışmaktadır. Kadınların içinde bulundukları bu boşluğa mukabil, erkekler, resmî birer görevleri olduğu için, hiç değilse bu eğlence çevresinin dışına çıkabilmektedirler.

Bu tertip heyetinde ileri sürülen asrî fikirlerin hemen hepsine itiraz eden, onları alaya alan Mazlume'dir. Zeyno ancak kendisini ilgilendiren şeylere itiraz eder.

Çok Avrupaî diye sunulan teklif, vestiyer yapılması, palto ve bastonların oraya numara karşılığı bırakılmasıdır. Mazlume bununla "bu çok asrî usul, büyükannemin çocukluğunda da vardı. Her cami kapısında papuççular ayakkabı toplar, numara ve-

rirdi, diye alay eder (s. 330). Bacaklarını çocuk gibi sallayarak konuşan şımarık Mazlume'nin bacaklarını sallamasını da onun gözüne girmek isteyen öğretmen Hayri Bey hemen müdafaa eder. "Ayaklarını sallamak, masaların üstünde oturmak muasır bir içtimaî intizamını bozmaz. Serbest hareket, Amerika medeniyetinin temelini teşkil eder. Mesela ben Robert Kolej'de iken talebe ders zamanı bile ayaklarını masanın üstüne korlardı" (s. 331).

Kostüm meselesi de mühimdir. Zabitler kendi giyeceklerini bizzat seçeceklerini söylerler. Mesture Hanım "köhne ve örümcekli fikirleri temsil" ettiğini sandığı "yeniçeri ve köylü kıyafetleri"nin seçilmemesini diler (s. 332).

Fakat Safvet buna kesin bir cevap verir ve Mesture Hanım'ı kendi silâhıyla vurur: "Avrupalılar kostümlü balolarında kendi eski kıyafetlerini, köylü kostümlerini giyiyorlar, hiç köhne olmuyorlar. Hele Şarka ait olanları, en şıkları ve en bedîî fikirlileri iltizam ediyor. Bizim eski kıyafetler, ne zamandan beri köhne oldu" (s. 332).

Diğer bir mesele içki ikramıdır. Zeyno kendi evinde asla içki ikram etmeyeceğini, eğer bu hususta ısrar edilirse, balonun yerinin değiştirilmesini kesin bir tavırla söyler. Mesture Hanım'ı çok öfkelendiren bu itiraz, Süleyman Bey'in hanımının bir soru sormasına sebep olur: İçki asrîleşmenin icabı mıdır? Safvet de "istikbalin ve medeniyetin gençliği en evvel içki ile mücadele etmek mecburiyetindedir" diyerek bu münakaşaya son verir (s. 334).

Bu arada Haso Çocuk huzursuz günler geçirmektedir. Çocuk, çok sevdiği İstanbullular hakkında şeyhin sorularına cevap vermekten rahatsız olur. Ayrıca bir tarafında Diyarbakır'daki stratejik mevkilerin işaretleri bulunan, diğer tarafında ise Haydarem iskelesinin resmi bulunan kâğıdı Ramazan'ın elinden almış olması, onu korkutmuştur. Şeyh, yanına getirdiği çocuğa telkinlerde bulunurken zorluk çeker. "Şeyh bugünlerde ihtilâl ve imhanın bir peygamberi gibi hazırlamakta olduğu fırtınanın hummasını, Haso'nun damarlarına aşılamağa çalışıyordu. Şeyh karşısındakinin dokuz yaşında bir çocuk olduğunu unutuyor, ateş, kan ve heyecan dolu rüyalardan bahsediyor, çocuğun muhayyilesinde korkunç beşerî tayfunlar uyandırıyordu".

"Şeyh, evvela İstanbulluların zalim, günahkâr ve fena insanlar olduklarını, bunları yeryüzünden kaldırmak için Cenab-ı Hakk'ın kendisini memur ettiğini uzun uzadıya anlatmıştı. Bunu o kadar eski ve karışık hikâyelerle izah ediyordu ki çocuk şeyhin anlattıklarını tabiî olarak masal diye dinliyordu. Bilhassa şeyh, İstanbulluları kavm-i Lut'a teşbih ediyor, hayatlarından garip misaller alıyordu. Fakat bütün bu ateşîn ve rengîn nutuklar, bir noktaya vâsıl oluyordu. Bu muasır kavm-i Lut'u ortadan kaldırmak için hücum taburu kumandanı Hasan Bey'i öldürmek lâzımdı" (s. 335-336). Bu cinayet için de Haso'dan bilgi alarak pusu kurulacaktı. Haso'yu buna ikna etmek için de Hasan'ın annesine yaptıklarını anlatıyordu.

Haso Çocuk, dönüşünde yorgun ve üzgündür. Hasan'ı görmekten kaçınmaktadır. Tek mesut olduğu zaman İstanbullu Zeyno ve Şaban Amice'yle birlikte olduğu vakit-

lerdir. İstanbulluları o kadar heyecanlandıran baloya Haso Çocuk da Zeyno'nun oğlu olarak katılır. İstanbullular kıyafetlerini düzmek için İstanbul'daki terzilerle bol bol temas ederler, hazırlanırlar. Bu hazırlık, erler arasında da duyulur. Herkes o gece kapıda bulunacak olan Kastamonulu Durmuş'tan dikkat edip, kıyafetleri kendilerine anlatmasını istemiştir. Bu Kastomonulu genç, ciddiyetle "Türkiye'nin tarihini eski muazzam ülkenin sükkânını temsil eden kıyafetleri garip, hatta hoş bir alâka" ile seyreder. "Muasır orduların hâki üniformaları içinde, hep bir fabrikadan çıkmış gibi görünen, hattâ kalın, kavî vücutlu Durmuş'a biraz cılız gelen genç ve ince zabitler, ecdatlarının muazzam kavukları içinde mehib ve muazzam birer şekil alıvermişlerdi. Bedevî, Zeybek, Karadenizli, Türk, Çerkes, Arnavut, Durmuş'a hepsi aşina ve sevimli geliyor" (s. 338). Sadece bir adamın kıyafetine tecessüsle bakar. "Başında üç köşeli bir şapka, arkasında bir ucu omuzuna atılmış bir harmani, ayaklarında uzun çizmeler vardı. Mahmuzlarını şakırtarak, belindeki ipek kuşağın uçlarını düzelterek kendine aynada çekidüzen veren bu kısa boylu adam Hayri Bey'di. Rudolf Valantino'nun "Kanlı Arena"daki teodor kostümünü taklit etmişti. Hem de şakaklarındaki favorilere" kadar itinayla taklit etmişti. Yalnız Valantino'nun kuvvetli, bülent vücuduna mukabil Hayri Bey'in çarpuk çurpuk, kısa vücudu, kabadayılığın vahşi ve kanlı bir safhasına ait olan kostümle hayli gülünç olmuştu" (s. 339). Hayri Bey, bu kılığıyla hanımların gönüllerini avlayacağından emindir.

Bu müstesna gecede Muhsin Bey, karargâhtan aldığı haber üzerine kimseye haber vermeden vazifesine döner. Evde ise bambaşka bir âlem vardır. Mahallî kıyafetlerin daha cazip göründüğü bu baloda, en çok Kleopatra kıyafetiyle Mesture Hanım ve teodor kıyafetiyle Hayri Bey "bu milli kalabalığın içinde" "yabancı ve uzak" görünürler. Nitekim kıyafetini hazırlarken Mazlume, annesine çok terbiyesiz bir şekilde, "sizin bu hâliniz bana mağara kadınlarını, yavru devirlerinde dişi hayvanları hatırlatıyor, dişi olmadan kadın olmak kabil olamayacağını düşünüyor ve cinsiyetimden utanıyorum" (s. 352) demiştir; kendi güzelliğinden emin olan Mesture Hanım da kızının kendisini kıskandığını sanmıştır. Müzik bazen O Markita'dır, bazen de piyanoda ve sazlarla çalınan Hey Zeyno, Zeyno türküsüdür. Zeyno, o gece, "Kırmızı güllü, bol Kürt şalvarı" ve "kırmızı işlemeli terlikler" giymiştir (s. 348).

Bu gecenin sonunda Zeyno, Kürt Zeyno'nun kendisine anlattığı hazin hayat hikâyesini dinler.

Zeyno bunları Hasan'a anlatmakta çok zorluk çeker: "Hasan Kürt Zeyno aşkının hikâyesi Aslı-Kerem kadar müheyyiç ve sade, bir tabiiyyat kitabının realist sayfaları kadar açıktı. Küf ve rutubet kokulu loş mutfakta, siyah, ateş gibi yanan gözleriyle Kürt Zeyno'yu ebedî ihtirasıyla dinlerken onu, eski Acem basmalarındaki rengîn ve emsalsiz âşık kadınlardan biri diye tahayyül etmek çok kolaydı. Fakat Hasan Bey'i elinde sazı ile dudaklarından ateş ve duman çıkan garip yüzlü şehzadeye benzetmek o kadar müşkildi ki... Hasan'ı Kürt Zeyno'nun anlattığı aşk hikâyesinin

kahramanı diye düşündüğü an, ona Hasan'ın hususi odasına, hususi bir dakikasında bilmeyerek girmiş olmak sıkıntısını, hicabını hissettiriyor ve o meşum çarpıntı başlıyordu" (s. 369-370).

İsyan belirtisi üzerine, Diyarbakır'da olağanüstü tedbirler alınmıştır. Bu balolar eski kalp ağrılarına değişik şekiller verirken, yeni kalp ağrıları da yaratmaktaydı. Bunlardan Mazlume ile Safvet'in kalp ağrıları, nihayet Mazlume'nin geçirdiği bir kaza sonunda tatlıya bağlanır. Mesture Hanım'ın ayna karşısında talim ettiği "sinema yıldızlarının yüzlerinden alınmış vaziyetlerle" mustarip anne rolü takınması fayda vermemiş, Safvet'in itinalı tedavisi, gösterdiği yakınlık Mazlume'nin annesine kati bir darbe vurmasıyla sonuçlanmıştır. Mazlume ile Safvet evlenmeye karar vermişlerdir. Bu birleşme ilk başta uygunsuz gibi görünse de, iki genç haiz oldukları özelliklerle birbirlerini tamamlamakta, yeni bir terkibe atılmaktadırlar (s. 364). Fakat Mazlume bu en ciddî kararlarını söylerken bile alaycıdır: "İzdivaç gibi gayr-ı asrî bir ta'biri kullanmamak için ortaklık diyorum" (s. 363). Bu haber Mesture Hanım'ı perişan etmiştir. "Kızımın istikbalini mahvettiler, sebep olanların gözü kör olsun. İngilizceyi Londralıdan, Fransızcayı Parisliden, piyanosunu Hikelerden öğrenen evlâdım, İstanbul'un en muasır, en şık kızı! Nihayet sünepe, istikbalsiz bir doktorun damına düştü. Ben onu kimlere vermezdim" diye "Hekimyan Hanım mektebinin facia aktrislerinden biri gibi ıstırabını bir monologla" ifade eder. Bu hadise Diyarbakır'daki asrî sosyeteyi dağıtır (s. 364-365).

İsyan büyüyünce, Muhsin Bey Zeyno'yu da babasının yanına gönderir. Kendisine Hasan Bey refakat edecektir. Ramazan yolda arabalarına bir baskın yapar. Hasan Bey yaralanır, Ramazan da öldürülür. Hasan Bey, on yıl ıstırap içinde yaşattığı oğlunun annesiyle evlenmeye karar vermiştir.

Halide Edib'in birçok romanında olduğu gibi okuyucu son olayları bir mektuptan öğrenir. Bu romanda da Muhsin Bey'in karısına yazdığı mektup, son hâdiseleri özetler. İsyan hareketi bir "beşerî tayfun" gibi geçmiştir. Haso Çocuk ve annesi bu isyanda yer almış gibi görünmelerine rağmen, biraz da Muhsin Bey'in tavassutuyla divan-ı harbten kurtulmuş ve Hasan iyileştikten sonra Zeyno ile evlenmiştir.

1927 yılında Diyarbakır sosyetesi İstanbul'dadır. Diyarbakır'da kaderin zorla bir araya getirmiş olduğu insanlar İstanbul'un geniş muhitinde kendilerine has yerleri almışlardır. Zeyno, evlât edindiği Hasan Bey'le Azize'nin çocuğu Muazzez'le meşguldür, saçları bembeyazdır. Hasan suvari mektebinde öğretmenlik etmekte, Kürt Zeyno ona her yıl bir çocuk bağışlamaktadır.

Mazlume, ebe olmak niyetiyle tıbbiyeye devam etmektedir, yine alaycıdır, annesinin, dinî bir gün olan bayramı, evinde asrî bir balo ile kutlama fikriyle alay etmektedir. (s. 407). Annesi kendisini reddetmiştir, affetmesi ancak Safvet'in sıhhiye bakanı olmasına bağlıdır.

Mesture Hanım, Süleyman Bey'in hanımı ve şimdi gazetecilik yapan ve Mestu-

re Hanım'dan gazetelerde bahseden Hayri Bey ayrı bir grup teşkil etmektedir. Mesture Hanım ile damadı Safvet'in asrîlik hakkındaki fikirleri çok farklıdır.

Baloya hazırlanan Mesture Hanım'ın söylediği "buralarda asrî kadın iki türlüdür. Bir çirkin, ukala ve fukara olanlar vardır. Onlar hastabakıcı, avukat, muharrir, memur filan olurlar. Bu adeta bir nevi işçi sınıfı. Bunlara sade bizim aptal damat asrî der. Bunlar içki içmez, çarliston bilmez, inatlarına fena giyinir ve yüzlerini boyamazlar. Affedersiniz, belki işitmemişsinizdir. Frenkçe bir kelime vardır: Snob! İşte bunlara ben sadece snob diyorum. Ne suratlarına, ne ukalâlıklarına hiçbir zarif erkek tahammül edemez. Hoş erkekler arasında da bu nevi ukalalar var ya! Ne ise bu nevi kadınlar kocasız kalmağa mahkûm, bu nevi erkekler mevkisiz, parasız" (s. 409-410) diyen Mesture Hanım'a mukabil, ilmî düşünceli Safvet "iftar için" gittiği Muhsin Bey'in evinde tıpkı kayınvaldesi gibi asrîlik hakkında fikirlerini söyler:

"Bu, azizim Hasan, hiç elle tutulur, zahirî bir şey değil. Muasırlığın ne meslekle, ne kıyafetle, ne de tarz-ı hayatla münasebeti var. Bu derunî, fikrî bir şey. Bu yarının dünyasını, insaniyetini tanzim edecek idealin sahipleri! Dünyanın bugünkü görünüşüne kulak asma! Sırf bir intikal devresi. İntikal devrinin kargaşalığından istifadeye kalkan "dün"ün döküntüleri birtakım becerikli, gözü açık, yaygaracı insanların ortasında hâkim görünüyorlar. Dünün çöken dünyasını biraz daha ayak üstünde tutmak, dağılan sofrasında biraz daha kalıp yemek ve içmek için keyiflerine göre kendilerine isim veriyor, kendilerine muasır diyorlar. Meselâ bizim kayınvalide hanım! Bunlar geçici ve marazî faaliyetler. Esasen dünyada yeni ve eski diye ben bir şey tanımıyorum. Her zaman bina eden ile yıkan, iyi ile fena, çirkin ile güzel arasında ezelî bir mücadele görüyorum. Güzel, iyi, müsbet olan her şey daimî ve yarının binasının malzemesi... Binaenaleyh her devirde hakiki muasır onlar! Onlar yarını bina edecekler, yarının sanatını yaratacaklar, kalple dimağın mütevazın ve el ele çalışmasını temin edecekler. Onlar geçen insanlık devirlerinin hiçbirine makîs olmayan ilim, tecrübe ve kudretle başlayacaklar" (s. 410-411).

Bunların fikirle kalbi birleştirmesini bilen örnekleri, Mazlume ile Haso Çocuk'tur.

Halide Edib'in Safvet'in ağzından söylediği bu sözler çok önemlidir. Zira, daha önceki eserlerinde de sathî asrîlik ve Avrupalılığı, alafrangalığı daima reddetmiş, millî benlik, zevk ve kültür ile birleştirilen Batılılığı savunmuş olan Halide Edib, bu eserinde, İstanbul'un dışına da taşan ve bir taşra sosyetesi vücuda getiren şahsiyetsiz, sathi Batılılığı iyice tiksindirici bulur. *Zeyno'nun Oğlu*'ndan sonra yazdığı *Sinekli Bakkal* adeta, Safvet'in fikirlerini ortaya koymak içindir. *Sinekli Bakkal*'da Doğu'nun ve eskinin iyi ve "müsbet kıymetleri üzerinde ısrar eden Halide Edib, *Tatarcık*'da, yeni Türkiye'nin müstakbel tiplerini ele alır. Daha sonraki romanlarında ise ortaya çıkan problem, şehirleşme meselesiyle yakından ilgilidir. Anadolu'nun çeşitli yörelerden gelen ve İstanbul'da yaşamağa çalışan köylüler, bu romanların hakim

tipleridir. Bunların da istikballerine İstanbul'da rastladıkları iyi veya kötü, eski ve asrî tipler tesir etmektedir. Köylü tipleri bundan böyle Halide Edib'in romanlarında az çok değişikliklerle daima bulunacaktır.

Halide Edib'in romanlarında büyük yer tutan klasik Batı müziği *Zeyno'nun Oğlu*'nda hiç geçmez. Buradaki müzik sadece Mesture Hanım'ın gramofonda çaldığı dans havaları ile mahallî türkülerdir.

Bu dans havaları dans edilirken çalınırsa da ömründe ilk defa gramafon duyan Haso Çocuk bundan hiç hoşlanmaz.

Bir hayat tecrübesine tekabül eden, duyguları dile getiren renkli, canlı Doğu Anadolu havaları, romanda güzel bir şekilde kullanılmıştır.

Sevdiği erkekten ve zaman zaman çocuğundan uzak kalan, onları çağıran ve ıstırabına sessizce, metanetle göğüs germeğe çalışan Kürt Zeyno'nun daima söylediği:

"Gel...ağam...gü..l..ağam da
Ge...nçliğim...ge..çti"

türküsü onun ıstırabını ve özlemini ifade eden "uzun, hasretli, yanık bir hava"dır (s. 306).

Zeyno türküsünü söylerken "kadının sesinde arayan, çağıran, acısı hiçbir perdesinde dinmeyen engin bir iştiyak" (s. 306) sezilir. "Bu yükselen, alçalan, hasretle sürünen kadın sesi, Haso Çocuk'un kalbini halatla, zincirle çekip koparan çağırış, gözlerini yaşlarla kör eden tazallum" (s. 121) Haso Çocuk'a da annesinin ıstırabını hissettirir.

Bu yalvarış ve özlem, ayrı kültürlere mensup olan Haso Çocuk'a ve İstanbullu Zeyno'ya aynı şekilde tesir eder.

Daha önce *Kalp Ağrısı*'nda geçen güzel Doğu Anadolu havası "Hey Zeyno Zeyno" bu romanda da tekrarlanır.

Hasan Bey, yıllar önceki hayatına Kürt Zeyno'nun girişini, bu türküyle hatırladığı gibi (s. 236) asrî İstanbullular da kıyafet balolarında bu havayı ve Sarı Zeybek'i çalarak oynarlar (s. 342).

Keza İstanbullu üniversiteli gençler dans müziği yerine Zeybek talimine karar verirler (s. 29).

Romandaki bir diğer musiki de Muazzez'i uyutan dadının okuduğu "eski güzel ninninin bin nazla, bin okşayışla uzayan nağmeleri"dir. (s. 12).

Romanda kitap olarak sadece *Ferhat ile Şirin* ve *Aslı ile Kerem* hikâyeleri geçer. *Ferhat ile Şirin*'i, Haso Çocuk yüksek sesle okur: "Gürzü havale eyledi, meneyledi... Mehmene Banu, cadu..." (s. 367).

Kerem ile Aslı hikâyesi ise Kürt Zeyno ile Hasan arasındaki aşk hikâyesine benzer ve Zeyno bu mukayeseyi yaparken Kürt Zeyno'yu Aslı'ya benzetmekle beraber,

Hasan'ı sevgilisini diyar diyar arayan "dudaklarından ateş ve duman çıkan garip yüzlü şehzadeye benzetmek"te zorluk çeker (s. 369-370).

Binbaşı Hasan yalnız başına odasında bulunduğu zaman Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'ni okur. Fakat bu kitabı adeta uyku ilâcı yerine kullanır: "Geceleri uyumadan evvel okuduğu Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nin bu akşam uyutucu hassasına itimadı azalmış gibiydi" (s. 235).

Fikrî bakımdan kültürlü ve gelişmiş olan Zeyno'nun, Mazlume'nin, Safvet'in veya Muhsin Bey'in neler okuduğundan romanda hiç bahsedilmez. Sadece Mazlume, Hasan Bey'in çapkınlığını telmih ederek ona *Don Juan*'ı okuyup okumadığını sorar (s. 228).

SİNEKLİ BAKKAL

1936 yılında, önce İngilizce olarak yazılıp neşredilen *Sinekli Bakkal* (İngilizce adıyla *Soytarı ve Kızı*) aynı yıl içinde Türkçe olarak da yayımlanır. *Haber* gazetesinde tefrika edilen ve yayınlanacağı devamlı ilânlarla duyurulan eser, 1936'da kitap olarak basılır. 1942'de C.H.P. roman mükâfatını kazanarak büyük bir rağbet görür. Roman gerek Türkiye'de, gerek İngiltere'de büyük bir alâka ile karşılanır, hakkında pek çok tenkitler çıkar (Bk. Bibliyografya 1936, 1942 yılları)[1].

[1] Önce *The Shadow Play* adı ile yazılan bu eserin daktilo edilmiş bir kopyası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümündeki Halide Edib Müzesi'nde bulunmaktadır (nu. 493, 497). Sonra *The Clown and His Daughter* adı ile yayınlanan kitap (London, George Allen and Unwin Ltd 1936, 377 s.) İngiltere'de bir hayli tenkit uyandırmıştır. İngilizce nüshada, bu araştırma bakımından Türkçesinden farklı kısımlar pek azdır.

Türkçesinde hayli özet olan Vehbi Dede ile Peregrini'nin mukayesesi, (s. 43) İngilizcesinde daha uzundur (s. 60-61). Tevfik'in sürülmesinden sonra Vehbi Dede'nin oruç tutup sema ettiği parça Türkçesinde yoktur (s. 209). Keza Behire Hanım'ın ailesindeki alafrangalık faslı İngilizcesinde çok kısa geçiştirilmiştir (s. 228). Yemekte Rabia'nın çatal bıçak kullanmasını bilmediği için meyve yememesine dair olan kısım Türkçesinde (s. 184), Rabia'nın annesini rüyasında görmemek için onun ruhuna Yasin okuduğu kısım İngilizcesinde yoktur (s. 257).

Halide Edib en ufak ayrıntıda bile örfü yansıtmaya çalışmıştır.

Diğer eserlerinde daima evde köpek bulunurken burada köpeğin yerini kedi alır.

İmam doktoru reddederken onların her ilaca şarap ilâve ettiklerini söyler. İngilizcesinde buna bir de domuz eti eklenmiştir (s. 319).

Rabia'nın söylediği şarkıların adları ve metinleri İngilizcede yoktur (s. 306). İngilizcesinde Rabia hastayken rüyasında Allah'ı görür, Türkçede bu "beyaz sarıklı biri"dir (s. 288, p. 367).

Aberdeen Press and Journal (no. 25. 246, 30 Kasım 1935, s. 10) da eser savaş öncesi İstanbul'unun karakter, âdet ve olaylarını başarıyla aksettiren bir kaleidoskop olarak nitelenir.

The Times Literary Supplement (no. 1766, Aralık 7, 1935, s. 835) eseri Hamid devri İstanbul'unun gerçek Türk yaşayışı olarak niteler. Romanın özeti ve şahısların karakterleri ve çatışmaları zikredilirken eserde hâkim olan Türk ve Doğu unsurları üzerinde ısrarla durulur.

Time and Tide-Foreign Affairs Supplement- The Independent Weekly Review (Vol. XVI, no, 49, 7 Aralık 1935, s. 1810); *Western Daily Press and Bristol Mirror* (Vol. 155, no. 25. 953, Ocak 16, 1931, s. 6), *Catholic Herald* (no. 2603, Ocak 17, 1936) da eser canlı bir hayatı aksettirmesi bakımından değerli bulunur. *Catholic Herald*'daki yazıda, kendileri için yabancı bir dünyanın bu şekilde tanıtılmasına karşı duyulan memnuniyet belirtilir.

The New English Weekly (Vol. VIII, no. 17, 6 Şubat 1936, s. 333-334) de ise XX. yüzyıl İstanbul'unu anlatan bu romanda, ilk defa olarak yabancı figürler hâlinde görülen tabiî kadın ve erkeğin ortaya çıktığı belirtilir. Sadece bu tenkitte, Rabia ile İtalyan musikişinasının aşklarının, Türkiye'deki Doğu-Batı cereyanlarının karışımı olduğu zikredilir.

Halide Edib'in olgunluk devrinin mükemmel romanı denilebilecek olan bu eserde, onun ferdiyetten topluma geçtiği, arkada kalmış yakın maziye ve onun değerlerine karşı anlayışlı bir müsamaha ile baktığı görülür. *Sinekli Bakkal* bir bakıma mazinin, bugün için kaybolmuş bazı değerlerine karşı bir çeşit hasreti de ihtiva eder. Bu hasret, yazarın eseri yazdığı yılları Türkiye'den uzakta geçirmiş olmasıyla da açıklanabilir. Halide Edib, kendi ülkesinin maziye ait değerlerini, siyaset ve suçlamanın dışında, yabancı Batı kültürüyle karşılaştırır, hatta Türklüğün değerlerini daha da üstün bulur. Romanda işlenilen en önemli değer unsuru, din ve musikidir. Bunun yanı sıra Türk halk sanatı olan Orta Oyununa da yer verilir[2].

Eser, 1935'te *Sinekli Bakkal* adıyla *Haber* gazetesinde tefrika edilir (nu. 1352-1485, 11 İlkteşrin 1935-24 Şubat 1936) ve 1936'dan 1973'e kadar otuz bir baskısı yapılır. Burada kullanılan 1949 (22. bsk.) baskısıdır. Eser hakkında Türkçede çıkan yazılar çoktur. Hele 1942'de C.H.P. roman mükafatını kazandıktan sonra bu tenkitler yoğunluk kazanır. Bir kısmı eseri göklere çıkarırken, bir kısmı da geçmişe karşı lüzumsuz bir özlem, Loti'vari bir hayranlık diye yererler.

Tanpınar (*Vakit*, nu. 8647, 23 Şubat 1942) romanı "Frenklerin nehir roman" dedikleri türe sokarak, "bir cemiyetin, muayyen bir devrinin, kendisine has üslup ve modaları, hatta çok hususî, tabiî olan bir hayatın romanı" diye niteler. Vak'alar "büyük bir ufuk" içinde alınmıştır. Tanpınar, Rabia ile Osman'ın evliliklerinde mesut olmadıklarını söyler ki, bu genel bir hüküm olarak doğru değildir. Eserin "asıl güzel ve büyük tarafı yerli olması, bize ait şeylerle dolu olması ve cemiyet hayatımızın çok mühim bir dönüm yerinde ondar kesilmiş bir makta gibi canlı, vazıh ve her türlü manyerden uzak bir aynası olmasıdır".

Tanpınar diğer bir yazısında da (*Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul 1969, s. 124) bu romanı "edebiyatın ve resmin bize ait Şark olarak tanıdığı yerli bir dekor içinde (II. Abdülhamit devrinin çok melez ve içten çok şirkli havası ve dekoru), fantastik kahramanlarıyla kaybedilmemesi lâzım gelen değerlerin ve yeni kurtarıcı düşüncelerin sentezini veren, güzel, romanesque tarafı bol, bir geçmiş zaman rüyası" olarak değerlendirir.

İsmail Habip'in yazısı ise (*Cumhuriyet*, nu. 6349, 21 Nisan, 5 Mayıs 1942) eserin uzun ve ciddi bir tahlilidir. Burada Vehbi Dede'den Peregrini'ye tesirler geçtiğini söyler. Peregrini'den Vehbi Dede'ye geçen bir şey var mı diye sorar. Buna lüzum yoktur. Zira Dede'nin sorularının cevabı verilmiştir. Bu iki adam arasında "kültür mübadelesi" yapılır.

Halide Edib bu romanda tek şahıslı eserlerden kurtulmuştur. "Romanın kuruluş ve açılışı çok ustacadır", Sinekli Bakkal sokağı mihver ve kaynaktır, başka mekânlara buradan yükselinir. İsmail Habip, Peregrini'yi omanda "yarı eriyen yarı erimeyen bir tip" olarak görür. 'Peregrini iken romanın uzviyetine dahildir, fakat Müslüman olup fes giyen Osman, "insana ister istemez Pierre Loti"yi hatırlatır.

Musikinin bu iki şahsı birleştirmesinin gayesi, Halide Edib'in vak'ası istikbalde, 1950'de geçen "Kubbe ile Kalan Hoş Sada" adlı hikâyesine bağlanır" (*Yedigün*, nu. 278, Yaz sayısı 1938). İsmail Habip, haklı olarak, ilk gençlik eseri olan "Ervah-ı Makamât"tan (*Şehbal*, nu. 27, 14 Ağustos 1910) itibaren Halide Edib'in "iç motifleri bizden, ses teknikleri Garp'tan, birbiriyle kaynaşmış, edası medenî, içi millî bir musikimiz olması" idealine bağlı olduğunu söyler.

Bedi Arbel (*İstanbul*, I, nu. 7, Mart 1944, s. 2-3, 16) eserin kendisine bir İngiliz romanını hatırlattığını söyler. Romanda bazı noktaları aykırı bulur. Ona göre Rabia'nın şahsiyetinde zıt noktalar vardır, izdivaç kozmopolit bir davranıştır v.s.

En aleyhteki yazı *Yeni Adam*'da çıkmıştır. Bu yazıda Halide Edib'in "bu romanda yarattığı tiplerle, İslâm dininin ve Şark kültürünün müdafaasını yüklenen yeni bir Pierre Loti" olduğu ileri sürülür. Eseri teşkil eden unsurlar, bütünden ayrılarak teker teker gülünç bir şekilde sıralandıktan sonra, "kaderci, Müslüman camiasının emperyalist bir dünya tarafından ekonomik-politik boyundurukta tutulmasına yaradıkları için" romanı hâkim olan" amansız bir kasırga gibi dönen feleğin çarkından Loti de pek hoşlanırdı" hükmüyle eser küçümsenir. Bu kısa yazıda, Osmanlı medeniyetinin Türk ve Müslüman nizam ve örfüne karşı kasıtlı, menfi bir tavır sezilir.

Eser dört defa Sırpçaya (1959), Portekizceye (1954), Fince ve Fransızcaya tercüme edilmiştir.

[2] Bu konunun ayrıntılı incelemesi için bk. İ. Enginün, "Halide Edib ve Halk Kültürü", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 2 b. Dergah Yayınları 1991, s. 335-351.

Romanda İslâmiyet'i ve dinî musikiyi temsil eden aslî şahıs Rabia'dır. Sanatkârlık kabiliyetini tevarüs ettiği babası Tevfik; sebat ve irade kuvvetini aldığı annesi Emine, İslâmiyet'in katı ve korkutucu cephesini temsil eden dedesi İlhami Efendi, çocuktaki kabiliyeti geliştirip yumuşatan ve İslâmiyet'in sevgiye dayanan ve İlhami Efendi'nin tanıttığından çok farklı bir din olduğunu Rabia'ya anlatan Mevlevî Vehbi Dede; çocuktaki olağanüstü musiki kabiliyetiyle büyülenen ve onu yetiştirmeği üzerine alan Zaptiye Nazırı Selim Paşa, karısı Sabiha Hanım; tamamiyle Batılı zevklere sahip olduğu halde Rabia'ya hayran olmaktan kendini alamayan oğulları Hilmi ve arkadaşları ile dostları, afaroz edilmiş sabık bir papaz olan piyanist Peregrini Rabia'nın çevresini teşkil ederler. Rabia'nın dostları olan, çeşitli çevrelere ve zevklere mensup bu şahıslar vasıtasıyla, İstibdat devri İstanbul'unun çeşitli semtleri ve problemleri romanda yer alır. Rabia'nın şahsında tecessüm eden Türk ve Müslüman değerlerin bilhassa Peregrini tarafından takdiri, dikkate değer. Peregrini en katı dinî prensiplere sahip Katolik kilisesinin bir mensubu olduğu halde, onlara sırtını dönmüş, hatta bir çeşit şeytana kapılmıştır. Rabia'ya sadece güzel bir kız olduğu için âşık olmaz. Ondaki sanat gücüne ve kendi sanatını besleyen ilhamına da hayran olur. Bu iki ayrı dünyaya mensup şahısların evlenmeleri, birleşmesi imkânsız gibi görünen Batı ve Doğu'nun birleşebileceğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Fakat Rabia ile Osman adını alan Peregrini arasında, aralarındaki aşk ve anlayışa rağmen çıkan anlaşmazlıklar, bir bakıma yetişme tarzıyla alâkalıdır. Her iki dünyanın da müsbet unsurlarını kendilerinde toplayan Rabia ile Osman'ın evlenmeleri, bir terkibe doğru ilk adımı teşkil eder. Gerçek terkip, onların oğlu Recep'te kendini bulacaktır. Recep ve arkadaşlarının hikâyesi ise *Tatarcık* romanında işlenir.

Rabia, Sinekli Bakkal'da doğar ve oturur. Burası, tipik bir fakir mahalle sokağıdır. Roman önce bu sokağın tasviriyle başlar. Rabia hep bu sokakta oturmakla beraber, Sinekli Bakkal dışındaki muhitlere de uzanır. Ama hep kendi yerine döner. Kendi çevresinin dışında yaşama arzusunda değildir. Bu bakımdan mekân, insanı yaratan ve yaşatan bir şart hâline gelir. Sinekli Bakkal, ahşap ve harap evler, loş ve serin köşeler, çiçeklerle dolu pencerelerle canlılık kazanan bir sokaktır. "Köşenin başında durup bakarsanız, her pencereden kırmızı toprak saksılar ve kararmış gaz sandıkları görürsünüz. Saksılarda al, beyaz, mor sardunya, küpe çiçeği, karanfil. Gaz sandıkları da öbek öbek yeşil fesleğen ile dolu. Tâ köşede bir mor salkım çardağı altında civarın en işlek çeşmesi vardır. Bütün bunların arkasında tiyatro dekorunu andıran beyaz, uzun, ince minare" (s. 5).

Kadınlar pencereden pencereye dedikodu yaparlar, çeşme başı kadınların toplandıkları bir yerdir. "Mahalleli orada muhabbet eder, konuşur, kavga eder, eğlenir. Hayatın orada geçmeyecek bir safhası yok gibidir. İhtiyarlar vaktiyle, çeşme başında doğuran kadın bile olduğunu gülerek rivayet ederler" (s. 5).

Bu sokakta bulunan Mustafa Efendi'nin İstanbul Bakkaliyesi ile imamın üç katlı biricik binası mahalle için önemli iki noktadır. Mustafa Efendi "herhangi medda-

hın tarif ettiği hasis tiryaki bir mahalle bakkalı" fakat imam, dış görünüşüyle herhangi bir imama benzese de "kendinden başka kimseye" benzemeyen bir insandır. Ufak tefek bir adam olmasına rağmen, geniş elbiseleri içinde, ağır ağır yürüyüşüyle 'hususî bir heybet"e sahiptir. Gür, kalın bir sesi vardır. Günlük konuşmasında bile 'vaaz eder gibi şedid bir talâkatle konuşur, gündelik lakırdıları bile *Kur'an* okur gibi tec'vitle söyler, her elif onun ağzından 'dâllîn'deki elif miktarı çekilir" (s. 6). Mahalleli imamı sevmez, zira defin ilmühaberi, nikâh izinnamesi almak için onunla çekişe çekişe pazarlık etmeleri gerekir, arkasından ona "pinti, hasis imam" derler, "fakat küçük mescitte vaaza devam edenler, huzurunda biraz korku, biraz da rahatsızlık hissederler" (s. 6). İmam İlhami Efendi, eğer istibdat İstanbul'unda değil de on dördüncü asırda yaşasaydı, "gözlerinin ateşi, akîdesinin korkunçluğu, bilhassa üslubunun kudretiyle sürüleri başına toplayıp herhangi bir fikir peşinde sürükleyecek softa tiplerinden biri olabilirdi" (s. 6).

"Cemaate telkin etmek istediği naslar bıçak gibi keskindir. İnsan için hayatta iki yol vardır: Biri cennete, biri cehenneme çıkar. Vaazlarında imam ikinci yolu daha parlak, daha canlı olarak anlatır. Cehennemin bilmediği köşesi, ukubetin tarif edemeyeceği şekli yoktur. Ona göre cehennem yolcuları zevkle, cümbüşe düşkün gafillerdir. Bunu öyle bir anlatır ki cemaatin gençlerinde derhal bu gafillere iltihak etmek hevesi uyanır. Cennet yolcuları bambaşka insanlardır. Gülmezler, oynamazlar, rahat etmezler ve kimseye rahat vermezler. Onlar için zevk ve neşe veren her şey günahtır. Oyun ve eğlence zihniyetiyle işlenen her fiil kebairdendir. Cennet yolcularının suratları asık, kalbleri elem içinde, her an ahiret düşüncesiyle meşguldürler. İyilik, kötülük düşüncesiyle, yoksullara yardım, yalan söylememek, kalp kırmamak gibi ahlâkî kaidelerle imam vaazlarında hemen hiç meşgul olmaz. Onun dünyaya öğretmek istediği bir şey vardır: Hazza ve sevince, umum ahlâk tecellisine karşı dinmeyen bir kin, affetmeyen bir düşmanlık. İşte bunun için yolunun üstünde tebessümler dudaklarda donar, kahkahalar kısılır, çocuklar çil yavrusu gibi dağılır."

"Sinekli Bakkal sokağında daimî bir ahiret havası yaratmak isteyen imam, insanların günah temayüllerinin karşısında kendini âciz buldu. Mahalle halkı neşeli, gürültülü, bir düziye Allah yolundan şeytan yoluna kayan insanlardır. Fakat o meyus olacak hilkatte değildi" (s. 6-7). Halide Edib'in daha önceki romanlardaki İlhami Efendi'nin başlangıcı Fettah Efendi'dir.

İmam, karısını kaybettikten sonra kızı Emine ile yalnız kalır. Temiz, hamarat, titiz, mahalle çocuklarıyla oynamağa tenezzül etmeyen, suratsız, gülmeyen Emine, "İmamın akidesinin biricik timsali" olan bir kızdır. Fakat Emine on yedi yaşında iken, "mahallede haylazlığıyla meşhur, zenne rolüne çıkan Kız Tevfik lakaplı bir delikanlıya" kaçar. Birbirlerini daha okul sıralarında tanıyan Emine ile Tevfik, "aynı rahle önünde diz çökmüşler, aynı kalfa peşinde mektebe gitmişler"di (s. 7).

Tevfik dul annesiyle dayısı bakkal Mustafendi'nin evinde kalır, fakat ne bir sa-

nata girer ne de çıraklık eder. Onda, "bütün havaîlikle beraber gene İstanbul'un hüdaînâbit yetiştirdiği halk sanatkârlarının hususiyetleri de" görülür. Ramazan gecelerı dayısının bahçesinde Karagöz oynatarak sanatkârlık şöhretini yayar. Kullandığı malzeme pek basittir: "Tevfik, tavan arasından eski mukavva kutuları sırtladı indirdi, dükkândan beş on renkli kalem aşırdı, bir hafta mütemadiyen kesti, biçti, boyadı, bir kâğıttan, bir alay sanatkâr ortaya çıkardı. Hattâ Karagöz takımına bir iki yeni sima bile ilâve etti" (s. 8).

Tevfik'in ilâve ettiği yeni tipler, dayısına benzer bir bakkal, imam ve "Emine'nin eşi küçük bir mahalle güzeli"dir.

Tevfik mahalle dışındaki eğlence yerlerinde de şöhret kazanır. Henüz on dokuz yaşında iken zenne rolüne çıkan Ortaoyuncularının en meşhurlarından olmuştur. Mahallenin erkekleri, "semtlerinde yetişmiş bir gencin, yüzüne lâdenden ben koyup kaşına rastık, gözüne sürme çekip kırıtması cinsî haysiyetlerine" dokunsa bile yine de Tevfik'i seyretmekten ve onun maskaralıklarına gülmekten kendilerini alamazlar. Hatta aynı civarda oturan Zaptiye nazırı Selim Paşa bile Tevfik'i seyrederken "şanına yaraşmayacak bir hafiflikle kahkaha salıvermişti" (s. 8).

Tevfik, annesi ve dayısının ölümünden sonra yalnız kalır. Zaten Emine ile aralarında kafes arkasında devam eden bir münasebet vardır. Müstebit karakterli Emine, "balmumu gibi kalıptan kalıba giren" Tevfik'te "ideal bir koca" sezer; bakkal dükkânı işini bilen birinin elinde iyi para getirir, ayrıca Tevfik'te gözü de vardır. İmamın burnunu kırmak isteyen mahalleli de bu evliliğe yardım ederler, imam kızını reddeder.

Aynı muhitten yetişmiş olan bu iki gencin evliliği hiç de beklendiği gibi saadet getirmez. Tevfik karısının, sevdiği imamın kızı Emine'den farklı olduğunu anlar. Fakat ona öylesine tutkundur ki, bir türlü bakkallığı bırakıp Ortaoyunculuğuna dönemez. Bakkallığın eğlenceli taraflarını aramağa başlar, işini "dilediği gibi yaptığı için çok komik tarafları"nı (s. 9) bulur. Emine ise beklediğinden çok daha kötü duruma düştüğünü görür. Babasıyla karşılaştırınca, kocasını küçük görmeğe başlar. İmam temiz, muntazam, az konuşan, bütün vaktini ve zekâsını ibadet ve para kazanmağa sarfeden bir adamdı. Tevfik ise pis, neyi ne zaman yaptığı belirsiz, savruk, tembel, para kazanmaktan habersiz. Dükkân kâr getireceğine, veresiye satıştan neredeyse iflas edecek. Ortaoyunculuğunu dükkânında da kısmen devam ettirdiği için "bakkal dükkânını, hatta sokağı Tevfik, panayır yerine çevirmişti" (s. 10). Hele Emine kocasına günün birinde dileneceklerini söylediği zaman, Tevfik hemen kör dilenci, babasından imamdan örnek almasını söylerse, hemen imamın taklidini yaparak Emine'yi çileden çıkarır. Nihayet Emine bütün bunlara son vermek için, dükkânın idaresini eline alır, veresiyenin, borç vermenin önünü keser, paralı müşteri dükkâna gelmeye başlar. Çok çalıştığı için Emine, Tevfik'le uğraşacak zaman da bulamaz. Fakat Tevfik artık kendisini, kendi dükkânında garip hissetmeye başlamıştır. Böylece, gündüz, kendi kendisine sessiz, sakin kalan Tevfik gecelerini oyun arkadaşlarıyla geçirmeye

başlar. Emine bir gece onların sırrını keşfeder. Kocası, önce Emine'nin dükkândaki, sonra da yatak odasındaki hâlini taklit etmektedir. Emine çok öfkelenir: "Bu doğrudan doğruya bir kadının mahremiyetini tecavüzdü. Hangi Müslüman helâlini böyle teşhir edebilirdi?" (s. 11).

Emine bu öfke ile babasının evine döner ve kızının inadını bilen imam, onu eve kabul eder. Fakat Tevfik boşanmaya razı olmaz. Tevfik Emine'nin gönlünü yapmak için mektuplar yazar, pencere önlerinde ilân-ı aşk eder, çeşme başında derdini kadınlara anlatır, içki içmeye başlar. Mahalleli romantik bulduğu bu duruma rağmen, onu "âdab-ı umumiyeyi ihlâl" ettiği için karakola şikâyet eder. İmamın vaazlarını muntazaman dinleyen ve Tevfik için "adeta kanı helâl bir kâfir, başı ezilecek bir yılan" diye, düşünen komiser, onu dövdürür. Tevfik kesin olarak dükkânını kapar ve ortaoyununa başlar. Yeni bir oyun bulmuştur. Bakkal çırağı adlı oyunda, Emine ile kendi macerasını anlatır ve bütün İstanbul'u kahkahaya boğar, şöhreti saraya kadar gider.

Emine bu arada bir çocuk beklediğini anlamıştır. Kocasının, oyunu dolayısıyla mahalleliye rezil olmaktadır, nihayet boşanmak için mahkemeye müracaat eder. İmam, öylesine Tevfik'ten çektiklerini anlatır ki, Tevfik'in sanatıyla eğlenmiş olanlar bile ona kızarlar, Tevfik, Emine'yi boşamak zorunda kalır. Ama "din, iman gidiyor, şer-i şerife mugayir şeyler oluyor" dedikodularının çoğalması, Tevfik'in bir süre için Gelibolu'ya sürülmesine sebep olur.

Bu, birbirinden çok farklı ana-babanın kızı Rabia, ilk yetişme yıllarında kesinlikle dedesinin terbiyesi altında kalır. Küçük yaşında öteki çocuklar gibi ev işlerine yardım eder. Şansızlığı ve onu başka çocuklardan ayıran şey "imamın tesirine bu kadar erken maruz" kalmasıdır. Akranları salıncak ve kukla ile eğlenirken, Rabia cennet ve cehennemle uğraşır. Hacı İlhami Efendi torununa bu iki yeri, "kendisine göre bütün hususiyetleriyle" tanıtır. Cehennem, Rabia'da büyük alâka uyandırır. İmam Rabia'nın babasından bahsederken de onun yurdunun cehennem olacağını söyler ve bunu anlatırken de Dante'yi "solda sıfır bırakacak bir ukubet diyarı" canlandırır. Çocukluk hayatını çeşitli yasaklarla geçiren Rabia, cenneti de pek cazip bulmaz. Dedesine tek isyanı, bir bebek dikmesidir. Bu bebeği "suret halketmeğe" eşit bir günah sayan İlhami Efendi, Rabia'yı döver ve bebeği çamaşır kazanının altında yakar. Bu bebeğin yakılması, Rabia'nın ömrü boyunca unutmadığı bir acı olur, nitekim, kendi hamileliğinde de tek kâbusu, rüyalarında dedesinin kendi çocuğunu da yakmak istemesidir (s. 288). Bu isyandan sonra Rabia güçsüzlüğünü anlayarak, çok uslu bir çocuk olur. Rabia'nın namaz surelerini çabuk ezberlemesi, şarkı söylemesi üzerine Hacı İlhami Efendi bu kabiliyeti geliştirmeye, onu hafız olarak yetiştirmeye karar verir.

"Evvela bilmediği bir lisanda bu kadar uzun ezberleme ona biraz güç geldi. Fakat bu da çabuk geçti. Arap dilinin âhengi, tilâvetin icap ettirdiği yarım seslerden geçen makamların tesiri, âyet sonlarında hummalı bir nabız gibi sesin son heceye vuruşu, bunlar hep ona gaşyeden bir musiki heyecanı verdi" (s. 15).

Bu sanat heyecanı ile Rabia tilâvetini bir musiki şekline sokar, sesinin güzelliği, üslûbunun letafeti ile daha on bir yaşında, İstanbul'da kendisinden bahsettirmeye başlar ve çok para kazanır. Rabia da hayatından memnundur. "Camilerde etrafına yığılan cemaatten, sesinin uyandırdığı heyecandan bilmeyerek, muvaffak olan bir sanatkâr hazzı duyuyordu. (s. 16).

Rabia'nın bu muhitten ilk çıkışı, Zaptiye nazırı Selim Paşa'nın karısı Sabiha Hanım'ın onu Valide Camii'nde bir mukabelede dinlemesiyle başlar. Sabiha Hanım, "saza, söze düşkün, başına bir sürü dalkavuk toplar, dalkavuklardan çarçabuk bıkar, bir dalda durmayan bir kadın"dır. Bu dalkavuklar hanımın arkasından söylemediklerini bırakmazlar fakat hiçbiri Sabiha Hanım'ı üzmez. "Kahkahası daimi, neşesi mikrop gibi yakınlarına geçer" (s. 17). Sosyal mevkiine uysun uymasın, o sadece istediği, hoşuna giden insanlarla dosttur. Ama hoşlanmadıkları, "vükelâ karısı" da olsa soğuk davranır. Sosyal mevkii dolayısıyla bayram, kandil günleri etek öpmeğe gelen mahalleli arasında, Emine ve Rabia da vardır. Sabiha Hanım Emine'den hiç hoşlanmaz. Yaşlandığı için çevresindekiler, ona ibadetle uğraşmasını tavsiyeye başlarlar, fakat Sabiha Hanım "ahiret düşüncesini" hiç sevmez. "Solucanı, akrebi bol, rutubetli, kara ve soğuk topraklar. Şayet ruhu oradan cennete giderse? O da pek keyifli bir yer değil. Herhalde saz, şarkı alay orada memnu."

"Şakadan anlamayan, gülmeyen ve güldürmeyen bir hilkatten kadın sadece korkuyordu. Belki bunun için mevlevî tekkelerine devama başladı" (s. 17-18).

Bu tarikat, katı şeriat kurallarının dışında çok müsamahalı bir anlayışa sahiptir. "Şeyhleri hem şakacı, hem de ona, kullarının zaafını anlayan, affeden ve seven bir Hâlık olduğunu söylüyorlardı. Bunların arasında bilhassa Vehbi Dede isminde mevlevî bir musikişinas tanıdı ve meşrebine uygun buldu" (s. 18).

Vehbi Dede, bir tarafıyla *Vurun Kahpeye* romanındaki Mevlit okuyan İstanbullu mevlevî dedesini, hatta bir tarikata mensup olmamakla birlikte *Handan*'daki Selim Bey'i hatırlatır. *Sinekli Bakkal*'dan sonra yazılan *Sonsuz Panayır*'da da Vehbi Dede'nin bahsi geçer. Bu romanda o, katı şeriatın temsilcisi Hacı İlhami Efendi'nin mukabili olarak görülür. Halide Edib, çocukluğundan itibaren, dinin bu iki cephesinin tesirindedir. Çocukluğunda okuduğu cehennemden bahseden bir kitabın, Halide Edib üzerinde büyük tesiri olmuştur. Fakat çocukluğunda almış olduğu bu tesir tek taraflı kalmamış, Mevlevîlik ve Süleyman Dede'nin *Mevlit*'inin tesiri Halide Edib'in Kolej'de öğrendiği Hristiyanlığa kaymasını önlemiş, hem de İslâmiyetin bu yumuşak cephesinin gerçek İslâmiyet olduğuna onu inandırmıştır. Daha sonra yazdığı fikrî eserlerinde de Türklerin Anadolu'da yerleşip, büyük bîr medeniyet kurmalarında, İslâmiyet'in tesirinden bahseder.

"Vehbi Dede, kâinata anlayan ve seven tebessümle bakıyor; hayatı ilâhî bir şaka gibi görüyordu". Sabiha Hanım, pratik kafasıyla Dede'nin yumuşaklığını konakta tatbik etmek evin intizamını bozabileceğini biliyordu. Dede'nin inandığı Allah'ın müsa-

mahası işine geliyor, fakat Dede'nin sıkı hayatını yaşamayacağını da biliyordu" (s. 18).

Sabiha Hanım, "Rabia'nın sesi ve üslûbuyla gaşyolur". Kızda babasındaki gibi bir sanat istidadı bulur. O halk türküleri, oyun havaları kadar, en ağır dinî musikiyi de sever. Fakat Rabia'nın sesi onu hüzünlendirir: "Bu güzel seste ne kadar insanın içini karıştıran, yalnızlık ve hüzün hissi veren bir şey vardı. Birdenbire ihtiyar kadın küçük kızın hâlinde oyundan, neşeden mahrum bir zavallı sezdi ve bu hâl içine dokundu" (s. 18).

Rabia, içine girdiği Selim Paşa konağında *Kur'an* ve ilâhi okuyacağını bilir, fakat bu süslü, şık konakta def çalındığını, birilerinin oynadığını da duyar. Bunların *Kur'an*'la, *Muhammediye* ile olan alâkasını anlayamaz. Sabiha Hanım, buruşuk yüzünü dolduran allık ve düzgün arasında Rabia'ya güven verici bir gülümseme ile bakar, onunla şakalaşır, annesinin eski mor feracesinden bozulup yapılmış elbisesiyle "bu ne katı, ne koyu entari, Rabia Abla, kaplumbağa kabuğu gibi" diyerek alay eder. Rabia, evde büyükbabasından öğrendiği gibi, süs aleyhinde konuşur ve "Peygamber efendimiz yamalı esvap giyerdi" (s. 19) der. Çocuğun bu safiyeti, Sabiha Hanım'ı güldürür ve "İmam efendi evde de mi vaazeder gibi konuşuyor" diye sorar. Bu, Rabia için büyük bir değişikliktir. Demek büyükbabasını böyle hafife alanlar da var. Hele Sabiha Hanım Tevfik'ten bahsedince, Rabia korku içinde, büyükbabasının öğrettiği cevabı tekrarlar: "Babam fena bir adamdı, hanımefendi, hiç camiye gitmezdi. Ölünce.. cehenneme gidecek..."

– Fena değil, zebanileri güldürür" (s. 20).

Sabiha Hanım'ın bu cevabı üzerine Rabia korkuyla, içinde gizli bir sevgi beslediği, ama hiç görmediği babası hakkında "kafasını kurt gibi yiyen bir suali" sorar: Babası sahiden cehenneme mi gidecek? Sabiha Hanım çocuğun endişesini azaltacak bir cevap verir. Tevfik'in kimseye ziyanı dokunmamıştır, niye cehenneme gitsin. "Ama bilinmez. Allah'ın hikmetine akıl ermiyor, bu yaşa geldim, bizden ne istediğine daha akıl erdiremedim...

Sustu, sonra yarı acı, yarı müstehzi bir sesle ilâve etti:

– Şeytanın ne istediği apaşikâr, herkesin aklı ona su gibi eriyor" (s. 20).

Bunlar Rabia'nın din ile ilgili olarak duyduğu ilk farklı sözlerdir. Sonra Sabiha Hanım, ona babasından, maskaralıklarından, Göksu oyunlarından bahseder.

Selim Paşa, "zalim bir hükümdarın zaptiye nazırı"dır. Boş zamanlarında ise "sigara iskemlesi, köşelik, sandal ağacından arka kaşağısı yapar, kaşağılar bilhassa zariftir" (s. 21). Resmî vazifesi dolayısıyle ondan nefret eden halk, özel hayatı için bir şey söyleyemez. "İyi bir aile babası ve bilhassa karısına merbuttur" (s. 21). Paşa'nın nahif, çelimsiz, büyük gözlü, çocukluğundan beri musikiye düşkün, peltek bir" oğlu vardır. Paşa kendisine benzemeyen bu oğlunu sevmez, başka çocuğu da olmayınca, gizlice bir buğday tüccarının kızıyla evlenir ve konaktan uzak bir yere karısını yerleştirir. Fakat ikinci karısı da oğlu Hilmi'den daha çelimsiz bir kız çocuk doğurduk-

tan iki yıl sonra ölür. "Şımarık ve kayıtsız" görünen Sabiha Hanım'ın "ne kadar karakter sahibi" olduğu, bu hadiseden sonra anlaşılır. Paşa durumu karısına açmadan, o, kocasının ikinci evliliğini bütün ayrıntısıyla bildiğini ve anasız kalan küçük Mihri'yi konağa alarak kendi evlâdı gibi büyütmeyi teklif eder. Selim Paşa, karısının iki yıl bu sırrı saklamasına hayran olur ve "bir daha karısının üstüne evlenmemeğe karar" verdiği gibi, karısının fikirlerini dinlemeye hatta, zaman zaman ondan akıl bile danışmaya başlar.

Karı kocanın arasındaki tek problem, oğulları Hilmi'dir. "Paşa tamamen eski zaman adamı... Samimi ve kendi ölçülerine göre namuskâr. Saltanatı, ilâhî bir hak diye tanır ve padişaha muhalif olan –kim olursa olsun– akrep gibi ezmeği, Zaptiye nazırının vazifesi telakki ederdi. Onu, en çok çileden çıkaran şey "Genç Türklük" lakırdısıydı" (s. 22). Oğlunun Genç Türkler'den olduğunu görse, onu da falakaya çekip sonra Fizan'a süreceğini söyler.

"Hilmi de bir taraftan annesine acayip bir şeyler okuyor, Genç Türklük'ten bahsediyor, hatta padişaha dil uzatıyordu. Fazla olarak arkadaşları pek garip, pek züppe şeylerdi. Kiminin saçı uzun, kimi hep frenkçe konuşur. Bütün bunları Sabiha Hanım gençliğin geçici tezahürleri diye görmekle beraber, gene içine kurt düşmüştü. Ya Hilmi, ihtiyatsızlık eder, başına bir bela gelirse?" (s. 22).

"Zaptiye nazırı, oğlunu, zamanında çil çeyrek gibi hep bir çırpıda kesilmiş 'paşa-zade' örneklerinden biri diye görür. Kıyafeti onlara benzemez değil, pantolon çizgilerine mübalağalı bir ehemmiyet verir, yeleği ceketi kusursuz kesilmiştir. Fakat ona rağmen, seçtiği renklerin koyuluğu, boyunbağında hiç fanteziye kapılmaması zevkinde bir başkalık, bir durgunluk olduğunu gösterir. Yüzü de ilk görüşte, o mübarek örneğe benzer. Minimini zarif bıyıklar, kansız, ince, azıcık dejenere bir sima" (s. 28). Fakat diğer paşazadelere benzerlik bu noktada kalır. O temiz, düşünceli ve dürüsttür. Yine de Paşa'nın, oğlunda "iyi bir şey görmek" ihtimali yoktur (s. 29).

Sabiha Hanım'ın ikinci üzüntüsü de gelini Dürnev ile olan geçimsizliğidir. Dürnev Çerkestir, Sabiha Hanım onu küçükken almış, yetiştirmiş ve oğluna nikâhlamıştı. Başlangıçta kendisine boyun eğen ve ikinci safta kalan Dürnev, Sabiha Hanım romatizma ile "köşe minderine" bağlanalı, kayınvalidesine sormadan "sağa sola emirler vermeğe cesaret etmişti" (s. 2).

Sabiha Hanım gelinine haddini bildirmek için Kanarya adlı güzel, sarışın bir Çerkes almış ve onu Abdülhamit'in kadınlarından birine hediye etmek üzere yetiştirmeye başlamıştır. Aslında, bu davranışıyla gelinini tehdit maksadını gütmektedir, fakat Dürnev hemen taarruza geçmiş, Kanarya'ya dostluk göstermiş, yetişmesiyle meşgul olmaya ve fırsatlar yaratıp kayınbabasını da odasına davete başlamıştır.

Romanda daima arka planlarda kalmalarına rağmen, bu gibi ayrıntının yeri geldikçe kullanılması, devrin ev içi havasını ve kadın-erkek münasebetlerini vermesi bakımından mühimdir.

Rabia konakta Mevlit kandili dolayısıyle ilk defa *Kur'an* okur. Daha önce Halide Edib'in *Seviye Talip*'de çok kısa olarak bahsettiği, *Vurun Kahpeye*'de esere hakim olan *Mevlit*, bu romanda şahıslara ki bunların içinde Batı musikisinden anlayan Hilmi'nin alafranga genç arkadaşları ve piyano üstatları, Percgrini de vardır ve devre hakim bir sanat şeklini alır.

Mevlit kandilinde, Sabiha Hanım, bütün ev halkının kandil tebriklerini "bir kraliçe" edasıyla kabul ederken, Rabia, onun koltuğunun dibindeki yer minderinde büzülüp oturur. Mevlitten önce Sabiha Hanım ile süslü püslü güzel gelini arasında sert bir hava eser. Dürnev, kayınvalidesinin kandilini tebrik etmediği gibi, odasında Kanarya'nın oyununun provasını yapmak için toplanacaklarını söyler. Sabiha Hanım'ın buna canı sıkılır. "İşiten senin "Müslüman kızı olduğuna inanmayacak... Kandili unuttun mu? Bütün komşular davetli, kız hafız *Kur'an* okuyacak" (s. 25). Fakat Dürnev, kayınvalidesinin mevlidinde bulunmak istemediği gibi, onun misafirlerini de "bir sürü sağır kocakarı" diye tezyif eder (s. 26). Dürnev, köksüz, süslü püslü bir Batı taklitçisidir. Paşa'nın gelinine olan zaafına karşılık, onun bu hâli Sabiha Hanım'ı sinirlendirir. Ufak tefek, iyice süslenmiş, zümrütler takınmış bu güzel kadın, çok şıktır. "Esvap da elmaslara uymak için yeşil kadife, farbela üstüne... Etek uzun ve yüksek ökçeli, yeşil atlas iskarpinler giyiyor... Bu iskarpinlerden biri, uzun eteğine ikide birde hafif bir tekme vuruyor ve etek, bütün kıvrımları, farbelalarıyle bir yılan gibi kıvrılıyor (...) Düşüncesi ne olursa olsun, genç kadının bir oyuncu gibi kalçalarını oynatması, eteğinin dalgalanması, kim bilir hangi resimli kitaptan taklit ettiği yüzünün dalgın ifadesi Sabiha Hanım'ın sinirine dokundu".

İçinden "saygısız, halayık eskisi, sonradan görme diye homurdandı" (s. 24-25).

Selim Paşa ailesinin fertleri bu Mevlit gecesinde hepsi Rabia'nın sesiyle büyülenirler.

"Çepçevre sedirlerin üstüne sıra sıra ihtiyar kadınlar dizilmiş. Başlarında beyaz namaz bezleri, buruşuk yüzleri mütekallis, gözleri vecd içinde... Ellerinde rengarenk tesbihler, parmakları hareket ediyor, soluk dudakları kımıldıyor, yandan yana hafif hafif vücutları dalgalanıyor.

Kız hafızın kalın, yanık sesi konağı inletiyordu. Okuyuşu tam klasik bir Arap tarzı. Daimî bir legato ile her sesi –ne kadar uzun olursa olsun– ötekine bağlıyor. Gunneli, tecvitli, fakat ne kadar sanatına hâkim bir ses ve şahsî bir üslup!" (s. 27).

Geleneğe tamamen bağlı bu okuyuşa rağmen, Rabia'nın sesi ve sanatkâr kabiliyeti bu gelenek içinde kendi şahsî üslûbuna ulaşmıştır. Halide Edib, sanatı Doğu, Batı diye ayırmaz. Onun için sanatta güzel vardır, bu Doğu'dan da gelebilir, Batı'dan da

Rabia'nın sesi bütün konak halkını birer birer sofaya toplar. Selim Paşa, "hattâ alafranga Hilmi bile" aralarındadır. Mevlit'ten sonra, birbirinden hiç hoşlanmayan baba oğul Rabia'dan bahsetmek için Sabiha Hanım'ın odasında buluşurlar.

Selim Paşa, bir halayık kapıyı açtığı sırada, "aralıktan kız hafızı, rahlesinin önün-

de, iki uzun titrek mum alevi arasında görmüştü. Altın rengindeki gözleri açılmış, içlerinde yeşil mevceli bir ışık yanıyordu. Karısının odasında mânasız ve silik gördüğü uzun çocuk yüzünün keskin ve muntazam çizgileri olduğunun farkına varmıştı. Solgun, pembe renkleriyle bu yüz ne kadar antika bir Acem minyatüründen fırlamış gibi görünüyordu" (s. 28).

Selim Paşa, bu sesin "Dede'nin semaîlerini ne güzel okuyacağını tahayyü ederken" bu sesin "eski besteleri söylemek için yaratılmış bir ses" olduğunu düşünür.

Hilmi de "senin kız hafız, hakiki bir keşif anne" diye (s. 29) fikrini söylerken, ilk defa babasıyla aynı fikri paylaşır. Fakat o bu sesin terbiyesi için farklı bir teklifte bulunur.

"Kontralto... Ne zengin ses... Fakat nasıl yeknesak... Nasıl Mısır Arabı gibi inleyerek okuyor... O, daimî legato'dan mutlak onu kurtarmalı" (s. 29).

Kontralto ve legato'nun mânasını bilmeyen Selim Paşa, tarzını beğendiği kızın sesinin "hususiyetlerini tashih değil, bilakis daha bariz bir şekilde meydana çıkarmak istediğinden" alayla "legato dediğin şeyden bir ses nasıl kurtarılır" diye sorar.

– "Ben olsam, derhal Peregrini'yi hoca diye tutarım. İki senede o ses, bir mucize hâline gelir.. Kim bilir, belki de Avrupa sahnelerine çıkacak bir primadonna olur. Fakat yapılamaz ki.. bu geri kafamız..."

"Yumuşak gözleri primadonnaları sahnelerde şarkı söyleyen bir medeniyetin erişilmez hülyasının hasretiyle sulandı" (s. 29).

Selim Paşa Peregrini'yi bilir. "O, alafranga ailelerde piyano hocalığı eden bir frenkti. Sarayda efendilere de ders verdiği için, Selim Paşa onu göz hapsine almağa mecbur olmuş, bir zaman sonra zararsız, belki de biraz divane telâkki ettiği için kendi hâline bırakmıştı. Herhalde, bu sivri sakallı, şeytan yüzlü herif pek de öteki Avrupalı piyano hocalarına benzemiyordu. Türkçeyi Türk gibi söyler, Şark felsefesini, harsını İstanbul'da en iyi bilenler arasında sayılırdı. Memleketini ve dinini terketmiş olduğu söylenirdi. Her halde bu, pek de asılsız değildi. Çünkü İtalya'da bilmem hangi târik-i dünya manastırında rahipken, oradan kaçmış, Türkiye'ye gelmişti. Papa'nın vekili mütemadiyen herif aleyhinde propaganda yapar, Selim Paşa'yı taciz ederdi. Dostları, onun gizli din kullandığını bile rivayet ederlerdi. Fakat Selim Paşa Zaptiye nezaretinin dosyasında, sarih bir mâna ifade edemeyen her rivayeti ihtiyat kaydiyle telakki ederdi. Ne olsa, Selim Paşa'nın mizacına uymayan bir adam... Herifin dinsiz olduğuna Paşa kanaat getirmişti, dinini terkeden her adam, onca şüpheli addedilirdi" (s 29-30).

Batı müziği hakkında baba ile oğulun düşünceleri farklıdır. Resmî görevi sebebiyle gelen turupların hepsini seyreden Paşa, bu musikiyi sonuna kadar dinlemenin güç olduğu, "amma, züppe güruhu, bir alay seyirci"yi görmenin "cidden her sıkıntıya" değdiği fikrindedir.

Hilmi ciddiyetle "hakiki musikiden anlayan herkes" diye söze başlarken, Selim

Paşa, hakiki musiki ile Batı musikisini kasdeden oğlunu şiddetle susturur.

"Hakiki musiki mi dedin? Eğer kapitülasyonlar olmasa, mızıkacıları da, seyircileri de enselerinden yakalayıp Beyoğlu kaldırımlarına fırlatırım. Şimendifer düdüğü gibi öten bir sürü yarı çıplak, hayasız, kart frenk karısı... Sar'aya tutulmuş gibi gözleri evlerinden uğruyor, bir alay mart kedisi gibi çığrışıyorlar. Toptaşı saz çalmağa, şarkı söylemeğe kalksa, bu işi biraz daha adamakıllı yapardı" (s. 30).

"Sen hani Avrupa musikisi de, edebiyatı da hayatı temsil eder, diyordun. Fakat sana sorarım, hayatta orta oyununa çıkar gibi, o kadar kalabalık bir ağızla ilân-ı aşk eden erkek gördün mü? Bilmem sen hiç ölen adam görmüş müsün? Ben çok gördüm. Fakat hiçbirinin bu kadar uzun ve şamatalı bir nutuk irat ettiğine şahit olmadım. Can çekişen bir adamın kolunu bacağını sallayıp bağırması... Bu hayat ha? Bir de bu şaklabanlıkları bizim imamın torunu, küçük hafıza öğretmek için o sivri sakal, ne idüğü belirsiz herifi tavsiye ediyorsun" (s. 30).

Rabia dolayısıyle açılan bu münakaşa az sonra Batı'nın üstünlüğü bizim geriliğimiz münakaşasına döner.

"– Garb'ı garp yapan musikileri... Onlarda hayat var, fen var...

– Bizimkilerin ne kusuru var?

– Halkın tembelliği, uyuşturucu kanaati, yüksek sınıfların boş ve düşük bir sefahate dalmaları hep bu bizim inleyen, ağlayan musikimizin tesirinden. Kadınlarımızın kafasızlığı, zilleti...

– Kadınları bu bahse sokma. Bizimkiler, herhalde frenk kadınlarından daha edepli, daha hanım... Onların erkeğinde de, karısında da ben, yüzsüzlükten, açgözlülükten başka bir şey görmedim.

Paşa durdu, öksürdü, sonra köpürdü.

– Bir Müslüman milletinin ananesini, medeniyetini neden her vesile ile tahkir ediyorsun?

– Medeniyetimiz yok ki, tahkir edeyim. Ziya Paşa'nın dediği gibi, sizin tahkir ettiğiniz küfür diyarı, mamureler, kâşanelerle dolu, mülk-i İslâm baştan başa virane...

– Kaşaneleri başlarına yıkılsın. O imansız padişah haini herif gibi sen de medeniyeti kaşane, mamure farzediyorsan sana yuf!

Paşa sustu. Esnedi. Nereden bu peltek oğlanla münakaşaya girmişti. Hiç değer miydi? Kâfiristandan esen her rüzgâra kafasını kaptıran bir fırıldak!

– Küçük hafızın tahsilini ben dilediğim hocaya yaptırırım. Sen çocuk sahibi olduğun vakit, istediğin gibi yap. Korkarım, çocukların Asım Bey'in kukla kızlarına benzeyecek... Bonmarşe bebeği gibi... Karnına basınca, mama, papa diye öten kuklalardan" (s. 31).

Baba oğul arasındaki bu konuşma Tanzimat'ın savunucusu yazarların toplumda zamanla kazandıkları farklı çehreleri de göstermektedir.

Paşa'nın son benzetmesi de Halide Edib'in *Raik'in Annesi*'nden başlayarak diğer romanlarında mevcuttur. O, bu tiplere karşı kuvvetli bir tiksinti hisseder.

Hilmi Galatasaray'da yetişmiştir, küçük bir kâtip olarak çalışır ve hâlâ babasının parasına muhtaçtır, ama onu beğenmez. Hilmi annesini müsrif ve babası gibi zalimlerin yaratıcısı olarak görür, fakat ikisi de bu düşüncelerini saklarlar.

Hilmi, "milletin yarısı öbür yarısının hayvaniyetini doyurmakla meşgul" der. Mesele çocuk doğurmakla bitmiyor. "Keşke piliç gibi yumurtadan çıksak. Fakat asıl onları kim terbiye ediyor, bir kere ona bak. Zenginler, sırf cinslerini teşhir eden, işleten boş kafalı yaldızlı mahlûkat, fukara halk da hayvan sürüsü gibi kullanılan zavallılar... Aralarında bir tanesini bir fikirle meşgul görebilmek nasip olmalı ki..."

Kendi karısını da bütün kadınlardan farklı görmez: "o da kafasız, o da cins makinası, odamız kadın panayırına döndü. Sabah akşam, kalçasını, göbeğini sallayan dişilerle dolu. Bana bak anne. Sen şu Çerkes kızını bir ayak evvel saraya mı yollayacaksın, ne yapacaksın" (s. 32).

Selim Paşa'nın hayli zor bir işi vardır. O dış âlemde padişahı korumak için aldığı tedbirlerle zalim sayılırsa da yumuşak ve efendi bir insandır. Rabia'nın tahsil meselesini, hemen imama açar. Konağa gelen çeşit çeşit hocalar vardır, bunlardan konakta kimsenin faydalandığı yoktur, bari istidatlı olduğu anlaşılan Rabia bunlardan ders alsın. İmam, bu teklife, şimdiki gençlerin dinsiz olduklarını, halbuki Rabia'nın beş vakit namazını kıldığını "çocuğu şer-i şerife muvafik" giydirdiğini ve çocuğun ramazanda okuduğu mukabele ve mevlitlerle, ailenin geçimine yardımcı olduğunu ileri sürerek itiraz etmek isterse de, Paşa konaklarında beş vakit namaz kılındığını, çocuğun kılığını kıyafetini değiştirmeyeceklerini ve imamın zarar görmeyeceğini söyleyerek bu itirazları reddeder. Bu yeni hayat şekli "Rabia için esaretten" kurtulma gibidir. Artık imamdan, cehennem hakkında korkunç laflar, babası hakkında çirkin sözler işitmiyor ve imam torunuyla iftihar ederek, kızı Emine'nin titizliklerini önlüyordu.

Konak Rabia'nın hayatında yeni bir devir açar, çocuk ketum oluşuyla konakta herkesin dostluğunu kazanır. Kanarya'nın hazin bir sesle söylediği ve Rabia'nın mahiyetini anlamadığı klasik Türk musikisinin "Ey zevk-i zerrin" ve "Gönül senden kimlere etsem şikâyet" gibi parçalarını dinlerken onların bir ruh hâlini ifade ettiklerini sezerse de, kimseye bir şey söylemez. Şarkıların ruh hâllerini ifade etmeler. Halide Edib'te ilgi çekici bir gelişme gösterir. O, başlangıçta klasik Batı musikisi ve opera parçalarının çoğu zaman hummalı ruh hâllerini ifade ettiğine kanidir ve ilk eserlerinde ağır basan, daima Batı musikisinin bu parçalarıdır. Sadece bu devrede yazdığı *Yeni Turan*'da mevlevî musikisini ideolojik maksatla kullanır. Daha sonraları bunun yerini Doğu ve klasik Türk musikisi alır (*Sinekli Bakkal* v.s.), daha sonraları ise mahallî halk türküleri ruh hâllerinin çeşitli ifadeleri olarak çok canlı bir şekilde romanlarına girer. *Kalp Ağrısı* ve *Zeyno'nun Oğlu, Döner Ayna, Sonsuz Panayır, Hayat Parçaları, Sevda Sokağı Komedyası, Çaresaz, Sonsuz Panayır*'da ve bazı ma-

kalelerinde Halide Edib, yaşanmış hayat tecrübelerini ifade eden musikî parçalarını değerli bulduğunu açıkça söyler[3].

Kanarya'nın raksı eski konak hayatının bir diğer eğlencesidir, fakat hayatı ve eğlenceyi daima aslî kaynağında bulmayı seven Sabiha Hanım, hayatında ilk defa bir dans seyrederek kendinden geçen Rabia'ya, Kanarya'nın dansı hakkında şöyle der: "Tavus kuşu gibi aptal aptal döndü, dolaştı. Sen bir Çingene Pembe'nin oyununu görsen" (s. 38).

Kanarya'nın saraya takdim edileceği gün konakta verilen ziyafet ve eğlence, bir devrin çok özel bir eğlence tarzını aksettirir. Kadınların hepsi bir elden çıkmış gibidir. Hepsi Çerkestir ve "kuş diline benzeyen" bu dili aralarında konuşurlar, hepsi süslüdür (s. 37- 38).

Rabia konakta hayatın bu cephelerini görürken, Vehbi Dede ile derslere de başlar. Musiki, Arabî ve Farisî dersleri alır.

Vehbi Dede, ilk karşılaşmalarından itibaren Rabia'nın hayatında bir sükûn sığınağı olacaktır. Rabia, ilk defa gördüğü Vehbi Dede'nin öpmek için ellerini bulamaz.

"Çocuğun gözleri nihayet Dede'nin gözlerini bulunca, iki zayıf el harmaniden çıktı, göğsünün üstünde çarpazvarî kavuştu ve Rabia'yı büyük bir insanmış gibi mevlevî selâmı ile eğilerek selâmladı" (s. 39). Rabia'da bu zarif Dede, büyük bir tecessüs uyandırır.

"Dede bir yer minderi gösterdi ve 'otur kızım' dedi. Sonra eğildi, çocuğun ellerini dizlerinin üstüne koydu, parmaklarını açtı. Bu hareketle Rabia'nın sımsıkı duran vücudu gevşedi. İçine de biraz sükûn geldi, çarpıntısı, korkusu geçti" (s. 39).

Dede, Rabia'ya hemen musiki dersi vermeğe başlar. "Düm, tek tek, düm tek". Musiki Rabia için çok yenidir. İmamın evinde musiki bir günah sayılırken, Vehbi Dede öğrencisinin eline bir de def vermiştir. Emine'nin "çingene sazı" dediği bu sazı çalmasına, imam, razı olur. Halbuki Emine'ye kalsa Rabia'yı derhal konaktan alacaktır. "Bu konak, bakalım kıza daha ne yüzsüzlükler öğretecek. Para yüzünden torununu çingene çalgıcısı yapacaksın" (s. 40).

İmamın, çok katı prensiplerine rağmen, mevlevîlere ve Vehbi Dede'ye karşı gösterdiği saygı, sadece romanın bu kısmında görülür. Bu saygı gerçek mi yoksa, Emine'nin dediği gibi "para yüzünden" midir, bunu ayırmak hemen hemen imkânsızdır.

Rabia, Vehbi Dede'nin rastladığı en kabiliyetli öğrencidir. Tef, ud, kanun gibi alaturka sazların hepsini, hocasını şaşırtan bir süratle öğrenir. "Bir zaman sonra telli

[3] "İki Eş Sanatkâr", *Yeni İstanbul*, nu. 2482, 15 Ekim 1956; "Radyomuza Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2489, 22 Ekim 1956. "Kâtibim", *Akşam*, nu. 10998, 25 Mayıs 1949; "Bizde Opera ve O Berber Oğlan", *Akşam*, nu. 11073, 10 Ağustos 1949. Halide Edib, çocukluğunda duyduğu şarkıları da unutmaz: *Mor Salkımlı Ev*, 1963, s. 7, 10, 12, 45-46, 57, 60, 61, 66, 100.
Bu konuda bir inceleme için bk. İnci Enginün, "Halide Edib'te Musiki ve Zihniyet Değişikliği," *Araştırmalar ve Belgeler*, s.153-167.

sazları, hocası kadar maharetle çalmıyorsa bile, pek kendisine mahsus bir ateşle, heyecanla çalıyordu" (s. 40).

Geceleri artık Sabiha Hanım'a *Kur'an* okumaz, onun yerine, şarkılar söyler. Rabia'nın alaturka musiki öğrenmesine üzülen Hilmi'dir. Fakat o da Rabia'nın sesini dinlemek için annesinin odasına gelir ve "tenten teranilere feda edilen" bu "güzel ses, Peregrini gibi Garp musikisinin üstadı olan bir hoca elinde ne emsalsiz şekil alacağını tahayyüle çalışır" (s. 40).

Rabia böylece, sesinin güzelliği ile, konak içinde birbirine düşman gibi yaşayan iki nesli olduğu kadar, Doğu ve Batı'nın temsilcilerini de birleştiren bir odak olur.

Rabia'nın musiki derslerine başlamasından sekiz ay sonra, Hilmi, bu sesi Peregrini'ye dinletmeye karar verir. Musiki dersleri hakkında baba ile oğul arasında geçmiş olan şiddetli münakaşayı hatırlayan Rabia, Vehbi Dede'nin elinden alınıp Peregrini'nin eline geçmeyi hiç istememektedir. Hilmi, kendisi gibi yeni bir Türkiye hayalini besleyen arkadaşları Galip ve Şevki Bey'lerle her perşembe toplanırlar; çoğu zaman Peregrini de gelir ve onlara konser verir. Peregrini, "ufak tefek bir adamdı. Kuru yüzünü, bir örümcek ağı gibi biribirine geçmiş çizgiler kaplamış, gözleri çukur, kaşları kalın, sakalı sivri, siyah boyunbağı bir sanatkâr ihmaliyle göğsünün yarısını kaplamış, belki otuz, belki kırk yaşında" dır (s. 41). Türkçeyi pürüzsüz konuşur. Rabia ilk defa onunla karşılaştığında Peregrini'nin uzattığı eli öper. Hilmi ve arkadaşlarını güldüren bu davranış, Peregrini için derhal bir mukayese unsuru olur. "Çocuk onun zihninde ders verdiği alafranga zengin kız çocuklarıyla derhal bir mukayese uyandırmıştı. Onların hepsi Avrupa çocuklarının saman kâğıdı kopyası gibiydiler, halbuki bu kız arkasındaki üç sıkı kumral örgüsüyle, açık yüzüyle, nohudî yemenisiyle İstanbul şehrinin, medeniyetinin, harsının asırlar süren tekâmülünün vücuda getirdiği yerli bir örnek"tir. (s. 41)

Burada, bir Batılı, Rabia'da Doğu kültürünü görür ve onu değerli bulur. Peregrini'nin gördüğü Rabia ve onun temsil ettiği değerler, Hilmi ve arkadaşlarının sandığı gibi atılıverilecek şeyler değildir. Nitekim Peregrini, kızın bir şarkı yerine "kendi kitabından, kendi üslûbuyla bir parça" okumasını ister. Peregrini bu teklifini yaparken samimidir, fakat, gençler onun samimiyetini anlamazlar, "orijinal" bulurlar ve "mizansen" hazırlarlar. Bir rahle üzerine iki mum yakılır, Rabia'nın başına bir dantel başörtüsü geçirilir, kısılan mum ışığında Rabia'nın yüzü Peregrini'ye "bir Meryem Ana tasviri gibi" görünür. "O vakit üstat ellerini oğuşturarak, Beatris, Dante'ye ilk defa böyle görünmüş olacak" der. (s. 42).

Hepsinin Rabia'yı dinleyişi farklıdır. Gençler, Rabia'nın sesinin Peregrini'de yapacağı tesiri gözlemektedirler, onunsa gözleri Rabia'ya dalar gider.

"Belki bir uzun dakika kızın vücudu donmuş gibi, hareketsiz bekledi. Sonra içine gizli bir hayat suyu akıyormuş gibi evvelâ başı ve omuzları belli belirsiz, sonra bütün ince vücudu dalgalanmağa, dudaklarından yarım ve çeyrek seslerden yaratılan ağır ve garip bir âhenk akmağa başladı. Besmele ile başlarken bu hareket ve ses ha-

fif ve pes, fakat gittikçe kuvvetlendi, hummalı bir damar gibi atışı kudretlendi ve en nihayet Sadakallahülazim'de yavaşladı ve birdenbire kesildi" (s. 42).

Gençler, bu sesin Peregrini'ye tesirine şaşarlar, onlar için bu alelâde bir manzaradır. "Onu bir feylesof, her feylesof gibi dinsiz, herhalde dinsizliği bir softa taassubu kadar kuvvetli sanırlardı. O şimdi başı önünde, yüzü huşu içinde günahlarına tövbe eden bir rahibe benzemişti" (s. 42). Peregrini heyecanlanmıştır, Rabia'dan okuduklarının mânasını bilip bilmediğini sorar. "Rabia omuzlarını silkti. Henüz bunu anlayacak kadar Arabî derslerinde ileri gitmemişti" (s. 43).

Hilmi, hemen bir tefsir getirir. Okurlar. Piyanist onları defterine kaydeder:

"Rab, meleklere, biz dünyaya hâkim olacak birini (Âdem) göndereceğiz, dediği zaman onlar, biz senin kudsiyetini ilâ, hamd ü sena ile meşgulken, sen oraya fitne ikaı edecek, kan dökecek bir kimse mi gönderiyorsun, dediler" (s. 43).

Peregrini, "Beni Allah'ımdan, ruhbaniyetten ve manastırdan ayıran işte meleklerin bu mantığı, bu itirazı olmuştur" der.

Gençler Peregrini'nin yeni bir cephesiyle karşılaşmışlardı. "Onun felsefî ve tarihî malumatından, Şark ilimlerindeki vukufundan ziyade Garp'ta fikir cereyanlarını dikkatle takip edişi, genç talebesinin zihninde kuvvetli tesirler yapmıştı. Fakat er ziyade onu dinsizliği için yani kilisesini, tarikatını terkettiği için severlerdi. Türk diyarında her değişikliğe, her ileri atılışa dindarları mani gördükleri için kendilerin dinden azade farzediyorlardı. Bundan dolayı sâbık rahip Peregrini ile aralarında bir fikir dostluğu, kanaat birliği olduğuna inanmışlardı. Rabia'nın *Kur'an* okumasıyla sanatkârın gösterdiği hassasiyet onları biraz şaşırttı" (s. 43). Peregrini, Rabia'nın sesini terbiye etmek istemez. "Ben şeytanın zümresindenim. Çocuk Allah'ın, bırakır olduğu yerde kalsın.." (s. 43).

Vehbi Dede ile Peregrini de bu konakta dost olurlar. Dede "sâkin ve telâşsız", piyanist "ateşli ve heyecanlı"dır. Onlar da Rabia'nın küçüklüğünden beri her gün bahsini duyduğu Allah ve şeytandan bahsederler. Tecessüsün anahtarı saydığı şeytanı öven, hiç değilse onun cesaretinin tasdikini isteyen piyanisti Vehbi Dede, "bir çocuk coşkunluğu seyreden olgun bir adamın sükûnetiyle, belki müsamahasıyle" dinler. "Hiç olmazsa şeytanın cesaretini tasdik et, Dede Efendi. Fikir cesaretinin piri odur. Hâlık'ın gazabına ilk isyan eden, cennetin nimetlerinden, refahından atılmayı ilk göze alan hep odur. Yeryüzüne ilk ateşi, gökten çalıp getiren Promete'den tut da, bütün filozofların, bütün büyük ihtilâlcilerin, hatta benim gibi kilisesine isyan eden adi bir adamın piri odur. "Bak, şeytan için ne güzel bir parça besteledim". "Cennette namdar bir melek olmayı, fikir hürriyeti namına feda edenin şerefine" dedikten sonra, piyano çalmağa başlar.

"Rabia'ya öyle geldi ki, çaldığı havada kâinatın bütün şeytanları, ifritleri başıboş, hürriyetle sarhoş bağırışıyorlar, çığırışıyorlardı" (s. 44).

Galip, halkı düşünmeğe alıştırmak için şeytana tapmağı öğretsek der. Şevki, Ga-

lip'e itiraz eder. "Sakın üstadı taklit edeceğim diye bizim halka şeytandan bahsetmeğe kalkma, seni zuhurî koluna çıkmış zannederler" (s. 44).

Dede, bu münakaşaları kendi mistik anlayışıyla tatlıya bağlar: "Bence Şeytan ve Allah diye kâinatta iki kuvvet yoktur. Hepsi bir şey, bir tek hakikatin, bir tek kudretin görünüşü. Cüzüfertlerden en muazzam güneşlere kadar, insandan, göze görünmeyen böceklere kadar hep bir tek yaratıcı kudretin eseri. İyi kötü, güzel çirkin. Allah, şeytan bunlar, icat edilen isimler. Hepsinin arkasında, kendi kendini halketmiş olan ve mütemadiyen halketmekte olan bir kudret var. O, o... kâinat denilen perdeye, gölgelerini aksettirmek için yaratmak fiilinde devam eden Hâlık. Adı Allah, Reb, ne olursa olsun. Nurunun en parlak, en ezelî olduğu bir yer, sırrının ma'kesi bir tek şey vardır: Aşk!"

Mesnevî okur gibi bunları söyledikten sonra Acemaşiran makamından bir mısra terennüm etti: "Aşk bes, bâki heves" (s. 45).

Peki ya dünyadaki kötülükler, kinler, nefretler, didişmeler, vahşetler! Vehbi Dede için "hepsi aynı nurun gölgesi, hepsi aynı ilâhî ressamın kullandığı başka başka boyalar"dır (s. 45).

"Kaynağına dönen damla, güneşe dönen ışık parçası ayrı mıdır, değil midir? Ben, sadece hepimizi içine alan muazzam bir vahdetin parçası olduğuna iman ettim. Bundan ötesini perdenin bu tarafında kimse idrak edemez"... "Bütün varlık, yerler, hattâ gökleri dolduran güneş manzumeleriyle bile birer gölge, geçici birer gölge oyunu"dur (s. 45).

Bu oyun içinde en değerli varlık insandır: "Meyhaneler sâkini ol, iç, mihrapları yak, Kâbe'yi ateşe ver. Fakat ey insan, benî nevini incitme!" (s. 45).

"Varlığın niçin ve nedenlerini ben de çok öğrenmek isterdim, sinyor, fakat onu hiçbir vakit bir "kül" hâlinde bir tek şekilde öğrenemedim. Bu muazzam temaşa bir an durmuyor, daima değişiyor, değişiyor" (s. 45).

İnsan sevgisi ve kâinata Hâlık'ın gelip geçici çeşitli resimlerinden biri gibi bakan Dede'nin zihniyeti, Şevki'ye göre, imamınkinden çok daha tehlikelidir. "Bence imam, bizim memleketimiz için Dede'den daha az zararlıdır. Dervişin felsefesindeki uyuşturucu, uyutucu zehir, imamın cennet, cehennem masallarından daha çok tehlikeli. İmam sadece bâtıl itikatların doğurduğu bir sürü masalı tekrar ediyor. Dede, iyilik, kötülük arasındaki farkı kaldırıyor. Bunun mantıkî neticesi ne oluyor bilir misiniz? Bu itikat, insanları zulme ve zalimlere karşı müsamahakâr, lâkayt yapar... meselâ bizim Kızıl Sultan'ın hareketlerinin hepsini Allah isteyerek yaptırıyor diye ahaliye bir itikat gelse... Bu istibdat rejimini devirmek için arkamızda kaç adam buluruz? Bence en evvel bu memleketten tekkeleri kaldırmalı" (s. 46 47).

Peregrini, bu gençlerin ilk defa ciddi bir cephelerini görür. O güne kadar "onları biraz kitabî, biraz snob, sırf vakit geçirmek için ihtilâl konuşan işsiz güçsüz zengin evlâtları diye telakki etmişti" (s. 47). "Yeni devirler için tahripkâr ve ateşli adam-

lar lâzım. Bina etmek için eskinin enkazını süpürmeli... Fakat bir insan cemaatinde Dede gibi insanlar olmasa acaba ne olurdu?" Dede gibi adamlar cemiyetlere lâzım zira "bu mihnet ve zulüm dünyasında ferdin ruhu bazen sulha, güzelliğe, teselliye muhtaçtır. Bunu da ancak sırrî kuvvetler verebilir" (s. 47).

Şevki bu noktada yıkmak istediği Abdülhamit'ten farklı düşünmez. "İyi kurulmuş bir devlet makinasında hiçbir fert teselliye muhtaç olamaz. Âciz, hayalî, bilhassa düşman ruhları Vehbi Dede gibi sırrîlerin muzır felsefesi yaratır. Bizim kuracağımız devlette ne zulüm ne de mihnet olacak... Devletimizin sıhhatini, muvazenesini bozacak her kuvvetin kafasını ezeceğiz" (s. 47).

İhtilâlci gençleri temsil eden Hilmi ve arkadaşları arasında sadece Şevki'nin zihninde, yeni kurulacak rejimin ve devletin vazılı bir şekli vardır. Peregrini'ye göre Hilmi, "gayritabiî düşünen karışık kafalı âciz bir Hamlet örneğidir. Öyle bir Hamlet ki bin bir hortlak hayali onu muayyen bir ideal için şiddete, hattâ en ufak bir hareket te bile sevkedemez" (s. 47).

Vehbi Dede, Rabia ile konaktan ayrıldıktan sonra, ona gökyüzündeki yıldızları gösterir:

"Allah bu gece bütün kandilleri yakmış" (s. 48). Rabia, durur, gökyüzünü seyreder. "Yüreğinde büyük ve mesut hadiseler bekleyenlerin heyecanı" vardır (s. 48) Ve o gece Rabia, babasının dönmüş olduğunu öğrenir.

Ertesi sabah, alışverişten sonra gidip babasını görür. Dükkânda bir de orta yaşlı bir cüce vardır. Baba ile kızın kavuşmaları çok heyecanlı olur. Rabia henüz çocuktur, fakat "Tevfik'in çocuk ruhu, cücenin çarpık ve biçare vücudu sadaka isteyen, sevgi bekleyen iki zavallı kimsesiz... Rabia ikisine birden sahip çıktı" (s. 51). Tevfik heyecanla Rabia'ya sürgün günlerini anlatır. Kendisini Gelibolu'da himaye eden Zati Bey'e Rabia dua eder. Rabia Tevfik'e "baba" değil, "Tevfik" diye hitap eder, zira çocukluğundan beri herkes onu öyle çağırmaktadır. Tevfik, döndükten sonra, sanatkârlığını yaralayan hayal kırıklığını anlatır.

"İş aradım. Bizim Zuhurî kolu parçalanmış... Arkadaşların bir çoğu aktör olmuş.. Ha.. ha.. ha.. Nasıl oyun bu? Söyleyeceklerini, kitaplardan öğreniyorlar. Bir türlü aklım ermedi. Oyuncu diyeceğini kendi hemen bulup uydurmazsa, bilmezse, ezberden "sure" okur gibi oynamaz mı?

Tevfik eski arkadaşlarının dağılmalarına bilhassa tiyatronun tahta barakaları içinde tercüme eserler oynamalarına kızıyordu. Başka âlemin, yabancı hayatların bizim halkta alâka uyandıracağına bir türlü aklı ermiyordu. Herhalde en eski arkadaşı, orta oyununun meşhur cücesi Rakım'ı bulduğuna çok seviniyordu" (s. 52).

Rabia babasını bulunca, onun dükkânı açmasına yardım etmeye başlar böylece, öğleden sonraları konağa gideceğine, İstanbul Bakkaliyesi'ne gelir. Tevfik yine Karagöz takımları hazırlamakla meşguldür. Babasının sevimliliğini gördükten sonra, annesinin soğukluğu, sevimsizliği büsbütün Rabia'yı ondan uzaklaştırmıştır.

Dükkânı ve Ramazan için Karagöz takımlarını hazırladıktan sonra, hepsi çok mesut olurlar. Tevfik'in kızında, babasından gelen halk sanatkârı cephesi, hazır zemin bulunca, hemen ortaya çıkmıştır. Eline aldığı bir kahve tepsisini tef gibi çalarak, oynamaya başlar. Maymun oynatan bir çingeneyi oynar. Babası, "ben sana bir maymun alsam da sen sokaklarda oynatsan nasıl olur? Sende "bu istidat varken, pencerelerden başına çil kuruş yağar, biz de ekmek parası ediniriz (s. 55) der.

Rabia, babası ile oturmayı tercih ederek annesinden ayrılır. Kızın hafızlığından gelecek kazanç yine imama verilecektir. Yalnız, Selim Paşa da Tevfik'e bir şartler sürer. Rabia'yı Zati Bey'in evine götürmeyecektir. Zati Bey'in ahlâk düşüklüğü "Tevfik gibi bir serseriye bile çirkin" geldiğinden, Tevfik "Allah esirgesin" cevabı verir.

Rabia'nın büyükbabasının evinden ayrılması, onun ruhunda bir neşe yaratır. "Üçlerin dükkân hayatı, ertesi olmayan bir bayrama benziyordu" (s. 59). Çingene Pembe de dükkânın teklifsiz misafiridir. Ramazan'da ders vermeyen Vehbi Dede de otuz yıldır, Rabia gibi bir öğrenciye rastlamadığı için, perşembe akşamları, gelip Rabia'ya dükkânın üstündeki evde ders vermeyi teklif eder. Tevfik, Dede'nin bu teklifini duyunca gözleri yaşarır, Dede'yi dükkânın arkasındaki bahçeye alır. Cevizin altındaki hasıra oturtur. Bu küçük bahçe, ağaçları, sebzeleri, çardağı ve çiçekleriyle tam bir İstanbul bahçesidir. Bu bahçede kahvesini içerken Dede, Tevfik'i inceler: "Mütemadiyen söyleyen bu, çocuk gözlü adam, Allah'ın serseri çocuklarından biriydi. Dede, onların türlü türlülerini görmüştü. Onlar sergüzeştle dolu fırtınalı hayatlarını yaşarken ekseri dünyanın zevkini de, cefasını da bir tekkenin eşiğinde bırakıp erenler sürüsüne giren eski aşinalarıydı. Vehbi Dede, dükkândan ayrılırken Tevfik'e tarikatin müstakbel bir "can"ı gibi bakıyordu" (s. 60).

Vehbi Dede'den sonra Rabia'nın evini merak ederek gelen ikinci şahıs da Peregrini olur. Fakat kilisesi kendisini afaroz ettikten sonra on beş yıldan beri Müslümanlar arasında yaşayan Peregrini buraya sıkılarak girer. Zira "onun Türk ve Müslüman dostları hep alafranga ve zengin bir âlemde yaşarlardı. Hatta saraya bile muntazaman giren bu adama şimdiye kadar fakir ve orta halli Müslümanların evi kapalı bir kale gibi gelmişti". Dükkânda, "renkli malları, Ramazan'a mahsus bir itina ile yerleştiren gözde, en eski medeniyetli bir şehir evlâdının zevki"ni görür (s. 61).

Peregrini, alafranga geçinenlerin veya peşin hükümlerle Doğu ve Türk medeniyetini küçümseyenlerin gözü ile değil, Doğu'nun değerlerini bizzat bir Batılı hem de kendi değerlerinin nasıl iflas ettiğini görmüş, kültürlü bir Batılı gözü ile görür. Bu görüş ile Peregrini muhtaç olduğu, aradığı ruh sükûnetini bulacağı yere ve şahıslara yaklaşır. Peregrini, başında şapkası, sırtında harmanisiyle bu yere tamamen yabancıdır, bir konuşma zemini bulmak için güllaç istediğini söyleyince, Rakım kaşlarını çatar. Bu adamdan şüphelenir. Acaba hafiye midir? Peregrini kendisini tanıttıktan sonra, Rabia'nın hangi camilerde mukabele okuduğunu sorar. Rabia, haftanın belirli günlerinde Ayasofya, Fatih Valde Camii ve diğer günlerde de Sinekli Bakkal mescidinde oku-

maktadır. Rakım geceleri bahçede Karagöz oynattıklarını söyleyerek, Tevfik'e olan hayranlığını da belirtir.

"Tevfik gibi hayalciyi dünyanın bir tarafında bulamazsın, sinyor, akşamları gel mek istersen ben seni bedava sokarım" (s. 62).

Bu saatte Sinekli Bakkal'da herkes oruçludur ve uykudadır. Sokaktan kimseler geçmez. "Peregrini'nin içini kapalı ve gizli bir kıta keşfetmişlerin sevinci bürümüştü Sevimli, hususî, teklifsiz ve insanî bir kıta. Bu dünyayı en evvel Rabia'nın *Kur'an* okuyuşunda sezmişti. O dakika bu dükkânın ve sokağın haricindeki her şey sunidir, ya bancıdır. Ona öyle geldi ki bu dar sokak sakinleri için dünyada bir tek maddî kıyme yoktur, onlar yalnız kalbe ve manevî servetlere, güzelliklere kıymet verirler" (s. 62).

Rabia'yı "Ayasofya'nın tarihî dekorları içinde dinlemek arzusu" içinde uyanınca, Rakım'dan kendisini oraya götürmesini ister. Rakım, "gözleri zihninde küfrün er hususî alemi olan üç köşeli şapka"da "cemaat ibadet ederken ecnebi ziyaretçilere alışık değildir" der. Peregrini, hemen şapkasını çıkarır, bir daha şapkalı gelmeyeceğini söyler: "Ben dinî hislere çok hürmet ederim... Ben, vaktiyle bir nevi derviştim".

"– Yoksa vaktiyle Müslümandın da sonradan mı gavur oldun? Tevekkeli bizim dilimizi böyle konuşmuyorsun" (s. 62).

Peregrini, çok sevimli bulduğu "sade, iptidaî, alelâde bir panayır oyuncusu" olan Rakım'a onun hiç anlamadığı şeylerden bahseder.

"Hayır Müslüman değilim. Hani manastırlarda kapanan papazlar yok mu, onlardandım. Fakat şimdi daha ziyade Müslümanım. On beş yıldır aranızda yaşıyorum. Dil, din, millet, bunlar insanların ruh ikliminden başka bir şey değildir. Garb'ın ruh iklimi bana çok soğuk geldi. Şark ikliminde sükûn ve şifa arıyorum..."

– "Hiç bir dine mensup değilim. Fakat eğer bir din edinmek istersem mutlak Müslüman olurdum. İslâm'ın yarattığı cemaatteki ferdi kendime daha yakın bulurum. Manastırdan kaçalı, papanın afarozuna uğrayalı on beş yıl oluyor..."

"Şimdi ben bir şeye inanmam. Fakat din bir illet gibi insanın kanına bir defa girerse bir daha çıkmıyor. Dindar adamları çok severim, din lakırdısı etmeğe bayılırım. Camiler, kiliseler, bütün dua edilen yerlerin etrafında dolaşırım. Sen de dindar mısın dostum" (s. 63).

Rakım'ın anlamadığı bu laflarla kafası karışmıştır. O Müslümandır ama dinle başı hoş değildir..

"Elhamdülillah Müslümanım. Fakat din lakırdısını hiç sevmem. Kiliselerden ürkerim, camide içim sıkılır. Vaaz dinlersem uyurum. Sofu adamlardan umacı gibi korkarım. Hiç namaz kılmadım. Rabia'nın babası da öyle" (s. 63).

Rakım sadece Rabia'nın hatırı için, Tevfik'le birlikte yalancıktan oruç tuttuklarını söyler. Zira ikisi de tütüne dayanamamaktadırlar. Fakat Rakım, "arife günü Rabia'nın hatırı için sahiden oruç" tutacağını söyler. Peregrini, sanki papazlık günlerini hatırlamış gibi "niçin kendi ruhunun selâmeti için değil" diye sorar. Rakım, bütün vücut garabeti-

nin verdiği acı bir gülüşle: "Çocuklar oruç tutar mı? Maymunlar hele hiç tutmaz. Allah beni maymunla çocuk arasında bir mahluk diye yarattı. Benden ne namaz, ne niyaz, ne oruç" (s. 64). Bu sözlerinde, kendisini bu halde yaratana karşı bir çeşit isyan ve serzeniş gizlidir.

Vehbi Dede'den sonra Peregrini ve onu takip eden Hilmi ve arkadaşları da Sinekli Bakkal'a gelirler. "Dükkânın üstündeki fakir odada on sekizinci asır cereyanlarını andıran münakaşalar" başlar.

Yeni hayatı Rabia'nın hem çehresinde hem ruhunda büyük değişiklikler yapmıştır. Fakat "eski ve yeni hayatı üst üste konulan fakat tamamen birbirini bozan ayan iki medeniyet tabakası gibi görünüyordu" (s. 64). Rabia'nın yüzünde meydana gelen değişmeyi en dikkatle takip eden Peregrini olur. "Kızın tabiatında riyazete e-mayül vardı, manevî bir perhizkârlık vardı, süratle düşünüp, sâlim kararlar almak kabiliyeti vardı" (s. 65). "Kindardı" da. Bunlar hep imam ve Emine ile geçen günlerin ve irsî tesirlerin sonucuydu.

Peregrini "neşeli tarafları, sanat istidadı Tevfik'ten" gelen Rabia'nın "fikirlerden ziyade insanlara, yaşayan şeylere bağlı, sevdiği vakit ölüme kadar sever, en küçük şefkat tecellisiyle kalbi atar bir kadın" olacağını sezer ve her unsurunu adeta "laboratuvarda çalışan bir âlim tecessüsüyle" arar, sorular sorar. Fakat en çok musiki ve olan istidadına hayrandır. "Kulakları her sadayı tam muhafaza ediyor, emsalsiz sesi her sadayı tam veriyor ve zevki; her hangi üstadı. tatmin edecek kadar dürüst ve salim. Bunun için Peregrini her yeni "kompozisyon"unu evvela ona çalar, onun fikrini ciddiyetle sorar, dinlerdi (s. 65).

Rabia ile meşgul olan ikinci şahıs Vehbi Dede'dir. O alâkasını Peregrini gibi göstermez ve çocuğu onun gibi tahlil etmez. "Rabia'nın meyillerini fıtratının icabı diye olduğu gibi kabul ediyordu. Dede tecrübe neticesiyle her insanın binbir zıt şeyden yuğrulmuş 'bir halita olduğunu biliyordu. Coşkun ve sıcak kalbli bu kızın, çok şükür ki taşkınlıklarını tadil ederek, ihtirasına baskı olacak dürüst bir muhakemesi, perhizkâr temayülleri de vardı. Dede onu kendine bir nevi ruhanî evlât, fikirlerini, felsefesini sadeleştirip halka yayacak müstakbel mürit telâkki etmeğe başlamıştı. Onun için Rabia'yı düşünürken kendi kendine, "kalbinin şevki ve sevgisi sönmemeli, fakat riyazete, sade hayata kabiliyeti de muhafaza edilmeli" derdi (s. 65).

Nitekim, Rabia'nın davranışlarında da bu özellikleri görünür. "Tevfik'in hizmetini eksiksiz görür. "Memnu ve günah" içkiyi rakı sofrasını hazırlayıp Tevfik'e getirdikten sonra, "aman geçmesin" diyerek koşup akşam namazını kılar ve bunları çok tabiî bir şekilde yapar (s. 66).

Vehbi Dede ile Peregrini çocuğu incelerken hemen hemen aynı unsurlar üzerinde dururlar. Rabia, mizacının ve aldığı terbiyenin farklı tesirleriyle ideal insan terkibini vücuda getirmektedir. Ancak bu iki şahsın Rabia'ya bakış tarzları, mensup oldukları iki ayrı âlemin hâkim vasfını gösterir. Batı tahlilci, Doğu seyircidir.

Rabia'nın bu iki insana karşı duyguları farklıdır. Peregrini'yi kendisini Süleymaniye Camii'nde dinlerken görünce, zihni onunla meşgul olmaz. "Her sanatkâr gibi sanatının halkın arasında uyandırdığı heyecanla sarhoştu" (s. 67). Fakat Vehbi Dede'yi de görünce, dili dolaşır, dudakları titrer.

"Dinî musikinin hâkimi olan bu büyük üstat onu altüst etti. Bir an durdu. Başörtüsünün ucuyla alnının terini sildi, gene başladı. Arapça okuduğu ayetlerin ilk defa Türkçesini düşünüyor, ilk defa anlayan ve anlatan bir sesle okuyordu" (s. 67).

Peregrini heyecanlı, Dede sakindir. Peregrini "bu kızı, üstünde iki mum yanan herhangi cami kubbesinin altına koysam benim gibi kâfirleri bile şaşırtan bir musiki yaratıyor. İçine Allah mı giriyor, şeytan mı giriyor, bilmem. Ne sanat, ne sanat..."

Dede ise Rabia'nın durumunu şöyle görür: "Ruhundaki zıt kuvvetler yalnız o zaman imtizaç ediyor, çocuk sanat dakikalarında ezeliyetle hem-âhenk oluyor" (s. 67).

Bu çok ulvî saatlerin gecesi, şamatalı ve eğlencelidir. Rabia, akşamları, Karagöz seyredecek olanlara bilet keser, babası kukla oynatırken, "perde arkasında tef çalar, cüce ile beraber cinler periler ve ismi olmayan göstermelikler perdeye çıkınca, onların homurtusunu, iniltisini, vızıltısını hülâsa her lâzım gelen gürültüleri yapardı" (s. 68). Bunları seyre, mahalleliyle birlikte Vehbi Dede ve Peregrini de gelirdi. Galip bu kendi hâlindeki halk sanatkârının sanatından, kendi maksatları için faydalanmayı ister. "Bu bin senelik Karagöz'ü zamana uyan kıyafetlerle yenileştirsek, mesele Kızıl Sultan'ı ve avanesini perdeye çıkarsak, cinayetlerini, rezaletlerini teşhir etsek, memlekette ihtilâl olur mu dersiniz" (s. 69). Buna Rakım kadar Tevfik de itiraz eder. O devlet büyüklerinin değil, kendi karısının taklidini yaptığı için sürülmüştür ve şimdiki huzurlu hayattan ayrılmak niyetinde değildir. Fakat Tevfik iki ay sonra Kabasakal kıraathanesinin cuma akşamları Karagöz oynatması teklifini kabul eder.

İstanbul Bakkaliyesi'ndekilerin saadet ve refahları, imamla Emine'yi huzursuz kılar. İmam bu konuda konuşmaz ve kızının da konuşmasını men eder, zira Rabia'nın hafızlığından kazandığı parayı almak onun işine gelmektedir. Fakat Tevfik'e ömür boyunca kendi malı gibi bakan, onun günün birinde kendisine döneceğini düşünen Emine, Rabia'nın yüzünden bu emelini terketmek zorunda kaldığını anlamıştır. Hele kulağına gelen Tevfik Çingene Pembe, yakınlığı onun kıskançlığını büsbütün kabartır ve onu ölüme sürükler. Tevfik, Rabia'yı zorla hasta annesinin elini öpmeye gönderir. Fakat Emine "eski günlere rahmet okutacak bir gılzetle Rabia'nın başına lânet yağmuru" yağdırır (s. 73). Rabia böylece annesini son defa görmüş olur.

Bakkal dükkânının dışında Rabia'nın hayatını şekillendiren bir diğer mekân Selim Paşa'nın konağıdır. Konak, adeta her türlü insanın yer aldığı ufak çapta bir ülke, imparatorluğun bir ufak örneğidir. Paşa ve karısı Sabiha Hanım bu ülkenin merkezini teşkil ederler. Onların ihtiyaçları ve zaaflarına bağlı olarak bu merkez, çok çeşitli tabakalara ve zevklere açılır. Rabia'ya ilgisi olanlardan biri de, bahçesine ihtirasla bağlı Makedonyalı bahçıvan başının yeğeni, on beş yaşındaki Bilâl'dir. Rumelili

Bayram Ağa'nın sadık bir kopyasıdır. Küçük olduğu için uşakların kendisine iş buyurmalarına, kendisini ezmelerine razı olmaz, isyan eder. Sık sık da "ben size gösteririm" diye, onları tehdit eder. Aşçı yamağı ile aralarında geçen böyle bir kavgaya, güllerini temizlemekle meşgul olan Selim Paşa şahit olur. Paşa, bu sevimli çocuğu Sultaniye yazdırmaya, bahçıvan yerine memur yapmaya karar verir. Fakat Bilâl yalnızdır. Ne konakta ne de Sinekli Bakkal'da oynayabileceği arkadaşı vardır. "Gözlerinde, her girdiği kalabalığa baş olmak arzusunu ve kabiliyetini gördükleri için büyük çocuklar aralarına almak istemediler. Kılığı ile telaffuzuyla alay ederek, sokaktan uzaklaştırmak istediler. Fakat o inadından, kibrinden her gün başlarına geliyor, dişlerini, yumruklarını sıkıyor: 'Ben size gösteririm' diyordu. Artık o, Sinekli Bakkal'ın köşesini döner dönmez, bütün çocuklar 'ben size gösteririm' geliyor, diye bağırıyorlardı" (s. 75).

Kılığının, lakırdısının İstanbul'dan başka olmasını ilk defa "bütün acılığı ile duyuyordu. İstanbul'dan birdenbire nefret ediyordu" (s. 76). Halide Edib, daha sonra yazdığı ve *Sinekli Bakkal*'ın bir bakıma devamı olan *Tatarcık* romanında da, bu telaffuz farkına karşı İstanbulluların ne kadar zalim olduğunu belirtir.

Rabia ile Bilâl arasında garip bir arkadaşlık başlar.

Rabia büyümekte ve onlara ait her şey gibi bu da mahallelinin, dikkatini çekmektedir. Gençlik çağına gelince, Rabia "fukara sınıfın işçi kadınlarının kıyafetini" seçer. "Uzun, bol bir siyah yeldirme, belden aşağı düşen patiska başörtüsü ve üstünde her zaman arkaya atılan ve hiçbir zaman inmeyen bir peçe. Esasen hangi işçi, küçük satıcı esnaf yüzünü örtüyordu" (s. 79). Giyinişi ve davranışıyla her hangi bir kadından farkı olmayan Rabia, yine de çevresi tarafından müstesna özellikleri dolayısıyla farklı muamele görür. Hiçbir erkek ona laf atmaya, sataşmaya cesaret edemez, mahallenin yaşlı kadınları, her yeni yetişen kıza bir koca adayı bulurlarsa da Rabia'ya kimseyi uygun görmezler. Sevimli serseri tulumbacıbaşı Sabit Beyağabey yine de Rabia için en uygun namzet gibi görülür ve şansını denemeye gider. Tulumbacılık keza eski Osmanlı toplumunun örflerindendir. Mahallenin uçarı gençlerinin enerjisini faydalı bir maksat için toplayan bu teşkilât, bir çeşit spor ve kahramanlık gösterisinde bulunur: "Sabit Beyağabey, mahalle tulumbacıbaşıları arasında en hatırı sayılanlardandı. Beyazıt Kulesi işareti çeker çekmez köşklü elinde kırmızı feneriyle köşe başında döne döne narasını atar atmaz, Sinekli Bakkal takımı kolsuz, kırmızı fanilelerini başlarından geçirir, ayaklarına çarıklarını takar, tulumba omuzlarında, Sabit Beyağabey'in siyah atının arkasından tabanlarını kaldırırlardı. Onun naraları öteki takımların narasını kedi miyavlaması gibi ehemmiyetsiz bırakır, onların çevik bacakları mutlak en evvel yangın yerine erişirdi.

Dünyanın her tarafında böyle yarı külhani erkek teşkilâtlarında olduğu gibi, onların da yakışıksız hâlleri vardı. Fakat gene o biçim erkek teşkilâtlarında olduğu gibi kendilerine mahsus babayiğitlik, namus ölçüleri de vardı. "Tozkoparan... Canya-

kan" narasının sahipleri, takımlarının ahlâk nizamına çok sıkı merbuttular" (s. 80).

Bu tulumbacı reisi, gösterişli, külhanî delikanlı Rabia'nın gözünü korkutamadığı gibi, Rabia'nın şiddetli mukabelesiyle siner ve takımına "mahallede Rabia Abla'nın pabucunu silmeye lâyık erkek yok" diyerek, onun dükkânının önünden geçerken nara atmak değil, "fare gibi sessiz" olmalarını emreder.

Affedilerek Dahiliye nazırlığına getirtilen Zati Bey'in yıldızının parlamasıyla Selim Paşa'nın ikbali sönmeğe başlar. Ömründe rüşvet yememiş olan bu adam için ikbalinin sönmesi, konakta malî sıkıntıların da başlaması demektir. Selim Paşa işindeki sıkıntıları bir parça olsun giderebilmek için, sık sık karısının odasında Rabia ile konuşur. Rabia'nın büyüdüğünün o da farkındadır. Rabia "cinsiyetini teşhir eden cinsiyetini istismar etmeğe uğraşan kadınlardan" başkadır. "Onun gözü de gönlü de okşayan bir sevimliliği vardı. Düzgünsüz, allıksız, rastıksız, sürmesiz! Sıkı örülmüş saçların kendine göre bir zarafeti var" (s. 84). Selim Paşa, Rabia'ya artık dükkândan çekilmesini tavsiye ederse de, o satıcılıkla hayatını kazanan bazı kadınların isimlerini sayarak bu tavsiyeye karşı gelir. Rabia "ipsiz sapsızlar"la nasıl başa çıktığını, Sabit Beyağabey vak'asını naklederek anlatır. "Dini ve cinsiyeti, kadınları himaye etmeğe Selim Paşa'yı mecbur eder." El kadar bir kızın bir erkek mesuliyeti alması içine dokunuyordu" (s. 84).

Peregrini, onun büyüdüğünü, boyunun uzadığını, daima dayanarak dinlediği piyano ile ölçer. Rabia'nın büyümesi, onu erkeklerin bulunduğu meclisten çıkaracaktır; Hilmi bunu "Rabia ablanın aramızda olmayacağı günü düşünmek bile istemiyorum. Ne fena âdetlerimiz var" diyerek dile getirir (s. 85). Rabia da yıllardır alıştığı bu insanlardan kaçmağı anlamaz:

"Sesi dünyaya meydan okur gibi yükseldi.

– Kaç göç, zenginler için! Ben fukara bir esnaf parçasıyım, dükkânda, camide dünyanın erkeğini görüyorum, niçin Hilmi Bey'in dostlarından kaçacakmışım?" (s. 85). Peregrini Rabia'nın zihnini en ziyade meşgul eden şahıstır. Bir gün Sabiha Hanım'a şaşırtıcı bir soru sorar:

"– Hanımefendi, bir Müslüman kızı, bir Hıristiyanla evlense ne olur?

– Ne tuhaf sual, kızım. Bir şey olmaz... Çünkü kimse nikâhlarını kıymaz, çünkü şeriat bırakmaz.

– Fakat şeriatı dinlemeseler, evlenseler.

– Mahalleli ikisini de taşa tutar.

– Fakat Hıristiyan karısı olan Müslüman erkek yok mu?

– Erkekler başka... O kadarını bilemedin mi" (s. 86).

Peregrini'nin mevcudiyeti, kendi tabiî hayatını yaşayan bu arka sokak insanlarının da zihnine, zaman zaman Doğu-Batı düşüncesinin mukayesesini sokar. Bir Hıdrellez günü Tevfik'in hazırladığı kuzu kızartması, pilavdan ibaret bahar yemeğini yi-

yen Vehbi Dede ile Peregrini arasında, yine musiki bahsi açılır. Hıdrellez bilhassa arka sokaklarda hissedilir. Herkes neşe içindedir, kuzu kızartılır, helva pişirilir. Kağıthane'de çayırlarda, Çingene Pembe göbek atar, çeşitli sazlar çalınır, çocuklar oyun oynar. Peregrini, Türk musikisinin şen olmadığını söyleyince, Dede, "Esti nesim-i nevbahar" şarkısını söylemeye başlar. Fakat Peregrini, "bu nasıl bahar şarkısı dostum! Cenaze marşı gibi bir şey... Beni dinle, bu Venedik'te gondollarda söylenen şarkı" (s. 87). Piyanist şen bir havayı kıvrak sesiyle söyler, bu seste Rabia'ya yalnızlığını unutturan bir şeyler vardır.

Rabia'nın ilk talibi Galip Bey olur. Rabia hemen reddeder. Tevfik kızının herhangi karar vermesine hayrandır. Halbuki kendisi hiçbir konuda karar vermekten hoşlanmaz. Rabia'nın kalp çarpıntısı Bilâl'e karşıdır, fakat Rabia için Bilâl, "gelip geçen bir bahar günü gibi"dir. "Ondan, sıhhati, biraz vahşi güzelliği, biraz da ilk kendi yaşında temas ettiği insan olduğu için hoşlanıyor".

Bilâl için Rabia "hem nefret edip, hem bayıldığı, olgun ve erişmiş bir şehrin bir nevi sembolü idi. Onun konuşuşunda, bakışındaki başkalığın, asırların yarattığı yüksek bir medeniyetin eseri olduğunu kemiklerinde hissediyordu" (s. 92).

Bilâl, yatılı okul hayatında yavaş yavaş kadın denilen mahluku da tanımış ve kafasında kadını ikiye ayırmıştı. Para ile alınanlar, nikâh ile alınanlar. Rabia bu ikinci sınıftan olduğu için, günün birinde Rabia ile evlenmeyi ve "ona kendinin ne şayan-ı hayret bir erkek olduğunu" göstermeyi kafasında kurmuştu. Rabia Bilâl'in geleceğe dair projelerini dinlemekten hiç hoşlanmaz. "O Bilâl'le sade oynamak ister" (s. 93). Bilâl için Vehbi Dede ve Peregrini birer çalgıcı, Hilmi Bey ve arkadaşları züppedir, onun ideali sadece Selim Paşa'dır. "Gördün mü adamı? İstediğine sopa çeker, istediğini sürer, dünyanın anasını ağlatır, gene kimse gık diyemez. Bir konağına, debdebesine bak... Ben, onun gibi olacağım. Karımın onun karısı gibi elmasları, arabası, atı..." (s. 93).

Rabia, Selim Paşa'nın sadece ince, nazik yanını bilir. Bilâl'e göre paşanın bir kusuru tahsilsiz olması, Fransızca bilmemesidir. "Benim bildiğim şeyleri o bilse, biraz Fransızca okusa..." (s. 94). Fakat Bilâl'in bu büyük hülyaları Rabia'nın hiç de hoşuna gitmez. "Zulüm ve cebir ne kadar usul-i dairesinde olursa olsun, ne kadar bir kudret alâmeti gibi görünürse görünsün, Rabia'ya bir nevi külhanbeylik gibi geliyordu. Ve Rabia'nın onun o kadar parlak olan arzularını bir tulumbacı başının çalımı, kurumu gibi görmesi içine iğne gibi batıyor" (s. 94).

Rabia da kendi kendisine Bilâl'i bir Karagöz kahramanına benzetir: "Bu oğlan acaba neden Karagöz'deki Tuzsuz Bekir gibi konuşmaktan hazzediyor, dünyanın anasını ağlatmak istiyor" diye hayıflanır (s. 94).

İki gencin sık sık görüşmeleri, çevrede bir evliliği düşündürür, fakat Bayram Ağa'nın gözü daha yükseklerdedir. "Bilâl bir orta oyuncusunun kızına, bakkallık eden bir kıza mı kalmıştı? Kim bu lafı ederse gözünü patlatacaktı" (s. 95). Bayram

Ağa Bilâl'in "istikbalini parlak gördüğü gibi, Selim Paşa'nın ilgisinden, ona kızı Mihri Hanım'ı da vermeyi tasarladığına inanmaktadır. Selim Paşa, Bayram Ağa'nın kendisine durumu anlatması üzerine güler. O Rabia ile Bilâl'i birbirlerine uygur görmektedir. Ama eğer Rabia Bilâl'i istemiyorsa, pekâlâ kendi kızını Bilâl'e verebilir: "O eski Türk cemaatinin, içtimaî demokratıydı, asalet onca ferdin kabiliyetindeydi. Yalnız şimdiye kadar kızıyla zihni hiç meşgul olmamıştı. Hem Bilâl'den büyük, hem de sönük, sevimsiz bir kızdı. Alsa alsa onu, paşanın mevkiinden istifade etmek isteyen fakir bir genç alabilirdi" (s. 96). Fakat Rabia, daha önce yoluna çıkan Bayram Ağa ile konuşmuş ve Bayram Ağa'nın söyledikleriyle Bilâl'in sözlerini birleştirerek, Bilâl'in aleyhinde "fakat haksız" bir hüküm çıkarmıştı. "Demek oğlanın attan, arabadan, uşaktan, halayıktan bahsetmesi, Selim Paşa'ya damat olmayı kurmasından ileri geliyordu" (s. 97).

Rabia, Selim Paşa'ya Bilâl'in "hünkâr damadı olacak kadar yakışıklı" olduğunu söylemekle beraber, kafasına bir fes geçirip Bilâl'in telaffuzu ve çalımıyla, Bilâl'in istikbal tasavvurlarının ve Selim Paşa'ya hayranlığının taklidini yapar. Oğlunun ve gençlerin kendisini sevmediklerini bilen Paşa, Bilâl'e yakınlık duyar: "Demek Galatasaray'ında kendisini nümune edinmek isteyen bir tek genç var" (s. 97).

Bilâl adı, Pembe'nin söylediği oynak bir halk türküsüne girer:
"Pencere açıldı, Bilâl oğlan
Piştov patladı
Acaba kanlı Bilâl, gene kimi hakladı?
Ben sana varmam
Yedi yıl karşımda da dursan
Gene sana yalvarmam" (s. 97).

Türkü konaktan mahalleye ve Tevfik vasıtasıyla da Karagöz'e ve bütün İstanbul'a yayılır. Sokak çocuklarının, sabah akşam bu türküyü söylemeleri Bilâl'i öfkelendirir. Rabia'nın sebepsiz yerde kendisinden uzaklaşmasını da anlayamaz. Amcası, Paşa'ya damat olmak ihtimalinden bahseder, halbuki onun "Paşa'nın yaşlı, çirkin kızında gözü" yoktur. Nihayet "Rabia'dan intikam almak için Paşa'ya damat olmağa gönlü razı" olur (s. 98).

Bilâl'in hayali de türküsü de Rabia'nın sıkıntıları dolayısıyla geçer gider. Tevfik tifo olmuştur. Annesi ölmüş, Zati Bey'in "kırmızı fes"li hafiyesi Tevfik'i alıp götürmüştür. İmam, Rabia'dan para kesilince çok yoksulluk çekmiş, kızının, Tevfik'e beddua ederek yoksulluk içinde ölmesi üzerine, İmam yine Paşa'ya baş vurmuştu. Paşa da o günlerde kendi dertleri içinde olduğundan "ömrünün sonuna kadar bir karış çocuğun sırtından geçinecek değilsin ya, başının çaresine bak" deyince, İmam, Selim Paşa'yı rakibi Zati Bey'e jurnal etmiştir. Jurnalda Selim Paşa'nın oğlunun Jön Türk olduğuna dair bir kayıt vardır. Karısı büyücü imiş. Bunlar Paşa aleyhine kullanılabilecek unsurlardır. Kendisiyle ilgili bir nokta Zati Bey'i fena öfkelendirir, "Tev-

fik'i mutlaka mahvetmeğe karar" verir. "Tevfik Kabasakal kıraathanesinde meddahlık ederken yepyeni bir mirasyedi hikâyesi söylüyormuş. Bu yeni mirasyedinin Zati Bey olduğu herkes tarafından söyleniyormuş. Gelibolu bahçelerinde safa diye öyle sefahat ve gılzet sahneleri yaratıyormuş ki (s. 107)."

Tevfik Zati Bey'in konağına geldiği zaman, ilk gözüne çarpan Zati Bey'in Gelibolu'ndakinden farklı bir mekânda yaşadığıdır. Ev, döşemesi ve hizmetçileri, her şeyi ile bir "özenti"dir. Bu ev, "o zamanın alafrangalığa özenen yeni zengin evi... Nerede Selim Paşa'nın sadeliğe, genişliğe, ışığa istinat eden dürüst zevkli evi". "Her yer sarı yaldızlı endam aynaları, konsollar ve masalarla dolu. Döşemeler münasebetli münasebetsiz birbirinin tepesine çıkar gibi tıklım tıklım doldurulmuş. Herif adeta Beyoğlu'nun dükkânlarını evine nakletmiş. Duvarlarda üniformalı, üniformasız boyalı boyasız bir Zati Bey serisi".

"Bir musikişinasın kulakları, acemi bir orkestranın yaptığı falsolardan nasıl muazzep olursa, Tevfik'in dürüst, yerli zevki de bu özenti insan ve eşya ahengindeki falsolardan öyle ıstırap duydu" (s. 108).

Aynı değişiklik Zati Bey'in tavrında ve kıyafetinde de vardı. "Eski Zati Bey kendi başına bir şahsiyetti" fakat bu "yeni Zati Bey artık muayyen bir şahsiyet değildi. Siyah setresi sıkı sıkı iliklenmiş, potinler parlak, gömleğinin kolası daha parlak, kol düğmeleri elmas..." Tevfik'e bu yeni Zati Bey, "eşyası ve evi gibi rol kesmeğe çıkan, fakat beceremeyen bir aktör gibi geldi" (s. 110).

Zati Bey, Tevfik'e bir daha Karagöz oynatmayı, meddahlık etmeyi yasaklar, eline bir de beş lira vererek, Tevfik'i arabayla evine gönderir.

Bu iki devlet adamı arasındaki rekabet dolayısıyla romanda yer alan "yüzü on dördüncü asır ressamlarından birinin tahayyül edebileceği bir İsa"ya benzeyen, "insanlara kardeşlik ve iyilik yapmak için gökten yere inmiş bir hâli" olan ikinci mabeyinci sessiz, sakin bir insandır. Kendisine has merakları vardır. "Evinde antika hançerler, kitap ciltleri ve eski İngiliz saatleri kolleksiyonu yapardı." Nadide güller yetiştirir, sandal ağacından arka kaşağılar oyar. Bu iki merakı ile de Selim Paşa'ya yaklaşır. Ruhunun bir köşesi mistiktir. "Ve o köşede Mevlana'nın *Mesnevî*'sine bir gün bir nazire yazabilmek için yaşıyan bir emel vardı". İkinci mabeyinci Vehbi Dede'ye bağlıdır. Evinde Fransızca kütüphanesinin yanında Türk, Acem ve Arap "sırrîlerinin" eserlerini toplamıştır. "Fakat İstanbul'un o zengin kütüphanesinde zamanına ait bir tek kitap yoktu" (s. 112). Bu mistik ve devrinin dışında yaşayan adamın, ikinci mabeyinci olması, onun sosyal düzen anlayışıyla ilgilidir. "O, içtimaî nizamı, tıpkı tabiatın nizamı gibi değişmez ve mutlak telakki ederdi. Padişah, ona göre, içtimaî ve siyasî nizamın bir mümessiliydi. Padişah, terbiyeli bir adamdı. Sesini yükseltmez, kimseye dürüşt muamele etmez, hattâ en muzlim cinayetleri bile mütebessim ve terbiyeli bir havada hazırlardı. Terbiye eksikliğini günahların en affedilmezi addeden ikinci mabeyinci, efendisinin bu çirkin, feci tarafını görmemezliğe gelirdi. İktidar sa-

hiplerinin rekabet entrikaları, haddi aşan hırsızlıkları, memleketi soyup sovana çevi-ren, apaşikar alınan ve satılan imtiyaz rezaletleri, rüşvetler, pazarlıklar... Bunların hepsine o, mevsimlerin muayyen fırtınaları gibi bakardı. Nasıl o şimşek çakıp, gök gürlediği zaman perdeleri indirir, ince parmaklarını kulaklarına tıkarsa, bu manevî kasırgalar ve musibetler etrafında eserken, dimağına inen kalın bir perde, dimağının kulaklarını tıkayan iki manevî parmağı vardı" (s. 112-113).

Mamafih, ikinci mabeyinci sarayın bu çirkin taraflarıyla pek de ilgili değildir. Padişah zarif insanların sohbetinden hoşlandığı için, onu yanında bulundurur. Kaldı ki, ikinci mabeyinci, "hiçbir zaman dünyayı düzeltmek, değiştirmek istememişti, böyle bir lüzuma da inanmamıştı. Değişiklik onca intizamsızlık, anarşi demekti. Bunun için, şöhret, itibar, nam ve şan hırsını tatmamış olan bu adamın, o dönek havalı sarayda mevkii herkesten sağlamdı. Padişah ancak böyle ihtirassız bir adamın yanında kendini emniyette, suikasttan masun hissediyordu" (s. 113).

İkinci mabeyinci, "koltukta kolunu, bacağını sallayarak konuşan, bir sokak satıcısı kadar şamata yapan" hiç sevmediği Zati Bey'in yanında, Selim Paşa'ya padişahın bir "tekdir"ini tebliğden hiç de memnun değildir. Zati Bey, Selim Paşa'nın oğlunun Jön Türk olduğunu, zararlı neşriyatın, Hilmi Bey adına ecnebi postalardan geldiğini ve kapitülasyon yüzünden ecnebilerin üstlerini aratmanın mümkün olmadığını söyler. Selim Paşa oğulun suçlu olup olmadığını tahkik ettireceğini bildirir. Bu iki devlet adamının "padişaha sadakati" farklı sebeplere dayanır. Zati Bey'inki "sade maddî menfaatlere" bağlıdır. Halbuki Selim Paşa'da "bir devlet mefhumu vardı ki ona adeta mistik bir heyecanla bağlıydı. Yalnız padişahla bu devlet mefhumunu birbirinden ayırmağa kadir değildi" (s. 114). Padişah, bilhassa askerî öğrenciler arasındaki zararlı cereyanın tahkikine, tecrübesi dolayısıyla yine Selim Paşa'yı memur eder. "Devlete ve devletluya sadakati, onu, oğlunu takibe mecbur eden acı bir vaziyete düşürmüştü" (s. 115).

Selim Paşa'da devlet adamı ile baba tarafı birbirine girmiş durumdadır. Oğlu suçlu olursa, elbette ki cezalandırılacak, "oğlan bu işten alnı açık çıkarsa Eyüp Sultan'a kurban kesecekti" (s. 116). Önce Peregrini'ye ait paket bir yankesici tarafından çalınır. Mektuplar bir Fransız musikişinastan, kitap ise "Dante isminde bir herifin cehennem hakkında bir risalesi"dir (s. 116).

Selim Paşa'nın yürüttüğü bu tahkikat, hem konak hem de Sinekli Bakkal için hazin bir sonuç yaratır. Tevfik, öteden beri giymeyi sevdiği kadın kıyafetiyle Fransız postahanesinden, zararlı evrak çıkarırken yakalanmış, Göz Patlatan Muzaffer'in –ki romanın sonunda ilân edilen Meşrutiyet'in en kuvvetli hatiplerindendir– elinde işkence çektiği halde, kendisini Fransız postahanesine gönderen Hilmi Bey'in adını açıklamamıştır. Selim Paşa Tevfik'teki bu kuvvete şaşar. Halbuki Tevfik ömründe ilk defa olarak, "insanlığına müracaat eden, onun vefasına, kardeşliğine, cesaretine, namusuna canını emniyet eden ses"e bağlıdır. Tevfik o güne kadar "büyüklerin sofrasında içki içen, etrafını eğlendiren, güldüren" fakat daima bir "soytarı"... "Kıçına

tekme atılan, icabında yüzüne tükürülen bir maskara! Burnunda halka, boynunda bir zincir, pazar yerinde kalabalığı eğlendiren bir ayıdan, bir maymundan çok farklı olmayan Tevfik! Şarkın ezelî sanatkârı..." idi.

Tevfik'in tevkifi, Rabia'nın sevip saydığı Selim Paşa'nın Zaptiye Nazırı çehresini ortaya çıkarır. Selim Paşa, yürüttüğü tahkikatın selâmeti bakımından, Rabia'yı babasıyla görüştürmez. Hilmi, ferdî namusu bakımından itirafa kalkışmak istese de, Şevki ona engel olur. "Büyük maksatlar mevzuubahs olurken ferdin namusu kuru bir gururdur" (s. 127). Hilmi ilk defa olarak kitaplardan okuduğu rejim değişikliklerinin, fertlerin hayatını nasıl hercümerc eden bir vahşet olduğunu hisseder. Ferdî tecrübesi onu insan hayatları ile rejimlerin münasebeti üzerinde düşündürür. Zaten mizacı itibariyle "şiddete, cebre, zulme, ıstırap veren her şeye karşı bir isyan, bir gayz" duyar. "Şimdi bile bu çirkin şeyler –ki zulüm abidesini yıkmak için dahi kullanılsa– gene muzır, gene nefret edilecek şeylerdi. Dünya ona çirkin bir boğuşma meydanı gibi geldi. Padişaha, hükûmete isyan edenler, ihtilâl yapmak isteyenler, hepsi aynı çirkin hamurdan yuğrulmuş insanlar ve teşekküllerdi. Yalnız fert masum, yalnız fert zavallı ve bazen de iyiydi".

"Nasıl olmuştu da Hilmi vaktiyle 'Garp'ta her şeyin insanî bir adaletle geçtiğine inanmıştı? Buzlu şerbet içilen, pencerelerinden yasemin kokusu gelen ılık odalarda münakaşa ettikleri Fransız ihtilâli, kim bilir fertlerin hayatını nasıl hercümerc eden bir zulüm ve ceberut havası içinde geçmişti" (s. 129). Ferdi ön plana alar bu düşüncelerin arasında Vehbi Dede'nin sözlerini hatırlayarak Hilmi, onun yolunu tek müsbet yol olarak görür. "Fert için bir tek selâmet yolu var, o da Vehbi Dede gibi dünyayı Allah'ın gelip geçen bir rüyası telakki etmek" (s. 129).

Fakat Hilmi, ilk defa olarak yine bu tecrübeyle kuvvetlenir, ilk defa babasına kafa tutar. Selim Paşa da kendi ailesine vuran bu dalga karşısında, fert ve devlet münasebetini düşünmeye başlamıştır. Tevfik'in kalbi kadın kalbi gibidir, kafasında, devlet, hükûmet v.s.. gibi kavramlar yoktur. "Fert bir buğday tanesi, hükûmet ve devlet bir değirmen... Onlar her taneyi ezer, istediği şekle sokar. Garb'ı taklide başlayalı, çürük fikirleri kendimize mal etmeğe yelteneli bu hikmeti unutuyoruz... Farz-ı muhal olarak Genç Türkler bir gün hükûmete gelseler, onlar da bizim kadar, belki bizden fazla ferdi ezecekler" (s. 131). Selim Paşa, kadınların hislerine, mesela analık hissi ile karşı karşıya gelene kadar devlet işlerine yatkın olduklarına inanır, fakat hislerine mağlûp oldukları için devleti ve devletleri yıkabilirler. Selim Paşa bunu karısında tecrübe etmiştir. Bu "aşk ahlâkı"dır. "Kim bilir belki istikbalde insan müesseselerinin nâzımı o olur... İnşaallah olsun" (s. 132).

Nihayet, sürgünler başlar. Hilmi ve Tevfik Şam'a sürülürler. Romanın birinci bölümü sürgünlerin vapurda geçirilmesiyle son bulur.

Romanın ikinci kısmı Rabia'nın babasının sürülmesinden sonra hayatındaki değişiklikleri, büyümesi ve Peregrini ile evlendikten sonra, bu iki ayrı dünyanın insanlarının birbirlerine alışmalarını hikâye eder. Rabia, babasının sürülmesine sebep olan

Selim Paşa'yı affetmez ve konaktan ayağını çeker. Fakat Sinekli Bakkal sâkinleri iyi komşulardır. Önceleri, Rabia'yı avutmak için evi doldururlar, sonra da sakin ve samimi yardım teklif ederler. Vehbi Dede ile Peregrini de bunların arasındadır. Bu iki ayrı dünyanın insanları, altı yıllık dostlukları boyunca birbirlerine iyice alışmışlardır. Peregrini, Rabia'yı ziyaret ettikten" sonra Dede'yi görmeye gider. Dede, bir mangalın önünde, elinde bir kitap ağzında sigara düşünceye dalmıştır. Peregrini'nin gelişine memnun olmuştur. "Metafizikle münakaşalar açacak, dervişin fikrini meşgul edecek ve belki onunla münakaşa ederken dervişin fikri o aralık saptığı çıkmazdan kurtulacak bir yol bulacaktı. Çünkü Vehbi Dede Tevfik'i teşyi ettiği günden beri bir buhran geçiriyordu. On beş senelik bir riyazet ve fikir mücadelesinden sonra kurabildiği hayat felsefesi zaman zaman böyle sarsılırdı.

Kâinat, Hâlık ressamın mütemadiyen çizip bozduğu, kendisiyle beraber her an baştan yarattığı hayaller ve gölgeler geçidi. Buna inandıktan sonra herhangi hayat fırtınasını sükûnetle seyretmek lâzım gelirdi. Halbuki bazen bu gölgelerin öyle ezelî ıstırapları vardı ki... Bu insan yığınının öyle hakiki facialarını vardır ki... Vapurdaki manzara onun derunî muvazenesini sarsmıştı. Yeni baştan düşünmek, eski sükûnunu, sual sormayan imanını bulmak lâzımdı" (s. 146).

Halbuki Peregrini, Rabia'ya Dede'nin yardımını istemeye gelmiştir. Peregrini, annesinin de sıkıntılı zamanlarında "ruhanilerin tesellisine muhtaç" olduğunu, "kiliselerin kuytu köşelerinden" aydınlandığını hatırlamaktadır. Dede, bizde Avrupa'daki gibi ruhanîler diye bir sınıfın" olmadığını söyler. "Allah'la fert arasında vasıta lâzım değildir... Her fert ancak kendi arzusuyla Allah'a vasıl olur, teselli ve sükûn bulabilir" (s. 147).

Peregrini bunun sadece işin "nazariye tarafı" olduğunu söyler. "Fakat sizde de bizim kadar ruhanîler nüfuzu yok mu sanki... Tekkelere bir bak. Bana geliyor ki dinlerin bilhassa Katolik dininin en çocuk ve saçma görünen tarafı insanların en çok bağlandıkları taraf. Mesela günah çıkartmak" (s. 147). Peregrini, günahı papazın çıkartamayacağına emindir fakat insan içinde kendisini rahatsız eden bir şeyi kendinden daha kuvvetli birine açmak zorundadır.

Peregrini de kendisinde bir çeşit günah çıkartma ihtiyacını hissetmektedir, sanki Rabia'ya âşık olmuştur. Bu bir fikir hâlindeyken "bile kendisine günah gibi gelir. Fakat Dede, "sevmek hiçbir zaman günah değildir. Sebeb-i vücudunuz bu" der. Sevmenin "marazî tarafı" olabilirse de, bu gelip geçicidir. İnsan, "ruhuna da riyazetle, iradeyle tahakküm edebilir" ve bir gün "mükâfatını" görür. "Gönlünün eski alevlerine, karlı dağdan volkan seyreden serin bir gönülle bakar" (s. 147).

Dede için sevmek insan olmak için şarttır, fakat "benim olsun diye yanarak" sevmek "iptidaî bir şey"dir. "Kimse kimsenin olamaz. Eşya bile bizim değil. Yani senin dediğin mülkiyet insan için de, eşya için de olmamalı. Sevdiğimiz her şey esasen bizimdir. Kalbimizin içindedir. Ona o kadar sahibiz ki, dünyanın orduları kalbimizden onu koparıp atamaz" (s. 148).

Peregrini "ihtiras" içinde yanarken, kendisinden çok farklı bir "zihniyet"e hayatını anlatır. Bir İspanyol grandisinin oğludur. Koyu bir Katolik olan annesi tarafından büyütülmüştür, kendinde üç şahsiyet bulunduğuna kanidir. Dimağı, tenkitçisi olan bir müşahittir, maddî zaaflarıyla eğlenen, her şeyden şüphelenen, bir şeye inanmayan, "kilise lisanıyla" içindeki "ezelî şeytan", ikincisi ruhu. O, dimağın "soğuk tahakkümüne boyun eğmez". Bu, sanatkâr tarafını "musikiye", "güzelliğe" bağlayan cephesidir. Üçüncüsü ise, tamamen "kendi başına buyruk bir kudret" olan kalbidir. Oraya annesi hâkim olmuştur. Annesi sevgisiyle Peregrini'yi mahvetmiştir. "Dinin" dışında hiçbir ihtirasa boyun eğmez, eğenleri anlayamazdı. Annesi oğlunun musiki tahsili için Milano'ya onunla birlikte gitmiş, orada daha dindar bir muhit bulmuş ve "papa İtalyandır diye İtalyan tabiiyetine geçmiştir". Peregrini Katolik kadınları ile Türk kadınlarını mukayese eder. "Sen dostum, hiçbir zaman dindar bir Katolik kadının zihniyetini anlayamazsın. Sizin kadınlar daha çok muvazeneli, daha çok dünya ile alâkadardırlar. Katolik kilisesi benim anamın bütün varlığını emdi, içine aldı. Işıklı siyah gözlerine, çenesindeki iradeye, başının latif çizgilerindeki mânaya bakınca insan onda çok kuvvetli bir şahsiyet sezerdi. Fakat onun için, şahsiyet ve irade birer şeytan tuzağıydı. Kıymet verdiği şeyler hiç normal şeyler değildi. Dünyada mevki, kudret, ün ve şöhret, bunlar birer hiç"... "Gözümü açtığım günden itibaren böyle bir iradenin, muhabbetin kurduğu ağ içinde yaşadım. Belki doğduğum gün beni manastıra kapamayı düşünmüştü. Fakat ben dünyayı bırakıp rahip olduğum zaman sırf annemin tesiriyle oldum da diyemem". Yirmi dört yaşında artık dünyanın bütün lezzetlerini tatmış olduğuna inanarak manastıra kapanmıştır. (s. 150). Fakat bu "ruhanî sefaletten" de usanır. Peregrini, annesi tabiî bir kadın olsaydı, içindeki zıt kuvvetlerin bir ahenk meydana getirerek kendisine normal bir hayat yaşatacağına inanır, fakat annesi manastıra kapanmıştır. Peregini, Türkiye'de kendisini mesut hissetmektedir. Bu, belki onu etrafından ayıran "yeni bir hürriyet"tir. Vehbi Dede, Peregrini'nin belki de eskiden Müslüman olan bir aileden geldiğini, onun da günün birinde aslına dönerek Müslüman olacağını söyler. Fakat Peregrini yeni bir dinin çerçevesine girmek istemez. Peregrini için Rabia, kendisini yeni bir çevrede Sinekli Bakkal'da yaşamaya mecbur edecek, annesi gibi kuvvetli bir şahsiyet olarak görünür (s. 115).

Din ve dinî ameller Rabia'nın hayatının değişmez parçalarıdır. O namazını hiç aksatmaz ve tembelliğinden ömründe hiç namaz kılmamış olan Pembe, Rabia'nın her akşam "bu uzun ve zahmetli işi düşünmeden yapmasına şaşar". O kendi dileklerini Allah'a ulaştırması için evliyalara baş vurmayı tercih eder (s. 156). Pembe bir isteği olunca bir taraftan da bakıcılar, büyücüler vasıtasıyla perilere, cinlere horoz ve "kırmızı krepte bağlı lohusa şekerleri" götürür (s. 156).

Pembe'nin bu inançları da Halide Edib'in çocukluğunda yakından tanıdığı bir dünya ile ilgilidir[4].

[4] *Memoirs*, s. 42-45.

"Pembe'ye göre cinler periler, dirilerle daha sıkı münasebette, her dakika her evin içinde, her işle alâkadardırlar. Onların gönlünü etmek biraz daha kolaydı, çünkü göze görünmeseler de yaşıyorlar, dolaşıyorlar, halbuki evliyalar türbelerinden hiç çıkmıyor. Garip olarak Çingene Pembe, perilere karşı biraz daha hürmetkâr, onlardan daha çok çekinirdi. Her lakırdıda yakasına tükürür, iyi saatte olsunlar derdi. Fakat adak adayıp da bir şey istediği bir evliya işini çabuk görmezse homurdanır dururdu. Tez veren Dede'ye son gittiği zaman fikrini çok açık söylemişti:

"Guya adın Tezveren, hani ya? Cinler periler daha çabuk iş görüyorlar. Tevfik beni alsın diye sana ne kadar mum adadım. Herifi bir de sürgüne yollattın. Bari herifi çabuk getir. Ben Çingeneyim diye yapıyorsan, Rabia'yı düşün. Beş vakit namazında bir hafız" (s. 156).

Pembe'nin inançları dinin hurafe kısmını teşkil eder, fakat örfün bir parçasıdır.

Rabia, Vehbi Dede'nin tavsiyesiyle musikî dersi vermeye ve mevlit okumağa başlar. *Mevlit* okuyuşuna yeni sesler getirmek ihtiyacını duyar. "Genç yaşında mevlit okuyucu olmak gururunu tahrik eden bir şey. Fakat buna da sanatkârlığın yaratıcılığı, tahassüsü karışıyor. Şimdiye kadar onun şöhreti ve muvaffakiyeti mukabele okumada olmuştur. Hep Arapça... Hep yarım ve çeyrek seslerle, hep ağır, derin tecvitli bir musiki. *Mevlit* Türkçe. Sabahları rahlesinin üstüne pembe kaplı Mevlit'in açıyor, bilhassa doğum kısmını dikkatle okuyor. Bunu alelâde Mevlit okuyanlar gibi okumayacak. Hazin değil, tecvitli değil. Sevinçle, zaferle gümbür gümbür atan bir uslûpla, kimsenin okuyamadığı gibi okuyacak. Sabah saatlerinde bütün varlığı ile Mevlit için yeni bir makam düşünürken hep Peregrini'nin vaktiyle çaldığı şeyleri de hatırlamağa çalışıyor" (s. 155).

Bu arayışta Batı'dan Peregrini'den gelen yenileyici bir unsurda vardır. Rabia'nın Mevlit'i okuyuşu o kadar tesirlidir ki, "dinî ayinlerden" sıkılan Rakım bile en büyük düşkünlüğü, sigarasından uzak kalma pahasına Rabia'nın okuyuşunu dinler. Mevlit, "O halk dilinin şaheseri olan bu doğum şarkısı onu bir binlik rakıdan daha çok, daha içinden gelen bir sarhoşlukla mestederdi" (s. 163).

Rabia'nın zihni hep yeni bir şekilde okuyacağı *Mevlit*'tedir. Okuduklarının mânasını düşünür. "Zihni Mevlit'i yeni bir makamda, kendi bulduğu bir üslupla okumayı düşünüyordu. Bir zafer, bir şevk nağmesi bulmak lazımdı. "Doğumdan büyük zafer kâinatta var mıydı? Vefat kısmını eski mesnevî şeklinde okuyacak. Hüzünlü, ağır, tecvitli bir okuyuş" (s. 163). Rakım onun bu okuyuşunu "yolunu bulmak için yerlere vura vura giden körlerin değneğine" benzetir. "Makamdan makama" atlayar, "kapı kapı dolaşan, arayan bir ses" (s. 163).

Rabia, *Mevlit* okuyuşunun ilk zaferini ikinci mabeynci Safvet Bey'in Robert Kolej civarındaki eski dededen kalma konağında tadar. Safvet Bey bu konakta sütnine-si İkbal Hanım ve yetim yeğeni Arif'le oturur. İkbal Hanım Çerkestir, "din kelimesinin mânasını bilmez, Peygamber'in ismini doğru telaffuz edemez, hattâ namaz surelerini bile ezberleyecek kadar hafızası" yoktur fakat, "şedit bir taassupla dindar"dır (s. 167).

İkbal Hanım'ın "oğlunun kızkardeşinin kızı Behire Hanım'ın kocası, tahsilini Avrupa'da yapmış bir mühendis"tir. "Biraz da Avrupa'dan gelen her fikri, gökten inme naslar diye telakkiye meyyaldi". Kızlarını Fransız mürebbiyeler elinde yetiştirmiştir. Kızlar da "babaları gibi yerli olan her şeye dudak büküyorlar, anneleri alaturka bir şarkı söylerse kulaklarını tıkayıp gülerek kaçıyorlardı." Bu durum Behire Hanım için bir derttir, belki de kocası ve kızlarının bu davranışlarına bir reaksiyon olarak "yerli ananelere, güzelliklere karşı mübalağalı bir temayül" göstermeye başlamıştır. Behire Hanım da, eskiden moda olduğu için Peregrini'den, ders almıştır. "Kökleri ana toprağının en derin mazisinde olan "Rabia" Behire Hanım'a "biraz sunî, biraz mukallit kızlarını" hatırlatır.

Arif ise İstanbul'un Nejat Efendi'den sonra en iyi piyano çalanlarındandır. "Fakat mensup olduğu içtimaî sınıf musiki ile hayatını kazanmayı ayıp saydığı için işsizliğe mahkûm olmuştu". Arif'in piyanosundan şikâyet eden sadece İkbal Hanım'dır. "Sabahtan akşama kadar hep bu dan, dan" (s. 169). Rabia ise Batı musikisini dinlemeyi sever ve bunu açıkça söyler de (s. '68).

Mevlit çok kalabalıktır. Rabia hiç de çevresindeki kadınlar gibi giyinmemiştir. "Arkasında krem zeminli mor laleli yünlü bir entari, aynı kumaştan parmak dikişli bir hırka. Orada hiç kimse böyle giyinmiş değil. Hepsinin etekliği buluzu yahut entarisi az çok zamanın modasına uygun" (s. 171). Fakat, Rabia'nın şahsiyetinde ve yüzünde öyle bir şey vardır ki kimse onun kılığına dikkat etmez. Rabia Mevlit okurken, her keste "dinî olmaktan ziyade insanî" bir heyecan uyanır. Rabia, zihninde doğum bölümünü hazırlamıştır. "Majeur makamlarından geçen, melodilerinde insanî bir şevk terennüm eden dinamik, kadir bir doğum neşidesi başlangıcı! Bunda Peregrini'nin ne kadar tesiri olduğunu" düşünmemiştir (s. 170). Rabia okurken salonda uyanan heyecandan haberdar değil gibidir, "o ağrı çeken bir kadının heyecanlarını, doğuran bir ananın zaferini kendi halkettiği makamda" söyler (s. 171). Halbuki vefat kısmında geleneğe bağlı kalır. "Cemaatin üstüne ölüm gölgesini salmış gibi. Ananevî, pes, yarım sesler, çeyrek seslerle ağır ağır, bir ilahî gibi okuyor. Bin üç yüz sene evvel ölen bir Peygamber için ağlıyorlar. Belki de kendileri için ağlıyorlar... Havada mahşerî bir isteri dolaşıyor" (s. 172).

Rabia, gülsuyu, öd ağacı kokularıyla havası ağırlaşan odada, Enderun takımının "heyecansız, fakat insanı murakabeye vardıran bir üslûp"la okuduklan ilahîleri dinler. Erkekler hep böyle, sanatları "gayrı şahsî" diye düşünür.

Mevlit sonrası, Rabia, eski kapı yoldaşı, Şehzade Nejat Efendi'nin kansı Kanarya ile karşılaşır. Halide Edib, burada ecnebilerin de Mevlit'e nasıl bir hayranlık gösterdiklerini belirtmek için, Amerikalı bir kolej öğretmeninin karısı Mrs. Hopkins'i de sokar. Bu Amerikalı kadın, heyecanla "Anadolu şivesiyle" konuşarak Rabia'yı "bana Noel akşamı hissini verdiniz" sözleriyle (s. 173) tebrik eder. Halide Edib, "Müslümanların Noel'i" adlı yazısında, Hıristiyan olmayan bir toplumda yılbaşı eğlencelerinin tertibini alaylı bir dille tenkit ederken, Müslümanların noelinin, Mevlit kan-

dili olduğunu ileri sürmüştür[5].

Halide Edib, bu bölümde ortaya çıkarttığı Mrs. Hopkins'e Türk sarayını ve hükümdarını ilgilendiren bazı sorular sordurtur. Zira karşısında bunları çok yakından tanıyan bir şehzade hanımı, prenses Kanarya vardır.

Kanarya'nın evi Rabia'ya eski günleri hatırlatan mekân olur. Kanarya, adı Gülbeyaz olan bir Habeş kızına musiki dersi verdirmek için Rabia'yı evine çağırtır. Kanarya'nın evi muhteşemdir. Orada Rabia'nın başörtüsünü alırlar, sarayda başörtüsüyle oturmak âdet değildir. Fakat Rabia, Vehbi Dede ve Peregrini'yi de orada bulunca bir günah duygusuna kapılır. "Rabbim, sen günahımı affet. Başımda örtü yok. Vehbi Dede'den kaçtığım yok, çünkü o derviş. Şehzadelerden kaçınılmazmış, fakat bu herif, üste de bir gavur" (s. 180). Nejat Efendi, Rabia ile görüşmekten pek memnun olur. O saray dışındaki insanları bilmek ister. Rabia ona her bakımdan farklı gelir. "Utanmasa, dikişli yünlü hırkasını eliyle okşayacak".

"Bir mahalle imamı torunu, bir orta oyuncusu kızı, kendisi, de şu içini görmek hiç nasip olmayan küçük evlerden birinde oturuyor". Bu tecessüsle Nejat Efendi, Sinekli Bakkal adını bile sevimli bulur. Halbuki o muhitte yaşayan, muhitin çirkinliklerini de bilen Rabia büyük bir samimiyet ve gerçekçilikle, sokağının kusurunu da söyler: "Yazın bizim sokaktaki sinekleri görseniz, adını da kendini de bu kadar sevimli bulamazdınız... Pek merak edilecek yerler değil. Bilhassa sokak hem pistir, hem gürültülüdür. Çeşme başında her gün kavga vardır, çocuklar sabahtan akşama kadar çamurlara yuvarlanır" (s. 181).

Nejat Efendi, bunları bile harikulâde bulur. Rabia, onun bu hâline sinirlenir. "Sinekli Bakkal'da böyle gülünecek ne vardı. Köşkünün içine kurulmuş, bir lokma kuru ekmek için sabahtan akşama kadar didişen zavallıların hâlini meraklı bir roman gibi dinliyor. Vay beyim vay".

Fakat Nejat Efendi kendi suni hayatı karşısında bu yaşanılan hayatı bütün çirkinliklerine rağmen orijinal ve cazip bulur (s. 181-182).

Rabia *Mevlit* okurken, Peregrini'nin tesiriyle "ananevî okuyuştan" çok ayrılmıştır. *Mevlit*'i dinlemiş olmayı isteyen Peregrini'ye Rabia, ilk defa olarak Vehbi Dede'nin de dikkatini çeken bir nezaketsizlikle olmaz der, "siz dinsizsiniz, değil mi? Belki *Mevlit*'e gelseniz eğlenirsiniz" (s. 183). Vehbi Dede, Peregrini'ye karşı Rabia'nın bu davranışını doğru bulmaz ve Peregrini'nin nasıl dine ve geleneğe hürmetkâr olduğunu ona hatırlatır (s. 18). Halbuki Rabia içinde Peregrini'yi kırmak, incitmek için dayanılmaz bir arzu hissetmektedir. Zira, içinde uyanan şeytanı farketmiş, ona karşı mücadeleye başlamıştır.

"Din, anane elinde birer gürz ve kalkan. O şeytanı yere vuracak, yerin dibine geçirecek en kadir silâhlar. Yoksa imanından olacak. Bir akşam evvel gavurluğunu ne

[5] "Noel-İsa Peygamberin Doğum Günü", *Yeni İstanbul*, nu. 2193, 26 Aralık 1956.

güzel yüzüne vurmuştu. Rabia'nın şeytanı bilsin ki, aralarında geçitlerin en geniş, en geçilmezi var. Din ve anane geçidi" (s. 186).

Sarayda, Peregrini'nin çaldığı piyano hepsini mesteder. Bunda hem onun ruh hâli vardır hem de Rabia'nın *Kur'an* okuyuşunun izleri sezilir. Birbirini iyice tanıyan ruhlar, birbirlerinden kendilerine has güzellikleri kapmaya başlamışlardır. Bu, terkibe doğru ilk adımdır. "Yandaki odada piyanistin parmakları, baskın yapmağa çıkan bir fedaî çetesi şiddetiyle piyanoya hücum ediyordu. Ne gürültü, ne gümbürtü. Hayır, hiç de öyle değil. Her ses bir mucize, her melodi bir vak'a. Çıkmaz sokaklarda ıslık çalan fırtınalar gibi, dar boğazları altüst edip geçen kasırga çığlıkları gibi.

Rabia'nın biraz evvelki çalımı, gururu topraklara düştü. Sanatkârın yarattığı bu muğlak ve muhteşem ahenk, etrafındakilerin alâkasını, dikkatini kendisinden almış, içeriki odaya götürmüştü. Kendi de dahil olduğu halde hepsi varlıklarını unutmuşlar, hepsi Peregrini'yi dinliyorlardı. Bu ses tayfunu arasında Rabia'nın kulakları nazik ve hassas bir motif sezdi. Bu adam, bin bir cini, şeytanı zincirden boşaltıyor, çığırıştırıyordu. Fakat bütün bu çığırışma, gümbürtü arasında bir küçücük nağmeyi, kuytu ormanlarda öten eşsiz kalmış bir bülbül gibi örttürüyor.

Piyano durdu. Tekrar başladığı vakit dördü de birbirinin yüzüne baktı. Bir tek parmağıyla başladı. Birbirine bağlı, ağır, uzun, yarım sesler mineurler. Hepsinin her gün işittiği, bildiği bir makam. Rabia'nın *Kur'an* okumağa başladığı zamanki "besmelesi". Her zaman o makamdan geçer öyle okur. Kızın vücudu farkında bile olmadan öne, arkaya, iki tarafına hafif dalgalanıyor, dudakları kımıldıyor" (s. 188).

Bu piyanodan sonra, Rabia *Mevlit* okumasını isteyenleri reddederek tefle, neşeli bir türkü söyler. Bu biraz "Çingene üslubuyla Pembe'nin söylediği gibi"dir. "Başı, vücudu, kolları hep havaya uymuş, bilmeyerek oynuyor. Gözlerinden şevk, şetaret saçılıyor. Fakat pes perdelerde sesine içi tırmalayıcı kısıklık arız oluyor. Nihayet o billur, o ruhanî sese toprakların ihtirası girmişti.

Allı yemenim, morlu yemenim,
Bir bahçeden bir bahçeye salla yemenim!" (s. .188)

Vehbi Dede, "nihayet Havva cennet bahçesindeki yılanla yüz yüze geldi" der, Peregrini, bu şarkıda çekilen morlu, kırmızılı bayrağın sulh bayrağı olmadığını kendi kendine tekrarlarken, yine de beyaz mendilini Rabia'nın önünde sallar. Rabia günah işliyor duygusuna kapılır. Kanarya, ikisi arasında bir şeyler olduğunu sezer.

Bu, çok heyecanlı geceden sonra, Peregrini annesinin ölümü üzerine memleketine gider. Doğu-Batı musikisi münakaşaları artık Nejat Efendi'nin evinde devam eder. Nejat Efendi bilhassa Alman musikisini çalar: Bach ve Beethoven. Dede ise "sade dimağa hitap eden bu cins musikiden" anlamaz. "Halbuki Avrupa musikisini", "bilhassa Peregrini çaldığı vakit" pek sever. Nejat Efendi'nin çaldığı hava, ona "dâhi bir sada mimarının kurduğu bir sada abidesi" gibi gelir. "Riyazî bir dâhi"nin yarattı-

ğı bu eser, "içleri hep mantığa uydurularak yapılmış" evler gibidir. "Onlarda bizimkilerdeki köşeler bucaklar olmasa gerek. Bir maksat düşünülmeden yapılan köşeler. Fakat ne kadar da cana yakın ve sıcaktır" (s. 190). Bu cümlelerde adeta Doğu ve Batı meskenleri karşılaştırılır. Nejat Efendi, yetkiyle bu mevzuda kekelemeden konuşur ve "bizi Garp musıkisinden ayıran bu fikrîliği değildir" der. "Çünkü Garp musikisinde de fikrî olanı çok azdır. Asıl farkımız, derunî tempomuz ve âhenk meselesidir". "Muhtelif melodileri bir araya katıp yaptıkları bu muğlak âhenk bence medeniyetlerinin en büyük, belki bir tek muvaffakiyeti. Bizdeki tek başına, tekrar edilen, söylenen melodiler insana bir yalnızlık hissi verir. Alaturka şarkı söyleyen bir adam bana kendi içine hapsolunmuş bir adam gibi gelir" (s. 190-191).

Rabia, birkaç cepheden buhran içindedir. "Kader bir Müslüman kızının gönlünü bir kâfire vermiş". O da annesi öldüğü için gitmiş belki de hiç gelmeyecek. Rabia, bu tesadüfü "tövbe etmesi, istiğfar etmesi, gönlünün günahını çıkarıp atması için ilâhî bir alâmet" sayar. Önceleri bu buhran altında İmam'ın ilk terbiyesi kendini gösterir, sonra Vehbi Dede'nin müsamahalı din anlayışına sığınır. Rabia eskisinden çok dua eder. Gündüzleri şehrin dört bir tarafındaki dertleriyle yorgun düşer, geceleri de okur. Okudukları hep tarih kitaplarıdır, adeta uyumaktan korkar. Rüyaları hep Emine ve İmam'la dolu kâbuslardır. Emine'nin ruhu için akşamları Yasin okumaya başlar. Mahalleli penceresinin altında onu dinlemek için durur. Bir yıl sonra, Peregrini döner ve Rabia'ya evlenme teklif eder. Ama Rabia, Peregrini'nin din ayrılığı gibi şeylere ehemmiyet verilmeyen bir yere gitme teklifini reddeder:

"Rabia'nın bir ruh iklimi vardı ki oradan kendini koparmak imkânı yoktu. Peregrini Müslüman olsa bile, onu başka yerlere başka bir hayata götürmek isteyecekti. Halbuki Sinekli Bakkal ona, aşkından da, hatta dininden de kuvvetli göründü. Kökleri orada, kendini oradan koparsa, köksüz bir ot gibi kuruyacak" (s. 196).

Rabia'nın bu cevabını düşünmüş olan Peregrini kararını vermiştir. "Rabia'nın köklerinin bu kadar sağlam olması onu cazip yapan şeylerden biri değil miydi? Onu yabancı bir toprağa dikip yeniden filiz saldırmak imkânı yoktu. Halbuki Peregrini'nin kendisi ezelî serseri. Bütün mâniaları atlayıp kıza ulaşmak ona düşüyor. Rabia'yı alacaksa yalnız onun dinini kabul etmek kifayet etmeyecekti. Onun yaşadığı sokakta, evde, aynı tarzda yaşamak lazımdı" (s. 196).

Peregrini'yi Rabia'ya bağlayan bağlar, annesine bağlayan his kadar kuvvetlidir. "Kızın kafasındaki selâbet, kalbindeki doğruluk, onda huşua yakın bir hürmet uyandırıyor. Rabia'nın fakir muhitindeki insanî kıymetleri kendi zengin, medenî ve sanatkâr muhitindeki kıymetten yüz defa esaslı, devamlı ve elzem addediyordu" (s. 196).

Peregrini, "başka dinlerin, harsların, medeniyetin mahsulü" olan annesiyle, Rabia arasında ortak noktalar bulur. Rabia ile evlenip onun muhitinde yaşamaya kararlıdır. Peregrini'nin yeni adını Rabia koyar: "Osman".

Peregrini veya yeni adıyla Osman, davranışları ve özellikleriyle *Seviye Talip*'deki Cemal'i kuvvetle hatırlatır. Yalnız, orada Seviye, cemiyete boyun eğmeyerek, ce-

miyet rağmen sevdiği erkekle birlikte yaşamayı göze alan çok değişik bir tiptir. Seviye'nin mensup olduğu sosyal sınıf da farklıdır. O Rabia gibi fakir, esnaf tabakasına mensup, dindar bir şahsiyet değildir. Batı'yı iyi hazmetmiş, fakat kendi kültüründen uzak bir kadındır. Cemal vakıa Müslüman olmuştur ama onun Müslüman-Türk cemiyetini tercih etmesinin sebepleri meçhuldür. Bir anlamda *Seviye Talip* ile *Sinekli Bakkal* aşkın zafer kazandığı birer aşk romanı hüviyetinde görünürler. Ancak, birincide, sosyal baskıya rağmen aşkına koşan Seviye'dir, ikincide aşkına ulaşmak için sevdiği kadına tamamen boyun eğen Osman'dır. Bu bakımdan *Seviye Talip*'de daha ağır basan Batılı özellikler, yerlerini ikinci romanda Doğu'nun ruh güzelliği ve üstünlüğüne bırakır. Halide Edib'in bu ikinci romanı, Batı dünyasını çok iyi tanıdıktan, orada uzun yıllar yaşadıktan sonra yazmış olması da mühimdir. Halide Edib, *Sinekli Bakkal*'dan itibaren artık Türklüğe ve İslâmiyet'e ait meseleleri daima ön plana alan, onları Batı ile mukayese ederken asla Batı karşısında küçülmeyen bir zihniyete kavuşmuş gibidir. Onda asla değişmeyen çizgi, kendi benliğinden habersiz, Batı'yı taklit eden kukla tiplere karşı ilk romanından en sonuncusuna kadar devam eden bir tiksintidir. Halide Edib, uzun süren Batı tecrübesinden sonra, Batı'nın sadece kitaplardan öğrenilen ideallerden ibaret olmadığını anlar ve vatanının müsbet kıymetlerini de görür. Altı yüz yıllık bir imparatorluk kurmuş olan Türklerin, İslam medeniyeti içinde, kendilerine mahsus bir kültür ve güzellik sistemi yarattıklarını, ancak bu devreler üzerinde ciddi olarak düşündükten sonra farkeder. Bu romanın yazılışı, Halide Edib'in Amerika'da Türk tarihi hakkında konferanslar vermesinden sonradır. Nitekim, Halide Edib'in büyük bir imparatorluk kurmuş olan Türklere ve onların yarattığı medeniyet ve kültüre karşı sevgisi, bu romandan önce yazdığı *Turkey Faces West* adlı eserinde de görülür.

Rabia'nın Osman'la evlenmesi meselesi, Vehbi Dede'yi de ilgilendirir. O "sanatkârların sanatkârı Hâlık'ın işlerindeki hikmetine" bütün diğer fâniler gibi akıl erdiremez. Osman ve Rabia öylesine ayrı dünyaların insanıdırlar ki bir araya gelmeleri yadırganır: "İnsan denilen muamma resmini çizerken, kâinat ressamının neden bu kadar zıt boylar kullandığını, hangi zekâ idrak etmiş? Çünkü bir arka sokakta doğan bir Müslüman kız... hem de hafız; eski bir rahip, bir asılzade... Bunlar niçin birbirine bağlanıyor? Nasıl bir netice, ne biçim yeni bir insan örneği vücuda getirilecek?" (s. 201).

Vehbi Dede'nin bu tahayyül ettiği insan örneği, Halide Edib'in ideal tiplerinden biri olarak *Tatarcık* romanında Recep adıyla ortaya çıkacaktır. Vehbi Dede, içindeki endişeleri, ikisi arasındaki farkları ve bunların açabileceği uçurumları Rabia'ya anlatır:

"Siz o kadar başka dünyaların mahsulüsünüz ki, yavrum, bugün ona bu kadar şirin gelen Sinekli Bakkal bir gün onun başına dar gelir. Belki zannettiğinden daha çabuk bu hayattan bıkar" (s. 201). Fakat Rabia kararlıdır, insan alnına yazılı olandan başkasını yaşamaz.

Rabia Selim Paşa konağıyla barışır. Sabiha Hanım'a Tevfik'in mektuplarını okur.

Sürgün hayatı, Hilmi'yi ve "o alafranga şımarık genç" Dürnev'i bile değiştirmiştir. Karı koca mütevazı bir hayat sürmektedir. "Eski şık, zarif Hilmi Bey" "sakal salıvermiş, mintan" giymektedir. Hilmi Bey'deki bu değişmeler, annesiyle babasının gözlerini bulandırıp, boğazlarını tıkarken, Bilâl onun için "aptal" diye düşünür. Tevfik orada biraz Arapça da öğrenmiş, Karagöz oynatmaktadır, İstanbul'daki gibi Şam'da da sanatıyla tanınmıştır.

Düğün hazırlıklarını Kanarya ilc Sabiha Hanım idare ederler. Evin yeniden hazırlanmasında Kanarya, "Osman'ın alışık olduğu hayat tarzını düşünerek" odaları Avrupaî tarzda döşemeyi teklif ederse de Sabiha Hanım razı olmaz. Nihayet, arka odaya Osman'ın piyanosu ile rahat bir koltuk konur. Eski minder yerinde kalacak. En büyük gürültü iki kişilik bir karyola meselesinde kopar. Rabia, yıllardır yerde yatmağa alışık olduğundan şiddetle itiraz eder: "Minareye çıkmış gibi olurum. Başım döner, uyuyamam" (s. 209). Fakat Rabia bu itirazında hem Kanarya'yı hem de Sabiha Hanım'ı karşısında bulur. "Adamcağız kırk senelik âdetlerinden oluyor. Onun için dinini bile terkediyor. Bu ne hodbinlik" (s. 209).

Farklı alışkanlıkların bir araya toplanması sadece bu kadarla kalmaz. Rabia, "dünya bir araya gelse namaz kıldığı odaya resim koydurmaz". Osman'ın sevgili tabloları ön odaya yerleştirilir. Rabia ikide birde "aman beni mahalleye kepaze edecek kadar ileri gitmeyin" diye yalvarır. Mutfak yine eskisi gibi yemek odasıdır, ama bundan böyle masada bıçak, tabak kullanılarak yemek yenecektir.

Gelinlik meselesinde Kanarya, muhafazakâr Sabiha Hanım'a yenilir. Kanarya, "beyaz entari, duvak ve limon, portakal çiçekleri" teklif eder. Sabiha Hanım'sa "mor kadife üstüne gümüş telle susam çiçekleri işlenmiş bir entari" ister. "Taç, duvak, tel hepsi olmalı.. Gelinlik entarisi esasen onun hediyesi, kim ne karışır? Gavurun gözü gelin görsün" (s. 210).

Rabia, kocası zengin de olsa, babası sürgünde iken düğün yaptırmayacağını ve "onurunu, vakarını" korumak için çalışacağını söyler. Osman yeniden bir dine bağlanmanın, yepyeni bir âleme girmenin heyecanı içindedir. O ileriye dair birçok hayaller kurar. Yeni yaşayacağı ev başlı başına bir dünyadır.

"Ben gene bir dinin çerçevesine giriyorum ha. Hem de gene bir kadın eliyle. Fakat bana sükûn veren, içimde sulh tesis eden bir din. İlk defa dimağım, ruhum, kalbim birbiriyle uzlaşmışlar gibi birbirlerini dc kemirmiyorlar. Acaba bu geçici bir mütareke mi? Ne de olsa Sinekli Bakkal'ın taşına toprağına tapınıyorum. Gerçi orada yeni bir cemaatin ananesine uymak lazım. Fakat öyle basit ve insanî ananeler ki. Hem orada herkesin evi, bahçesi birer hususi ve kapalı kale gibi. En fakir adam, kurun-ı vustaî bir derebeyi gibi evinde hür...

Her gün mor salkım çardağının altında hava alan kadınlarla konuşacağım. Her gece Rabia'nın beyaz yatağında yatacağım. Sabahları yan yana uyanacağız. Günlerimizi el ele geçireceğiz. İyi günler... İyi geceler. Belki çocuklarımız olacak: Biri büyük babası gibi komik olsun. Adını Tevfik koruz. Öteki benim gibi.. Yok yok anası

gibi sanatkâr olsun. Belki de bir mahalle bakkalı olur. Olsun.

Rakım'ı dükkânda alıkoyarız. Ah sevgili Rakım. Hayatımıza bir sirk çeşnisi veriyor. Pembe yemeğimizi pişirir. Kara biber gibi keskin, kara karı! Bir panayır yeri kadar canlı!" (s. 210 - 211).

Rabia, gelenekte özel bir yeri olan, buluşmanın, dirilişin sembolü olan hıdrellez günü evlenir. Bu gün Sinekli Bakkal kadınları "küçük kâğıtlara maniler yazarak çömleğe koyup, ağaç diplerinde çalıp" söylerler. Konakta bütün mahalleye yemek verilir. Bütün cemaat birlikte namaz kılar. Vehbi Dede, okumak için "Sure-i Nisa" "Sure-i Nur" gibi zemine uyan sureler seçer. "Üslûbu bu gece her vakitten ziyade mistik ve lirikti. Yeni Müslüman olmuş bir musikişinasın düğün gününe bundan daha münasip bir hatime olabilir miydi?" (s. 213). Odasında "bir Meryem Ana resmine" benzeyerek kendisini bekleyen Rabia'ya gitmeden önce, Osman, Hâlık'ına şükreder.

Osman her gece karısına kendi bestelerini piyanoda çalar. "Bu havalar Rabia'ya göre, kocasının Sinekli Bakkal'da aldığı yolun birer nişan taşı, mesafe ölçüsüydü. Mineur perdelerin, şark melodilerinin artması onun yeni hayatını ne dereceye kadar benimsediğini gösteren alâmetler. O semtte gece gündüz işleyen aşina sesler azalınca Rabia endişeye düşüyordu. Bir akşam evvel Osman çalarken, sokak satıcılarını işitiyorum zannetmişti. Fakat bu akşam o fantezilere bir tek aşina melodi girmiyor. Çapraşık, karışık bir armoni. Osman'ın başında yabancı bir rüzgar esiyor" (s. 215).

Osman ise Rabia'ya her zamankinden daha fazla bağlı olmasına rağmen, her günün aynı olduğunu hissetmiştir. "Rakım bir sirki hatırlatan cüceliğiyle, Pembe panayır yerleri kokusu veren esmer yüzüyle bile hayatlarına bir fevkaladelik" vermemektedir. Osman, Doğulu kadınları çok daha farklı tahayyül etmiştir. Halbuki Rabia, belki "serin mizaçlı" kuzeyli bir kadına benzemektedir.

Osman yeni hayatına alışmaktadır. Her akşam mahalle kahvesine gider. Bu Rabia'yı da dinlendirir. Zira Osman'ın istediği fikrî konuşmalar kendisini çok yormaktadır. "Bu Osman'ın hiç ölçüsü yoktu. Hayatta mütemadiyen yenilik peşinde koşuyordu. Fakat eline geçen her yeni şeyi çarçabuk yıprandırıyordu" (s. 218-219). Biri devamlı değişiklik peşinde koşan, diğeri "sırf alışkın olduğu şeylere, kendisiyle beraber yürüyen olgunlaşan aşina muhitlere, insanlara" bağlı iki ayrı mizaç. Rabia aralarındaki bu farkın bir gün bir ayrılıkla neticelenmesinden endişelidir.

Havalar sıcaktır, Osman'a bu sıcakta toz içinde yürümek zor gelir. Ama o "fukara adam" rolü oynamaktadır. Neden Rabia hâlâ hocalık yapıyor? Sanatkâr tarafını tatmin için *Mevlit* okusun, mukabele okusun fakat neden ders vermekten vazgeçmiyor. Rabia, münakaşalarında, uyuşamadıkları noktalarda inatçı bir sessizliğe gömülür. Osman, durmadan büyükbabasıyla ilgili şeyler söyleyerek Rabia'yı tahrik eder. Zira evinde ziyaret ettiği İmam'ı "orijinal" bulmuştur. O, adeta ezelî "kin"in bir temsilcisidir (s. 226). Osman ona aylık bağlar, hastalığında da meşgul olur. Zira "Osman Garp'ın çocuğu idi. Ulemasının canlı mahlukatın içini yarıp hayat sırlarını öğrenme-

ğe çalıştıkları toprakların mahsulüydü. Osman bir insan ruhunun sırlarını öğrenebilmek için diri bir göğsü yarıp açmağa razı olacak kadar fikri tecessüsün esiriydi" (s. 230). Fakat onun bu tarz konuşması, Rabia'nın katı cephesini göstermekten başka bir şeye yaramaz. İmam Rabia için sadece korkuyu ifade etmektedir. "Bilseniz neler çektim. İnsana ne rahat, ne huzur verirdi. Bütün gün ölüm, cehennem, zebanî konuşurdu. İçime koyduğu korkudan bir türlü kurtulamıyorum, belki ölünceye kadar kurtulamayacağım" (s. 230-231).

Bu sözler Rabia'nın ruhunun hasta tarafıdır. Onu Vehbi Dede tedavi eder: "Beni dinle Rabia. Hiçbir zaman korkunun kalbinde, kafanda baş kaldırmasına meydan verme. İnan ki kainatta Hâlık'ın halketmediği bir tek şey korkudur. İnan ki korkuyu ilk hayvanlar, ilk insanlar acizlerinden, çaresizliklerinden kendi kendilerine, kendi içlerinde yaratmışlardır. Korku, efsane cinsinden bir ejderhadan başka bir şey değildir". Ve bu korkunun binlerce kolu vardır. Bu kötülerin silâhıdır. "Bu ejderhayı öldürmeden insan ırkı için ne sulh vardır ne hürriyet" (s. 231) Bu inanç ve tasvir, Osman'ın sanatkâr muhayyilesini harekete getirir: "Bir Rus musikişinası için ne zengin mevzu". Ve Vehbi Dede dua eder: "Senin samedanî ülkende korku yok, ey rahimlerin rahimi. Bize, zavallı çocuklarına kendi icat ettiğimiz bu çirkin korkunun bin bir başını ezmek için kuvvet ihsan et" (s. 231). Allah, "maksadını icra için, zindanlara, ateşlere, cellatlara" muhtaç değildir. "O dünyaya iyiliği, saadeti, kendi bildiği gibi, kendi yollarından yollayacak"tır (s. 232). Ama Çingene Pembe hiç de Vehbi Dede gibi düşülmez. Onca, korku olmasa insan rahat durmaz. "Meselâ, cehennemden korkmasam, Sabiha Hanım'ın zümrüt yüzüğünü çoktan çalardım. Rabia'nın zümrüt küpelerini de" (s. 232).

Rabia, Osman'ın Sinekli Bakkal'dan kaçmasını önlemek için kendince büyük bir fedakârlık yaparak, onunla birlikte Boğaz'a gider. Yaz çok sıcaktır, bu Rabia'nın ömründeki ilk tatildir. Boğaz'ın güzelliği, serinliği, tenhalığı Sinekli Bakkal'dan çok farklıdır. Rabia hayatının bir köşesini dönmekte olduğunu hisseder. Orada Rabia ilk defa org sesini işitir. Robert Kolej'de çalınan orgun sesi, Rabia'yı içinden kavrar. "Şimdiye kadar dinlediği, hatta en çok sevdiği Garp musikisinde bile ekseri o *staccato*, o biribirinden ayrılan sesleri azıcık yadırgardı. Halbuki bunda, bir perdenin öteki ne geçişi hissedilmiyor. Birbirine örülmüş gibi bağlanan mütemadi sesler. Kendi *Kur'an* okuyuşunu hatırlıyor" (s. 235).

Rabia oğlu olursa Robert Kolej'e vermeye karar verir. Halbuki Osman buna muhaliftir. "Oğlunu Sinekli Bakkal olmayan her şeyden esirge, uzak tut Rabia, esasen damarlarında karışık kan olanların içlerindeki daimi didişme, çarpışma kendilerine yetişir" (s. 235).

Ama tarihimiz damarlarında karışık kanlar bulunanlarla doludur. "Hepimizin damarlarında o kadar başka başka kanlar var ki.. Halbuki hiçbirimizin içinde öyle bir didişme yok" (s. 235). Osman oğlunu "kalbindeki cehennem kargaşalığı"ndan uzak tutmak ister, fakat Rabia bunu da eğlenceli bulur. İnsanın içi karmakarışık olursa, "insa-

nın içi hiç sıkılmayacak"tır (s. 236). Bu Boğaz günlerinde karı-koca birbirlerine çok yaklaşırlar. Rabia Osman'a ut çalar, Çil Horoz türküsü gibi şen şarkıların yanı sıra

"Nice yıllardır ser-i kuy-i melamet bekleriz
Leşker-i sultan-ı irfanız velâyet bekleriz"

gibi klasik parçalarla Boğaz'ı inletir.

Bir ay süreyle Rabia, sadece kendisine haz veren şeyleri düşünür, onlarla yaşarken, birdenbire, "Dede'nin bilerek, Tevfik'in bilmeyerek öğrettiği biricik hakikat"i hatırlar. O, bu bir aydan beri etrafını hiç düşünmemiştir. Halbuki, Sabiha Hanım'ın Rabia'ya ihtiyacı vardır. Cülusta affı beklenen Hilmi Bey, Paris'e kaçmıştır. Onu kaçıran da yine Tevfik'tir. Rabia'nın sevmeyi öğrenen kalbi, Tevfik'in hareketinden memnun olur: "Sevmek demek, sevdiği, şey için ceza görmeyi göze almak demektir" (s. 240).

Rabia kendi vefasına muhtaç olanları düşünür, halbuki Osman egoisttir. Sinekli Bakkal'da o "dar kafalı, Sinekli Bakkallı hafız kız" dır (s. 246).

Oğlunun Paris'e kaçmasından sonra Selim Paşa Zaptiye nazırlığından istifa eder, konağını dağıtır ve Sinekli Bakkal halkı arasına karışır. Osman, Paşa'nın kiraya vereceği selâmlığa geçmek istediği zaman Rabia buna şiddetle karşı kor. Daha geniş bir mekân isteyen Osman'a içinden hak vermekle beraber bunu saygısızlık sayar ve kocasını ilk defa kendisine çok yabancı bulur: "Avrupalı demek, maddî şeylere bağlı olmak demek. O zamanda Paşa'nın selâmlığını kiralamanın nasıl saygısızlık olacağını düşünemiyor muydu? Güya bir de memleketinde asil bir ailenin evlâdıymış.

Bir defa Paşa onlardan belki kira almayacak, bedava vermeye kalkacak. Sonra onlar Paşa'nın eski debdebesine göz dikmiş yeniden görme insanlar vaziyetine düşecekler. Rabia âdeta Sinekli Bakkal kadınlarının dedikodularını işitiyor gibi "Rabia'ya ne oldu? Paralı kocaya varır varmaz konak, halayık sevdasına düştü. Bari bir de harem ağası tutsa. Halayık onun nesine? Eli ayağı tutmuyor mu?"

Halbuki Osman teklifinde kızılacak bir şey olmadığına kanidir. "Ne kadar bir sürü eski şeylere bağlı bir mahluk. Kendi kendini ebediyen tekrar eden, fakat nütemadiyen uzaklaşan bir Şark melodisi. Bir ses, bir tek arzu... Halbuki Osman Garp'ın en muğlak bir senfonisi... Bin bir arzu, bin bir emel" (s. 256).

Karı koca arasında en şiddetli kavga bu yüzden çıkar. "Rabia'ya göre hars, medeniyet, memleket ve ırk farkı, bir dinden olanlar için bir hiç. Fakat sınıf farkı. . Buna o kuduruyordu" (257).

Rabia, "Rabbim beni fıkara sınıfından ayırma" derken, Osman Rabia'dan ve onun bağlı olduğu Sinekli Bakkal'dan nefret eder. Osman'ın bu duygusu günlük yaşayışına karışmadan önceki her sıkıntısını cazip bulduğu Sinekli Bakkal'a karşı hayranlığı ile bir tezat teşkil eder.

Rabia, çocuğunu, kendi doğduğu evde dünyaya getirmek ve kocasına da rahatça

çalışabileceği bir mekân hazırlamak için, dedesinin evine geçmeye karar verir. Evde tılsımlı bir kuyu vardır. Efsaneye göre bu kuyudan gece yarısından sonra kırk kova su çeken birine, son kovada bir peri, define getirmiş. Osman "Tılsımlı Kuyu" operasına bu sesleri koyacaktır[6]. İmam'ın evi baştan sona tamir edilir. Rabia, rahatsızlığı dolayısıyla evin tamiriyle meşgul olamaz. Sadece "aman mahalleyi bize güldürecek kadar alafranga olmasın" der. Rabia kendini mutaassıp saymaz, "yalnız güzellik ölçüleri başka"dır. "Onca güzellik, genişlik, ışık, açıklık, sadelik demekti. Osman'ın güzellik ölçüleri daha karışık, daha zıt unsurların imtizacından hasıl olan şey. Bu ikisinin arasında cbedî Şark ve Garp davası. Şimdiye kadar bunlar, yalnız musikiden bahsederken beraberdiler. Şark, tek melodiler medeniyeti... Garp, orkestra ve senfoni medeniyeti"(s. 270).

Rabia'nın hayatı çocuk yüzünden tehlikeye düşünce, Osman yardım istediği Vehbi Dede'nin sakin ve kayıtsız "sanatkârlar sanatkârı olan Hâlık-ı azam yeni bir ruh örneği yaratacak.. Rabia bir vasıta" (s.276) demesi üzerine çok öfkelenir. "Evet, bin sene Şark'ta otursa, mistiklerin ruha verdikleri ehemmiyeti idrak edemeyecek. Bu ne patolojik, nasıl fazla şişirilmiş bir fikir. Acaba Şark bir gün ruhun kuvvetini Garp'ın parmağını ağzında bırakacak bir tamamiyetle inkâr edecek mi?" (s. 277).

Vehbi Dede, Rabia'ya "ilerki dostluklarını muhafaza" etmek için, "vicdanını dinle Rabia" der. "O ne söylerse doğrudur. Anası olacağın çocuk, hikmetli bir çocuk. Allah, inşallah mübarek etsin" (s. 278).

Rabia, hem doktorların sözlerini itina ile yerine getirir, hem de Vehbi Dede'nin ruhuna verdiği sükûnla süratle iyileşir. Osman "Tılsımlı Kuyu"yu bestelemekle meşguldür. Artık rahatça çalışacağı, müstakil bir odası vardır. Rabia'nın zihni de hep kırk birinci kovada çıkan periyi ifade eden sestedir. Bu ses, "sert olmalı, haşin olmalı. Ve bu iki sada muğlak, korkunç bir fırtına orkestrası arasında, mütemadiyen kendi kendini tekrar etmeli. Bu korkunç orkestra mutfağın dışından işitilen fırtına olacak. Ve perinin sesi.." (s. 285). Rabia bu sesi "kaldırım yapan bir Arnavut amele"nin taş kırarken söylediği "biri çok pes, öteki çok yüksek, sonra bir iç çekişi gibi yarım bir ses"te (s. 285) bulur. "İşte bu Osman, o fırtına orkestrasının arasında bu iki buçuk sesi çekiç vurur gibi bir düzeye vurmalı" (s. 285).

Osman bazı çalkantılardan sonra sadece sevgilisini, karısını değil, "hayatı onun anladığı gibi anlayan ezelî eşi"ni bulmuştur.

Tevfik'in II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra İstanbul'a dönmesiyle ailenin sevinci son haddine varır. İstanbul, yeni bir sarhoşluk içindedir. İstanbul'dan padişah düşmanı diye atılanlar birer kahraman gibi dönmektedirler? Göz Patlatan Muzaffer gibi bir devrin istibdat âletleri bile, bugünün hürriyet hatibi kesilmişlerdir.

Bu romanda, Türk toplumunun müsbet değerleri çoğunlukla Rabia ve çevresin-

[6] "Tılsımlı Kuyu", *Tanin*, nr. 1382, 5 Temmuz 1912.

de toplanmıştır. Rabia'nın sahip olduğu meziyetler vasıtasıyla, perde perde dış dünyaya açılınır. Bu dünyada konaklar, camiler, saraylar vardır. Doğu ile Batı arasındaki geçiş devrinin gerektirdiği kargaşalık bu devreye hâkimdir. Tam Doğulular, alafrangalar ve Batılılar. Batılı, kendisine özenen ama aslî değerlerinden koptuğu gibi, Batı'nın aslî değerlerine de ulaşamayan alafranga tipleri küçümser. Halbuki Doğulu millî, kendisine has değerlerine sahip olduğu için, Batılı karşısında asla küçük değildir. Bu bakımdan Batılı, bu tip Doğuluya hürmet duyar. Bu sadece, Peregrini'nin Rabia'ya âşık olmasından ileri gelmez. Peregrini, Türk dünyasının mistiği Vehbi Dede'ye, mutaassıp mahalle imamına, zalim Zaptiye nazırı Selim Paşa'ya, halk sanatkârı Tevfik'e, cüce Rakım'a, mahallî havaya sahip, canlı Çingene Pembe'ye ve Sinekli Bakkal'da oturan ve kendi kendisi olan yerli ve eski kültür ve örfün yarattığı insanlara hayrandır. Peregrini, aradaki bütün kültür ve yetişme farklarına rağmen, Rabia ile evlenirken, âdeta Doğu'nun ve Batı'nın müsbet değerleri arasında bir köprü kurulur. Bu onların yaşayışlarına, evlerinin döşemesine ve sanat anlayışlarına tesir eder. Onlar arasında çıkan çatışmalar, onları uzlaşma yoluyla yeni bir terkibe götürecek ve sonuçları sonraki nesilde farklı şekillere bürünecektir.

Halide Edib'in romanlarında kalıp tipler olmadığı için, her romanda, birbirine benzer şahıslar bulunmakla beraber, bunlar ayrıntıda birbirlerinden ayrılırlar. Sadece millî kültür ve değerlerden uzak, şahsiyetsiz, alafranga kahramanların bir tip teşkil ettiği söylenebilir.

Rabia-Osman birleşmesinden doğan yeni terkip Recep, *Tatarcık* romanında üstün değerlere sahip ideal bir şahıs olarak karşımıza çıkacaktır. Ve Halide Edib, *Seviye Talip* romanından başlayarak bu terkibin peşindedir.

YOLPALAS CİNAYETİ

1936-1937 yılında *Yedigün* dergisinde tefrika edilen bu romanında[1] Halide Edib'in bir cinayet ve katilin psikolojisinden hareket ederek devrin tenkidini yaptığı görülür.

Yolpalas Cinayeti çocukluğuna ait bir hâtıranın tesiriyle cinayet işlemiş olan Kaz Akkız lakaplı Nadire'nin hikâyesidir. Annesi "kahpe" olan kaz çobanı Akkız güzel bir kızdır, hayvanlara karşı sonsuz bir sevgi besler ve Sırma adlı topal bir kazı himayesine almıştır? Annesinin âşığı olan amca oğlu Mükerrem, kadının bir öküz sahibi olabilmek için biriktirdiği parayı zorla alırken, zavallı Sırma da Mükerrem'in ayağı altında ezilir. Akkız o gün, Mükerrem'in barsaklarını deşmeğe yemin eder (s 41). Artık bir öküz alabilme umudunu kaybeden annenin ölümünden sonra, Akkız evlâtlık olarak bir iki yerde dolaşır, nihayet Bursa'da oturan Nuri ile karısının yanına besleme olarak girer.

Akkız, Bursa'ya gelen Sallabaş'ların iki yaşındaki cılız, hasta çocukları Bülent'e Sırma'ya karşı beslediği sevgiyi duyar, Bülent'in dadısı olur ve sonradan görme bir kadın olan Sallabaş'ın karısıyla İstanbul'a gelir. Mükerrem'in bir süre sonra aynı eve şoför olarak girmesi, Akkız'ın rahatını kaçırır. Zira Mükerrem önce tanıyamadığı bu güzel kıza, çirkin tekliflerde bulunmaya başlamıştır. Hele Bülent'i Sırma gibi ayaklarından ayıracağını söyleyince, Akkız'ın aklı başından gider ve eline geçirdiği bıçakla Mükerrem'i öldürerek Bülent'i ondan korur ve hem annesinin hem de Sırma'nın öcünü almış olur.

Saf ve deli ama insan ve hayvan sevgisi çok üstün olan Akkız, bu vasıflarıyla *Döner Ayna*'nın Hanife'sinin ve *Sevda Sokağı Komedyası*'ndaki Nümune'nin öncüsüdür. Ancak bu araştırmanın konusu bakımından bizi ilgilendiren, Şişli hanımları ve birdenbire zengin olmuş olan Sallabaş ailesidir. Sacide bir tesadüfle yol müteahhidi Bay Murat Sallabaş'la evlenmiştir. Murat Sallabaş'ın çok dile gelmesinde karısının payı büyüktür, zira Murat Sallabaş "kazancını zekâsına, emeğine ve kabiliyetine

[1] *Yedigün*, nu. 178-189, 5 Ağustos-21 Birinci Teşrin 1936. İlk defa 1937 de basılmıştır, sayfa numaraları bu baskıya aittir. İkinci baskı 1957, 3. bsk. 1971.

borçlu"dur. (s. 6) İthamlara karısı "bayan" şöyle cevap verir: "Biz havyar yiyor, şampanya içiyoruz, ötekiler soğan sarımsak yiyor nefesi kokuyor. Hep haset. İşçilere guya yapılan haksızlığa gelince, o da Bolşevik makulesi baldırı çıplakların çıkardığı yalanlar, İkisine, bir akşam şampanya içirsek, iki gün otomobile bindirsek derhal dillerini kedi yemiş gibi susarlar" (s. 7).

Bu sözleri söyleyen Bayan Sacide Sallabaş, Agâh Efendi adlı fakir düşmüş bir kâtibin kızıdır. On yedi yaşına kadar Karagümrük'te oturmuş, Murat Sallabaş'la evlenmiş ve derhal içinde çıktığı muhite karşı cephe almıştır. Sacide, önce "sonradan görme" dediği babasını tahakkümü altına alır. Kızkardeşleri Melahat ve Sabahat, Sacide'ye dalkavukluk ederek onun zenginliğinden faydalanırlar. Ancak, Sacide'nin annesi Şükriye Hanım, bütün aile ile münasebetini keserek çamaşırcılığa başlar Annesinin bu tutumu dolayısıyla bütün Karagümrük semti Sacide'nin düşmanı olur. (Buna benzer bir durum *Sonsuz Panayır*'da da bahis konusudur). Keza çevresinde toplanıp ona dalkavukluk eden Şişli sosyetesi de kendi kendilerine kaldıkları zaman Sacide'nin "yeni öğrendiği Fransızcadaki yanlışlarıyla eğlenip dururlar" (s. 11). Fakat tuvaletlerine ve "Fransız femme de chambre"ına hayrandırlar. Rum hizmetçilerine hemen Fransızca adlar takarlar.

Sacide'nin femme de chambre'ı eskiden "fevkalâdeliklerini Amerika sosyetesi bile hazmedemediği için senenin sekiz ayını Paris'te" geçiren bir Amerikalı domuz kralının yanında çalışmıştır. Sacide de bu Amerikalı kadının yaptıklarını taklide başlar. Amerikan yerlilerinden alınan ilhamla hazırlanan kıyafet, yüzme, kayık, dans, otomobil kullanma meraklarına kapılır: "Milyoner değil mi ister Amerikalı, ister İstanbullu olsun. Esvaplarının başkalığı, beklenilmeyen yerlerinde görülen çiçek, fiyonga yahut tavsife sığmayan bir süs, elmaslarının kübik tarzı, hep domuz kıralının karısından kopya ediliyordu. Kâğıthane sırtlarında kışın kaymak için Etienettin ona yaptığı spor kıyafeti bir sene söylendi. O eski madamının Amerika yerlilerinden ilham alarak pantalonun yanları saçaklı, başındaki örgü başlık, rengarenk ve üstü tüylerle çevrilmiş esvabı içinde, Sacide bir afet olmuştu. Madam yüzermiş... Sacide Boğaziçi'ni Rumelihisarı'ndan Anadoluhisarı'na iki defa yüzdü. Madam çok dans edermiş.. Sacide kadar uzun dans eden kadın, değil İstanbul'da bütün Türkiye'de yoktu. Kadın otomobil kullanır ve inadına şehirde fazla sürermiş. Sacide otomobil kullanırken ahali çil yavrusu gibi dağılır, yaya kaldırımlarında biribirinin üstüne yığılır, 'şerrine lanet' yahut 'başımız gözümüz Allah'a emanet' der geçerlerdi" (s. 12-13).

Sacide bunları kendine yakıştırır. Taklit etmekle beraber, "hakikaten kendine mahsus bir orijinalitesi vardır" (s. 13) "Onun sonradan görmüşlüğü bambaşka bir şekilde kendini gösterir. Nazarı dikkati celbetmek için, İngilizcesini Londra'da Fransızcasını Paris'te, Almancasını Berlin'de öğrenmiş kadınların elden düşme bir kopyası olmaya ihtiyacı yoktur. O ne Shakespeare'den, ne Goethe'den, ne de Hugo'dan bahseder. Fakat gündelik hayata dair mülâhazaları tuzlu biberlidir" (s. 13).

Cinayetin vuku bulduğu sabahın gecesinde Sacide'nin verdiği muhteşem bir ziyafet tasvir edilir. Sacide, yeni moda makyajı ve giyimi ile kadınların gözünde "maymun yavrusu", erkeklerin gözünde "muhteşem bir cennet kuşu" veya "Tuten Kamen mezarlarından kalkmış eski bir Mısır melikesine" benzetilir (s. 15).

"Sacide sırtı kuyruk sokumuna kadar açık, önü çenesinin altına kadar kapalı, siyah ipek kadife, eteği uzunca bir akşam tuvaleti giyiyordu. Tam kuyruk sokumunun üstünde firuze renginde taftadan muazzam bir fiyonga vardı. İki çıplak kolunda, kendi rivayetine göre, Tuten Kamen mezarlarında bulunmuş, Sallabaş tarafından bilmem kaç bin liraya alınmış, birer bilezik sarılı. Saçları büyük başına geçen bir kasket gibi yapıştırılmış, dar alnında ince bir kâkül, siyah gözleri sürmeleri içinde bir kat daha büyümüş. Teni mübalağa ile esmerlettirilmiş, dudakları ve tırnakları turuncu" (s. 15). Bu toplantıda genel kıyafete uymayan sadece, Paris'te hukuk doktorası yapan Sallabaş'ın yeğeni Rıfkı'dır. Bu tahsilin neticesinden Sallabaş memnun değildir. Zira Rıfkı "gelir gelmez 'kapitalist' derken, gözü dönüyor, kendinin komünist olduğunu söylüyordu" (s. 14). Sacide ile kocası, onu yola getirmek için Yolpalas'ta misafir ederler. Hanımların ise her biri bir yabancı mektepten mezundur ve o mektebin terbiyesini, davranışların benimsemişlerdir. Bu toplantıda çok suni bir tesir bırakmakla beraber, Doğu-Batı ayrılığı ve yanlış anlaşılan Doğu ve Batı meselesi hem Sacide ile Rıfkı arasındaki tartışmada, hem de çeşitli Batı kültürleriyle yetişmiş hanımların konuşmalarında ortaya çıkar. Medeniyet ve kültür denildiği zaman hangi ülkenin medeniyeti ve kültürü kasdedilmektedir? Batı'da yetişmek, mutlaka Doğu'yu küçümsemeyi mi gerektirir? Batı sadece zengin mi demektir? Bu sorunun cevabı Sacide için evettir. Onun için Batı sadece zengin veya Batılıların haiz olduğu medenî imkânlar zenginler içindir. Rıfkı'nın sosyalist fikirlerini "kitaptan ezberleme laf" sayan Sacide, kendi "medenî" anlayışını şöyle ortaya koyar: "Bir memleketin ne kadar milyoneri çok olursa, o kadar medenî sayılır. Bakın Amerika'ya, Ford olmasa.." (s. 18). Sacide'ye göre, fakirler, ancak zenginlerin arzularını yerine getirmek, onları daha zengin kılmak için vardır. Çalışan zümrenin, bir kâtip veya daktilonun zenginlere has meraklara düşmesi yasaktır. Tırnaklarını turuncuya boyayan daktiloyu, sırtında bir smokinle pahalı bir barda gördüğü kâtibi kovdurmuştur. "Eğer ben bir gün kısmet olur da mebus olursam ilk işim her sınıfa göre bir giyiniş, bir üniforma teklif etmek olacak. Yalnız milyonerler müstesna" (s. 20).

Sacide'nin çocuğu da misafirlere gösterilir. Uykusundan uyandırılıp cici bir lord kıyafetinc sokulan çocuk sevimlidir. Çocuk bu zümrede sadecc "bilezik gibi, otomobil gibi zenginlik göstermeliği"dir (s. 26). Dadı ise derhal erkekler tarafından oradaki kadınlarla mukayese edilir. Suni olmayan bir sarışındır. Ayrıca, Rıfkı dadıyı arkadaşı Nuri'nin evinden tanır. Rıfkı'nın Akkız'ın elini sıkması da Sacide'yi pek öfkelendirir (s. 24-25).

Mükerrem o gece gördüğü Akkız'dan hoşlanır ve ona sarkıntılık eder. Akkız, yıllar önce, evlerine annesinin amcasının oğlu olarak giren, aslında annesinin âşığı

olan Mükerrem'i tanır. Mükerrem, Sırma gibi, Bülent'i de öldüreceğini söyleyince, yalnız çocuklara ve hayvanlara karşı büyük sevgi besleyen kız, Mükerrem'i öldürür. Rıfkı Akkız'ın müdafaasını üzerine alır. Sosyetede bu da dedikodular yaratır. Halbuki annesi kendisini dünyaya getirirken ölen Rıfkı, haşin ve zeki bir çocuktur. Sevmek ihtiyacı ile fakirlere yakınlık duyar, "hayatta nasibi olmayanlara saadet vaad eden fikirlere" bağlanır. "Gayet tabiî olarak hayatta nasibi olanlara, yani zenginlere, mesutlara ve güzellere kendi de bilmeyerek düşman" olur. " Bunun için birincilere, yani nasipsizlere yardım etmeği vaad eden her fikir hareketinin gönüllü hizmetkârı oldu. Bununla beraber hiçbir teşekküle girmeyecek kadar ferdiyetçi idi" (s. 30). Rıfkı'nın arkadaşı Refika, Rıfkı ile Akkız'ın eş ruhlara sahip olduğunu söyler (s. 31).

Akkız cinayeti işlediğini gizlememektedir, fakat ortada cinayet sebebi yoktur. Akkız, sadece "Mükerrem'i annemin emmisinin oğlu" diye öldürdüm demektedir. Böylece Rıfkı Akkız'ı kurtarmak için, onun mazisini ve cinayetin şuur altındaki sebebini araştırır. Halide Edib, müşahedeye alınan Akkız dolayısıyla, son zamanlarda moda olan akıl hastalıkları üzerinde de durur. Son zamanlarda kadınlar arasında "redoublement" vak'aları çoğalmıştır. Rıfkı Akkız'ı kurtarmak emeliyle onun mazisini öğrenir ve Akkız'ın dostluğunu kazanarak, Mükerrem'i niye öldürdüğünü ortaya çıkarır ve kızı kurtarır. Dava süresince, şahit olarak çeşitli zümrelere mensup şahıslar dinletilir. Bunlarla Nadire (Akkız)nın dürüst, namuslu, hayvanlara çok düşkün bir kız olduğu; buna mukabil, Mükerrem'in çok ahlâksız ve çoktan beri polis takibatına maruz bir şahıs olduğu ortaya çıkar? Mükerrem'in ahlâksızlığını, düşürdüğü genç kızlardan ve düşüp kalktığı bazı vesikalı kadınlardan mahkeme heyeti öğrenir. Bunların hepsi, onun ölümüyle rahat nefes almış kadınlardır. Rıfkı uzun bir savunma yaparak, Akkız'ın Mükerrem'i sadece sevdiği varlığı korumak arzusundan öldürdüğünü söyler. Mahkeme de bu savunmayı kabul ederek, Nadire'nin bir süre müşahede altında kalması gerektiğine ve adem-i mesuliyetine karar verir.

Halide Edib son romanlarında da Doğu-Batı çatışmasını aksettirir, fakat bu romanlarda Batı artık İngiltere, Fransa ve Almanya olmaktan çıkar, tahsilini Amerika'da yapmış, millî kültürlerine sahip gençler, yazarın idealindeki şahısları teşkil ederler. Halide Edib'in romanlarında Amerikan romanında olduğu gibi "naive" bir taraf da mevcuttur. O, Amerika'da tahsil ettirdiği gençlerinde derin bir millî şuur vehmeder. Bu, bir bakıma doğrudur. Kendi millî benliğine sahip bir delikanlı yabancı bir toplumda, bu benliği daha da kuvvetli bir millî şuura intikal ettirir. Keza, eğer böyle bir benliği yoksa, karşılaştığı toplum içinde erir, onlardan biri olur. Halide Edib'in eserlerinde kendi millî benliğinin farkında olmayan, dışarda tahsil etmiş genç yoktur. Asıl dejenere tipler, Türkiye'de millî şuurdan uzak, sathî bir Avrupalılıkla yetişmiş, kendi köklerinden kopmuş olanlar arasından çıkar. Halide Edib, bilhassa paranın tek kıymet olarak görüldüğü bu çevrelerden tiksinir; ve sonradan görme, paranın şımarttığı ve moda rüzgârlarına tâbi insanlara karşı romanlarında çok merhametsizdir. Daha önceki romanlarında da yer yer görünen bu durum, *Yolpalas*

Cinayeti ile barizleşir ve bundan sonraki romanlarının hâkim temlerinden biri olur Batı ile Doğu arasındaki mukayese bir bakıma zengin ile fakir arasında yapılır.

1936'da Paris'te yazılan bu eserde, muhtemelen Halide Edib'in 1935 yılında Türkiye'yi ziyaret etmiş olmasının tesiri vardır. Romanda, aynı zamanda Halide Edib'de mühim yer tutan hayvan sevgisi de ortaya konulmuş olur. Halide Edib'in hâtıratında bir köpeğe zulmeden çocukları gördükten sonra hastalandığına dair bir bölüm vardır.

Yolpalas Cinayeti, meşru müdafaa kadar, bozulmakta olan bir zümrenin, zengin sınıfının teşhiridir de. Ve Halide Edib burada ele aldığı şahısları daha değişik vecheler ve durumlarda daha sonraki romanlarında tekrarlayacaktır. Ancak daha sonraları, sosyetenin sadece sonradan görmelerle dolu olmadığını farkedecek ve şahıs kadrosunu genişletecektir.

TATARCIK

1939'da *Yedigün* dergisinde tefrika edildikten sonra kitap olarak basılan *Tatarcık*[1] romanında Halide Edib, Cumhuriyet neslinin bir kesitini verir. Bu roman *Sinekli Bakkal*'da ele alınan Osmanlı devri İstanbul'u ve insanlarının Cumhuriyet devrindeki devamıdır. Sosyal değişmeler ve bu değişmelere ayak uyduranlar ve uyduramayanların kaynaştığı *Tatarcık*'da Halide Edib, istikbale uzanan genç nesle iyimser bir gözle bakar.

Vâkıa Halide Edib'in romanlarında daima gençler vardır, fakat bunlar yazarın kendisine benzeyen kültürlü, idalize edilmiş şahıslardır. İlk romanlarından itibaren mahkûm ettiği, ama zamanla bir süs unsuru olarak cemiyet içinde vazgeçilmez gördüğü süslü kadınların yanında, özel tahsil ve Batı kültürüyle yetişmiş, hâl, tavır, giyim ve evleriyle şahsiyetlerini ortaya koyan, içgüdülerini kontrol altına aldıklarını sanan bu ideal tip kadınlar umumiyetle, erkeklerin hayatında uğursuz bir rol oynar ve kendileri de aşklarının alevlerinde yanarlar? Seviye, Handan, Kaya, Sara ve Behire, hattâ Aliye, Zeyno ve Ayşe bunlardandır. Bu kadınlar ancak hayatlarında kendi ferdî problemlerini aşan ahlâkî ve sosyal problemlerle karşılaştıkları vakit, sosyal meseleleri ön plana alarak bir gayeye bağlanırlar: Kaya, Ayşe, Aliye.

Bu tipin gayesiz, çözük ve zavallı hâle düşmesi *Kalp Ağrısı* romanında başlar, fakat Zeyno da bir ahlâkî problemle karşılaşınca, içgüdülerine karşı kor. Ancak *Zeyno'nun Oğlu*'nda bu ideal tipin karşısına, ondaki özelliklerle birlikte daha dinamik, alaycı, asi, hayatta realist bir gayesi olan, yeni bir üniversiteli genç kız tipi çıkartır: Mazlume.

Halide Edib eski Osmanlı kültürüne ve değerlerine daima saygılı olmakla beraber, araya bir mekân ve zaman mesafesi girdikten sonra eski kültürü ve değerlerini *Sinekli Bakkal*'da ele alır. Onları şahsında toplayan, toprağına bağlı Rabia, romanın tapılan karakteri ve merkezi olur.

Tıpkı *Sinekli Bakkal*'da devrin hâkim ve muhalif zihniyet ve fikirlerini temsil

[1] nu. 305-344, 10 İkinci Kânun - 10 Birinci Teşrin 1939. Aynı yıl Ahmet Halit Kitabevi tarafından basılmış, 1943'te ikinci baskısı yapılmıştır. 1968, 1971 (7. bsk.) sadeleştirilmiştir. Burada kullanılan baskı ilkidir.

eden şahıslar bulunduğu gibi *Tatarcık*'ta da Cumhuriyet devrinde ortaya çıkan yeni tipler ele alınmıştır. Yalnız bu yeni tipler, idareci sınıfından değildir. *Sinekli Bakkal*'daki pısırık paşazadeler ve romantik ihtilâlcilerin yanında, genç Cumhuriyet'in sıhhatli toplumunu aksettiren Tatarcık ve yedi üniversitelinin her biri başka bir fikrin temsilcisidir. Bu fikirler, onların mensup oldukları sosyal sınıf ve yetişme tarzlarıyla ilgilidir. Keza Halide Edib'in *Sinekli Bakkal*'dan sonra yazdığı romanlar, bazen meseleleri bazen de şahısları bakımından bir devamlılık gösterir. Bu da Halide Edib'in temel fikirlerinden birine bağlanabilir: Cemiyet tekâmül eder, istihaleler geçirerek devam eder. Ani kopuşlardan çok tekâmülü tercih eden Halide Edib, cemiyetteki insan tiplerinin devam edeceği inancındadır. Bozuk, daha bozularak veyahut yeni ve sağlam bir filiz verip yeniden yeşererek; iyi daha mükemmel sentezlere ulaşarak devam eder.

Tatarcık romanında iki hattâ üç nesil vardır. Babalar ve dedeler ile genç nesil ve küçük Hadiye'de gelecek neslin başlangıcı bulunmaktadır.

Romanda eski nesil Poyrazköy sakinleri, Abdülgaffar Efendi, Kör İsmail, Feridun Paşa korusu mensupları, Albay Nihat ve daha önceki neslin temsilcisi Feridun Bey ile Tatar Osman ve Sungur Balta'dır.

Genç nesil, Tatarcık diye anılan Lâle, Zehra, üniversiteli yedi genç (Recep, Şinasi, Salim, Haşim, Hasan, Safa, Ahmet), Saffet ve bir yabancı Helen Berkley'dir.

Bu gençlerin bir kısmı, istikbalde birlikte yürüyecekleri karşı cinsten benzerleriyle evlenmeye karar verirler. İsmail Habip'in "evlenme piyangosuna" benzettiği bu son, romana gerçekten aceleye gelmiş havasını vermektedir[2].

Bu iki nesil arasında benzer ve birbirine tezat teşkil eden tipler olduğu gibi, her grubun içinde birbirinin zıddı da vardır.

Romanda mekân olarak üç ev ve bu mekânlara bağlı olarak üç tip insan görülür.

1. Koru. Yedi üniversiteli genç burada kamp yaparlar. Hiçbiri kendi aslî mekânında değildir. Gençlerin hepsinin başka bir emeli vardır. Onlar "Mehlika Sultan" şiirini marşları olarak kabul ederler, her birinin Mehlika'sı farklıdır.

Köşkte önceki neslin temsilcileri Albay Nihat ve kayınpederi Feridun Paşa bulunur. Feridun Paşa bunaktır, mazide yaşar hayatının artık sislenmiş, eski günlerini anar. Romanda Feridun Paşa çok canlı anlatılır, fakat o artık devrini tamamlamıştır. Feridun Paşa'nın şahsında çökmüş imparatorluğun enkazı sembolleşir. Albay Nihat akılcı, materyalist bir görüşe sahiptir. Dinsizdir. Fikret'e bağlıdır, fakat o da artık aşılmıştır.

[2] *Tatarcık* hakkında dikkate değer bir tenkit yazmış olan İsmail Habip Sevük (*Cumhuriyet*, nu. 6369, 11 Mayıs 1942), bu kitabın sonunu biraz aceleye gelmiş bulur. Halide Edib'in tanıdığı çevreyi ve şahısları başarıyla verirken, henüz yeterince tanımadığı gençleri ve meseleleri özetlediğini söyler. Bilhassa sonundaki evlenmeleri "piyango kapışmasına" benzetir.

Albay Nihat'ın gençler arasındaki devamı sayılabilecek olan Safa, onu bile korkutur.

2. Lâle'nin evi, tipik orta hâlli mütevazi bir evdir. Önce Tatar Osman sonra Lâle evin her türlü bakımı ile meşgul olmuşlardır.

3. Bunlarla ve köyün harap evleriyle tezat teşkil eden, zevksiz türedi zenginin evi, Kübik Palas. Zehra da bir bakıma bu muhitin kadınıdır. Sungur Balta'nın parası sayesinde bütün köy Kübik Palas'ta buluşurlar. Yedilerden Şinasi bu grubun en korkunç ve iğrenç tiplerinden bir kıza kapılarak arkadaşlarından ayrılır. Haşim, istikbale dair emelleri bakımından bu türedi zenginlerden faydalanmayı düşünür. Ahmet para babası olarak gördüğü Sungur Balta'ya hayran olur.

Bu romandaki yedi üniversiteliden devrin meşhur aktörü Gary Cooper'a benzeyen yakışıklı Recep, *Sinekli Bakkal*'daki Rabia ile *Osman*'ın oğludur yani fizyolojik olarak da Doğulu ve Batılının sentezi ve melezdir. Muhafazakârdır. Batı'yı çok iyi bilir. Tahsilini Cambridge'de yapmıştır. *Seviye Talip*'deki Fahir'den sonra İngiltere'de felsefe tahsil eden ikinci şahıstır. Birçok şeyi ciddiye almaz gibi görünen Recep'de, annesinin dedesi İmam İlhami Efendi'den gelen sert taraflar yoktur. Buna karşılık kendi dedesinin, Kız Tevfik'in sanatkâr tarafını almıştır. Mükemmel taklit yapar, saz çalar, türkü söyler, sporcudur. Halide Edib'in mükemmel ve ideal tipe ulaşılacağı fikrini bu romanla ortaya koyması da mânalıdır. Recep ailesinin önceki nesillerinde görülen olumsuz özellikleri adeta tasfiye ede ede ortaya çıkan, cemiyetin muhtaç olduğu ideal bir tiptir. O, hiçbir şeyi bağıra çağıra söylemez. Kuru değildir, fikir önemli olmakla beraber, duygu daha ön plandadır. Duyguyu Doğulunun barız vasfı sayan Halide Edib'e göre Recep Doğuludur, fakat duygusu mantığının emrindedir ve bu özelliği, onu senteze ulaştırır. Recep, Poyraz köyü medenileştirmek, köye inkılâpları sokmak için evlenmemeye kararlı Tatarcık'a, devam etmekte olduğu Hukuk fakültesini bitirdikten sonra, avukat olacağını ve avukat tutacak parası olmayan fakirlerin haklarını koruyacağını söyleyerek, evlenme teklif eder. Eğer Tatarcık'la el ele verirlerse Tatarcık'ın aşırılıklarını yumuşatacaktır. Tatarcık'ın bir sorusuna verdiği cevapta, sevdiği bu ideal genç kıza karşı tenkitçi bakışı da gözden kaçmaz: "Siz onları modernleştirirken, birer Sungur Balta ve avenesi misillu tiplere benzetirken, ben de onlara nereden geldiklerini, köklerini, benliklerini, yaşamak ne demek olduğunu öğreteceğim" (s. 237). Ve bunu nasıl yapacağını soran Lâle'ye, "haftada bir, çocuklara kukla oynatacağım" diye cevap verir (s. 237). Bunu alay sanan Lâle, Recep'in 'humour'unu pek anlamaz, zira o daha katıdır.

Tatarcık diye anılan Lâle babası ve annesinin vazife ve sorumluluk duygusuna sahip olarak yetiştirdikleri bir genç kızdır. Güzeldir, onun güzelliği Zehra gibi boyadan, süsten ileri gelmez. Güzelliğinin en büyük sırrı inceliği ve tabiîliğidir. Bir erkek çocuğunu andırır. Küçük yaşta babasını kaybetmiş, ama kimseye muhtaç olmadan okulunu bitirmiş, İngilizce öğrenmiş, evinin geçimini sağlamayı başarmıştır. Öğret-

menlik yapar, özel dersler verir, tercümeler yapar. Sporcudur, yüzer, yürür ve bisiklete biner. O babasının kızıdır (s. 8), yani etrafını rahatsız eder.

Babası Tatar Osman iyi bir kaptanmış. İngilizce bilir, okur ve kızını yetiştirir. Bu vasıfları onu bir bakıma *Yeni Turan* romanındaki Kaya'nın babası Lütfi Bey'e yaklaştırır. Tatar Osman bir ahlâk modelidir adeta, küfür etmez, Cuma namazlarını kaçırmaz, fakirlere yardım eder. Fakat onun bütün iyi tarafları, Tatar Osman'ı köylüye sevdirmeye yetmemiştir. Bunun sebebini Halide Edib telaffuzunda bulur. "Çünkü İstanbullu her şeye lâkayt kalabilir, fakat güzel şivesini bozan kim olursa olsun ona yabancı gibi bakar. Bunun ne taassupla, ne de şuurlu bir milliyetçilikle ilgisi vardır. Bu, bir zevk meselesidir. En hakîrinden, yüksek içtimaî sınıfına mensup ferdine kadar, bilerek bilmeyerek bu lisan gururu vardır. İstanbul artık Türkiye'nin payitahtı olmadığını söylerseniz aldırmaz, fakat İstanbul'da Türk dilinin, şivesinin, ezelî hükmü olmadığını iddia ederseniz fena halde kızar. Onun için ortaoyununda bozuk şiveler taklidini yalnız tuhaf bulduğu için değil, İstanbul'un tefevvukunu gösterdiği için o kadar alâka ile dinler" (s. 11).

Tatar Osman'ın bir diğer özelliği de, kendisi namuslu olduğu gibi etrafına da bunu aşılamaya çalışmasıdır. Disiplinli ve namuslu oluşu yüzünden tayfalarına bile kendini sevdirememiştir. Anadolu mücadelesi başlayınca, üzerine düşen vatan görevini seve seve, gösterişsizce yerine getirmiş, Anadolu'ya silâh kaçırmıştır. Savaştan sonra köye yerleşince evini inşa eder, kızını denize götürür. Ama Anadolu macerasını hiç anlatmaz. Ankara'dan maaş bağlanınca da hayatında hiçbir değişiklik yapmaz.

Lâle'nin annesi Lâlezar gölge gibi bir kadındır. Güzel bir Çerkes'tir. Köyün bütün törenlerine, ihtiyaçlarına koşar fakat ahbap edinmekten kaçınır.

Lâle annesi ve babasının yabaniliklerini almıştır. Kimseye sokulmaz. Kandilli lisesine gidir. Babasının ölümünden sonra onun mezarına bakar, her hafta ziyaret edip Fatiha okur. Tek arkadaşı, babasının Anadolu seferinden getirdiği bir Ankara keçisidir. Lâle babasının yaptıklarını bir makine intizamıyla devam ettirir (s. 18). Belki ona Tatarcık adı babasının Tatar olması dolayısıyle verilmişti, belki de herkesi rahatsız eden tatarcıktan kinayedir. Zira o bisikletiyle yoldan geçerken bile herkesi medeniyete alıştıracağını, yolun ortasının vasıtalara, kaldırımların yayalara ait olduğunu söyler.

Tatarcık "kendi neslinden olan her hangi Türk kızının aynı ve biraz da aykırı cephelerini nefsinde toplamış genç bir mahluktur" (s. 3). Kandilli lisesini bitirdikten sonra Arnavutköy kolejinde imtihana girmiş, sonra Kandilli Lisesi İngilizce öğretmenliğine tayin edilmiştir. Lâle'de Recep'in beğendiği sadelik, kendine güven ve sorumluluk duygusudur: "O kadın denilen mahluktan ürken, imkân dairesinde kaçan bir erkektir. Belki senelerden beri kendine bu kadar emniyet telkin eden ve arkadaş olmak için içinde arzu uyandıran bir kıza" rast gelmemiştir (s. 107).

Lâle hakkında bu romandaki şahısların fikirleri değişiktir. Onu takdir edenler fakat sevmeyenler olduğu gibi sevenler de vardır.

Lâle ile Recep arasında en önemli fark, Recep'in kökleşmiş Lâle'nin ise henüz bir mekâna yerleşememiş olmasıdır. Yine de Recep, annesi Rabia ile Lâle arasında benzerlik bulur ve Lâle'nin evinde rahat eder.

Lâle'yi hiç sevmeyen Haşim'dir. O, Lâle'de erkeğin ekmeğini elinden alan, çalışan kadını görür. Safa ise Lâle'yi "komünizmin yetiştirdiği tip, yeni dünya kadını" sayar "İnsan onunla el ele dünyayı komünist yapabilir" (s. 167).

Lâle ile tezat teşkil eden, Çelebizade yalısının güzel kızı Zehra, güzel, hoppa, giyinmesini seven ve bilen, ince, uzun, çok boyalı ve süslü bir kızdır. Alafrangadır. Evlenme arzusundadır. Gördüğü bütün erkekleri evlenebilecek veya flört edilecek diye ayırır. Zengin olmak, iyi yaşamak ihtirasları vardır. Romancı onu da siyasete atılacak olan ve çeşitli tipleri bir araya getirmesini bilen Albay Nihat'ın oğlu Haşim'le birleştirir. Bu iki gencin ortak tarafları içgüdülerine uymalarıdır.

Lâle ile aralarında benzerlik bulunan Helen Berkley psikoloji araştırmaları yapar ve Lâle'nin arkadaşıdır. Çok arkadaş canlısı olan ve vapurda gördüğü gençlerle hemen dostluk kuran bu Amerikalı, Recep ile Lâle'yi birbirine yaklaştırır.

Bir bakıma Lâle'ye benzeyen, hayatını çalışarak kazanan bir kız da Sungur Balta'nın sekreteri Saffet'tir. Saffet, Lâle'nin sınıf arkadaşıdır, dürüst fakat fakir bir memurun kızıdır. Saffet bir bakıma *Sonsuz Panayır*'ın Ayşe'sinin başlangıcını teşkil eder.

O da marksist Safa ile anlaşır ve nişanlanırlar. Safa, romandaki en orijinal tiplerden biridir. Bir imamın oğludur. Babası tipik bir yobazdır. Safa babasının yobaz tarafını almış, fakat babasına bir tepki olmak üzere dinsizliği kabul etmiş ve dinin yerine ideolojiyi koymuştur. Mizacı ve mensup olduğu sınıf bakımından Safa, *Sinekli Bakkal*'daki Bilâl'i hatırlatır. Eskiden Aksaray Valide Camii müezzini olan babası Hacı İbrahim Efendi, Şinasi'nin babası Nazmi Bey'in vekilharcı, annesi Saadet Hanım ise Şinasi'nin dadısıdır. Safa, Nazmi Bey tarafından Galatasaray'da okutulur ve bu sayede yediler arasına girebilir. Çirkindir fakat zaman zaman cana yakın bir tarzda güler. Sesinin güzelliği bir aile mirasıdır. Safa Galatasaray havasına kendini uyduramaz (s. 77).

Babasına benzetilmekten hoşlanmasa da, babasının eski tarz softalığına mukabil o yeni tarz bir softadır. "Safa mübalağaya mütemayil, âdeta galiz bir hicivle muarızlarına hücum eder. Safa'nın zihniyetini, Şinasi eski medrese muhitine, diğer arkadaşları Moskova'ya yahut bugünkü İtalya, Almanya gibi ideoloji hastalığına tutulmuş bir muhitte yaraştırır"lar. (s. 77)

Safa "yapmacıklı bir İstanbul ile müteredddi bir Avrupa harsının halitası" kabul ettiği Galatasaray muhitinde "softa" veya "bolşevik" diye küçümsenir. "Safa, dıştan babasının daha küçük, daha kusurları mübalağa edilmiş bir kopyesidir. İçeriden bakarsanız bu bir örneklik daha barizdir. Hacı İbrahim Efendi bütün ailesini, kendini bilhassa bir tek oğlunu kendince İslâmiyet telâkki ettiği birtakım ahkâma göre yaşat-

mağa çalışmış, zavallıların ömrünü dinî inzibat dediği demir bir çember içine almıştı" (77-78). *Sinekli Bakkal*'ın Hacı İlhami Efendi'sini andıran bu tipin hatalı eğitimine karısı boyun eğmiş, kızı iki yüzlü bir tavır takınarak, evin dışında istediğini yapmış, evin içinde ise eski biçim bir Müslüman kızı tavrı takınmıştır. Fakat "babası gibi içi kudret dolu bir genç" olan Safa "kendini bildiği gün, babasına ve babasının temsil ettiği her şeye isyan" eder: "Bu isyan onda mutaarrız, muhitini rahatsız eden bir dinsizlik hâlinde tecelli etti. Babası için Müslüman olmayan herkes asılmağa lâyık, işkence edilmesi lâzım bir sürü muzır mahlukattır. Safa için yalnız dindar olanlar değil, din meselesine lâkayt olanlar da insanlığın büyük düşmanı, kökleri kazınması lâzım gelen, medeniyet kurutan yabanî muzır otlardır. Hülasa Hacı İbrahim Efendi ne kadar eski usul bir softa ise, Safa da o kadar yeni biçim bir softadır. Yani fikir itibariyle birbirinin zıddı, mizaç itibariyle birbirinin aynı, telkin vasıtaları tamamen birbirine benzer iki örnektir" (s. 78).

Safa, babasının kusurlu terbiyesi sonucu, zamanla "düşündüklerini bir ideoloji çerçevesi içine almaya çalıştı. Bu ideolojinin kendi iddiasına nazaran komünist olması iki sebepten ileri geliyordu. Biri komünizmin din düşmanı olduğuna kanaat getirmesi, öteki komünistlerin cebirle, hattâ kanla, kurşunla yeni cemiyet kurduklarını istemesiydi. Zaman zaman komünistlerin demokrat Avrupa usullerini alacaklarını işittikçe onlardan derhal soğurdu" (s. 79).

Fakat Safa komünizmin ekonomi esaslarıyla ilgilenmediği için sayısı az olan komünist arkadaşlarıyla da anlaşamaz. Hayranlık duyduğu tek şahıs, dinsiz olduğu için, Haşim'in babası Albay Nihat'tır (s. 112-113).

Halide Edib bu ideolojiyi benimsemenin büyük ölçüde kusurlu bir terbiye sonucu olduğuna kanidir. Safa için, mizacıyla da birleşince, komünizm, dinin bıraktığı boşluğu doldurarak bizzat bir din hâline gelir ve bir tahakküm vasıtası olur. Babasının taassubuna karşı duyduğu öfke ile onun abdest suyuna tükürmüş, seccadesine köpek tersi sürmüş ve yakalandığında falakaya çekilmiştir. Safa bunu hiç unutmaz. "İçinde, eline kudret geçer geçmez dünyanın ayağını falakaya çekmek arzusu bir "complex" mudile hâlini aldı" (s. 78).

Safa yediler arasında yadırganır, o her dakika münakaşa eder, bağıra çağıra bütün sesi ve vücudu münakaşaya katılır (s. 116). Arkadaşlarıyla birlikte en çok aralarında bir kabine kurmak ve siyasî fikirleri münakaşa etmekten hoşlanır. Hem adalet hem de içişleri bakanlığına taliptir ve bu oyunu, ciddiye alan tek genç odur (s. 117). Safa'nın adalet anlayışına en çok Salim karşı koyar. Onun anlayışı hâkim olduğu zaman "dünya muazzam bir zindan, insaniyet beş on kırbaçlı zindancının sürdüğü bir mahpus alayı olacaktır" (s.117).

Safa ile fikirleri asla uyuşmasa da Salim onu "Yediler içinde en imanlısı, en kudretlisi" (s. 119) olarak görür. "Bir kere bu saçma, muzır fikirlerinden kurtulsa" ve Salim onu yetiştirmeye karar verir.

Haşim'in babası, kendisiyle aynı fikirde sandığı gencin sesindeki ihtirastan biraz ürkcr. Zira onun dinsizliği "on dokuzuncu asrın sakin, liberal, heyecan karışmayan, kitaplar arasında esasları tesbit edilen bir din, Safa'nınki daha karanlık ve azgın bir insiyakın, isyanın, tahakküm arzusunun, cidalin doğurduğu karanlık ve iptidaî bir din! Safa, Karl Marks'tan, dinsizlikten bahsederken, gözleri her hangi iptidaî bir puta, insan kurban edenlerin vahşi ihtirasıyla ışıldıyordu" (s. 165) Albay Nihat, Safa ve onun inancındakilerlc de arasında bir uçurum görür. Koynundaki muhayyel bir kilise evliya resminin yerine makine resmi koyan Rus köylüsüne benzettiği bu delikanlının da "tıpkı isyan ettiği kara kuvvet gibi insaniyetin burnuna halka takmak, ayaklarına zincir geçirmek, çalacağı tefe ayak uydurtup halkı oynatmak" istediğini sezer (s. 195-196) ve kendisinin bir devamı olarak gördüğü Safa'dan ne kadar farklı olduğunu anlar. Albay Nihat sadecc "akla" ve "ilme" güvenirken, ilim durmadan çeşitli görüşler ortaya atarak "otuz senedir inandığı, tek ve şaşmaz sandığı" yolu çatallaştırmaktadır (s. 195).

Recep, Safa'nın ilgisini çeken Lâlc'yi uzaklaştırmak için münakaşaya karışır. Recep'in gözünde, Safa'nın davasının fikir yönü "sıfır"dır. "Yalnız ihtiras tarafı hâkim. O ihtiras da sırf babana kinin, gayzın... O eli falakalı eski softaydı, sen eli falakalı yeni softa olmak istiyorsun. Düşündüğün dünya nizamında tek hâkim şey, koskocaman bir 'ben'. Senin yaratacağın model dünyaya, en vahşi bir Afrika kabilesini ben tercih ederim" (s. 194).

Bir bakkalın oğlu olan Ahmet hayattan ne istediğini bilen pratik bir gençtir. Matematik tahsil eder. O da babasının modelidir. Aslen Kayserilidirler. Babasının kurnazlık, ihtiyatlılık, namusluluk vasıflarına Ahmet cüret, zekâ ve teşebbüsü de eklemiştir. Çekirdekten yetişen bir ticaret kafası vardır. Onun ideali "para"dır. Fakirlik sosyal bir hastalıktır. Galatasaray muhitinde tabiî olan alafranga giyim ve davranış onda "ideal" olur. Paranın güç verdiğine kanidir. Amerikalı zenginlerin hayatlarını bilir. Bu bakımdan Ahmet, Poyraz Köy'de çok yadırganan türedi zengin Sungur Balta'ya büyük ilgi duyar.

Salim Paris'te felsefe ve edebiyat doktorası yapmış, inkılâpları psikolojik tesirlerle izahı ilgi toplamıştır. Fakat bu parlak öğrenci ancak bir Fransızca öğretmenliği bulabilmiş, üniversiteyc öğretim üyesi olarak giremcmiştir.

Aklî bir tip olan Albay Nihat onun mistik anlayışını bir çeşit irtica sayar. Zira Salim'in doktorası "İnkılâpların psikolojik âmillcri" adını taşımaktadır. Albay Nihat onu "tehlikeli bir mahluk" sayar, zira ona göre "aklî esaslara istinat etmeyen her felsefe" çürüktür (s. 51). Salim'in ne istediğini kimse bilmez. Miyoptur, şişmandır ve arkadaşları gibi sporcu değildir (s. 50).

Salim'in teyzesinin oğlu Haşim ise sadece adale ve harekettir. O fikirden ve kitaptan hoşlanmaz, ihtiraslıdır. Haşim arkadaşları arasındaki münakaşalara hiç karışmaz. "Onun gözleri sadece, başka başka yollarda yürüyen kalabalığı bir arada tuta-

bilmekte"dir (s. 196). O "lider" olarak doğmuştur (s. 196). Haşim siyasete atılacak milletvekili olacaktır. Siyasî amacına ulaşana kadar da türedi zenginler işine yarayabilir. Haşim liderlik yolunda herkesten faydalanacaktır. Haşim hem içgüdülerinin tesiriyle hem de siyaset hayatında yanında güzel bir kadın da bulundurmak için, sosyete dilberi Çelebizade yalısının kızı, Zehra ile evlenir (s. 230).

Grubun en küçüğü tıp tahsil eden Hasan, *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki Haso Çocuk'tur. Geçirdiği ağır tecrübeler ona "kuvvetli ve sabit bir karakter" (s. 90) kazandırmıştır. Erenköy'ünde oturur, çevresi hep aydınlarla doludur, fakat Hasan memleketinin neye ihtiyacı olduğunu bilir. Onun memleket meseleleri ne Salim'in teklifi gibi kitap ve felsefeyle, ne de Safa'nın istediği gibi sopa, zindan ve darağacıyla halledilebilir (s. 187). Hasan doktor olacaktır ve kendi ideal arkadaşını da Fakülteden seçmiştir. Bu Vedide isminde bir genç kızdır (s. 192). Hasan halkın günlük sıkıntılarını, soyut ideolojik tartışmalardan üstü tutan Lâle'yi beğenir (s. 198).

Bu yedi gencin, romanın sonunda arkadaşlarından ayrılan sonuncu mensubu Şinasi'dir. Şinasi eski zengin bir ailedendir. "Babası Nazmi Efendi vaktiyle İstanbul'a mahsus olan alafrangalaşmış eski bir kazaskerdi" (s. 74). Cumhuriyet devrinde de Nazmi Efendi İstanbul'un en Avrupaî görünen örneklerinden olur. Şinasi'nin babası evinin ve şahsının geleneğini bozmaksızın yeniliklere uymuştur. "Yalnız kendi değil, İngiltere'de tahsilini yapmış olan büyük oğlu bile beş vakit namazını kılardı", Ramazanda bütün aile oruç tutar veya öyle görünürdü, fakat yılbaşında hepsi dostlarına resimli kart yollar. Noel gecesi korudan küçük bir çam kesilir, üstüne hediyeler ve elektrik ampulleri asılır, gelin teliyle süslenir, salonun ortasına dikilir ve o gece gençler sabaha kadar dans eder. Bu arada yeni devrin Batı'dan geldiği sanılan "batıl inançlarını" da benimsemişlerdir. Evde Zekeriya sofrası kurulur, efendinin gömleği sabık bir şeyh efendiye okutulur.

Bu çevre içinde yetişen "Şinasi'nin zihniyeti tabiî olarak bu muhitin tesiri altında kalmıştır? Kendisinin hiçbir dinle ilgisi yoktur, fakat itikatsızlığını marifetmiş gibi teşhir etmez. Yani batıl itikatlarla eğlenir, fakat, bunu kimseye belli etmez. Etrafına ne tabasbus eder, ne de kimse ile şu veya bu fikir için mücadele eder. Dünyayı –ne eskisini ne de yenisini– değiştirmeğe kalkmaz" (s. 75).

Şinasi bir "temaşa" yeri olarak gördüğü bu dünyada sadece "rahat ve yüksek bir mevki edinmek" ister. Onun için de hariciye mesleğini isteğini uygun bulur. "İşi az, tantanası bol, ikbal mevkii. İyi sefir, iyi geçinen, iyi briç oynayan, az söylediği için akıllı olduğuna hükmedilen adam... Fazla olarak insanları muayyen bir sınıfının içinden tetkikine imkân bulan, gece gündüz güzel kadınlarla temasta, iyi sofralarda yemek yiyen talihli mahluk" (s. 76). Hicvi çok seven Şinasi, ölümünden sonra yayınlanmak üzere, zamanının erkek ve kadın portrelerini yazarak istikbale bir tarih belgesi olarak bırakmak ister.

Şinasi romanda oldukça sönüktür. O, hiç farketmeden Sungur Balta'nın misafir-

lerinden Fitnat'ın ve kızı Dürdane'nin tuzağına düşerek, Yediler grubunun dışına çıkar.

Halide Edib, diğer romanlarında da daima bu tipleri kendi ideallerinin çevresinden uzaklaştırır.

Halide Edib'in üniversite çevresinden seçtiği yedi birbirinden farklı genç bunlardır. Ve bu gençlerin dördü hayat yolunda birlikte yürüyecekleri eşlerini, Haşim'in babasının korusunda kurdukları bir kamp sırasında seçerler. Romanın bu bitişini "aceleye gelmiş" diye tenkit eden İsmail Habip, bu dört delikanlının "piyango kapışması gibi dörtleme evleniş"ini hoş karşılamaz.

Romanın, başındaki kudreti sonuna kadar devam ettirememesinin asıl sebebi olarak İsmail Habip, yazarın, uzun yıllar Türkiye'den uzak yaşadığı için "yaşamadığını yaşatamayacağını" söyler. Zira romanda asıl canlı olan şahıslar bu gençlerden önceki nesildir.

Romanda gençlerin önceki nesli, Osman Kaptan ile Haşim'in ailesidir? Savaşlarda bulunmuş, evlâtlarını çeşitli cephelerde kaybetmiş olan ihtiyar Feridun Paşa, köşkün korusuna kamp kuran gençleri kendi çocukları sanır. İyice bunamıştır. Feridun Paşa'nın damadı ve Haşim'in babası Albay Nihat, ise akılcı ve din düşmanı bir subaydır. O Meşrutiyet'in yetiştirdiği tiplerdendir.

Romanın geçtiği Poyraz Köy'de, "aklı az, parası çok, zevki olgun insanların" vaktiyle yaptıkları yalılar, devir değişince, onlara birer sığınak olmuştur. Bu köyde oturanların çoğu, "sadece tıpkı karaya vurmuş antika çarpık meskenleri gibi karaya oturmuş bir sınıfın son bakiyesinden ibarettir". Onlar başka bir yerde yaşamaya kudretleri olmadığı için burada otururlar, zira köyde yaşamak masrafsızdır. Ayrıca "eski kibar, tabiî münzevi yaşar, çünkü onlar fikir sahibidir, kalabalığa uymaz" gibi sözlerle kendilerini teselli ederler (s. 4). Hepsi "tarihten birer heyulâdır" (s. 4).

Bu yalılarda gençler yaşadığı ve "kuru kütüklerde bazen filiz sürdüğü, yeşillik belirlediği gibi burada da yeni hayatla münasebeti olan genç bir nesil yetişmekte" olduğu için romancı bu köyü anlatır. Eskiliğini her şeye rağmen bırakmamış olan bu köyde çok komik bir tesir yapan modern bir yalı vardır. "Henüz içten içe tesirini yapan yeni hayatın bir tek haricî alâmeti de son sene meydana çıkmıştır. Bu Bay Sungur Balta'nın yalısıdır" (s. 6). Sungur Balta'nın "kübik" yalısı göz alıcıdır. "Acı sarı, acı mor, acı kırmızı, acı yeşil boyalar sıra sıra, evin yüzünü kaplar. Münasebetli münasebetsiz kuleler, girintiler, çıkıntılar ve hiç beklenilmeyen yerinde üstü camla kapalı acaip balkonlar vardır. Bakınca insan, mimarın burasını bir sıtma nöbeti sırasında düşündüğüne hükmeder. Fakat bahçe çok güzeldir" (s. 6-7).

Sungur Balta türedi zenginlerdendir, o çevresine, kamptaki yedi üniversiteli genci de almak istemektedir. Sungur Balta, romancının daha sonraları Şaşırtmaç, Safi-Türk tipleriyle geliştireceği zengin, sonradan görme tipinin başlangıcıdır. "Sungur ipsiz sapsız bir genç iken, kendinden tahsil, zekâ, hattâ aile seviyesi itibariyle çok

başka olan Safinaz isminde bir iptidaî hocasıyla evlenmiş, ilk seneler karısının kazancı ile yaşamıştı" (s. 137).

Orta halli bir ailenin kızı olan Safinaz, vaktiyle iyi bir öğretmendi. Psikolojiden iyi anladığı için, kocası üzerinde de tam bir hâkimiyet kurmuştur. Zira Sungur'un bir çocuk tarafı vardır ve herkesin alay ettiği bu çocuk tarafı onun "müteahhitlikte zengin olmasının başlıca" sebeplerden biridir (s. 137). Bu tarafıyla Sungur daha ziyade *Âkile Hanım Sokağı*'ndaki müteahhit İsmail Bey'i andırmaktadır (s. 135). Sungur, karısının kendisine yıllarca "sen bir baltaya sap olamazsın" demesinden kinaye "baltaya sap değil, baltanın kendisi oldum" diyerek "Balta" soyadını seçmiştir. Çocuk mizacıyla döşettiği yatak odası çok süslüdür. O, odasına her girişinde, eski yoksulluk günlerini hatırlayarak, âdeta "mistik" bir heyecan duyar (s. 142).

Sungur ile Safinaz arasındaki münasebet, *Sonsuz Panayır* romanındaki Şaşırtmaç ile Emine münasebetine benzer. Parası arttıkça Sungur'un etrafını dalkavuklar sarar fakat Safinaz –adını değiştirdikten sonra Suzan– kocasına karşı tavrını hiç bozmaz. Sungur'un evi, Suzan'ın sayesinde düzenlidir. "Alafranga fakat özentiliği hiç bariz değil (...) Kocasının renk ve gösteriş iptilâsının evlerine doldurduğu pahalı fakat zevksiz eşya, Suzan'ın tanzimi sayesinde yeni zengin bayağılığından kurtulurdu" (s. 138). Suzan güzel değildir, fakat her erkek ona saygı duyar. "Suzan briç oynar, geç yatar, dans eder, ukalalık etmeden her şeyden bahseder ve kimseye yılışmaksızın herkesin nabzına şerbet verir" (s. 139).

Sungur zengin olduğu için peşinde onu ele geçirmek isteyen pek çok kadın vardır. Suzan bunları ustalıkla bertaraf eder. Bunlardan biri eski bir paşa kızı olan Fitnat'tır. Halide Edib'in her eserinde bulunan ve yazarın nefret ettiği bir tip olarak tezahür eden Fitnat'ın, "kendi iddiasına göre tahsili yüksekti. Kimsenin Fransızcasını beğenmez, her cümlesinde bir Fransızca kelime kullanır, fakat erkeklerle münasebetinde en çok cinsî cazibesinden istifade eder". Modaya uyar mübalağalı giyinir (s. 139).

Romanda birbiriyle aslında hiç münasebeti olmayan Lâle, yedi üniversiteli genç, Sungur'un karısının isim günü şerefine verdiği ziyafette bu suni, sonradan görme gruba karışırlar. Daha doğrusu bütün köyün davetli olduğu ziyafet "zenginlerin fukaraya nasıl baktığını gösteren bir vesika olacak"tır (s.212).

Kadınların hemen hemen birer tavus kuşuna benzemek için çırpınıp güzelleştikleri bu gecede hepsine meydan okur gibi, sırtına bir dokuma elbise giyen, boyasız, erkeğimsi Lâle, bütün erkeklerin dikkatini, hayranlığını, kadınların da kıskançlığını çeker. Lâle'yi kendine yakın bulan sadece öğretmen tarafını hâlâ hatırlayan Bayan Suzan olur.

Köyün ihtiyarlarından Abdülgaffar Efendi bahçedeki dansları görünce, bunu "rüfaî dervişlerinin zikr"ine benzetir (s. 232). *Zeyno'nun Oğlu*'nda ilk defa yapılan bu benzetme de Halide Edib'in sonraki eserlerinde devam eder.

Kübik Palas'ın bahçesinde çocuklar için kukla ve Karagöz oynatılır. Bu yeni eğlenceye Sungur Balta sosyetesi katılmaz, onlar yatla gezinti yaparlar.

En son nesil köy çocuklarıdır. Onlar da tıpkı mazide ve şimdiki zamanda olduğu gibi çeşitli tipler, zevkler ve temayüllerle yetişeceklerdir. İstikbale dair temayülünü hissettiren tek çocuk Hadiye'dir. O Suzan'ın kendisine olan zaafını şimdiden istismara başlamıştır.

SONSUZ PANAYIR

Halide Edib'in 1946'da *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilerek[1] aynı yıl içinde dört baskısı yapılan bu eseri, yer yer müstakil makaleler hüviyetini taşıyan sosyal bir romandır. Halide Edib, kendisiyle yapılan bir röportajda[2] eserin "klasik mânada bir kahramana malik" olmadığını ve kendisinin de insanları "satıhtan" görerek "ruh derinliklerine" pek az indiğini söyleyerek romanının adını açıklar: İnsanlar ve zümreler arası insicam ve vahdet kalktığına, "ortaya bir panayır" çıkar. "Panayırlarda vahdet yoktur, her kısım kendine mahsus ayrı bir âlemdir. İşte "Sonsuz Panayır" adı buradan geliyor[3].

Bu sosyal romanda şahıs kadrosu çok kalabalık olmakla beraber, aslında hikâyenin kendi çevresinden, fakir şartlarından kurtulup, yüksek sınıfa geçmek, iyi şartlar altında yaşamak isteyen haris bir genç kızın Ayşe'nin etrafında döndüğü söylenilebilir. Genç kızın özlemini çektiği bu zengin çevre pek de özenilecek bir yer değildir. Toplumun tenkidi, Ayşe'nin etrafında yer alanların birbirleri hakkındaki dedikoduları veya yazdıkları yazılarla dile getirilir.

Cemiyet bozulmuştur, bunun sebebi, para ve kültürsüzlüktür. Bütün değerlerin kaybolduğu bu devirde para, tek değer olarak görünür. Fakir ve hayatını kazanmak zorunda olanlar, paralı kimselerin oyuncağı durumuna düşerek yaşarlar. Bu vasatta,

1 *Cumhuriyet*, nu. 7779-7890, 14 Nisan - 3 Ağustos 1946. Araştırmada kullanılan metin dördüncü baskıdır (Remzi Kitabevi, İstanbul 1946).

2 Metin Toker, "Halide Edib ile Bir Mülâkat", *Cumhuriyet,* nu. 7778, 13 Nisan 1946.

3 Halide Edib bu roman için uzun bir hazırlık devresi geçirmiştir. 1943'te yazdığı *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nin ikinci cildinde "Hayat Panayırı" tabirini *Coriolanus* piyesini incelediği bölümden itibaren (Bap X - XIII) başlık olarak kor.
"Panayırlarda, her sınıf fert, her nevi kalabalık, tabiat-üstü kuvvetler, tecrübe-üstü vaziyetler görürsünüz, şuur-altı acayiplikler, iyi ve kötü insiyaklar, garip ve resmî kıyafetlerle çadırlarda temsil edilir; bu yerler, korkutan, garip ve resmî kıyafetlerle çadırlarda temsil edilir; bu yerler, korkutan, ağlatan, güldüren, düşündüren insan ve hayal yığını ile doludur. Tabiîdir ki, bu büyük panayırı gezen münekkit, sanatkâr, âlim veyahut alelâde bir okuyucu "acaba bu adam bu canlı panayırı nasıl kurdu" sualini sorar ve cevabını da kendi istidat, mizaç ve anlayışına göre yine kendisi verir" (c. II, s. 221).
Akşam gazetesinde yazdığı birkaç yazı ise bu romanın öncesi ve malzemesi mahiyetini taşır: "Genç Sertman", nu. 9737, 28 Kasım 1945; "Ultimatom-Liste", nu. 9740, 1 Aralık 1945.

ancak kuvvetli olan ve ilk yetişme çağında kuvvetli bir terbiye alanlar başarı kazanabilirler. Onlar, sosyal değişmede kendilerinden pek bir şey kaybetmeden ilerlerler. Romanda Ayşe, sağlam aile terbiyesi almış, iradesi kuvvetli, akıllı bir kız olduğu ve yeteri kadar yardımcı bulduğu için, çok kolay boğulabileceği bir çevrede, kendisini kurtarabilir, hayatını kurar ve yavaş yavaş yükselir. Halbuki Safinaz, sarhoş ve sefih bir babayı yaşatma çabası içinde çalışma hayatına atıldığı zaman, kendisini birtakım canavarlardan kurtaramaz. Ancak Halide Edib, iyi ve dürüstlerin düşmesine razı olamadığından, Safinaz'ı ahlâksız da olsa, ona garip bir düşkünlük ve kıskançlıkla bağlı olan hariciyeci Nihat Sertman'la evlendirerek bu hayattan çeker çıkarır.

Nihat Sertman bir hariciye memurudur, babası kirli işlere karışmış sabık bir komiser, dedesi ise Abdülhamit devrinin Göz Patlatan Muzaffer'idir. Göz Patlatan Muzaffer, *Sinekli Bakkal* romanının canlı, fakat sevimsiz kişilerindendir. Bu tipler, her devrin gerektirdiği tarzda davranarak yaşarlar ve her devrin adamı olurlar. Halide Edib, *Sonsuz Panayır*'daki Nihat ve babasının zaaf ve ahlâksızlıklarını bu şekilde Göz Patlatan Muzaffer'e bağlayarak adeta ırsiyetle izah eder[4].

Romanın, yer yer müstakil makaleler hüviyetinde görünmesine rağmen, yine de bir bütünlük taşıdığı söylenilebilir. *Sonsuz Panayır*'da yeni Türkiye'nin gelişmelerini tenkitçi gözlerle görenler, İkinci Dünya Savaşı sonrası buhranlarını da kendi görüşlerine göre yorumlarlar. Bu şahıslar Ayşe, Ali Bey, Ferdi ve Tınğır'dır. Bunların çevrelerini teşkil eden şahıslar da zaman zaman devirle ilgili fikirlerini söyleseler de, bu dört şahıs, dört farklı görüşü temsil ettikleri için mânalıdırlar:

1. Ayşe, zengin olup, rahat yaşamak, hayatını şerefli bir şekilde kazanmak isteyen yeni, modern bir genç kız tipidir.

2. Ali Bey, pasif, saygı uyandıran gösterişten kaçan bir paşazâdedir. Kültürlüdür, çeşitli sınıflarla teması vardır, yardımseverdir. Aldığı çok kuvvetli Batı kültürüne rağmen tam Batılı olmayan, pasif bir insandır. Tenkitlerini "Şeytanın Öğütleri" adı altında yazar. Ali Bey, kendi fikir dünyasını kurmuştur fakat yazdıklarını yayımlayıp yayımlamayacağını bile bilmez. Daha ziyade bir sohbet adamı olarak gözükür. Ali Bey de *Sinekli Bakkal*'ın Vehbi Dede'si ile münasebettedir. Mistik bir tarafı vardır. Adeta Cumhuriyet Türkiye'sinin Vehbi Dede'sidir.

3. Gazeteci Firuzan Tınğır. Haykır gazetesinde fıkra yazarıdır. Hem kendi adı hem de gazetesininki okuyucuyu uyarıcı birer telmih sayılabilir. Tınğır'a türedi zenginler (ikibinler çevresi) komünist derler, fakat kendi rezaletlerini teşhir eden bu gibi gazetecilerden de ürkerler.

4. Ressam Ferdi Uysal. Romanın hâkim ve aslî şahıslarından olmayan bu ressamın, zenginlerle sanatkârların münasebetini gösteren bir bölümde, modern sanat va-

[4] Halide Edib, bir sohbetinde dejenere tiplerin nesilden nesle daha da bozularak devam ettiklerini işler "Ser Hafiye, Ser Müzevvir ve Fitnecibaşı", *Akşam*, nu. 10237, 17 Nisan 1947.

sıtasıyla dejenere zengin tiplerini tahlili mânalıdır. Ferdi, realist ve idealist bir ressamdır, ama sahip olduğu meziyetler ona para kazandırmaz. Ancak zenginlerin gönlünü hoş ederse para kazanabilir, fakat Ferdi'nin gayesi bu değildir. Zamana kendini uyduran bir arkadaşı, Habib Açıkgöz zenginler sayesinde bol para kazanmanın yolunu bulmuştur. Ferdi, Şaşırtmaç'ın resmini yaparken onun iç dünyasını da inceler. Bu vesile ile hem Ferdi'nin hem de Şaşırtmaç ve kâtibinin modern resim hakkındaki fikirleri de ortaya konur (s. 98-116).

Ferdi portresini yapacağı Şaşırtmaç'ı ilgi çekici bulur. Onu tepeden tırnağa inceler. Tabiî, kuvvetli bir vücudun üstündeki boyun, ense ve kafa değişiktir. Bu insanlığı emen bir sülüktür: "Fakat gözler, ense kökünün üstüne çıkınca, birdenbire hava değişiyor. Hilkat atölyesinde vücudu yoğuran eller tam ensesine gelince, işi başka ellere terketmiş olduğunu hissediyorsunuz" (s. 107). İyice incelediği bu insan kafası karşısında, ressamın gözleri "dışardaki mahlukatı boşluğunun içine doğru çeken ve emen bir sülük" görür gibi olur ve ürperir. "Ne yazık ki, bu vücudu asırlar süren bir tekâmülle bu kadar rahat, sağlam bir şekle sokan eller yorulmuş, omuzdan ötesini sadece sömürmek ve yutmak için muazzam sülükler imal eden, iptidaî bir hayat ustasının ellerine terketmiş" (s. 108). Yüzü Şaşırtmaç'a neden "aygır" dendiğini açıkça anlatır (s. 108-109).

Halide Edib'in modern sanatlarla devri, duygu ve düşünceleri arasında münasebet kurması dikkate değer[5]. Halide Edib daha sonra yazacağı *Âkile Hanım Sokağı*'nda aynı meseleyi işler ve modern dansı, toplumun ve ferdin sarsıntılarını aksettiren bir sembol olarak kullanır.

Romanda yazılarıyla olmasa da, davranışlarıyla çok kuvvetli bir tenkit duygusunu ortaya koyan diğer bir şahıs da, Burhan Körbalta'dır. O Amerika'da tahsil etmiş, maddî bir dünyada yaşadığı halde paradan tiksinen bir insandır. Dayısı Safi Uzman-Türk ile annesini hayal kırıklığına uğratmıştır. Onun gibi "insaniyetçi" bir idealist ile hayatın gerçeklerini bilen ve onları realist bir tutumla karşılayan Ayşe'nin evlenmesi, romancının özel hayatlarda bile idealle-gerçek, Doğu ile Batı arasında bir denge kurulmasına nasıl önem verdiğini gösterir. Halide Edib, böyle bir birleşmeyi *Tatarcık* romanında Lâle ile Recep arasında gerçekleştirmiştir.

Romanın aslî tipi denebilecek olan Ayşe, dürüst –fakat bu dürüstlük mutlak mânada değildir, gerçeklere göre değişebilir–, realist, çalışkan, akıllı fakat hayli de hodgâmdır. Bu süflî cemiyetin onun hodgâmlığını barizleştirmemesi biraz gariptir. Fakat Ayşe mesut bir tesadüfle, eski, kibar ve zengin iki ailenin çevresine girer. Edebiyat öğretmeni Ali Bey ile Bolluk ailesi ona bir çeşit kalkan olurlar. Aslında roman-

[5] "Dün Bugün ve Yarının Sanatkârı", *Akşam*, nu. 10470, 11 Aralık 1947; "Yeni Sanatı Anlamak Yolunda", *Akşam*, nu. 10477, 18 Aralık 1947. Bilhassa "Picasso ve Bugünkü Dünya" (*Akşam*, nu. 10484, 25 Aralık 1947) adlı makalesi bu roman bakımından önemlidir. Burada yazar, modern sanata hâkim unsurun "korku" olduğunu belirtir.

da on yedi, on sekiz yaşlarında, henüz bir lise öğrencisi olan bir genç kız için, Ayşe'nin iradesi biraz fazladır ve inandırıcı olmaktan uzaktır. Mamafih, böylesine genç ve güçlü kızlara Halide Edib'in romanlarında Ayşe tek örnek değildir. Handan ve Rabia, Zeyno bilhassa Lâle yaşlarına göre mucize sayılacak derecede kültür ve tecrübeye sahiptirler. Halide Edib, sevdiği kahramanların insanca zaaflara kapılmalarına bile imkân vermez. Romanda sevdiği kadını, zayıf, korunmaya muhtaç Safinaz'la evlenmeği reddeden Ali Bey, Ayşe'nin bir lise öğrencisi için inanılmaz kültürlü, iradesi ve tecrübesi, romana adeta masalımsı bir hava katar. Hele yeni girdiği ve tecrübesiz bir genç kız için çok tehlikeli olabilecek çevrede, Ayşe'nin düşmemesi için romancının onu koruyacak şahısları birer birer ortaya çıkarıp Ayşe'ye özlediği refah imkânlarını hazırlaması, romandaki masal havasını arttırır.

Ayşe'nin öğretmenliği, sorumluluk duygusu onu Rabia'nın bir devamı gibi gösterir, fakat bu modern, başka bir yerde kök salmağa hazır bir Rabia'dır. Meşrutiyet devri romanlarında Halide Edib'in bütün kahramanları, hâli vakti yerinde olan insanlardır. Balkan yenilgisinden sonra Halide Edib'in toplumda farketmeye başladığı para, geçim sıkıntısı, onun eserlerinde yavaş yavaş ön plana geçmeye başlamış, ilk defa *Mev'ud Hüküm*'de kendisini gösteren bu özellik, 1940'lardan sonra yazdığı romanlarında, en önemli meselelerden biri hâline gelmiştir.

Bu romanda Doğu-Batı meselesi veya karşılaştırılması, büyük ölçüde sınıf farkı, zenginlik meselesine dayanır. Fakir tabakadan kimi şüpheli yollarla "sıçraya sıçraya", kimisi de kendi kabiliyetleri ve çevrenin yardımıyla emin adımlarla yüksek tabakaya geçerler. Romanda bu ikinci grup için Ayşe bir örnektir. Evden apartmana, İstanbul tarafından Köprü'nün öte yanına geçmek, bir çeşit ideal gibi görünür.

Harp zenginleri ve onların ahlâksız muhitleri içinde çalışarak, yükselmeye, mesut olmaya hak kazanan Ayşe, istediklerine birer birer kavuşur. Ama o hislerinin aklına bir an için bile hükmetmesine asla razı değildir. Ayşe'nin babası, dürüst bir memurdur, bu yüzden de günden güne güçleşen hayat şartları altında ezilir. Evleri İstanbul tarafındadır. Aslında bu tarafın halkı da birbirine karşı anlayışlı değildir. Ayşe'nin babası Saffet Balkar, Ayşe'nin ihtiyaçları için paltosunu satmak zorunda kalınca, itibardan düşer. Tramvay biletçisinin hitabı, bu gibilere karşı "herif, karı" şeklindedir. Halbuki satılan palto ile evin kışlık kömürü, Ayşe'ye bir çift ipek çorap alınmıştır. İstanbul tarafında yaşayanlar için, yeni zihniyetin ifadesi ipek çorap, altı mantar iskarpin, dudak boyasıdır. Ayşe zaman zaman kendisi için yapılan fedakârlıkları görünce, çamaşıra giden annesine, sigarasından vazgeçen, paltosunu satan babasına acır gibi olursa da, hemen bu duygusunu bastırır. İhtiyarlara yüz verilmeyeceğine inanan, egoist ve katı bir kız (s. 8) olan Ayşe, mutlaka mensup olduğu fakir memur sınıfından kurtulmak ister.

Ayşe'nin edebiyat öğretmeni Ali Bey gün görmüş, kültürlü bir adamdır, çok yumuşak kalplidir. Galatasaray mezunudur, öğretmenliğinin dışında geliri vardır, alaturka musikiye düşkündür. Ayşe bir müsabaka için yazdığı hikâye ile Ali Bey'in merha-

metini uyandırarak, onun yardımıyla modaya uyup Köprü'nün öbür tarafına atlamağa karar verir. "Sigarayı Bırakan Baba" adlı bir hikâye yazar ve birinci seçilir. "Evet sigarayı bırakan baba, iyi. Hem de kızına ipek çorap almak için sigarayı bırakan fakir bir memur, buna bir de çamaşıra gidecek kadar fedakârlık gösteren bir ana ilâve ederiz. Ya kızları? O da ben! Bir iş bulup bu fedakâr anaya babaya bakmak için gece yarılarına kadar çalışan talebe. Pek yalan değil, ben bir gün bir iş bulursam anam babam tabiî dinlenirler. Hem bunun başka bir faydası da olabilir. Belki Ali Bey bana sahiden bir iş bulur. Tramvayda daima bana acır gibi bir bakışı var, bu merhametinden derhal istifade etmeli. Ama bu hikâye tamamen realist sayılır mı? Varsın sayılmasın. Realist hikâyeleri bir gazeteye kapılandıktan sonra yazarım, görsünler, bu pratik gençlerin ihtiyarlardan neler çektiğini anlasınlar. Hem şimdi bizde realist deyince hep karın ağrısından, yatak odası hadiselerinden bahsediliyor. Meselâ ...nın romanı gibi. Amma bu işleri ben pek iyi bilmiyorum. Karnım hemen hiç ağrımıyor, hiçbir erkekle bir yatakta yatmadım. Hem de kâfirlerle yatmağa niyetim de yok... Esasen hiçbiri bana pek bakmıyor ya, onların gözü hep bizim Miçi (yani Macide), Mili (yani Meliha) gibi kibar sosyetenin dil bilir sarı saçlı kızlarında... Fakat ben..." (s. 11-12).

Ayşe tahminini iyi yapmıştır. Sadece Ali Bey değil, diğer öğretmenler de bu hikâyenin tesirinde kalırlar? Ali Bey açıktan açığa ağlar. "Sülüklü komşularına, bilhassa Ayşe Balkar gibi necip kızlara yardım edebilmek için o sene yaptıracağı kostüm, palto, gibi pek de ihtiyacı olmayan bazı şeylerden vaz bile geçti. Yalnız sigarayı bırakmamak şartıyla muhtaçlara yardım için, servetini bırakacak müesseseler düşündü" (s. 13). Ali Bey Ayşe'nin babasına karşı duyduğu rikkatle ona elli paket sigara gönderir. Ayşe ise, hocasına teşekkür eder, fakat sigaraları tekrar babasına götürmek, onu tekrar sigaraya alıştırmaktır, kaldırıp atmak "modern, pratik bir kıza" yakışmaz. Ayşe sigaraları bir tütüncüye satar, bunu hocasına söylemez, "yüzüne bakmaktan hakikat utanarak, babasının minnetlerini kısık bir sesle sunarken, babam bilhassa Şişli tarafında tanıdığınız ailelerin birinde bana bir ders bulmanızı çok rica ediyor" diye fısıldar (s. 14).

İşte bu olaydan sonra Ayşe, Şişli tarafını ve o tarafın sakinlerini tanır. Şişli tarafı zenginlerin oturduğu semttir. Bu semtte iki tür zengin vardır.

1. Eski, zengin, kibar aileler. Bunlarda zenginlik, para ihtiyaçlarını gidermek için bir vasıtadır. Onlar ahlâklı, kültürlü, cemiyet içinde söz sahibidirler. Mutlaka bir yabancı dil bilirler. Batı kültürüne aşinadırlar. Mutlaka bir eser yazma sevdasındadırlar. Günlük hayatın eğlencelerine katılır, kumar oynar, gece kulüplerine giderlerse de hiçbir zaman basitleşmezler. Bolluk ailesi bu gruptandır. Ali Bey de zaman zaman onlara katılır.

2. Halkın "ikibinler" dediği, çoğu şüpheli bir şekilde para kazanmış olanlar. Çeşitli sosyal tabakalardan çıkmış olsalar da, hepsinde esas olan zenginlik, gösteriş merakı, köksüzlük ve ahlâksızlıktır. Bunlar için tahsil, kültür v.s. gibi aslında müsbet olan değerler bile bir gösteriş vasıtasıdır. Bu yeni zenginlerin eski günlerini bilen fakir akrabala-

ları vardır. Onların "içi hasetten yanar tutuşur" ve "her yerde onların israf ve sefaletleri hakkında mübalağalı haberler yayarlar" (s. 15). Bunların zenginleşmelerinde ayrıca siyasî nüfuz arandığı için bunlara "haklı haksız bir de siyasî kudret" izafet edilir. Halide Edib bunların okuldaki çocuklarının çoğunu "Abdülhamit devrinin asilzade küçük beyleri"ne benzetir. "Birçoğu şişman, şaşkın, yaşlarıyla münasip olmayan iptilalara dûçar olmuş yarı hasta mahlukattır" (s. 16).

Memuriyet meselesinde nüfuzlu olmaları kendi şirketlerinde çalıştırdıklarına inhisar eder. Bu firmalarda çoğu zaman akrabaları çalışır. "Karaborsa davalarında ise, bunların nüfuzları sıfırdan aşağıdır". Türedi zenginler "siyasî dayıları"nı sık sık değiştirirler. "Evlerinde, üstüne tek bir satır yazı yazmadıkları mükellef yazı masalarının karşısında, resmi asılı nüfuz sahibi bir siyasî dayının bir gün birdenbire resminin kalktığı görülür. Çünkü bugün karşısında göbek attıkları hâmilerinin yıldızı söner sönmez, duvardaki resmi de, yere düşer, birkaç gün sonra yeni sivrilen bir mevki sahibinin portresi duvara asılır" (s. 16).

Bu iki binler lakabı nereden çıkmıştır[6]? "Bazılarına göre, güya İngiltere'de ve Fransa'da servet ve siyasî vaziyetlerine dayanarak, memleketin idaresinde rol oynayan 'iki yüzler', gene aynı vaziyetlerinden dolayı Amerika'da bir 'dört yüzler', olduğunu işiten College veyahut High School'a giden bir milyonerzâde, kendi babasında da böyle bir kudret vehmederek, biz iki yüzlerdeniz demiş ve bütün milyonerzâdeler arasında bu lakap taammüm etmiş. Bundan sonra da bunların parasıyla, –kısmen propaganda maksadıyla– bir düziye bir mecmua çıkaran bir gazeteci özentisi, romantik bir hisse kapılarak, bizdeki milyonerlerin sayısı her yerden fazla olması lâzım gelir diye bu iki yüzleri iki bine çıkarıvermiştir. Tabiî bu iki binler tabiriyle gazeteci, Garp'ın demokrat milletleri arasındaki zenginlerin mevkiini halka tanıtmak istemiş. Bilhassa demokrat cephe, savaş alanında bir eğlence ve alay konusu olmaktan çıkıp, bir hayret konusu olacak vaziyete girdikten sonra, milyoner sayısı en çok olan memleketin en kudretli olacağını umumî efkâra anlatmak için bu iki binler tabirini moda yapmışlardır" (s. 16-17).

Bu sınıfın tek değer ölçüsü paradır, hattâ, bazı münakaşalarda para "parra şeklinde telâffuz edilir, münakaşanın şiddetine göre, (r)lerin sayısı artar (s. 18).

Bu sınıftan ön planda gelen şahıs Samet Şaşırtmaç'tır. Cemiyette Aygır adıyla tanınan ve her türlü sefih zevklerin bir sembolü olan bu adam, yaratılış bakımından ahlâksız ve kötüdür. Daha çocukluğundan itibaren hayvanlara zulmederek, okuldaki arkadaşlarının korku ve nefretlerini uyandıran Samet, dürüst bir mutasarrıf çocuğudur. Bu çocuk kendisini sevdiremeyince, korkutmayı denemiş, buna "biraz anormal bir cinsî insiyak" karışınca, ortaya çıkan durum, babasının Bolu'dan ayrılmasına ve

[6] Halide Edib, nefret ettiği bu köksüz zenginler hakkında daha 1937'den itibaren yazılar yazar: "Arka Sokak", *Yedigün*, nu. 251, 29 Birinci Kânun 1937. Bu yazısında Halide Edib, çeşitli Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da nüfuzlu zenginlere verilen adlardan bahsettiği gibi, birçok yazılarında da onların inanılmaz israflarını anlatır. O bu tip gösterişten hiç hoşlanmaz. *Yedigün, Akşam ve Yeni İstanbul*'daki yazılarının çoğunda bu fikirlerinden bahsetmiştir. Makalelerin sayısı çok olduğu için burada ayrıca zikredilmeyecektir.

üç ay sonra da ölmesine sebep olmuştur (s. 212). Babasının ölümü üzerine annesi, oğluna bir özel okuldan bir diploma temin etmiştir. Samet aralarına karıştığı "eski mütereddi ailelere mensup, ipsiz sapsız gençler"le arkadaşlık ederek anlaşılmaz yollarla para kazanır. Bu usuller, afyon, beyaz esir ticaretinden şantaja kadar değişir.

Ancak "Kumkapı meyhanelerinin parlak boyunbağlı, fesi bir tarafa eğilmiş, kunduraları ve üstü başı gösterişli genç kabadayısı ile", "Park Oteli'nin camından İstanbul'un panoramasını seyreden kalantor karaborsa kralı" arasındaki fark ve değişme, "Samet'in maddî ve manevî metalarının derece derece fiyatını çıkardığı muazzam bir pazarın dekor ve zemininden veyahut piyasa vaziyetlerinden başka bir şey değildir. Bu adam için harpler, ihtilâller, inkılâplar, iç ve dış durumları, satışında ve kazancında fiyat ayarlamadan başka bir şey telakki edilmemişti. Her melânetin ve gılzetin her hangi gaycye erişmek için mübah olduğuna inanması, en küçük bir vicdan azabı geçirmemesi sayesinde bakın nereden nereye sıçramıştı" (s. 213).

Bu korkunç adamın Bolulu bir köy imamının kızı ve kendi evlerinde yetişmiş bir evlâtlık olan karısı Emine'ye bağlılığı, şaşırtıcıdır. Samet'in annesi ve babası ona "bedbaht çiftin hakiki evlâdı" olmuş olan Emine, Samet'i de "insaniyet denen kütleye bağlayan tek canlı ve müşterek rabıta"dır (s. 214).

Şaşırtmaç'ın kızı Zeynep de tamamen annesine benzer. Şaşırtmaç'ın karısının telaffuzu ve davranışlarıyla alay eden iki binler sınıfı, onu aralarına almak zorunda kalmışlardır. Emine, Refahpalas'ta otursa da "kendi hususî hayatını, âdetlerini muhafaza eder". Bu davranışı da Samet'i karısına bağlar. Kocasının hovardalıklarına, kadınlara göre "vurdum duymazlığından", erkeklere göre "iradesinin kuvvetinden dolayı" hiç aldırmaz. Emine evinde, kendi odasında kendi dostlarıyla oturur, namazını kılar, köyüne hayrat yaptırır. Evinde tıpkı Ali Bey gibi onun da bir "halvet"i vardır. "Anadolu'dan getirdiği ruhun mahrem köşesi, buraya hep Anadolu hasreti çekebilen Anadolulu dostlar alınır" (s. 208).

İki binlerin ikincisi Uzman Safi-Türk ve ailesidir. Orada da müsbet tip Uzman'ın Amerika'da tahsil yapmış olan yeğeni Burhan Körbalta'dır.

Ayşe bu muhitleri, Ali Bey'in tavassutuyla mühendis Süleyman Bolluk'un kızları Melike ve Müfide'ye ders vermeye başladıktan sonra tanır. Melike ve Müfide on beş ve on yedi yaşında Dame de Sion öğrencileridir. İngilizce konuşurlar. Fransızcayı su gibi bilirler. Ayşe onların kitap bilgilerinden ürker, fakat "ikisi de dünyadan bihaber" dirler (s. 21-22). Ayşe oturduğu Cerrahpaşa semtindeki sokak çocuklarının hayat bilgisini, bir sene boyunca bu kızlara öğretebileceklerini düşünür. Ayşe onlara eski harfleri ve *Kur'an* okumasını öğretir. Ayşe bu bilgilerin kızlara neden öğretildiğini pek anlamaz. Acaba iki binler arasındaki günün modasına mı uyuyorlar diye düşünen Ayşe gerçeği öğrenir: "Mamafih Bolluk'ların kendi ağızlarında öğrendiğime göre, bunları ne modadır, ne de çocuklar mutlak namaz kılsınlar diye öğretiyorlarmış. Babalarına, bilhassa annelerine, sörlerin kendi aralarında dualarına kilisclerine karşı hakiki bir heyecan duyduklarını ihsas etmişler, hattâ bu koskoca kızlar odalarında kilise

duaları bile okumağa kalkışmışlar. İşte bu, Bolluk'ları ürkütmüş, kiliseye karşı camii, Latince duaya karşı Arapça duayı çıkarmakla çocuklarını Hıristiyan olmak ihtimalinden uzaklaştırmışlar. Bizim Ali Bey "dinin bıraktığı boşluğu mutlak doldurmak lâzım"diyor. Hangi boşluk? Bereket versin, babam bu şeyleri bana küçükken öğrettı. O vakit bile lüzumsuz bu köhne, bu para etmeyen, üstelik de insana mürteci damgası vurduran bu şeyleri homurdana homurdana öğrenmiştim. Meğer bunlar insana bir gün gelince ayda elli lira aylık, haftada bir gün kaloriferli bir apartımanın misafir yatak odasında yatmak, beyaz ceketli bir erkek hizmetçinin hizmet ettiği Bolluk'ların sofrasında, nefis yemekler temin edebiliyormuş" (s. 22).

Ayşe, bir iki yerde daha bu tip iş bulsa, "yaşadım demek"tir diye düşünür. Kızlara okuttuğu ikinci ders ise Divan edebiyatıdır. Onu da babasının merakı sayesinde öğrenmiştir. Takıldığı yerleri Ali Bey açıklamaktadır. Fakat Ayşe bunları sevmez. "Çünkü bütün bunlar bizim tarafta, bilhassa gençler arasında yıllar var ki, sefaletle, sıkıntı ile nefsine hükmetmek tabir ettikleri zihniyetle beraber kaybolan şeyler. Bence evvela vücudu ve nefsi doyurmalı, sonra ruh denilen şeyi. Annem bile bazen aç ayı oynamaz der durur" (s. 22-23).

Bolluk'lar kızlarına ayrıca ut ve kemençe dersi de aldırmaktadırlar. Ayşe bunu da aslında lüzumsuz bulmakla beraber, "neme lâzım, ut hocaları da geçinecek" der

Mühendis Süleyman Bolluk ve karısı bir zaman İngiltere'de kalmışlardır, ikisi de İngilizce bilir. Süleyman Bolluk "nerede mühim bir şey yapılacak olsa planını" hazırlar, evinde iken bütün gün çalışma odasına kapanıp çalışır. Burası iki binlerin gösterişli çalışma odalarına mukabil, gösterişsiz, ihtiyaca göre döşenmiş bir yerdir: "Çalışma odası, önünden geçerken şöyle bir gözüm ilişti. Adi tahtadan koskoca bir masa, üstüne kâğıtlar yaymış, bir şeyler ölçüyor, çiziyordu. Akşamları yemeğe kadife bir ceket, siyah papiyon boyunbağla iner, hiç kendi işinden bahsetmez" (s. 24). Bolluk, boş zamanlarında Ali Bey'le edebiyat hakkında konuşmayı sever.

"Bayan Bchire her akşam, uzun bir tuvaletle sofraya geliyor, yemekten sonra bir el işi yapıyor, arada bir sigara yakıyor, bazen de söze karışıyor. Resim gibi güzel ve alımlı bir kadın. Fakat kocasının erkek arkadaşlarına hiç kırıtmıyor. Bilhassa bayanın İngiliz edebiyatına merakı var, buraya geleli çok istifade ediyorum, bana bir hayli yeni kitap verdi. İngilizcem ilerliyor."

"Anladığıma göre, çocuklara dinî terbiye vermelerinin bir sebebi de İngiliz harsının tesiri imiş, çünkü İngiliz çocukları adeta *İncil*'i hatmederlermiş" (s. 24).

Ayşe'nin bu münasebetle Avrupaîlik anlayışı belirtilir: "Bu kadar Avrupalı görünen bu çiftin bu tarafını bir türlü anlamıyorum. Çünkü biz Avrupa deyince Allah'sız, dinsiz milletlerin oturduğu bir yer tasavvur ederiz. Arada bir acaba bu kadın çocuklarını protestan mı yapacak diye düşünmedim değil, çünkü biz modern gençler, dinin her hangisinden ürkeriz. Fakat *Kur'an*'lı, namazlı protestanlık olamayacağını düşününce şüphem geçti. Herhalde çocukların babası Dame de Sion'de katolik

tesiri altına girmesinler diye, anaları da İngilizce hocası matmazelden protestanlık öğrenmesinler diye çocuklara *Kur'an,* ilmihal filan öğretmeğe kalkıyorlar. İtiraf ederim ki, bana bunlar çok köhne şeyler geliyor, çok şükür biz softaları kaldırdık, şimdi sarıksız softalar mı çıkaracağız? Bir de hatırıma gelen şey şu oldu: "Acaba İngilizler harbi kazandı diye mi, bu milletin yalnız dilini ve modern taraflarını değil, bu gibi zamanımızın aklına sığmayan taraflarını taklit ediyorlar? Acaba bu aile de öteki zengin ailelerin birçoğu gibi Almanların âdetlerini taklit ettiler mi? Hitler'e tapınmağı moda saydılar mı?" (s. 24-25)?

Halbuki kızlarının söylediğine göre, Almanca bilen ve zaman zaman Hitler öncesi Almanya'dan bahseden Bolluk, "Hitler Almanya'sına yarı haşlama, edebiyatlarına eski destanların hortlaması, medeniyetlerine şöför, pilot medeniyeti dermiş" (s. 25).

Ayşe'nin medeniyet, zenginlik, kültür hakkındaki sathî hükümleri, bu çevreyi yakından tanıdıkça değişecektir.

Bolluk'lar Ayşe'ye kibar âleminin nasıl eğlendirdiğini de gösterirler, Şaş-Bal pavyonuna onu da götürürler. Bu Ayşe'nin ilk defa bir eğlence yerine gidişidir. Bu pavyonda İstanbul tarafından "sıçraya sıçraya" Beyoğlu tarafına geçenler çoğunluktadır. Bu pavyonda her çeşit ve her kıyafette fraklı, smokinli zenginlerin yanı sıra, "üstleri başları bizim Aksaray manavları ve bakkallarından pek farklı" olmayan "fakat hepsinin masasının üstü içki ve yemişle dolu" olan "taşra zenginleri" vardır (s. 28).

"Taşra zenginleri"nin "kıymet ölçüleri" İstanbullu zenginlerinkine uymaz. Onlar "bez parçasına para vermezler. Altın ve elmas alırlar, şimdi de emlâk almağa" başlamışlardır (s. 29).

Bu romanda umumî olarak anlatılan "taşra zenginleri"nden biri *Âkile Hanım Sokağı*'nda iş ve aile münasebetleri bakımından işlenir.

Pavyondaki saz, içine yeni unsurlar katılmış alaturka bir takımdır. Ayşe'nin ağzından Halide Edib, onları rufaî tekkesinde zikreden dervişlere, Amerika'daki zenci cezbesine benzetir. Bu benzetmeler *Zeyno'nun Oğlu* ve *Tatarcık*'ta bulunduğu gibi *Âkile Hanım Sokağı*'nda da tekrarlanır.

Pavyondaki müşteriler arasında en adi görüneni, yaşına hiç uymayan taşkınlıklar yapan, durmadan içki içen, yüksek sesle şarkılar söyleyip konuşan Üftade Hanım'dır. İsmiyle müsemma olan Üftade Hanım, bu âlemin ahlâk düşüşünün somut bir örneğini teşkil eder. Halide Edib'in daha önceki eserlerinde, böylesine düşmüş kadın yoktur. Yazar daha önceki romanlarında, ihtirasları ve aşk anlayışları bakımından cemiyet dışına itilenlere karşı bile müsamahalı davranmıştır.

Bolluk'ların masasına gelen gazeteci Tınğır vasıtasıyla, bütün bu insanların geçmişleri, kirli çamaşırları ortaya serilir (s. 35-36). Bu pavyon ve Tınğır'ın anlattıkları Ayşe'de "maddî mi manevî mi olduğunu kestiremediği bir bulantı" yaratır (s. 37). Gazeteci, fıkra yazarı "Firuzan Tınğır, Şark'ta nisbeten az, fakat Garp'ta bilhassa Amerika'da çok tesadüf edilen bir gazeteci örneği"dir. "Mizaç itibariyle hiçbir parti

çerçevesine giremeyen, bir mesele hakkında hakikati anladığı ve gördüğü gibi yazan bir kalem şövalyesi"dir ve Ayşe onu kendisine yakın bulur. Tınğır, Haykır gazetesine yazmaktadır. Ancak iki binler aleyhine yazdıkları hoşa gitmediğinden Uzman Safi-Türk çevresinde kendisinden "Tınğır Yoldaş" diye bahsedilir. (s. 186). Evlidir, fakat karısından boşanmayı ciddi olarak düşünmektedir.

Gazeteci tipi Halide Edib'in birçok romanlarında yer alır. *Yeni Turan*'daki Asım kalemini polemiğin emrine vermiş, tek taraflı angaje bir yazardır. *Son Eseri*'nde romantik bir hikâyeci hüviyetinde görünen gazeteci, *Sonsuz Panayır* ve *Hayat Parçaları*'nda cemiyeti didik didik eden bir çeşit hakikat havarisi olarak ortaya çıkar.

Bu cemiyette bazı kimselere "bayan", "bay", bazılarına ise "bey", ve "hanım"diye hitap edilir. Sadece bu iki kelimenin kullanılış şekli bile yazarın kahramanlarına karşı aldığı tavrı ifşa ederken toplumdaki değişmenin, eleştirinin bir boyutunu verir.

Bu pavyon tasvirleri, yeni zenginlerin kumarbazlıkları, giyimleri ve dedikoduları romanda hayli yer kaplar. Zira Ayşe buralara Bolluk'lar vasıtasıyla gider ve gördüklerini ilerde yazacağı kitabı için kaydeder.

Ayşe'nin ilgisini çekenlerden biri de hariciyeci Nihat Sertman'ın evlendiği Safinaz adlı bir kadındır. Ayşe erkeklerin neden ona bu kadar önem verdiklerini anlayamaz: "Islak karga gibi bir şey, sıska mı sıska, bizim semtin karnı doymayan, sırtı ısınmayan fukara memur kızlarından pek farklı değil" (s. 53). Safinaz'ın sakin, yumuşak hâlini de hiç beğenmez. "İnsan kendini saydırmak isterse bunları hiçe saymalı, hattâ biraz da küstah olmalı" (s. 52). Fakat bu küçük, güzel, mahçup kadın bütün erkeklerin ve kadınların hayranlığını kazanır. Sadece Firuzan Tınğır onu çirkin bir partide gördüğü için yüz vermez. Karaborsa kralı Bay Şaşırtmaç'ın Safinaz'da gözü vardır. Safinaz ise ondan tiksinir ve bir dans esnasında da Şaşırtmaç'ı tokatlar. Şaşırtmaç kirli işlerine âlet ettiği Nihat Sertman'ın babası eski komiserden faydalanır. Safinaz'ı bu korkunç adamdan, kocasının kıskançlığı ile Şaşırtmaç'ın karısı Emine korur.

Safinaz ile Ayşe birbirlerinin bir bakıma eşidirler. Nasıl ki, daha önce Handan ile Kaya arasında bir benzerlik kurulmuşsa, burada da aynı usule baş vurulmuştur. Fizikî yapıları itibariyle de birinin esmer, diğerinin sarışın olması dışında birbirlerine benzeyen, fakat biri zarif, nazik, yumuşak, dış hayata karşı mukavemeti olmayan, diğeri egoist, ne yaptığını bilen, iradeli ve çevresinde kendisini koruyanlar bulunan iki genç kız tipi çizen Halide Edib, her ikisini de farklı sebeplerden cemiyet için gerekli bulur.

Ayşe'nin zengin sınıfından gördüğü ikinci ev, Safi-Türk'ün evidir.

"Uzman, son katta, dört daireyi birleştirerek kendi keyfine göre, Amerikalı milyonerlere yaraşacak zengin ve muazzam bir daire yapmıştı. Umumî efkâra göre bu daire iki binlerin hepsini cebinden çıkaracak kadar zengin olan Şaşırtmaç'ın apartıman dairesinden bin defa daha lüks bir yerdi" (s. 171).

Ayrıntılarıyla tasvir edilen bu kata asansörle çıkılır. Hizmetçi kadın beyaz önlüklü, beyaz başlıklı, garson smokinlidir. Apartımanın pencerelerinden İstanbul tepe-

den seyredilir. Salonda birçok kumar masası vardır. Çeşitli tipler arasında kâğıt oynayan Şaşırtmaç'ın karısı Emine de bulunmaktadır. Ancak onun için, "talihin kendini içine attığı bu parlak âlem", bir çeşit "mutfaktan başka bir şey değildi" (s. 172-173). "Garip olan şey, bu son moda lüks salonda, bir nice genç ve yaşlı bayanlar arasında, hususi bir şahsiyete sahip görünen, bir bu alay edilen kadın vardı. Ötekilerin hepsi camekânda, camekâna ait tavırlarını, vaziyetlerini birer robot gibi muhafaza ediyorlardı" (s.173).

Bu evde, hayli komik bir mizansenle ruh çağrılır (s. 180-181), kumar oynanır ve dedikodu yapılır.

Uzman'ın karısı Lâle bir kazasker kızıdır. "Kazaskerin resminin karşısında duvara asılmış duran, kadife kostümlü hanımefendinin alagarson kesilmiş saçları, bu aile kadınlarının zamanının en ileri alafrangalığına ayak uydurmalarının nesilden nesle geçmiş bir anane olduğunu gösteriyordu" (s. 201).

Ayşe bu taklitçi, suni muhitte adeta kapışılan bir meta hâlini alır. Önce Safi-Türk'ün Tramara şirketinde Türkçe yazışmayı idare etmek üzere işe başlar. Liseyi hemen bırakır, imtihanlara dışardan girecektir. İlerde İngilizce öğrendiği zaman, şirketteki İngilizce muhaberatı da idare edecektir. Modaya uyarak kızlarına din dersleri, eski edebiyat dersleri aldırmak isteyen Lâle'nin arzusuna uyarak kızlarına ders verecek ve ailece Uzmanpalas'ın bodrum katına taşınacaklardır.

Safi-Türkler'in kızları İngiliz mektebine giderler ve bir Alman kadından da Fransızca öğrenirler (s. 201). Şermin ve Nermin adlı bu çocuklar şımarık mahluklardır ve Bolluk'ların çocuklarıyla tam bir tezat teşkil ederler. "Ana ıstırabı"nı Anna Astabi" diye telaffuz ederek Batılı görünmeğe çalışan bu kızlarla, Tıngır alay eder (s. 246).

Ayşe'nin bu işlere ve bu muhitlere girmesinden kendisini sorumlu bilen Ali Bey, İstanbul'un birbirinden çok farklı ve karışık çevreleri arasında bir köprü kurar. Sükûnetiyle itimat uyandıran ve her şeye bir çare bulan Ali Bey, Galatasaray ve Sorbonne'da okumuş olmasına rağmen, bir tarafının Şarklı olduğunu bilir. Ali Bey, kendisini Mandel adlı Avrupalı bir arkadaşı ile mukayese eder. "Meselâ bu yerde Mandel otursa sokağı temizletmek için mutlak belediye ile mücadeleye girer, teferruattan sayılan bir sürü medenî vazifelerini hiç ihmal etmezdi. Garp'i Garp yapan, sırf bu büyük ve günlük hakların zamanında aranması, hiçbir zahmetten çekinilmemesi olduğunu Ali Bey bilmez değildi" (s. 69).

Ali Bey, Ayşe'ye yardım ederken de onunla açıkça yeni girdiği çevredeki sıkıntılar üzerinde konuşmaz. Hele hadiselerin akışı karşısında, Ali Bey sadece işlerini yoluna koymak için Ayşe'ye yardım etmek zorunda kalır. Ayşe kesin olarak sefaletten kurtulmağa kararlıdır. Zaman zaman mütereddit gördüğü Ali Bey'i de kandırmasını bilir. Uzmanpalas'ın bodrum katına geçmelerine anne ve babasının ne diyeceklerini sorması üzerine Ayşe'nin Ali Bey'e verdiği cevap, yardımsever Ali Bey'i düşündürür: "Bu realist, bu hiçbir fırsatı kaçırmayan kız, sonra o eski biçim, fedakârlıkta daima ileri giden ana-baba". Fakat Ayşe'nin bir kısım sözleri de Ali Bey'in yumu-

şak kalbini titretir: "Bizim evde soğukta çalışmak nasıl bir eziyettir, bilseniz. Kaloriferli apartıman, yüksek maaş. Bunlar yalnız bana rahat çalışmak imkânını vermekle kalmayacak hocam. Babamın öksürüğü geçecek, annemin romatizması geçecek, kuyudan su çekmek, tahta silmek, her şeyin ucuzunu bulmak için pazarlarda dolaşmaktan kurtulacak" (s. 159).

Uzman Safi-Türk, Ayşe'yi işe alırken, "şirketin öteki gösterişli, boyalı, son moda daktilo kızlarına nazaran buna modern denemezdi. Fakat eski biçim de değil", "bunun da bir nevi modern kadın olduğuna hiç şüphe yok"diye düşünür (s. 165).

Safinaz, Ayşe'yi bu yerde çalışan eski nişanlısı Nihat hakkında ikaz eder. Safinaz, annesini küçük yaşta kaybetmiş, büyükbabasının yanında yetişmiş, İngilizce, Fransızca ve eski harfleri öğrenmiştir. Fakat kumarbaz olan babası, ondan kalan mirası bitirmiş, sabık komiserle kirli işlere girmiştir. Safinaz'ın babası ile geçirdiği günler korkur çtur. Bir medrese odasında sürünmüşlerdir. Fakat Safinaz kocasıyla da mesut değildir. Ancak onu bir kurtarıcı olarak görür. Ayşe'yi iş hayatında kendisini koruması için ikaz eder. Safinaz'ın iş tecrübesi hayli hazin olmuştur. Mamafih, Safinaz Ayşe'nin iradesini kuvvetli bulur: "İradeniz demir gibi, sonra, sonra size şantaj yapamazlar"(s. 193).

Ayşe, işine bu hazırlıklar ve ikazlarla başlar. İki binlerin çevresi, duyduğu dedikodular, Ayşe için yepyeni bir. "Henüz iki binlerin hayat gösterilerini, kapının dışında seyreder bir vaziyetteydi. Gerçi bu hayat baştan başa, bir sırça saray içinde, herkesin gözünün önünde geçiyor, fakat bunlar, sırça sarayların sırça olmayan temellerine, yeraltı mahzenlerine temas ediyorlardı" (s. 200).

Şaşırtmaç da bu firmada büyük hissesi olduğu için, karısının isteği ile kızına eski harfleri öğretmek üzere Ayşe'yi tutar. Ayşe için bu, biraz daha fazla para demektir. Halbuki Bolluk'lar bir ihtiyaç, Safi-Türk'ler sadece gösteriş (s. 233), Şaşırtmaç'ın gösterişsiz, Fen Fakültesi öğrencisi kızı ise, öğrenimde dengeyi temin ve ilerde annesinin ruhuna Yasin okuyabilmek için, Ayşe'yi tutarlar. Şaşırtmaç'ın kızı Zeynep, annesinin müsbet taraflarını almış bir genç kızdır. Odası gösterişsiz, hattâ fakirânedir. Orada üniversiteli arkadaşları hattâ bazı hocalarıyla toplanırlar. "Edebiyat merakının kısmen kendi harsının köklerini tanımak arzusundan, kısmen de, sırf mücerret ve müsbet ilimlere saplanmanın hayattan uzaklaştıran anormal bir zihniyet yaratmasından korktuğundan dolayı hâsıl olduğunu anlattı. Ecnebi bir profesörünün bu hususta bilhassa kendisini edebiyatta sevkettiğini, matematikle meşgul olan bu profesörün "çıldırmak" tehlikesine karşı şiir okuduğunu gülerek anlattı. Eski harfleri öğrenmek arzusunda annesi âmil olmuştu. Ayşe'nin kendisindeki bu arzunun sırf bir modaya uymak olduğuna inanmasını istemiyordu. Güzel olmayan yüzünü tatlı bir tebessüm kapladı. 'Annem öldüğü zaman, kızının mutlak eski harflerle ruhuna (Yasin) okumasını ister' diyordu" (s. 206-207). Zeynep, evde yapılan toplantılara katılmaz. O, sadece kendi arkadaşlarına ve üniversite muhitine bağlanmıştır (s. 229).

Ayşe, içine girdikten sonra bu muhitin, hiç de dıştan göründüğü gibi olmadığını anlar. Hele onun kendi ailesinden sonra Bolluk ailesi ile tanışmış ve onların Batı

hakkındaki fikirlerini öğrenmiş olması kanaatlerini sarsar. Keza, Şaşırtmaç'ın karısı ve kızının halvetlerini de gördüğü zaman, uzaktan tasavvur ettiği medeniyet ve Avrupalılık fikirleri iyice sarsılır.

"Eğer Ayşe, Emine'yi Safi-Türk'lerin evinde görmemiş ve onun şahsına karşı minnet ve dostluk hissetmemiş olsaydı, o da bu yeri zevksizliğin, medeniyetsizliğin bir alâmeti telakki edecekti, fakat şimdi bu oda, bambaşka bir mâna kesbetmişti. Şuurunun altına şimdiye kadar yerleşmiş ve tasnif edilmiş olan kıymetler yer değiştiriyor, birbirine karışıyordu. Bu kıymetlerin hepsi Ayşe'nin hayatında zamanla tekrar gözden geçirilecek, hangilerinin nisbî ve geçici, hangilerinin değişmez ve daimî olduğu kavranacak, yeni hükümler, yeni ölçüler meydana çıkacaktı. Fakat bu ilerideki hükümlerin hiçbiri artık mantığa dayanamazdı. Bu ölçüler kim bilir ne kadar uzun tecrübelerden sonra elde edilecekti" (s. 208).

"Mamafih, Ayşe daha çayını, sigara dumanları arasında içerken, Emine hattâ Safinaz kendi kendileriyle biraz alay eder gibi geçmişlerinden bahsederlerken, kafasının içinde bu yeni hükümler ve ölçülerin başlangıcını hissediyordu. Meselâ Emine, odadaki eşyanın rahmetli kaynanasından kaldığını, kendisinin vaktiyle Şaşırtmaç ailesinin yanında evlâtlık olduğunu söylerken, gene Lâle Safi-Türk'ün kendisinden, 'o ahiretlik bayan' diye bahsedişiyle alay ederken Ayşe'nin kafasında "ahiretlik", "evlatlık" mefhumlarına yüksekten bakan ölçü sarsılıyordu. Safinaz vali mütekaidi babasıyla medrese odasında yaşadıkları zamana ait, bilhassa oralara düşmüş, vaktiyle görmüş, geçirmiş adamlara ait hikâyeler anlatırken, Ayşe artık Cerrahpaşa'daki evinden ve orada geçirdikleri yoksulluk günlerinden, hattâ babasının kıyafetinden utanmak hissinin kaybolduğunu seziyordu. Halbuki, bunlardan Bayan Safi-Türk'e bahsetmek değil, onun yüksekten bakan gözlerinin Ayşe'nin evini görmesi ihtimali birkaç gün evvel, bir korkulu rüyadan başka bir şey olamazdı".

"Demek realiteler, görüş zaviyesine, muhitin tesir ve tazyikine göre bambaşka şekillere ve renklere giriyordu. Sırça sarayların şeffaf duvarlarından görünmeyen ruh yuvaları, halvetleri olduğuna kim inanabilirdi? Halbuki oranın meskûnları arasında bile dilediğin gibi, kendi hayat köklerine bağlı yaşayabilecek cesarette insanlar vardı" (s. 209).

Romanın ideal tipi olacak Ayşe'deki ilk olumlu değişmeleri ortaya koyması bakımından, eserin bu araştırma açısından bu, en önemli parçalarından biridir.

Romanda Amerika ile Türkiye arasında bir köprü teşkil eden Burhan ise kendisini "kıymet ölçülerini yeniden ayarlayacak" bir nesle mensup sayar. Evlenme gibi çok ferdî bir meselede dayısının müdahalesini asla dinlemez. Dayısının ahlâksızlık ve paradan ibaret olan yeni medeniyet anlayışından nefret eder (s. 310). Halide Edib'in daha önceki romanlarında bu gencin izini bulmak mümkündür. *Seviye Talip*'te Seviye'nin evlilikle ilgili, toplumun umumî kanaatine uymayan davranışını savunan Numan, *Kalp Ağrısı* ve *Zeyno'nun Oğlu* romanlarındaki Doktor Safvet, bir ba-

kıma Burhan'ın öncüleridir. Batı'yı ve kendimizi çok iyi tanıyan Safvet ile Burhan'ın objektif tutumları, yeni çevrelere intibak kabiliyetleri, safiyet ve sadakatleri, aralarındaki benzer noktalardır.

Burhan'ın şahsiyetini göstermesi bakımından, romanda bu araştırmanın konusuyla çok yakından ilgili bir bölüm vardır. Ali Bey'in evindeki haftalık "can sohbetleri"nden birinde başlayan Türk ve Batı musikisi hakkındaki konuşma, adeta müstakil bir makale hüviyetini taşır. Ali Bey'in "halvetim" dediği ve dostlarını ağırladığı bu odada Safi-Türk'ün bulunması, Ali Bey'in Ayşe'ye bir iş temin etmek için uğraşması sonucu olduğu kadar, Safi-Türk'ün aslında moda diye uymak istediği, eski kültürün bir temsilcisi sıfatıyla Ali Bey'e yaklaşmasına bağlıdır. Bu mecliste herkes, her şey hakkında konuşur. Galatasaray'ı bitirdikten sonra "kendini bütün zaman için mutaassıp bir Allah münkiri, bütün manevî ve ruhî kuvvetlerin ezelî düşmanı" sayan Uzman'da Hitler'in tesiriyle büyük bir değişiklik meydana gelmiş, "yarı pişmiş Hitler gençliğine aşılanmış olan Ortaçağ'ı geçen mistik, anormal ve iptidaî mu'dilelere, bu eski materyalist, on altı yaşında bir Alman genci kadar" bağlanır. Uzman, son zamanlarda da "kurnazlığın ilhamıyla şimdilik herhangi demokrattan fazla demokrat" görünür.

Dayısının, çok para getirecek bir meslek seçmediği için tahsisatını kestiği Burhan ise, Amerika'da tahsilini çalışarak tamamlamıştır. O da, kardeşi gibi maddiyata değer veren annesiyle uğraşmak zorundadır. Burhan olumlu özelliklerini dürüst bir âlim olan babasından almıştır (s. 139). Dayısının muhiti Burhan'a çok yabancı gelmekle beraber, onların apartımanlarında parasız oturdukları için, onun muhitine girmek ve onların Amerikan milyonerleri hakkındaki sorularına, veya "yeni danslar, 'okşama partileri' denilen ve Amerika'da on, on beş yıl evvel çok dedikoduyu mucip olan kadın-erkek toplantıları hakkında münasebetsiz ve yüzsüz suallerine" tahammül etmek zorunda kalır (s. 140). Halbuki, Ali Bey'in evinde, kendi evinde ve muhitinde gibidir.

Safi-Türk'ün alaturka Türk müziği aleyhinde konuşması üzerine başlayan münakaşaya, Burhan da karışır. Bu müdahale Uzman'ın hoşuna gitmez. Alaturkayı savunanlar ise "Amerika'dan yeni dönmüş milyoner yeğeninin, cazdan başka her mızıkayı yasak etmeği teklif etmesini" beklerler. Burhan, mantıkî bir şekilde, bu münakaşalarda her iki tarafın da yanlış esaslara dayandığını söyler. "Lehtekiler ve aleyhtekiler, hep siyasete dayanan bir mu'dilenin tesiri altında tezlerini müdafaa ediyorlar. Halbuki sanat ve fikir meselelerine günlük siyaset karışırsa, derhal propaganda havası yaratıyor. Herkes hakikati olduğu gibi değil kendi işine geldiği veya hissini tatmin ettiği şekilde görüyor" (s. 143). Aleyhte olan "alaturkanın köhne ve muzır olduğunu iddia eden taraf" ki bunun temsilcisi Uzman Safi-Türk, musikiden anlamaz. "Musikiden anlayanlarda da itiyatla hasıl olan bir zevk vardır. İnsan, anasının ağzından işittiği ninniyi, bazen gözyaşlarıyla dinler. Ne ise, benim babam hem Şark, hem de Garp musikisini severdi ve anlardı. Gerçi bu merakın saiki fizik etütlerine dayanırdı ama, Rauf Yekta merhumla yarım ses, çeyrek ses diye saatlerce konuştuklarını pek iyi hatırlarım.

Her ne ise babam iyi piyano çalardı, Bach ve Schubert'i bilhassa çok severdi. Fakat dayım bunları dinlerken uyuklardı. Mamafih babam Carmen'den veya Rigoletto'dan bir parça çalsa dayım gözlerini hemen açardı, çünkü bunlar Akdeniz'in yarattığı sanat güzellikleri arasına girer, çünkü bizim hars iklimimiz Akdeniz'dir. Hele babam tamburu alıp da Osman Pehlivan'dan bir parça çalsa, dayım hemen kahve ısmarlardı. Demek umumî mânada musikiden anlamaktan ziyade, kendi köklerine, ruh iklimine bağlı şeyleri, belki itiyat ve aşınalık sebebiyle severdi" (s. 143-144).

Klasiklere yapılan itiraza gelince, bunları dünyanın her yanında anlayanlar azdır, fakat "zevki terbiye ettiği" için bu parçalar daima çalınır. Bizde de klasik musikiden anlayan küçük zümre "zevkin terbiyesinde bir rol oynayabilir". Batı musikisini isteyenler bu musikiden anladıkları için değil "medenileşmek" için musiki lâzımdır diyenlere uymak için bu iddiayı ileri sürerler. Nitekim Batı musikisini savunan Safi-Türk, Paris'e gittiği zaman hiç klasik konser dinlememiştir. Ankara'da gittiği Konservatuvar konserlerinde uyumuştur. "Garp musikisine müptela görünüyorsunuz, çünkü böyle görünmek, aynı zamanda inkılâpçı görünmektir, zannediyorsunuz. Bir de, belki şuurunuzun altında menfaat davası da var. İşinizi yürütmek için samimi veya zâhirî alafrangacı siyasîlerin yardımına muhtaçsınız, fazla olarak, Avrupalılara Avrupaî görünmek için sizin olan her şeyden nefret eder görünmeği faydalıdır zannediyorsunuz" (s. 145).

Alaturkayı tutanlarınsa, saikleri zevkleridir ve samimidirler. Fakat ikinci saikleri diğerlerinin aynıdır, yani siyasî ve hissîdir. "Çünkü, bunlar alafranga taraftarlarının servet ve kudret sahibi olduklarına emindirler. Gerçi bu doğru değildir, fakat alaturkacılar buna inanır. Bunların şuurlarının altında bu sınıfa karşı gayz ve kin vardır. Onlara göre eti pahalı yemek, evsiz kalmak, kışın paltosuz gezmek, hulasa her mahrumiyet, hiç münasebeti olmadığı halde, Garp musikisini sevenlerin zihniyetinden doğmuştur. Bu zihniyete vurmak için pusudadırlar. İşte bu cepheden bakarsanız, bunlarca musikimizin köhneliği veya güzelliği bahis mevzuu değildir. Bir de aralarında müfrit milliyetçilerin bu dünyada her şeyin en güzelini yaptık iddiasını okşayan küçük bir zümre de vardır" (s. 145)

Burhan'ın istediği, "musikinin Garp'tan gelenini de Şark'tan gelenini de, siyaset karıştırmadan sevmek veya anlamağa" çalışmaktır (s. 146).

Türk musikisinde her şey vardır. O sadece inilti değildir. Kaldı ki, bir genç doktorun ifadesine göre, "klasik bestelerimizi biz tarihimizin en dinamik devirlerinde yaptık. Belki bu iniltiye, bu uyuşukluğa biraz ihtiyaç vardı. Dünyanın başına çoraplören imparatorluğun en azgın saldırışlarını, 'hey gaziler' gibi insanı ağlatan bir türküyü çağırarak yaptık. Belki bu hüzün, fazla kırıcı bir enerjiye karşı bir müsekkin ihtiyacından doğdu" (s. 147).

Zeybeklerde, türkülerde neşe hâkimdir, Karadeniz havaları en azından caz kadar insanı hoplatır. Burhan "Itrî'nin emsalsiz nağmelerinin bir gün dünya" tarafından kullanılacağına da kanidir (s. 147).

Milletler arasında kültür alış verişi lâzımdır ve bir tüccar, çeşitli dünya milletleriyle ticaret yaparken, nasıl milliyetini kaybetmezse, bir millet de kültür alış verişiyle özelliklerini kaybetmez. "Dünya ezelî bir alış veriş, bir işbirliği dünyası. Hepimizin birbirimizin metaına ihtiyacı var. Elimizdeki kıymetleri birleştirip insaniyet için er geç güzel bir dünya yaratmağa çalışıyoruz" (s. 148). Amerikan zencilerinin müziği sadece caz değildir orada da "esaret ve meşakkat günlerinin en yanık ilâhîlerinde", "ıstırap, tevekkül ve sabır" vardır (s. 148).

Bu musiki münakaşası, gençlerin söyledikleri neşeli ve hüzünlü şarkılarla biter (s. 150). Pencerenin önünden geçen bir sarhoş ise kendi türküsünü çağırır[7].

Alafranga görünen zenginler muhitinde her şey mübahtır. Bir patronun, yanında çalışan bir kıza sarkıntılık etmesi, arzularına kavuşamazsa işine son vermesi, akrabasının nişanlısı olan bir kıza göz dikmesi, işleri gerektirdiği zaman da her şeyi unutup, müşfik, yardımsever bir patron ve dayı pozuna bürünüp, yeğeni ile memurunu nişanlaması ve bunun için bütün memurlarını davet ederek, gösterişli bir tören yapması tabiîdir. Uzman Safi-Türk bu zümrenin en tipik örneğini teşkil eder. Onun Ayşe ve yeğeni Burhan ile olan münasebetlerinde oynadığı rol, tamamen çıkarlarına bağlıdır.

Romancının bu iki genci birbirine bağlaması ise bir aşktan ziyade mantığa dayanır. Ayşe gibi realist bir kızı, Burhan gibi bir idealist ile evlendirince, her ikisinin hayatlarında denge sağlanacaktır. Halide Edib, Doğu ve Batı çatışmasından bahsederken, daima ferdî hayatta ve sosyal yaşayışta dengenin kurulamayışını bir noksan olarak gösterir. Ayşe ile Burhan'ın evlenmeleri, daha önceki romanlarda görülen evlenmeleri hatırlatır. *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki Mazlume-Safvet, *Tatarcık*'taki Lâle-Recep beraberlikleri bunun tipik örnekleridir.

Şaşırtmaç'ın ahlâksızlıklarının ortaya çıkması, şirketteki menfaat gruplarının birbirleri üzerinde baskılarını arttırması sonucu, Safi-Türk de Anglo-Sakson grubuyla dürüst tüccarlarla işbirliği yapmak zoru da kalır. Halide Edib, eski Müslüman tüccarların dürüstlüğü ile bunlar arasında bir münasebet kurar (s. 312-313). Tınğır gibileri zengin düşmanı edenler, iki binlerin ölçüsüzlükleridir (s. 208). Romanda Ali Bey'in malî tarafını destekleyeceği, Süleyman Bolluk'un pratik tarafını idare edeceği, Haykır gazetesinden kovulan Firuzan Tınğır, Harward'da nazarî matematik ve ilim tarihi tahsil etmiş olmasına rağmen ancak bir muhasebecilik bulmuş olan Burhan ve benzeri ilim ve fikir adamlarının katılacağı ciddi bir klüp kurma ve dergi çıkarma tasavvuru, bir çeşit dürüst ve fikir hürriyetine sahip aydınların "o beldesi" olarak bu şahısları uzun uzadıya meşgul eder.

[7] Halide Edib'in musiki anlayışı büyük bir değişiklik geçirmiştir. İlk eserinde açıkça istiskal ettiği, "Ervah-ı Makamât" hikâyesinde fazla hüzünlü ve modası geçmiş bulduğu Türk musikisinin değerini yazar zamanla anlamış, onun çok çeşitli ruh hâllerini ve insanı ifade ettiğini farketmiştir. Hattâ daima özlediği Batı-Doğu musikilerinin sentezini "Kubbede Kalan Hoş Sada" hikâyesinde gerçekleştirir. Motifleri yerli, tekniği batılı olan yeni bir tarzı özler. Makalelerinde bu konu çok geniş olarak işlendiği için yazıların adları verilmeyecektir.

Bolluk, Safi-Türk ve Şaşırtmaç ailelerinin kızlarına ders verdiği gibi Tramara şirketinde de çalışan Ayşe'yi şirketin ahlâksız memuru Nihat Ok kıskanır ve günün birinde kendi yerini almasından endişelendiği için, eline fırsat geçtikçe onu ezmeye çalışır. Ayşe ise hem davranışlarıyla hem de kabiliyetiyle diğer memurların sevgisini kazanır (s. 234).

Ayşe'nin Uzmanpalas apartımanının bodrumuna taşınması, Ali Bey'in ifadesiyle "Sülüklü ve Taksim arasındaki yolu" birleştirir. "Behire Bolluk, Bolluk, Ali Bey, Firuzan Tıngır, Burhan Kör-Balta, Müfide, Melike, hattâ sosyetelerden kaçan Zeynep ve Şaşırtmaç ile karısı da orada idiler. Fakat Taksim gazinosundaki rezaleti çıkaran Aygır Şaşırtmaç'ın yerini, Emine'nin utangaç, çirkin fakat insanoğlu kocası almıştı" (s 236). O gece Uzman ve karısı da gelirler. Karısının meşhur olan kıskançlığına rağmen Uzman, Ayşe'ye sataşır. Ayşe "maskara edilen şey korkunç olamaz" ve "korkmayan insanlardan korkulur" (s. 249) düşüncesiyle Uzman'ın karşısında ezilmez.

Lâle'nin açgözlülüğüne ve görümcesiyle aralarında Cerrahpaşa'nın arka sokaklarında bile pek işitilmeyen kavgalara da apartımana geçtikten sonra şahit olan Ayşe, günlük hayatın zengin ve fakir semtlerde birbirine hayli benzediğini de anlamaya başlar.

Burhan, Ayşe ile ona delice âşık olduğu için değil, "el ele çalışabileceği hayatın kolay ve zor geçitlerini güvenle atlatabilecek bir arkadaş hayatı kurabileceği"ni düşündüğü için evlenmek ister, fakat hiç değilse Ayşe kadar para kazanmadan ona evlenme teklif etmez. Ayşe'ye İngilizce dersi verir, ondan Türkçe öğrenir. Burhan'ın annesinin Lâle Safi-Türk ile yaptığı kavgadan sonra Burhan geçici bir iş bulur. Aynı zamanda Burhan, Ayşe'nin eski evinin civarında bir yere taşınmak kararındadır. Tıngır, bu fikri "kızın yetiştiği havayı almak istiyor aptal, halbuki kız, o havadan kaçmak için nelere razı olmadı" (s. 263) diye karşılar.

Bu benzetme *Sinekli Bakkal* romanının kahramanları Rabia ile Peregrini münasebetini hatırlatır. Rabia ile Ayşe arasında bir benzerlik olduğu gibi Burhan ile de Peregrini arasında bir münasebet kurulabilir. Fakat Rabia, kökünü kendi evinin bulunduğu yerde gören, oradan geçici bir zaman için bile ayrılmak istemeyen hayli mutaassıp bir kızdır. Ayşe ise devrin gerektirdiği değişmelere tâbi, kabiliyetli fakat çevresinden bazı mesut yardımlarla karşılaşmasa, kolaylıkla bir canavar hüviyetine bürünecek özellikler gösterir.

Cemiyette kötüler bir süre için başarı kazansalar da, bu sürekli değildir. Halide Edib bütün romanlarında kötülüğün iflas edeceğini, kötünün mutlaka cezasını bulacağını telkine çalışır. Bu romanda da Ayşe ve Safinaz gibi iyiler, bir süre için kötülerin kurbanı gibi görünseler bile isteklerine kavuşurlar, kurtulurlar; fakat kötüler mutlaka cezalandırılır. Safinaz'ın kayınpederi afyon kaçakçılığı ile ilgisi olduğu için tevkif edilir. Şaşırtmaç kanunların kendisini suçlu çıkaracağı korkusuyla çıldırır. Şaşırtmaç'ın deliliği de Ali Bey'in halvetinde psikolojik bir münakaşa şeklinde konuşulur.

Kültür seviyesi alelâde bir dedikoduya bile ilmî bir veçhe verir (s. 26). Şaşırtmaç giruhu ortadan kalkınca, dürüst, iş namusuna sahip iş adamları (Bolluk gibi) yeni dünyada yerlerini alacaklardır.

Sonsuz Panayır Halide Edib'in romancılığında bir dönüm noktasıdır. O, kendisini ilk defa *Yolpalas Cinayeti*'nde hissettiren sosyal hayatın çeşitli safhalarını son romanlarında tablolar hâlinde gözler önüne serer. Zaman zaman bu tablolar arasında bağlantı kurmak güçleşir de.

Sonsuz Panayır hakkında çok dikkate değer bir mektup yazan Yakup Kadri, bu romanı Halide Edib'in diğer eserlerinden çok farklı sayar: "Bu, büsbütün başka bir hassasiyetini, başka bir muhayyilenin ateşinde eritilip döğülmüş, şekillerini sizin ellerinizden başka ellerden almış irili ufaklı bir takım canavar örnekleri koleksiyonu". *Sonsuz Panayır* romanında geçen bu tiplerin Halide Edib'in "romanesk" romanlar yazdığı devrede de İstanbul'da mevcut olduğunu hatırlatan Yakup Kadri, değişmenin Halide Edib'in "hayatı görüş ve anlatış tarzı"nda yani "sanat"ında vuku bulduğunu söyler[8].

[8] Yakup Kadri'nin Bern'den 25.XI.1948'de yazdığı bu mektubun aslı Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivindedir. Mektubun neşri için Bk. "Yakup Kadri'nin Halide Edib'e Yazdığı Bir Mektup", *Hisar*, nu. 122, Şubat 1974, s. 9-11; İ. Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 2. b, Dergâh Yayınları 1991, s. 105-106.

DÖNER AYNA

Bu romanını da Halide Edib, öncekiler gibi önce tefrika suretiyle neşretmiş sonra kitap hâline getirmiştir[1]. Adı *Dönen Ayna* olan roman, matbaada bir yanlış okuma sonucu *Döner Ayna* şeklini almış ve Halide Edib, bu değişikliği beğenerek benimsemiştir[2].

1954'te kitap olarak basılan *Döner Ayna,* Halide Edib'in daha önceki eserlerinden farklı bir konuyu işler. Her şeyden önce bu eserin aslî kahramanı, Halide Edib'in diğer eserlerinde görülmüş olan ideal tipine yaklaşmaz; fikirleri ve ortaya koyduğu değerler bakımından da diğer eserlerinden ayrılır. Mamafih, Halide Edib'in eserlerinin hepsine hâkim olan kaderci görüş, *Döner Ayna*'nın da mihverini teşkil eder. Roman, "piç" olarak dünyaya gelmiş olan Hanife'nin önce annesi ile birlikte, daha sonra babasının evindeki yaşayışının ve Mürsel adlı bir kaçakçı tarafından kaçırıldıktan sonra, İstanbul'daki hayatının hikâyesidir.

İşlediği konu, ele aldığı tipler bakımından bu roman, Halide Edib'in hikâye, makale ve sohbetleriyle olduğu kadar, *Yolpalas Cinayeti, Sonsuz Panayır, Sevda Sokağı Komedyası, Kerim Usta'nın Oğlu, Âkile Hanım Sokağı* ve *Hayat Parçaları* romanlarıyla yakından ilgilidir. Bütün bu eserlerde, Halide Edib İstiklâl Mücadelesi yıllarında tanıdığı köylüleri, büyük şehir içinde, büyük şehrin problemleriyle ele alır. Köyden şehre akın sadece, maddî değişiklikler getirmez. Köyünde örfü, küçük dünyası içinde kendine göre mesut olan köylü, bilhassa kadın büyük şehre geldiğinde, hayatını idame ettirebilmek için çeşitli sıkıntılara göğüs germek zorunda kalır. Ancak, Halide Edib iyimser bir görüşe sahip olduğu için, hemen daima bu insanları, yaşadıkları sıkıntılardan kurtarır.

Döner Ayna'nın bu araştırmayı ilgilendiren tarafı, bilhassa Cumhuriyet'ten son-

1 *Yeni İstanbul*, nu. 1298-1375, 1 Temmuz-19 Eylül 1953. 1954'te kitap olarak neşredilir. Metindeki sayfalar bu baskıya aittir. Diğer baskıları 1964, 1971.

2 Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile Alâkalı Hâtıraları", *Türk Yurdu*, c. III, nu. 11-12 (305-306), Kasım 1964, s. 25.

ra, hürriyet, demokrasi, kadın hakları gibi konuların, ahlâksız ayaktakımı arasında nasıl telakki edildiğini yer yer ortaya koymuş olmasıdır.

Hanife, annesinin "kahpe"liğinden o kadar ürkmüştür ki, hayatında en korktuğu şey onun gibi bir "kahpe" olmaktır. Dürüst bir hayat yaşamak isteyen Hanife, babasının kendisini kabul etmesi, evine alması üzerine bu dileğine kavuşur gibi olur. Babası Samananbarı köyünün ağası Hacı Murat'tır. Hacı Murat zengin, dalavereci, kadınlara düşkün, ahlâksız, fakat nüfuzlu bir şahıstır. Kadınların üzerinde garip bir cazibesi vardır, o da bu cazibesinden bol bol faydalanır. Hanife'yi kendisine getiren, kirli işlerinde kullandığı Kâmil, yolda kızı diğer yolculardan ve kendi yardımcısı Mürsel'den korur. Hattâ kızın saçını çeken Mürsel'i Hanife ile birlikte döverler. Bu dayak, Mürsel'i "birdenbire yetişmiş bir erkek yapar", Hanife'den intikam almaya karar verir. Ama babasının evindeki kadınlar ve ağabeyleri Macit ve Hasan, Hanife'yi korurlar. Ancak Macit'in veya Hacı Murat'ın kendisini alacağını uman Huriye, bu arzuları gerçekleşmeyince ve babasından kalan malları da Hacı Murat'a kaptırdığını anlayınca, Mürsel ile birleşerek, Hacı Murat'ı rezil etmeye karar verir. Planına göre, Huriye önce Mürsel ile evlenir, sonra Mürsel ortadan kaybolur. Güya Edirne dedir, Sonra da yaptıkları plan uyarınca, çok sıkı muhafaza altında bulundurulan Hanife'yi, düğününden bir gün önce, Huriye gizlice dışarı çıkarır ve Mürsel'in onu kaçırmasını sağlar. Bu, adeta Hanife'nin önceden hissettiği bir akıbettir. Hanife'nin küçücük bir çocukken, İzmit'te seyrettiği ve çok korktuğu filim ile, ilerde kendi yaşayacağı macera arasında büyük benzerlik vardır: "Hanife'nin kendisine göre kader, onun alın yazısını beyaz perdede ışıkla oynanan gölgelerle göstermişti".

"Filim Amerika'nın uzak garp ve bazen de cenubundan alınmış vahşi sergüzeştlerle dolu. Hayale sığmaz bir süratle uçar gibi koşan atlar üstünde birtakım acayip kılıklı, boylu boslu erkekler, birbirlerine ve havaya mütemadiyen tabanca sıkıyorlar, ormanlarda birbirlerini kovalıyorlar, uçurumlardan atlıyorlar, nihayet yüzünün yarısı siyah bir mendil ile örtülü bir kovboy, uzun saçlı bir kızı kovalıyor. Kızı saçından yakalıyor, kaçmak istedikçe yular gibi saçları çekiyor, kızın çığlığı sinemayı sarsıyor ve tam maskeli adamdan kurtulacağı an, o korkunç süvari kızı bir koluyla yakalayıp atın üstüne çekiyor. Haydi bir dört nal, tabanca sesleri, vahşi vadiler, kapalı geçitler, korkunç ormanlar" (s. 54).

Hanife korkudan ağabeyi Macit'in kuvvetli göğsüne saklanmıştır. Muhayyilesinde bu maskeli adam, "kız kaçıran, her köyde bir piç bırakan Hacı Murat... Ne tuhaf, başında kocaman sambrero ile hizmetkâr rolü yapan herif şaşı. Bu Mürsel... Kulübenin önünde kendi saçlarını yular gibi çeken şaşkaloz" (s. 54).

Macit kardeşini teselli eder. "Bu oyunların sonu her zaman iyi biter, merak etme kız kurtulacak" (s. 55).

Hanife dört yıl babasının yanında, mesut yaşar. Kendisini emin ellerde hissetmektedir. Babası, ahlâksız ve çevresi için kötü bir adam da olsa, üzerinde ağalığın

verdiği bir ağırlık vardır. Oğulları ise hiç kendisine benzemezler. Macit dürüst, yakışıklı, "modern zamanlarda eşine ender tesadüf edilen bir erlik, bir kudret, bir doğruluk aynası... Sözü, bugünkü imzalı senetlerden daha sağlam olan eski Türk tüccarlarının sözü..." (s. 48). Ve Macit etrafındaki dalaverecilere rağmen hayatta başarı kazanır, fakat babasının ahlâksızlıklarını fark bile etmez, zira ona inanır.

Hacı Murat'ın küçük oğlu Hasan ise, çalışkan, babasının kendisine öğrettiklerini hemen kavrayan bir çocuktur. En büyük merakı hayvancılıktır. "Kısmen radyodan ve popüler neşriyattan, kısmen de tecrübesi sayesinde kendi kendine yetişen bir nevi baytar" (s. 56) olmuştur. Fakat kurnaz babası, onun iyileştirdiği hayvanları duydukça bunu kendi dualarının tesirine bağlamaktadır. O, Hasan vasıtasıyla köylüler üzerindeki nüfuzunu arttıracağına kanidir. Hacı Murat'a göre "köylüyü batıl itikatlardan, ananelerinden uzaklaştırmak doğru değildir." Kaldı ki insanların içinden bunları çıkarmaya imkân yoktur. Hacı Murat, "köy nizamını sadece büyük arazi sahibi ağalar"ın temin edeceğine kanidir. Köylü devlet kuvvetinden de korkmalı ama, ağa, "hükümete bağlı görünmekle beraber, icap ettiği zaman sinsi vasıtalarla bu kuvveti hiçe indirmek imtiyazına, zekâsına malik olmalı. Aksi takdirde, her yazının ve sözün, haklı veya haksız, ağa sınıfına hücum ettiği bu ahir zaman hengamesinde, Hacı Murat gibilerinin ne malları, ne kudretleri, hattâ ne canları emniyettedir" (s. 57).

Ağa, köy kooperatifi v.s. yi hep "bolşeviklik" sayar. Zekâsı ile bunları da avucuna alabileceğini düşünür. Hacı Murat, devlet memurlarıyla iyi geçinir, dalkavukluk eder, hattâ uygun bulduklarına rüşvet verir. Hacı Murat, çocuklarının şahsında, "köylü teşekküllerinde ortak ve nâzım yepyeni bir ağa sınıfı" görür (s. 57). Mürsel'in köye yerleşip Hacı Murat'la rekabete başlaması, onun, ağaya damat olma umudunu kaybetmesine bağlıdır. Hanife kendisinden tiksindiği için o da, ağadan intikam almak sevdasına düşer ve aynı emeli besleyen Huriye ile evlenir ve ağanın hizmetine girer (s. 60). Mürsel evlendikten ve biraz para tutmaya başladıktan sonra, kılık kıyafetini de değiştirir. "Pazar sabahları sırtında bir spor ceketi, ayağında kurşunî pantolon" İzmit'e gider. Ona, sinemalarda "faşist köylü" denir. Zira halk onu "Mussolini'yi selâmlarken, ağızları bir karış açılan, yumruk sıkan İtalyan faşistlerine" benzetmiştir.

Mürsel'in "bu snob kılığının ve tavrının" arkasındaki özlem "modern gençliğe" benzemektir. Kahvelerde, dünya ahvalini bilgiç bir eda ile tartışan gruplara sokulur. Bu gruplara "bazen 'faşist' bazen 'komünist' denmesi Mürsel'i hiç alâkadar etmezdi" (s. 63). Onun bu gruplardan öğrendiği şey, "din denilen şeyin artık medenî ve büyük milletlerde olmadığı ve dindarların ancak istihfafla telakki edilecek birer enayi grubu olmasıydı" (s. 63). Artık kıyamette bir hesap gününün olmayacağına inanmak onun için ferahlatıcıdır. Hasan'dan okumayı öğrenen Mürsel, "en fazla cinsî meselelere taalluk eden acayip kitapları ve sinemada ötekinin berikinin yere attığı gazeteleri eve getirir", okur (s. 64).

Okumak, bu romanda bir hayli yer tutar. Mürsel'in kötü yaradılışını besleyen ki-

tapları okumasına karşılık, ona okumayı öğretecek kadar bu işte ilerlemiş olan Hasan, hem hayvancılıkla ilgili kitapları okur hem de halk hikâyelerini. Hasan bu hikâyeleri yüksek sesle, himayesine aldığı Hanife'ye de okur. Hanife Hasan'ın mizacına uyan, âşık masallarından hoşlanmaz. "Hatta Hasan'ın gözlerine yaş getiren bu vak'alara Hanife gülüyor, muhayyilesi aşk yolundan Allah'ını bulan âşıklar değil, hoşlarına giden kızları saçlarından sürükleyen âşıklarla harekete geliyor... Fakat neden aynı zamanda bunlardan kendi başına gelmesi mukadder vak'alar gibi ürküyordu" (s. 67).

Hanife, Karatepe köyünden zengin bir arazi sahibinin oğluyla nişanlanır. Halbuki o zararsız bir macerayı, Değirmendere'de kayıkçı Mustafa ile geçirmiştir. Nişanlısı İsmail, kendi topraklarında çalışıp, yaşamayı isteyen "bugünün şehirlere sırtını dönmüş nadir bir köylü genci numunesi"dir (s. 70). Hanife nişanlısına karşı bir sevgi hissetmese de emniyet duyar. Halbuki Mustafa ona "kaçalım" demiştir. Hanife bu teklifi şiddetle reddeder: "Ben kaçamam, kaçanlar hep kahpe olur, piç doğururlar... piçler de sonra... altın adımı bakır edemem" (s. 75).

Evlenmesinden önce Mürsel'in Hanife'yi kaçıracağı söylentileri köyde yayıldığı gibi, kaçırmanın planlandığını Hacı Murat'ın adamlarından biri ağaya mektupla bildirir. Hacı Murat Mürsel'in evinde birtakım adamların bulunduğunu öğrenince onu sorguya çeker. Mürsel mütecavizdir: "Cumhuriyet devri yaşıyoruz. Saltanat devri çoktan geçti ağa. Ağalardan izin almadan eski zamanda bile köylü kendi kulübesine misafir alırdı". Mürsel, kız kaçırma işlerinin de "sultanlar zamanında sade ağalar" tarafından yapıldığını söyler (s. 80). Ağa, oğullarıyla konuşup Mürsel'i iyice dövdürmeye karar verir. Fakat bu kararlarını tatbik edemeden Huriye ağlayarak gelir ve kocasının kaybolduğunu bildirir ve yine ağanın evinde oturmaya başlar. Bunların hepsi Hanife'yi kaçırma planına dahildir. Nitekim düğün hazırlıkları biterken, Mustafa'nın Hanife'yi bir kere daha görmek istediğine genç kızı ikna eden Huriye, gece onu evden çıkarır. Pusuda bekleyen Mürsel ile Şaban adlı bir adam kızı kaçırırlar. Bu kaçırılma Hanife'ye pek ağır gelir. Şaban da Hanife'ye göz koymuştur. Hanife alın yazısının "Mürsel'in kahpesi" olmak olduğunu anlar. Mürsel'in Hanife'ye karşı sadistçe davranışlarından Şaban bile müteessir olur. "Mürsel kadını kendisine nasıl bendedip terbiye ettiğini Şaban'a söylüyor, hattâ Hanife Şaban'ın yüzünde parlayan "hayvanî arzu" ile titriyor (s. 100), aynı işkenceye bir ikinci erkekle daha maruz kalmamak için Mürsel'e bağlanıyordu.

Yolda yakalanmamak için İstanbul'a Alpiköy üzerinden giderler. Mürsel, beyaz zehir kaçakçılığı ile de uğraştığından yolları çok iyi bilmektedir. Hanife, artık Mürsel'in karısı Huriye'nin adını kullanmakta ve onun nüfus tezkeresini taşımaktadır. Şaban laf arasında, arada bir kıza akıl öğretmeye kalkar. Mürsel'den, vapurda şikâyet etmesini, mahkemede doğruyu söylemesini tavsiye eder. Fakat Mürsel, kendisinden çok emin görünür. "O cübbeli hâkimlere ihtiyarıyla peşinden geldiğini söyler. *Kur'an*'a el basar.. Cumhuriyet var be.. Karılar istedikleri herifin koynuna girerler artık.. Hürriyet var. Saltanat günleri geçti be.. Kimse bir kızı babasının emriyle artık

istemediği herife veremez. Kaçırmak falan, babasının elinden kurtulmak için bir oyun.." (s. 104).

"Mürsel doğruldu. İzmit kahvelerinde yaptığı gibi, Cumhuriyet kanunlarını keyfine göre tefsir ediyor. Sırf Mürsel denilen şahsın her cürmünü ve cinayetini mazur göstermek için yapılmış gibi, bu kanunların cürme mani değil, mücrimi himaye etmek için tedvin edildiğini anlatmağa çalışıyordu. Aynı zamanda isim zikretmeden arkasında en büyük hamiler olduğunu da azametle ima ediyor. Öyle ya, yakında büyük seçim olacak.. İki taraf büyükleri hep Mürsel gibi rey avcılarına muhtaç" (s. 104).

Şaban Mürsel gibi değildir. Vakıa o da kötüdür ama, yine onda insanca bir taraf vardır. Mürsel gibi işkence etmek aklına gelmez. Şaban Mürsel'e Hanife'yi paylaşmayı teklif ettiği zaman, bu Hanife'ye çok ağır gelir. Birinin ölmesini diler. Kanlıkaya geçidine geldikleri sırada, Şaban Hanife'ye yalvarmaktadır: "Seni şu canavardan kurtarmak istiyorum. Onu uçuruma iteyim mi? Bir kere he de, seni nikâhla alırım. Ben evli değilim. Bu herif sağ kaldıkça sen hep kahpe kalırsın" (s. 111). Hanife'nin cevap vermesine kalmadan Mürsel Şaban'ı iter. Bu cinayet ile Mürsel, Hanife'yi tehdide başlar. Hanife için artık bütün kurtuluş umutları kaybolmuştur, dünyada en korktuğu felâket başına gelmiştir.

Mürsel, sadist tarafı ile *Zeyno'nun Oğlu*'ndaki Ramazan'ı kuvvetle hatırlatır. Ancak, insanları kötülerden korumak için yapılan kanunları kendi kötülüğüne kalkan yapan Mürsel, bir bakıma Ramazan'ı geçer.

Hanife ile Mürsel, Alpiköy'ünde sevimli bir Trabzonlu delikanlı ile karşılaşırlar? Bu, neşeli, canlı, dürüst genç Hamsi Tarık'tır. Tarık, bir köy düğününden neşeli bir Karadeniz havası söyleyerek dönerken, ağaç altında uyuyan Mürsel ile Hanife'ye rastlar. Tarık, başkasının "helâline" bakmağı günah sayan mert bir delikanlıdır ve Hanife'nin güzel gözünün parıltısı, onun içinde bir sevinç yaratır. Mürsel, bu delikanlının Hanife'ye bakmamasını emniyetleri bakımından memnuniyetle karşılamakla beraber, delikanlının bu saygısı onca, "eski biçim örümcek kafalara" yakışır (s. 117). Mürsel, Hanife'nin Tarık'ın neşeyle anlattığı hikâyelere güldüğünü görünce, onu hemen çimdikler ve canı yanan Hanife'nin çığlığını izah için, karısının hasta olduğunu söyler.

Bunun üzerine, Tarık, "abla hasta, yürüyemiyor, taşımalı kardaşum, taşımalı" diyerek, Hanife'yi Mürsel'in sırtına yükler, heybeleri eline alır. "İnsanlığın, bilhassa Müslümanlığın zayıfı koruma olduğuna iman eden Tarık'ın bu hareketini Mürsel bir gerilik telakki etti. Ona göre medeniyet denilen şey, makina zırıltısı ile idare etmek, ferdin hür arzusunu tatmin için her vahşeti ihtiyar etmek demekti. Fakat fert, Mürsel'e kadın ifade etmezdi" (s. 119). Bu yüzden de Hacı Murat'ın kızını, "tabanını yalatacak dereceye indirdiği bir kahpeyi" sırtında taşımak, onun için bir zilletti.

Tarık'ın annesi Hamide Hala, tipik bir Karadenizli kadındır. Evi mahallî eşyalarla doludur. Hanife'ye eşyalarını gösterir. Yemek pişirdiği, fırın gibi kullandığı nefis bir sobası vardır. Duvarlar tertemiz çanak çömleklerle doludur. Mutfağın yanında

bir hamam, temiz havlular görünür. Sedirin önünde "beyaz muşamba örtülü masanın üstünde yeşil bir testi içinde henüz koparılmış kırmızı güller vardı. Perdeler ve sedir örtüsü hep elle dokunmuş kırmızı, beyaz, yeşil bezden (s. 122).

Hanife'nin hayatı ve mizacı ile Hamide Hala'nındaki tam bir tezat teşkil etmektedir. Hamide Hala Hanife'yi yıkar, birkaç yıl önce ölen kızının çamaşır ve elbiselerini giydirir. Mürsel, yaşlı kadında hiç güven uyandırmamıştır. "Ne maskara, ne şehir uşağı taklidi herif. Ne de çalım satıyor şaşkoloz" (s. 125). Hanife'nin onu neden takip ettiğini anlamaz, zira Hamide Hala'ya göre aklı başında bir kız, bu adamın peşine düşmez. Hamide Hala, Hanife'ye "çiçek tarlası gibi renkli bir entari" giydirir, bir çift kırmızı çorap verir.

Hamide Hala, Hanife'nin vücudunda Mürsel'in işkencelerinin izini görünce üzülür. Hanife "bizim köyde kocalar karılarını severlerse döğerler teyze.. erkeğin attığı tokadın yerinde gül biter.. Bu köyde öyle değil mi" der. Hamide Hala ise, bu sözün, "aptal, hayvan karılar" için olduğunu söyler. Ona göre "erkek dayak attığı değil, dayak yediği karıyı sever". Nitekim, kendisi her iki kocasını da "sapıttıkları zaman pataklar"mış (s. 127).

Mürsel ile Hanife'yi İstanbul'a götürecek Trabzonlu takacı gençlerin kılık kıyafetleri, yüzleri birbirinin aynıdır. "Her halde Holivud'tan bir sinemacı onları görse mutlak "Karadeniz dördüzleri" diye sinemaya çekerdi" (s. 128). Bu gençler neşeli Karadeniz havaları söyleyerek oynarlar. Takada bu gençler, Hanife'ye büyük saygı gösterdikleri gibi yolda Mürsel'i, onun yanına yaklaştırmazlar. Mürsel, onların damarlarına basmaktan korkar.

İstanbul'daki ilk günlerinde, çirkin, kapalı yerlerde Mürsel'in karanlık işlerini birlikte gördüğü arkadaşlarıyla dolaşan Hanife, Kanlıkaya hadisesinden sonra, Mürsel'i kime şikâyet edebileceğini bilemediğinden kaderini kabullenir. Mürsel, karanlık işlerini görmek için İzmit'te bir komiserle dostluk kurmuştur? Süruri Sırım adındaki bu komiser hakkında, bir ihbar üzerine tahkikat açılmış ve İzmit'ten alınmıştır? Mürsel'in kaçakçı arkadaşlarından Salim adlı bir manav vardır. O da köylüdür. Esas itibariyle iyi yürekli ve dürüsttür fakat son yıllarda âşık olduğu bir hizmetçi kız yüzünden, bu tehlikeli işe girmiştir. Bütün istediği sevgilisi Nazire'yi köyüne götürüp evlenmek, bir ev yaptırmaktır. Fakat kız İstanbul'dan, Salim de kızdan ayrılmaz. Halim adlı ikinci kaçakçı bir fırıncıdır.

İlk defa İstanbul'da Halim ile Mürsel, Hanife'ye zorla rakı içirirler. "Bana bak, biz moderen bir milletiz, kadınlar da içki içmeğe mecburdur. Onun için sen mutlak bir şey içmelisin" (s. 141).

"Birçoklarının ağzında 'moderen'e çevrilen modern tabiri, Mürsel'in en çok kullandığı laftı. Mamafih, Hanife, değil İstanbul'da, hattâ köyde bile bu tabiri çok işitmişti. Fakat şahsa göre mânası tamamen değiştiği için ne demek olduğunu anlamak güçtü. Kıyafet, içki, hayvan bakımı, radyo, ekim hulâsa her şeye bu tabir kulla-

nılıyordu. İşin garibi, aynı şahıs, bilhassa Mürsel bunu her defasında zıt mânalarda kullanıyordu. Meselâ, merhamet modernliğe mugayirdi, içkiye düşkünlük, menfaat uğrunda her şeyi çiğnemek, hattâ kan dökmek dahi moderenlik icabıydı. Hele ar ve mahremiyet mefhumları tamamen moderenliğin zıddıydı. Kapı arkasında yapılan her nevi uzvî ihtiyaçları herkesin önünde tatmin etmek moderenliğin en yüksek vasfı idi".

"Mürsel'e göre din bilhassa Allah adını anmak moderenliğe mugayir ve en köhne hareketti. Bilhassa bu mevzu üzerinde dağda, ormanlıkta –Hanife'ye eziyet etmediği zamanlarda– bağıra bağıra nutuk çekerdi. Fakat Hanife'nin içindeki Allah korkusu, Allah'ın insanlar için son sığınak olduğu hissi bir türlü zail olmuyordu. Mürsel bir gün ruh ruh deyip duruyoruz. Bunu moderen insanlar bugün görüyorlar, insanın ruhunu ayan beyan gösteren bir makine de icat edilmiştir. Bunu bana İzmit'te söylediler. Tabiî onu sade Almanlarla, Amerikalılar yapmışlar. Zaten dünyaya onlardan başka sahiden moderen millet var mı ki.." demiştir (s. 142-143).

Hanife, Mürsel'in bu bilgiçliğine başlangıçta hayran olmasına rağmen, kendisine zorla rakı içirdikten sonra bu duygusunu kaybeder. Zira o gece olanlar "hayvanlıktan, hayasızlıktan başka bir şey midir? (s. 142).

Mürsel için modern kadın Salim'in metresidir. Hanife "metres kahpenin moderencesi mi?" diye sorduğunda, Mürsel, "senin aklın ermez, sana kahpe derler. Sen metreslerin pabucu olamazsın" diye cevap verir (s. 142).

Kaçakçılardan biri de yakışıklı, manav güzeli Yusuf diye tanınır. "Anadolu hizmetçi kızları ve bazı normal olmayan erkekleri istismar edebildiği için şebekenin çok işine" yarar (s. 145).

Polis, Hanife ile Mürsel'in izini bulduğu zaman, Hanife kendisine ezberletilenlerden başka bir şey söyleyemez. Hanife'nin kendisini şikâyet etmediğini görünce, Mürsel derhal küstahlaşır. "Bu memlekette hürriyet var, dostlarım, misafirlerim olduğum yere gelmezler mi? Cumhuriyet devrinde değil miyiz?" (s. 149).

Hanife, "babasının, başkalarının kızlarına karşı işlediği günahın cezasını" kendisinin çekmekte olduğuna inanır. "İçinden Mürsel'in günahını ödeyecek bir çocuk doğurmamağa tekrar yemin etti" (s. 150). Macit de karakoldadır. Hanife kendisini bu pis adamdan kurtarmaları için ağabeyine ve polislere yalvarmak ister, fakat Şaban'ın öldürülmesi dolayısıyle Mürsel ile birlikte asılmaktan korkar. Bu korku ile de nişanlısının Hanife'yi beklediğini, nikâhlarının hemen kıyılacağını söyleyerek kardeşini teselli eden Macit'e de, hep Mürsel'in ezberlettiği cümleyi tekrarlar! "Mürsel'i seviyorum, ben onun peşine düştüm" (s. 152).

Komiser, nihayet kızın bir çeşit ipnotizma altında bulunduğuna inanır. "Bütün kadın avcıları, kadın kaçıranlar ve bunu bir ticaret meselesi yapanlarda vahşi hayvanın mürebbilerindeki ipnotize etmek kudreti" herhalde Mürsel'de de vardı" (s. 153).

İpnotizma ile bir erkeğe bağlanma motifi, Halide Edib'in ilk romanı *Heyula*'da da geçer.

Halide Edib, kaçakçıları koruyan ahlâksız polisin yaygın bir tip olduğu fikrini telkine çalışmaz. Bilakis, vazifesine bağlı, asla rüşvet almayan, çocuğuna ilaç alacak para bulamasa da, vazife, devlet, doğruluk prensiplerinden ayrılmayan bir polisten de bahseder. Mürsel bütün polislerin bu akılda olmamalarına şükreder. Vazifesini kötüye kullanan komiser ise Fatih'te kocaman bir apartıman edinmiş, oğlunu Avrupa'ya göndermiştir. Yazar, bu tezatlı durumları ortaya koyarak, değerler dizisinin bozulmakta oluşunu anlatmak ister.

Hanife istemese de, anlamasa da bir mânada şebekenin içine girmiştir. Salim'in metresi Nazire'nin kapısına orta hizmetçisi olarak sabık komiserin tavsiyesiyle sokulur. Orada duyduklarını şebekeye haber verecektir. Mürsel, Nazire'nin "moderenliğine dair" çok şey işittiğinden ona güzel görünmek için traş olur, koku sürünür. Nazire, hakikaten şebekenin diğer mensuplarından farklıdır. O sedirde oturur, "çatal bıçakla yer ve yerde oturup elleriyle yiyenlere yukarıdan" bakar (s. 158).

"Nazire, yoluk kaşlı, göz kapakları boyalı, yanağı sahte benli, seyrek kısa saçları oksijenli, bütün mânasıyla yeni modern kadınların bir kopyası idi. Eteklerini yukarı çekmiş, ipek çoraplı ince bacaklarını etrafın gözüne sokmak için üst üste atmış, mütemadiyen sallayıp duruyor" (s. 158).

O gece Hanife'nin yüzünü zorla açarlar. Hanife saklanacak yer arar, zira onun için "ortaklık yerde, bilhassa erkekler arasında yüzünü açmak, herhangi eski biçim aile kızının, bikini mayosu ile sokakta dolaşması gibi bir şey"dir (s. 159).

Halim'in beraber yaşadığı Emine Kadın ise, şişman ve yaşlıcadır. Onun, "zamana uymayan kıyafetini ve lehçesini, İstanbulluluğa özenen Anadolulular kaba bulurlar, fakat aynı zamanda Anadolu'ya mahsus o içten gelen emsalsiz alaylarından da ürkerlerdi" (s. 159).

Nazire, her toplantıya, kendisi ve Yusuf içsin diye bir viski getirir. Emine kadın onunla alay eder.

"Nideyim, ümmeti Muhammed'in içtiği rahıyı bu bayan beğenmiyor. Ama ne de pis kokuyor. Dizlerime sürdüğüm ilaçtan beter. Pis garılara piski gerek" (s. 169).

Emine Kadın kendisi rakıyı çok sevdiği halde, bunu hizmetlerinde bulunduğu muhafazakâr, eski ailenin yanında hiç itiraf etmez. Konakta namazını da muntazaman kılar.

Bütün şebekenin kadınlarıyla birlikte toplandıkları gece, "o mütevazı oda Nazire'nin özentilerine, Mürsel'in ukalalığına rağmen Anadolu'nun İstanbul'a aksetmiş küçük bir parçası gibiydi". O gece sadece köye İstanbul'a değil, dünyaya ait meseleler münakaşa edilir. Nazire her söze karışır. Onun lafları hanımınınkilerin nakilidir. 1946 seçimleri hakkında tahminler yürütülür. "Nazire, Halk Partisi'nin küçük sokak politikacılığından maksadına sıçramış ve o sayede büyük servet edinmiş bir adamın evinde" çalışır. Bu ev "Altın Palas" adını taşıyan büyük bir apartmandır. Sahibi mü-

teahhit Şükrü Şaşmaz'dır, en üstteki en lüks dairede oturur. Karısı orta halli ve ilk tahsilli bir kadındır. " Fakat Avrupa'ya yapılan sık seyahatlerde, bilhassa oranın kozmopolit yeni zengin muhitlerinde, kol bacak sallayarak, sırıtarak, etrafla alay eder gibi konuşan kadınları taklit etmeği öğrenmiş ve her seyahatten sonra bu tarz daha azmıştır. Nazire'nin efendisi, nasıl Avrupalıların da alay ettiği geçici, türedi örneklerin adi bir mukallidi ise, Nazire de hem şehirlileri, hem de Anadoluluyu ekseri güldüren, bazen de kızdıran bir mukallidi idi" (s. 162).

Şükrü Şaşmaz evinde büyük partiler verir, ziyafetler tertipler, nutuklar söyler. Bu nutukların tek hayranı Nazire'dir. Politik konularda Nazire "moderenliğe mâni olan din ve ve soysuzlaşmış Osmanlı devri" sözlerini, "efendisinin sesi ve gümbürtülü sokak ifadesiyle" tekrarlar (s. 162). Mürsel, Nazire'nin bu tarz konuşmalarına hayrandır. Emine ise, onlarla alay eder. "Bu devlet davar güdenin, hamur açanın sayesinde kurtuldu". Emine Kadın'ın bir kardeşi Çanakkale'de, amcazadesi Eskişehir'de şehit olmuş, kendisi İstiklâl Savaşı'nda silah taşırken yaralanmıştır.

Nazire'nin anladığı modernlik Mürsel'in hoşuna gider, fakat Halim "bu moderenliğin getirdiği karı saltanatı"ndan şikâyetçidir (s. 63).

Emine Kadın ile Nazire arasında nasıl fark varsa, çalıştıkları kapılar arasında da fark vardır. Emine Kadın bir konakta, eski bir ailenin yanındadır. Hıfzı Demirbaş'ın konağı ilerde Hanife'nin ikinci kapısı olacaktır. Mürsel ile Hanife konağın yakınındaki eski evde oturan sütninenin evinin alt katını tutarlar.

Hanife'nin çalıştığı ilk kapı Altın Palas'tır: "Buna Mermer Palas demek belki daha fazla yakışık alırdı. Mermerin binalarda moda olmak devri bugün mimariye hâkim görünüyordu. Yerli ve hattâ İtalya'dan mermer getirtiliyor ve binaların yalnız içine değil, hattâ dışına dahi mermer kaplanıyordu. Eğer, Şaşmaz, mimarı ikna edebilseydi, belki tavanları dahi mermerden yaptıracaktı" (s. 168).

Burada "İstanbul'un kendisini göreceğini" sanan Hanife, şaşırtıcı şeylerle karşılaşır fakat bu evden hoşlanmaz. Etraf çok lüks döşenmiştir. Hanım manikür ve yüzüne masaj yaptırmaktadır. Bir erkeğin bir kadına pedikür yaptırdığını gören Hanife nalbant dükkânlarındaki atları hatırlayarak içinden "bu İstanbullular ne tuhaf atlar gibi ayaklarının tırnaklarını başkasına kestiriyorlar" (s. 169) der.

Evdeki bu telâş ve hazırlık ailenin yeni Avrupa seyahatiyle ilgilidir. Şaşmaz ailesinde hanımefendi Monte Karlo'da kumar oynar, kızlar Paris'ten giyinirler. Aile "yüksek sosyetede" ancak "bu yıllık seyahatler sayesinde Avrupalılık taslayabilmek" tedir. Kızlar son derece şımarıktır.

Bu evde gördükleri, "Hanife'nin içinde İstanbul'a karşı inkisarla karışık bir düşmanlık uyandırmıştı. Satı Nine'nin yüz defa cebinden çıkaracağı, gençleşmek için suratını heriflere elleten bir kocakarı, ayak tırnaklarını katır gibi kadın nalbantlara kestiren bir şişko herif, maymun oynatan genç çingeneler gibi Hanife'nin etrafında hoplayıp zıplayan iki şımarık kız. Masallardaki gibi mermerden saray yaptıran en zengin İstanbullular eğer böyle ise..." (s. 170).

Hanife hamarattır, eli her işe yatar, akşamları aldığı beş lirayı Mürsel'e teslim eder, fakat onun istediği gibi bilgi taşıyamaz. Hanife Emine Kadın'dan "kadınların erkeklere kazançlarının ancak yarısını" bildirmeleri lâzım geldiğini öğrenir (s. 171). Mürsel'le birlikte yaşamanın utancı yanında yeni bir duruma da baş eğmek zorunda kalır. Mürsel'in ağına düşürdüğü Leman adlı "kıyafeti, tavrı bir hayli İstanbullulaşmış, ince uzun, güzelce, fakat ahmak, biraz da isterik, kadından ziyade dişi denmeğe lâyık zavallı bir mahluk" (s. 174) evlerine gelerek yataklarını paylaşır. Aslında bu Mürsel'in Hanife'yi kıskandırmak için baş vurduğu bir çaredir, fakat Hanife ölesiye tiksindiği ve korktuğu Mürsel'i asla kıskanmaz, sadece durumun çirkinliğinden iğrenir. Mürsel Leman'ın güzelliğinden faydalanarak onu haber alma işinde kullanır.

Hanife'nin ikinci kapısı Hıfzı Demirbaş'ın evi eski bir Türk evidir. Bu ev vasıtasıyla Halide Edib, *Sinekli Bakkal* romanı kahramanlarının bir kısmının Cumhuriyet devrindeki hayatlarından bahseder. Hıfzı Demirbaş'ın karısı Selim Paşa'nın uzak akrabası, Bilâl de Hıfzı Bey'in Galatasaray'dan arkadaşıdır.

Bilâl 1908'den sonra ihtilâl hareketine karışmış, ateşli mizacıyla temayüz etmiş, Cumhuriyet'ten sonra Balkan soyadını almıştır. "En karışık yerlerdeki valiliği esnasında, ateşi kadar idarî kudreti olduğunu da ispat etmiş bir adamdı. Fakat daima memleket davalarında tehlikeye atılmaktan hiçbir zaman çekinmiş değildi. Bilhassa İstiklâl Harbi'nde de silah kaçırmak işlerinde hayli faal, aynı zamanda tehlikeli vazifeleri almıştı. İçindeki ilk İttihatçı grubunun ateşi hiçbir zaman sönmemiş, Halk Partisi'nin içindeki bazı İttihatçı aleyhdarı temayüller onu küstürmüş, ortalıktan çekilmiş" (s. 177).

Bilâl, Selim Paşa konağının bir kısmında oturur, hayli parası vardır, konağın diğer tarafında *Sinekli Bakkal* romanının "romantik ihtilâlcisi" Hilmi Bey yaşar.

"İhtiyar, fakat hâlâ hürriyet diye bar bar bağırır, hürriyeti daima Fransız ihtilâli ile 1908 Meşrutiyet ilânı günlerinin ebedî bir halitası gibi görürdü. Bilâl ile farkları, birinin her kıymeti "geçmiş zaman olur ki hayali cihan değer" zihniyetine saplı kalması, ötekinin daima ileriyle bakan genç bir ruh taşımasından ibaretti. Belki bu farktan dolayı birbirleriyle münasebetleri seyrek ve resmî bir şekil almıştı" (s. 177).

Demirbaş'ın karısı, Hanife'nin ilk hanımından farklıdır (s. 179). Evde iki yeğeni de oturmaktadır: Ayşe ve Fatma. Ayşe ressamdır, yüzünü çok güzel bulduğu Hanife'nin resmini yapar. Bilâl Hanife'yi Rabia'ya benzetir.

Bu ev ve ev halkı Hanife'ye tesir eder. Burada o, gülünüp eğlenilecek bir mahluk değil, ilgi duyulan, kalbi kırıldığı zaman özür dilenilen bir insandır. Hanife'nin asla açmadığı başını, Ayşe erkeklerin yanında açınca, Hanife hemen kaçar, fakat onu kırdığını anlayan Ayşe özür diler. Hanife bu cana yakın kıza bütün hayat hikâyesini anlatmak ister.

Mürsel, Anadolu'da bir işi çıktığını söyleyerek İstanbul'dan ayrılınca, Hanife Demirbaş ailesinin yanına yerleşir. Mürsel olmadığı için mesuttur ve korkmadan ha-

yatının hikâyesini Ayşe'ye anlatır. "Ayşe bunları Amerikan dedektif hikâyelerine' benzetir.

Ayşe'nin kız kardeşi Fatma ciddi bir kızdır. "Türk mistikleri" adlı bir doktora tezi hazırlamaktadır.

"(...) En fazla Galip Dede'nin *Hüsn ü Aşk*'ına saplanmış, içindeki tabiatüstü manzara ve karakteri Coleridge'in 'Eski Denizci'siyle mukayese eder, gençler bunun üzerinde heyecanlanır dururlardı. Bu münakaşalar arasındaki alevden deniz, balmumundan bir gemi, içinde cinler, periler, sihirli vak'alar Hanife'nin rüyasına bile girerdi. Fatma, anlaşılan bunları ressam kardeşinin eserlerine sokturmak için her şeyi yapıyordu, fakat Ayşe daha fazla realist ve hep göze görünen günlük şeylerle alâkadar olduğu için pek aldırmazdı. Fatma, kafasının bulandığı, fikirlerinde vuzuh kalmadığı zaman piyanoya oturur. Wagner'in karışık, anlaşılmaz ruhundan akan ses çağlayanı içine kendini atardı. Emsalsiz bir musiki istidadı olan Fatma, bilhassa Alman klasiklerinin en anlaşılmaz, en fazla karışıklık ifade eden taraflarına tutkundu. Hanife bu gümbürtüden bir şey anlamamakla beraber, bu ses çağlayanı, ona Kanlıkaya sahnesini hatırlattığı için Fatma'nın oda kapısına dayanır, dinlerdi" (s. 188-189).

Halide Edib'in daha önceki romanlarında Doğu ve Batı kültürlerinin mukayesesinde musiki çok önemli bir yer tutar ve çoğu zaman (*Sinekli Bakkal* hariç) Batı musikisi daha ağır basarken, bu romanda olağanüstü musiki kabiliyeti olan Fatma'nın çaldığı Alman klasikleri dışında, sadece halk türküleri vardır ve romancı bu türkülerin yaşanılan hayatla münasebeti üzerinde durmuştur. *Zeyno'nun Oğlu*'nda başlayan bu temayül, Halide Edib'in sonraki romanlarında daima ön planda gelir.

Hanife babasının yanında geçirdiği mesut günlerinde ayaklarını pınara sokarken türkü söyler: "Kız pınar başında testi doldurur" (s. 64).

Değirmendere'deki Kayıkçı Mustafa, sevdiği Hanife'nin güzel gözlerine bakarak "Adalar sahilinde bekliyorum" şarkısıyla adeta sevgilisine haber gönderir (s. 71).

Trabzonlu neşeli Hamsi Tarık ve diğer Trabzonlu gençler "Hamsi kodum tavaya" şarkısını neşeyle söylerler ve oynarlar (s. 117).

Hamide Hala, Hanife'ye bir çift kırmızı çizgili çorap verirken de "Kırmızı çoraplarun ben verdum parasuni" türküsünü mırıldanır (s. 127).

Kaçakçı şebekesinin toplantısında Yusuf'un söylediği "Benden selâm olsun Bolu beyine" türküsü, toplantıya katılanların hepsini, "Anadolu" havası içinde tekrar birleştirir (s. 164).

Bilâl vaktiyle kendi adına çıkarılmış şarkıyı, kahramanlık ve pervasızlığının delili olmak üzere okur (s. 200).

Demirbaşların konağındaki eğlenceye katılan canlı ve millî ruha sahip kalabalık "Yavuz geliyor Yavuz" türküsü ile coşar.

Bilâl, Çakır Beyaz Ayşem dediği Ayşe ile birlikte Hanife'nin dertlerine ortak olur.

Mürsel bir yıl sonra döndüğünde çok yumuşamıştır. Hanife üzerinde mutlak bir otorite tesisi için ondan bir çocuk sahibi olmasının gerektiğini anlamıştır. Fakat Hanife "benim çektiğimi çocuğuma piç diye çektiremem, ölürüm de çocuk doğurmam" diyerek buna yanaşmaz. Hanife artık değişmiştir: "Artık Hanife kılık kıyafeti müstesna, başka her bakımdan hakkını herhangi İstanbullu bir kadın gibi müdafaa edebilecek bir dereceyi bulmuştur" (s. 193).

Hanife dört yıl içinde Demirbaş'ların evinde okumayı öğrenmiştir. "Mürsel akşamları onu dinlerken İzmit'teki moderen grubu gölgede bırakacak şeyler işitiyordu. Hanife'nin yıldan yıla inkişaf eden anlayış ve bilgisi Mürsel için çok faydalı oluyordu" (s. 193). Mürsel onunla konuşmaktan hattâ fikrini almaktan hoşlanmaya başlamıştır. Görünüşte âhenkli bir çift gibidir (s. 194), fakat Hanife'nin Mürsel'e karşı duyduğu tiksinti hiç eksilmemiştir.

Bilâl zihninde yıllar öncesi Rabia'nın hayali ile, bu sefer de "başörtülü kızlar tekin olmuyor" diyerek Hanife ile evlenmeyi aklına koyar (s. 203).

Ayşe, Hanife'nin resmini bitirince, konakta bir toplantı yapılır. Bu toplantı, birtakım türedi zenginlerin zenginliklerini teşhir gayesiyle düzenledikleri gösterişli partiler gibi değildir. Misafirlerin hepsi kültürlü ve canlı insanlardır. Aralarında Ayşe'nin sözlüsü Erdoğan ve onun güzel sanatlarda hocası olan minyatürcü Şemullah Gündüz de vardır. Şemullah Bey de vaktiyle hem Peregrini'nin hem de Vehbi Dede'nin öğrencisi olmuştur. Misafirler her konudan bahsederler, her tondan çıkan ses adeta münakaşalara bir orkestra havası verir, şef durumunda olan şahıs Şemullah Gündüz'dür. Münakaşa bilhassa "demokrasi" kavramı etrafında döner, daha sonra modern resim sanatına kayar.

Şemullah Bey, demokrasinin yürümeyeceğine kanidir ve fikirlerini haykırarak söyler. "Adına ne derseniz deyin, hepiniz memleketi demokrasi markalı bir diktatöre yahut da hürriyet maskeli bir anarşiye sürüklüyorsunuz. Bir taraftan eller değişiyor, fakat aynı yumruklar, birbirinden biraz farklı usullerle tepemize iniyor. Çölde su hasretiyle feryat eder gibi hürriyet hürriyet diye bağıranlar, hürriyet havasını öyle bir kakofoniye çeviriyorlar ki, bunu susturacak bir orkestra şefi sopasını mumla arıyoruz. Ezkaza şamatayı kulak patlatmayacak bir âhenge çevirecek herhangi bir orkestra şefi, bu şamatayı ayarlayamazsa, sopayı öyle bir kafamıza indiriyor ki, elimizle getirdiğimiz bu sopa, yurdumuzu dilsizler diyarına çeviriyor (s. 205).

Bilâl bu vaziyeti "bir şey beğenmeyen, kendisi de sarih bir fikre sahip olmayan, hiçbir yol gösteremeyenlerin" yarattığını söyler.

Şem'i Bey, bu insanların "kendilerini tüketmiş, marazî bir ruh ataleti içinde mırıldanan insanlar" olduklarını belirterek, bunu bir "ruh salgını"na benzetir. Bu salgın sadece Türkiye'de değil, bütün dünyada vardır. Buna çare arayanlar, "ruh spor" diye teşekküller bile kurmaktadırlar. Batı bir "mani" hâline soktuğu "beden terbiyesi" ve vücudu harap eden mikroplarla uğraşmak için müesseseler kurduğu halde "kalu-

belâdan beri ruhu kemiren, alil yapan mikroplarla uğraşmağı düşünme"miştir. Psikoterapi ve psikoanaliz bir bakıma ruh salgınlarıyla uğraşsa da "telkin yaparken şuraltı biriken bütün murdarlıkları ortaya" dökmüştür. "Bilmediklerimizi de hepimize hattâ en küçük çocuklara öğretti. Terbiye sistemimizle, her şeyi açık söyleyeceğiz diye adeta, –affedersiniz– ortaya hasta, murdar, lâşe haline gelmiş bir ruh lağımı açtı Manevî murdarlığın kendisine de, kokusuna da insaniyeti alıştırdı ve aşıladı" (s. 206)

Halide Edip Freud ile ortaya çıkan ve yaygınlaşan psikoterapi ve psikoanalize daima karşıdır. Onların metotlarının ve tedavi usullerinin açtığı, yeni ıstırap kaynaklarını ve salgınlarını mazur görmez. Makalelerinde de ruhları saran yeni hastalıklardan bahseder[3].

Bu münakaşada Bilâl her şeyi siyaset arkasından görürken, Şemi Bey fert açısından görür. Bu bakımdan Halide Edib'in sözcülüğünü Şem'i Bey yapmaktadır Ona göre, ruh mikropları, artık bir salgın, bir "iptilâ" hâline gelmiştir. "Garaz ve kin, hiddet, parmak kadar çocukların bile tutulduğu birer ruh kanseri, birer karaveba hâlini aldı. Bıçakla arkadaşını, hattâ anasını öldüren çocukların yaşı sekize kadar indi. Vurmak, öldürmek, herkesin suratına çamur sıvamak, kendimizi göstermek için şamata ve saygısızlık... İstanbul şehri bugün bir açık hava tımarhanesi"[4] dir (s. 207). "İsraf, israf. Eski Bizans'ın son günlerinin bir darbımeselini hatırlatıyor: Dünya batıyor, karım süslenip yatıyor. Hele taklit taklit, o da öyle bir iptila ki, dört ayakla yürür, iki kişi görsek, hemen taklit edeceğiz. İnsanlar işte bu sayede hayvaniyete bile dönebilir..." (s. 207).

Sanatkâr olan Şem'i Bey'in, bu korkunç dünya tasviri yine onun ifade ve kanaatine göre, daha önce, "bugün modası hayli geçmekte olan süper-modern resim mektepleri, Picasso'lar" tarafından yapılmıştır. Bu fikrini Şem'i Bey şöyle anlatır: "İnsanı zaman zaman bir gözü alnında, bir gözü midesinde, bacakları maymun gibi çarpık, vücutları, suratları tarihten evvelki mağaraların duvarına hakk edilen resimler, taşlara oyulan statüler gibi göstermek yoluna gitmelerinin çok manidâr bir sebebi vardır. En evvel ressam, bugünkü insanın vücut maskesi arkasındaki ruhunun saralı, vebalı, mariz veya mefluç olduğunu sezdi. Emin olun, bu resimlere bir zaman rağbet, bir realiteyi göstermiş olmasından doğdu. Mamafih, insaniyetin nekahete girdiğini gösteren emareler yok değil... Bu emarelerin başlıcası bu garip resimlere karşı bir zamanlar gösterilen rağbetin azalmasıdır. Dünya yer yer ruh sıhhatine doğru emekliyor... Bu ruh sıhhatine doğru gidiş, cemiyetlerden, teşekküllerden ziyade fertlerden gelir" (s. 210).

Sonsuz Panayır romanında modern resmin tekabül ettiği gerçek üzerinde durmuş olan Halide Edib, bir makalesinde yakın dostu Isabel Fry'ın kardeşi ressam ve tenkit-

[3] Freud hakkındaki yazıları: *Yeni İstanbul*, nu. 2130, 24 Ekim 1955, nu. 2552, 24 Aralık 1956.

[4] "Açık Hava Tımarhanesi" adlı yazısında bu sözü "bir şöförün İstanbul şehri için" söylediğini yazar ve kendisi, bu tabiri bütün dünya için kullanır. Bunun âmilleri arasında Freud ve onu takip edenleri görür (*Yeni İstanbul*, nu. 2123, 17 Ekim 1955).

çi Roger Fry'dan[5] bahsederken, onun modern resim ile modern hayat arasında bir mü nasebet kurduğunu ve "ruhen iptidaî"adamları "servet ve içtimaî mevki"e koşuşturan "on dokuzuncu asrın büyük sınaî tekamülü"nün Roma İmparatorluğu devrinden faz la bayağılık yarattığı" fikrini nakleder[6].

Döner Ayna romanı da Halide Edib'in birçok romanı gibi bir mektupla son bu lur. Bu mektupta romancının sözcülüğünü yapan Ayşe, nişanlısı Erdoğan'a konakta ki son gelişmeleri anlatır. Modern ve sevgilisine karşı her hususta dürüst olmayı va zife bilen Ayşe, bu arada kendine iki talip çıktığını da anlatır. Biri tahsilini Ameri ka'da yapmış bir petrol mühendisi, diğeri ise Alpiköy'den İstanbul'a gelmiş olan Hamsi Tarık'tır. Ayşe ile teyzesi arasında bu talipler yüzünden bir tartışma çıkar. Hep gördüğü delikanlıyı peşine takmanın "eski bir aile kızına" yakışmadığını söyleyerek "eski biçim nasihatler" eden teyze ile evleneceği erkeği bizzat seçeceğini söyleyen Ayşe, iki ayrı zihniyeti temsil ederler.

Romanın aslî kahramanı Hanife ise hayatının kâbusu Mürsel'den kurtularak kendisini seven Bilâl ile evlenir. Hanife'nin Mürsel'den kurtulması, adamın bir cina yete karışmış olması şüphesiyle başlar. Şaban'ı öldürdüğü anlaşılan Mürsel ortadan kaybolur. Tahkikat günlerinde Bilâl Hanife'yi himayesine alır.

Hanife, aile arasında "Hanife Yenge" diye çağrılmakta ve hâlâ başörtüsünü tak maktadır. Bilâl onun başörtüyle gezmesinden hoşlanmaktadır.

Ayşe, Halide Edib'in romanlarında görülen ikinci ressam kadındır. Fakat canlı, millî, yaşadığı her an hissedilen Ayşe *Son Eseri* romanının, olağanüstü güzel, hislerine hâkim, fakat her şeye rağmen bir manken kadar soğuk, cansız ıstırap timsali Kâmuran'ından çok farklıdır. Kâmuran'ın resim kültürüne İtalyan ve İngiliz sanatının şekil vermesine karşılık, Ayşe resim tahsili için Fransa'ya nişanlısının yanına gider.

Romanda, üzerinde fazla durulmamış olmakla beraber, bir de şehirden köye giden ve kocasının yanında, onun çiftliğinde yaşamayı göze alan yeni bir kadın tipi vardır. Bu Macit'in karısıdır. "Macit'in karısı İzmir'den geldiği zaman şık bir şehirli, sonra çiftlikte basma şalvarı ile, hattâ bazen yalın ayak dolaşan bir köylü"dür (s. 69).

Döner Ayna'da Batılı değerlerin mahiyetleri iyice öğretilmeden kelime olarak yaygınlaşmasının mahzurları üzerinde durulmuştur. Köyden şehre akın temiz köylünün değerlerini bozarken, ahlâksızlar da, kötülüklerini geliştirme imkânına kavuşurlar. Halide Edib, bazı hikâyelerinde de bu konuyu işler.

[5] Roger Fry (1866-1934) ingiliz ressam ve sanat tenkitçisi.

[6] "İngiltere ve İngilizler 5: İnsan ve Zihniyet Portresi", *Akşam*, nu. 7428, 27 Haziran 1939.

ÂKILE HANIM SOKAĞI

Halide Edib'in sosyal romanlarından *Âkile Hanım Sokağı* 1957-1958'de önce *Hayat Mecmuası*'nda üç müstakil roman gibi tefrika edilmiş ve sonra kitap hâline getirilmiştir[1]. Halide Edib bu romanında bir bakıma *Sinekli Bakkal*'da olduğu gibi, Doğu'nun veya millî kıymetlerin üzerinde ısrar ederek, yeni Türk toplumunun değişmekte olan yeni panoramasını verir ve moda olan iki yeni dansı da, Türkiye'nin ve dünyanın ruhunu ortaya seren iki sembol olarak kullanır.

"Âkile Hanım Sokağı" başlığını taşıyan birinci kısım Lâleli civarında "demokrat bir memleket çocuklarının oyun meydanı manzarasını gösterir". Roman her sınıftan çocuğun birlikte oynadıkları sokaktaki iki konağın hikâyesidir.

İkinci kısım (s. 65-123) "Sallan Yuvarlan" başlığını taşır ve kırmızı ve beyaz konak sâkinlerinin hayatlarındaki sarsıntıları hikâye eder, birinci bölümün devamıdır ve ikinci bölümün sonunda roman tamamlanmış olur. Bu bölümde, yeni çıkan modern bir dans (Rock and Roll) insanların hayatlarındaki arızaları sembolize eder.

Halide Edib, kendisiyle yapılan bir konuşmada "Rock and Roll-Sallan ve yuvarlan dansını ve müziğini yaratanın bir halk adamı olduğunu bilirsiniz. Bu adam belki kendi de farkında olmayarak dünyayı sallayan hayat sallantı ve yuvarlanmalarını sesle ifade etmiştir. Beni bu romanı yazmağa teşvik eden âmil Rock'n Roll'un ifade ettiği felsefedir" der[2].

Üçüncü kısım (s. 183-216) "Cıbıl kız" (Strip-Tease) ise yine yeni bir eğlencenin çeşitli halk tabakalarındaki akislerini ele alır; ilk iki bölümle hemen hemen hiç münasebeti yoktur ve kendi içinde bir bütün teşkil eder.

Romanda üç tip insan ele alınır. Tiplerin hepsi çok değişik tezahürler gösteren canlı şahsiyetler olarak ortaya konur:

1. Kültürlü, aristokat, eski, köklü aileler. Bunların çoğu meslek sahibidir. Meslek sahibi olmayanlar da kültürleriyle dikkati çekerler.

[1] "Âkile Hanım Sokağı", *Hayat*, nu. 20-28, 28 Şubat-18 Nisan 1957; "Sallan Yuvarlan" (2. kısım), *Hayat*, nu. 29-38, 26 Nisan-28 Haziran 1957; "Cıbıl Kız-Strip Tease", *Hayat*, nu. 52-67, 4 Ekim 1957-17 Ocak 1958. 1958'de kitap halinde basıldı. Metindeki sayfa numaraları bu baskıya aittir. 2. bs. *Çaresaz* ile birlikte 1972.

a. Emekli büyükelçi Samim Akyürek ve karısı Ayşe. Çevreleri eski meslektaşları, komşuları ve ecnebilerdir.

b. Dr. Sadri Köksal ve karısı.

c. Sadi Arslan ve ailesi. Sadi mühendis olduğu için her türlü halkla temas eder. Kültürlüdür. Aile olarak muhafazakârdırlar.

ç. Serin ve babası.

d. Ayşe Akyürek'in yeğeni Nermin ve kocası hariciyeci Tarık.

e. Dr. Feyzi ve Gülbeyaz ile doktor arkadaşları.

2. Taşradan İstanbul'a gelenler: Bunlar da çok çeşitli tezahürler gösterir. Kimisi büyük şehirde zengin olmuş ve kökünden kopmuş, kimi düşmüş, kimi haiz olduğu yüksek hasletlerle kendini saydırıp sevdirmiştir. Bu tipler *Sonsuz Panayır* ve *Döner Ayna*'da da işlenmiştir.

a. Âkıle Hanım ve Güzide. Bu iki kadının hayat maceraları bir bakıma aralarında bir benzerlik yaratır. Her ikisi de iki eski aile yanında çalıştıkları gibi, hayatlarında karşılaştıkları felâketlere karşı mukavemetleriyle de dikkati çekerler. Âkıle Hanım tam bir dürüstlük örneği olmakla beraber, Güzide daha zayıftır. Ancak Güzide'nin analık tarafı çok kuvvetlidir.

Diğer hizmetçiler de bu gruba sokulabilir. İçlerinde sadece Cıbıl Kız, Batı taklidiyle kendi aslî hüviyetini kaybetmiştir. Onun istikbâlinin ne olacağı meçhuldür. O yeni bir dünyada, Amerika'da belki bir hayat kurabilir.

b. Müteahhit İsmail Bey, karısı ve yeğeni. İsmail Bey İstanbul'da zengin olmuş bir Konyalıdır.

3. Ecnebiler, Amerikalı Dick ve kızkardeşi romancı Mary Jones.

Halide Edib bütün romanlarında olduğu gibi, burada da bu üç ayrı tabakanın birleşebileceğine kanidir ve onları bozulmamış ruh zenginliği ve mahallî özelliklerini kaybetmemiş İstanbul tarafındaki bir arka sokakta toplar. *Sonsuz Panayır*'ın yazılışından sonra, aradan geçen on yılın Halide Edib'i değiştirdiği görülür. *Sonsuz Panayır*'da Şişli, özlenen bir mekân iken, bu romanda adeta *Sinekli Bakkal*'ı hatırlatan bir dönüş meydana gelir.

Meşrutiyet devrinde yazdığı romanlarında yeni Türkiye'yi kuracak yeni tipi İngiltere'de (*Seviye Talip*), Balkan Savaşı yıllarında Almanya'da (*Mev'ud Hüküm*) ve millî ruhun uyandığı yıllarda millî atmosferde yetişenler (*Yeni Turan, Ateşten Gömlek, Vurun Kahpeye*) arasından seçen Halide Edib, Cumhuriyet sonrası yazdığı romanlarında bu ideal tipleri Amerika'da yetişmiş olanlar arasından seçer. Bu, onun Amerika tecrübesiyle yakından ilgilidir.

Romanda eski-yeni ve aslî-taklit arasındaki ikilik sadece şahıslarda değil, mimarî giyim ve döşemede de kendini gösterir. *Âkıle Hanım Sokağı*'nda hem doktorlar hem de yeni Türkiye'ye şekil vermekte olan şahıslar (mimar, mühendis, müteah-

hit) önemli bir yer tutar. Mimarî daha önce *Tatarcık*'ta çok mânalı bir şekilde kullanılmıştı.

Âkile Hanım Sokağı'ndaki evler "Türkiye'nin mimarî bakımından eski ve yeni birbirine benzemeyen üsluplarının bir hülâsası gibidir. Çökmeğe mahkûm cumbalı, kafesli, yanları tenekе kaplı evcikler, biraz daha içinde yaşanabilecek başka ahşap binalar ve bu eski biçim evlerin aralarında meselâ, yüzleri iki metreyi geçmeyen altı, yedi katlı kâğir veya beton Hilton karikatürleri de göze çarpar. Herhalde, üç dört yıllık bina usullerinin --şaka olsun diye-- nümuneleri karmakarışık bir sergi hâlindedir. (s. 4).

"Hiçbiri fazla büyük değildir, fakat Aksaray'a inen tarafın iki köşesinde karşı karşıya, biri ahşap, öteki kâğir iki konak vardır. Bunlar adeta kibar mahallelerden buraya uçmuş gelmiş gibidir. Bunlardan biri, kâğir tuğla renginde kırmızı, öteki, boyaları dökülmüş beyaz bir ahşap konaktır" (s. 5).

Bu beyaz konakta emekli büyükelçi Samim Akyürek ile karısı Ayşe otururlar. Yanlarında evin emektarı Güzide vardır. Karısına çok bağlı olmakla beraber Samim kadınlara karşı çok zayıftır ve karısının beraberinde olmadığı bir zamanda, yüzüne bakılmayacak kadar çirkin bir kadın olan Güzide'nin koynuna girmesine razı olmuş ve bir kız çocuk dünyaya gelmiştir. Samim, Güzide'nin bu çocuğu aldırmasını istemişse de Güzide çocuğunu dünyaya getirmiş ve onu bir ailenin yanında yetiştirmiştir. Doktor olan Gülbeyaz'ı kader, babasının evinin karşısındaki kırmızı konakta oturan Abdülhamit'in başmabeyincilerinden Abdüllatif Bey'in varisi Dr. Sadri Köksal'ın asistanı yapmıştır. Genç kız çok güzeldir, iyidir, mesleğini ve Doktor Feyzi'yi sevmektedir, fakat Gülbeyaz, anasıyla babasının kim olduğunu bilmediği için onunla evlenmeyecektir. Gülbeyaz'ı yetiştiren, okutan Güzide Teyze, hayatındaki sırrı hiçbir zaman kızına açmamıştır.

Dr. Sadri Köksal'ın, bir İtalyan mimar tarafından yapılmış olan konağına, Abdüllatif Bey zamanında girmiş olan Âkile Hanım, Varnalı bir muhacirdir. Kocasının bir başka kadınla yaşamasını hazmedememiş, onu terketmiştir. Âkile Hanım, Halide Edib'in diğer roman kahramanlarından bazıları gibi, evliliği ömür boyu sürecek münasebetlerden sayan kadınlardandır. Âkile Hanım'ın yetişkin iki çocuğu vardır. Onlardan da birinin evliliği yürümemiştir. Âkile Hanım konakta eski günlerin toplantılarını hasretle hatırlar. Âkile Hanım "en temiz bir Tanzimat Türkçesi" konuşur. "Okumak yazmak bilmediği söylenen bu kadının, bu üslûbu bu kadar benimsemiş olması mucizе gibi bir şeydi" (s. 45). Âkile Hanım adeta mahallenin muhtarıdır, resmî dairelerde işlerin nasıl takip edileceğini bilir, çevresindekilere daima yardım eder.

Samim Akyürek'in karısının yeğeni Nermin, "hakiki, eski Osmanlı ruhunu taşıyan bir miralay" kızıdır (s. 8). Annesini küçük yaşta kaybettiği için teyzesi tarafından itinayla yetiştirilmiştir. Fransızca ve İngilizceyi küçük yaşta öğrenmiş, henüz on yaşında iken teyzesi ve elçi enistesiyle Washington'a gitmiştir. Tarık'la orada tanışan Nermin "hariciye hayatının içtimaî taraflarını" teyzesine "iki yıl çıraklık ettikten sonra" kavramıştır (s. 12). Nermin'in evliliği "adeta dinî ve kutsal bir hadise" gibi vuku

bulur. Nermin Tarık'ın davranışlarında, "Amerikan romanlarında tarif edilen insanı kendinden geçiren hârikulâde hisleri" bulamaz (s. 15). Çocukları yoktur. Nermin, kocası hariciyeci Tarık'ın Roma'da bir kongreye gitmesi üzerine, teyzesi ve eniştesinin yanına gelir. Olay 1955 yılında, Türkiye'de Amerikalıların en popüler oldukları devrede geçer. Nermin ile Tarık da uzunca süren ayrılıkları sırasında Ankara'daki evlerini yüksek fiatla Amerikalılara kiralarlar.

Kocasının ilk defa bir kongreye kendisini götürmeyişi ve güzel sekreter Sevim'in heyette bulunması, Nermin'de kıskançlık yaratmıştır. Halbuki onların çok ölçülü evliliklerinde, bu gibi duyguların yeri yoktur.

Nermin teyzesinin de bir kıskançlık dolayısıyle huzursuz olduğunu görür. Ayşe Hanım, Samim Bey'in kırmızı konakta oturan Gülbeyaz'a gösterdiği yakınlıktan bizardır. Gülbeyaz'ın problemi ise Feyzi ile evlenme meselesini nasıl halledeceğidir

Bütün bu insanlar bir kriz anında, sokak satıcılarıyla güzel bahçeleriyle, huzurlu, sâkin ve güzel, eski Türk mahallesinde toplanırlar.

Evlerin içine gelince, Samim Akyürek'in evi hayli aristokrattır. Her pazar, *Sonsuz Panayır*'daki Ali Bey'in sohbetlerini andıran davetler yaparlar. Fakat bu toplantılar, Ali Bey'in can sohbetleri gibi mütevazı değildir. Kadınların tuvalet, erkeklerin resmî elbise giydikleri bu davetlerde, yerli, ecnebi çeşitli insanlar, sosyal meseleler ve siyasetten bahsederler, çoğu zaman İngilizce konuşulur. Yemekten önce aperatif alınır, bazen erkeklerin içkiyi çokça kaçırdıkları görülür.

Dr. Sadi'nin evindeki Gülbeyaz'ın odası ise onun şahsiyetini aksettiren sade döşenmiş bir yerdir. Son romanlarında doktor ve hemşirelerin artması, Halide Edib'in artan hastalıklarıyla ilgilidir. Bu doktorların hepsi mesleklerine dört elle sarılan fedakâr ve kusursuz insanlardır.

Gülbeyaz mustarip geçen çocukluk, yalnız geçen lise yatılı yıllarının tesiriyle doktor olmaya karar verir ve tıbbiyenin üçüncü sınıfında iken kendisine bakan Sami Cansunar ailesinin Erzurum'a göçmesinden sonra Güzide onu Doktor Sadi Köksal'ın evine yerleştirir. Dr. Sadi tıbbiyede dikkatini çeken bu zeki ve çalışkan kızı, asistan olarak almayı düşünmektedir. Gülbeyaz orada bir nevi "asistan çırağı" gibi çalışır ve doktorun karısı Samiye Hanım'a yardım eder, hastalara iğne yapar. Samiye Hanım ve doktor onu kendi kızları gibi severler.

Gülbeyaz'ın, Nermin'in, Samim ve Ayşe Akyürek'in hayatlarındaki sallanma ve çatırdamaların çoğu Nermin'in kaleminden anlatılır. Zira Nermin de Halide Edib'in birçok kahramanları gibi yazı yazmaya meraklıdır, içinde bir romancı olma özlemini taşır.

Samim Bey'in evine gelen, Nermin'e daha Amerika'da iken âşık olan Dick adlı bir Amerikalı, Avrupa ve Amerika'da yeni moda olan bir dansı, Rock and Roll (Sallan-Yuvarlan) dansını eski dans arkadaşı Nermin ile Emirgan'da bir gazinoda dener. Nermin'in böylesine bir dansa kalkışması, kocasına karşı duyduğu kıskançlık

hissiyle ilgilidir (s. 89). Gazinodaki plaklarda mütemadiyen caz havaları çalınır. Kahvedeki müşteriler çeşitlidir. Rock and Roll müşteriler arasında farklı duygular uyandırır. İstanbul'u kendi açısından seyreden "siyah takkeli, sivri sakallı, acayip kıyafetli ihtiyar" (s. 92), ki daha sonra ona "Hırka-i Şerif" dendiğini öğreniriz, bu gazinoda "Itrî'nin, Suyolcuzâdelerin ifade ettiği aşk"ı arar.

Onun karşısında melon şapkalı bir Tanzimat kalıntısı, kahvenin kapısında bir Hacıağa durur. Başı açık, boyunbağısız Hacıağa'nın hayalinde on sekizlik genç bir kız "bir yeni devir odalığı" vardır.

Kahvede çalınan "Sallan yuvarlan" herkesi heyecanlandırır. Bu müzik "adamın kafasına, sırtına, beklemediği yerine bir darbe vuruyor, bütün varlığını gıdıklıyor gibi"dir (s. 94). "Ancak Bakırköy tımarhanesi yerli meskunları"nın tasavvur ve tahayyül edebileceği bu garip hareketlerle "bütün Emirgân sallanıp" yuvarlanır (s. 94-95).

"Dick, Nermin'i yakalamış, sallıyor, iki tarafın kalçaları vezinli ve mütemadi bir sara raşesi içinde sağa, sola gidip geliyor. Göbek çalkalamak bu sallantının yanında halt etsin. Bu iki genç, bazen karşı karşıya duruyorlar, fakat kalçalar makine ile kurulmuş gibi mütemadiyen süreti artan bir tempo hâlinde. Birbirinin etrafında, birbirine meydan okuyan iki güreşçi gibi bakışıyor ve dönüyor. Beklenmedik bir anda kadın tepe aşağı oluyor, erkek onu belinden yakalıyor, omuzuna atıyor, etek aşağıya iniyor, iki kadın bacağı havada" (s. 95).

Ayşe Hanım'ın kaşlarının çatılmasına sebep olan bu dans için Samim Akyürek "tam bugünün ruhunun ifadesi, bugünün hareket sembolü"der (s. 95). Ve bu dansı bilmeyen kalabalık "bir rüfaî ayini içindeymiş" gibi sallanmağa başlar. Garip tavır ve kıyafetli Hırka-i Şerif, "Allah Allah diye zikre başlar" ve vecde gelen kalabalık gazinonun camlarını kırar. Bu dansın münakaşası Samim Akyürek'in mutat toplantılarından birinde Hırka-i Şerif, matematik profesörü Sabri Dilli, felsefe profesörü Alman Royter ve diğerleri arasında yapılır. İnsanlığın problemini bu profesörler, kendi açılarından ele alırlar (s. 101). İktisat âlimi "medeniyetin temelî tamamen iktisat üzerinedir" derken, felsefe profesörü "insan, kendi kendini tekrar bulmalı" der. "Bugün makinenin hâkim olduğu Amerika'da dine doğru adeta isteri hâlini alan temayül, bu içimizin kofluğundan kurtulmak için bir yol aradığımızı isbat eder" (s. 102).

Hırka-i Şerif, Emirgan'da çalınan Amerikan havasının bugünkü hayatımızı ifade ettiğini ileri sürer. "Adı nedir bilmiyorum. İnsanın içinde bir cezbe yaratıyordu. Rüfaîliğin ruhunu Amerika ihya etmiş. Belki bizim kapadığımız tarîklerin hepsi Amerika'da açılacaktır" (s. 102). Yeni danslar *Zeyno'nun Oğlu* ve *Sonsuz Panayır*'da da rüfaî ayinlerine benzetilir.

İktisat profesörü, Hırka-i Şerif'in cezbe dediği, hayatın lezzetini içinde barındıran duyguya "isteri dalgası" der ve uzun bir münakaşaya başlarlar. Bu münakaşalar Nermin'i de düşünceye sevkeder:

"Bugün, bütün dünyada her ferdin ve toplulukların, hattâ milletlerin bir sallan-

ma ve yuvarlanma buhranı içinde olduğuna inanıyorum. Tevekkeli değil, bunu oyun havalarına bile sokmuşlar! Fakat aynı zamanda kaniim ki, insanlarını temeli, kökleri dündür. Bu dün, belki ayaklarının altında çöküp giden bir toprak kalıntısı, belki yapraklarını, dallarını teşkil ettikleri bir ağaç kökü, belki de kendilerini kurtaramadıkları varlıklarının ötesine, berisine sarılan sarmaşıklar, köhne otlardır. İşte şimdi kendi kendime: 'Doğrusu bu sarmaşıkları koparıp atan, köklerinden ayrılıp havada yuvarlananlara aşkolsun' diyorum" (s. 103).

Dick ise bu dans dolayısıyle Sadi ile konuşurken, Türk kadınlarının Sadi'nin sandığı gibi henüz çok Amerikalılaşmamış olduklarını söyler: "Sizinkiler henüz Strip-tease devrine gelmemiş" (s. 167). Nermin Amerika'da yetişmiş olmasına rağmen "tamamen Türk kalmıştır" ve bu tarafı da Dick'i cezbetmektedir (s. 167).

Olgun ve anlayışlı, hayatın güç geçitlerini birlikte atlamak niyetinde olan Samim Bey ve Ayşe Hanım, Samim Bey'in gerçeği itirafından sonra, Gülbeyaz'ı evlât edinerek, hepsinin hayatındaki sallanmaya son verirler.

Güzide evlâdı için son bir fedakarlık daha yapar, ortadan bütün bütün kaybolmak maksadıyla intihar eder, zira her şeye rağmen Ayşe Hanım'ın aristokrat zihniyeti Güzide gibi bir hizmetçinin, bir an için bile olsa, kendisine tercih edilmiş olmasını hazmedememektedir. Gülbeyaz da son derece gururludur ve bu tarafı ile Ayşe Hanım'ı cezbeder. Güzide, Gülbeyaz'a annesinin adını açıklamamalarını Ayşe Hanım'dan ister: "Sakın kıza anası ben olduğumu söylemeyin. Bir hizmetçi kızı olduğunu söylerseniz ölür de o büyük aileden genç doktorla evlenmez. O, öyle kibirli bir yumurcak ki..."

Tarık'ın Nermin'i kıskançlığa sevkeden kâtibesi Sevim de bir hariciyeci ile evlenerek Amerika'ya gidince, Tarık ile Nermin'in de araları düzelir. Çalışan kadınların bir kıskançlık sebebi olarak, aile hayatına tesirleri sosyal değişmelerle ortaya çıkan yeni bir durumdur.

Romanın üçüncü bölümü olan "Cıbıl Kız (Strip-Tease)" şahısları bakımından bu ilk iki bölümle pek alâkalı değildir. Bütün kahramanlar arasındaki münasebet komşuluktan ibarettir ve bu bölümün kahramanı yüksek mimar-mühendis Sadi Arslan'ın evindeki bir toplantıya Akyürek'ler de katılır. Mühendis Sadi Arslan, genç, kabiliyetli, yazı yazmaya meraklı, yani mesleğini başarıyla yapması yanında, bir de ikinci meşgaleye sahip bir insandır. O da Âkile Hanım Sokağı civarında oturur. İstanbul'da Taksim Bahçesi'nde meşhur olan bir yeni numarayı "Strip Tease yani "Soyun-Takıl, yahut Soyun Taciz Et" demeğe gelen, dünyaca meşhur, erkeklere takılıp kalan ve taciz eden dans numarasını" bir arkadaşıyla seyredecektir.

O günün arifesinde Lâleli'nin bir arka sokağında "aynı mânayı taşıyan bir sahneye rastlar" ve bunu garip bulur. "Garipti, çünkü kendisinin içinde bulunduğu Türk cemiyetinde beklemediği bir yeniliğe şahit olmuştu. Asıl garibin garibi, bunun bir yenilik de değil bugünün insan topluluklarının ruhlarının dışarıya vurmuş bir hayali

olduğunu anlaması ve hazırladığı yeni zamana ait bir eserin en bariz bir cephesini teşkil edeceğini tahmin etmiş olması idi" (s. 123).

Bu manzara, bir Rum evinde çalışıp, madamdan mayonez yapmadan gece çıplak yatmaya kadar bütün modernliği öğrenen, mânasız fakat klasik bir yüz ve vücut güzelliğine sahip olan bir köylü kızının İstanbul tarafındaki bir eve kapılandıktan sonra, geceleri perdelerini açıp, çırılçıplak soyunup, ışıkları yakarak, pencere önüne toplanan kamyon şöförleri ve arabacılara kendini göstermesidir (s. 124, 127-128).

Teknik Üniversite'yi bitirdikten ve Almanya, Fransa, İngiltere, hattâ Amerika'da etütler yaptıktan sonra serbest çalışma hayatına atılan ve müteahhitlerce aranan bir mühendis olan otuz beş yaşındaki Sadi Arslan "inşaat işlerinden başka, güzel sanatların her şubesine düşkün, çok okuyan, tecessüs fikri çok kuvvetli bir tipti. Bu tecessüs sadece kitaplara inhisar etmez, içtimaî hayatın ve insan denilen mahlukun her sahadaki tecellisine uzanırdı" (s. 125).

İstanbullu ve beş altı nesilden beri "daha fazla dinî zadegândan" gelen bir aile mensubu olan Sadi, mesleği icabı Anadolu'nun her sınıf halkıyla da rahatça konuşur.

Halide Edib, bu vesileyle İstanbullu demekle ne kastettiğini de şöyle ifade eder:

"İstanbullunun anası ve atası ekseriya başka illerden, hattâ başka diyar ve ırklardan gelirdi. Bunlar nereden gelmiş olurlarsa olsunlar, Türkleşmiş, İstanbullulaşmış insanlardan teşekkül ederdi. İşte bundan dolayı İstanbullu, nevi şahsına münhasır bir mahluktur. İstanbul, iki nesil geçer geçmez, içine yerleşmiş olanlara damgasını basar. Bu damganın iyi veya kötü tarafları olabilir, fakat birkaçı hiç değişmez. Bunların başında objektif düşünmek gelir, bilhassa fikir tecessüsü hâkimdir. Aynı zamanda, yüksek ilmî ve dinî sınıfta, belki adaletle münasebetlerinden dolayı, softalıkla münasebeti olmayan bir tolerans ve hakseverlik de barizdir. Bütün bunların arasında, Arslan'ın en derin yerine vurulmuş olan damga, hiç şüphesiz, fikir tecessüsüdür" (s. 125).

Bu İstanbullu tarifi Halide Edib'in diğer romanlarında da İstanbul'a verdiği önem bakımından dikkate değer. İstanbul adeta, imparatorluğun dört bir tarafından gelenleri içinde eriten bir potadır.

Sadi, tanıdığı kızlar arasında "bütün hayat için güvenilebilecek bir eş olarak" kimseyi bulamadığı ve evlenen arkadaşlarının hayat tarzlarını özenilecek bulmadığı için otuz beş yaşına geldiği halde, evlenmemiştir. Zira modern cemiyette evlilik sağlam bir müessese olmaktan çıkmıştır (s. 126-127).

Sadi'nin babası Sadrettin Arslan "kafasının içinde hâlâ eski devirleri yaşayan", "bir İstanbul efendisi vakarını muhafaza eden", "alayla felsefeyi birleştiren" (s. 130) emekli bir yüksek memurdur, karısı Mukaddes Hanım "ideal bir idare ve ev kadınlığı kabiliyeti ile beraber iyi kalpli, kafası ölçülü, çok müşfik bir kadın"dır (s. 127). Evleri konak denilebilecek ahşap bir evdir, babası bu evin bazı kısımlarını Sadi'nin betonlaştırmasına razı olmamıştır. Onların evleri "hiçbir stile tabi olmayan, eşyalarıyla sırf oturanların rahatını temin eden, aynı zamanda sahiplerinin gösterişsiz, fa-

kat huzur ve anlayış içinde geçen hayatlarını ifade eden bir yer"dir. "Kapının karşısındaki uzun minder, alafranga salonlardaki divanlara tercih edilebilir. Hem çok adam alır, hem de oturanlar arkalarındaki yastıklara dayanabilirler, ayaklarını rahat rahat yere koyabilirler" (s. 164).

Odanın bu tasviri, sonradan görme, müteahhit İsmail Bey'in evinin tasviriyle bir tezat teşkil eder (s. 155).

Mukaddes Hanım'ın hizmetçi bulma derdi, aylıkların "gülünç bir derecede" yükselmesi yüzünden artmıştır. Bu üzüntüsü dolayısıyle yeni bir sosyal değişmeden de bahsedilir. Cumhuriyet devrinde, İstanbul'un eski konaklarındaki cariye ve azınlıklardan olan hizmetçilerin yerini, Anadolu'dan gelenler almaktadır. Yeşil Konakta şöförlerin toplanmasına sebep olan Fuat Bey'lerin hizmetçisi Cıbıl Kız, Mukaddes Hanım'ın bildiği en ideal hizmetçidir.

Aslen Bolulu olan bu kız, önce Beyoğlu'nda kapıcılık eden eniştesi Mehmet Ağa ve teyzesi Safinaz Kadın'ın yanında kalmış ve İstanbul'a öylesine "alışmış ve bu muhiti öyle benimsemişti ki, artık onu Bolu'ya altı çift öküzle bile sürükleyip götürmenin imkânı kalmamıştı" (s. 130). Ayşe adlı bu açıkgöz, hamarat ve "müstesna güzelliği" ile herkesin hoşuna giden kızı Madam Karamanidis yanına alır ve iki yıl içinde yetiştirir. Kırk beşlik, civelek, yaşadığı hayat tarzıyla dedikodu yaratan bu kadının hayatını, Ayşe "model tutarak kendi hayatına veche" verecek kadar benimser. Buraya bol misafir gelir, yemekler yenilir, oldukça gürültülü bir hayat sürülür. Apartımanın Türk kiracılarıyla selâmlaşan ama hiçbirinin evine gitmeyen Madam, apartımanda oturan bir diğer Rum aileyle ise hiç selâmlaşmaz. Mamafih, "katlardaki Türk kiracılar, hakkında geçen bütün dedikodulara rağmen Madam Karamanidis'i Yuvanidis'lerden daha cana yakın bulurlar ve bu iki Rum ailesinin birbirlerine olan muamelesine akıl erdiremezlerdi. Yuvamidis'in katından zaman zaman yükselen, bir ağızdan kilisevari dua seslerini yadırgarlar, halbuki Madam Karamanidis'i katından gelen neşeli Rumca şarkılar, biraz palikarya ağzı ile de olsa, gene hoşlarına giderdi" (s. 132).

Madama gelen erkek misafirler, sebebi ne olursa olsun Ayşe'ye asla sataşmazlar. Ayşe bu evde evin bütün işlerini, yemek dahil kendi başına yapacak hâle gelir, Türk şivesiyle Rumca konuşmaya başlar ve "misafirlerin birbirlerine yaptığı şakaları, kadınların işve ve nazlarını kendi istikbal sahnesinin baş rolü olacakmış gibi taklit" eder durur, yalnız misafirlerin kendisine kayıtsız kalmalarını hazmedemez. Eniştesine yılışmaya başlayınca, Mehmet Ağa ile Safinaz Kadın, "mizaç itibariyle fingirdek olan Ayşe'yi bir Türk evine yerleştirmeye karar verirler. "Belki İstanbul'da, rabıtalı bir Türk evinde bu ölçüsü kaçan işvebazlık, hele Türkçeyi inadına Rum şivesiyle konuşması sona erecekti. Anadolu'dan gelen hemşehrileri en çok bu şiveyi yadırgıyorlardı" (s. 134).

Ayşe'nin Fuat Bey'lere yerleştirilmesinin sebebi budur. Ayşe "kendi aklınca geri bir muhit" olan İstanbul'a gitmek istemezse de Beyoğlu muhitinde kendine yüz vermeyen erkeklerin, öte tarafta yüz vereceklerini umar. "Anadolu evlâdı olan bir kadı-

na çarıklı erkânıharp denilemezse de, çarşaflı politikacı denilebilir. Bir yerde elde edemedikleri şeyi başka bir yerde elde etmek ihtimalini gözden kaçırmazlar" (s. 135)

"Ayşe'nin yüzü, hakikaten eski bir Yunan heykelini andırıyordu. Esasen hareket hâlinde olan yüzü değil, ince, uzun boynunun altındaki narin ve nefis vücudu idi. Dümdüz ve klasik bir burnu ve kahverengi gözleri vardı. Dudakları, çenesi, yanaklarının hatları hep, bir heykeltıraşın elinden çıkmış gibiydi. Fakat bu yüzdeki cansızlık, daha doğrusu mermervarî sert çizgiler, insanın dikkatini çekse de, bu dikkat derine gitmez ve devam etmezdi" (s. 137). "Sözün kısası, Türkçeye ırmal ettiğimiz seksapel denilen cinsî cazibeden tabiat Ayşe'yi mahrum etmişti" (s. 133).

Ayşe yeni kapısında bilhassa Fuat Bey'in oğluna sataşır ve nihayet bir psikoloji öğretmeni olan ve kızın taşkınlıklarını bir Rum evinde yetişmiş olmasına bağlayan Fuat Bey'in hanımının bile sabrını taşırır. Ayşe'yi Sadi'nin annesi Mukaddes Hanım alır.

Ayşe Sadi'lerin evinde değişir. "Şimdi ensesinde sımsıkı bir topuz, önünde önlük, vücudu da yüzü kadar hareketsiz dolaşan Ayşe'ye ideal bir hizmetçi denilebilirdi" (s. 178).

Bu değişme, kızın Fuat Bey'in oğlu Orhan'ı elde edemeyince Sadi'yi elde etmeği kafasına koymuş olmasından ileri gelmektedir (s. 184). Ayşe Sadi'den hem korkmakta hem de ona adeta tapmaktadır. Sadi'nin Serin'le nişanlanması üzerine de intihara teşebbüs eder.

Türk hayatını tetkike çalışan ve kızın güzelliğiyle ilgilenmiş olan Dick'in kardeşi yazar, Mary Jones, onu Amerika'ya götürür. Bu Anadolu'dan gelme, görgüsüz ve talihsiz kızın Amerika'ya sıçramasıdır. Oradan yeni bir tip olarak dönmesi muhtemeldir.

Ayşe'nin en büyük özelliği tesirlere açık olmasıdır. Önce Rumları taklit eder, sonra eski bir İstanbul ailesine uymaya çalışır, daha sonra da Mary Jones'un tesiriyle Amerikalılaşır. Ayşe'de köksüzlük, değişme ve taklit esastır.

Romanda bir diğer Anadolulu tip, "vaktiyle ticaret hayatına sokak satıcısı olarak atılmış, sonradan milyoner hacıağalar arasına girip, İstanbul'a intibak etmiş maruf müteahhit İsmail Bey"dir (s. 140). İsmail Bey Sadi'yi mühendis olarak almıştır.

"Ağalıktan beyliğe sıçrayan bu Konyalı müteahhit, hiçbir tahsili olmadığı halde İstanbul'un münevver sınıfı arasında yaşamağa muvaffak olmuş, onların konuşma tarzını benimsemişti. Hattâ ticarî terimlerin Fransızcasını bile az çok beceriyordu. Herhalde son yılların çok dikkate değer bir tipiydi. Çok yüksek atlamalarla ulaştığı mevki ve edindiği muazzam servetin anahtarı, muhitinin bütün değişmelerini bu muhite hâkim olmuş veya olabilecek insanların ruhî hususiyetlerini, zayıf taraflarını ölçebilen canlı bir termometreye benzemesi idi. Ticarî menfaatlerine dokunmamak şartıyla dürüst bir adamdı" (s. 141). Ayrıca işine yarayacakları seçmede de "en kurnaz politi-

kacılara taş çıkartacak zekası vardı". Dış görünüşüyle "umumiyetle kahvehanelerde görülen işsiz güçsüz, yaşını başını almış bir insan" sanılabilir. Kalın kaşları, kocaman burnu, kır bıyıkları vardır, saçları dökülmüş, kalanları da beyazlaşmıştır. "Kıyafeti, boyunbağından papuçlarına kadar gösterişsiz, fakat düzgün ve temiz bir İstanbul efendisinin tabiî kılığının bir modeliydi. Şişmanlığa pek kaçmayan sağlam ve iri bünyesi, Anadolu toprağının mahsulü olduğunu hissettiriyordu" (s. 142).

Sonsuz Panayır romanında toplu olarak tasvir edilen hacıağa tiplerinden biri bu romanda müstakil olarak ele alınmıştır. Halide Edib, zaman zaman küçümsediğini hissettirmekle beraber bu tipe sempati duyar.

Sadi'ye tatminkâr bir iş teklif eden İsmail Bey'in korkunç, cadı gibi bir karısı vardır. İsmail Bey Taksim'deki meşhur Strip-Tease numarasını seyretmek ister. Fakat karısından ödü patladığından "genç arkadaşlarım, beni zorla götürdüler" (s. 145) bahanesinin arkasına saklanmak için Sadi ve arkadaşı sosyoloji doçenti Fehmi ile birlikte gitmek üzere sözleşirler. İsmail Bey "Cadillac"ı ile Sadi ve arkadaşını evlerinden alır, "yemek tam bir milyoner ziyafeti"dir. Sofrada çeşitli içkiler vardır. Sadi'nin pek alkol kullanmamasına karşılık, Fehmi, İsmail Bey'le adeta yarış eder.

"Dört motorlu" denilen dansöz yarı çıplaktır, orkestranın çaldığı "azgın ve coşkun bir hava"nın eşliğinde "garip bir dans gösterisi" yapar (s. 147). Bu dansöz, sonra masaların arasında dolaşır ve bilhassa yaşlı başlı adamların kucaklarına oturur, "hovarda ve kafası tütsülü gençlerden kahkahalar, ıslığa benzeyen sesler" yükselirken "arkada oturan bazı genç ve yaşlı erkekler, bu âfetten kendilerini korumak için yavaşça sıvışmağa" çalışırlar. Dansözün kurbanlarından biri de İsmail Bey olur:

"Kız bu defa oturmakla da kalmıyor, İsmail Bey'in ceketini çıkarmağa çalışıyor, yani onu soymağa azmetmiş" (s. 149).

Sadi, bu dansı yorumlar: "Biz erkekler, kadınları, asırlarca perde arkasında soyduk durduk. Şimdi onlar kendi arzularıyla soyunuyor ve bizi de soyuyorlar. Pek de haksız değiller ya. Fakat beni bu manzarının asıl, zamanımızın ruhunu ifade eden tarafı ilgilendirdi. İçimiz bomboş. Kafamızda gösterecek bir şey kalmadı. Tabiî olarak geçmişi biliyor, fakat geleceği bilemiyor, tahmin edemiyoruz. Memleket içi ve memleket dışı herkes birbirini soymakla meşgul. Âlimler rakip memleketleri soyup elde etmek için usuller ararken kendilerini, hattâ dünyayı da batırmak üzeredirler. Beni korkutan şey, yalnız günümüzü gün etmek için değil, saatlerimizi, hattâ dakikalarımızı doldurmak için baş vurduğumuz şeyler, içimizi dışarıya çıkarmağa çalışmak. İçimiz ne kadar bomboş. Bacak, bacak, milyon, başak. Bu yolda gidersek tamamiyle hayvanlığa döneriz. İnsanların kapı arkasında, mahremiyet perdesi altında yaptıkları şeyler şimdi, hayvanlarda olduğu gibi, sokak ortasında, seyirciler arasında olacak" (s. 115).

Dünyanın para ve çıplaklık yüzünden hayvanlığa döndüğü fikri daha önce de *Döner Ayna*'da Şem'i Bey tarafından dile getirilmişti. Şem'i Bey de modern sanatlarla insan ruhu arasında münasebet bulmaktaydı. Bu dans ve seyircilerin davranışlarını, Sadi müstakbel kitabında kullanmak için kaydeder.

İsmail Bey'in hanımına bu "felâketi" izah etmek için Sadi ile Fehmi onun evine giderler. Ev, tipik bir yeni zengin evidir. "Stil eşya ile süslü bir oda. Yaldızlı iskemleler, duvarlarda üst üste asılı yazılar ve İsmail Bey'in bir sürü fotoğrafı. Bir de kapının karşısında frakla yapılmış gösterişli bir portresi asılı. Herhalde tanınmış bir ressam elinden çıkmış olacak. Bu modern kıyafetli adamın küçük gözlerinin kurnazlığı, ortası yuvarlak parlak bir tepsi gibi duran çıplak kafasının ense ve yanlarındaki saçların dağınıklığı, hulâsa simasının bütün hususiyetleri canlandırılmıştı" (s. 155).

Bu resim de *Sonsuz Panayır*'daki Şaşırtmaç'ın resmi gibi onun özelliklerini belirtir.

İsmail Bey'in "bayanı" Feyziye, "zamanımızın ucubelerinden biri"dir. "Çok şişman, karnı dışarıya fırlamış, göğsü açık, sütyenden yukarıya doğru iki et kümesi, boynunda dizi halinde bir sürü parlak kolye beline kadar sarkıyor. Çıplak kollarına dirseklerine kadar altın bilezikler takınmış. Pırasa rengindeki saçları tepesinde kabartılmış, kulaklarından omuzlarına doğru uzun küpeler sarkıyor. Fakat asıl unutulmayacak tarafı yüzü ve makyajı. Mavi gözleri kısılmış, dudakları ses çıkartmadan bir düşman eti çiğniyormuş gibi hareket hâlinde. Hülasa korkunç bir hınç ve şiddet sembolü" (s. 155-156).

Feyziye, Halide Edib'in türedi zenginlerin eşleri arasında çizdiği en çirkin ve en iğrenç çehredir.

Bu korkunç kadından Sadi'nin korkmaması ve sükûnetle konuşması İsmail Bey'in hem hoşuna gider hem de onun, iş anlaşmasında herhangi bir şartı kolaylıkla kabul etmeyeceğini göstermesi bakımından endişe verir.

Fehmi, "meğer çok sessiz ve muti diye tahayyül ettiğim taşralı hatunlar, İstanbul'a gelince bizim en başı havada kızlarımıza taş çıkartırlarmış" (s. 159) diyerek düşüncesini belirtir.

Ancak İsmail Bey karısına bağlıdır: "O giderse yapayalnız kalırım. Bütün tanıdıklarım ve dostlarım ya iş için, yahut da sosyete âleminde bir milyoner tanıdıkları bulunsun diye beni ararlar" (s. 161). Karısını yola getirmenin yolu, ona pahalı hediyeler almaktan ibarettir.

İsmail Bey'in bu itirafı onun da soyunmasıdır. "İçini gösteriyor. Ne yapsın, onun teşhir edilecek vücudu yok ki. Bütün hayat soyunmak ve soymaktan ibaret. Sözlerinden anlaşılan şu: Dost veya iş adamı, bütün münasebette bulunduğu insanları soymak. İstanbul'un münevver sosyetesinden onu aralarına dost diye kabul edenlerin ondan bekledikleri, herhalde çok şey olmamalı. Ama, belki, sırf orijinal ve yeni dünya adamı örneği olması onları alâkadar ediyor. Gerçi karısı da onu soyuyor ama kendisini hiçbir zaman terkedemeyeceğini tahmin edemiyor" (s. 162).

Sadi'nin muhitiyle münasebet peyda eden İsmail Bey'in durumu hayli garip ve biraz dokunaklıdır. "Sadi'nin babası ile sabık elçi Akyürek, bu anadan doğma zekâ

ve anlayış ile dünyayı kavramış olan hacıağadan çok hoşlanır olmuşlardır. Evet, bu hiç tahsil görmemiş adamın kafası, sadece milyonlar toplamağa yaramış değildi. Muhitine kendisinden beklenilmeyen ince alaylar savuran İsmail Bey'in istidadı tetkike değer bir şeydi" (s. 188).

Sadi çok dürüst ve ciddi bir şekilde yaptıkları anlaşmayı noterden tastik ettirir ki bu da İsmail Bey'in alışmadığı bir tavırdır. Sadi'nin İsmail Bey'le anlaşmasını babası, fikrî çalışmalarından kendisini ayırması ve "dünyada tek kıymetin para olduğuna inananlar" (s. 163)dan biri hâline getirmesi ihtimaliyle pek beğenmez. Aynı şüphe Sadi'de de vardır: Yazmakta olduğu "Günümüzün iç meseleleri" adlı notlarını gözden geçirirken düşünür: Acaba "bizde ve dünyada türeyen yeni milyonerler gibi para illetine tutularak hayatın sadece dış sahnelerine dalacak, bu sahnelerin temsil ettiği ruhî cepheye karşı tecessüs fikrini kaybedecek miydi" (s. 164)?

Sadi evlerindeki bir toplantıda tanıştığı "bir genç milletin en su katılmadık örneği" olan Dick ile de ilgilenir. Doğu onu da etkilemiştir. (s. 169).

Dick, Amerikan müziğinin kendi ruh hâllerinin ifadesi olduğunu söyler. "Bizim Amerika'nın en bariz ve bugün yaşayan hususiyetini anlamak için, başka cepheden monoton olan, yani çılgın ve taşkın bir milletin çoğunluğunun çocukça gümbürtüsü olan musikisini dinlemek lâzım. Genç Amerika'nın bugünkü ruhu.." Türk musikisi ise, "muayyen bir medeniyet sahasında tekâmülün zirvesine varmış, olduğu yerden aşağıya doğru dönen, eskisinin hasretini ifade eden, insanın içini hüzünle doldurar bir milletin sesi. Mamafih, sizin halk türküleri, oyun havaları, milletinizin bambaşka ve hiç ihtiyarlamayan bir tarafını açıklıyor. Emin olun bu alâka bana Türkiye'de geldi. Galiba kadınlarınıza hayranlığım bu alâkanın anasıdır" (s. 166-167).

Çıplaklığın münakaşa edildiği bu toplantıda, Nermin'e göre "eski kapalılığın bir aksülameli" (s. 170), bir başka hanıma göre Amerikan mukallitliği yüzünden cemiyette görülen çıplaklık merakı hakkında birçok olay nakledilir. Çıplaklık modasını Amerikan mukallitliğine bağlayan Amerika'yı muhtemelen bilmeyendir diyen Nermin buna karşı çıkar: "Hayır yanılıyorsunuz. Amerikan kadınları hariçte çıplaklığı hiçbir zaman bu dereceye getirmezler. Bilhassa orta sınıf kadınları hayli mutaassıptır. Hani şu Strip-Tease denilen soyunup soyma numarasını seyredenler bütün Amerikan kadınlarını böyle zannederler. Yanlış. Bu dans numarasını en evvel Amerikalılar yasak etmiş" (s. 170-171).

Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş ailelerde ise çıplaklık bir aile buhranı olarak ortaya çıkmaktadır. Misafirler, çevrelerinde yaşayan Anadolulu ailelerin hayatlarında gördükleri örnekleri zikrederler (s. 171-172). Bu konuda Sadi'nin fikri şudur: "Kıyamet alâmeti sadece atom bombası değil. Atom bombası nihayet dünyaya son verir fakat umumîleşen, hayvaniyete doğru giden hayat tarzları, medenî nizam denilen vaziyeti bozacak. İnsanlar tekâmül sahasında nasıl hayvaniyetten zâhiren olsun ayrılmışlarsa, şimdi tekâmül sona erdiği için hayvaniyete dönecekler" (s. 172). Bu ahlâk çöküşünün saikleri de "dişi deccallerdir".

Sadi, kendisini elde etmeyi kafasına koyan Ayşe'yi farketmediği gibi, İsmail Bey'in "bayanı Feyziye'nin de onu Ferhunde adlı bir milyoner kızı ile evlendirmeye kalkmasına aldırmaz. Sadi, "İstanbul'un eski aileleri arasında, belki ilk defa kendi iş sahasında ve müteahhitlik yolunda milyonlar yapmış" ve "İstanbulluluk hüviyetini kaybetmeden bütün mânasıyle Garplılaşmış İstanbul Efendisi" olan mimar Hamdi Sonsuz'un yeğeni mimar Serin'e ilgi duyar. Hatları kusursuz, "yüzü makyajsız, kumral saçları bir erkek gibi kısa kesilmiş. Arkasında beyaz, keten bir buluz, kolları dirseklerine kadar açık" olan Serin'i, Sadi, "bir dişi değil, ideal bir kadın" olarak görür. Hareketlerindeki katiyete rağmen hiç de erkek olmağa özenen, anormal bir kadın" değildir (s. 192).

Serin'in babası Washington'da deniz ataşesi olarak bulunmuş Amiral Hayrettin Deniz'dir. Beşiktaş'ta oturur. Serin eşinden iki yıldır ayrı yaşamaktadır, bir kızı vardır. Sadi, Serin'e ilk gördüğü gün evlenme teklif eder: "Ben sadece bir kadın istemem. Erkek olmağa özenen anormal kadından da hoşlanmam. Fakat hayat arkadaşım olacak kadınla serbest konuşabilmeliyim. Ona tamamen güvenebilmeliyim. Hayat yolunda el ele yürümeli, her işi paylaşabilmeliyim. Böyle bir kadın mevcut olduğuna hiç inanmazdım. Fakat onu bu gece karşımda buluverdim" (s. 195).

Serin "ne eski, ne yeni zamana mensup, ideal bir kadın"dır (s. 206). Serin kocasından ayrılır ayrılmaz hemen Sadi ile evlenir ve iş hayatına birlikte atılarak, önce İstanbul'da, sonra Anadolu'da "Amerikan usulü, tek odalı katlar yapmak" üzere bir projenin tatbikatına girişirler (s. 197).

Romandaki yabancılar Amerikalı iki kardeştir. Bunlar hayli Türkçe bilirler. Dick Türkleri tanır ve sever. Kızkardeşi ise bazı küçük hikâyeleri de olan "Amerikan örneği bir gazeteci muharrirdi". O Türkiye'yi birçok yabancı gibi yanlış tanır.

"Türkiye'ye, içinde sonsuz bir tecessüs ve alâka ile gelmişti. Gerçi yeni bir Türkiye meydana geldiğini gazetelerde okumuş ve Dick'ten gelen mektuplardan öğrenmişti. Fakat Türkiye'yi şalvarlı, yatağanlı erkekler, peçeli ve evlerinde mahpus hayatı yaşayan kadınlar diyarı gibi telakki etmiş olanların zihniyetinden bir tortu, şuurunun altında yaşıyordu. Hilton'dan Âkile Hanım Sokağı'na gelmek onda büyük bir heyecan uyandırmıştı. Daima omuzuna takılı duran fotoğraf makinesini, Dick mani olmasa, her adımda kullanacaktı" Onu, modern kılıklardan çok, "yeldirmeli, eski usul başları kapalı", "eski günlerin bir gölgesi gibi dolaşan çarşaflı kadınlar" ilgilendirir (s. 20). Fakat Mary Jones fikrini çabuk değiştirir: "Mahallenin, evin başkalığına rağmen, içindekiler bizimkilerden farklı değil" (s. 209). O, çevredeki güzelliklerle büyülenir, Ayşe bunlardan biridir. Onu Amerika'ya götürmek ister, İngilizce öğretmeye çalışır (s. 212).

Bu romanda da çeşitli mekânlardan gelen, ama aynı köke bağlı olan insanların İstanbul'daki yaşayışları anlatılır. Kökünden ayrılmış olanlar uçmaktadır, fakat köke bağlı bulunanlar sanıldığı kadar az değildir. Onlar değişik muhitlerde de olsalar birbirlerini bulurlar.

İlgi çekici ikinci mesele, ideal tipteki Türk mimar ve mühendisinin Türkiye'nin pratik bir şekilde imarı için İstanbul zevkine göre bina edileceğinin bir çeşit müjdesidir.

Meslektaşların evlenmeleri ise yine bu romanda sağlam bir beraberliği müjdeler. Gülbeyaz ile Dr. Feyzi, Sadi ile Serin bu tip birleşmelerin örnekleridir.

KERİM USTA'NIN OĞLU

Bu roman *Milliyet* gazetesinde 1958'de tefrika edilmiştir[1] *Kerim Usta'nın Oğlu* Millî Mücadele'de "vatan yolunda çeteciliğe kadar atılan, çoluğunu çocuğunu feda eden eski biçim vatansever" muhallebici, Çerkes asıllı Kerim Usta'nın oğlu Kasım'ın bizzat yazdığı hayat hikâyesidir. Babası düşman kuvvetlerince arandığı için, annesi Kasım ile birlikte İstanbul'a gelmiş ve Kasım'ı Çanakkale'de şehit olan ilk kocasının oğlu diye tanıtmıştır. Kasım güçlük ve fakirlik içinde geçen çocukluğunda, babasından kimseye bahsetmek zorunda kalmamak için, kimseyle yakınlık kurmamış, kendini yapacağı işe vererek başarı kazanmıştır. O, her eline aldığı işte başarıya ulaşır ve talihin yardımını görür. Bir Amerikalı milyonerin yardımıyla Amerika'da iyi bir okulda babasının vasiyeti uyarınca tıp tahsil eder. Dönüşünde annesi ve teyzesine lüks bir hayat sağlayacak bir şöhrete ve zenginliğe kavuşur. Kasım'ın meslekî başarısı ve fakirlere zaman ayırması, hattâ tipi ve adı büyük ölçüde *Mev'ud Hüküm* kahramanı Kasım Şinasi'yi hatırlatır. Sadece biri devrin en üstün ve ileri ülkesi sayılan müttefik Almanya'sında, diğeri de aynı özelliklere sahip olan Amerika'da yetişmişlerdir.

İstanbul'daki hasta ve kendisine hasta süsü vererek doktorun dikkatini çekmeye çalışan kadınlardan birinin intiharı üzerine Kasım, mantıkî bir kararla muayenehanedeki yardımcısı Nuriye Hanım'la evlenerek meslek ve özel hayatını birleştirir.

Romanda konumuzu ilgilendiren özellik, kahramanın Amerika'da yetişmiş olmasıdır. Kasım'ın hayat görüşü New York'ta teşekkül etmiştir: "Evvela bir apartıman edinip anneme iyi, rahat bir hayat temin etmek, hiç evlenmemek, mesleğim dışında hiçbir siyasî cereyana sürüklenmemek". Yurda dönmek Kasım'ı heyecanlandırır: "Bilmem neden, memleket topraklarını da o kadar göreceğim gelmişti ki, bilhassa Nuruosmaniye gibi hiç de Amerika'ya benzemeyen bir yerin sade topraklarını değil, camii de dahil her yerini, binalarını kalbimle kucakladım, ruhumla öptüm" (s. 83).

Kasım'ın dönüşünde İstanbul'da ve Ankara'da gördüğü sosyal değişmeler arasında birçok yeni modalar da vardır. Kolej yaşayışı, sahne faaliyeti, doğum günü partileri, kokteyller, Amerikan milyonerlerinin mütevazi yaşayışları hakkında bilgiler

[1] *Milliyet*, nu. 2805-2847, 2 Mart-13 Nisan 1958. Bu eser, *Heyula ile* birlikte yayımlanmıştır. İstanbul 1974, s. 13-91. Sayfa numaraları bu baskıya aittir.

romanda yer alan yeni bir tesir sahasını gösteren unsurlardır. Bu yeni tesir sahasının merkezi Amerika'dır ve Halide Edib, Kasım ile onu himayesine alan milyoner Gordon Lee dolayısıyla, Amerikalı milyonerler hakkında geniş bilgi verir.

Kasım Ankara'ya gittiğinde, oradaki Amerikan tarzındaki "sipsivri binalar"ı beğenir. Ama Ankara'nın coğrafî durumuna uyan bu tarz İstanbul'a uymamıştır. Bu Amerikan taklidi de Amerika'nın bir kısmı görülerek yapılmaktadır. Zira, "binaları oldukları yerin coğrafî vaziyetini dikkate alarak yapmak bugünkü Amerikalıların hususiyetlerinden biridir. Gerçi biz de vaktiyle öyleydik ama, şimdi onu geçelim. Amerika'da dümdüz bir kaya üstünde olan New York binalarıyla, cenupta bilhassa Santa Barbara'daki binalar ne kadar başkadır" (s. 84).

Kasım kadınlar hakkında hayli tecrübeye sahip olmuştur. Önce annesinin fedakârlığını takdir eder. Sonra ilk sevgilisi Kolejli serbest düşünceli Sultan, daha sonra da sosyalist olduğunu söyleyen, çevresinde Rus ajanı bir komünist olarak tanınan Gülizar adlı kültürlü, İngiltere'de yetişmiş, felsefe tahsil etmiş güzel bir kızdan bahseder ve bu kızın gizli faaliyetine müphem bir şekilde temas eder. Gülizar kendisi gibi komünist fikirleri paylaşanlarla arkadaşlık eder, fakat Kasım'ı onlarla tanıştırmaz ve bir ara tevkif edilir. Üzerinde derin ve geniş bir şekilde durulmamış olmakla beraber, romancı gençlik arasındaki zıt temayüllerin varlığını hissettirir. Amerika'nın serbest, rahat, milyoner kadınları Kasım'ı cezbetmemiştir. Amerika'da kadın çok saygı görür. Gordon Lee bunu şöyle ifade eder: "Biz Amerikan kıtasına bir medeniyet kurmak için geldiğimiz vakit kadın o kadar nadir bir nesneydi ki... Bundan dolayı bir kadın bulan bir dünya bulmuş gibiydi. Bereket versin Kızılderililerden bazılarımız kadın tedarik edebilmişiz. Ondan beri beyaz kadın hâkimiyetini muhafaza etmiştir. Reyi olsun olmasın, erkeğe hükmeder. Biz Amerikan erkekleri o kadar bu hususta zayıf yürekliyiz ki, kadınlarımız bu sahada erkek mizaçlı erkek isterlerse Avrupa'dan koca tedarik ederler" (s. 82).

Kasım, İstanbul'daki kadınların gençlerini "nisbeten çok serbest ve tabiî" bulur, "fakat orta yaşı geçmişler, çok kırıtkandırlar ve makyaja sarfettikleri para herhalde hadsiz hesapsız olacak. Tuvaletlerinde çok gösterişliydi" (s. 84).

Kasım, bu çok kırıtkan hanımlarla gönlünü bir hayli eğlendirmekle beraber, istikbalini emniyete almak için, özellikleri hiç de belirtilmemiş olan yardımcısı Nuriye Hanım'la evlenir. Böylece meslek hayatında karı-koca birlikte yürüyeceklerdir.

Kasım'ın şöhret kazanması, kendisinin de ifade ettiği gibi, sadece hâzık bir doktor olmasından ileri gelmez. "Amerika'dan yeni gelmiş" olması kendisine gösterilen rağbette büyük rol oynar.

Kerim Usta'nın Oğlu, yazarın önceki romanlarında çok zengin nüanslarla tekrarlanmış olan Doğu ve Batı'ya ait münferit unsurların yer aldığı, fakat derinleştirilmediği bir tip romanı sayılabilir.

SEVDA SOKAĞI KOMEDYASI

1959'da *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilmiş olan bu roman[1] Abdülhamit devrinden *Cumhuriyet*'e kadar uzanan bir devri içine alır. Romanın konusu, bir yangın sonucu komşu köyden biri tarafından evlât edinilen Emine'nin İstanbul'a padişahın kilercibaşısı Hamdullah Bey'in konağına evlâtlık olarak girişi ve bir bey karısı olmak maksadıyla, eski bir hakimin kunduracı oğlu Hilmi ile evlenerek hizmetçilikten hanımefendiliğe doğru yürüyüşünün hikâyesidir. Bu aslî çizginin yanı sıra Hilmi'nin babasının ve Hilmi'nin Gülgun ile olan aşklarının, dağılan konakların hikâyeleri de yer alır. Bütün ferdî ve sosyal değişmelerden faydalanan, açık göz, planla ve sabırla hareket etmesini bilen Emine olur. Emine'nin adı İstanbul'a geldiğinde ideal bir hizmetçi olmasından dolayı Nümune'ye çevrilmiştir. Nümune aynı zamanda, köyden şehre, hizmetçilikten hanımlığa yükselen yeni bir tipin de nümunesidir. En bariz vasfı nankörlük olan Nümune, "ulaşılmaz bir cennetmiş" gibi bahsedilen İstanbul'a gitmek fırsatını bulunca, kendisini evlât edinip büyütmüş olanlara veda bile etmeden köyden ayrılır. Emine köyde sevilen bir insan değildir, zira tembeldir. Ayaklarının tabanı "fil ayağı gibi düzdür", ona "filin kızı" derler. "Yemek, uyumak, işini başkalarına gördürmek, etrafından ne koparabilirse koparmak, onun hâkim vasıflarıdır".

Emine için İstanbul bir "mucize"dir. Hanımefendi "yeşil atlas entarili ve hotozlu", damat setreli, saygılı, "küçük hanım, o devirde garplılaşmağa başlayan, yani ecnebi mürebbiyelerle büyüyen bir tip"tir. "Kılığı kıyafetiyle Paris'ten yeni gelmiş" sanılabilir. Evin hanımı, Hamdullah Bey'in eşi Sabiha Hanım bir kazasker kızıdır. "Eski usulde terbiye görmüş, fakat dindarlığı çok geniş ve insanî olan babası ona en fazla etrafına iyilik etmek insiyakını aşılamıştı". İyi yetişmiş, okumayı, bilhassa Osmanlı tarihini okumayı sever. "Osmanlı tarihini okurken eski saray kadınlarının hayırseverliği dikkatini" çekince, kocasının servetinden faydalanarak hayır işleri yapmağa başlamıştır. Adeta "asrî bir romancı kadar psikolojik görüşü" de olan Sabiha Hanım, Nümune'de ölçüsüz bir ihtiras ve bu ihtirası tatmin için hiçbir şeyden çekinmeyecek bir ifade" görür.

[1] *Cumhuriyet*, nu. 12474-12507, 17 Nisan-20 Mayıs 1959. 1971'de *Döner Ayna* ile birlikte basılmıştır.

Nümune, hakikaten, kapıları dinleyerek, herkesin ne yaptığını gözleyerek mutlaka bir bey ile evlenmeye karar verince, artık Hoca efendinin derslerine ilgi göstermez ve okumaz. Hanımefendinin "famdöşambr yamaklığı"na başlayarak "hanımefendi müsveddeliğine" doğru yükselir. Evleneceği beyi ararken, onu da bulur. Bu bir kadına âşık olarak evini terkeden hakimin oğlu Macit Bey'dir. Sabiha Hanım'ın yakın arkadaşı olan Saffet Hanım, Macit Bey'in annesidir. Saffet Hanım'ın kocası hakim sevdiği kadın kocasından ayrılmadığı için, onunla evlenememektedir. Kocasından ayrılamadığı halde sevdiği erkekle yaşamayı daha dürüst bulan bu hanım, Seviye Talip'in çok silik bir benzeri sayılabilir.

Macit okumamış, bir kunduracı dükkânı açmıştır. "Oğlan serseri. Bir saz takımında da kendine iş bulmuş. Bilirsiniz ya ne kadar iyi ut çalar, hem de def çalar."

"Macit Bey'in saz çalması da ayrıca aklını çelmişti. Onun musiki ile ilgisinin belki şuuraltı psikolojik bir kaynağı da vardı. Bizim eski şarkıları umumiyetle erkeklerin kadınlara karşı ölçüsüz bir zaaf ve rikkat ifade etmesi galiba hakikiydi. Çünkü, bunu Sabiha Hanım ile Hamdullah Bey'in münasebetlerinde o da sezmişti. Mesela gözümün nuru, gönlümün süruru gibi tabirleri Hamdullah Bey karısını dizlerinin üzerine oturturken, hazin bir ifade ile tekrar ettiğini kapının arkasından duymuştu. Hanım da akşamları beyi oyalamak için piyano çalar ve çaldıkları hep alaturka olduğu için Nümune de kulağını kapıya verir, dinlerdi. Küçük Hanım da piyano çalarsa da, hep alafranga olduğu için, Nümune kulaklarını tıkardı". Nümune, "kayıkhaneden Erzincan, Kemah türküleri" işitir ve bunları bambaşka bulur, ancak, "köylü ifadesi olduğu için heyecan dahi verse müstakbel bir bey karısının bunlardan hoşlanmaması lâzım geleceğine kanaat getirmişti."

Abdülhamit'in tahttan indirilmesi, Hamdullah Bey'in vaziyetinin bozulması, konağın dağılması, savaşlar, damat beyin ortadan kaybolması bunların hiçbiri Nümune'yi ilgilendirmez Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte konak kapanır ve aile Fatih'te büyükçe bir eve taşınır.

Bu arada Saffet Hanım'ın kocası ölmüştür. Saffet Hanım rakibi olan Salime Hanım'ın elinden ikinci darbeyi de oğlu vasıtasıyla yer. Fatih'teki "eski zaman usulü sevişmelere" çok rastlanan İbnüssuut sokağına mahalleli Sevda sokağı demektedir. Macit Bey burada ufak bir dükkânda, "bu semtten pek beklenilmeyen şık ve zarif kadın ayakkabıları" yapar. Macit çalışırken türkü de söyler. Macit'in dükkânına herkes gelir ve "orada geçeceğine inanılmaz derecede yüksek mevzular münakaşa edilir".

Macit, sarışın, ufak tefek bir kız olan Gülgun-Leylâ'ya rastladığı zaman, ona hemen âşık olur. Artık kızı çağırırcasına, "Hayatı gel içelim, buseden kadehlerle" şarkısını söyleyerek, içtiği içkinin miktarını her gün biraz daha arttırır. Bu kız, babasının sevgilisi olan kadının kızıdır. Gülgun babasını tanıdıktan sonra annesinden soğumuş, İzmir'de babasının yanında yetişmiş, kolejde okumuş ve hemşire olmuştur. Leylâ mükemmel bir erkek saydığı Dr. Kerim'in yanında çalışmaktadır. Mecnun di-

ye anılmaya başlanan Macit Bey, kıza, aşkını serenatlarla, durumunu ve dileklerini dile getiren alaturka şarkılarla anlatır: "Sen bu yerden gideli seni söyler bana dağlar" şarkısındaki dağları "damlar"a çevirmiştir. "Reng-i ruhsarına Gülgun dediler sana Leylâ bana Mecnun dediler; Göz göz oldu ciğerim gözlerinin derdinden" şarkılarıyla aşkını anlatmaya çalışır.

Kerim evlidir, dışarda ufak tefek maceraları olmakla beraber, karısına ve çocuğuna ölesiye bağlıdır. Dr. Kerim erkeklerin en az iki, kendisinin üç kadına ihtiyacı olduğuna kanidir: 1. Karısı, onsuz yaşayamaz, bağlıdır. 2. Tabiî ve maddî ihtiyaçlarını giderecek, gelip geçici kadınlar. Bunlar ev dışında tereddütsüz temin edilir. 3. Kafa, ruh ve iç varlığını dolduracak kadın. Dr. Kerim, Leylâ'dan kendisinin bu üçüncü ihtiyacına cevap vermesini istediği zaman, Leylâ hattâ biraz alaylı, din icabı bu tasnifi dörde çıkarmasını tavsiye eder. Fakat Leylâ adama âşık olur, annesinin yaptığını yapmamak ve bir rahibe gibi ömür sürmek niyetiyle işinden ayrılır, hastahaneye girer. Leylâ'nın Macit'le evlenmesi de bu korkusunun neticesidir. Fakat Leylâ, "malı" gözüyle baktığı kocasını asla yanına yaklaştırmaz. Bütün lutfu, geceleri ut çalmasını dinlemektir, fakat "Leylâ o ah vahlarla dolu şarkıları" pek anlamaz. "Macit neden bu kadar hüzünlü şeyler söylüyorsun? Artık ömrünün sonuna gelmiş bir devrin sesini çıkarıyorsun" der. Leylâ kitap okur. Okudukları arasında Milton'un *Kaybolan Cennet*'i olduğu gibi dedektif hikâyeleri de vardır.

Mutlak dürüstlük anlayışına sahip Leylâ, çok saygı duyduğu şahısların da hayatlarında annesininkinden daha kirli taraflar olduğunu öğrenir. Sevdiği, hürmet ettiği öğretmenin kocasını elinden alan Miralay Sadrettin Bey'in ikinci karısı bunlardandır. Leylâ asabî bir buhran neticesinde, Macit'in dükkânındaki bütün kadın ayakkabılarını atar ve bir hadise çıkarır. Bu sinir krizi sokakta çeşitli dedikodular yaratır. Sokak sakinleri bunu bir kıskançlık eseri sayarlar. Bir halk sanatkârı hemen kendiliğinden bir şarkı bile besteler.

Türkülerin, halk şarkılarının mutlaka bir hayat macerasına tekabül ettiği fikri Halide Edib'de öteden beri vardır. Daha önce de *Sinekli Bakkal*'da Bilâl hakkında böyle bir türkü çıkarılmış ve delikanlıyı o günlerde pek öfkelendirmişti. Ancak Bilâl'in yaşlılık yıllarından bahseden *Döner Ayna*'da o, hakkında çıkarılmış bu türküyü bizzat söylediği gibi, kendisine verilen sıfatları da büyük bir olgunlukla benimser. Halide Edib, hâtıratında hayat maceralarına tekabül eden İstanbul türkülerini çok sevdiğini söyler; roman ve makalelerinde ise gerçek hayat maceralarının bu türkülerde aranması gerektiği tekrar tekrar belirtir[2].

Bu türkünün çıkarılmasından bir süre sonra Leylâ intihar eder. Nümune'nin önünde artık bey karısı olmanın yolu açılmıştır. Kendisi Şişli'de bir buğday kralının

[2] "Bizde Opera ve O Berber Oğlan", *Akşam*, nu. 11073, 10 Ağustos 1949; "Kâtibim", *Akşam*, nu. 1098, 25 Mayıs 1949; "İki Eş Sanatkâr", *Yeni İstanbul*, nu. 2482, 15 Ekim1956. "Radyomuza Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2489, 22 Ekim 1956.

evinde ayda seksen liraya hizmetçilik yapar. Macit'e pek iyi baktığı gibi, onun arkadaş sohbetlerinde de pek iyi hizmet eder. Nümune bu ilk arzusuna kavuştuktan sonra, ikinci arzusu olan "hanımefendi olma" çabasına girişir.

Nümune "günden güne daha fazla hanımefendiliğe lâyık bir tavır alır", onların kılık ve kıyafetlerini, iç çamaşırlarına kadar taklit eder. "Macit'i de ömür boyu parmağında oynatacağı"ndan emindir. Çevresindeki yaşlı kadınlara, Saffet Hanım'a, Leylâ'nın annesi Salime Hanım'a hizmet ederek, onların gönüllerini alarak mal ve mülklerine de konar. "Süslü konaklar, hanımefendiler ve yüksek sosyete toplantıları Nümune'nin bir numaralı ruh gıdası" olduğu için, hizmetçilikten ancak şu şartla vazgeçeceğini söyler:

"Ne zaman bizim bir apartımanımız ve hizmetçimiz olursa, ne zaman yazları Çamlıca, Adalar ve Boğaziçi'nde zevk ve safa ile geçirecek hâle gelirsek, o zaman hizmeti terkederim".

Ancak çocuğu olmadığı için kocasını elinden kaçırmaktan korkar ve basitliğini, görgüsüzlüğünü ortaya koyan kıskançlık kavgaları çıkarır. Bu davranışları ona "hanımefendi müsveddesi" unvanını kazandırır. Mamafif Nümune dileğine kavuşur. Kültüre, maziye saygısı yoktur. Artık sahibi olduğu "Salime Hanım'ın evini yıktırıp o güzel bahçenin içinde iki katlı bir beton apartman" yaptırmak için teşebbüse geçer. "Şişli'de hizmet ettiği hanımın yeğeni genç bir mimarla" anlaşır ve böylece "hanımefendilik payesine ilk adımını" atar.

Nümune, eski değerlerin yerini alan paraya tapan bir tiptir. Doğu'nun değerleri iyice çökmüştür, yeni ve sağlam değerler ise henüz oluşmamıştır. İstanbul, bozulan değerlerin etkisiyle güzelliğini kaybetme yolundadır. Eserde bu ana fikrin başarılı bir şekilde işlenmemiş olduğu söylenebilir.

ÇARESAZ

İlk defa *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilen *Çaresaz*[1], Halide Edib'in zayıf romanlarından biridir. Çevresine durmadan yardım eden, kendi ferdî hayatını hemen hiç yaşamayan ve bu özelliklerinden dolayı Çaresaz adıyla anılan öğretmen Mediha'nın aşk hikâyesidir. Mediha Erenköy civarında bir ilkokulda öğretmendir. Hoşkadem bacının evinde oturur, dikkati çekecek kadar güzel değilse de muntazam, biçimli bir kadındır. "Kıyafeti zamana uygun ama süslü ve gösterişli değil"dir. Çocuklarla nasıl meşgul olunacağını bilir, kendi işlerini kendisi görür, odası iyi döşenmiştir. Babası, Abdülhamit devrinde iyi mevki sahibi Selim Bey, Abdülhamit tahttan indirilince açıkta kalmıştır. Karısının ölümünden sonra çocuğunu yetiştirir. Okuyan bir adamdır, arada sırada şiir ve masal da yazar. Bu özellikleri kızına da geçer. Komşusu Nikolaki Efendi'nin evinde rakıya alışması Selim Bey'in hayatını mahveder, varını yoğunu satar. Mediha küçüklük günlerinde babasının kendisini Ihlamur'a götürdüğünü, saz dinlediklerini hatırlar. Hele bazı şarkılar Selim Bey'i ağlatır da. Halide Edib, bu son romanlarında şarkıların belirli ruh hâllerinin en iyi ifadeleri olduğu fikrini savunur. "Nihansın dîdeden ey mest-i nazım" şarkısı Selim Bey'i en çok ağlatan şarkıdır.

Mediha, Nikolaki Efendi'nin "bulaşık yıkamak vesair işleri görmek karşılığında parasız" yazdırdığı Üsküdar Koleji'ni bitirir. Böylece Mediha, Halide Edib'in tam insan olmak için adeta ilk şart olarak gördüğü İngilizceyi öğrenir. Mediha Koleji bitirdiği zaman babası ölmüştür, genç kızın tek dostu siyah bir köpektir. Bir gün, evinin karşısındaki "eski yeşil köşk"ün küçük beyi ile karşılaşır. Henüz adliyede yeni işe başlamış küçük bir memur olan Münir Doğru şiir hikâye, makale yazar. Çaresaz'ın hikâyesini annesinden dinlemiştir. Mediha kendi hikâyelerini bastırdığı yayınevi ile temas ederek, Münir'inkileri de bastırır. Münir ciddi bir şekilde tifoya yakalanınca, ona bakmak üzere köşke yerleşir, okuldan istifa eder, özel İngilizce dersi vererek, yazdığı kitapları da vapur iskelesinde, okul kapılarında satarak hayatını kazanır. Mediha iki yıl kadar yeşil köşkte yaşayınca mahallede dedikodu başlar. Münir

[1] *Cumhuriyet*, nu. 1340-1364, 24 Eylül1961-18 Ekim 1961. 1972'de eser *Âkile Hanım Sokağı* ile birlikte basılır.

Mediha'dan ayrılamayacak kadar ona bağlanmıştır? Münir hukuku bitirip hâkim olur, fakat Çaresaz'la evlenmez: Zira başka birine âşık olursa, o zaman Çaresaz'dan ayrılması gerekecektir, halbuki onun için Mediha'dan uzaklaşmak imkânsızdır. "Çaresaz benim ruhumun sevgilisi, kardeşim, dostum, her an her vaziyette güveneceğim bir melek". Münir, Çaresaz olmasa bir serseriden başka bir şey olamayacağına inanır. Mediha onun için bir çeşit kurtarıcıdır. Burada da Halide Edib, kadının erkek üzerindeki tesirini, hayli mübalağalı bir şekilde anlatır. Zira romanda Mediha'nın bütün yaptığı hastaya bakmak ve rahat bir ev düzeni kurmuş olmaktan ibarettir.

Mediha'nın adını kurtarmak için imam nikâhı kıyarlar. "İmam, bir hâkimin şeri şerife mahsus bir geleneği kabul etmesinden çok haz" duyar. Münir'in annesi sevinir, fakat Mediha'nın öğrencileri bu nikâhı haklı olarak farklı yorumlarlar. Zira imam nikâhının içtimaî ve hukukî bakımından hiçbir kıymeti yoktur.

Münir, Mediha'nın katılmadığı içkili danslı toplantılardan birinde güzel bir kadın olan Şehnaz'a âşık olur ve "herhangi bir yerde güzellik kraliçesi" olabilecek, bu "müstesna" güzelle evlenir. Fakat Şehnaz'ın kıskançlığı köşkteki düzeni bozar. Mediha Yıldız'da aldığı bir apartman katına çıkar. Mediha'dan ayrılamayan Münir, önceleri bir gece onunla, bir gece Şehnaz'la kalmaya başlarsa da, sonunda Şehnaz'ı boşayıp Mediha'nın yanına koşar.

Bu romanda, hukukî bakımdan hiç bir kıymeti olmayan imam nikâhının daha sağlam bir bağ teşkil ettiği fikri üzerinde durulur. Halide Edib aşkın evlenme için şart olduğuna inandığı *Seviye Talip*'te devrin bütün baskısına rağmen Seviye ile Cemal'in nikâhsız yaşamalarını över ve yüceltirken, bu romanda müsbet birer tip olarak takdim etmek istediği kahramanlarının, dedikodunun ötesine geçmeyen çevre baskısına mukavemet edemeyerek, hiçbir sosyal ve hukukî değeri kalmamış olan imam nikâhına sağınmalarını izah biraz güçtür.

İkinci mesele şarkılarla ruh hâllerinin ifadesidir? Klasik musiki artık yerini yaşanmış duyguların ifadesi olan Türk musikisinin popüler şarkı ve türkülerine bırakmıştır.

Bu aceleye gelmişe benzeyen romanlarda, Halide Edib'in adıyla birleşmiş kadın hakları konusunda da bir geri gidiş söz konusudur.

HAYAT PARÇALARI

1963'de yayımlanan bu kitabın önsözündeki ifadeye göre Halide Edib, "hayat parçalarına tutulan bir aynadan kafasına akseden canlı resimleri seyretmektedir". Bu, Halide Edib'in daha önceki hikâyelerinde de görülen bir tekniktir. *Harap Mabetler*'deki hikâyelerden başlayarak çeşitli durum ve şahıslar ay ışığında seyredilen tablolar hâlinde okuyucuya sunulur. Bu romanda da bilhassa başlangıçtaki bölümünde, ay bir projeksiyon gibi, zaman zaman bazı hayat sahnelerini aydınlatır.

Bu romanda dört mekân ve dört yaşayış tarzı yer almaktadır. Bu mekân ve yaşayış tarzları arasında bir mukayese bulunmadığı gibi, organik bir bağ da yoktur.

Üç bölümde incelenebilecek bu romanın birinci bölümünü bir halk türküsünün hikâyesi teşkil eder. Çatık Mustafa askere gidince babası güzel geliniyle sevişir. Delikanlı askerden dönüşte durumu öğrenir ve babasıyla karısını öldürür. Bu yanık türküyü yıllar sonra tesirli bir şekilde okuyan Dilli Kaval adlı çirkin bir köylü kadınının, köye ilmî, siyasî bir gezi maksadıyla giden bir grup aydın tarafından İstanbul'a getirilmesi üzerine, roman İstanbul'un zenginleri etrafında bir süre döner. Bu zenginler arasında kısa bir müddet görünen Amerikalı gazeteci George Martin'in[1] İstanbul tarafındaki arka sokaklara ilgi duyması üzerine mekân İstanbul yakasına geçer ve terzi Naciye ile Ahmet adlı bir öğrenci arasındaki aşk ve ikisinin evlenerek Amerika'ya gitmeleri üzerine uzun vapur seyahatindeki yabancılarla münasebetleri ve daha sonra da Amerika'daki tecrübeleri ve Türkiye'ye tekrar dönen George Martin'in Eyüp civarına yerleşmesi hikâye edilir.

Bu romanda Doğu, Batı ve Amerika'ya ait pek çok unsur vardır. Ancak bunların bir kısmı, daha önceki eserlerinde de geçmiştir ve Halide Edib'in daima tekrarlamaktan zevk duyduğu benzetmeler ve terkiplerdir.

Hayat Parçaları romanında köylüler, arka sokak sâkinleri, Şişli sosyetesi, Amerikalı ve İngilizler yer alır.

Köylüler: Şekip Taş, oğlu Çatık Mustafa, gelini Güllü. Bu üç şahıstan ikisinin

[1] *Yeni İstanbul* gazetesinin "B. Amerika hususî muhabiri"nin adı George Henri Martin'dir. Bk. "Güney Asya'dan V: Çin'in giriştiği tecrübe karşısında Hindistan", *Yeni İstanbul*, nu. 2648. 28 Şubat 1957.

katline, birinin çıldırmasına sebep, çok güzel bir kadın olan Güllü'ye karşı her iki erkeğin de duyduğu aşktır. Şekip Taş karısının ihaneti karşısında köylerde mutat olduğu üzere onu vurmamış, boşamıştır. Halbuki, çobanlık yaparken gazete, cinayet ve polis romanları okuyan (s. 9) oğlu Çatık Mustafa, karısını babasının yatağında görünce, onu ve karısını öldürmüştür[2].

Bu hikâye ile ilgili olarak köydeki evlenme âdeti ve pazarlık anlatılır (s. 13). Balkan Savaşı yıllarında başlayan köyden şehre göçe (s. 14) kısaca temas edilir.

Üç kişiyi perişan eden bu gönül dramı ve savaş faciası bir halk şairinin dilinde özetlenmiştir ve nesilden nesle geçmektedir.

Köyün sakinleri, kahveci çocuklar ve bu türküyü çok tesirli bir şekilde söyleyen Dilli Kaval (Dilbaz Kara) ve terkettiği kocası, romandaki diğer köylülerdir.

Şehirli ve Amerikalıların ilgisiyle Dilbaz, köyden İstanbul'a gelir. Köyü ziyaret eden aydınların hepsine bu türkü tesir etmekle beraber, hepsinin ona bakış tarzı değişiktir. Gazeteci Ahmet Deniz "böyle bir türkü çıkan yerde suçlu çocukların artacağını söyler" (s 19). Hele gazeteler suçlu çocukların resimlerini gazeteye basarak çocuk suçlarının artmasına sebep olmaktadırlar.

Romanda cinayet ve cinayete teşebbüs çoktur. Dilbaz Kara'yı imam nikâhıyla bağlı olduğu kocası yaralar, Ahmet Gürleyen'i evlendiği gün, Naciye'de gözü olan bir adam, öldürmeye teşebbüs eder. Bunlar hep kötü terbiye ve bozulma işaretleridir.

Şişli sosyetesi: Bu grubun bütün merakı Amerikalılara hoş görünmektir. Halide Edib daha önceki romanlarında da aynı boş ve züppe çevreyi anlatmıştır. *Ateşten Gömlek*'te İngilizlere hoş görünmeye çabalayan bu çevrede şimdi Amerikalılar modadır. Kadınlar modaya uygundurlar. İstanbul tarafındakileri "görgüsüz" sayarlar. İstanbul'da oturanlar ise Şişli'dekilere "taklitçi" derler (s. 25). Sosyete hanımları George'un methettiği Dilbaz'a bir değişiklik diye ilgi gösterirler. Kadınların bir kısmı bu Amerikalıyla evlenmek istediklerinden ona yakınlık duyarlar. Çıraklıktan patronluğa yükselen Abdullah Kolçuk adlı bir adam ise Amerikalı ile zengin olduğu için ilgilenir. Para sosyal engelleri ortadan kaldıran bir vasıtadır (s. 74).

Bu muhitte kültürüyle diğerlerinden ayrılan sadece yazar Halim Kalem'dir.

Amerikalı George Martin bir gazetecidir. Son romanının adı "Arka Sokaklar"dır. Boston Üniversitesi'nde ders verir, Türkiye'deki sosyal meseleleri inceler. Onun için cazip araştırma sahası, arka sokaklardır. Eserde, George'un gözü ile İstanbul'un arka sokakları görülür. Bu şekilde, Halide Edib, *Sinekli Bakkal* ve *Tatarcık*'tan sonra, önce *Âkile Hanım Sokağı*, daha sonra *Hayat Parçaları*'nda ecnebilere halis Türk semtlerini sevdirir. Yabancılar bizi yanlış tanıyorlar, kendimizi yanlış ta-

[2] Halide Edib, Amerikan dedektif kitaplarının zararlı tesirlerine daha önce *Döner Ayna*'da temas ettiği gibi, son hikâyesi "Kızıl Hançerler"de de bu temi işler *Hayat*, nu. 5-9, 23 Ocak-20 Şubat 1964). Aynı fikri eşi Dr. Adnan Adıvar da paylaşmaktadır. "Vakit Geçirmek Vasıtalarından Polis Romanları", *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1953.

nıtıyoruz diyen Halide Edib, Türkiye'yi dışarda doğru tanıtacak ecnebileri bulur.

George arka sokaklarda taklitçi Şişli'den çok daha çarpıcı manzaralara rastlamış olmakla beraber, asıl ilgisini pencereden gördüğü bir terzi kızı çeker. Annesi oynak bir kadın olan ve hizmetçilik yapan Naciye'yi babası büyütmüştür. Babası bir muhallebicidir ve Naciye'ye annesinin oynaklığının geçmiş olmasından endişelenir.

Naciye ile belki de evlenmeyi düşünen George, onun Profesör Gürleyen'in oğlu Ahmet'i sevdiğini öğrenince, iki gencin evlenmelerini temin maksadıyla Naciye'yi evlât edinir ve bu evliliğe sosyal durumların eşit olmaması sebebiyle itiraz eden Bayan Gürleyen'e rağmen gençleri evlendirir.

George bu romanın iyilik perisidir. Tahsilini Amerika'da tamamlamak isteyen Ahmet'e de imkânlar bulur.

Bu iki gencin saadeti, şımarık milyoner Amerikalı Dorothy'nin varlığıyla biraz sarsılır. Zira güzel bir kız olan Dorothy Ahmet'ten çok hoşlanmıştır? Ahmet içinse Dorothy tatlı bir "çerez" dir (s. 101). Bu kız vasıtasıyla bizde çoklukla taklit edilen, şımarık, zengin Amerikalı örneği yerilir. Şıklık, gösteriş, dans bu kızın bütün meşgalesidir (s. 77). O hem Amerikalı Mrs. Smith, hem de Naciye ile bir tezat teşkil eder.

Eski İstanbul efendilerine benzeyen Lord Rawlinson, Dorothy'i Ahmet'ten uzaklaştırmak için, onunla meşgul olur ve bir asalet unvanına sahip olmak için her şeyi yapmaya hazır Dorothy ile evlenir.

Ahmet, Colombia Üniversitesi'ne gider ve Amerika'yı iyice tanır. Romanın bu sayfalarında anlatılan Amerika izlenimleri, Halide Edib'in şahsî izlenimleridir ve self-servisi, zenci meselesi, Harlem, öğrencilerin çalışmaları gibi ayrıntılar (s. 107-109) daha önce, hem *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde, hem de makalelerinde kullanılmıştır.

Ahmet hem çalışır, hem okur, Naciye terziliğini ilerletir. Gençler her işin saygıdeğer olduğunu Amerika'da öğrenirler.

George Türk kültürünün Amerika'daki savunucusudur. O Şark'ı çoğu zaman örnek gösterir. Konferansında, Amerikalıların en çok merak ettikleri Türkiye'de haremin kalkıp kalkmadığı sorusuna "harem ruhunun, kıyafetlerin ve erkeklerle münasebetlerin değişmesine rağmen, kadınların ruhundan büsbütün kalkmadığını" (s. 112) söyleyerek, Türk kadınını över. George, bunları Naciye'yi düşünerek söylemiştir. Gerçekten de Naciye bu özelliği ile Lord Rawlinson'un, George'un ve Ahmet'in gönlüne girmiştir. George'un bu sözleri, *Âkıle Hanım Sokağı*'ndaki Dick'in görüşüyle ortaktır.

"İnsanlık eğer yaşayacaksa, ona genel anlaşma ve muhabbet yolunu gösteren Hindistan'ın Mahatma Gandhi'sidir. Fakat bu yolu tâ on üçüncü yüzyılda Mevlânâ göstermişti" (s. 112) diyen George bir İranlı yazarın itirazıyla karşılaşır. Türklerin "sadece şiddeti temsil" ettiklerini ve asla "bu ruhta adam" yetiştirmediklerini ileri süren İranlıya George, uzun uzun Mevlânâ'nın Türk olduğunu ve Türklerin "şiddet ve

rikkati birleştiren bir millet" olduğunu meşhur bir İngilize atfen söyler (s. 112-113).

George Mevlevîliği benimsemiş gibidir. 'Aşk'ı "her türlü hayat desteği olarak görür" (s. 125). George ruh sükûnetini temin için, Eyüp'te bir ev satın alarak "ruh meskenim" dediği evine yerleşir. Kendisi Eyüp'e yerleşirken, evlât edindiği Naciye'ye de Şişli civarında bir apartman katı hazırlar (s. 125).

George Martin, Vehbi Dede ile başlayan Ali Bey'le devam eden mistik tipin, başka bir iklime mensup yeni bir tezahürüdür. Halide Edib'in bu son romanında köyden başlayıp Amerika'ya kadar uzanan, Şişli sosyetesinde, İngiliz, Amerikalı ve Türklerin (köylü, şehirli, taklitçi) birleştiği yeni bir yaşayış tablosu çizilir.

Halide Edib'in son romanları, daha önceki romanlarının uzvî bütünlüğü göstermez. Burada birbiriyle münasebeti olan şahıslar bile çok gevşek bağlarla birbirlerine bağlıdırlar. Halide Edib'in eski romanlarında görülen canlılık, şahısların şahsiyet zenginliği, yerini kuru bir anlatışa ve gevşekliğe bırakmıştır. Bu devir romanlarında toplumun yeni tipleri, yeni durumları ele alınır. Bu yeni tipler üç grupta toplanabilir:

1. Fakir düşmüş eski, görgülü İstanbul aileleri.

2. Köyden şehre gelen köylüler. Bunlar bilhassa hayatlarını hizmetçilikle kazanan, beğendikleri İstanbullu bir beyi mutlak surette ele geçirmeye çalışan ihtiraslı, İstanbul hanımefendilerinin adi birer kopyasıdır. İstanbullular bu köylülere 1. ihtiyaçları olduğu için (*Âkıle Hanım Sokağı, Sevda Sokağı Komedyası*), 2. hayatlarına değişiklik getirdiği için (*Hayat Parçaları*'ndaki gibi) ilgi gösterirler.

3. Doktorlar ve hemşireler. *Âkile Hanım Sokağı*'ndan itibaren bu tip hemen her eserinde ortaya çıkar. Bu tiplerin ideal oldukları söylenirse de, bunlar okuyucu üzerinde çoğunlukla suni bir tesir yapan mankenler olmakta ileri gidemezler. Hiçbiri Safvet'e yaklaşamadığı gibi, *Mev'ud Hüküm*'deki hayli cansız Kasım'ı bile hatırlatmazlar. *Ateşten Gömlek* romanının hemşire Ayşe'si, Halide Edib'in yarattığı bu son hemşirelerle mukayese edilemeyecek bir canlılığa sahiptir.

Doktor ve hemşire tiplerinin Halide Edib'in son romanlarına bu yoğunlukla girmesi, onun hayat macerasıyla ilgilidir. Hayatının son yıllarını çeşitli rahatsızlıklar içinde geçiren yazarın, bu insanlarla yakın teması oluyordu. Nitekim bazı makalelerinde de onların insanüstü çalışmalarını anlatır[3].

Döner Ayna romanından itibaren Halide Edib'in romanlarındaki Doğu-Batı meselesi yerini İstanbullu-Anadolulu veya köylü münasebetine bırakmıştır. Köyden şehre gelenler alıştıkları yaşayış tarzından çok farklı bir atmosfer içine girmekte ve kendilerini buna uydurmak zorunda kalmaktadırlar. Halide Edib, 1940'lardan itibaren evin günlük ihtiyaçlarını gideren Anadolulu hizmetçi kadınlara karşı büyük ilgi gösterir. Hikâyelerinin bir kısmını onların anlattığı hayat maceraları teşkil eder[4], roman-

[3] "Doktorlara Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2102, 26 Eylül 1955.

[4] "Seydelaa", *Yeni İstanbul*, nu. 2308-2310, 19-21 Nisan 1956. "Ağzından Çıktığı Gibi", *Akşam*, nu. 7375, 29 Nisan 1939.

larında hizmetçi kadınların dramlarını anlatır. *Döner Ayna*'nın Hanife'si, *Âkıle Hanım Sokağı*'nın Âkıle Hanım'ı, Güzide ve Ayşe'si bunların arasında en iyi işlenmiş olanlardır.

Halide Edib'in *Sonsuz Panayır*'da Safinaz'ın ağzından babası dolayısıyla söylediği "Ah bu İstanbul'da ne garip bir talih fırtınası esiyordu. Yukarıdakileri aşağı, aşağıdakileri yukarı atıyor, dünyayı alt üst ediyordu[5]" cümlesi bu son romanlarının mahiyetini özetler. Eski ailelerin yozlamış çocukları alt tabakalara inerken, alt tabaka ve köylerden gelen yeni tipler, yukarı çıkmakta, toplumda yeni bir denge kurmaktadırlar.

Sevda Sokağı Komedyası'nın neşri dolayısıyla yapılan bir röportajda Halide Edib bir bakıma bu romanı *Sinekli Bakkal* ile ilgili sayar: "*Sinekli Bakkal*'da her çeşit halk vardır. Aristokratlar da vardır. Halbuki *Sevda Sokağı*'nda aristokratlar yoktur. Onların çok küçük işlere girmiş çocukları, torunları vardır. Büyükbabası nazır olan bir kunduracı tanıyorum. *Sevda Sokağı* bir değişmenin romanı da olabilir. Sosyal değişmelerin, psikolojik değişmelerin. İşte bundan dolayı da karakterlerde çok ihtilaf vardır[6]".

Bu vâkıa, *Yolpalas Cinayeti*'nden itibaren zaten yoğun olarak Halide Edib'in romanlarında görünmektedir. Ancak bu son romanlardaki yapı bakımından çözüklük ve dağınıklık, onlara bir seri tablolar havasını vermektedir. Bu romanların bir çeşit röportaj çeşnisi taşıdıkları da söylenebilir.

[5] *Sonsuz Panayır*; 4. bsk. 1946, s. 284.

[6] *Cumhuriyet*, nu. 12473, 16 Nisan 1959.

HİKÂYELERİ

Halide Edib'in hikâyeleri, mensur şiirleri ve sohbetleri, romanlarıyla benzer özellikleri gösterir. Çeşitli gazete ve dergilerde çıkan bu tür yazılarının bir kısmı *Harap Mabetler* (1911), *Dağa Çıkan Kurt* (1922), *Kubbede Kalan Hoş Sada*'da (1974) toplanmıştır.

Harap Mabetler'e hâkim olan aslî temler, yalnızlık, terkedilmişlik, günahkârlık ve ölüm duygusudur. Bu temler büyük ölçüde yazarın ferdî tecrübeleriyle ilgilidir. İlk kocası Salih Zeki'nin ihaneti ve boşanma hadisesi Edib'te ruhî bir çöküntü yaratmıştır ki bu devrin adeta otobiyografik romanı olan *Handan*'daki ruh hâllerinin, *Harap Mabetler*'deki hikâye ve mensur şiirlerinin esasını teşkil eder. Bu yazılarda rastlanan Doğu ve Batı'ya ait unsurlar çok dağınık olduklarından, üzerlerinde teker teker durulmayacaktır.

Bu araştırma bakımından en önemli olan hikâye "Ervah-ı Makamât"tır[1]. "Ervâh-ı Makamât"da, yazara bir rüya âleminde somut şekiller hâlinde görünen Türk musikisi makamları tanıtılır. Bütün bu makamlar hikâyenin sonunda, hayatı terennüm eden Batı musikisi karşısında boyun eğerler. Makamların ruhlarının oturdukları orman "ateşten, galeyandan, çılgınlıktan, tufandan âri! Hep hüzün, sadegî, gumûm ile meşhûn ve pest enînler"dir (s. 42). Neşe ifade eden makamlar biraz uzaktadırlar ve bu musiki uyku hâli verir. Eski, ağırbaşlı Doğu makamlarının yanına, onların yadırgadıkları ve beğenmedikleri iki alafranga görünüşlü Nihavent ve Hicazkâr Kürdî makamları yaklaşır.

Nihavent, "siyah bir cübbenin altına yüksek bir yakalık takmış, şık bir pantolon giymiş, gözünde bir tek gözlük", "mütehalik ve acul tavırlı, evzaıyla teranelerine can veren bir genç"tir. Kendini beğenmiştir. Durmadan konuşur "Şimdi Grand Opera'dan geliyorum. Garp'ın en büyük bestelerine mutlak beni karıştırırlar. Bazen Norveçya'ya kadar gittiğim vardır, efendim, Nihavent olmak bütün makamâtın şahı olmak demektir. Bazen bu efendilerle gelip terennüm ederim. Fakat ben asıl Garp'ın, o büyüklerin malıyım" (s. 46).

[1] "Evrah-ı Makamât", *Şehbal*, nu. 24, 14 Ağustos 1910. *Harap Mabetler*, 1924, s. 39-48, sayfa numaraları kitaba aittir.

Diğer ruhlar onu sevmezler. Rast, "maskara, züppe, yalnız kantoya yarar" diye homurdanır. Nihavent de onları tenkit eder: "Ben bu efendilere söylüyorum. Artık kanunda valsler, santurda galoplер, tanburda noktürünler çalınacak zaman geldi. Bu semaîler, peşrevler, besteler hep size ait" (s. 46).

Hicazkâr Kürdî de onun fikirlerine katılır, artık "küçük, şık şarkılar" yaptığını, hattâ "bir yenilik olsun diye" güftesinde doktor kelimesi sıkıştırılmış bir beste yaptığını söyler.

Halide Edib'in bu makamları birer şahıs hâlinde takdiminde dahi devrin sathî, züppe telakkilerine karşın keskin bir tenkit bulunmaktadır.

Birdenbire "samedanî bir orkestra kemanlarının ilk darbesi gibi bir sesle" bütün ruhları ve tabiatı coşturan "ufuktan, o denizden, o güneşten insanı ne ağlatıcı, ne harap edici sesler, nasıl bütün varlığı saran neşide-i elemler, aşklar akıp" gelir (s. 47). Bu, hayatı aksettiren Batı musikisidir.

Halide Edib'in ilk eserlerinde alaturka musiki pek nadir geçer. *Yeni Turan*'da kullanılan musiki motifinin dışında, *Sinekli Bakkal* romanına gelen kadar klasik Türk musikisi bir değer olarak görünmez. Ancak bu romanda klasik Batı musikisiyle kıyaslanacak bir değer saydığı klasik Türk musikisini, Halide Edib, bundan sonraki eserlerinde savunacaktır. Bu bakımdan Halide Edib'in Doğu musikisi hakkındaki görüşleri bir gelişme göstermiştir denilebilir.

Doğu ve Batı çatışması bakımından "Mihri'nin Mektubu"[2] da ilgi çekici bir örnektir. Babasından müsbet millî değerleri ve dini öğrenen ve onun ölümünden sonra, bir paşa kızıyla evli alafranga amcasının yanına giden Mihri'nin bir süre için, bu gösterişçi çevreye uyuşu ve sonra birdenbire kendi fakir evine dönüşü hikâye edilir. Birinci şahıs ağzından bir mektup şeklinde yazılmış olan hikâyede Mihri, amcasının evinde Batı kültürü de alır. Onda millî benliğini uyandıran, gösterişli alafranga karşısında hayranlık duymayan bir delikanlı olur.

1912'de Balkan Savaşı Halide Edib'in ferdî problemlerini arka plana atmasına, millî duygularını ön plana geçirmesine sebep olmuştur. Bu devirden itibaren yazdığı yazılarda, ferdî duyguların ön planda olduğu yazılarında bile, milletle, vatan toprağıyla sıkı bir kaynaşma görülür.

Bu devirde, artık tam bir düşman çehresi gösteren Batı ile mukayeselere girişilmez. Bu hikâyelerde Batı barbarlığı karşısında mazlum Türkiye'nin ve Türklerin çektikleri ve kendilerini savunma mecburiyetleri çok çarpıcı bir dille anlatılır.

Dağa Çıkan Kurt kitabının ilk hikâyesi "Dağa Çıkan Kurt"[3] Birinci Dünya Sa-

[2] "Mihri'nin Mektubu", *Tanin*, nu. 1612-1615, 26-29 Mayıs 1915.

[3] "Dağa Çıkan Kurt, *Büyük Mecmua*, nu. 13, 16 Teşrinevvel 1919. Sayfa numaraları *Dağa Çıkan Kurt*'un 1922 yılı baskısına aittir.

vaşı sonunda yenik düşen Türklerin nasıl can havliyle kendinden kat kat üstün düşmanlarla mücadeleye giriştiğini anlatan yarı sembolik bir hikâyedir. Wilson Prensipleri'ni temsil eden Amerika bu hikâyede ormanın en güçlü hayvanı file benzetilmiştir.

Hikâye bir masal çeşnisi taşır, Üsküdar'da oturan fakir, dindar, geceleri anesinden kurt masalı dinleyen bir çocuğun rüyasıdır ve bu çocuk, Millî Mücadele'ye başlayan Türklerin sembolü olur. Rüyada, kurt, cengelistanda çalınan kavga borusuyla, bütün vahşi hayvanların, fil, yılan, arslan, kaplan ve çakalların ormanı nasıl istilâ ettiklerini anlatır. Büyük savaşta, bütün hayvanlar yaralanırlar. Amerika'yı temsil eden fil, bir sulh borusu çaldırır. Ama sulh ve sükûnu temin için bir tek "cins hayvanı umuma yemlik ve av" diye feda etmek gerekmektedir. Bütün hayvanlar, gözlerinde bir "korku gölgesi" olan kurdu fedaya karar verirler ve kurdun ülkesini harap ederler. Yaralı kurt, intikamını almak için dağa çıkar.

Çocuk da, kurtlaşmış olarak kurtla birlikte, "kurt neslinin giydiği hıyanet hükmü kalkıncaya kadar dağda kalmağa ant" içer. Bu yazarın "kanında canında" senelerden beri yaşadığı bir masaldır.

Yakup Kadri'nin ifadesiyle "telkînî" bir dille[4] yazılan bu hikâyeler "adeta bir büyüdür". Aynı hikâyeler dolayısıyle Abdullah Cevdet, Halide Edib'in ruhunda, "rikkat-ı nisvaniyeden ziyade bir şiddet-i recûlâne" bulur[5].

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yazdığı hikâyelerinde ise, İkinci Dünya Savaşı sonrası meselelerini ele alan Halide Edib, öteden beri özlediği Doğu-Batı sentezini arar.

Savaştan önce yazdığı "Kubbede Kalan Hoş Sada"[6], bir bakıma "Ervah-ı Makamât"ın devamı sayılabilir. Bu hikâyede, mahallî seslere, Batı tekniğinin tatbikiyle vücuda getirilen Türk operası anlatılır.

Köy ve köyden şehre akının yarattığı problemleri işlediği hikâyelerinden " Seydelaa"[7] da köyün bütünlüğünü ve geleneğini muhafaza eden, kudretli merkezî tiplerin özelliği, "Bir Hayatın Üç Perdesi"nde[8] maymunca" taklitçi, beyinsiz bir kadının aile için nasıl bir felâket unsuru teşkil ettiği ve sağlam bir aile beraberliğinin kültürlü meslektaşlar arasında gerçekleştirileceği fikrini tekrarlar ki, bunlar daha geniş şekillerde romanlarında işlenmiştir.

Bu hikâyedeki "maymunca" taklitten 1908'de yazdığı "Kadın İtirafları"[9] adlı hikâyesinde de bahsetmiş olan Halide Edib, o hikâyede Köprü'nün öbür tarafına ka-

4 *İkdam*, nu. 9084, 1.7.1922.

5 *İctihad*, nu. 152, 1 Nisan 1923, s. 3150.

6 "Kubbede Kalan Hoş Sada", *Yedigün*, nu. 278, 5 Temmuz 1938.

7 "Seydelaa", *Yeni İstanbul*, nu. 2308-2310, 19-21 1956.

8 "Bir Hayatın Üç Perdesi", *Aile*, c. I, nu. 2, Yaz 1947.

9 "Kadın İtirafları", *Tanin*, nu. 63, 2 Ekim 1908.

rışmak isteyen, Beyoğlu cemiyetinin "maymunca" Avrupa taklidinden nefret eden bir İngiliz-Hintli melez kadının özlemini belirtir.

Yazarın, daha ziyade ilk hikâyelerinde yabancı tipler varsa da, daha sonraları bunlar kaybolur. Şehre gelen köylülerin bilhassa köylü kadınların kendi ağızlarından anlatılan hayat sıkıntıları arasında çok kadınla evlilik de yer tutar. Bunların en güzellerinden biri "Ağzından Çıktığı Gibi"[10] hikâyesidir, kocasının üzerine kuma getirmesiyle evini terkedip İstanbul'da hizmetçilik ederek hem kendi çocuğuna, hem de ortağının çocuklarına bakan bir kadının gururu ve çilesi anlatılır. Kocasını başka bir kadınla paylaşmayan ama başka bir kadından olan çocukları kendi nüfusuna tescil ettiren bu kadının hikâyesi dolayısıyla, köy hayatından da bahsedilir.

Poligami, daha önce de Halide Edib'in "Gülnûş Sultan" adlı hikâyesinde dile getirilmiştir[11]. Bu hikâyede bir cariyeden olacak çocuğu, kendininmiş gibi göstererek kardeşlerinin alaylarından kurtulmak isteyen Gülnûş Sultan, kocasının gösterişsiz, sakin mukavemeti ile karşılaşır. Zira, iyi yetişmiş, karısını seven, prensiplerini asla feda etmeyen paşa, her türlü sosyal baskıya rağmen, hayatını karısından başka bir kadınla paylaşmaz.

[10] "Ağzından Çıktığı Gibi", *Akşam*, nu. 7368, 22 Nisan 1939.

[11] "Gülnûş Sultan", *Türk Yurdu*, c. 10, nu. 12, 18 Ağustos 1332/31 Ağustos 1916, s. 178-181.

OYUNLARI

KEN'AN ÇOBANLARI

Halide Edib'in Nakiye Hanım'ın okulu öğrencileri için 1916'da yazdığı *Ken'an Çobanları*[1] bu okulun öğrencileri tarafından oynanmış, oyunun sahneye konmasında Yahya Kemal, Ertuğrul Muhsin de yardımcı olmuşlardır[2]. Bu eserin Türk Ocağı'nda oynanması "seyredenler üzerinde fena bir Yahudi tesiri" bırakır[3].

Konusunu *Kitab-ı Mukaddes*'ten alan *Ken'an Çobanları* meşhur Yusuf kıssasıdır. Yalnız belki bir okul temsili olduğu için daha ziyade çocuk psikolojisi üzerinde durulmuştur. Eser iki bölümdür. Birinci bölümü Yakup Peygamber'in Lea, Rahle ve cariyelerinden olma çocuklarının Yusuf'a karşı duydukları kıskançlık ve düşmanlık duygusu teşkil eder. Yakup Peygamber Rahle'yi sevmiş, evlenmek istemiş fakat Rahle'nin babası ona Lea'yı nikâhlamıştır. Yakup sevdiği kızı alabilmek için kayınpederine yedi yıl daha hizmet etmiş, sonunda arzusuna kavuşmuştur. *Kur'an-ı Kerim*'de Yusuf suresinde anlatılan kıssada, Yusuf'un kardeşlerinin onu kıskandıkları için önce öldürmeye kalkıştıkları, sonra da kuyuya attıkları anlatılırsa da, ne annelerinin adlarından ne de kardeşlerininkinden bahsedilir. Hikâyenin bu kısmı *Tevrat*'tan gelmektedir.

Ken'an Çobanları piyesi oynandığı zaman, neden bazı çevrelerin muhalefeti veya hoşnutsuzluğu ile karşılanmış olduğunu şahsen açıklayabilecek durumda değilim. Zira Meşrutiyet devrinde hâkim olan mistik temayül dolayısıyle yazarlar, başta Yakup Kadri olmak üzere eski efsaneler ve *Ahd-i Atîk*'ten faydalanmaktaydılar.

[1] *Kenan Çobanları*, 1334/1918, 31 s. Halide Edib, eseri 1914'te yazdığını belirtirse de (*Memoirs*, s. 369), Türk Ocağı'nda 1916'da oynanmıştır: "Türk Ocağı'nda *Kenan Çocukları*", *TürkYurdu*, c. 10, nr. 2, 24 Mart 1332/6 Nisan 1916, s. 2978-2879.

[2] *Memoirs*, s. 369-370, s. 465-466, 469,471.

[3] Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1968, s. 36. Bu meseleye, Suriye'deki temsilinde vuku bulmuş gibi Münevver Ayaşlı da temas eder. *İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim*, İstanbul 1973, s. 81-82. Eserin Suriye'deki temsili hakkında, oyunda rol alan Muazzez Tahsin Berkand'ın mektubu için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul: Dergâh Yayınevi, 2000, s. 172-177.

Halide Edib bu eserini 1917'de, Cemal Paşa'dan rica ederek Suriye'ye dönmesini sağladığı Vedi Sabra'ya besteletir, *Ken'an Çobanları*, Suriye'de okul çocukları tarafından oynanır. Halide Edib İstanbul'a döndükten sonra eser yeniden günün konusu olur, sahneye konması için hazırlıklar Robert Kolej'de yapılır. *Temaşa* dergisinde bu provalara dair haberler olduğu gibi Refik Halit, yazısında *Ken'an Çobanları*'nı bir "kitabeye" benzetir[4].

Ancak eserin sahnede oynanıp oynanmadığına dair, şimdilik herhangi bir vesikaya rastlamadım[5]. Provaları bu kadar ilgi uyandıran eser, eğer oynansaydı, devrin basınına da yansırdı, diye düşünmek hatalı olmaz kanaatindeyim. Bu sebepten de eserin prova edildiğini, fakat sahneye çıkarılmadığını sanıyorum.

Piyesin birinci bölümünde, Yusuf'un üvey kardeşleri olan, teyzesinin oğulları Yehuda ve Sem'un ve cariyelerden olma oğulları, Yusuf'u ortadan kaldırmak için plan yaparlar. Başlangıçta Yusuf'un henüz çocuk olduğunu Yehuda, daha sonra "İbrahim babamız nâmına yemin ederim ki, onu hükümdar görmektense ellerimle öldürürüm" (s. 8) diyerek kıskançlığını ortaya koyar.

Çocukların şikâyeleri Yusuf'un müzevirliği üzerinde toplanmaktadır. Yusuf ağabeylerinin bütün yaptıklarını babasına söylemektedir. Yusuf'un bu davranışı, kendisini sevilen kadının oğlu bilmekten doğan gururdan ilerir gelir. Yusuf kardeşlerine yüksekten bakar. Onun bu hâlini Rahle'nin cariyesi Belhe'den doğan Cad dile getirir:

"Zannetmeyin ki Yusuf sade sizin kabahatlerinizi söylüyor, aynı zamanda bizim de cariyeden olduğumuzu unutmuyor. Lea'nin çocuklarına yapmadığını bize yapıyor" (s. 4).

Üç ayrı kadından olma altı çocuk, Yusuf'a karşı bu kıskançlıkla birleşirler. Çok

[4] Refik Halit, *Ken'an Çobanları, Yeni Mecmua*, c. III, nu 55, 1 Ağustos 1918, s. 41-42.

[5] 26 Temmuz'da bazı parçalarının söylendiğini gösteren Halide Edib imzalı davetiye ve rol dağıtım listesini havi şu belge Halide Edib'in evrakı içinde bulunmuştur:
"Efendim, Teşrin-i evvelde verilmek üzere provaları icra edilen *Ken'an Çobanları* operasının, Rumelihisarı'nda Robert College'da Temmuz'un yirmi altıncı Cuma günü saat dörtte bazı parçalarından verilecek olan konsere teşrifiniz rica olunur. Halide Edib."

Program
1- Uvertür - Birinci Perde'den: Piyano–Vedi Sabra Efendi
Org–Doktor Fişer
Keman–Tevonyan Efendi
Koro
"Hayır! Hayır! Nefta'nın havası Madam Martin "Çölün Ilık Rüzgârı "Çölün Ilık Rüzgârı gibi..."
Koro
2- "Öyle ise yavaş konuşunuz!" İkinci Perde'den.
Nefta–Madam Martin
Yehuda–Dilsizyan Efendi
Sem'un– Kondayan Efendi
3- "Sana müthiş görünecek şeyler yapacağım". Üçüncü Perde'den
Hüseyin Hamid Bey
4- "Yusuf düşünüyor" Üçüncü Perdeden Keman Solo Tevonyan Efendi.
5- "Sen Bünyamin'sin!" Bünyamin'in havası İkinci Perdeden Madam Martin.

kadınla evlilik, peygamber çocuklarını ve eşlerini de bedbaht eden bir âdet olarak gösterilir. Rahle, kocası peygamberin kendisini sevdiğinden emindir, fakat bir çocuk sahibi olamamaktan da aynı derece mustarip olmuş ve büyük bir fedakârlıkla, soylarının devamı için cariyesini kocasına takdim etmiştir. Halide Edib'in aynı tarihlerde yazdığı "Gülnûş Sultan" adlı hikâyesinde ise örflere uyarak çocuğu olmadığı için cariyesini kocasına takdim eden Gülnûş Sultan'a, Rüstem Paşa sessizce mukavemet eder ve karısına ihanet etmez. Yakup Peygamber'in davranışı ile Rüstem Paşa'nınki arasında fark vardır. Halide Edib açıkça belirtmemekle beraber, sakat ve kusurlu âdetlerin ortadan kaldırılmasında, kadın ve erkeğin el ele vermesi gerektiği görüşünü ileri sürer.

Cariyenin çocukları, içlerinde bir cariye çocuğu olmanın ezikliğini hissederler: "O Rahle'nin cariyesi Belhe'den olduğumuz için kardeşler ve bütün kabile önünde bizi tezlil ediyor, yüzümüzü yere getiriyor. Her akşam sürülerle döndüğümüz vakit, o tıpkı Rahle'nin gözlerine benzeyen siyah gözleriyle babamızı herkesten evvel görüyor, yanına sokuluyor Cil'ad dağının keçileri kadar siyah saçlarını babamın beyaz saçına karıştırıyor.

Çölün ılık rüzgârı gibi nefesi babamın kulaklarında tâ canına giriyor. Orada Rahle'nin eski kudreti, eski ateşi ile babamı aleyhimize tahrik ediyor" (s. 4).

Piyeste, Yakup Peygamber'in çocuklarına karşı hatalı tutumu dolayısıyla, çocuklar arasında meydana gelen kıskançlık, en çok sevilen Yusuf'un da müzevir bir çocuk olmasına yol açmıştır.

Hele Yusuf'un birtakım rüyalar görmesi, ilerde hükümdar olması ihtimali çocukları çıldırtır, onu ortadan kaldırmaya karar verirler, sonra da bir kuyuya atarak ondan kurtulurlar.

Yusuf da ağabeylerinin yanında kendisini yapayalnız hissetmektedir. "Zaten sizlerin yanınızda yabancı ben. Sade babama bakarın. Babamın muhabbeti beni ısıtır, gözleri kalbimi aydınlatır" (s. 9). Ve Yusuf mağrurdur da: "Ben İsrail evlâtlarından Yahuva'nın nazarında en çok lutuf bulan çocuğum. Daha dün gece rüyamda güneş, ay ve on bir yıldız bana secde etti" (s. 22).

Piyesin ikinci perdesinde, Yusuf Mısır hükümdarı olarak kendisinden kıtlık günlerinde yardım isteyen kardeşlerine, hem yapmış oldukları kötülüğün cezasını verir hem de onları himayesine alır. Piyes, rüyanın gerçekleşmesi yani kardeşlerin Yusuf'un karşısında secde etmeleriyle son bulur.

Piyeste Halide Edib, iki mesele üzerinde durmuştur. Birincisi çok kadınla evliliğin sadece kadınlar arasında değil, onların çocukları arasında da meydana getirdiği kıskançlık ve düşmanlık duygusu, ikincisi de babanın çocukları arasında yaptığı ayırımın, kötü sonucudur. Bu bakımdan eser, Osmanlı toplumundaki çok kadınla evlenme âdetinin tenkidi sayılabilir.

Yehuda, bir akşam üvey annesi Rahle'nin ağladığını görmüş ve kendi annesinin "talii için onun topraklarda süründüğünü görmek"ten, sevinmiştir (s. 5).

Çok kadınla evlenmek, kadınların hepsini bedbaht etmektedir. Hele arada çocukların olması, erkeğin kadınlardan birini, diğerine üstün tutması da, hem kadınlara hem de çocukların birbirlerine karşı davranışlarına tesir etmektedir. Bu çok beşerî kıskançlık, çekememezlik gibi duygular ve bir erkeğin kadınlarına ve çocuklarına karşı eşit davranamaması bir peygamberin hayatında anlatılarak daha çarpıcı bir hâle getirilmiştir.

MASKE VE RUH

Halide Edib'in önce 1937'de *Yedigün*'de "Maskeli Ruhlar" adıyla[1] sonra da *Maske ve Ruh* adıyla 1945'te neşrettiği bu fantezisi, Doğu ve Batı meselesinin çok bariz şekilde tezahür ettiği bir eserdir. Abdülhak Hâmit'in ruhuna ithaf edilen bu fantazide *Tayflar Geçidi, Ruhlar ve Arzîler*'in tesiri hissolunur. Eser 1953'te İngilizce olarak yayımlanırken, adından başlayarak bir hayli değişikliğe uğramıştır.[2] *Masks or Souls?* (Maskeler mi Ruhlar mı?) daha teferruatlı ve düzgündür. Ancak, esas aynı olduğu için eser İngilizcesiyle mukayese edilmeyecektir.

Beş perdelik bu fantezinin önsözünde Halide Edib eseri on yıl önce yazdığını, fakat "dünyaya Nasreddin Hoca gözü ile bakan bir eser yazmak emeli"nin "gönlünde yirmi üç küsur sene evvel" doğduğunu belirtir.

Eser Halide Edib'in Türkiye'de Doğu ve Batı meselesini inceleyen bütün yazılarında ısrarla üzerinde durduğu, Doğu ruh, Batı maddedir, ana fikrine bağlıdır. Vücut ruhun maskesidir. Ruh, vücuttan ayrıldığı zaman, o et parçası atılmış bir maske hâline düşer. Ama ruhlar zaman zaman başkalarının vücut maskelerine girerek, onların şahsiyetlerini değiştirirler.

Birinci perdede Nasreddin Hoca ve eşeği Bozoğlan'ın ruhları Timurleng'in sarayındadırlar, ikinci perdede cennette, Nasreddin Hoca, İbni Haldun ve Şekspir'in konuşmaları yer alır. Adeta dünya meseleleri cennete aksetmiştir. Üçüncü perde cennetteki insan işleri cemiyetinin toplantısını anlatır, sonra Nasreddin Hoca, Nasır adıyla dünyaya iner. Önce Londra'dadır, sonra Akşehir'e giderek çeşitli kimselerle görüşür. Bu şahısların hepsi yeni maskelere girmiş eski aşinâ ruhlardır. Üç ve dördüncü sahneler birbirine karışmıştır. Beşinci perde ise Batı dünyasının meşhurlarının dünya işlerine çare aramalarını anlatır.

Eserin "Prolog"unda maskeli ve üniformalı kadın ve erkek makine adamlar Na-

[1] *Yedigün*, nu. 240-266, 13 I. Teşrin 1937-12 Nisan 1938.

[2] Halide Edib bu eserini İngilizce yayımlamak arzusunu Toynbee'e yazdığı mektupta açıklamış ve dünyanın yeni bir ruh devrine girmekte olduğunu belirtmiştir. Mektubun metni için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* s. 517-521.

zım Hikmet'in "Makinalaşmak" şiirinden bestelenmiş bir şarkı okurlar. Bu maskelerin mabudu "kudret ve para"dır. Onlar asıl olan, ıstırap çeken, duygulanan "ruh"tan korkarlar.

Birinci perdede zaman XIV. yüzyıldır. Hoca ölüm döşeğindedir. Onun fıkralarından hareket eden Halide Edib, Hoca'nın "ruh"u, karısının ise "para"yı yani "madde"yi temsil ettiğini belirtir.

Hoca öldükten sonra öğrenir ki, maskelerini terkeden ruhlar tekrar tekrar dünyaya gitmek istemektedirler. Ruhların dünyaya dönmeleri için iki yol vardır. Ya yeniden doğmak veya geçici bir maskenin yani başka bir insanın vücuduna girmek. Bu ikinci şekilde bir maskede birden fazla ruh olduğu için çatışmalar vuku bulur. Hoca eşeğini aramak ve onu da cennete götürmek için dünyaya döner ve birtakım hayvan ruhlarının, kendilerine vaktiyle zulmetmiş olan insanoğlundan intikam almak için plan yaptıklarını görür. Bozoğlan da Şirazlı Ahmet adlı bir şairin maskesi arkasına saklanıp ona "eşeklik" ettirip, Timurleng'in gözünden düşürmeye çalışmaktadır.

Timur zalimdir, dalkavukluktan hoşlanır, İbni Haldun kellesini korumak için ihtiyatlı konuşur, Tıflî, soytarılığı sayesinde, zalim şakalarla Timur'un zalimliğini yüzüne vurur. Timur için tek bir hikmet vardır: "Kudret, kudret yine kudret" (s. 21). O, insanların çoğunun boyun eğmeye hazır olduklarını görmüştür. "Ekseriyet kul olmağı, hizmet etmeği, hükmetmeğe tercih eder" (s. 23).

Zira, cihangirlerin içinde kaplan, aslan gibi birer "yırtıcı mahluk yatar" (s. 23).

İkinci perdede cennetteki diğer varlıklar tanıtılır. Melek olmuş Amerikalı zenci esirlerle Hoca orada karşılaşır. Ahiret adeta dünyanın eşidir. Her katında dünyanın bir tarafının aksi bulunur. "Ancak en son katında dünya hayali zail olur" (s. 29).

Hoca cennette Bozoğlan'ı şarkı söyler ararken, Rozalind'i çağıran Şekspir'in ruhuna rastlar. Şekspir Nasreddin Hoca'nın tuhaflığını Falstaff'a benzetir.

Akşehir'in bütün hayvanlarının insan olarak dünyaya gitmek için sıraya girdiklerini görünce, Nasreddin Hoca, dünyada iken izah edemediği bazı durumların içyüzünü anlar: "Demek, dünyada bildiklerimizin birçoğu hayvandan dönmeymiş de biz farkında değilmişiz. Bizim bakkalın kulakları neden uzun, güzel kızı neden kaz gibi sallana sallana yürür, ekmekçinin burnu neden tilkiye benzer diye düşünür dururdum. Tevekkeli değilmiş" (s. 41).

Şekspir "hayat bir karnavaldan ibaret, insan, eşek, maymun bunlar hep birer maske" der (s. 42).

Ruh, hayatın çeşitli safhalarında değişik maskelere girip tekâmül eder ama, her safhada bir öncekinden bazı izler taşır.

Orta cennet ve cehennem dünyanın aksidir, insanlar ruh hastalıklarını buraya kadar getirirler. Fakat "dünya bütün ruhları cayır cayır yakan cennet idealini öldüren bir azap, bir çekişme diyarı" hâline geldiği için, orta cennet de cehenneme dönmüştür. Cennet ehli durumu müzakere etmek için toplanır. Bu toplantı bir çeşit milletler ce-

miyeti toplantısını andırır. Başkan, ruhların üç aslî rengi olduğunu söyleyerek toplantıyı açar. "Bunların üçü de kendilerine göre dünyanın derdine deva bulmak, dünyaya nizam vermek amacını güderler."

Aklar dünyayı demokrasi ve sulh vasıtasıyla kurtarmak isterler. Hak birliğine dayanırlar ve bunlar için "hakkın ölçüsü fâninin kabiliyet ve zekâsıdır". "Bunların aralarında son zamanlarda başka fırkalar da çıktı, bunlar hak dağıtımını tek adama verdiler". Aklar hür Batı dünyasını temsil etmektedirler, fakat çok çeşitlidirler.

Kızıllar komünistlerdir. "Cennet köşklerinde, billur ırmak kenarlarında, yeşil bahçeli mermer saraylarda yaşadıkları için" cennet ehli "fânilerin derdini anlayamazlar. Biz, dünya rızkını müsavi taksim etmeği akıllı, akılsız her fâninin hakkının, liyakat ve zekâya değil, ihtiyaca dayanmasını teklif ediyoruz: Aç ayı oynamaz, kar altında çıplak sırtlının kafasında akıl, yüreğinde insaf ve muhabbet olamaz" derler (s. 48).

"Eflatunlar, dünyanın kargaşalığını, fânileri bir örnek, bir et maskesi hâline sokmak teşebbüsünden, ruhun kaldırılmasından doğduğunu söylüyorlar. Hem Kızıllar, hem de Aklar arasında Eflatunlara inananlar var. Bu mesele dünyada çok gürültü yapıyor, çünkü bunlara muhalif olanlar da, dünya derdinin ahret azabının sebebi ruhtur diyorlar, bir tek kurtuluş çaresi ruhu kaldırmaktır diyorlar" (s. 48-49).

Sokrat'ın ruhu "sizin ruh dediğiniz, benim küçük ifrit dediğim şey için ben vaktiyle zindanda zehir içerek öldüm. Fânileri o küçük ifritten nasıl kurtarabileceksiniz?" diye sorar (s. 49). Ruh için fâniler çok fedakârlıklar yapmışlardır, ama bugünün fânileri, çok basit menfaatler için ruhlarını satmaktadırlar.

Ruh olmazsa insan sadece "maske" den ibaret kalır. İbni Haldun, eflatun bir cübbe giyerek konuşur: "Fânileri ruhlarından kurtarmak imkânı yoktur. Çünkü ruh arızî bir mikrop, bir hastalık değil, varlığın kendisidir. İnsanın karnı tok, sırtı pek, hattâ dünyalar hâkimi bir cihangir, hazineler sahibi bir Karun olduğu an bile içinde, ekmekle su ile, altın ile doymayan bir açlık vardır. Bu açlığı duyan azaya ruh derler" (s. 49).

"Yaratmak, ilerlemek, yaşamak kabiliyeti insanın ruhundadır. İnsan dünyasını insan ruhu yaratmıştır" (s. 50).

Ruhlar, İbni Haldun, Şekspir ve Nasreddin Hoca'yı fânilerin "sadece mide, sadece ruh mu? Yoksa ikisini de mi" istediklerini tetkik için dünyaya gönderirler.

Şekspir eflatun bir mantoya bürünür. O, dünyaya "aynı zamanda yeni bir ruh devri açmak için" gittiğini söyler (s. 50). Hocanın cübbesi, ak, kızıl ve eflatun renklerden yapılmıştır. Zira o terkipçi bir ruhtur. Bu, onun dolayısıyla Türklerin pratik, işbilir ve ölçülü tutumlarının sembolüdür.

Nasreddin Hoca ve Şekspir dünyaya bu gelişlerinde, Nasır Cebe adlı bir sefaret memuru ile gazeteci Şeyk hüviyetindedirler. İkisi de Oxford mezunudur. Yaşadıkları asır yirmi birinci yüzyıldır.

Çin'deki bir tetkik gezisinden dönen Şeyk, Çin'in hedefinin, yirminci asır Avrupa'sına benzemek olduğunu tesbit etmiştir.

"Bizim eski Wells'in tüyleri ürperten romanlarından birini okuyorum zannettim Yeni Çin'de artık fert denilen şey yok. Bütün millet bir tek fikir etrafında seferber olmuş bir ordu gibi, yalnız üniformaları değil, yüzleri de aynı sanatkâr elinden çıkmış bir örnek maskelere benziyor. Fakat Allah büyük bir sanatkâr olduğu için imzasını koyduğu her ruha, taklidi mümkün olmayan bir hususiyet, bir şahsiyet veriyordu Şimdiki Çinliler, aynı makineden çıkmış birer otomata benziyorlar. Bir Anglo-Sakson sıfatıyla bu, bana hoş gelmedi. Çünkü biz ne de olsa ferdiyetçiyiz" (s. 53).

Piyesin en dikkate değer parçalarından olan bu sözlerle Halide Edib, İngilizlerin istikbâlde de ferdiyetçiliklerini kaybetmeyeceklerini belirttiği gibi, Doğu'nun Batı'da aşılan materyalist devreye ulaşacağını da söyler. Bu fikri birçok makelelerinde tekrarlamıştır.

Avrupa ne kadar " o en zahirî, en sathî devrinden" uzaklaşıyorsa, "Çinliler o kadar ona" yaklaşmaktadırlar (s. 54). Şeyk, bu tecrübelerini 'Garp'ın hortlağı' adlı bir romanında kullanacaktır. Kitabın konusu şudur: "Garp'ın ruhu ihtiyarlamış, ölmüş, Şark diyarına göçmüş, Şarklıları efsunlamış, hepsinin yüzüne bir maske takmış"tır (s. 54).

Şeyk, Çin'de eski Batı'nın ancak maskesinin bulunduğuna inanır, zira "ruh bir yerden bir yere nakledilemez, o çok toprağa, iklime bağlı bir şeydir. Aşılandığı zaman bile şayet tutarsa, verdiği ruh, iklime göre bir şekil alabilir" (s. 54). Halide Edib'in Şeyk'in dilinden ifade ettiği bir fikir, onun aslî fikirlerindendir ve romanlarındaki yerli ruhla sathîliğin mücadelesini açıkladığı gibi, Rabia başta olmak üzere kahramanlarının çevrelerine olan bağlılıklarını izah eder.

Bir Doğulu olan Nasır ise Şeyk'in aksine, Batı'da (Londra'da "Şark'ın heyulâsını" görür. "Şark vaktiyle ruh der, ruh işitirdi. Şimdi bıktı, vücut diyor, vücut işitiyor. Kurduğu yeni dünyadan ruhu kaldırmak istiyor. Garp asırlarca bütün dikkatini maddî şeylere sarfetti, şimdi bıktı. İngiltere'ye geldim geleli nereye gitsem herkes ruhtan bahsediyor. O kadar ki, bana da eski Şark'ın hortlağı, size bizim eski manyetizmalanmış gibi gözleri ahrete bakan maskelerimizi takıyor" (s. 54).

Nasır Cebe memlekete dönmek emrini alınca, Akşehir'e gider. Akşehir'deki Nasreddin Hoca türbesi valinin karısının zoruyla, çocuklara oyun meydanı yapılmıştır. Süslü ve Halide Edib'in nefret ettiği kadın tiplerinden olan Bayan Remziye asabîdir, halbuki kızı Selime ki o da Halide Edib'in ideal tipini sembolize eder, boyasız ve sakindir. Remziye tamamen yenilik taraftarıdır. İhtiyarlardan ve eskiden nefret eder (s. 55). O kocası üzerinde nüfuz sahibidir. Bayan Remziye, kocası, kızı ve damadı arasındaki münasebet, *Zeyno 'nun Oğlu*'ndaki Mesture Hanım ve ailesi arasındaki münasebeti hatırlatır. Bayan Remziye de tıpkı Mesture Hanım gibi "köhne şeyleri", "eski lüzumsuz binaları" "köhne fikirli ihtiyarları" ortadan kaldırmak Çingene danslarını yasaklatıp "caz gibi medenî musikî"yi getirmek ister (s. 56). Onun bu fikirleriyle Selime de tıpkı Mazlume gibi alay eder (s. 56).

Bayan Remziye'yi destekleyen şahıs, mebus namzedi Mahir Torlan'dır ve Nasır Cebe ile kardeş çocuklarıdır. Hocanın eşeğinin ruhu Mahir'dedir.

Akşehir'deki çocuklar, türbedeki oyun yerlerinden çıkarken, Nazım Hikmet'in "Makinalaşmak" şiirinde şarkı olarak okurlar. Çocukların başında, "insanların vicdanı ferde değil, cemiyete bağlı"dır diyen, ruhu mikrop sayan öğretmen Bayan Zehra vardır. Mahir şarkıyı yirmi birinci asra uygun bulur (s. 59). Bu şarkıyı eski bir koleksiyondan bulup çıkaran Remziye'dir. Maskeyi temsil eden Mahir, "bu şarkıyı yarın bütün dünya söyleyecek" der (s. 59).

Yetişmesi bakımından çok Batılı görünen Nasır, modernlik icabı yapılan bazı şeyleri yapmaz. Meselâ viski sevmez, rakı içer. Halbuki Remziye rakıyı "eskilerin içkisi" sayar. Mahir içkiyi sevmediği halde "toplantılarda içmeyene", "eski kafalı" dedikleri, "eşek" diye alay ettikleri için içki içer (s. 60)

Remziye "muhalefet kokusu" bulduğu Nasır'ı "doğru yola sevketmek" için, ona "yeni neslin psikolojisini" anlatmağa çalışır (s. 60). Remziye Nasır'ın ecdadı olan Nasredin Hoca'yı da sevmez, zira onun zihniyeti "tahripkâr ve menfî bir zihniyettir, çünkü alay bazen en faydalı bir fikri bile öldürebilir, çünkü Anadolu modern olabilmek için her şeyle alay etmek, her şeye gülmek âdetinden kurtulmalı"dır. (s. 61) Remziye için "ruh, kör barsak gibi sebeb-i vücudu kalmamış bir uzuv"dur.

Nasır memleketinde sadece Selime'yi kendine yakın bulur. Kendi annesi ile babası arasında da bir çatışma vardır. Babası Ahmet Cebe çok moderndir, karısı Sabire Hanım ise muhafazakârdır. Sabire Hanım, kocasının saçma sapan tekliflerine karşı şöyle der: "Modern olduk diye insanları dükkân camekânına dizilmiş kuklaya çevirmek istiyorsunuz. Biz Akşehirliler dünya yıkılsa kendimize de dünyaya da gülmekten vazgeçmeyiz" (67).

Devrin başbakanı Timur, Ahmet Cebe'nin evine misafir gelir. Sabire'nin babası Bay Timur'un eski arkadaşıdır, fakat arkadaşlarına ayak uyduramadığı için "ileri gitmek isteyenlerin ayakları altında" ezilmiştir.

Bay Timur, Şeyk'in kendisini Timurleng'e benzetmesine kızar. Fizyonomi itibariyle benzeseler de, zihniyet itibariyle benzemediklerini söyler. Timur, "milletlerin arasında bir işbirliği, bir fikir birliği" kurmaya çalışan "modern" bir adam olduğunu söyleyince Şeyk, "Timurleng de kendi zamanı için moderndi" der. (s. 72).

Timur, "saadeti ebedî olacak şekillere" sokacağından bahseder, ama bu zaten "dünyanın ezelî hülyası"dır. Şeyk, Timur göçtükten sonra geleceklerin, "istikbâlin büyükleri, dahileri"nin onun "makinesini" "eskimiş", "zamanına uymaz" bularak, "yeni bir dünya kurmağa" kalkacaklarını söyler. "İnsanda ruh denilen şey bâki kaldıkça mutlak dünya şekilden şekle girecek, mutlak insanlar birbirinden farklı ve başka başka şeyler isteyeceklerdir" (s. 72).

Bay Timur, Şeyk'le Nasır'ın ruh hakkındaki fikirlerini düzeltmek için onları, "makineler ve robotlar şehri" Kalopatya'ya gönderir (s. 69). Yeni devir herkesi "bir örnek" yapacaktır ve Bay Timur bu fikrin temsilcisidir.

Dünyanın bloklara ayrılması, ferdi yok etme çabasının artması üzerine cennet-

te, bir zamanlar dünyanın hâkimi olan ruhlar Wilson, Klemanso, İbni Haldun, Briyan, Şekspir bunları münakaşa ederler (s. 76-78).

Kalopatya "köhne fikirleri" temizleyen bir ülkedir. Fakat Kalopatya'da "mesut eden değil meşgul eden medeniyet" vardır. Bu medeniyetin hedefi "düşünmeye meydan" vermemektedir. Zira "bir an durup düşünen adam burada bir medeniyetin sırf insanları harekete esir eden bir esir tüccarı olduğunu hisseder" (s. 85). Halide Edib'in Kalopatya hakkındaki nitelemeleri, Amerika ile ilgili sözlerine benzediği gibi Rusya'yı da hatırlatır.

Ruh, fikir ve makine birbirlerinin devamıdır. Şeyk bunu şöyle izah eder: "Allah Şark'a indiği zaman ruhtu, ruh devri açtı, Garp'a nâzil olunca fikir idi, fikir devri açtı. Yeni Kalopatya'ya inince makine devri açtı" (s. 87). Bu, adeta Vehbi Dede'nin kâinatı izahıdır.

Kalopatya köylülerinin göğüslerinde "eski İsa resimlerine mukabil makine resimleri" taşımalarından daha önce *Tatarcık*'ta Rus köylüleri dolayısıyla bahsedilmişti.

Nasır "kadınlar ruha inanırsa bütün erkekler inanır" (s. 93) der. Bu cümle Halide Edib'in 1908 de yazdığı "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder" makalesini hatırlatır.

Cennet halkı dünyaya yeni bir ruh devri açmak için yeni bir grup gönderme kararındadır, fakat Şekspir artık altın kapının arkasına geçerek varlığından kurtulmak ister. Halbuki Hoca daha birçok defalar dünyaya inecek, eşeğinin ruhunun girdiği maske ile eğlenecek veya onun "eşekliklerine" maruz kalacaktır.

TERCÜMELERİ

Halide Edib telif eserlerinin yanı sıra hayli tercüme de yapmıştır. Onun bu faaliyeti başarılı bir çevrici olup olmamasından ziyade, seçtiği eserler bakımından önemlidir.

İlk eseri olan Abbot'tan yaptığı *Mâder* tercümesi kendi seçiminden çok mürebbiyesinin tesiriyle meydana gelmiştir.

Talim ve Terbiye kısmen tercüme olsa da, kendi tekliflerini de ihtiva ettiği için fikrî eserler bölümünde incelenmiştir.

Halide Edib'in ilk gençlik yıllarında babası ve kocası için Conan Doyle'dan Sherlock Holmes hikâyeleri çevirdiğini biliyoruz[1]. Bu ilk devrede başta Isabel Fry'ın raporunu, bazı konferansları ve hikâyeleri de tercüme etmiştir (Bk. Bibliyografya).

1908'de Shakespeare'in *Julius Caesar*'ını çevirdiğine dair kesin bir kayıt bulunmasına rağmen, eser elimizde yoktur[2]. Caesar öldürüldükten sonra, Brutus ve Antonius'un söyledikleri nutuklar 1916'da yayımlanır[3]. Bu eserin tercümesi çoğu zaman olduğu gibi ihtilâlci maksatlara bağlanabilir. 1908, istibdadın son bulma tarihidir ve bu bakımdan bu tarihte *Julius Caesar*'ın tercümesi mânalıdır. Nitekim bir ihtilâlci olan Abdullah Cevdet de bu eseri aynı tarihte Türkçeye çevirmiştir[4].

1917'de *Venedik Taciri*'nden bir parçanın tercümesi ise Yahudiye karşı hiç de insanca davranmayan Hıristiyanlara bir cevap sayılabilir[5]. Halide Edib, 1940'dan sonra sistemli bir şekilde Shakespeare tercümelerine başlar. İngiliz edebiyatı semineri faaliyetlerinden olarak *Hamlet, Nasıl Hoşunuza Giderse, Coriolanus, Antonius ve Kleopatra* neşredilir[6].

1 *Memoirs*, s. 207

2 "Jül Sezar: Gazetemiz muharrirlerinden Halide Salih Hanımefendi, İngiliz meşâhir-i üdebâsından Shakespeare'in *Jül Sezar* namındaki faciasını tercüme etmiştir. Sahne-i Milliye Tiyatro Heyeti tarafından mevki-i temâşâya konulacaktır. Dekorlar yapılmaktadır", *Tanin*, nu. 128, 8 Kânunevvel 1908.

3 "Vatanperverâne Edebiyat Nümunelerinden: *Jül Sezar* 'dan bir parça" *Tanin*, nu. 2552, 22 Kânunsani 1916.

4 *Jül Sezar*, çev. Abdullah Cevdet, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, 175 s.

5 *Temaşa*, nu. 8-11, 13 Eylül - 9 Teşrinsani 1918

6 *Hamlet* (Vahit Turhan ile birlikte), İstanbul 1941, XXXIX-118 s. (2. bsk. 1943; *Nasıl Hoşunuza Giderse* (Vahit Turhan ile birlikte), İstanbul 1943, XI-118 s.; *Coriolanus* (Vahit Turhan ile birlikte), İstanbul 1945, XII-115 s.; *Antonius ve Kleopatra* (Minâ Urgan ile birlikte), İstanbul 1949, 151 s.

1914'te Flore Annie Steel'den[7] yaptığı "Babür Han" adlı tercüme Halide Edib'in Türkçülük hareketine katılmasıyla ilgilidir.

Millî Mücadele günlerinde Ankara'da çeşitli gazetelerden siyasî yazıları tercüme etmek Halide Edib'in görevleri arasındadır.

1924'de çevirdiği *Gizli Belde* romanının konusu ihtilâl zamanı Rusya'sında geçer ve olaylar, çoğu ferdî planda kalmak üzere, ihtilâli bizzat görmüş olan İngiliz yazarı Walpole'un ağzından anlatılır. Eserde her hangi bir ideoloji müdafaa edilmez[8].

Halide Edib'in 1952'de Orwell'den yaptığı *Hayvan Çiftliği* tercümesi bu araştırma bakımından en mânalı olanıdır. Komünizme karşı cephe alışı sembolik olarak ifade eden bu eser, Halide Edib'in bu rejime karşı tutumunu ortaya koyar. Eser, ilk defa *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edilirken "dünyanın en kudretli, en yüksek hiciv şaheseri" olarak takdim edilir[9].

Gibb'in *Osmanlı Şiiri Tarihi* adlı kitabının tercümeye başlanması da öğrencilerle birlikte yaptığı bir seminer çalışmasının mahsulüdür, fakat tamamlanmamıştır[10].

Gazete sütunlarında çeşitli İngiliz ve Amerikan edebiyatçılardan örnekler veren Halide Edib, bu sütunları bir çeşit kürsü olarak kullanmıştır, bunların arasında Plutarch'tan yaptığı "Marcus Antonius" zikre değer[11].

İyi bir eser tercüme etmeyi kötü bir eser yazmaya tercih ettiğini söyleyen Halide Edib[12], ayrıca tercüme hakkında birçok tenkitler yapar ve tenkitlere cevap verir. Bu tenkitlerinde, bilhassa kendisine karşı yöneltilmiş olanları cevaplandırırken, hayli müsamahasız, sert hattâ tecavüzkârdır[13]. Bu tutumu, onun, teorik olarak daima savunduğu tenkit hakkı ve fikir hürriyetine de hayli ters düşmektedir.

"Edebiyatta Tercümenin Rolü"[14] adlı dikkate değer bir makale de yazmış olan Halide Edib, *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'nde de birçok tercümeler yapmıştır.

Halide Edib'in tercümeleri sadece Türkçeye yapılanlardan ibaret değildir, o, kendi eserlerinden bazılarını İngilizce yazdığı gibi, bir kısmını da bizzat İngilizceye çevirmiştir. Bunlardan *Ateşten Gömlek, Masks or Souls* ile bazı hikâyeleri basılmış ve geniş ilgi uyandırmıştır. Ayrıca *Sonsuz Panayır, Döner Ayna*'nın İngilizce müs-

7 Flora Annie Steel (1847- 1929) romancı, Hindistan'da yaşamış ve Hint kadınlarına tesir etmiş, sosyal faaliyetlere karışmıştır. (*The Concise Dictionary Of National Biography II,* 1901-1950. Oxford University Press 1961).

8 *Gizli Belde, Vakit,* nu. 2347-2477, 9 Temmuz - 20 Teşrinsani 1924; İstanbul, 1928, 443 s., Sir Hugh Seymour Walpole (1884-1941'un *The Secret City* (1919) adlı romanıdır.

9 nu. 10050, 23 Temmuz 1952 v.d. *Cumhuriyet* gazetesinde 27 Temmuz - 16 Ağustos 1952 (nu. 10054-10074) arası tefrika edilir.

10 E.J.W. Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi,* c. I, Kitap I, İstanbul 1943.

11 *Yeni İstanbul,* nu. 2192-2224, 25 Aralık 1955-26 Ocak 1956.

12 "Yeni Şeyler: Elhan-ı Hürriyet", *Tanin,* nu. 385 27 Eylül 1909.

13 "Tenkidi Tenkit", *Tercüme, c. III.* nu. 14, 19 Temmuz 1942, s. 138-141.

14 "Edebiyatta Tercümenin Rolü", *Üniversite Konferansları 1942-43,* İstanbul 1944, s. 264-276

veddeleri ile *Dağa Çıkan Kurt* hikâyesinin Fransızca tercümesi Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunmaktadır.

Halide Edib Naîma'dan bazı parçaları İngilizceye çevirmek üzere Ernest Stuart Bates (1876-1944) ile anlamışsa da bu proje gerçekleşmemiştir[15]. Ayrıca, sayın Nermin Menemencioğlu Nazım Hikmet'in *Benerci Kendini Niçin Öldürdü* adlı eserini de Halide Edib'in İngilizceye çevirdiğini ve bu çevirinin *The Bombay Chronicle*'ın, 19 Ocak, 26 Ocak, 2 Şubat, 9 Şubat 1936 tarihli sayılarında yayınlandığını bildirdiler. Ancak, gazetenin bahsedilen sayılarını görmem mümkün olmadı.

Halide Edib Fransız şarkiyatçısı Henri Massé'nin (1886-1969) *Islam* adlı eserini de Fransızcadan İngilizceye nakletmiştir (1938)[16]. Eserin tercümesiyle ilgili kısa bir önsöz yazan Halide Edib, metindeki *Kur'an*'dan alınan parçaları "Maulvi Muhammed Ali'nin İngilizce *Kur'an* tercümesinden iktibas ettiğini ancak, Ahmediye mezhebinden olan çeviricinin kendi öğretisine uygun olarak yaptığı bazı değişiklikleri düzelttiğini belirtir.

[15] E.S. Bates'in Halide Edib'e yazdığı bu mektuplardan prensipler üzerinde anlaştıkları öğrenilmekteyse de Halide Edib'in cevaplarını bulmak mümkün olmamıştır. E.S. Bates yayınladığı bir kitabında Halide Edib'e sayfalar ayırmıştır *(Inside Out An Introduction to Autobiography,* Vol. II, Oxford: Basil Blackwell 1937, s. XX-XXVIII. Bates'ın mektupları için bk. İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 532-536.

[16] *Islam* by Henri Massé, translated from the French by Halide Edib, G.P. Putnam's Sons New York 1932, 270 s.

FİKİR ESERLERİ
MAKALELERİ VE KİTAPLARI

FİKİR ESERLERİ

Halide Edib romanlarının yanı sıra fikirlerini ortaya koyan çeşitli makaleler ve kitaplar da yazmıştır. Makalelerinde kısa bir şekilde ele aldığı fikirleri kitaplarında geliştirmiştir.

A – MAKALELERİ: 1908'de Halide Edib, II. Meşrutiyet'in ilânının tesiriyle, heyecan tonu yüksek, gazete makaleleri yazarak *Tanin* gazetesinin yazı heyetine girer. Ayrıca, Millî Mücadele'ye kadar *Aşiyan, Demet, Musavver Muhit, Büyük Mecmua, Mehasin, Mektep Müzesi, Yeni Turan, Resimli Kitap, Resimli Roman Mecmuası, Şehbal Temaşa, Türk Yurdu, Yeni Mecmua, Zülâl-i İrfan*[1] gibi süreli-yayınlarda hikâye, roman ve mensur şiirlerinin yanı sıra makaleler de yazar. İngiltere'de çıkan *The Nation* dergisine 1908'de bir yazı gönderdiği gibi[2], 1335/1916-17'de Suriye'de çıkan *Musavver Çöl* dergisinin de fahrî baş yazarıdır[3]. *İfhâm*'ın edebiyat ilâvesinde adı geçer[4], 1919'da da *Büyük Mecmua*'nın baş yazarıdır.

Halide Edib Millî Mücadele devrinde makale türünde az yazmıştır. Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında *Hakimiyet-i Milliye, Doğu, Vakit, İkdam ve Akşam*'da, muhalefet saflarına geçtikten sonra da *Vakit* ve *Son Telgraf*'ta imzası görülür.

Yurt dışında iken *The Times, The Foreign Affairs, The Yale Review, The Open Court*'a birkaç yazı göndermiştir. 1936'dan itibaren de *Yedigün*'e haftalık sohbetler yazar. Bunlar geçirdiği zengin tecrübelerin akislerini taşıyan fakat heyecanı teskin

[1] Bu derginin ikinci sayısında Halide Edib'in "Evlâtlarımıza Bakalım" adlı bir yazısı çıkmıştır. Derginin sadece birinci sayısı Millî Kütüphane'de bulunmaktadır, diğer sayılarına rastlanmamıştır. Yazının neşredilmiş olduğu, Ferit Vokopola'nın Halide Edib'e yazdığı 20.X.1937 tarihli mektuptan anlaşılmaktadır. Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunan mektup metni için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 553-555.

[2] "The Future of Turkish Women", *The Nation*, 24 Ekim 1908, s. 149.

[3] Kudüs'te çıkmış olan bu derginin bazı dağınık sayıları kütüphanelerde bulunmaktadır. Hakkı Tarık Us kütüphanesi'ndeki 15 Mart 1333/1917 tarihli 8. inci sayısının kapağında "Fahri Ser-muharriresi Halide Edib Hanımefendi" kaydı vardır.

[4] 1920 yılında çıkan *İfham* edebiyat ilâvesi yazı heyeti arasında Halide Edib'in adı bulunmakla beraber, yazısına ratlanmamıştır.

edilmiş, olgun bir kalemden çıkan sohbetlerdir. Ölümüne kadar, *Tan, Akşam, Cumhuriyet, Yeni Sabah, Haber, Hayat, Hür Fikirler, İngiliz Edebiyatı Zümresi Dergisi, Tercüme, Türk Tiyatrosu, Yeni İstanbul, Yeni Ufuklar, Yeni Bilgi*'de yazıları çıkar. Bibliyografyada kronolojik olarak gösterilen bu yazılarında, Halide Edib çok çeşitli konulara temas eder. Bir kısmı günlük meseleleri ele alan bu yazıların hepsinden bahsetmeye imkân yoktur. Ancak, Halide Edib makaleleriyle olgunlaştırdığı fikirlerini, fikrî eserlerinde ve romanlarında da işlemiştir. Onları izah etmek bakımından bu makalelerin aslî temlerini gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Hemen her makalede Türkiye'deki bir olayı, durumu veya bir Türkü Batı'daki örnekleriyle mukayese ettiği veya bunların Hindistan, Mısır veya tarihteki örneklerini hatırladığı görülür. Bu özellik bilhassa 1937 den itibaren artar. Zira Halide Edib, artık insanların temelde aynı duygulara sahip olduklarına ve pek çok şeyin farklı şekillerde de olsa, değişik mekânlarda veya zamanlarda tekrarlandığına kanidir.

Cumhuriyet devrinde, yurda döndükten sonra yazdığı makale ve sohbetlerinin çoğunu romanlarının taslakları saymak mümkündür. Hattâ, bazı sohbetleri hemen hemen hikâye nevine sokulabilir. Bu devirdeki yazılarının konuları daha çeşitlidir. Bu yazılar, devirlere göre tasnif edilip incelendiğinde, aslî temleri aynı kalmakla beraber, romanlarında olduğu gibi, devirlere göre bazı özellikler ve değişmeler gösterir. İmparatorluğun maruz kaldığı büyük darbeler ve değişmeler, yazarın bizzat ferdî hayatında edindiği çok değişik ve zengin tecrübeler, onun yazılarına da akseder.

1. Meşrutiyet devrindeki yazılarında (1908-1918) hürriyet fikriyle sarhoş gibidir. Terbiyeden, kadın haklarından, edebiyat ve tarihten bahseder. Yapılacak ıslahatta daima İngiltere ve Amerika'yı örnek gösterir. Savaşların başlaması ve İstanbul'un tehlikeye düşmesiyle yazılarındaki heyecan tonu çok artar.

2. Mütareke ve Millî Mücadele devrinde (1919-1923) kendi milletinin mensuplarının yani Türklerin var olma mücadelesi vermesi gerekmektedir. Halide Edib, bu günlerde de daima istikbâlden umutludur, yeni Türkiye hayalini hiç kaybetmez, yazılarında kahramanlık duygusunu aşılamağa çalışır. Batı'yı örnek olarak zikretmekle beraber, artık onlara kırgındır. Millî Mücadele devrinde *Chicago Daily Tribune* gazetesinde çıkan bir yazıda Halide Edib'e atfen şu sözler yer alır: "Müttefikler bizi Wilson diye aldattılar, biz de Lenin'i benimsedik"[5]. Fakat Halide Edib'in bu devirdeki yazılarında Komünizmi ve Rusya'daki rejimi övdüğü görülmez.

3. Cumhuriyet devri yazılarını da iki kısımda incelemek gerekir.

a) 1924 te yurt dışına gidene kadar yazdıkları. Bunların bazıları siyasî polemik mahiyetindedir, fakat bu devirde edebiyata dair yazdığı makaleler çoğunluktadır. 1927 den sonra Halide Edib'in yazılarına 1935'e kadar Türk gazetelerinde rastlanmaz.

[5] "Allies Denied Us Wilson We Took Lenin, Chief Turkish Woman as Sails Extente" by Paul Williams, *Chicago Daily Tribune*, Mayıs 5, 1920.

b) II. Dünya Savaşı sonrası yazıları. Halide Edib, 1936'da yani savaştan üç yıl öncesinden itibaren müstakbel savaşı hazırlayan faktörlerden bahseder. Bu devir yazılarında bir sohbet üslûbu kullanmakta, yabancı ülkelerde geçen hayatının tecrübelerinden bol bol bahsetmektedir. Bu arada her zaman Türk ve Müslüman olduğunu hatırlamaktadır.

Yabancı dünyayı Avrupa ve Amerika'yı tanımak ve kendimizle karşılaştırmak maksadıyla eserler tercümesini tavsiye ederken bile şu önemli mütalaada bulunur:

"Hiçbir millet öteki milletlere bütün mânasıyla örnek olamaz. Her millet kendi ruhî ve manevî kıymetlerinin gösterdiği yolda gelişir ve ilerler. Bununla beraber, bazı kıymetler vardır ki bütün milletlerin müşterek malıdır. Yeter ki daimî ile geçici kıymetler arasındaki farkı seçebilecek kadar olgun olsun, yeter ki, bir taraftan, değişen dünya ile beraber hayatın şekil ve ilim kısmında ileri safta yer almaya çalışırken bir taraftan da harslarında, ruhlarındaki kudret ve kıymet kaynaklarını muhafaza edebilsin"[6].

Ancak makale ve sohbetlerinde daima ön planda gelen iki aslî konu kesintisiz olarak devam eder. Bu iki aslî fikir:

1. Terbiye.

2. Hürriyet ve ona bağlı olarak demokrasidir.

Bu iki temle ilgisiz gibi görünen yazılarında bile Halide Edib, bir münasebet düşürerek bunlardan bahseder. Bu iki aslî fikri, devamlılığını göstermesi bakımından incelemek faydalı olacaktır.

1. Terbiye: Halide Edib'in Meşrutiyet devrinde *Tanin, Musavver Muhit, Mehasin, Türk Yurdu, Mektep Müzesi* gibi gazete ve dergilere yazdığı yazılarında hâkim temi Meşrutiyet'in ilânı üzerine duyduğu heyecan ve bu rejimin bekasını mümkün kılacak insanları yetiştirecek terbiye meselesi teşkil eder. Yeni idare, yeni tip insan ister. Yeni insanın yetişmesi; 1. yeni öğretim ve eğitim. 2. Bunu gerçekleştirecek öğretmen ve annelere ihtiyaç gösterir.

Halide Edib yeni neslin ilk öğretmenleri olarak gördüğü kadınların eğitimine büyük önem verir. Doğrudan doğruya eğitim ve öğretim meselesini ele almayan yazılarında da dolayısıyla bu konuya döner.[7]

Meşrutiyet'in ilânıyla beraber canlanan tiyatro faaliyetiyle ilgili yazılarında bile, seyircinin eğitilmesi problemini ele alır tekliflerde bulunur. İngiliz ve Amerikan terbiyesi sık sık gösterdiği örneklerdir.

"Eski İdarenin Temizlenmeyen Zararları"[8] adlı yazısında, istibdadın noksanları-

[6] *Akşam*, nu. 8849, 10 Haziran 1943.

[7] Bu konu bir doktora tezinde incelenmiştir: Kelime Erdal, *Halide Edip Adıvar ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim*, Bursa, Uludağ Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

[8] *Tanin*, nu. 13, 31 Ağustos 1324/13 Ağustos 1908.

nın kılık değiştirerek yeni nizamda da yürüdüğünden şikâyetle, "terbiye noksanına' işaret eder. Riyakâr ve miskin tavırlılar vaktiyle terbiyeli sayılırdı. Hürriyet başlayınca, "vakar-ı şahsiyetini muhafaza ederek âdâb-ı muaşeretin mâna-yı hakikisini anlayanlar etvarını" bozmaz. Ama hürriyeti "umum efrâdın birden hükümet etmesi" veya "başkalarının hukukuna tecavüz etmek diye anlayanlar" memurları, hizmetkâr saymaya başlarlar. Halide Edib memurların "tecessüm etmiş kanunlar" olduklarını belirtir ve insanlar, "tecessüm ettirdikleri şeye hürmet" etmek mecburiyetindedirler, der. "Bu hürmet derecesi Meşrutiyet ilânı ile eksilmez, artar". Buna örnek olarak İngiltere'de polisin nüfuzunu gösterir.

"Besa Oyununda"[9] da tiyatro binası ve tiyatro seyircisi üzerinde durur. Oyun başladıktan sonra, seyirci hâlâ hareketlidir, satıcılar dolaşır, fındık fıstık yenir.

Oyun başlamadan önce hürriyet marşı, perde arasında ise gülünç, piyesle hiç ilgisi olmayan alelâde şarkılar çalınır. Halide Edib çok canlı olarak tiyatronun durumunu tasvir ettikten sonra iki tavsiyede bulunur:

1. Dışarıya bir büfe yapılarak, satıcıların içeri sokulmaması.

2. Millî marş veya ilâhi söylenirken herkesin ayağa kalkması.

"Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder"[10] makalesinde, kadınlık adına bir istekte bulunur: Avrupalılar maarif sayesinde yükselmiştir. Bir milletin yaşaması sadece şeklî medenîlikle mümkün değildir. "Bir milletin kendisine en medenî bir çehre vermesi onun bekası için kâfi değildir". "En ileriye gitmiş bir heyet-i içtimaiyede de insanı ya yaşatır ya öldürür bir nüfûz-ı manevîye vardır. O da terbiye-i vicdaniye vü ahlâkiyedir".

Bu terbiyeyi verecek kadındır. Halbuki Türk kadını bunu yapacak durumda değildir. Türk kadınları "şekil ve kıyafet-i haricî" ile değil, "terbiye-i dimagıye vü ahlâk"la medenî milletlerin kadınları arasında yer almalıdır.

Açılan mekteplerde erkekler meslek sahibi olup yetişir, fakat terbiyeleri, yalancılık, küçüklük, tembellik, haksızlık gibi kusurların tedavisi annelere bağlıdır. Tembellik, köylü kadın hariç millî bir noksanımızdır. Azınlıklar bu hususta bizden üstündür. "Bizdeki tahsil pek gösteriş için yapılmış, pek esassız, pek sathîdir. Evvela bize öğretilen lisandan ve yalnız edebiyattan ibaret olan ilim, iyi giyinmiş bir kadına, bir süs diye öğretilmiştir. Onları öğretenler de kötü mürebbiyelerdir." Halide Edib "bizi paşa babaların ahlâksız, azıcık kendi gözlerinin zevki için getirdikleri" mürebbiyelerden kurtarın der.

Halide Edib, Türk kadınının "İngiliz ve Amerikalılar gibi ciddi, metin mürebbiyelerle büyütülmesini" ister. "Öyle mektepler açınız. Bizi adeta bir intizam-ı askerî altında çalıştırsınlar, senelerce çalıştırsınlar, lisanımızdaki uyuşukluğu, asabımızda-

[9] *Tanin*, nu. 25, 12 Ağustos 1324/25 Ağustos 1908.

[10] *Tanin*, nu. 6, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908.

ki gevşekliği, sıhhatimizdeki inhilâli gidersinler. Biz sahih, metin, çalışkan olalım ki, çocuklarımız sahih, metin, çalışkan, istidad-ı ırsî ile doğsun. Yine o sıfatlarla muttasıf mürebbiyeler elinde büyüsün".

Kadının cebir v.s. öğrenmesi lüzumsuzdur diye düşünmek hatalıdır. Zira o dersleri öğrenen kadın, o sahada âlim olmasa da "onlardan kazanacağı mümarese-i zihniye, dimağlarını muhakemeye, tahayyüle, hakikate, güzelliğe ulaştırır ve bütün hayatlarında verecekleri kararda, evlerinde, kocalarına tesirlerinde, çocuklarına verecekleri terbiyede görünür ve görünüyor".

İngiliz ve Amerikan kadını böyle yetişiyor ama kadınlığını kaybetmiyor: "Bir Anglo-Sakson'un evi kadar muntazam, müttehid, sükûnetli, güzel bir yuva tasavvur olunabilir mi?

"Bize –İngilizlerin tabiriyle– yuvarlak bir tahsil lâzım, zihnimizi kocakarı masallarından temizleyecek zaman geldi. Bizi rafa konup bakılacak, gözlerinizin hazzı için imal edilmiş biblolar yahut evinizde istirahat-ı maddiyenizi temin edecek hizmetkârlar sırasına koymayınız. Biz, âmâlinizi kuvveden fiile getirecek düşünür, kavî, iradetli, mesul erkekler yetiştirmek için düşünür, kavî, iradetli, mesul kadınlar olmak isteriz".

Bu yazıya İstanbul gazetesinde A.S.B. imzası ile bir Türkle evli, iki kızı olan Avrupalı bir kadın cevap verir. *Tanin*[11] bu yazıyı tercüme eder. Mektup sahibi Halide Edib'in fikirlerine tamamen hak vermektedir. Batılı kızlar erkeklerle aynı hocalardan ders görürler, ailelerini, sıhhî ve iktisadî cephelerden de desteklerler. İstanbul'a mürebbiye namına gelenler "Garp kadınlarının karikatürlerinden başka bir şey değildir".

Halide Edib, kendisini yetiştiren koleje hiçbir zaman bağlılığını kaybetmemiştir. "Bir Dost Çehresi etrafında"[12] adlı yazısında orayı yüceltir. Öğretmenlerini "beşeriyet fedaileri muallimler", "ilim ve irfan mücahitleri" diye tavsif eder: "Türkiye'de kapalı olan geniş fikirleri, büyük hisleri bana küşad eden dershanelerinize, beni bir insan, bir medenî insan, bir insaniyetkâr insan gibi yaşatan kütüphanenize, bana cins ve ırkın, meslek ve mezhebin insanları ayıramayacağını, insanların yalnız büyük hisler, alicenap fikirler, kendi cinsinin bekasına hizmet edecek gayretlerle var olacağını, tarz-ı hayatlarıyla telkin eden kadınlarınıza; hepsine, hepinize karşı şükranımı yine ancak sizin öğrettiğiniz esaslara tevfikan yaşamağa çalışmakla ifâ edebilirim".

"Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine"[13] adıyla, Darülmuallimât hakkında yazdığı yazı bir program mahiyetindedir:

Kızlar için ilk ve orta okullar yoktur. Kız mektebi denince akla gelen Darülmual-

[11] nu. 36, 23 Ağustos 1324/5 Eylül 1908. Kızlarla erkeklere ayrı derslerin okutulmasını isteyen yazılar da vardır, Edhem Nejat, "Kız Mektepleri", *Sırat-ı Müstakım*, nu. 156, 18 Ağustos 1327/31 Ağustos 1912, s. 408-409.

[12] *Tanin*, nu. 41, 28 Ağustos 1324/10 Eylül 1908.

[13] *Tanin*, nu. 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908.

limât ilim bakımından öğretmenlik vasıflarını taşıyan kadınlar yetiştirmez, zira muntazam bir rüştiye seviyesinde bile değildir. Programı, kavaid, Türkçe, Farisî, hesap ve coğrafyadan ibarettir.

Seçilen müdirelerin çoğu hazırlıklı olmadıkları gibi ahlâkça da zayıftırlar. Kabiliyetli kızların burada tahsil etmeleri, evde kara cahil kalmalarından daha kötüdür.

Sokakta bu okulun kızlarına rastlanır. Kılık kıyafetleri "en müşkilpesent bir Müslümanı memnun edecek kadar kapalıdır. Fakat etvâr ve evzâları en hoppa bir Frengi bile mütehayyir eder". Bunların davranışları ile "On iki on üç yaşında kısa fistanlı, saçları dökük, Beyoğlu'ndaki High School'a giden İngiliz kızlarının vakar ve ciddiyeti arasında ne kadar fark vardır?"

Latin ülkeleri, İngiliz bilhassa Amerikan tarzı tahsili Türkiye'de tatbike çalışmaktadırlar. "Amerikalılar sair akvâm-ı medenîden fazla bir şey öğretmemekle cidâl-i hayatın her safhasına göğüs verecek, öğrendiğini daha sade ve basit yollarla öğretebilecek, sa'y ve ilmin hangi şubesine atılmak mecburiyeti karşısında olsa kendi çalışkanlığına güvenerek kolları bağlı durmayacak sahih, metin, faal adamlar yetiştiriyorlar".

Meşrutiyet'in ilânından beri Amerika'nın muhtelif kolej ve rüştiyelerinin programlarını tedkik etmiş, Üsküdar Amerikan Koleji'ni incelemiş, "Amerikan mekteplerinin programlarıyla, bizim Amerikan Koleji'nin programını mezc ile ve bazı yerlerini memleketimizin âdât ve şeraitine ve bundan sonra cins ve mezhep tefrik edilmeyerek tâlibât kabul edilecek olan mektebin ihtiyacâtına uydurmağa çalıştım". Halide Edib bu satırları yazarken, imparatorluk politikasını hatırında tutmaktadır.

Okul binası, havadar ve merkezî bir yerde olmalı, içinde aydınlık iki dershane, kütüphane, kimya v.s. laboratuvarı, öğretmen odaları, yemekhane, bahçe ve jimnastikhane bulunmalıdır. Müdire Amerikalı olmalıdır. Dört rüştiye, dört idadî olmak üzere sekiz sınıflık okulda, Türkçe, İngilizce mecburî, bazı dersler de mümkünse İngilizce olmalıdır. Bulgar, Rum, Ermeni dilleri öğretilmeli, Türkçe ve İngilizceden başka, Fransızca veya başka bir dil üç yıl okutulmalıdır. Dersler, haftada on beş saati geçmemeli, öğrenci on yedi saatten fazla çalışmaya bırakılmamalıdır.

Rüştiyede seçimlik biçki-dikiş veya yemek dersi (tatbiki) yapılmalıdır. Diğer dersler şunlardır: Hesap, coğrafya, kıraat-ı fenniye, Osmanlı tarihi, Türkler için Fransızca, diğerlerinin milliyetine göre Bulgarca, Ermenice, Rumca, ulûm-ı dinîye, malumât-ı medeniye, iktisad-ı aile, tarih-i İslâm.

İdadîde, öğrenci fennî veya edebî bölümlerinden birini seçmeli, dersler seçimlik olmalı, musiki ve resim gösterilmelidir.

Çeşitli konularda ders kitaplarının yazılması veya tercümesi için bunların "erbâbına" verilmesi gerekir.

Halide Edib'in Anglo - Sakson hayranlığı, *The Nation* adlı İngiliz gazetesine gön-

derdiği bir mektupta da kendisini gösterir. 2 Ekim 1908'de yazılmış olan bu mektupta Meşrutiyet'in getirdiklerinden bahsederken, "kadınların çoğunluğunun gücünü bundan böyle, Türkiye'de hürriyet ruhunu canlı tutmağa sarfedeceklerini" söyler. "Ufak bir grup, kadınlara, onları vatanperver ve yüksek düşünceli yetiştirecek doğru dürüst bir eğitim vermekle, bir milletin kurtuşulunun mümkün olduğunu anlamıştır. Onlar, Anglo-Saksonların dünya medeniyetinde tuttukları yüksek, ahlâkî yeri, kadınlık ve ev hakkındaki kutsal fikirlerine borçlu bulunduklarını anlamışlardır".

Türk kadınları adına İngiliz kadınlarına "biz müstakbel kız okullarında İngiliz tesirini ve İngiliz dilini yerleştirmek için elimizden geleni yapıyoruz" der ve İngiliz ve Amerikalı kadınları Türkiye'ye gelip "cehalet bulutlarını" ortadan kaldırma çabasına yardıma davet eder: "İngilizlerin Türkiye'nin herhangi bir yerinde okullar açmaları Türk anneleri tarafından memnunlukla karşılanacaktır. İstediğimiz Anglo - Saksonlarınki gibi, basit, sıhhatli ve beşerî öğretimdir. Bize, sizin büyük, ciddi kadınlarınızın canlı örneklerini verin. Fakat şartlarını, fakirlerin de çocuklarını okula gönderebilecekleri şekilde ayarlayın. Zira bizim aradığımız lüks veya konforlu büyük müesseseler değil, sadece basit öğretimdir. Ekmekten ve sudan daha çok, başka herhangi bir ihtiyaçtan daha fazla, biz, bilgi ve sıhhatli Anglo - Sakson tesiri diye feryat ediyoruz".

Halide Edib'in ilk devir yazılarında görülen bu çok aşırı fikir zamanla yumuşamış ve millî kültür ön plana çıkmıştır.

Bu mektup cevapsız kalmaz, İngiltere'de bir çiftlik okulu denemesi yapan Isabet Fry bu yazı ile ilgilenir, Halide Edib'e mektup yazarak onunla dost olur ve İstanbul'a iki defa gelerek, Türk okullarını ziyaret eder. İlk gelişinde hazırladığı rapor Halide Edib tarafından tercüme edilerek *Tanin*'de yayınlanır[14].

İnsanı eşyadan ayıran şahsiyet üzerinde Halide Edib çok durur. Bu da onun benimsediği Anglo-Sakson terbiyesiyle ilgilidir. Meşrutî idare, şahsiyetler ister. Halbuki henüz şahsiyetimiz tekâmül etmemiştir. Halide Edib, şahsiyet ile milliyet arasında da bir münasebet kurar: "Her şube-i fünun, hususiyle fünûn-ı nefisede Türklüğü, kendi çehresiyle ifade etmelidir". Şahsiyet eğitim ve öğretimle kazanılır: "Mekteplerin vazifesi mümkün olduğu kadar çocukları birbirine benzetmemektir."[15]

Kendilerine hakaret eden bir jimnastik hocasına karşı geldikleri için mezuniyetlerine birkaç ay kala müfettiş Selim Sırrı'nın raporuyla İnas Sultanisi'nden tardedilen kız öğrencilerin bu davranışlarını, Halide Edib beğenir, zira onlar, şahsiyetli bir Türk kadının vakarına uygun davranarak hakarete tahammül etmemişlerdir[16].

Halide Edib'in Vakıf mektepleriyle ilgili olarak hazırladığı ve *Türk Yurdu*'nda yayınlanan raporunda[17] (1) tedris, (2) terbiye-i fikriye, (3) terbiye üzerinde durulur.

[14] "Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme" *Tanin*, nu. 167, 18 Kanunsani 1909.

[15] "Şahsiyet", *Mektep Müzesi*, nu. 9-12, 15 Teşrinevvel-1 Mart 1330/28 Ekim 1913 - 14 Mart 1914.

[16] "Selim Sırrı Bey"e, *İctihad*, nu. 96, 5 Mart 1330/18 Mart 1914.

[17] c. II, nu. 2, 15 Eylül 1332/28 Eylül 1916.

Her okul tek tek bu üç noktadan incelenir ve yapılması gerekenler belirtilir.

Çocuklara biraz neşe vermek için idman dersleri, müzik ve resim lâzımdır. Resim ayrıca doğru görmeyi de öğretir. Okullarda bahçe bakımı ve hayvan beslemek, çocuklarda sorumluluk duygusunu geliştiren bir eğitim tarzıdır. Okul gezileri tertiplemek, coğrafya derslerini çevreyi, yaşanan mekânı tanıtarak öğretmek, ezbere dayanan öğretimden daha iyidir. Ezberletilen şiirler kötü seçilmiştir, çocuklara bunlar suni tavırlarla okutulur ki, doğru değildir.

"Ben, terbiyede milliyet hislerinin verilmesine yalnız taraftar olarak kalmıyorum, bir de bunu kendime pedagojik bir düstur telakki ediyorum" diyen Halide Edib, milliyet hissinin yanlış anlaşıldığına kanidir. Bütün çocuklar savaşa gidip, düşmanı kahretmekten bahsederler, fakat memleketi imar edecek bir meslek düşünmezler. Çocuğun bu yanlış fikre sahip olması, seçilmiş metinlerden ileri gelir. Halide Edib, "Allah'ı tabiatı, insanları, refahı, güzelliği, çalışmağı ve sadece vatanı sevmeğe sevkedecek şiirleri ayırmalı ve yalnız onları, çocuklara talime muallimleri mecbur etmeli" fikrindedir. Böylesine milletini yükseltecek temel değerlere sahip olan çocuk, zamanı gelince, vatanı için de gösterişsiz bir tarzda ölmesini bilir. *Mev'ud Hüküm* romanında bu değerlerle yetişen Kasım, Balkan Harbi'ne gönüllü katılmasını bilmiştir.

Eğitimciler olarak öğretmenlerin maddî ve manevî şartları üzerinde daima duran Halide Edib, onları İngiltere'deki öğretmenlerle mukayese de eder. Bilhassa Cumhuriyet'ten sonra yazdığı yazılarında, güçleşen hayat şartları ve siyasî baskılar karşısındaki öğretmenin durumu Halide Edib'in kalemini meşgul eden konulardandır[18].

Tarih eğitimine daima ön planda yer verilmesini isteyen Halide Edib, millî kahramanların ve dünyanın insanlık için çalışmış büyük önderlerinin gençlere tanıtılması lüzumuna kanidir. Tarih insana nasıl düşünmesi gerektiğini öğretir. İnsanın mazisinden sık sık bahsetmesi, onlarla yetinelim demek istemesinden ileri gelmez[19]. Tarih, hem insanı terbiye eder ve "insan münasebetlerini" öğretir, hem de "yeni dünya" kuruculuğuna yol gösterir[20]. Tarihçiler yarınki dünyanın nasıl olabileceğini, geçmiş olaylara kıyaslarak tahmin edebilirler[21].

Kadın konusu Halide Edib'te müstakil bir bahis gibi görünmesine rağmen aslında terbiye meselesinin dışında değildir.

Onun Meşrutiyet devri yazılarında üzerinde durduğu fikir şudur: Kadınlarda artık bir uyanma vardır. Fakat gençler onları Fransız edebiyatı tesiriyle "şairâne, yüksek fakat kâzib bir mevkie çıkarmaktadırlar". Kadın dergileri süs kadınları için çıkarılmaktadır. Halbuki kadın, çocuğunu yetiştireceği için kuvvetli olmak zorundadır. Kadın ve erkek için ayrı tahsil düşünülemez.

[18] "Hocalar Davası", *Akşam*, nu. 11588, 16 Kasım 1950.

[19] "Yarınki Türkiye" *Vakit*, nu. 796, 25 Kanunsani 1336/1920.

[20] *Akşam*, nu. 9350, 19 Teşrinevvel 1944.

[21] *Akşam*, nu. 10410, 9 Ekim 1947.

"Kadınlar ne yıldız, ne çiçek ne de yalnız edebiyatta mevzu olan mevhum mahluk değillerdirler. Kadınlar vatan için deruhte edeceğiniz en müşkil, en uzun teşebbüslerinizde size yardım edecek tabiî ve hakiki arkadaşlarınızdır, onlar vâlideleriniz, kardeşleriniz, zevceleriniz ve bu sıfat-ı mahremeyi haiz olmadıkları zaman, milletin müntehâ-yı tekâmülüne doğru açtığınız yolda işleyen yoldaşlarınız, meslektaşlarınızdır. Onlara yalnız şiirleri tezyin ettiklerine inandıracak, çarpık fikirler vermektense, kendi mesai fikrinize hayatınıza muvazi bir terbiye vermeğe çalışınız. Hiçbir şey Türkiye'nin istikbalini eline alacak bir kadın için güç ve sıkıntılı olamaz"[22].

Kadınların ferdî teşebbüslere girişmeyerek, Avrupa taklidi feminizme saplanmalarını da hoş karşılamayan Halide Edib'in pratik bir düşünce tarzı vardır: "Bir kadın evvela Osmanlı, bir vatanperverdir... Vatanın hukuku kadınlık hukukundan bin kat mühim ve muhteremdir, onun için kadınlar bugün (hukukumuz) diye haykırırken bunun kendileri için değil, vatana yetiştirecekleri evlâda lâzım olan terbiyeyi verebilmek için olduğunu der-hâtır etmelidir"ler[23].

Gerçekten de Halide Edib, bu görüşüne uygun olarak Meşrutiyet'in ilânından sekiz ay sonra, Teali-yi Nisvan cemiyetini kurmuştur. Amerika'daki örneklerine göre kurulmuş, kurucuları arasında Amerikalıların da bulunduğu bu dernek, Hilâl-i Ahmer ve diğer yardım dernekleriyle birlikte çalışmış, savaş sırasında hastahaneler açmış, çeşitli konularda dersler vermiştir.

Halide Edib Meşrutiyet'ten sonra kadının "oyuncak kadın değil, ana, arkadaş kadın, millet denilen muazzam ve necib binayı yapmak için her yerde, her vakit vücudu ve çalışkan kolları lâzım olan millet kadını" olarak görür[24].

Cenap Şahabettin'in bir yazısına verdiği cevapta[25], İslâm ülkelerinin Avrupa karşısındaki yenilgisinin sebebini, kadınların erkekler tarafından hor görülmesinde bulur.

Kadınlar hakkında vermiş olduğu uzun bir konferansta[26] on dokuz ve yirminci asırda kadın meselesi üzerinde durur ve Amerikan kadınında bu gelişmeyi inceler. İktisadî ve sanayi değişiklik, okullar kadının birçok şeyi evinin dışından temin etmesini gerektirmiş ve onu, kalan boş vaktini değerlendirmeye sevketmiştir. Kadının iş hayatına atılması, muhalefetle karşılanmıştır. Hiç değilse, erkekle aynı işi yapan kadına daha az para verilmiştir. On dokuzuncu asırda kadın derneklerinin kurulmaya başlaması, okuma oranının artması, kadına medenî toplumda yeni bir yer vermiştir. Kadın sadece kendi haklarını korumak için değil, çeşitli yardım derneklerini de kurarak, yardımseverliği kurumsallaştırarak hiç değilse, sokak dilenciliğini ortadan kaldırmakta-

[22] *Mehasin*, nu. 6, Şubat 1324/Şubat 1909.

[23] *Mehasin*, nu. 6, Şubat 1324/1909.

[24] "Halide Hanımefendi'nin Nutku", *Tanin*, nu 1875, 1 Mart 1914.

[25] *Tanin*, nu. 1344, 8 Mayıs 1912.

[26] *Mektep Müzesi*, nu. 1-3, 1 Mayıs-Haziran 1913.

dır. Bu yardım, hastahaneden hapishaneye kadar uzanır.

Bunları biz de örnek almalıyız diyen Halide Edib, eskiden Türklerde vakıf kurmuş pek çok Türk kadını bulunduğunu da hatırlatır.

Halide Edib, kadınların artık dörde ayrıldıklarını söyler.

1. Kendi hayatını kendi kazanan kadınlar.

2. Aile kadını.

3. Zevk için dernek v.s. çalışmalara katılanlar.

4. Moda kadınları ki zaman bunları tasfiye etmektedir.

Halide Edib'in bu tasnifini hemen bütün romanlarında da görürüz. Yalnız son romanlarında, zamanın tasfiye ettiğini söylediği "moda kadınları"nın her devirde var oldukları vâkıasını kabul eder, fakat onlardan hiç hoşlanmadığını her fırsatta belirtir.

1912'den sonra Halide Edib'te Balkan Savaşı'nın yarattığı bir değişme başlar. Verdiği konferanslarla kadınlardaki millî ruhu diriltmeye çalışır. Türk Ocağı faaliyetlerine de katılır. Vatan tehlikededir. Bizden önce bu tecrübeyi geçirenleri inceleyip onları örnek alalım fikrindedir. Tarih bizi aldatmaz. Düşmanımızın kim olduğunu bilelim, ona duyduğumuz kini çocuklarımıza telkin edelim. Vatanını seven millet, hezimetlerden sonra da kurtulur. Bunun için, bir de ordu ve ilim lâzımdır. Öyleyse kalkınalım, Batı'nın tekniğini alalım ama, her yaptığımız bir "emel"e bağlı olsun. "O da kuvvetli ve hür bir Türkiye ve Türkler vücuda getirmek"tir[27].

Yukarıdaki fikirlerini Darülfunûn konferans salonundaki nutkunda da tekrarlar[28].

1919'da artık Halide Edib, Türk kadınlarını tenkit edenlere cephe almaktadır. Türk kadınının vazifesini müdrik olduğuna kanidir[29].

Darülfünun'a kadınların alınması hakkında tertiplenen bir ankete cevap verirken de[30] Avrupalılaşmak hakkında çok vazılı bir fikir ileri sürer:

"Her Avrupaî cereyan ve müesseseyi yarım ve sathî bir şekilde taklit edip de onu muhafaza edebilecek kadar kuvvetli kanaatler edinememişsek, kurun-ı vustaî hattâ iptidaî kalalım. Garplılaşmak, Garp zihniyetinin yarattığı müessesâtı da kendimize mal etmektir".

Halide Edib, 1935'te İstanbul'a yaptığı ziyaretten sonra kadınları yeni baştan sınıflandırır: Romanlarında saygıya değer bulduğu, sorumluluk duygusuna sahip, evine bakan, kazanan, evini idare eden kadın için bu yazılarından birinde, "o benim en çok hürmet ettiğim bir tip" diye fikrini açıklar. İkinci tip okumamış, "sade cinsiyeti-

[27] "Felâketlerden Sonra Milletler", *Türk Yurdu*, nu. 16, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913, s. 520-529.

[28] Tanin Matbaası, 1398/1913.

[29] "Türk Kadınları Hakkında", *Büyük Mecmua*, nu. 15, 13 Kanunsani 1919.

[30] *Büyük mecmua*, nu. 6, Nisan 1919.

nin kudretine güvenerek koca avına girişen" ve kocasının parasını ve başını yiyen "tufeyli kadın" tipidir ki ona hiç hürmet etmez. Birçok yazısında bu tipten bahsetmekle beraber onu en çarpıcı olarak "Bir Hayatın Üç Perdesi" adlı hikâyesinde ortaya kor[31]. Üçüncü tip ve nesil ise, "yeni dünyanın yeni ve sade genci"dir. Okuyan, meslek seçen, evlendiğinde kocasını "hayatının arkadaşı, kafasının, gönlünün eşi diye sevecek" tiptir. Halide Edib bu tipi çok sever, onun yaratacağı yarına güvenle bakar. "Ve asıl bunun çocukları, bilerek, sıhhat, temizlik ve doğruluk içinde büyüteceği çocuklar, yarının sahibi olacaklar"dır[32].

Halide Edib'in romanlarında bütün bu tipler bulunmaktadır. Daha önceki romanlarında da görülmekle beraber, bunların en bariz ve yukardaki fikrine uygun olarak ortaya çıktıkları eserler *Tatarcık* ve *Zeyno*'nun *Oğlu*'dur. Ondan sonra daha değişik nüanslar kazanarak ve çeşitlenerek devam ederler.

Bu sınıflandırmayı daha önce gördüğümüz gibi Amerikan kadınlarının gelişmesinden bahsederken de yapan Halide Edib, 1935'ten sonra tavrını kesinleştirir, hattâ bazı tiplere karşı müsamahasını kaybeder.

Meşrutiyet devrinde Halide Edib'in edebiyata dair yazdığı makalelerde bile, terbiye meselesinin bahis konusu edildiği görülür. O, aynı zamanda her fırsatta Fransız edebiyatı yerine İngiliz ve Alman edebiyatını hattâ kuzey ülkeleri edebiyatlarının tercih edilmesi gerektiğini tekrarlar[33]. Fransızların his ve düşüncelerinin "Türklerin fıtratına ve âmâl-i ateşine" uymadığına kanidir[34]. "Shakespeare ve Goethe hakkında iki uzun yazı neşrettiği gibi, Shakespeare'i Zola ile de karşılaştırır[35].

Türkler ve edebiyatları hakkındaki uzun yazısında da Türk edebiyatının başlangıçtan itibaren bir panoramasını çizer[36]. Türklerin yaratılış itibariyle "objektif" olduklarını belirtir ve edebiyatımızda yabancı tesirler ve değişmeler üzerinde durur.

2. Hürriyet - Demokrasi. Halide Edib'in bütün ömrünce adeta taassupla benimsediği ikinci fikir, ferdî hürriyet ve buna bağlı olarak bağımsızlıklarına sahip milletlerin idarecilerini serbestçe seçebilme hürriyeti, yani demokrasidir. Ancak Halide Edib, hürriyetlerin sınırsız olamayacağına kanidir, zira cemiyet ve milletler için iki zıt ve büyük ihtiyaç vardır: İstikrar ve değişiklik. Muhafazakârların "tek başına hâkim olması insanları şekil içinde" boğar, inkılâpçıların "tek başına hâkim olması içtimaî nizam teessüsüne mâni olur. Bu iki unsur arasında denge kurulabilen cemiyetlerde, tekamül normal şekilde yürür. Bu mücadele de aslında fert ile cemiyet arasındadır. "İçtimaî nizamın terazisinde fert fazla ağır basarsa, değişiklik tabiî şekilde

[31] *Aile*, c. I, nu. 2, Yaz 1947.

[32] *Yedigün*, nu. 225, 30 Haziran 1937.

[33] *Resimli Kitap*, nu.7, Nisan 1909.

[34] "Roman ve *Resimli Roman Mecmuası*", *Musavver Muhit*, nu. 18, 19 Şubat 1324/4 Mart 1909.

[35] *Tanin*, nu. 769, 23 Teşrinevvel 1910; *Tanin*, nu. 1877 - 1961, 16 Mart-8 Haziran 1914; *Aşiyan*, c. I, nu. 9, 30 Teşrinevvel 1324/12 Kasım 1908, s. 263-265.

[36] *Mektep Müzesi*, nu. 4-8, 15 Haziran - 15 Eylül 1329/28 Haziran - 28 Eylül 1913.

değil, arbede hâlinde oluyor; cemaatin menfaat ve ihtiyacı fazla ağır basar, yani ferdi havada bırakırsa, cemaatte müfrit istikrar ve onunla beraber inkıraz başlıyor[37].

Halide Edib, şahsiyet hâline gelen fertlerin kendilerini en iyi ve faydalı şekilde idare edebileceklerine ve idarecilerini seçebileceklerine kanidir. Demokrasi şahsiyeti gelişmiş şahısları gerektirdiği için, terbiyeye de büyük önem verir. Onun hayatında karıştığı bazı olaylar, önceleri taraftar olduğu şahıs ve zümrelere daha sonraları karşı gelmesi de, bu düşüncesiyle yakından ilgilidir. Kocası Salih Zeki ile birlikte İttihat ve Terakki fırkasının ateşli bir taraftarı iken 1908'den sonra, hemen onları tenkide başlar[38]. İlk makalelerinde bu tenkitler görüldüğü gibi, fikirlerini daha derli toplu geliştirdiği *Turkey Faces West* ve *Conflict of East and West in Turkey*'de de onun ittihatçıları kusurlu bulduğunu gösteren sahifeler vardır.

Onun, aynı şekilde Millî Mücadele'den hemen sonra, Türkiye'de kendi hayalindeki demokrasiyi bulamayınca, taparcasına hayran olduğu Atatürk'e karşı koyup, Türkiye'den ayrılmak ve uzun yıllar dışarda yaşamak zorunda kalmasını, idealinde yaşattığı demokrasi anlayışına bağlamak hatalı olmaz. Bu davranışıyla o, bir devlet adamı olmadığından, devrin sosyal ve siyasî şartlarını anlamadığını ortaya koyar. Millî Mücadele'den sonra ideal olarak gördüğü İngiliz demokrasisinin hemen kuruluvereceğine inanmıştır. Yine de bu zaaf ve noksanı, Halide Edib'in benimsediği ve mutlak bir şekilde inandığı fikirleri nasıl savunduğunu göstermesi bakımından mânalıdır.

Halide Edib, kendisine ilk hürriyet sevgisini Eğinli Ahmet Ağa'nın küçük yaşlarda verdiğini söyler ve Amerikalıların bile bu duyguyu onun kadar yoğun olarak öğretemediklerini belirterek, Batı'dan Tanzimat yıllarından itibaren Türkiye'ye gelen ve pek çok münakaşa edilen hürriyet fikrini kendi mahallî kaynaklarımıza bağlar[39].

Meclis-i Mebusan'ın toplantı yeri olan Çırağan sarayının yanması üzerine yazdığı "Yanması Kabil Olmayan Meclis-i Mebusan'ımıza"[40] ve kendi konağını meclisin toplanması için tahsis edeceğini bildiren Nazıma Sultan'a yazdığı açık mektup[41], hatıralarında ve çeşitli yazılarında Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne karşı duyduğu hudutsuz güven ve bağlılık, ondaki meclis fikrinin derinliğine delildir.

Mütareke bir dönüm noktasıdır ve Halide Edib, Wilson prensiplerini kurtuluş müjdesi olarak karşılar[42]. *Büyük Mecmua*'nın başyazarlığını üzerine aldıktan sonra giriştiği yoğun yazı faaliyetinde, hikâyeleriyle makaleleri arasında, fikirleri bakımından paralellik vardır. Yazılarının çoğu sansür edilmiş olarak çıkar, bu yazıların temel meselesi istiklâl davasıdır.

37 *Yedigün*, nu. 332, 18 Temmuz 1939.

38 "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", *Tanin*, nu. 13, 31 Temmuz 1324/13 Ağustos 1908; "Hafiyeler-Gazeteciler", *Tanin*, nu. 11, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908.

39 *Tanin*, nu. 42, 29 Ağustos 1324/11 Eylül 1908.

40 *Yeni Tanin*, nu. 27-496, 20 Kanunsani 1910.

41 *Yeni Tanin*, nu. 33-502, 26 Kanunsani 1910.

42 "Wilson'un Şartları Karşısında", *Vakit*, nu. 358, 22 Teşrinevvel 1918.

"İtilaf Devletlerine" adlı yazısında bilhassa İzmir faciasından sonra Türklere karşı alınan tavrı tenkit eder[43].

Kelimelerin arkasında daima hareket ve düşünce bulunduğuna inanan Halide Edib, günün en sık kullanılan "halkçılık" veya "halka doğru" tabirleri hakkında yazdığı yazıda, bunların uygulandığı yer olarak Amerika'yı gösterir. "Halkçılık orada halkın terbiycsi, saadeti, içtimaî mesaisinin nâzımı olarak birer misal şeklinde tecelli ediyor". Halk kuvvetini idrak etmiş iki millet vardır 1) Amerikalılar 2) Rus ihtilâlini yapanlar. Bu iki millet aynı gayeye biri "sükûn" diğeri "kızıl kanla" yürümüşlerdir. Bizde ise bu kavram henüz laftır. "Halkçılık"ın bir "fikir değil bir fiil" olmasını ve "fiilî halkçılığın" yarattığı kurumları ve çalışma tarzını gösteren eserlerin tercümesi ister[44].

"Haftanın Zihniyetleri"nde Türkü yavaş yavaş kendisi üzerinde düşünmeye sevkeden ihanetlerden bahseder[45].

"Ruslar ve Türkler"de ise Bolşevik Rusya'nın artık Batı'ya değil, "kendi ırkındaki yeni bir Şark'a baktığını ifade ederek, "bizim de başka sebeplerden Garp'tan artık yüzümüzü çevirmemiz icap eden, kendi ruhumuza, ırkî ruhumuza bakacak dakikalara takarrübümüz belki iktiza ediyor" der, fakat bu yeni Rusya bir dost mu yoksa eski bir kâbus mudur?[46]

Türkün biçare hâlini Yahudilerin iğneli fıçılarına atılan küçük bir kızın çaresizliğine benzeten Halide Edib, herkesin Türklere dost görünüp kötülük ettiğini söyler[47].

İsmet İnönü cumhurbaşkanı olduğu zaman, Halide Edib bir Hint gazetecisine verdiği cevaplarda, onu, "herkes için eşit haklar prensibine inanan ve adaleti mutlak kuvvet olarak gören" bir şahıs diye takdim eder"[48].

İkinci Dünya Savaşı sırasında Halide Edib'in *Akşam*'da yazdığı hemen hemen her yazıda, dünyayı bir örnek hâle getirmek isteyen Nazilerin hürriyeti yok etmelerinden bahsedilir. Almanya ve İtalya'daki rejimden nefret ettiği kadar o, Rusya'dakinden de nefret etmektedir. Zira her iki rejim de insanların şahsiyetini silmekte, ferdin hürriyetini yok etmektedir[49].

"Sağ taraf millet veya ırkı esas tutarak, kendi millet veya ırklarını dünyaya hâkim kılmak için her nevi teşkilâta giriştiler. Buna karşı gelenleri susturdular; ilim, mantık, her hangi insanî ve medenî mefhumları sadece kendi gayelerinin esiri kıldı-

[43] *Büyük Mecmua*, nu. 9, (15?) Haziran 1919.

[44] "Halka Doğru", *Büyük Mecmua*, nu. 12, 2 Teşrinevvel 1919.

[45] *Büyük Mecmua*, nu. 14, 30 Teşrinevvel 1919.

[46] *Büyük Mecmua*, nu. 16, 11 Kânunevvel 1919.

[47] *Büyük Mecmua*, nu. 11, 18 Eylül 1919.

[48] *The Hindustan Times*, 9 Ocak 1939.

[49] 1952 de George Orwell'in *Hayvan Çiftliği*'ni Türkçeye çevirmesi, Halide Edib'in bu fikrinin sürekliliğini gösterir.

lar. Sol taraftakiler aynı vasıtaları kullanmakla beraber, esas olarak iktisadî nizamı ele aldılar, baştan başa yeni servet tevzii yolunu tuttular; ferdin mülkiyet hakkını kaldırmak istediler. Bununla beraber ferdin esasen yeni dünyada çok kırılmış olan hürriyet ve haklarını inkâr ettiler".

"Esas başkalığına" rağmen her iki taraf da "idare mekanizması"nı "hemen hemen eş denilecek bir benzeyişle kurdular", "insanlığı beraberliğe değil, bir örnekliğe" götüren "kudret inhisarları" ortaya çıktı[50]. Bu aşırı uçların Türkiye'deki akisleri, harp zenginleri ve savaşın getirdiği fikir modaları, hep bu açıdan ele alınır. Çoğu sohbet tarzındaki yazıları, *Yolpalas Cinayeti* ve *Sonsuz Panayır*'dan itibaren yazdığı romanlarının da, adeta taslağını teşkil eder.

Halide Edib İngiltere'yi demokrasinin vatanı olarak görür. "İngiltere ve İngilizler" adlı seri yazısında Halide Edib, bu rejimin İngiltere'deki işleyişini ve dayandığı prensipleri uzun uzun anlatır. Oradaki siyasî sistemde "demokrasiden ziyade temsil sistemi (representation) esası hâkimdir ve İngiliz, siyasette "ben ve sen"e inanır. Bu yüzden siyasetinde "uyuşma" esastır ve bu uyuşma karşılıklı menfaate dayanır[51]. İngiliz ferdiyetçi olduğu için hürriyet ister, iş adamı olduğu için istikrar ve emniyet arar. İngiltere'de bu iki zıt hususiyeti "kanun" telif eder.

Halide Edib'in Gökalp'ın "fert yok cemiyet var", "hak yok vazife var" vecizelerini tehlikeli bulması da, ömrünce benimsediği hürriyet anlayışından ileri gelir[52]. Zira, ancak "müfrit sağ ve müfrit sol totaliter rejimlerin esasını az çok teşkil eden bu vecizeler, demokrasinin baş düşmanıdır".

Gökalp'ın önderi çobana, milleti sürüye benzetmesini, "sembolik bir mânada" bile olsa "bir tehlike işareti" sayar. Doğuda bu zihniyet yüzünden, fert sorumluluğu ortadan kalkmıştır. Hatta tarikatlerin gelişmesini ve çoğalmasını bile bu zihniyetin ifadesi olarak görür[53].

Halide Edib'in hürriyet için savaşanlara saygısı vardır. Bizzat kendi milletinin kurtuluşu için çalışmış olan Halide Edib, Hintlilerin hürriyet mücadelelerini desteklediği gibi, Macarlara da hayranlık duyar[54].

1950'de fiilî olarak siyasete atılıp T.B.M.M. ne girdiği zaman, meclisin ilk toplantısında çok heyecanlı bir konuşma yaparak 14 Mayıs tarihinin demokrasi bayramı olarak kabulünü teklif eder. İlerde bu bayramın bütün Yakın Doğu tarafından da benimseneceğine inandığını söyler. Nitekim o, *Tanin*'de yazdığı ilk makalesinde Amerikalıların 14 Temmuz'u gibi "bütün halkın bir vecd-i şükr ile parçalandıkları sürûr günleri"ne benzer günlerimizin olmamasından şikâyet etmiş ve II. Meşrutiyet'in ilânı-

[50] "Olimpiyat'tan Siyasete", *Akşam*, nu. 10706, 4 Ağustos 1948.

[51] "Partiler", *Akşam*, nu. 7471, 9 Ağustos 1939.

[52] *Akşam*, nu. 7551, 28 Birinci teşrin 1939.

[53] *Akşam*, nu. 11152, 31 Ekim 1949.

[54] *Yeni İstanbul*, nu. 2538, 10 Aralık 1956; *Yeni İstanbul*, nu. 2508, 10 Kasım 1956.

nı "millî bayram" olarak selâmlamış, bu günün mânasını annelerin çocuklarına öğretmelerini istemiştir.

Fakat tatbikat daima teoriden ayrılmaktadır ve 1950 seçimlerinde demokrasiye dair hayallerinin gerçekleştiğine inanan Halide Edib, 1954'te *Cumhuriyet* gazetesinde açık bir "Siyasî Vedaname" yayınlayarak, siyasî hayattan çekilir. Onu en çok rahatsız eden durum, cemiyet için kusursuz işlemesi gereken "idarî cihazın" parti ve şahıs müdahelelerine maruz kalmasıdır. "Bizim demokraside eksik görünen şey, selâhiyet ve kontrol denilen şeylerin ayarlanmamış olmasıdır"[55].

Fakat demokrasi "sokak kalabalığının hâkim olduğu bir idare" de değildir[56]. Demokrasiyle ilgili olarak Lipmann'ın *Public Philosophy* adlı kitabını tanıttığı bir yazısında, bu kitabın, "Demokrasi ananesine dayanan siyasî iman" adıyla tercümesini tavsiye eden Halide Edib, Lipmann'ın kitabında Amerikan cemiyetini de idarî cihazla hükûmet ve millet meclisleri arasındaki dengenin bozulması ve bir sokak tahakkümüne yol açması bakımından tenkit ettiğini anlattıktan sonra, "idarî cihazın mesuliyeti kadar selâhiyeti de sadece kanun müeyyidelerine bağlı olmak"tır görüşünü ileri sürer[57]. Bu meseleyi *Türkiye'de Şark - Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı eserinde de ele almaktadır.

Bu iki aslî temin dışında Halide Edib'in yazılarında, millî duygular ve meseleler daima ön planda gelir, 1936'dan itibaren *Yedigün* dergisine gönderdiği, haftalık yazılarında Halide Edib, gezip dolaştığı yerler, oraların kültür ve rejim meseleleri gibi en önemli problemlerinden başlayarak, her türlü meselesi hakkında gözlenmlerini, izlenimlerini kaydeder. Bu yazıların en bariz vasfı vatan hasretidir. O, Türkiye'yi yıllarca uzaktan seyretmiş ve dışardan çok ideal görünen ülkelerin meselelerini, içinde yaşayınca anlamıştır. Yabancı ülkelerde o, kendi ülkesinin medeniyet yarışında bir yer alacağı özlemini hiçbir zaman kaybetmez. Paris'te Üniversite şehrinde her milletin kendi şahsiyetini gösteren binalarını görünce, Türk binasını da arar, ama bulamaz. Orada kurulacak bir Türk binası hayali, bizim müstakbel mimarimiz hakkındaki düşüncelerini ifadeye vesile olur. Orta Asya'nın "sert ve kudretli havası" ile Akdeniz'in "sevimli yumuşaklığı"nı karıştırarak "kendi kendimizin doğru bir ifadesini mimarîde bulursak her halde o mimarî, geçenleri karşı kaldırıma sıçratıp her taraftan onu seyrettirecek kadar hususî ve güzel olacaktır. Bu, benim gönlümün arzusu"[58].

Millî değerleri ve zevkleri hiç unutmayan Halide Edib, Avrupa mimarîsine alışamamıştır. "Ne de olsa kubbe memleketi çocuklarıyız"[59] der.

Yeni görünen her şeyin bir eskisi, mazide bir örneği vardır. Asrın son yeni hareketi Kübizm'in öncüsü ona göre, Mısır ehramlarıdır. Amerika "gök tırmalayan"larıy-

55 *Cumhuriyet*, nu. 10753, 5 Ocak 1954.
56 *Akşam*, nu. 7551, 28 Birinci Teşrin 1939.
57 *Yeni İstanbul*, nu. 2405, 30 Temmuz 1956.
58 *Yedigün*, nu. 213, 7 Nisan 1937.
59 "Minstral İlinde", *Yedigün*, nu. 168. 27 Mayıs 1936.

la Halide Edib için "yeni Mısır'dır. Empresyonizm'in ilk örnekleri Buda heykellerinde görülür[60].

Halide Edib, "Sergide Üç Millet Binası" adlı yazısında[61] Alman sanatını, mimarîsini temsil eden kübik bina, "huşunetine rağmen güzeldir. Ezici kudretine rağmen bizc yeni Almanya'da geçen faciaları izah ediyor, tabiî gösteriyor" der. "Fikrinin tahakkuku için herhangi maniayı ezmeğe kadir bir kudret ifadesi"nin bulunduğu bu bina, Türk ruhuna uymaz. *Tatarcık* romanında devrinin bir modasını aksettirmek maksadıyla bir yeni zenginin Poyraz Köy'de yaptırdığı Kübik Palas komik bir tesir uyandırır.

Avrupa'da açık hava tiyatroları moda olmaktadır. Halide Edib'in mukayeseci ve millî dimağı "yani bir nevi orta oyunu" diyerek hemen Avrupa'daki bir yeninin bizdeki mukabilini –hem de reddedilmekte olanını– koyar[62].

El-Greco'nun resimlerini seyrederken ressamın ilhamını teşkil eden kadınla bizim memleketin tipleri arasında hemen bir benzerlik görür[63].

Bir yazısında da açıktan açığa, "ben şahsen Garp medeniyetinin Şark medeniyetine her noktada faik olduğuna kani değilim, hattâ bazı noktalarda bunun aksine inanırım" der[64].

Cocteau'nun piyesini seyreder ve şövalyelerin emellerinden bahsederken onlarla, Leylâ ve Mecnun arasında bir münasebet kurar[65].

Şark'ın Robinson'u saydığı Hayy ibn Yakzan'ı okuyucusuna bir hikâye tarzında özetler ve tanıtırken, onu Batı'nın Robinson'undan üstün bulur[66].

Şehir Tiyatrosu'nda oynanan *Romeo ve Juliet*'i, geleneği "Leylâ ve Mecnun olan bir milletin sanatkârları" nasıl oynuyor diye seyreder[67].

Sanatkârın mutlaka muhitini bilmesi gerektiğine inanan Halide Edib, kendi "muhitinin mazisini, harsını, yani manevî iklimini bilmesi"nin sadece okumakla kazanılmayacağına kanidir: "Çocukken bizi uyuttukları ninniler, bize söyledikleri masallar, ev hayatımızın esaslı ve mahallî havası, ananesi bize bu harsı derinden derine telkin" eder. Ama yine eski halk masalları, divan edebiyatından Fuzulî, Galip Dede, Nedim, Nef'î, Vasıf gibi şairler ve Âşık Paşa'dan başlayarak Cevdet Paşa'ya kadar bütün tarihleri, bilhassa Naîma'yı okumayı mazimizi ve kültürümüzü tanımak bakımından tavsiye eder[68].

[60] *Yedigün*, nu. 233, 25 Ağustos 1937.
[61] *Yedigün*, nu. 235, 8 Eylül 1937.
[62] *Yedigün*, nu. 231, 11 Ağustos 1937.
[63] *Yedigün*, nu. 236, 15 Eylül 1937.
[64] *Yedigün*, nu. 241, 20 Birinci Teşrin 1937.
[65] *Yedigün*, nu. 242, 5 II kanun 1938.
[66] *Yedigün*, nu. 253, 11 İkinci Kânun 1938.
[67] *Yedigün*, nu. 345, 17 Birinci Teşrin 1939.
[68] *Yedigün*, nu. 259, 22 Şubat 1939.

Yedigün'e yazdığı sohbetlerin bir başlık altında toplanması istenince, Halide Edib, "Arka Sokaktan Görüş" başlığını seçer ve "insanların zihniyeti her devir ve memlekette muhitlerine ve bilhassa yaşadıkları sokağa göre şekil alır. Sokakları ben umumiyetle üçe ayırıyorum. Divanyolu, Orta sokak, Arka sokak" diyerek, bu sokakları tarif eder. Divanyolu'nda kudret ve servet sahipleri oturur, burada oturmak için zihniyetini de muhite uydurmak gerekir. Bunlar dünyanın her yerinde vardır. Amerika'da, Fransa, İngiltere ve Almanya'da değişik adlar altında mevcutturlar. Onlar yukardan aşağı bakarlar. Halide Edib, *Sonsuz Panayır* romanında Türkiye'deki bu tiplerin hikâyesini anlatır.

Orta sınıf, burjuvalar erimektedir. Bizde de orta sokak yoktur. Halide Edib arka sokakları sever. "Orta sınıfları kaybolan memleketlerde şimdi ahalisinin yüzde doksanı arka sokak halkıdır". Eski arka sokakla bugünkü farklıdır. Eskiden arka sokakta oturanın mutlak fakir, cahil olması gerekirdi. Bugün öyle değildir. Arka sokakların yaşlıları, eski burjuvalar veya Divanyolu sakinleridir. Yazar, çizer takımı da oradadır. Görünüş bakımından en zengin kısımdır.

Sinekli Bakkal'da başlayan, *Tatarcık*'da devam eden ve *Sonsuz Panayır*'dan itibaren yoğunluk kazanan arka sokak insanının, cemiyet meselelerine bakışı, bu sohbetlere hâkimdir. Halide Edib, arka sokağı daha 1937'de benimsemiş ve oraya yerleşmiştir. Gençliğinde orta sokakta "bir asi gibi" yaşadığını söyler ve arka sokaktan Divanyolu'nu görmesinin ideolojik bir cephesi olmadığını, bilhassa belirtir. "Bugün bütün hayat için arka sokağa yerleşmiş bulunuyorum. Mevkiim ve kazancım ne olursa olsun, benim için artık arka sokağı terketmek ihtimalim yoktur. Onların hayat ölçüsü, kıymetleri, benim ölçüm, benim kıymetlerim olmuştur[69]".

Halide Edib'in günlük olaylar, sevilen, fikrine değer verilen dostlar, okuduğu kitaplar, duyduğu dedikodular hakkında tenkidî mahiyetteki yazıları çoktur. Makalelerinin bir özelliği de kendisinden, ferdî tecrübelerinden sık sık bahsetmesidir. Diğer bir özellik ise heyecan duygusudur. Savunduğu fikri adeta hummalı bir şekilde ortaya atar, inanır ve inancını okuyucusuna aktarır. Bu iki özellik okuyucuyla Halide Edib'i kaynaştırır ve yazıya bir sohbet havası katar.

B – KİTAPLARI: Halide Edib'in fikrî sahada yazdığı altı kitap vardır. 1911 - 12'de büyük ölçüde Horne'dan tercüme ederek yazdığı *Talim ve Terbiye* pedagojik bir eserdir. Diğer üçü konumuz bakımından üzerinde dikkatle durulması gerekenlerdendir. Bu üç kitaptan ikisini Halide Edib, yurt dışında bulunduğu yıllarda İngilizce olarak yazmıştır. Barnard College'da, misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu dönemde verdiği derslerin temelini teşkil eden *Turkey Faces West* ve 1935'te Hindistan'da Müslüman bir üniversite kurulması için açılan kampanyada verdiği konferansları toplayan *Conflict of East and West in Turkey,* adlarından da anlaşılacağı üzere, Türkiye'deki Batılılaşma akımını inceleyen eserlerdir. Halide Edib 1954 yılında

[69] *Yedigün,* nu. 251, 29 Birinci Kânun 1937.

bu iki kitabın birleşmesinden meydana gelen Türkçe bir eser daha yazmıştır: *Türkiye'de Şark - Garp ve Amerikan Tesirleri.* Hayatının sonlarına doğru yazdığı bu kitapta İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de çok geniş bir tesir sahası vücuda getiren Amerika'yı inceler. Aşağı yukarı aynı meseleleri ve aynı fikirleri ele alan bu kitapların birlikte incelenmesi ve sadece farklılıklarının belirtilmesi, tekrarları önlemek bakımından uygun görülmüştür.

Halide Edib'in fikrî sahada yazdığı bir diğer kitap da *Inside India*'dır. *Inside India,* Hindistan seyahati sonunda yazdığı, yarı hatırat mahiyetini taşıyan bir incelemedir. İngiliz sömürgesi altında bulunan Hindistan'da çok çeşitli kavimler, ırklar, diller ve dinler vardır. Bu çok karışık halk topluluğunun ve liderlerinin birleştikleri tek nokta, İngiliz sömürgesi olmaktan kurtulmaktır. Fakat İngiliz sömürgesi kalktıktan sonra bu topluluğu ne gibi sıkıntılar beklemektedir? Bu eser ilk neşredildiği zaman Amerikan ve Hint basınında çok müsbet karşılanmış olmakla beraber, İngiliz basını mümkün olduğu kadar eseri önemsiz göstermeye çalışmıştır. Bu eserin Türkçesi kısmen *Tan* gazetesinde (1938), tamamı ise *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edilmiştir (1940).

Halide Edib'in bir de İstanbul Üniversite'ndeki profesörlüğü sırasında yazdığı *İngiliz Edebiyatı Tarihi* vardır.

TALİM VE TERBİYE – Halide Edib'te yeni bir insan fikrine bağlı olarak ön planda gelen mesele, tahsil ve terbiyedir. Öğretmenlik yaptığı yıllarda öğretmenlerin faydalanması için *Talim ve Terbiye* adlı kitap yazmıştır[70]. Bu kitabın mukaddimesinde henüz yeni yeni ilim sayılmaya başlanan "sanat-ı tedris" "âmâl-i talimiye ile âmâl-i millîye" arasındaki münasebet üzerinde durur. Bu ikisi arasındaki münasebet kendi sosyal ve siyasî hayatımızda görünür: "Çünkü hayatınızın resmî, gayr-ı resmî her şubesi âmâl-i talimiyesinden bir karış bile yüksek değildir. Elli senedir milletin büyük çocuklarının vücut vermek için öldükleri esasları, gaye-i hayalleri nesle hep talim ve terbiye vasıtasıyla verilebilir. Bunda muvaffakiyetimiz, kullandığımız usul-i talimin mükemmeliyetine, gayesinin ulviyetine bağlı olacaktır. Arzularımızı, gayelerimizi, büyüklük rüyalarımızı ne kadar ilimden alınmış esaslarla mazbut bir usul ile çocuklarımıza verirsek o kadar tatbikatımızda muvaffakiyet husule gelebilir" (s. 3).

Bu eserini yazarken Platon'un *Cumhuriyet'i,* J. J. Rousseau'nun *Emile*'i, Verne ve Kirk Patrick'in *Fenn-i Etfal*'lerini dikkatle incelediğini ve pedagoji üzerine yazılmış kitapları okuduğunu söyleyen Halide Edib'in *Mehasin* dergisinde "Fenn-i Etfal" adlı bir yazısı da çıkmıştır[71]. Bu yazısında Halide Edib, çocukla yetişkinin "dimağî ve bünyevî" farkını inceleyen yeni ilimden "pedagojiden" bahseder, çocukla hayvan yavruları arasındaki farklar üzerinde durur, çocukluk devresinin önemini belirtir: "Sabavetin hayat-ı beşerdeki mâna-yı kıymeti azîmdir ve muhtelif devirlerdeki hasail-i

[70] Tanin Matbaası, 1327/1911, 214 s.

[71] nu. 7, Mart 1325/Mart 1909, s. 478-487.

hususiyesi, hayvanlarda olduğu gibi cinsî değil, şahsîdir" der. Çocukluk, "fertte, kabiliyet-i taallümü" uzatıyor. Zira ilimler ilerliyor, insanın muhiti değişiyor. Bu muhite kendini alıştıracak öğrenme kabiliyeti olmayanlar, hayatta yeniliyorlar. "O halde müterakki bir milletin, usul-i tedris ü terbiyesi bir ferde, hayatın şerait-i hazırasıyla kabil-i telif itiyatlar talimiyle kalmamalı, belki o fertte daima yeni şerait-i hayata kendisini uydurabilecek hassalar vücuda getirmelidir".

Çocukluğun uzun sürmesi, ebeveyni bir arada tutmak suretiyle "hayat-ı içtimaiyenin mebdei olan aile hayatının" doğmasını sağlamıştır.

İnsan değişmeye müsait bir varlıktır. hele dimağ "daimî bir teşekkül" ve "tahavvül" hâlindedir.

Çocuğun çeşitli istidatları vardır, bunlar ancak çevresiyle gelişir. Bu sebeple "hasail-i beşer"in "hem tabiî hem kisbî" olduğu söylenilebilir. "Fenn-i etfalin halledeceği mesele, tekâmül-i beşerde, tabiî ve haricî tesirleri tedkik ve istidad-ı tabiilerinin tesirat-ı hariciye ile nasıl tahavvül ettiğini tayin etmektir".

"Bir ferdin şeklini, bünyesini, harekâtını, devr-i tekâmülündeki tahavvülünü tayin eden temâyülât-ı tabiîye, umumiyetle üç kısma ayrılır.

1. Mensup olduğu cinsin temâyülât-ı tabiîyesi.

2. Bir familya veyahut bir kafilenin temâyülât-ı tabiîyesi.

3. Bir ferdin şahsî hasailini tayin eden temâyülât-ı hususiyesi".

Bu temayüllerin ikincisi çevreden, üçüncüsü aileden gelir, diyen Halide Edib, İngilizleri, Amerikalıları ve kuzeyin medenî milletlerini meşgul eden pedagoji hakkında, ilk defa bir kadın mecmuasına yazdığı için iftihar ettiğini ve yazılarına devam edeceğini bir notla belirtir.

Halide Edib, bu kitabında en çok Herman H. Horne'un *İlm-i Talimin Psikolojik Esasları*[72] adlı eserinin tesirinde kalmıştır. Öğretme usullerini ondan almış, "muhitimiz ve ihtiyacât-ı tekâmülümüz için nazar-ı itibare alınacak" noktaları kendisi tesbit etmiştir.

Ayrıca H.H. Horne'a yazdığı mektupta son 1908 inkılâbından bahisle, bu inkılâbı yapan genç Türklerin yeni bir maksat edindiklerini belirtir: "Gaye-i hayallerini fena bulmayacak bir surette muhafaza ve idame etmek". Bu gaye için ileri sürülen çeşitli fikirler arasında herkes tek noktada birleşir: "Maarif". Horne'un kitabını okurken Halide Edib'in kesin bir hükme varmasına 31 Mart vak'ası sebep olur: "O vakit birdenbire bütün sürat-i mümkine ile gaye-i hayallerimizi milletin dimağına hakketmenin, millî emellerimizi milletin kalbine bina etmenin mübremiyetini hissettim. Anladım ki, hüviyetimiz, yani milletin, ırkın, salâh ve necâtı için titreyen benliğimiz fena bulmadan, kuvvetini kaybetmeden öteki nesle intikal etmeli, yeni esaslarımız milletin yarınkı ço-

[72] Herman Harrel Horne, Ph. D. *The Psychological Principle of Education* 1911.

cuklarına canlı, mücssir bir tarzda geçmeli. Bir de anladım ki, hüviyetimizi öteki nesle en canlı tarzda vermek yazıdan, kitaptan ziyade talim ile olacak" (s. 5).

Yeni sosyal şartlar, yeni hayat usullerinin ve mekteplerinin değişmesini gerektirir: "Eski şerait-i içtimaiyeyi değiştirmek, yeni gaye-i mutasavvire-i millîyemize vücut vermek için fikirlerimizi nesl-i müstakbelin dimağına, ruhuna ilka etmenin lüzumunu hissediyoruz ve biliyoruz ki, eğer istikbali idare edecek gençler, bu âmâlimize muvafık surette talim ve terbiye görmezlerse, o azîm inkılâbımız, bu uğurda sarfedilen birer rüya gibi zâil olacaktır" (s. 8).

Her devrin "ilm-i talim ve terbiyesi" o devrin medeniyet tarihinin mantıkî bir neticesidir. Doğu ve Batı'nın gayeleri birbirinden farklıdır. Doğu, şahsiyeti imha etmek, Batı ise şahsiyeti tekâmül ettirmek ister. Bu gaye onların devlet idareleri ve sosyal nizamlarıyla yakından alâkalıdır. Her cemiyet kendi nizamına uygun fertler yetiştirmeyi hedef alır.

Doğu'da şahsiyet hükümdara bağlıdır. Onun için ferde, itaat öğretilir. Batı'da ise hürriyet esastır, hürriyeti kullanacak, meşrutiyet ve cumhuriyet tarzındaki millî hükümetleri gerçekleştirebilecek fertlere, şahsiyetlere ihtiyaç gösterir. Batı'nın gelişmesi, her şahsa önem vermesine bağlıdır. Batı okullarında öğretilen itaat, ilerde hürriyetin mânasını öğrenmeleri içindir. Zira hürriyet "kanunsuzluk" değil, kanuna itaat etmek ve başkalarının hukukuna tecavüz etmemek demektir" (s. 20)

Halide Edib'in ilk eserlerinden itibaren Doğu'nun bütün bütün inkârına karşı olduğu görülür. Doğu ve Batı karşılıklı olarak birbirlerine bir şeyler öğretirler. İki ayrı ve birbirine zıt medeniyet birbirlerini tamamlarlar. Batı "terakki", "taharriyat-ı fenniye" ve "hiss-i hürriyet"i ve Doğu "zabt-ı nefs"i öğretir: "Bu iki mıntıka şu evsaf-ı hususiyetlerini kendi usul-i talim ve terbiyelerine mezc etmişlerdir. Şark'ta hafızayı terbiye, edebiyat-ı atîka ve felsefe-i kadîmeyi tetebbu ve her sınıf halkın kendine mahsus vazifesini tayin ederek her şahıs muayyen bir mevki için hazırlanır. Garp'ta, kuva-yı tabiîyeyi tedrik, hüsn-i taharriyi tenmiye ve şahsiyeti tekâmül ettirdiklerinden her şahıs, kendi mevkiini hazırlar. Bu iki nokta-i nazar ise birbirini naks değil, belki ikmâl eder. Çünkü hayat-ı beşerde hem "mukayyedat" hem "hürriyet" vardır".

Öğretim (talim) in başarısı, öğrenci, program, öğretim yeri ve öğretmen arasındaki ahenge bağlıdır. Bu teklif, yeni ve sıhhatli bir okul anlayışı getirir. Okul sadece ders görülen bir yer değildir. "Muhit-i talimî, binalardan, bahçelerden, tezyinat-ı dahiliyeden, tecrübehanelerden, âlât-ı fenniyeden ve kitaplardan maduddur". Yazar bilhassa bahçeye çok önem verir (s. 26)

Okulun idaresi programla, "muhit-i talim"i tanzim etmelidir. Bizde bütün formalitelerin bakanlığa bağlı olması, tahsil derecesinin süratle ilerlemesine mani olur. Zira okullarda en ufak bir değişiklik yaptırmak, hattâ sıhhî tedbirler almak için nezarete müracaat gerekmektedir. "Maarifin en ziyade terakkisi, iyi ve faal mektep idarelerine geniş bir selâhiyet vermek, fakat kendisi de bütün mektepleri sıkı ve anlayış-

lı bir teftişte bulundurmakla olur. Nitekim maarifi en müterakki olan milletler böyle yapmaktadır (s. 30 -31).

Öğretmen sadece dersi anlatan insan değildir, o, şahsiyet kazandıracağı küçük varlıkların dimağları ile ders arasında bir vasıtadır, hakikatleri çocuğun dilinc tercüme eder. Halide Edib, öğretmenin vasıfları üzerinde ısrarla durur ve bu vasıflara sahip olmayan öğretmenleri istifaya çağırır. Öğretmen dersini bilmeli, öğrencisini tanımalı, öğretme iktidarına hâiz ve ahlâklı olmalıdır. Bilhassa öğrenciyi tanıma üzerinde durur. "Şahsiyetin mânası bir makina gibi herkese aynı muamele etmek mümkün olmaması demektir" (s. 38 - 39).

Kitabın ikinci kısmında ise uygulamalı bilgiler verilir. Okulda, çok şey öğretilir ama hakikati araştırma kudreti verilmez. Duyuların terbiyesi, çocuğa "her gördüğü şeyi tetkik ve her mesele karşısında uyanık olmak âdetini tevlid eder". Hayata karşı duyulan tecessüs onları hayata alıştırır ve öğrenme kolaylığı sağlar.

TURKEY FACES WEST, THE CONFLICT OF EAST AND WEST IN TURKEY, TÜRKİYE'DE ŞARK - GARP VE AMERİKAN TESİRLERİ - Turkey Faces West[73] kitabının başında Ziya Gökalp'ın "Doğu'dan geldik Batı'ya gidiyoruz" sözü yer almıştır. 1930 yılında basılan bu kitap Türkiye'deki son değişiklikleri ve onların menşeini incelemekte ve bunları Batılı okuyuculara sunmaktadır. Kitap, Columbia Üniversitesi ve Barnard College tarih yardımcı profesörlerinden Edward Mead Earle'ün bir takdim yazısını takiben on iki bölümden meydana gelmiştir: 1. Giriş 2. Türklerin Anadolu'ya gelişi 3. Cihangir Osmanlıya karşı Türk 4. Osmanlıların çökmesi 5. Batılılaşma başlangıcı 6. Milliyetçilik ve demokrasi 7. Yeni rejim 8. Dünya savaşı 9. Cumhuriyet'e yol açan olaylar 10. Sevr 11. Türkiye Cumhuriyeti 12. Türkiye nereye gidiyor?

"Jamia Millia Extension Lectures, 1935, *Conflict of East and West in Turkey*[74], M. A. Ansari'nin takdim yazısından sonra sekiz bölümden (konferanstan) meydana gelmiştir: 1. Devlet kurucuları olarak Osmanlı Türkleri 2. Osmanlıların çökmesi 3. İhtilâl ve savaş 4. Türkiye Cumhuriyeti 5. -6. Edebiyat ve Kültür 7. Türk kadını 8. Toplu bakış ve istikbalin görünüşü.

1955'te basılan *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri ise*[75] yirmi bölümden meydana gelir: 1. Garp medeniyeti hakkında 2. Osmanlı Türklerinde devlet tesisine giriş 3. Devlet tesisinde takip ettikleri yol 4. Devlet esaslarımıza toplu bakış 5. İnhitat 6. Teceddüt devri 7. Duraklama 8. İttihat ve Terakki 9. Birinci Cihan Harbi

[73] *Turkey Faces West A Turkish View of Recent Changes and Their Origin*, Yale Univercity Press 1930, 273 s.

[74] *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore 1935. İncelemede kullanılan 3. baskıdır (1963). Bu kitabın basılması sırasında Halide Edib'in Prof. Hujeeb ile yazışmaları için bk. İ. Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 556-565;570-579

[75] "Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri", *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika edilmiştir (nu. 1753-1836, 7 Ekim-29 Aralık 1954), 1955 te kitap olarak yayınlanmıştır (İstanbul, 267 s. Dış kapakta 1956 tarihi bulunmaktadır).

10. Cumhuriyet'e doğru - Mütareke 11. Büyük Millet Meclisi Hükümeti 12. Lozan Konferansı 13. Cumhuriyet inkılâplarını hazırlayan zihniyet 14. Medenî kanun ve laisizm 15. Latin harfleri ve dil inkılâbı 16. Kadın ve Türk kadını 17. İki zihniyetin geçmişi ve geleceği hakkında 18. Amerika ve biz 19. Biz ve Amerika 20. Toplu bakış. Kitapta Halide Edib tarafından yazılmış bir "önsöz" bir de "son söz" vardır.

Bu üç eserin sadece bölümlerinin karşılaştırılması bile yazarın bunları yazarken şu noktalara bağlı kaldığını gösterir.

1. Hitap edilen kitle daima göz önünde tutulmuştur. Yazar okuyucusunun Batılı, Doğulu veya kendi vatandaşları oluşuna göre bölümleri gerektiği kadar genişletmiş veya daraltmıştır.

2. Batılılar Türkleri ve İslâmiyeti yanlış tanımışlardır.

3. Halide Edib, yılların getirdiği değişiklikleri takip etmiş Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı tesirinin yanında, temelde aynı olmakla beraber, tezahürde farklılıklar gösteren yepyeni bir tesirin, Amerikan tesirinin doğduğunu görmüş ve son eserinde bundan da bahsetmiştir.

İlk yazdığı ve Batılı okuyucuya hitap eden ve belki de bir çeşit ders kitabı olarak kullanılmış bulunan *Turkey Faces West*'in özeliklerini kısaca gözden geçirirsek şunları görürüz:

Halide Edib, kitabın ilk dört bölümünde Anadolu'ya gelerek dünyanın en sürekli imparatorluğunu kuran Türklerin menşelerini, özelliklerini, devlet kurmaktaki temel kıymetlerini, çeşitli zümreleri birleştirmedeki hünerlerini ve bu kurulan nizamın çökme sebeplerini inceler. Daha sonraki bölümlerde olduğu gibi bu bölümlerde de Halide Edib'in Hıristiyan okuyucu karşısında, bir savunma tavrı aldığı görülür. Batılının Türkleri ve Müslümanları daima barbar sayması fikrini, aslında bütün kavimlerin vahşi olduklarını ileri sürerek ve Batı kaynaklarından örnekler vererek çürütmeye çalışır. Bütün dayandığı yazarlar Batılıdır. Bunlarla Türk ve Osmanlı İmparatorluğu'nun müsbet taraflarını teyide veya haksız ithamları redde çalışır. Batı'nın barbarlığını isbat için hiçbir fırsatı kaçırmaz. Meselâ, Haçlı seferleri sırasında Doğu ve Batı Hıristiyanlarının birbirlerinden nasıl nefret ettiklerine, birbirlerini nasıl kestiklerine Türkler şahit olmuşlardır. Kilise bir zulüm ve baskı âletidir ve ne ahlâki ne de politik bakımdan birleştiricidir (s. 17-18). Yazarın bu iddiasında dayandığı kaynaklar, George Young ve Gibbon'dur[76].

Türkler ırk olarak disiplinli "hâkim" bir kavimdir. Anglo-Saksonlarda da bu vas-

[76] Edward Gibbon (1737-1764). İngiliz tarihçisi. *Decline and Fall of the Roman Empire* adlı beş ciltlik eseri vardır (1776-1788). Türkçe çevirisi : *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi,* C. I çev. Asım Baltacıgil, Tuba Matbaacılık t. y. Sir George Young (doğ. 1813). Asker, diplomat ve gazeteci. 1919'da Berlin'de *Daily News* muhabiri. Osmanlı kurumlarını incelemiştir. Çeşitli Amerikan üniversitelerinde misafir profesör olarak Devletler hukuku ve siyasî bilgiler okutmuştur. Eserleri : *Corps de Droit Ottomans,* 1904, *Nationalism and War in the Balkans,* 1914, *Constantinople,* 1925.

fi bulan Halide Edib, bu benzerlikten *Conflict of East and West in Turkey*'de bahsetmez, halbuki *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde bu mukayeseyi, Amerika devletinin temelini atanlara da teşmil ederek genişletir (s. 24-25). Din hürriyeti, kadın - erkek eşitliği İslâmiyet'i kabul etmemiş olan Türklerde de vardı, hattâ, Halide Edib, ilk Turancı saydığı Cengiz'in yasasının bile dine hürriyet tanıdığını ancak, devlet dini olarak İslâmiyet'ten nefret ettiğini belirtir. Cengiz, Türklerin hepsini müşterek bir teşkilât ve ırkî bir kültürde birleştirmek istemiş ve bu yüzden dinî kanuna dayanan Acem örneği Türk devletlerinin düşmanlığını kazanmıştır. Halide Edib, Cengiz'i bir çeşit laiklik ve otoriteye bağlı, ferdî sorumluluk duygusuna sahip, prensip koyucuların önderi sayar. O, devlet ile dini ayrı tutmak kararındadır (s.3).

Halide Edib, Batılıların Türklerin din anlayışını bilmediklerine ve şu iki yanlış yoruma kapıldıklarına kanidir.

1. Türkler zorla kendi dinlerini başkalarına kabul ettirirler. Bu fikir halk arasında son derece yaygındır ve Halide Edib, kendisine, hayallerindeki Türk tipini çizen Amerikalılara dair canlı örnekler zikreder (s. 7).

2. Başka dinlere karşı Türkler toleranslıdır. Fakat Batılı tarihçi bunu "meziyet" olarak değil de, "biganelik" olarak vasıflandırır.

Eski Türk dinlerinden bahsederken Halide Edib, bir İslâmiyet düşmanı olan L. Cahun'ün Türklere en çok Budizm'i yakıştırdığını kaydeder.

Türklerin İslâmiyet'e karşı tavırları, diğer Müslüman kavimlerden farklıdır. Acem politikasını ve ideallerini ruhuyla karıştırır, Arap rasyonalist düşünce sahasından metafizik sahaya geçer, dindarlığı aklîdir. Türk ise yüreğiyle dindardır. Halide Edib bu davranışta bir çocuk safiyeti bulur.

Halide Edib, Türklerin ırk olarak çok karıştıklarını ve kanları bakımından Turan'dan ziyade, Hint-Avrupa grubundan (Arî) oldukları ileri sürer (s.10).

Anadolu'ya gelen Türkler Cengiz'e karşı koymuş "hürriyet-sever" insanlardır. Başarılarını "canlı" ve "yaratıcı" olmalarına borçludurlar. Halide Edib, Türklerin büyük dehalar yetiştirdiklerine de kanidir (s. 12). Aynı fikri *Conflict of East and West in Turkey*'de de tekrarlar. Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman Anadolu perişan bir haldeydi. Hıristiyanlık ve Bizans toleranstan uzaktı. İslâmî bir devlet olan Selçuklular, Bizans'tan daha iyi bir *idareci* ve İslâmiyet, Hıristiyanlıktan daha *toleranslı* olduğu için Anadolu İslâmiyet'i kabul etmiştir. Sayı bakımından az, kurdukları imparatorluk bakımından çok büyük olan Osmanlılar, XIII. asırda İranlılaşmış Selçukluların yardımından uzaktılar. Bizans'dan umudunu kesen Hıristiyanlar din değiştirip bu yeni, diri insanlara katıldılar. Irklar arasında evlenmeler oldu. Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden iki asır sonra İstanbul Türklerin eline geçti. Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinin ilk yıllarında şahit oldukları anarşik durum, onların devletlerinin temel nizamını kurmalarında da yol göstermiştir.

Halide Edib, Türklerin İslâmiyet'i *adlî* ve *idarî* bakımdan tatbik edilebilir ve

mantıklı oluşundan dolayı seçtiklerini ileri sürer (s.18) Karışık durumdaki Anadolu'da (1) ırklar ve diller farklı (2) kilise çatışmaları şiddetli idi. Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden zümreyi, kilise cemaatlerine ayırarak bu meseleyi halletmişlerdir (s. 18).

Conflict of East and West in Turkey'de Halide Edib, bu mesele üzerinde çok ısrarla ve daha geniş olarak durur (s. 18-22). Bu ısrarı, çeşitli cemaatlerden meydana gelen Hindistan'ın müstakbel idaresi için bir çeşit telkin saymak belki doğrudur. Nitekim, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesisleri*'nde "maddî ve mancvî kıymetler arasında muvazene" kurarak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda olduğu gibi, Doğu'da yeni bir devlet ve değerler sistemi kuracak ülkenin Hindistan olduğunu söyler ve *Inside India*'da da Hindistan'ı cemaatlere göre inceler.

Osmanlı İmparatorluğu kurulurken dinî bir baskı olmamıştır, hattâ devlet, sadece bir çeşit vergi olan "haraç" aldığı azınlıklara, bugün çeşitli ülke azınlıklarının hâiz olduğu haklardan çok daha fazlasını vermiştir (s. 19).

Temelini *adalet* ve *ordunun* (otorite ve kuvvet) teşkil ettiği bu sistem, bunların bozulmasıyla XVII. asırda sarsılır. Adalet Osmanlılarda dine dayanmaktadır. Bir Batılının şeriat hukukunu anlamasını imkânsız gören Halide Edib, kanunu Allah yapısı kanun ve insan yapısı kanun olmak üzere ikiye ayırır. Arapların *Kur'an*'ın değişik tefsirlerini önlemek için tesbit etmiş oldukları şeriatı savunur (s. 24) ve yine Bir Batılı olan Count Léon Ostrorog'un *The Angora Reform* adlı kitabındaki İslâm hukukunu müdafaasına dayanır. Léon Ostrorog'a göre, şeriat, içinde ferdin şahsî hürriyet ve mal hürriyeti de dahil olmak üzere, insan hakları prensiplerini vaz etmiş, insaniyet ve alicenaplık bakımından bütün Batı kanunlarının bin yıl kadar ilersinde olan savaş kanunlarını teferruatıyla terkip etmiştir. Ayrıca asırlarca Hıristiyan ülkelerde mevcut bulunmayan gayri müslimlere müsamahaya dair bir de doktrin koymuşlardır.

Şeriatın tatbik edilmesi ulema sınıfını ortaya çıkarmıştır (s 25). Bu teşkilât hakkında Batılı okuyucuya geniş bilgi verdikten sonra, adaletin yürütülmesiyle sorumlu bu zümrenin, gerektiğinde hükümdara bile karşı geldiğine dair bir örnek olmak üzere Halide Edib, Pan İslâmizm kurmak arzusunu besleyen Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı Devleti sınırları içindeki Hıristiyanları zorla Müslüman yapmak isteğine Şeyhülislâm Cemalî Efendi'nin karşı koyuşundan bahseder. Halide Edib'e göre, bu davranış, aynı zamanda ülkede kanun kuvvetini de isbat etmektedir (s. 24-26).

Ancak Allah yapısı kanunun değiştirilmeyişi millî gelişmeye bir engel teşkil etmektedir. Halbuki insan yapısı kanunlar esnektir ve ihtiyaca göre değiştirilir. Halide Edib burada İslâmiyet'in başlangıcında müctehidînin insan zihnini, tefsir hususunda hür bırakmaya çalışmalarına karşılık, bu yolun, gelenekçiler tarafından kapanmış olmasını da tenkit eder. Bu tecrübeden geçen sadece İslâm âlemi değildir. Hıristiyanlık dünyası da Fransız ihtilâline gelinceye kadar aynı devreden geçmiştir.

Halide Edib, Osmanlı Devleti'nin diğer bütün imparatorluklar gibi bir sürü sa-

vaşla komşularının başına dert açtığını ilâve eder ki (s. 28) önsözün yazarı Prof. Mead Earle bu mülâhazayı hemen kullanır (s. XI).

"Cihangir Osmanlı Türke karşı" başlığı altındaki üçüncü bölümde (s. 29-48) imparatorluğun adı ve temel fikri üzerinde durulur. Emperyalist Osmanlılar derken Halide Edib, idareci sınıfı kasteder. Açık düşünceli bu zümre, ırklar arasında bir fark gözetmemekle kalmamışlar, hattâ kendi adlarını bile unutmuşlardır. Coğrafî bir varlık olarak gördükleri devlette, tek müşterek bağ politik olabilir düşüncesiyle, sadece din ayırımını esas almışlar, ırkî gelenek ve kültürden kaçmışlardır. Irklar arasında evlenmenin belirli bir sebebi olsa da olmasa da, esas maksat, yakın Doğu medeniyet ve kültürünü benimsemektir. Halide Edib, muhtemelen Ziya Gökalp'ın fikrini tekrarlayarak, İslâmiyet hâkim bir faktör olsa da Osmanlı kültürünün İslâmî medeniyet sanılmasını hatalı bulur. Osmanlının kültürü Doğu Roma kültürüdür. Burada Halide Edib, Arapların, Yunan ve Bizans fen ve felsefesini İslâmî kültüre getirdiklerini, Türklerin de Araplar vasıtasıyla bu kaynağa ulaştıklarını söyler ve doğrudan doğruya kaynağa gitselerdi, belki Rönesans Yakın Doğu'da başlardı, der.

Osmanlılarda öğretim dinîdir, medrese, sonuna kadar skolastik kalmıştır. Halide Edib'e göre Türk zihniyeti sebep arayan, pratik bir zihniyettir, objektiftir ve tecrübeye dayanır. Osmanlılar dil ve edebiyatta büsbütün sunîleşmişlerdir. Bu mesele *Conflict of East and West in Turkey*'de müstakil bir bölüm teşkil eder. Halide Edib, üç dilin karışımıyla başarılı bir tekniğin vücuda getirildiğine, fakat bunun İngilizcedeki gibi nüans zenginliği yaratmadığına kanidir. Osmanlılar edebiyatta sunîliğe düşmelerine rağmen, mimarîde orjinal bir sanat yaratmışlardır (s. 33). Müzikte de keza, Arap ve Bizans'tan aldıklarına kendilerinden ilâve etmişlerdir.

Osmanlıların Bizans'la doğrudan doğruya temas etmemeleri düşünce ve felsefede zararlarına olduğu gibi, Bizans cemiyetiyle doğrudan doğruya temas etmeleri de aile ve kadın konusunda olduğu gibi bazı değerlerini kaybetmelerine sebep olmuştur, görüşüne katılan Halide Edib, yaşmak, peçe, harem ve saray teşkilâtının Bizans'tan alındığını söyler. Bu fikir George Young'dan gelmektedir. Ancak bu değişmeler ve tesirler, idareci zümrelerde kendisini göstermiş, geniş Türk kitlesi Osmanlıya kültür ve görünüşte yabancı kalmıştır.

Halide Edib, Gökalp'ın Türk Doğu'dan geldi. Batı'ya gidiyor sözüne katılarak, fetihlerin bile bu istikamette olduğuna (Selim hariç) dikkati çeker. Türkler kendi arzularıyla, kendilerine pek pahalıya mâl olan Batı medeniyetini kabul etmişlerdir. Bu noktada Türk Doğu'dan ayrılır. Doğu'nun büyük bir bölümü, hâlâ konuşup münakaşa etmektedir, halbuki Türk problemlerine el atıp, yeni devrelere geçmektedir. İlerde belki Doğu kendi vechesini kazanacak, Türk ise daha az orijinal olsa da temel itibariyle Batılı kalacaktır (s. 35).

İdareci ve halkı birbirinden ayıran Halide Edib, Osmanlı tipinin sınıf olarak ortadan kalktığı gibi, fert olarak da artık tesirini kaybettiğini söyler. İkinci Türk tipi Türkiye Cumhuriyeti'ni yaşatacak zümredir. O da yabancılarla evlenmiş, görünüşte de-

ğilse de duyguda Türk kalmıştır. Halk Osmanlıların kurdukları devleti kabul etmiş kültür karışmalarına, sunî diline biganc kalmıştır. Yakın Doğu kültürleri halka da te sir etmiş olmakla beraber, bu şuurlu bir benimsemeden ziyade bir gelişmedir. İslâmi yet Türklere en çok tesir eden unsur olmakla beraber halk ile idareci Osmanlıda, te sirler birbirinden farklıdır. Osmanlıda bu tesir dıştandır; din, devlet ve kanun meka nizmasının bir parçasıdır, davranış ve merasimlerde bu tesir görülür. Türk ise dini merasim, iyi davranış veya devlet mekanizmasından farklı olarak ele alır, dinin tesir lerini daha içten yaşar. Allah yerine, eski Türk inanışındaki güzellik ve aşk tanrısının adı olan Tanrı'yı kullanır. Cezalandırıcı Tanrı'yı İslâmiyet anlayışına sokmaz. Kitle leri cehennem ateşiyle korkutan vaizler, Tanrı'dan aşk ve güzellik olarak bahsedenler kadar popüler olmaz, diyen Halide Edib'e göre, böylece halk uleması ortaya çıkmış pek çok tarikat doğmuştur. Belki de bu yumuşatıcı tesir dolayısıyladır ki Anadolu halkı çok barışseverdir ve geçimsiz değildir. İdareci sınıfla Türk arasındaki dil farkı bu iki zümrenin birbirlerine tesir etmesini engellemiştir (s. 40).

Bu bölümde Türkün bilhassa savunma savaşlarında başarılı olduğunu ileri süren Halide Edib, XVII. asra kadar akınların, ateşli Makedonyalı unsurlar sayesinde yapıldığını da iddia eder, Anadolu Türkünün savaş türküsü olan "Ey gaziler"in bile patetik bir havası bulunduğuna işaret ederken, Türkün önemli bir özelliğinden de bahseder: Bu nefret ve intikam duygularından uzak oluştur. Mamafih, Halide Edib'e göre, idareci Osmanlıda da nefret ve kin duygusu yoktur. Türklerin dil karşısındaki tutumları ve sanatlarından bahsedişinden de Halide Edib'in halk sanatlarına büyük bir sevgi beslediği hissolunur[77]. Ayrıca Halide Edib, halk arasında çok kadınla evliliğin yaygın olmadığını söyler.

Bizanslılarla temas eden yerlerde gelişen tenkidî görüş, Türkün bilhassa politik mânada tenkidî özelliği, onu İslâm dünyasında muktedir kılmıştır (s. 47). Halide Edib'in bu bölümde en çok üzerinde durduğu nokta, Bizans'tan hatalı ve yanlış şeylerin alındığı kanaatidir. Halide Edib çeşitli vesilelerle bu kanaatini tekrarlar. Romanlarının incelenmesinde de görüldüğü gibi, Halide Edib, Batı ile temas ederken de bozulmaya hazır, yüksek zümrenin hatalı olarak, Batı'nın şekilci unsurlarını aldığını, halk tabakasının ise sıkı sıkıya bağlı bulunduğu gelenekler sayesinde gülünç duruma düşmediğini daima tekrarlamıştır.

"Osmanlıların çöküşü" bölümünde Halide Edib (s. 49-62), her imparatorluk gibi bir üstünlük kompleksine sahip olan Osmanlı idarecilerinin, XVII ve XVIII. yüzyıllarda kendini göstermeye başlayan en önemli akımın, yani milliyetçilik kavramının bilhassa yarı müstakil azınlık zümreleri arasında ne derece önem kazandığını anlayamadıklarını söyler. Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde emelleri olan Batı'nın yeniden teşkilâtlanmış devletleri, bu emelleri gerçekleştirme sevdasına düş-

[77] İnci Enginün, "Halide Edib ve Halk Kültürü", *Yeni Türk Edebiyatı, Araştırmaları*, 2 b. Dergâh Yayınevi. 1991, s. 335 - 355.

müşlerdir. Ortaya çıkan Şark meselesinde bu kuvvetler, bilhassa Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki kültür ve din farkları ile oynamışlar, bu gruplar üzerinde politik bir kumara girişmişlerdir. Osmanlıların düşmanı olan Batılı kuvvetlerin birbirlerine güvenmemeleri sayesindedir ki, Osmanlılar, karşılarında yekpare bir düşman bulmadılar ve zaman zaman bu güçlerden yardım gördüler. Ancak Batı'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde emelleridir ki, Türkler arasında bazı kıpırdamalara sebep oldu. Rusya'nın Slavlar arasında başlattığı Pan İslavizm hareketi, Pan-İslâmizn, Pan Türkizm hareketlerinin doğmasına yol açtı. Ancak çok çeşitli zümrelerden meydana gelen Osmanlı İmparatorluğu bunlardan, hiçbirini devlet programı olarak kabul edemedi. İmparatorluk içinde önce, mizaçları bakımından çok ateşli olan Balkanlar'da olaylar patlak verdi; kiliseyi daima politikaya âlet eden ve azınlıkları çok sistemli bir şekilde ortadan kaldıran Yunanlılar, eski Yunan medeniyeti hayranı devletlerin desteğini kazandılar. Halide Edib yine bu olayların Batılı tarihçiler tarafından ne derece taraflı bir şekilde aksettirildiklerini, Batı kaynaklarına dayanarak ortaya koyar. Batı'nın bu hususiaki görüşü şudur: "Batı basını Doğu'daki hadiseleri aksettirirken daima tarafgirdir. Eğer ıstırap çeken Hıristiyansa o zaman onlara şehitlik, Türklere barbarlık izafe edilir, eğer mazlum Türk veya Müslümansa o zaman cinayet, ya mukaddes bir gaye veya adalet için işlenmiş" sayılır (s. 60). Halide Edib, Balkanlar'da çeşitli Hıristiyan ırkların birbirlerini imha etmelerine dair, yine Batılı gözlemcilerin zabıtlarından örnekler verir (s. 60-62). Bu örnekler de *Conflict of East and West in Turkey* ve *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde yoktur.

Batılılaşmanın başlaması (s. 63-73) bölümünde, Osmanlıların çöküş devrinde, Batı'nın metot ve fen üstünlüğünü fark ederek, gerekli teşebbüslere geçmesi, incelenir. Kendilerini mahvetmek için harekete geçen bir dünyanın maddî üstünlüklerini tasdik ederek, en hayatî meselelerinde onlardan yardım almalarını Halide Edib, dikkate şayan bulur. Önce disiplinden uzaklaşan orduyu, Batılı ölçülerle canlandırma teşebbüsü başlar. I. Abdülhamit, III. Selim bu teşebbüslerinde, eski durumu kendi menfaatlerine uygun görenlerin isyanları sonucu başarı kazanamazlar. Bu meseleyi çok kanlı bir şekilde halleden bir aksiyon adamı olan II. Mahmut'tur.

İkinci ıslahat teşebbüsü, din dışı tedrisat yapan okullar açmak, üçüncüsü zedelenmiş adalet ve nizamı yeniden kurmaktır. Bu arada devlet idaresinde de 1807'den sonra başlayan merkeziyetçilerle adem-i merkeziyetçiler arasındaki mücadele, merkeziyetçilerin galebesiyle son bulur.

Sosyal mânada demokrasi, her zaman Osmanlı toplumunda var olmuştur, diyen Halide Edib'e göre, politik mânadaki demokrasi, eğitimin ve biraz da adem-i merkeziyetin yardımıyla ve zamanla kazanılmıştır. (s. 64-65). Halide Edib'in bu kanaatlerini uyguladığı *Yeni Turan* romanından (1912) bu fikrî eserini yazdığı devre kadar görüşlerini değiştirmemiş olmasına da burada işaret etmek gerekir.

Bu arada bazı ıslahat teşebbüsleri için Batı'nın örnek alınmasını lüzumsuz bulan Halide Edib, III. Selim'in kadının durumunu düzeltmek için yaptığı teşebbüsü

tenkit eder: Eğer III. Selim kendi mazimizde, hattâ basit halk tabakasında kadını biraz inceleseydi, kendi imkânlarıyla halledebileceği bu meseleyi taklide lüzum kalmadığını görürdü.

1829'da yeni kurulan ordu, savaşta başarı kazanınca, Avrupa metotlarının da halk nazarında değeri artar ve böylece, eğitim, idare ve adlî reformlar daha kolay olur. II. Mahmut hükûmeti merkezîleştirir ve Tanzimat yolunu hazırlar. Halide Edib, II. Mahmut'un reformlarını derin olmakla beraber dışa ait, şeklî pratik tedbirler ve hükûmet mekanizmasıyla ilgili görür ve kıyafet devrimini tenkit eder (s.68). 1955'te neşredilen *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde ise "kıyafet meselesinin din ile alâkası olmadığını gösteren bir zihniyet" yaratması bakımından, II. Mahmut'un bu teşebbüsünü "mühim" bulduğunu belirtir (s. 64).

Daha derin ve devamlı değişiklikler getiren Tanzimat'tır. Zira artık ruh daha Batılıdır. Tanzimat, Hıristiyanlara Müslamanlarla aynı hakları verir. Bu mutlak eşitliktir. O zamana kadar zaten kendi cemaatleri içinde tam mânasıyla hür olan Hıristiyanlar sadece giyinmeleri, silâh taşımamaları ve en önemlisi Hıristiyan şahidin sözünün bir Müslümana karşı muteber sayılmaması ile Müslümanlardan ayrılmaktaydılar. Batılı Hıristiyan ülkelerin teşvikiyle, savaşlarda nüfusu azalan Türklere karşı Hıristiyanların tavrı değişir, fakat nefret etmesini bilmeyen Türk, Tanzimat'ı Hıristiyanlardan daha rahat kabul eder.

Din ve ırk farklarının hayli yıkıldığı bu devirde, Müslümanlar ile Hıristiyanların birlikte okumasını sağlayacak okullar açılır. Halide Edib, bu devirde Osmanlıların eğer rahat bırakılsaydılar, demokratik esasta hayli yol katedeceklerine inanır, fakat sadece dış kuvvetler değil, kilise, fanatik ve dar milliyetçilik de bu birliği zayıflatmıştır. Hıristiyan okulları ve kiliseleri Türklere karşı nefret aşılar. Hıristiyanlar Türklerle aynı haklara sahip olurlar ama aynı sorumlulukları yüklenmek istemezler. Hıristiyan politikası ve rahipleri, reformlara cephe alırlar, bazen de fermanların tatbik edilmediğinden şikâyetle protestoya kalkışırlar.

Milliyetçilik ve Demokrasi (s.75-95) bölümünde Halide Edib, batı düşüncesinin iki aslî prensibinin Osmanlılar arasında paylaşıldığını söyler. Türkler (Osmanlılar) demokrasiyi, Hıristiyanlar da milliyetçiliği almışlardır. İdealde, millî devleti teşkil eden halk aynı dili konuşur ve aynı ırktandır. Bu idealin Avrupa'da gerçekleşmesi kolaydır, fakat bunun, din, dil ve ırk çeşitliliğinin son derece karışık bir insan mozayığı teşkil ettiği ülkede, tatbiki güçtür. Bu fikri (milliyetçilik) sadece geniş Hıristiyan toplulukları değil, küçükleri de benimser (s.75). Halide Edib, bu görüşlerin de Hıristiyan camialar arasında katliamlara yol açtığını belirtir, tabiî bu arada Balkanlar'da korkunç Türk katliamları olmuştur. Türkler, imparatorluk kuran başka hâkim ırklar gibi milliyetçi değildir. Onların ideali bir cins demokrasidir ki bu ideal, İslâmiyet'i kabulleriyle daha da kuvvetlenmiştir, zira İslâmiyet'in hâkim tarafı demokrasidir.

Batı'nın mekanik cephesi alınabilir, meslek ve sanat okulları açılır, eşitlik sağlanır, fakat Batılı fikirler ve ideallerin kabulü, İslâmî toplumun mahiyetini, İslâmi-

yet'in kendisini değiştirmeden mümkün müdür? Doğu ve Batı arasındaki en büyük farkı, kanunda bulan Halide Edib, Türklerin Kanunî'den itibaren, devlet idaresi gerektirdikçe, insan yapısı kanunlar koyduklarını ve bunu Müslüman devletler arasında ancak Türklerin yapabildiğini de belirtir (s. 81).

Tanzimatçıları Batılı aydınlar olarak değerlendiren Halide Edib, onları çok beğenir. Onların sayesindedir ki, hürriyet mâna kazanmış, adeta bir kült hâline gelmiştir (s. 84).

Halide Edib'in bu bölümde II. Abdühamit ile ilgili olarak yazdıkları hayli indîdir. O kadar ki, II. Abdülhamit'in Alman dostluğu arayışını, sadece İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan düşmanlıklarına değil, Tanzimatçıların fikirlerini oralarda almış olmalarına bağlar (s. 94). Tanzimatçılar ile Osmanlı İmparatorluğunun ilk kurucuları arasında bir münasebet bulur (s. 85). Yeni Osmanlılar, eski Doğu'nun yerine Yeni Batı'yı ikame etmeğe çalışmaktadırlar. Onların propagandaları sayesindedir ki, basit Türk halkına, Batı'nın ruhu, zihniyeti aklî Arap ve metafizik İran'dan daha kolay, basit, objektif ve daha kolay kavranılabilir geldi (s. 85).

Halide Edib, "Yeni rejim" (s. 96-132) bölümünde, Meşrutiyet devrinden bahseder: Meşrutî idarenin kurulmasıyla bütün ırkların temsilcileri seçilir. Hürriyet, adalet, eşitlik büyülü kelimelerdir. Yeni rejim yeni bir grup Genç Osmanlılar'ın ordu tarafından desteklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu grup eski reformculardan ayrılır. Onlar,

1. Milliyetçiliği imparatorluk politikasına uygun görmezler, zira (a) Hıristiyanlar (b) Türk olmayan Müslümanlar da imparatorluğun unsurlarıdır.

2. İslâmiyet evrensel bir din olduğu için milliyetçiliği reddeder.

1908'de iş başına geçenler, Batı devletlerine ve Batı'nın hürriyet ve adalet duygusuna güvenirler ve Türkiye'deki yeni rejime yaşama şansı tanıyacaklarına inanırlar. Batı ruhu ile, bulundukları ülkenin kültür ve medeniyet malzemesini kullanarak yeni bir nizam kurmaya çalışan Tanzimatçılar, Osmanlı Devleti'nin ilk kurucularından daha tahsilli oldukları halde, onların realizmine sahip değildirler, idealisttirler ve iktidarda fikirlerinin gelişmesini görecek kadar kalamazlar, 1908'de iktidara geçenlerin, karşılaştıkları tarihî şartlar dolayısıyla idealizmden realizme veya materyalizme dönmüş olmaları gerekir. 1908'e kadar olan devri Osmanlı devri, sonrasını Türk devri saymak uygundur (s. 99). İttihatçılar, gördükleri dünya ile Tanzimatçıların tasavvur ettikleri dünya arasındaki farkı anlayınca ideal, vasıtalar ve yollar hiç mesabesine indi. Onlar Makedonya'da yetişmiş, alt burjuva sınıfındandı. Daha önce iktidarda bulunmadıkları için istedikleri reformlar gerçekleşmeyince, genç ihtilâlciler sabırlanıyorlardı. İstibdat ortadan kalkınca, imparatorluğu çökerten temel sebepler ortaya çıkar. İttihatçıların patrikle temas etmelerini hatalı bulan tarihçi P. Brown'un fikrine katılmayan Halide Edib, bunu zarurî görür. Zira bu husus ihmal edilseydi, o zaman dış ülkeler müdahale edeceklerdi.

Hıristiyanlar bu yeniliklerden de endişelenirler, zorluklar ve muhalefet yaratı-

lar. 31 Mart vak'asından sonra iktidarı tamamiyle ele alan İttihatçılar, bu vak'adan sonra dine karşı son derece düşmanca bir tavır takınırlar.

1909 Nisan'ından itibaren savaşlar başlar, İstanbul'da nizam tesis edilemez. Bulgar isyanını, Girit meselesi, Bosna, Trablusgarp, Balkan Savaşı takip eder. Balkan Savaşı Türklere Batı'nın gerçek yüzünü tek başına gösterir. Bu savaşta dış kuvvetler, Türkiye galip gelirse, müdahale edeceklerdir. Balkanlar'daki mutlak Türk yenilgisi, mültecilerin İstanbul'a akınları, savaş esirlerinin katli karşısında Batı, mutlak bir sükut içindedir. Halbuki II. Balkan Savaşı'nda, Osmanlı mirası, Balkan ülkeleri arasında taksim edilirken meydana çıkan kanlı olaylar karşısında, aynı Batı basını insaniyet namına feryat eder[78]. Batının bu tavrı, o günlerin Batılılaşma hareketine tesir eder. Balkan Savaşı Batı'nın umutlarını yine canlandırır Artık Türkler savaşma güçlerini kaybetmişlerdir. Böylece 1914 yılında Yunanistan ve Bulgaristan İtilaf Devletleri saflarına davet edilirken Türkiye çağrılmaz. Halide Edib, Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlıların katılmasında, kısmen Batılıları suçlu bulur. Yunanistan'ın eski Bizans'ı diriltme fikrinin abesliği üzerinde durduktan sonra, Batı basınının, Türklerin Orta Asya'ya sürülecekleri feryatlarıyla dolu olduğunu kaydeder.

İttihatçılar da imparatorluğu muhafaza edeceklerine inanmaktadırlar, demokrasiye inanıyor, ırk farklarını dikkate almamaya çalışıyorlardı. Halbuki Balkanlar'da meydana gelen küçük devletler, hep ırkı ön planda tutmuşlardı. Osmanlı Devleti için din de birleştirici olmaktan çıkmıştı, Müslüman Arnavutlar ve Araplar kopmaktaydı. Türklerde ise kesin olarak ırk şuuru yoktu. Halide Edib, bu şuurun Balkan Savaşı'ndan sonra Türkler arasında kendisini gösterdiğini ileri sürer. 1912 den sonraki durum, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmakta olduğu idi. Batılılaşma, halkın içine sokulmamıştı. Şimdi ilk defa, idareci sınıf Türk halkının içinde neler olup bittiğini görüyor ve kendi ırkından tesir alıyordu. Bu bakımdan Yeni Türkiye, halkın milliyetçilik şuuru ile doğmağa başladı (s. 111-112). Dilde ve edebiyatta da bu yönde değişme oldu, Türk zevki Osmanlı zevkinin yerini almaya başladı ve yeni bir eski-yeni çatışması ortaya çıktı. Alfabe değişikliği teşebbüsleri, Latin harflerinin kabulünü isteyen Hüseyin Cahit ve taraftarlarının maruz kaldığı ithamlar (s. 114) üzerinde uzun uzun duran Halide Edib'e göre Latin alfabesinin kabulü Türkleri, Batı'ya daha çok yaklaştıracak, fakat bu da İslâm ve Türk birliğinin sonu olacaktır. Halide Edib, bu teklife yapılan itirazları politik olduğu kadar kültürle de ilgili bulur.

Balkan muhacirlerinin yurt içinde anlattıkları olaylar, güya medenî Hıristiyanlara karşı, Türkler arasında şiddetli bir nefret yaratır. O günlerde Türk olan her şey caziptir. Türk kendisi hakkında düşünür, yalnızdır, üstünlüğünü kaybetmiştir (s. 114-115) Bu düşünce ve duygularladır ki, politikaya milliyetçilik girer, Türk Ocağı'nın kurulması büyük bir teşebbüstür. Temelî kültüre dayanan bu ocağa, kendini Türk sayan her-

[78] Türk kadınlarının Balkanlar'daki vahşeti protesto eden, Batılı kraliçelerden yardım isteyen telgrafları cevapsız kalır. Hattâ Batı basınında alayla karşılanır : "Patriotic Awakening of the Turkish Women", *The Literary Digest*, nu. 11, 15 Mart 1913, s. 563-564.

kes girebilir. Her yerde açılan ve İttihatçıların da girmeleriyle siyasî hüviyet kazanan bu ocaklar, açık konferanslar, müsamereler düzenler. Halide Edib, bunu bir çeşit Türk akademisinin başlangıcı sayar. Milliyetçilik faaliyeti ocaklar dışında da vardır. Osmanlı İmparatorluğu yıkılsa da Türk devletinin kurulacağı gerçeği kabul edilmiştir. Pan Turanizm kendisini dünya yüzünde yapayalnız hisseden Türkün dağınık kuvvetlerini birleştirme arzusundan doğar. Bu hareket önce Rusya'dan gelen Türklerin faaliyeti ve türkoloji sahasındaki çalışmalarla başlar, kültür araştırmalarıyla genişler. Eski Türklerde kadının durumu hatırlanınca, Batı örneğinden, eski Türk geleneğine dönülür. İslâmiyet öncesi Türklerin her şeyi, edebiyatı, kahramanları, kelimeleri, konuları, hattâ dini ve isimleri ilgi uyandırır. Halide Edib, bu akımın kültür sahasında büyülü iken siyasî sahaya da aktarılınca tehlikeli bir hayal hâlini aldığını belirtir. Bu arada doğan bir diğer cereyan da Pan İslâmizm'dir ve bu iki akım birbiriyle çatışır. Halide Edib bu akımların geçmişlerinden söz etmez, yoğunlaştığı dönem ifadenin daha serbest olduğu II Meşrutiyet sonrasıdır. Büyük devletler bu gelişmelerden kuşkulanırlar. Kuvvetli bir parti diktatörlüğü tesis eden İttihatçılar orduda, karada Almanları, denizde İngilizleri örnek alarak, ıslahat yaparlar, Jandarma teşkilâtını kurarlar; maliyenin ıslahına çalışırlar, ilkokulların sayısını arttırırlar. Bu arada vakıf okulları Batılılaştırılır, liseler açılır, üniversiteye Alman hocalar getirtilir, kadınlara eşit okuma imkânı tanınır, kadın iş hayatına atılır, medenî kanunda yapılan değişikliklerle çok kadınla evlenme ve boşanmada kadınların lehine hükümler konur. Halide Edib, kadınlar bakımından, İslâm hukukunun Batı hukukundan daha iyi olduğuna kanidir.

Dünya Savaşı (s. 133-156) : 1912-1914 arası İttihatçılar faydalı olmuştur diyen Halide Edib, enerjik bir hükûmetin, bütün engellere rağmen, umut edilenden daha kısa bir süre içinde Yeni Türkiye'yi yaratabileceğine de inanır. Bu devrede iki önemli problem vardır.

1. Rusya'nın Boğazlar ve Doğu vilâyetleri üzerindeki istekleri

2. Kapitülasyonlar. (Bu mesele hakkında geniş izahat verirken de Türklerin geniş düşünceli ve pratik olduklarını sık sık tekrarlar).

Savaşın başında bile halk hâlâ Batı kültürünün temsilcisi olarak tanıdığı ve hayranlık duyduğu Fransa ve İngiltere'yi tutmaktadır. Fakat zaruretler, Türkiye'yi harbe sokunca, hele Araplar da Türklere karşı savaşmaya başlayınca, hem Batı'nın temsilcileri düşman telakki edilir hem de bir çeşit devlet politikası olan Pan-İslâmizm çöker. Türklere karşı ayaklanan Ermeniler Batı'ya Türkler aleyhine kullanılan yeni bir propaganda vasıtası verir. Halide Edib, bunu hoş karşılamaz, zira, suçlu millet fikrini reddetmektedir[79]. Batı'da bu propagandayı yapanlar, kesilen Türklerden hiç bahsetmezler. Türkler 30 Ekim 1918'deki Mondros Mütarekesi'yle savaştan çekilirse de iş bununla bitmez. İzmir'in işgali sırasındaki katliam Batı gazetelerine aksetmez. Halide Edib, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali kadar, hiçbir olayın Batı medeni-

[79] Halide Edib, bu fikri *Ateşten Gömlek* romanında, Ayşe'nin ağzından Mr. Kok'a söyletir.

yetini lekeleyemeyeceğine kanidir. Ancak bazı anlarda en medenî milletlerin bile kanlı işler yaptıklarını, bundan dolayı bütün bir milletin suçlanamayacağına da inanır ve basiretsiz politikalarından dolayı, Batılı devletleri ve politikacıları suçlar (s 151).

Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratan Millî Mücadele, Türklerin yaşama arzularının ifadesidir. Halide Edib, Millî Mücadele öncesinden de kısaca bahseder.

Cumhuriyet'e yol açan olaylar (s. 158-175): Türkler savaş sonrası neler kaybedeceklerini biliyorlardı. Her şeyden önce imparatorluğun Müslüman unsurlarının da tasfiye edileceği az çok bellidir. Araplar arasındaki milliyetçilik cerayanı, farklı yönlerden İngiltere ve Fransa tarafından desteklenir. Araplar arasında bir Türk düşmanlığı yaratılır. Galipler arasında gizli anlaşmalar vardır. İstanbul, Adana ve dolaylarının, İzmir'in işgali sırasında azınlıklar silahlandırılır. Bütün bunlar yapılırken İtilaf Devletleri, sadece Türk halkının moral gücünü hesaba katmamışlardır, üstelik Ermeni ve Yunan meselesi Türkleri tahrik eder (s. 169-171). Bir ara Wilson prensipleri dolayısıyla Amerika, tek inanılır kuvvet gibi görülürse de, Türkiye'nin Ermeni katliamından çok çekmiş Doğu bölgeleri, Ermenilerin savunucusu olarak gördükleri Amerika'ya karşı çok hassastırlar.

Sevr Anlaşması (s. 176-199): Yunanlılar halkı ezerken, İstanbul'u işgal edenler de liderleri yok edecekler ve Türkiye parçalanacaktır. Halbuki düşünen kafaların Malta'ya sürülmesine, bir kısım şehirlerin düşman işgalinde bulunmasına ve savaş sonrası yoksulluğuna rağmen, yok olmak veya yeni bir devlet kurmak durumunda olan Türkiye, Ankara'da meclisini açar ve mutlak anlamda bir demokrasi tatbik ederek mücadeleye başlar. Bütün sorumluluk meclistedir. Anadolu bu ilk meclis ile idareci durumuna geçmiştir. Halide Edib bu bölümde, Anadolu mücadelesine katıldığı günlerden aldığı izlenimlerle durumu anlatır. Halide Edib'in Anadolu insanına sonsuz güvenini, Anadolu tecrübesinden sonra kazandığı daha önce belirtilmişti.

Bu devrede Türk, Batı'ya karşı şiddetli bir nefret duymaktadır (s. 188). Neredeyse bir asırlık Batılılaşma çabası boşa gidecektir. Millî Mücadele yıllarında ortaya çıkan Doğu ideali Rus ihtilâlinin tesirinde, ateşli taraftarlara sahip, fakat tatbikat hakkında fikri olmayan insanlar tarafından paylaşılır. Bu fikrin mensupları Türkiye Batılılaşana kadar Batı medeniyetinin ortadan kalkacağını iddia ediyorlar, başıbozuklar da bu fikre katılıyorlardı. Halide Edib *Turkish Ordeal*'de de uzun uzun anlattığı bu fikir taraftarlarının kurdukları Yeşil Ordu ve Komünist Partisi'nden bahseder. 1921'de bu ideallerin çatışması Batı taraftarlarının galebesiyle son bulur. Batılılaşmanın bir asırlık mazisi, aydınları ve bir çeşit de geleneği vardır. Eğitim, sosyal ve politik hayat Batı'ya göre şekillendirilmekle beraber, dış politikada Batıcılar, Batı düşmanlarıyla birliktedirler. Ordu ise tamamen Batılı bir kuruluştur. Ahlâkî ve entellektüel kuvvet olarak Türk milliyetçisi de Batılılaşma taraftarıdır (s. 192). Halide Edib Rusların propagandalarından bahsederek, 1920'lerde bir Türk komünisti ile bir İngiliz komünistinin aynı terim ve cümlelerle konuştuğunu belirtir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, gelenekleşmiş devlet idaresinde değişikliklerin yapılmasını gerektirir. Saltanatın ilgası ilk merhaledir. Hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması, halifeliğin ilgası, şer'iye ve evkaf nezarctlerinin kaldırılması, okulların hepsinin maarife bağlanması, genç Cumhuriyet'in ilk icraatlarındandır. Halide Edib bunlardan birincisini önemsemez, fakat ikincisinin yani halifeliğin ilgasının dış devletler açısından mühim olduğunu söyler (s. 204). Fakat artık ilk mânasını kaybetmiş olan hilafetin, genç Cumhuriyet için zararlı olabileceğine kanidir. Halide Edib, bu kurumun bir daha canlanamayacağına da inanır, zira Müslümanlar kendi halifelerine karşı da savaşmışlardır. Bu bölümde Halide Edib, Katolik ve Protestan Hıristiyanlarla, Müslümanlar arasında bazı mukayeselere girişir ve muhtemel gelişmcleri tasavvur eder. Araplar, Hintliler ve belki de İranlılar istikbalin Katolik Müslümanlarıdır. Türkler ise daha ziyade Protestanlara benzerler (s. 208-211).

Şeriye vekaletinin ilgası az çok laikliğin tabiî bir neticesidir, Halide Edib, İslâmiyet'in laikleşmesi ve millîleşmesinde Ziya Gökalp'ın rolünü belirtir. Gökalp İslâmiyet'te reforma inanır.

Halide Edib, Türkiye'deki insanları üç tip olarak görür:

1. Gericiler (reactionaries)
2. Muhafazakârlar (conservatives)
3. İlericiler (progressives)

Gericiler son yirmi yılda hiç iktidara gelcmemişlerdir. Bunları destekleyen, cahil ve skolastik bir eğitimden geçen öğrencilerle küçük bir dinî sınıftır. Halide Edib Enver Paşa'nın askerlik hizmetini mecburî kılmasının bu grubu erittiğine kanidir. Bunlar daima yabancı himaye aramış, işgal yıllarında kamplarda iş bulmuşlar, halife ordusunda çalışarak çok kötülük etmişlerdir ve Halide Edib, Türkçede "gerici" kelimesinin zamanla Türkiye'nin zararına yabancı kuvvetlerle çalışan mânasını kazandırdığını belirtir (s.215).

Son yirmi yılda pek iktidara gelemeyen muhafazakârların Genç Türk partisinde sözleri bir dereceye kadar geçerli olmuştur. Bunlar reforma karşı olmamakla beraber, saltanat ve hilâfet taraftarıdırlar. İstikrar ararlar, kadın ve aile ile ilgili sosyal değişmelerin Türk-Müslüman ruhunu bozmasından, yok etmesinden korktukları için, eski şekillere sarılırlar. Bunlar bazı bakımlardan İngiliz muhafazakârlarına benzerler (s. 216). Bunları destekleyen birinci zümre, yüksek din zümresi, ikincisi ise oturmuş, sabit burjuva orta sınıfıydı. Son değişikliklerle eski burjuvazi ortadan kalkınca, tek partili her yerde olduğu gibi, tüccar sınıf politik bir dayanağa ihtiyaç göstermiş ve 1925 yılında Halk partisindeki değişikliklerle, onlar da kuvvet olmaktan çıkmışlardır (s. 218).

İlericiler sayı olarak 1908'de pek azdır, fakat eğitim yoluyla çabuk çoğalmış ve ordunun desteğini görmüşlerdir. 1925'ten beri çoğunluk, hiç değilse dış görünüşte ilericidir.

Halide Edib Türkiye'deki ilericileri de ikiye ayırır:

1. Liberal ve aşırı radikaller.

2. Politik olarak meşrutiyetçiler ve diktatörlük taraftarı olanlar (s. 218-219).

Türklerin Batılılaşmasının derin ve önemli bir gelişme olduğuna inanan Halide Edib, bir gecede Doğu'dan Batı'ya geçilemeyeceğine kanidir ve şekilce, taklide dayanan Batılılaşmanın aleyhindedir.

Halide Edib 1925-1929 arası yapılan reformları bu açıdan, kısaca gözden geçirir (s. 224-23). 1925'teki şapka reformunu reformların en şeklî olanı sayan Halide Edib, bunu, önemli olan şapkanın içindeki kafanın Batılı olmasıdır, diyerek hayli tenkit eder (s. 224-226). Ancak, Halide Edib, bu reformun Batı'da büyük bir heyecanla karşılanmış olduğunu da belirtir.

1926'daki İslâm medenî kanununun yerine İsviçre kanununun kabulü, mahiyeti bakımından önemlidir. Bu kanun, Türk ailesi Batılı aile idealini teşkil eden bir istikrar kazanarak Türkleri Avrupa milletleri ailesiyle birleştirecektir. Bu kanunla, kadınlar sosyal bakımdan birçok haklara kavuşmuşlardır.

1928'de Anayasa'dan İslâmiyet'in devlet dini olduğuna dair kaydın kaldırılması ve laikliğin benimsenmesi Batı basınında çok tartışılmıştır. Bu tenkit sadece sathî değil, fakat yanlıştır da. Ancak Halide Edib, Diyanet İşleri'nin hükûmete bağlı kalmasının Müslüman ahali aleyhine olacağına kanidir. Zira bu bağlılık siyasî baskı mânasına gelebilir. Hükûmetlerin her hangi bir şekilde dine müdahalesinin karşısında olan Halide Edib, bu işlerin cemaatlere bırakılması gerektiğini ileri sürer.

Halide Edib harf inkılâbını, medenî kanun kadar gelecekteki mânası bakımından önemli bulur. Daha önceki alfabe değişikliği teşebbüslerinden bahsettikten sonra Halide Edib, iki noktadaki tenkitleri toplar :

1. Bütün Müslümanlar Arap harflerini kullandıklarından İslâm birliğini parçalayacaktır.

2. Türkiye dışındaki Müslüman Türkler de Arap harflerini kullandıkları için bu teşebbüs, Türkler arasındaki kültür birliğini koparacaktır.

Ancak Halide Edib, 1928'de bu durumun değiştiğini söyler, zira Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkler bakımından İslâm birliği zaten kendiliğinden yok olmuştur. İkinci nokta ise, laiklikle Türklerin İslâmiyet anlayışlarının değişmiş olmasıdır. Artık dinî metinler de Türkçeye çevrilmektedir. Üçüncü nokta, Rusya'nın idaresi altındaki Türklerin 1925'ten beri Latin harflerini kullanmakta olmalarıdır.

Bu reformun gelecek yirmi yıl içinde yetişecek gençliği memleketlerine ve mazilerine yabancı kılacağını ileri süren Halide Edib, Türk kültürünün sürekliliğinin de kırıldığına kanidir. Gençler okuyup yazacaklar, fakat yarım asır öncesinin kültürüne aşina olmayacaklardır. Mazi ve millî şuurda birikmiş güzellik hafızası olmazsa, estetik ölçülerde bir düşüş ve bir çeşit kabalık yer alacaktır.

Halide Edib, bu devrimin meselâ on beş yıllık bir süre içinde, mazinin eserleri-

ni yeni alfabeye naklederek, tedricen yapılmış olmasını tercih etmektedir (s. 236)

Türkiye nereye gidiyor (s. 238-261) adlı son bölümde ise Halide Edib, Doğu ve Batı kavramlarının son, süratli değişmeler içinde karışarak birbirinden farkedilemeyecek hâle geldiğini, adını vermediği bir İngilizin sözlerine dayanarak ileri sürer: Amerika'daki yaşayış en geri toplumun sanatı ve değerleri ile en yeni ve moderni bir arada göstermektedir. Bir Çinli, tüvit elbisesi ve Oxford İngilizcesi ve düşüncesiyle New York'ta dinleyicilere hitap etmektedir. Halide Edib, bu gibi çeşitli örnekler vererek Batı ve Doğu'nun karışımı olan, yeni bir dünyanın kurulacağına inancını belirtir.

Bu değişmelerde aşırı çizgileriyle dikkati çeken iki ülke vardır. Amerika ve Rusya. Ana Batı, Avrupa artık arka plandadır, genç ve değişme ihtiyacı içinde olanlar arasında parçalanmış, yaşlı ve yorgundur. Canlanacak mı, ölecek mi, yoksa genç Amerika ve Rusya'nın renklerine mi bürüneceği henüz meçhuldür (s. 240). Halide Edib bu fikrini *Zeyno'nun Oğlu* romanında ilgi çekici bir şekilde ele almış ve sözcülüğünü de Doktor Safvet'e yaptırmıştır.

Rusya hakkında insan ister lehinde ister aleyhinde olsun, düşünmek zorundadır diyen Halide Edib, Karl Marx'ın fikirlerini hatalı bulur. Temelde Batılı olan Karl Marx'ın doktrini bugünkü yeni Rusya'da hakim ise de, ruhu itibariyle tamamen Doğulu ve Batı'nın şimdiye kadar yarattığı her şeyden farklıdır. Halide Edib'in komünizme karşı oluşunun aslî sebebi bu doktrinin ferdi yok etmesidir. Bir komünistin ferdi şöyle izah ettiğini kaydeder: "Ferdiyetçi bir kişi, kendi kurtuluşu ve iyiliği için çalışan, tecrit edilmiş, egoist ve güçsüz bir yaratıktır" (s. 241).

İlk baskısını 1935'te yaptıktan sonra 1946 ve 1963'te yeniden basılan *Conflict of East and West in Turkey,* Dr. Ansari'nin ilgi çekici bir önsözü ile yayınlanır. İlk defa 1913'te Balkan Savaşı sonrasında Halide Edib ile tanışan Dr. Ansari, Halide Edib'in kendi hayatında da bizzat Doğu ve Batı çatışmasıyla karşılaştığını belirtir: Halide Edib'in içinde yaşadığı tipik Doğu evi, tahsili ve devrinin problemleri onu Batı ile yüz yüze getirmiştir. Bu çatışmayı bizzat yaşayanlar umumiyetle ya Doğu'yu ve kendi kültürlerini inkârla Batı'nın kopyası olurlar veya ortaya çıkan yeni sorumluluklarla karşılaşmayı göze alamayarak eskinin arkasına sığınırlar. Halide Edib ise savaşa atılmış ve muzaffer çıkmıştır. O Batı'nın temel değerlerini kavramıştır. Bunlar hürriyet, organizasyon ve sosyal işbirliğidir. Ayrıca temeli sadece Doğu'da bulunabilecek iş huzuru, ruhî âhenk, her nefretin arkasındaki aşk ve bütün parçaların altındaki birliğin idraki ile bunları birleştirmiştir. Dünya çapındaki ahlâk ve kültür çalışmalarını daima takipten geri kalmayan Halide Edib, Doğu'nun geleceğinin dayandığı hâl çarelerinin temellerini en iyi bilen şahıs olarak, okuyucuya takdim edilir. Ancak bu kitabı hayli "tahrik edici" bulan Dr. Ansari, Doğu ve Batı terimlerini coğrafi terimler olmaktan çok zihniyet tezahürleri sayar. Halide Edib'in Doğu'yu ruh, Batı'yı madde olarak ayırmasını biraz mübalağalı bulmakla beraber, Dr. Ansari, onun bu hususta Batı ve Doğu düşünürlerinden farklı olmadığını da belirtir. O, Halide

Edib'in Pan İslâmizm ve dinî meselelerle ilgili sözlerinin Hint Müslümanlarının çoğu tarafından tasviple karşılanmayacağına inanır. Zira geçirdikleri tecrübeler ve Türkiye'nin düşmanlarına tek başına karşı koyabilen kuvvetli tek Müslüman devleti olması sebebiyle, Hint Müslümanları, Pan İslâmizm'e en kutsal ve coşkun duygularla bağlıdırlar ve bu duyguyu Hint Müslümanı olmayan birinin anlaması çok güçtür. Hint Müslümanları, Türkiye'deki son inkılâpları, bu duygularla değerlendirirler. Halide Edib, bu duygu ve düşünceleri bilmediğinden, meseleleri objektif olarak ele almış ve bu tarafsızlığını dinî bahislerde de elden bırakmamıştır. Dr. Ansari'nin bu mütalaları Halide Edib'in konferanslarının belki daha mutaassıp çevrelerde hoşnutsuzlukla karşılanmış olmasına bir cevap teşkil edebilir. Zira bu uzunca önsözün (ondört sahifedir) ağırlığını İslâmiyet teşkil eder.

Halide Edib, Batı'nın maddeye, Doğu'nun ruha kıymet verdiğini söyleyince, hayli münakaşalara sebep olduğunu, hattâ *Civil and Military Gazette*'de şair İkbal'in bu hususdaki fikirlerini yazdığını, kendisinin de ona cevap verdiğini *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde yazar (S. 191). *Conflict of East and West in Turkey*'deki son konferans ise, başta İkbal olmak üzere diğer tenkitlere de cevap mahiyetini taşır.

Bu kitapta *Turkey Faces West*'teki meselelerin çoğu yer almakla beraber, Halide Edib'in istiklâllerini kazanmak için çalışan Hintlilere kendi değerlerini ve Türklerin tecrübesini anlatmak gayreti içinde olduğu görülür. Halide Edib'in ilk belirttiği husus, tarihte ve halihazırda Türklerin coğrafî bakımdan Doğu ile Batı arasındaki bir toprakta yaşamalarıdır.

Doğu ve Batı nedir sorusunun cevabını Halide Edib Doğu, medeniyetin ilk çıktığı yer diye verir. Dünyanın yedi harikasından üçü Doğu'dadır. Doğu'da devletin başında hükümdar vardır, fert ve millet görülmez. Bu Doğu medeniyetlerinin iki hâkim prensibi (a) istikrar (b) azınlığın saadetidir. Bu muhteşem görünüşün ardındaki fert yakalanırsa, Batı'daki fertten daha derin, yegane şahsiyet ortaya çıkar. Halide Edib, ferdin bu derinliğe sahip oluşunu, kafasını maddî ve dünyevî gerçeklerden uzaklaştırmasına bağlar. Doğu'da devlet kader hâline geçmekte, böylece dünyayla bağını koparan zihin iç dünyaya, ruha dönmekte, ruhî değerler tek değer hâline gelmektedir. Doğu'nun dinlerin beşiği olması da tesadüfî değil, bu zihniyetin bir neticesidir.

Doğulu için komşularıyla münasebet önemlidir. Bu bakımdan davranışı terbiyelidir, huzur, sükûnet arar ve değişiklikten kaçar. Bunlar da Doğuluyu mübalağalı şekilde gelenekçi kılar.

Fakat insan madde ve ruhtan meydana gelmiştir. Bu ikisinin arasında kurulamayan denge, Doğu'yu ve Doğuluyu önce hükümdarın sonra da materyalist Batı'nın kölesi yapmıştır. Doğu, zenginler ve dünya pazarları için sanki ucuz işçilik demektir.

Batı'ya gelince, Batı'nın önünde onu gözden saklayan hükümdar ve abideler yoktur. Batı, Doğu'dan sonra ortaya çıkmıştır; dini Doğu'dan, felsefe ve ilmi eski Yunan'dan, hükûmet ve medeniyetinin dış görünüşü Roma'dan gelir. Roma Batı me-

deniyetinin ilk ifadesidir. Onu, Batılılar Avrupa kıtasında kurmuşlardır. Romalılar tek bir orjinal fikre sahip olmadan, mevcut fikirlerle senteze ulaşmış ve yeni bir medeniyet meydana getirmişlerdir.

Romalıların asıl getirdikleri kanun kavramıdır. Doğu'daki Tanrı veya hükümdar yapısı kanunu, Roma'da insanlar yapar ve kendilerini onunla idare ederler. Kanun kavramı, yeni bir hayat görüşü getirir. Fert, kanundan asla kader derecesinde korkmaz, zihni cemiyet ve devletten ayrılmaz, çevresinde gördüğü ile meşgul olur, gördüğü görmediğinden çok daha fazla değer taşır.

Din olarak Hıristiyanlığın Batı'nın pagan Roma'dan aldığı materyalizmi azaltması ve ruhîleştirmesi beklenir, fakat Batı Hıristiyanlığı ile İsa'nın öğretileri arasında müşterek pek az şey vardır. Batı'da Hıristiyanlık temelden değişmiştir. Hıristiyanlığın aslî prensibi sulhtur. Hıristiyanın iki paltosu varsa birini verecektir. Bu öğreti dünya ihtiyaçlarının daha iyi dağıtımını sağlayabilirdi, fakat Batı'da böyle olmadı. Batı'da şahsın geçim standardı Doğuluya göre daha yüksek olmakla beraber, az ve çok mala sahip olan yani çalışanla kapitalist arasındaki mücadeleyi kuvvetlendirdi. Kapitale isyan, ekonomik sebeplerle olduğu halde, yine de bu isyanda Batı psikolojisinin rolü büyüktür. Halide Edib, aynı şartlar altında Doğu'da böyle bir isyan olamayacağını ileri sürer.

Madde üzerindeki ısrar, Batı'da mucizeler yaratmıştır. Tabiatın gizli kuvvetleri ortaya çıkarılmış, insanoğlunun faydasına verilmiş, fakat Batı'nın tek taraflı gelişmesi, birkaç asır için Avrupa'nın dünya üzerinde hakimiyet kurmasına yol açmıştır (emperyalizm).

Batılı, hayatın özü, insan tabiatının maddesindedir, derken ruhu inkâr ederek, Doğu'nun hastalığına müptelâ olmaktadır: Ruh ile madde arasındaki dengesizlik.

Kitapta bu iki zihniyet, çatışma ve işbirliği olarak Türk tarihinde üç safhada incelenir: 1. Devlet kuruculuğu 2. Kültür 3. Sosyal hayat. Böylece Halide Edib *Turkey Faces West*'te görüldüğü üzere Batı kültürü ile Doğu kültürünü birleştirerek imparatorluk kuran Türklerden, dayandıkları prensiplerden bahseder. Diğer kitapta olmayan bazı ilâveler arasında, Türklerin tarih sahnesine beşinci asırda çıkmalarına ve bir devlet kurmalarına örnek olarak verilen Kül Tegin yazıtının tercümesi vardır (s. 12-13). İslâmiyet'i oldukça geç kabul eden Türklerin Anadolu'da Osmanlı Devleti'ni kurdukları zaman, sultanın da herkes gibi yaşadığını ve adaletin ırk ve din dikkate alınmadan yerine getirildiğine dair örnekler zikreden Halide Edib, Osmanlılarda millî bir devlet kurma fikri olmadığı için kuvvetli bir Anadolu birliği sağlayacak yerde, Avrupa'ya geçtiklerini söyler (s. 15). Bu nizam içindeki fertlerin başarılı olmalarında (1) çevrenin, (2) yetişmenin (3) ve hepsinin üstünde imana sahip olmanın rolünü belirtir.

1. Nizam : Kuvvet ve realizmin (s. 17) hâkim olduğu devletin merkezini, hükümdarın baş olduğu kanun ve icra sistemi teşkil eder. Bu sistemde askerler ve siviller yer alır. Sultan her iki sahada da yetiştirilmiştir. Sistemin birleştirici kuvveti din

yani İslâmiyet'tir. Devlet-i edeb-müddet ile ifade edilen devletin devamlılığı fikri Roma'nın Eternal Rome'una benzer ve esastır. Bu sistem içindeki fertler, (1) aile bağları (2) eski âdetleri (3) gelcneklerinden uzaktırlar. Böylece bu sınıfın (cast) gerektirdiği zihnî ve bedenî talimden sonra fertler, bu merkezde yerlerini alırlar. Halide Edib yeniçeri devşirme sistemini, onu tenkit eden Batılılara karşı över, zira devrişmede zor kullanılmaz.

2. Bu merkezin etrafında Müslüman kavimler (Türk, Kürt, Arap, Arnavut v.s.) yer alır. Bunlar arasındaki birleştirici unsur aynı imana sahip olmalarıdır, zira İslâmiyet ırk farkını reddeder (s. 20-21).

3. Ortodokslar-Rumlar, Slavlar, v.s. Bunlar imtiyazlı bir sınıftır.

4. Gregoriyenler, bilhassa Ermeniler.

5. Yahudiler v.s.

Bu karışık toplumun ekseni İslâmî zümre, ulema ve onların başı olarak şeyhülislâmdır. Bu zümre de yetiştirilmiş ayrı bir sınıftır. Başlıca görevi, bilhassa Müslümanların dinî ve kazaî işlerini görmektir, ayrıca devletin sert despotluğunu da kontrol eder. Hiçbir kanun onun tasvibi olmadan kabul edilemez.

Merkeze bağlı ordu ve sivil idare öteki ekseni teşkil eder ve bütün zümreleri kontrol altında tutar.

Bu tür bir teşkilât, farklı inanç sahiplerine kendi içlerinde, kültür ve vicdan hürriyeti ile cemaat içinde ortak bir istiklâl sağlamaktadır.

Doğu'da vücudun esaretine mukabil ruh serbesttir. Batı'da ise ferdin inanç ve fikir uğruna mücadele ettiği görülür. Bu yüzden de sık sık politik, sosyal veya ekonomik huzursuzlukların başladığı, yeni planların, ütopilerin ileri sürüldüğü ve bunları tatbike kalkan diktatörlüklerin ortaya çıktığına şahit olunur. Maksat ve prensipleri ayrı olsa da, bunların yolları ve teşkilâtları aynıdır. Bu tip bir zihniyet ve davranış, tarihte Osmanlılarla ortaya çıkmıştır.

Rusya'da bazı özellikleriyle buna benzeyen bir diktatörlük vardır fikrini besleyen Halide Edib, Osmanlılar gibi komünist devlet adamları da karışıktır der. Komünist idareciler kastına giren fert her hangi bir ırktan olabilir, yeter ki, komünist inanca sahip olsun.

Osmanlılar bunu gerçekleştirirken, Doğu'da nizam noksandı. Rusya'da ise ekmek ve ekonomik eşitlik yoktur (s. 27). İkinci benzerlik kast gençliğinin seçimindedir. Bu gençler onları eskiye bağlayan her şeyden ayrılarak, devletin istediği, devletin ihtiyacına göre yeni bir zihniyette yetiştirilirler.

Tabiîdir ki, bu iki ülke ve rejimde maksat ve sahalar farklıdır (s. 28).

Kast sistemini insan tabiatına aykırı bulan Toynbee'nin fikrine katılan Halide Edib, robot imal eder gibi zihniyet imaline karşıdır. Burada, daha önce yeniçeriler hakkında yaptığı savunma ile tezada düşer gibidir. Yine de Batı'da devletlerin sade-

ce kast değil, millet imâline de kalkıştıklarını söyler. Halide Edib'in bu fikre karşı olduğu (robot insan) çeşitli romanlarında görüldüğü gibi en iyi şekilde *Maske ve Ruh*'ta ele alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması bu nizamın bozulmasıyla başlamıştır. Batı da bizim geçtiğimiz devrelerden geçmişti. Hıristiyanlık doktrini, İsa'dan ziyade St. Paul ve havarilerin öğretilerine dayanır, böylece din maddî kainata dair hayli teferruatı toplar. Batı'da ilmî müşahede ve tecrübeler başlayınca kilise sarsılmış, ilim adamları çok azaplı günler yaşamıştır. Kilisenin realist bir tutum takınması, fen ile din arasındaki kanlı çatışmalardan sonra mümkün olmuştur. Bizde ise yeniliklerle uğraşılmamış, her şey, hiç değişmeden kalmıştır. 1860'ta devletin kurduğu yeni okullarda ise tamamen İslâmî tedrisatı reddeden, onu ilerlemeye ve doğruya mâni gören zihniyette, yeni bir din sahibi şahıslar yetiştirilmiş, kitle ise değişmeden kalmıştır. Değişme bir inkişaf, sıhhatli bir gelişme yerine, tepeden inme, zorlama ile olmuş ve her zamanki gibi bir azınlık tarafından yapılmıştır (s. 39).

Savaşlarda Türklerin sayıca azalması, Hıristiyanların ekonomik bakımdan daha iyi duruma geçmeleri ve makineleşmeden faydalanmaları, başlangıçta, bir çeşit ticarî anlaşma mahiyetinde olan kapitülasyonların, savaşlardaki yenilgilerden sonra sadece ticarî değil, adlî ve kanunî maddeler ilâvesiyle Osmanlı idaresi zümresini yenilik yapamaz, değiştiremez durumuna soktu. Yıllarca Avrupa'yı ürkütmüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmek isteyen bütün Batı dünyası bu paylaşmada kendi aralarında da anlaşamadığı için uzun bir Şark meselesi doğdu (s. 44).

Halide Edib, bugünkü modern Türkiye'nin hazırlayıcısı olarak Tanzimat neslini görür. Onlar Batılı kıyafet içinde de olsalar, millî kültüre kayıtsız değillerdi, Fransız ansiklopedistlerinin kendi kafalarına uyacak fikirlerini hemen benimsemişlerdir. Fransız ihtilâli devlet kesimindekilerde iki ideal uyandırır: Milliyetçilik ve demokrasi.

1774-1876 arasında Doğu-Batı çatışması çeşitli sahalarda ortaya çıkar :

1. Yeni Batı Osmanlı dünyasına düşüncede bir metod olarak girdi.
2. Kurumlar eski geleneğin ruhuna uygun şekilde değiştirildi.
3. İnsan hakları beyannamesi İslâmiyet ideallerinin bir yorumu olarak görüldü.
4. Anayasa meşveret esasından çıkarıldı.

Tanzimatçıların bu başarısı Halide Edib'e göre, Abdülhamit olmasaydı, devletin ilk kurucularınınki gibi müsbet sonuç verecekti. Burada, Halide Edib'in ömrünün sonuna kadar şiddetli bir Abdülhamit düşmanı olduğunu belirtmek gerekir. Pek çok şahıs ve mesele hakkında, zamanla müsamahalı bir görüş kazanan yazar, Abdülhamit hakkında sahip olduğu ilk kanaatleri asla değiştirmez. Ancak onun kesin iç ve dış politikaya sahip son hükümdar olduğunu da belirtir (s. 56).

1908'de başa geçen hükûmet için Batı büyük bir düşmandır. Ama onlar Batı'nın metot ve fikirlerini bütünüyle benimsemeye kararlıdırlar (s. 62). İttihatçılar Tanzimatçılardan farklı olarak, Batıda, materyalist, endüstriyel ve ticarî bir dünya görmekte-

dirler. Kendilerinde de buna tekabül eden bir şey bulamadıkları için aşağılık duygusuna kapılırlar. Kültürleri yetersizdir, Abdülhamit İngilizlerden nefret ettiği için bunlar İngiliz hayranı olurlar. Tanzimatçılar kültür bakımından Fransızlara mütemayil oldukları halde, İttihatçılar İngiltere'ye dönmüşlerdir. Halbuki İngilizler reformları sever, ihtilâlcilerden de nefret ederler diyen Halide Edib, İttihatçıların Avrupa'nın rakip değil, müşteri aradığını fark edemediklerini belirtir (s. 66).

Batılıların giriştikleri savaşlar burada daha ayrıntılı olarak ele alınır (s. 67-74). Birbiri peşi sıra gelen yenilgi günlerinde, İttihatçıların iç ve dış siyasetlerinde bir bütünlük görülmez, Balkan Savaşı'nın neticesinde milliyetçilik, ancak ruhî ve ahlâkî güçle başarılabilecek Pan İslâmizm (Halide Edib, şahsen bunun zeminini bilmediğini söyler) ve politik sahada tehlikeli bir oyun olan Pan Turanizm cereyanlarını aynı anda denerler.

Halide Edib, Millî Mücadele öncesi ve o günleri özetlerken heyecanlı bir ton kullanır, hattâ meçhul asker için herkesi her zaman dua etmeye çağırır (s. 105).

Hukuk ve şeriattan bahsederken de Halide Edib bu kitapta Doğu ile Batı arasında hiçbir mukayeseye girişmez.

Edebiyat ve kültür bölümünde Osmanlıları Amerikalılar gibi karışık, fakat aralarında müşterek tek nokta olarak millî şuurun bulunduğu bir millet sayar. Bu da çeşitli yabancı tesirlere rağmen, Türkçenin muhafaza edilmiş olmasındandır. Türk dilinin Arapça ve Fransızca gibi mantıklı ve geometrik, Farsça gibi de metafizik karmaşıklığı olmadığını, düşünce ve hisleri en açık ve kısa terimlerle ifadeye müsait olduğunu ileri sürer ve *Oğuz Kağan Destanı*'ndan başlayarak çeşitli örnekler verir. Hattâ Türklerin savaş çığlığı *"Urha"* nın İngilizceye "hurrah" şekliyle geçtiğini söyleyen Halide Edib, on üçüncü asırda edebiyatta ve sosyal hayatta din hâkim olduğu için savaş çığlığı "Allah" olur ve Türk epiği de İslâmîleştirilir der. Bunun da örneği Battal Gazi'dir (s. 121).

Din dışı hikâyeler çoğunlukla hayvan ve aşk hikâyeleridir. Mistiklerin eserlerini Halide Edib, en önemli edebiyat ürünleri sayar. Bunlar aynı zamanda çeşitli tarikatlerle halkı yetiştirir ve teşkilâtlandırırlar. Ahi teşkilâtı sayesinde loncalar ortaya çıkar.

Osmanlılar devrindeki edebiyatı ve Tanzimat devri edebiyatını belli başlı şahıslarıyla gözden geçiren Halide Edib, bunlardan örnekler verir. Dr. Adnan'ın kitabındaki fikri paylaşarak, eğer klasikleri, ikinci elden değil de aslından inceleseydik, pek orijinal emsalsiz mahsuller çıkarırdık diyen Halide Edib, Türk aydınlarının hâlâ on dokuzuncu yüzyıl materyalist Batı dünyasını gördüklerini ve onu özlediklerini belirterek komünist yazarlardan da bahseder, Nazım Hikmet'in şiirlerinden örnekler verir. Tiyatroda eski geleneğin hayal oyunları ile Tanzimat'tan sonra Batı'dan alınan Batı tiyatrosu arasında da bir çatışma bulunduğunu belirtir.

Türk kadınları bölümünde, Halide Edib fikirlerini şöyle özetler: Kadın her yer-

de kadındır. Milliyet ve ırk farkı önemli değildir, zira kadının temel sosyal fonksiyonları her yerde aynıdır, temel problemleri aynıdır. Kadın en ilkel devirlerde, ailenin kurucusudur. Erkek, ferdiyetçi, militan ve egoisttir. Bu vasıflar medeniyeti meydana getirmede önemli unsurlardır, fakat âdetler, gelenekler, dil düşünce ve edebiyat, aile içinde ve aileler arasında meydana gelir ve gelişir. Kadın bundan dolayı muhafazakârdır. Ama sosyal hayat değişince, daha karmaşık birliklere ihtiyaç duyulunca, kadın kabuğundan çıkar. Din ve ihtilâllerin meşhur kadınları vardır. Kadın cemiyetin organik parçasıdır, tabiatın idame vasıtasıdır, erkek ise mücerret ve inorganik bir kuvvettir (s. 175).

Halide Edib, kadının tabiat içindeki yerini tesbit ettikten sonra, tarih boyunca kadının durumunu gözden geçirir. Kadının sosyal hayattaki yerinin bozulması, diğer sosyal kurumların bozulmasıyla ilgilidir. İslâmiyet'in kadın haklarını engellediği görüşüne katılmaz, bilakis *Kur'an* getirdiği yeni emirlerle kadının sosyal durumunu düzeltmiştir. *Kur'an* kadını hür ve yaptıklarından sorumlu sayar. Kadınların örtünmesi de, sosyal hayattan çekilmesi de, Müslümanların eski ve bozulmuş medeniyetlerle teması sonucudur (s. 181).

Batı'da ise şövalyelik kadının durumunu yükseltir. Rönesans aileye lâyık olduğu yeri verir, Fransız ihtilâli, kadınlar için eşit şartları getirir. Dünya çapındaki kadın hakları hareketi 1848'de başlar. Batı feminizminin iki devresi vardır:

1. Demokratik haklar, Fransız ihtilâli tesiriyledir. Maksadı, tahsil, sosyal ve politik eşitliği sağlamaktır (s. 183-184).

2. Endüstri ve ekonomik alandaki haklar. Bunun sebebi teknik gelişmedir. Teknik gelişme; merkezi, evden fabrikaya kaydırır. Kadının evde yapacak işi kalmaz, çocuk bakımı bile uzmanların elindedir. Kadının evinde, sosyal hayata karışmadan oturması, parazit olması demektir. Bu durum da yeni sosyal problemler getirir. Henüz Doğu'da bu problemler başlamamıştır (s. 184-185).

Ferdî değerden çok sosyal değerlere önem veren Türkler, sıhhatli, kuvvetli ve devamlı bir cemiyet kurmayı, yüksek, entellektüel ve artistik bir cemiyete tercih ederler. Böyle bir cemiyet de kadının eşit hizmet ve emeğini gerektirir.

Bütün sosyal değişmelere ve tesirlere rağmen göçebe Yörükler hâlâ eski özelliklerini korur ve kadınlarına eşit hak tanırlar. Kadınla ilgili değişme Osmanlı cemiyetinde İstanbul'un fethinden sonra meydana gelir ve cemiyeti kesin olarak ikiye ayırır. Sultan ve yüksek memurlar evlerinde Bizans örneğini tatbik ederler. Harem ve Haremağaları görülür, çok kadınla evlilik artar, köle ve cariye sistemi kurulur (s. 187).

Orta ve alt tabakada ise eski âdetler devam eder. Kadın yüzünü örtse de serbestçe dolaşır. Aile çevresi dışındaki erkeklerle pek az istisna ile görüşmezler. Kölelik vardır ama cariye edinme ve çok kadınla evlenme yaygın değildir.

Politikada kötü tesirleri olan saray kadınları ise, kurdukları sosyal tesislerle çok faydalı olmuşlardır.

Batılılaşma hareketinden sonrasının kısa bir tarihçesini yaparken Halide Edib, şahsî bir fikrini umumî bir kanaat gibi söyler: Türkiye'de İngiliz kadınının ciddi ve Türk kadınına örnek olması gerektiği fikri yaygındır (s. 193). Halidę Edib bu şahsî fikrine daha 1908'den itibaren sahiptir ve en açık şekilde *Seviye Talip* romanında dile getirmiştir.

Eserin son bölümünü teşkil eden "Toplu bakış ve istikbal" de Halide Edib, konferansları sırasında yapılan tenkitlere cevap verir. Bu tenkitler arasında en değerli bulduğu şair İkbal'inkidir. Halide Edib halihazırdaki Batı medeniyetini *What is European Civilization?* adlı kitabın yazarı Alman Dr. Haas'a dayanarak yapar. Onu seçmesinin sebebi, Dr. Haas'ın Batı medeniyetinde her türlü Doğu tesirini reddeden âlimler grubundan olmasıdır. Batı medeniyetinin yegâneliği ile övünen bu düşünür, müessif sonuçları hakkında da dürüst davranır. Yunan'dan itibaren medeniyet dairelerini yeniden gözden geçiren Halide Edib, fikirlerinde herhangi bir değişiklik yapmaz.

Halide Edib, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nin önsözünde, eserinin yazılmasında Edmund Burke'ün fikirlerinin[80], şahsî temas ve düşüncelerinin, millî hayat ve tarihle ilgili kitapları okumasının tesiri olduğunu belirtir[81], ilk iki eserini bu bakımdan bir mânada tecrübe sayar. *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nin yazılması on beş yıl kadar sürmüştür.

Batı medeniyetinin esaslarını kuranların çoğu Türkiye topraklarında yetişmiştir, fakat bu medeniyet de yakın tarihlerde iki cepheli olarak ortaya çıkar : Biri bir örneklik peşindekilerdir. Ferde hiçbir hürriyet tanımayan totaliter rejimler, ister sağ, ister sol olsun, ideolojilerine, din taassubuyla sarılmışlardır.

İkinci grup ise "beraberliktir". "Siyasî, ilmî, içtimaî nizamı bozmamak şartıyla, ferdin her sahada hürriyetini tanımak". Bunlar Yunan ve Roma medeniyetleridir. Bu medeniyeti yer yer şekillendiren unsur ise dindir: Hıristiyanlık ve Müslümanlık.

Halide Edib'in anladığı Batı "hakiki Garp medeniyeti, ferdin hürriyetini nizam dairesinde tanıyan, insana ve manevî fikirlere kıymet verenler"in teşkil ettiği bir dünyadır ve Batı medeniyeti herhangi bir millete mal edilemez. Avrupa camiasındaki milletler ancak kültürleri ve hususi hayatlarının bazı taraflarıyla birbirlerinden ayrılırlar. "Bir örneklik" ve "topyekun taklit Garp medeniyetinin ruhunun tamamen zıddı olmak lâzım gelir" (s. 11). Bu fikre dayanarak o, Hitler Almanya'sını her vesileyle tenkit eder.

İkinci Dünya Savaşı'yla ortaya çıkan diktatörler de bu medeniyet içinden çıkmıştır. Halide Edib, bunları, "Nazizm, Faşizm ve Komünizm"i hakiki Batı medeni-

[80] Edmund Burke (1729-1797). İngiliz siyasetçi, felsefeci ve hatibi. Eserleri : *Vindication of Natural Society* (1756) ; *Reflections on the Revolution in France* (1790).

[81] *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri'nde* Halide Edib'in bibliyografya olarak sadece yabancı dildeki eserlerin adlarını vermesini, eserin bütünü hakkında sert bir tenkit yazmış olan Doç. Dr. Ahmet Temir doğru bulmaz *(Türk Yurdu,* c. II, nu. 7, Ekim 1960, s. 43-54).

yetinin düşmanı sayar. Halide Edib, Batı bu halde iken Batılı olmak isteyen milletlerin, iki noktayı göz önünde tutmaları gerektiğini belirtir.

1. "Milletlerin kendi kültürleri ve benliklerini muhafaza etmek şartıyla, manevî kıymetlere, maddî ve mekanik kudretler kadar yer vermek, her hangi ideoloji salgınıyla insan münasebetlerinin iç-nizamlarının altüst olmasına mâni olmak".

2. İnsaniyetin kurtuluşunun ancak fertleri birer makine gibi işletmekle mümkün olacağına" inananların mensup olduğu fikir akımları modasına kapılmamak (s. 13).

Her milletin kuruluşunda Doğu ve Batı tesiri vardır, fakat hiçbirinde Türkiye'deki kadar önemli değildir, diyen Halide Edib, eserde büyük ölçüde ilk eserinden faydalanmıştır. Büyük medeniyetlerin ancak Doğu ve Batı medeniyetleri terkibi içinde meydana gelmiş olduklarını bunun ileride de böyle olacağını ileri sürer (s. 31).

Fatih Hıristiyanlığı kabul etseydi, imparatorluğun şekli farklı olur ve biz de Batılılaşmış bulunurduk diyenlerin fikrine Halide Edib karşıdır: "İnanıyorum ki, esasen Garp medeniyetini kabul ve Avrupalılaşmak hiç de şu veya bu dinin sâliki olmak demek değildir. Bu dünyada payidar olabilecek yüksek medeniyet, herhangi bir gaye etrafında bir örnek insanlar vücuda getirmek demek değildir". Böyle cemiyetler tabiata aykırıdır. "Tabiatın ezelî ve hayatî kanunu değişmek ve tekâmül etmektir" (s. 41).

Yazar, Osmanlıların bu tabiat kanununa uyduklarına kanidir. Bir Hint yazarının fikirlerine dayanarak çökme devrini bile bir çeşit dinlenme- kendine gelme devri sayar. İçinde "zıt cereyanlar" çarpışan yeni medeniyet, "yeni unsurlarla, yeni bir terkiple" ortaya çıkmaya çalışır (s. 45).

Aradan geçen yıllar, bazı noktalarda Halide Edib'in fikrini geliştirmiştir. Laikliğe daima inanan yazar, laikliğin bir çeşit "dinsizlik softalığı" hâline gelmesinden de endişelenir (s. 157) ve Müslüman çocukların din eğitimlerinin tıpkı Türkiye'deki gayrı müslim cemaatler gibi Müslüman cemaatine bırakılıp bırakılamayacağı konusunun araştırılmasını teklif eder. Bunun nazik bir konu olduğuna kanidir. İnsan için en büyük ihtiyaç olan din, yobaz din adamlarının ve politikacıların elinde korkunç bir istismar vasıtası hâlini alabilir.

Latin alfabesinin kabulü ve dil inkılâbı dolayısıyla da hayli aşırı bir teklif ileri süren Halide Edib şöyle der :

"Dil inkılâbındaki ana âmil Latin harflerinin kabulünde olduğu gibi, Garp'la birleşme temayülümüzün bir ifadesi olmak sıfatıyla, ilk yapılacak şey gündelik dile girmemiş, halk tarafından benimsenmemiş olan terimlerin hepsini, Latinceden, yahut milletlerarası kabul edilmiş olanlardan almak icap ederdi" (s. 162).

Bu teklif daha önce Osmanlıların Arapça bakımından yaptıkları hatanın tekrarlanmasını istemekten başka bir şey değildir. Fakat Halide Edib, Türklerin yabancılardan aldıkları kelimeleri tıpkı İngilizler gibi kendi dillerine mal ederek kullandıklarını mukayeseli bir şekilde anlatır (s. 162-164).

Dil inkılâbının bir sıçrama (Evulution Brusque) ile fevrî halde gelmesi ve çok

yakın yaşlar arasındaki anlaşmayı bozması bakımından bugünkü dil durumunu "Babil kulesi hadisesine" benzeten Adıvar, bu ırkçı tutumun Hitler rejimi tesiriyle kuvvetlendiğini ileri sürer (s. 165-166).

Toynbee gibi Batılı âlimlerin artık "Şark'a, bilhassa Hindistan'daki zihniyeti hatırlatan bir mistisizme" döndüklerini belirten Halide Edib, Nevil Shute, G. Orwell, H. Gregoire'in adlarını bu tutumdaki sanatkârlara örnek olmak üzere zikreder. "Bugün hâkim olan realite ve faaliyetin başında siyasî hattâ daha fazla iktisadî olanlar en bariz olanlardır. Hangi temayülü temsil ederse etsin. Garp'taki siyaset adamları en evvel milletlerinin refahını temin etmek gayesini güdüyorlar ve hiçbir zaman bu gaye ihmal edilmeyecektir. Bunu kabul ettikten sonra bile gene de Garp'ın bundan sonraki tekâmül safhaları acaba gene tamamen maddeye dayanan bir yola sapacak mı, yoksa aynı zamanda, Şark'ın ruhî ve manevî tesirleri müstakbel medeniyette bir yer alacak mı sualini sorabilmek tabiîdir" (s. 195).

Halide Edib, Osmanlı Türklerini Garp ve Şark medeniyetinin tam sentezini yapmış insanlar olarak görür. "Osmanlı Türkleri, Şark'tan gelen dinî tesirleri kendi anlayışlarına göre muhafaza etmek şartıyla, tıpkı Garp zihniyetinin tekâmülündeki terkibi ifade eden Şark'la Garp'ı birleştiren bir medeniyet ortaya atmışlardır" (s. 198).

Dünyanın karışık durumu içinde "gelecek medeniyetin örneğini, Şark'la Garp'ın ölçülü bir terkibi olan Yakın-Şark Türklerinin, yani bizlerin vermesi kuvvetli bir ihtimal dahilindedir" (s. 199).

Bu kitapta, Halide Edib, daha önceki iki eserinde bulunmayan "Amerika ve Biz", "Biz ve Amerika" bölümlerinde ise "Yeni Garp" diye adlandırdığı Amerika'nın tesirlerinden bahseder. Amerika'yı iyi tanımadığımıza kanidir. "Biz Amerika'nın ana esaslarından ziyade, kısa süren geçici modalarını kendimize mal etmek temayülünü gösteriyoruz. Amerika'nın hangi değişmez esaslara bağlı olduğunu, teşkilâtının her hangi birine benzemeyen nizamlardan doğduğunu" tetkik gerekir (s. 200).

Halide Edib, Amerika'nın taklidinde ilkel bir durum bulur. Çökme devrinde Batı'yı örnek alırken bile, "bazı ferdî ve maymunî mukallitlere" rağmen "köklerini koparmayan, kendi yolunda ileri doğru tekâmülünde şahsiyetini ve vakarını muhafaza ederek yürüyen bir millet manzarası arzediyorduk" der. (s. 201). Bu şekilde taklit Doğu'da görülmedik bir tutumdur.

Halbuki, bilhassa 1945'lerden sonra –burada Halide Edib coğrafî bir karışıklığa meydan vermemek için bunun Amerika kıtasında yer alan başka ülkeler olmayıp Amerika Birleşik Devletleri olduğunu belirtir– "hiçbir memleketi taklit etmediğimiz gibi Amerika'yı topyekun taklit cereyanı baş gösterdi" (s. 202). Amerika taklit edilirse, "siyasî demokrasiyi bir sihirbaz asâsıyla tesis ederiz kanaati" uyanmıştır ki, bu hatalıdır. Halide Edib, Amerika'nın coğrafî ve tarihî şartlarından bahsettikten sonra idare cihazını tanıtır ve Amerikan demokrasisinin bizde tatbikini imkânsız bulur. Zi-

ra, orada idaresi müstakil devletler (etat) vardır. Bizde Amerika'yı bildiğini iddia eden, bu devletlerden birinin şartlarını tanır.

Amerika'nın kuvveti Anayasa'sının kudsiyetine ve değişmezliğine inanması ve her şeyin üstünde kanunları kontrol eden bir yüksek mahkemenin bulunmasından ileri gelir.

Anayasa'nın sarih hükümlerine ve Amerikalıların korkunç bir iç savaş geçirmiş olmalarına rağmen, ırk farkı bir gelenek olarak güneyde devam etmektedir. Buna karşı koyan yeni kuvvet, ferdî direnmelerdir. Zenciler artık haklarına kavuşmakta ve süratle ilerlemektedirler.

Halide Edib, bizde de rejime istikrar vermek için Amerika'da olduğu gibi Anayasa'ya kutsî bir mâna vermek lâzım geldiğini ve keyfî Anayasa değişikliklerine mani olmak "Millet Meclisi diktatörlüğüne karşı fren vazifesi" görmek için "ayan meclisi" ve "azaları azledilemeyen bir yüksek Anayasa mahkemesi" kurulmasını zarurî bulur (s. 218).

Halide Edib, Amerika'nın cumhurbaşkanı seçim usulünü bizde "ırsî olmayan bir mutlakiyet" yaratabileceği endişesiyle uygun bulmadığı gibi valilerin halk tarafından seçilmeleri fikrini de, Türkiye'yi parçalayacak bir sonuç vereceği kanaatiyle reddeder, zira, Amerika'da valiler federal devleti teşkil eden devletlerin cumhurbaşkanlarıdır. Halide Edib, Amerikalıların seçim sistemlerini de bize uygun bulmaz, idarî mekanizma bakımından da, İngilizlerin idarî cihazının tetkikine taraftardır.

"İdarî cihaz bakımından, bütün dünya demokrasileri arasında en istikrarlı ve muvaffakiyetli tanınan İngilizlerin idarî cihazını dikkatle tetkik, bazı hususlarını tatbik, belki bünyemizde sarsıntılara sebep olan bazı hususların önüne geçebilir. Her halde, idarî cihazı parti nüfuzunun müdahalesinden hariç tutmak, bizim için hayatî bir ihtiyaç olmuştur" (s. 220).

Anayasa hükümlerine gerçekten inanan Halide Edib, o zaman yürürlükte olan 1924 Anayasa'sının 66-76 maddelerini "eğer insaniyet medenî seviyesini muhafaza edecekse, her hür ve medenî memleketin anayasasında mevkilerini muhafaza edecekler dir" (s. 223) mülâhazasıyla çocuklara ve bütün Türk vatandaşlarına "bir dua ezberler gibi ezberletilmesi" gerektiğine inanır ve bu maddeleri kitabın sonunda verir (s. 20-261).

Memurlar herhangi bir partinin değil, devletin emrindedir ve vazifelerini yapmak zorundadırlar, ferdî tercihlerini seçimlerde oylarını vererek gösterirler. Her iktidar partisinin de memurları kendi keyfine göre değiştirmesi "memleketi alt üst" eder (s. 224). Ferdî hürriyeti zedelemesi ve memlekette bir jurnalcılığın alıp yürümesine sebep olduğu için Amerika'da ortaya çıkan Mc Carty politikasını tenkit eden yazar, bizde de haksızlığa karşı duran bir milliyetçinin "kızıllık damgası" veya *Kur'an*'dan bir âyet zikreden, Allah diyen bir politikacının "mürteci, ticanî" damgası yemesine de aynı görüşle katılmaz. "Halbuki, dünyanın laik rejimlerinin başında gelen Ameri-

ka'da reisicumhurun dahi, *İncil*'den veyahut herhangi klasik dinî bir eserden bir parça okuduğu vâkidir" (s. 225).

Amerika'nın bize en çok tesir eden kısmı okullarıdır. Bu mesele üzerinde Halide Edib uzunca durur. Amerikalı aydın kendini şöyle görür: "Amerika'da fikirden ziyade teknik ve müsbet mevzular hâkimdir. Düşünmek ve fikriyat sahasında Avrupa'dan çok geridirler. Felsefe ve tarih, hattâ edebiyatın özü, mühim bir mevki almamıştır" (s. 227).

Halide Edib, Amerika'da pedagojik deneme ve testleri çok mübalağalı bulur (s. 228). Resmî okullarda belirli bir seviye tutturulmuş olmakla beraber, bazı üniversiteler bunu çok aşar, bazıları da çok geridir. "Düşünmek kabiliyetini körleten, umumî ve geniş kültürü ihmal eden, meslekî sisteme verilen ehemmiyetin faydasından" şüphe edilmektedir (s. 230). Makineleşme, insan gücünü sıfıra indirecektir. Bu mesele hakkında benzer münakaşalar İngiltere'de de görülür.

Bizim için şimdilik böyle bir durum yoktur. Biz, "meslekî yetişme henüz çok geride olduğu" için "meslekî yetişme sahalarında gayretlerimizi yavaşlandırmamak" zorundayız. Ziraat ve sanayide makineleşirken, bilhassa doğu illerinde "Amerikan ihtisasına dayanan merkezler" kurulmasını Halide Edib "elzem" bulur.

Ancak bu hususta da dikkatli davranmak gerekir. Makineleşirken, yedek parça, hattâ makine imaline başlanmazsa, sahalar makina mezarlığına döner. Makineleşme de yavaş yavaş olmalı, aksi halde, küçük arazi sahibi çiftçilerin şehre akınlarının doğuracağı işsizlik "en büyük korku ile sakınmak istediğimiz, çene ve kalem yorduğumuz bolşevizimin en kuvvetli tohumlarını" eker (s. 231).

Sanayi sahasında Amerikalı mütehassıslardan ve yollarından faydalanılmalıdır. Sanayileşmede, "kendi başına millî kültürümüzün ve günlük hayatımızın en güzel tezahürü olan, el sanayiini körletmek", "bir cinayet" tir. Sanayi bakımından gelişmiş ülkeler bile el sanayiini korumaya çalışırlar (s. 232).

Dışarı öğrenci gönderirken sosyal sahalar için Halide Edib, İngiliz ve Fransız üniversiteleriyle, "ecnebi talebeyi siyasî sebeplerden dolayı elde etmek için bol ve kolay yüksek dereceler ibzal" etmeyen Alman üniversitelerinin tercih edilmesini, Amerika'ya gönderilecek öğrencilerin bir heyet tarafından seçilmesini uygun bulur. Zira Amerika'da çok seviyesiz ve çok dar saha içinde tedrisat yapan üniversitelerden mezun olanlar ortalığı, "Amerika'da geçici, fakat bizde kim bilir ne kadar uzun sürecek acayip cereyanların bir savaş meydanı hâline" sokabilirler (s. 233).

Halide Edib, üniversiteye giriş seviyesinin yüksek tutulmasına, üniversitenin aksayan kısımlarının –bunları tenkitle beraber– yine üniversite tarafından düzeltilmesi gerektiğine de inanır.

Memleketimizde kıyafet ve yaşayış bakımından yapılan taklit geçici olduğu için zararsızdır. Ancak "bazı zengin Amerikalıların kendi memleketlerinde yapamadıkları için hariçte, bilhassa Şark'ta yaptıkları taşkın ve pahalı itiyatları taklit etmek bizim

için hem zararlı hem de gülünçtür" (s. 234). Halide Edib, romanlarında bunları hayli zalim bir şekilde gülünç düşürür[82].

Halide Edib, edebiyat bakımından "Osmanlı Türklerinin dilleri hemen hemen İngilizce kadar zengin olduğu gibi, Tanzimat'tan sonra dilimizin ulaştığı seviye ve kudreti "hiçbir Şarklı dil elde edememiş diyebiliriz" (s. 235) der.

Halide Edib, Amerikan edebî tesirlerinin "büyük bir kısmı, polis hafiyesi, garip ve anormal cinayetler ve cinsî sapıtmalara ait, mübalağalı ve en yeni psikolojik garabetlere dayanarak yazı"lanlar ve dil bakımından da "tasavvur edilemeyecek kadar İngilizcenin hudutlarını aşmış, orijinal olsun diye, karmakarışık üsluplara sapmış" olduklarından, aleyhindedir. Yazmış olduğu son uzun hikâyesi "Kızıl Hançerler"de Amerika'nın bu zararlı tesirinin sonuçlarını işler, bunları bilhassa çocuklar bakımından tehlikeli bulur (s. 236, 259).

Halide Edib, sahne eserlerini üstün bulduğu Amerikan edebiyatını tanıtmak için üniversitede Amerikan edebiyatı okutulması ve eser yayınlanması tavsiyesinde bulunur.

Daha önceki kitaplarında olduğu gibi, Halide Edib, burada da ferdi kaldırıp yerine kalabalığı koymak isteyen rejimlerin aleyhindedir. Bunlara karşı tedbirler alınmalıdır, der.

Halide Edib, komünizmin dünyanın hiçbir yerinde insanlara tatbik edilebilir bir rejim olmadığına kanidir. Ancak "insanların maddî seviyelerini, devletçilik vasıtasıyla ölçülü bir şekilde tesviye"nin önemini "Amerika gibi şahsî teşebbüsün merkezi olan bir memleket" bile anlamıştır. Komünizmden korunma, "memlekette, umumî seviyeyi ölçülü bir şekilde tanzim etmek, fikir hürriyetine nizam dairesinde yer vermek, vatandaş haklarını hiçbir siyasî tesire kapılmadan muhafaza edebilecek bir iç-idare tesisiyle mümkündür" (s. 243). Ancak "hür insanlar cemiyete ve devlete karşı vazifelerini idrak" edebilirler, zor, "fertte mesuliyet hissini" yok eder (s. 243).

Ferdî hürriyete bu kadar önem vermekle beraber, o, milliyetçiliğin "dünya ne kadar değişirse, değişsin daima baki" kalacağına inanır (s. 245). "Millet mefhumunu daha fazla anane ve medeniyete" bağlar (s. 246). Ancak bu duygunun bir aşağılık veya üstünlük duygusu yaratması, milletlerarası dengeyi bozduğundan zararlıdır. Bur-

[82] Halide Edib, Amerika'dan eşi Dr. Adnan Adıvar'a yazdığı bir mektupta bu tipin örneği olan Amerikalı kadınlardan nasıl nefret ettiğini şöyle belirtir : "Ann Morgan'ı görünce bütün bütün sinirlendim. Erkek sesli, erkeğe benzeyen, fakat tırnakları lohusa şekeri gibi boyanmış, ağzında sigara *Well of Loneliness*'ten fışkırmış bir hatun. "The She Plutocrat" diye ne azîm bir roman yazılabilir. Etrafına kudret saçan, fakat bana çok soğuk ve sevimsiz gelen bir tip. Bunları niçin yazıyorum, bilmiyorum. Society denilen sahaya temas eder etmez, öyle nemrutlaşıyor, içim sıkılıyor ki. Ne ise, konser iyiydi, fakat elhânın etrafında o kadar nîm-mütefekkir geçinen ukala kocakarı (yazı İtalyan villalarında kışı Park Avenue'da geçiren) tipi karılar vardı ki, muzikanın tesirine halel getirdi". Aslı Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunan 28 Şubat 1931 tarihli bu mektubun tamamı için bk. *Hisar*, nu. 124-125, Nisan Mayıs 1974 s. 22 - 25, 19; İ. Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Türk Büyükleri Dizisi: 16, Kültür Bakanlığı Yayınları 2 b. 1989, s. 255-260. *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 499-503

ke'ün bir fikrinden hareket ederek, "millet baki" olduğunun ve bu devamlılığın, "sadece yaşayanlar arasında değil ölmüşlerle, bugün yaşayanlar ve yarın doğacaklar arasında hükümleri daima baki kalacak, bir kutsiyet ifade eden" bir kontratla temin edildiğini söyler. "Biz, ölülerin bize bıraktığı bu kontratı, bize emanet ettikleri kıymetleri daima canımızla siyanet etmekle mükellefiz. Ananeler ve miras, nesilden nesle geçerken, biz onların, ilim, fazilet duygularını, hattâ insan münasebetlerindeki medenî ve daimî taraflarını sadece seçmek değil, aynı zamanda onlara zamanımızın kudreti derecesinde maddî ve manevî sahada başarılar ve kıymetler ilâve ederek, gelecek nesiller bırakmalıyız. Bunu yapabilmek için de, içtimaî nizamı bozmayacak mahiyette bir hürriyet, daimî bir fikir hürriyeti lâzımdır. (s. 247).

Batı'dan gelen fikir ve teknik ilerlemeleri daima "Türkiye nereye" sorusunu sorarak incelemeliyiz. Bunu yaparken de uyanan Doğu ülkelerinin neler yaptıklarını gözden kaçırmamalıyız. Halide Edib, yine bazı Batı yazarlarının tesiriyle, Doğu'nun Batı'ya tesir etmekte olduğunu söyler, belki de "Garp kadar büyük bir devrin arefesindeyiz" (s. 248) der, Hindistan'ın kalkınmasını buna bir örnek olarak gösterir (s. 248-250).

Halide Edib, eserinin son sayfalarında, Türkiye'nin yaşaması ve çağdaş medeniyete ulaşması için ömrü boyunca gerekli olduğuna inandığı fikirlerini maddeler hâlinde ortaya koyar.

1. İdarî cihaz, kanun emrinde ve millet hizmetinde olmalıdır.

2. Adalet sistemi her türlü tesirden arınmalıdır. Halide Edib İngiliz adlî cihazını çok takdir etmekle beraber, tatbikini güç bulur.

3. İktisadî gelişme için bizi ve alış verişte bulunduğumuz ülkeyi bilen mütehassıslar gereklidir.

4. "Maarif sistemimizi zihniyet bakımından A dan Z ye değiştirmek" lâzımdır. Sayıdan çok niteliğe bakılmasının zamanı gelmiştir. İlkokul, öğretmen, program ve tarih öğrenimini yeni baştan ayarlamak gerekir. Hele tarih şuurunu çocuklara vererek, "tarihin büyük bir milletinin evlâdı olduklarını anlatmak" (s. 257), "Türk milleti beş yüz sene bir sürü hâlinde yaşadı" gibi, "Türk milletinin haysiyetini kıran propagandaları artık bırakmak gerekir, bu tarihin tenkit edilmemesi demek değildir (s. 258).

Üniversiteler bakımından "medenî dünyada model telakki edilen İngiliz Üniversitelerini tedkik etmek, bünyemize en uygun bir fayda temin edeceğine inanıyorum" diyerek Halide Edib, yüksek eğitim hakkındaki mütalaasını da belirtir.

INSIDE INDIA[83] - Halide Edib'in 1935 yılındaki Hindistan seyahati izlenimlerini toplayan hacimli bir kitaptır. Doğu'nun bu esrarlı ülkesini, önce hayatının otuz yılını orada geçirmiş bir İngiliz çay ekicisinin karısı olan mürebbiyesi, Mrs. Percy'den

[83] *Inside India*, George Allen and Unwin Ltd. 1937, 378 s. Türkçesi *Tan* (nu. 1032-1171, 16 Mart - 2 Ağustos 1938) ve *Yeni Sabah* (nu. 926-995, 28, İkinciteşrin 1940 - 8 Şubat 1941) gazetelerinde tefrika edilmiştir.

dinlenmiş olan Halide Edib'in zihninde, masal ülkesi Hindistan, emperyalist bir ırkın at koşturduğu bir mekân olarak yerleşmiştir. Bu tesirleri Rudyard Kipling ve Hâmid'in eserlerinden tanıdığı Hindistan imajı takip eder.

Hintliler ile Halide Edib'in tanışması vapurlarda başlar. Önce 1909'da Londra'ya giderken vapur yolcusu ve hizmetliler olarak Hintlileri görür. 1912'de Balkan felâketinden sonra İstanbul'a Hint Kızılay teşkilâtı, Dr. Ansari'nin başkanlığına gelir. Dr. Ansari ile Halide Edib arasında başlayan dostluk ömür boyu sürer ve bu kitap da bir çeşit vasiyetin yerine getirilebilmesi maksadıyla yazılır. Zira Halide Edib, Dr. Ansari'ye Hindistan hakkında bir kitap yazmayı vaad etmiş, Dr. Ansari'nin ölümünden sonra, bunu bir çeşit vasiyet saymıştır.

1918'de işgal kuvvetleri arasındaki Hintliler ötekilerden farklı görünür, 1919'da ise Hintliler Türkiye'ye yardıma teşebbüs ederler.

Bu ilk izlenimler Halide Edib'de, Hindistan hakkında hayli karışık bir tesir yaratır. 1925'te Mahatma Ganhdi'nin ortaya çıkmasıyla bütün dikkatler Hindistan'a çevrilir.

9 Ocak 1935'te Bombay yoluyla Hindistan'a giden Halide Edib, orada iki ay kalır ve Bombay, Delhi, Lahore, Peşaver, Lucknow, Benares, Kalküta'yı dolaşır, sadece davet edildiği Jamia Milliye'nin İslâm üniversitesinin kurulması için konferans vermez, çeşitli kolejler ve kadın derneklerinde konuşur, geleceğin (Hindistan ve Pakistan'ın) önderleriyle tanışır.

Halide Edib'in Hindistan'daki konferansları hayli akisler uyandırdığı gibi kendisine dostlar da kazandırmıştır. Uzun zaman Hintli dostlarıyla mektuplaşmıştır. Halide Edib orada, hürriyetini güç şartlar altında kazanmış ülkenin sembolü olarak, selâmlanmıştır. Fakat Halide Edib'in Hindistan'da yarattığı heyecan, uyandırdığı alâka, bir kısmı elde bulunan, henüz hiç kullanılmamış malzemeye dayanan başka bir araştırmanın konusudur[84].

Ruha maddeden ziyade önem veren ve bu sebeple maddeci Avrupa'nın sömürgesi olan Doğu insanının ülkesi Hindistan, uyanmaya ve kaynaşmaya başlamıştır. Türkiye'nin verdiği Millî Mücadele onlara bir örnektir. Yalnız Hindistan'ın farklı bir durumu vardır. Hindistan çok eski bir kültüre ve medeniyete sahip olmakla beraber, çeşitli ırkların, dillerin ve dinlerin, örf ve fikirlerin kaynaştığı bir ülkedir. Bu, çok farklı duyuş ve düşünüşteki insanların tek ortak noktası, İngiltere'ye karşı giriştikleri mücadeledir.

[84] Bu konuda Bülent Yorulmaz bir yükseklisans tezi hazırlamıştır: *Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988. Prof. Dr. Bedi Şehsüvaroğlu'nun arşivinde bulunan mektuplar üzerindeki çalışmam semereli olmadı. Bu mektuplar arasında, Dr. Ansari (6 adet), Dr. Mucib (11), Aijoz Mohd Khan Maswani (1), Abala Bese (1), Begum Wasim (1), Emran Husani (1), M.A. Roschid (1), Mahadev (1), Erach Manavatty (1), Zakir Husain (2), Fazhul Haque (1), Mrs. Zakiya Zafuri (1) nin mektupları bulunmaktadır. Uzun yazışmalar sonucu, Halide Edib'in bazı mektuplarına ulaşabildimse de hepsini bulamadım. Sonunda umudumu keserek elde edebildiklerimin tamamını yayınladım. *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 492-591.

İngiltere, bir sömürgeci olarak girmiş olduğu bu ülkede tesirlidir. Bu tesirin en önemlisi, bütün önderlerin İngilizce bilmeleridir. Batı'yı bizzat Batılıdan öğrenen Doğu, artık ona isyana başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma çabasında da görülen sosyal güçlükler, burada da vardır, fakat Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman sömürge olmamıştır.

Müslümanlarla Hindular arasında her şey farklıdır. Halide Edib, onların içtikleri su ve çayın bile farklı olduğunu söyler. Müslüman evlerin başında Dr. Ansari'nin evi gelir. İngilizce bilmeyen, yemekte, sofraya herkesle birlikte oturmayan karısı, Dr. Ansari'nin Şarklı tarafını teşkil eder. Dr. Ansari, tahsilini Edinburg'da yapmış, kabiliyetli bir doktordur. Kızları Zehra ikisinin bir terkibidir. O yemeklere katılır, otomobil kullanır, memleket meseleleri üzerinde düşünür. Halide Edib, onda adeta kendi gençliğini görür.

Dr. Ansari'nin evi bir çeşit merkezdir. Gandhi de buraya gelir, İngiliz Lord Irwin de. Oturma odasında, 1912 yılı Türkiye'sinin meşhurlarının resimleri asılıdır.

Halide Edib Hindistan'da İngiliz hegemonyasının bitebileceğine, fakat İngiliz tesirinin kültür ve eğitim olarak Hindistan'ı şekillendireceğinden emindir (s. 28). Hindistan'a hürriyet getirebilecek olanlar da Hindu veya Müslüman, Batı'yı kendilerinde birleştirmiş önderlerdir (s. 263). Nehru ve Gandhi iki önde gelen şahıs olarak dikkati çeker.

Gandhi, babasının politikacılığını, annesinin dindarlığını ve İngiliz kültürünü kendinde toplamış, Hindistan'ın umudu olan şahıstır (s. 258)[85].

Hindistan'da kadınlar, sadece Dr. Ansari'nin karısı ve kızı gibi değillerdir. Meslek sahibi, sosyal hayatta söz sahibi, Batı kültürüyle yetişmiş, uyanık, vatanperver, ihtilâlci kadınları da vardır. Millî kıyafeti içindeki Saroji Naidu, Doğu ve Anglo-Sakson kültürünün yarattığı yeni bir kadın tipidir. Begam Shah-Navaz ise Hint birliğine kadınlar vasıtasıyla ulaşılacağına inanan Müslüman bir milliyetçidir.

Hürriyet mücadelesinde çeşitli yolları deneyen, çeşitli teklif ve tenkit yapanlar çok geniş bir kadro teşkil ederler ve Halide Edib bunların yaşayışlarından, birbirlerini tenkitlerinden, birleşip ayrıldıkları noktalardan, kendi gördüğü şekilde *Inside India*'da bahseder.

Bu kaynaşan toplulukta, her türlü ideoloji ve imkân denenir, her fikrin savunucuları vardır ve Halide Edib, Hindistan'ı bir eritme kazanına benzetir.

Sonraki yıllarda da Hindistan hürriyetine kavuştuktan, iç çatışmalarla Pakistan ve Hindistan olarak iki devlet hâline geldikten sonra da Halide Edib kalben yakınlık duyduğu bu ülkeden yazılarında daima uzun uzun bahsedecek, oradaki değişiklikleri takip edecektir.

[85] Halide Edib'in Gandhi hakkında müstakil yazıları da vardır : *Tan* gazetesinde yayımlanan "Bugünkü Hindistan" adlı tefrikanın bazı sayıları Gandhi hakkındadır. (nu. 1041, 25 Mart, nu. 1071, 24 Nisan, nu. 1073, 26 Nisan, nu. 10528 - 10541, 7 Şubat - 15 Mart 1948.

İNGİLİZ EDEBİYATI TARİHİ[86] Halide Edib'in yukarda bahsedilen kitaplarından başka, 1939 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz edebiyatı profesörlüğüne tayin edildikten sonra yazdığı, üç ciltlik *İngiliz Edebiyatı Tarihi* vardır Bu üç ciltte Halide Edib, başlangıcından on sekizinci asır sonuna kadar İngiliz edebiyatını inceler, belli başlı eserlerden parçalar tercüme eder.

Bu eser, doğrudan doğruya bir Batı ülkesi edebiyatını Türkiye'de tanıtmak gayesiyle yazıldığı için, bu araştırma bakımından önemli sayılabilir. Ancak, eseri, bizim için daha da önemli kılan husus Halide Edib'in mukayeseci zihniyetini kaybetmeksizin bir yabancı edebiyatı anlatmasıdır. O, fırsat düştükçe, tıpkı makalelerinde ve diğer eserlerinde görüldüğü üzere, Batı'nın unsurlarını bizdekilerle mukayese eder. Aşağıda, bu mukayeselerden bazıları gösterilmiştir.

İngilizler, Latin alfabesinden önce Runes denilen yazılarını da ülkelerine getirmişlerdir derken Halide Edib, "eski Türklerin de Rune alfabe kullandıklarını eski kitabelerinde görüyoruz" cümlesiyle kaynak olarak Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi*'ni zikreder (c. I, s. 7).

İngiliz edebiyatı bakımından "Anglo-Saksonlar arasında Hıristiyanlığın yayılmasıyla beraber, din ve kilise lisanı olan Latince ile yazı yazan muharrirlerin önemini belirtirken, bunları "Kâtip Çelebi ve onun gibi Türkiye'de Arapça yazmış muharrirlerin mevkilerine" benzetir (c. I, s. 39).

İngiliz Şairi Wyatt'ın kendisine "Yahya Kemal'in şiirimizdeki mevkiini mühim bir farkla çok hatırlat"tığını söyler (c. I, s. 224); "Tudor devri vekayinamecileri"ni "bizim Evliya Çelebi"ye yaklaştırır. "Evliya Çelebi derecesinde muhayyele zenginliği hiçbir tarihçiye müyesser olmadığını kaydettikten sonra "İngilizi objektif bir gözle görmeğe çalışmış bir yabancı sıfatıyla", onların tarih eserlerini ele alışlarını inceler (s. 238-239).

"Lyly'in cümle" üzerindeki titizliğin "Türkçede bir mukabilini de merhum Cenap Şahabettin'in bazılarımıza fazla özenilmiş gelen nesrinde bulabiliriz" der (s II, s. 55).

İngilizlerin "low comedy" dedikleri komedi cinsinin bizde "en bariz numunesi orta oyunudur" derken, komedi hakkında da dikkate değer bir görüş ileri sürer: "Komedinin sadece orta oyunundan çıkacağını iddia edenler yanılırlar. Buna mukabil komedinin sadece "yüksek komedi"ye dayanması lâzım geldiğini iddia edenler de aynı derecede, belki daha fazla yanılırlar. Millet, hem halk hem de mütefekkir tabakasından teşekkül eder; bunlar birbirini ikmal eden kıymetlerdir. Herhangi bir tiyatro edebiyatında hem "yüksek" hem de "aşağı" denilen komedi unsurlarını yerine göre kullanabilen, bunlardan uzvî bir terkip yapabilen dâhiler bulunduğu zaman, büyük tiyatro edebiyatı doğmuş demektir (c. II, s. 56).

[86] *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, c. I, "*Başlangıçtan Elizabeth Devrine Kadar*", 1940, 328 s. (2 b. 1946, sayfa numaraları ikinci baskıya aittir) ; c. II, "*Elizabeth Devri ve Shakespeare*", İstanbul 1943, 288 s.; c. III, "*XVII inci Asır ve Milton*", istanbul 1949, 272 s.

Halide Edib, Marlowe'un *Tamburlaine* piyesi üzerinde eserin kahramanı Timurleng olduğu için ayrıca durur. "Gerçi tarihî dramda hiçbir zaman vak'alara tam sadakat beklenmez" demekle beraber, Marlowe'un bu eserinde "uydurmalar ve yanlışlıklarla adeta bir rekor kırmış" olduğunu belirterek, eseri uzun uzadıya Osmanlı tarihi ile olan münasebeti bakımından gözden geçirir (c. s. 78-113) ve İngiliz tenkitçilerinin bu eserde, hiç temas etmedikleri bir noktayı belirtir: "Morlowe Peygamberden bahsederken daima Türkmüş gibi bir lisan kullanıyor. Bütün Türk hükümdarları hattâ Bayezıt, Peygamberden ceddim (my kinsman) diye bahsediyor. Ve, Marlowe'un Tamburlaine'e meydan okuduğu kuvvet, işte Türk hükümdarlarının 'ceddim' diye bahsettikleri Muhammed'tir. Katiyetle bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, bende hâsıl ettiği kanaat şudur: Marlowe, bilerek bilmeyerek, 'Muhammed' dediği zaman Fatih'i düşünüyor. Çünkü İngiliz edebiyatında –ve bütün Garp şuurunda olduğu gibi– İngiliz şuurunda Fatih Mehmet derin bir yer tutmuştur" (c. II, s. 108) diyerek, bu vesileyle, Türkler hakkında yazılmış İngilizce piyeslere de temas eder.

Türk şiir tarihi hakkında bugün bile değerini koruyan bir eser yazmış olan Gibb'in bizim gazellerle İngilizlerin sonnet'leri arasında yaptığı mukayeseyi hatalı bularak, Halide, Edib de sonnet'lerle kasideler arasında, her iki türü de bir çeşit "kelâm rüşveti" sayarak bir münasebet kurar (c. II, s. 177). Keza, Shakespeare'in sonnet'lerindeki övünmeden bahsederken, onu Türk şairleriyle mukayeseye girişir ve fahriye çeşitlerinden örnekler verir (s. 182-185).

Butler'ın *Hudibras* adlı eserindeki realist dış tasvirlerini "okuyan her Türkün, Eşref'in kendi zamanındaki büyükleri hicvederken kullandığı tarzı hatırlamaması mümkün değildir" (c. III, s. 167) hükmüne varır.

Halide Edib'in yabancı kültür karşısında kendi kültürünü unutmayan, mukayeseci bakış tarzını göstermesi bakımından önemli görünen ve sayıları yukarıda zikredilenlerden fazla olan bu karşılaştırmalar, derin ve ciddi birer tetkik mahsulü olmamakla beraber yazarın düşünce tarzını göstermesi bakımından önemlidir.

SONUÇ

Tanzimat'tan sonra Türk edebiyatında işlenen en önemli meselelerden birisi, Doğu (eski Türk medeniyeti) ile Batı medeniyeti karşısında alınan tavrıdır. Türk cemiyeti çağdaş medeniyete uymak için Batı'yı taklide çalışırken, kendi şahsiyetini kaybetmiş olmanın buhranını da yaşar. Birbirinden çok farklı olan iki medeniyetin karşılaşma ve çatışmasından doğan meseleler, nesiller boyunca çeşitli yorumlara uğrar ve edebiyata da kuvvetle akseder. Henüz ayrıntılı ve derin bir şekilde incelenmemiş olmakla beraber, yazarların bu buhran karşısında aldıkları tavır genel hatlarıyla şöyle özetlenebilir: Ahmet Midhat Efendi Batı'nın Türkler için faydalı taraflarını benimsemekle beraber, alafrangalık denen sathî Batılılaşmaya karşı eski Osmanlılığı savunur. Aynı özellik Recaizade ve Hüseyin Rahmi'de de görülür. Ancak Hüseyin Rahmi'yi Midhat Efendi'den ayıran, onun Doğu'yu da tenkit etmesidir.

Bu devirde Doğu ve Batı sentezine ulaşmış kadın ve erkek kahramanlarıyla Halide Edib'in kahramanlarını müjdeleyen bir eser, Mizancı Murat'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* adlı romanıdır.

Servet-i Fünuncular, bilhassa kendi devirlerinde çok yadırganır ve fazla yabancı bulunurlar. Onlar kısmen yetişme tarzlarından, kısmen Avrupalı yaşayış tarzının İstanbul'da hayli yerleşmiş olmasından Batı'yı her hangi bir tenkit süzgecinden geçirmeden taklit ederler ve Batılılaşmada hayli ileri giderler. Mamafih başta Halit Ziya'nınkiler olmak üzere *Servet-i Fünun*'da çıkan küçük hikâyelerinde mahallî renkler ise her hangi bir mukayese unsuru taşımaz. Servet-i Fünunculardan Ahmet Hikmet, Türkçülük akımına katılarak değişir ve sathî Batılılaşmaya karşı kendi millî kıymetlerimizi çıkarır.

Halide Edib'in yetiştiği İkinci Meşrutiyet devrinde milliyetçilik ön plandadır. Bu devirde hem Servet-i Fünun'a karşı bir tepki başlar, hem de Osmanlıcılık yerine konan milliyetçilik, Türkçülük ile Doğu-Batı sentezine gidilir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Batı, emperyalist çehresiyle ortaya çıkar. Halide Edib'in eserlerinin çoğunu yazmış olduğu Cumhuriyet devrinde ise yoğun bir Batılılaşma hareketi görünür.

Halide Edib Doğu - Batı meselesini ilk işleyen şahıs değildir, fakat bu tarihî akış içinde özel bir yeri vardır. Eserleri kronolojik olarak bir bütün hâlinde incelendiğinde, başlangıçtaki bazı istisnalara rağmen onun Doğu (Türk) ile Batı medeniyeti sentezi tezini savunmuş olduğu görülür. Onu, daha önceki ve çağdaş Türk yazarlarından ayıran en önemli özellik, kadını, kadın eğitimini ve kadının aile ve sosyal hayattaki değiştirici gücünü merkez almasıdır. Bilhassa Türkiye'de eski Türk örfüyle Batı medeniyeti çatışmasında Halide Edib, yeni bir medeniyet yaratacakların yanındadır. Ancak yeninin her zaman, eskiden daha iyi olduğunu savunmaz. Zira geçici modaların da yeni olarak göründüğünün farkındadır. Halide Edib'in kadın konusunda almış olduğu sentezci tavır, Türk kültürü bakımından çok önemlidir. Halide Edib, Doğu ile Batı medeniyetinin farkını ve çatışmasını önce, devriyle beraber kendi hayatında hisseder.

Küçük yaşlarından itibaren hayatında Doğu ile Batı tesirlerini birlikte yaşamış. ikilikleri görmüştür. Çocukluğu anneannesinin tipik Türk ve Müslüman evi ile babası ve üvey annesinin alafranga evinde geçmiştir. Bir taraftan *Kur'an* ve Arapça öğrenirken, diğer taraftan piyano ve İngilizce dersleri almıştır. Babası kızını İngiliz terbiyesine göre yetiştirir, koleje yollarken, anneannesinin evi de ona, maruz kaldığı bu yabancı tesirlere mukavemet edecek bir ruh aşılamıştır.

Halide Edib kendi hayatındaki bu iki zıt tesirin farkındadır. O, Batılı yazarlara dayanarak, Doğu'yu ruh, Batı'yı madde diye nitelerken, muhtemelen zihninde bu çocukluk izlenimleri yankılanır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmaktan kurtulmaya çabalaması ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Türkiye'de demokratik idarenin tesisi Halide Edib'i yakından ilgilendirir, her hürriyet çırpınmasına fiilen katılır. İmparatorluğun yıkılma devrinde yaşadığı için, politik sahada da kendisini gösteren Doğu-Batı çatışması ona tesir eder. Meşrutiyet devrinde İngiliz parlamentosu bir ideal olarak görülürken, az sonra bir parti diktatörlüğü ortaya çıkar. Savaş yılları Batı'nın düşmanlığı ve Türklere karşı kini, Türkleri neredeyse Batı'dan tamamen kopacak hâle getirir. Millî Mücadele'den sonra Batı karşısında kendini kabul ettiren hür Türk devleti, yeniden kendi eksiklerini Batı'dan almaya ve süratle Batılılaşma yolunda yürümeye başlar. Halide Edib'in öteden beri savunduğu Batılılaşma fikri, bu dönemde bir farklılık gösterir eserlerinde bir tepki ortaya çıkar.

Halide Edib'in eserlerinde Doğu - Batı meselesi muhtelif devirlerde ele alınırsa, bu terkibe giren unsurların zenginleştiği ve bazen değiştiği görülür. Kadın eğitimi aileyi değiştirirken, kadının sosyal hayata, siyasete katılması toplumda değişmeye yol açar. Namık Kemal kadın eğitimini milletin uyanması ve erkeklerin ana kucağında eğitilmeleri için şart görürken kadına sosyal hayatta biçtiği rol erkeğin arkasındaki gölge olmaktan öteye gitmez. Bir gün kadının her alanda erkekle birlikte çalışabileceğini Ahmet Midhat hayal eder. Halide Edib hayranı olduğu Namık Kemal'ı sık sık anarsa da eserlerinde Ahmet Midhat'ı örnek almışa benzer.

Meşrutiyet sonrası yazdığı *Heyula, Raik'in Annesi, Seviye Talip, Handan, Yeni*

Turan, Son Eseri ve *Mev'ud Hüküm* romanlarında Halide Edib etkili kişilikler yaratmıştır. Romanların adlarından da anlaşılacağı üzere, ilk romanları kadın adlarını taşır ve fertlerin hikâyelerini anlatır.

Halide Edib için fert, üzerinde mutlaka durulması ve çok iyi yetiştirilmesi gereken bir varlıktır. O, umumî değişme ve ıslahattan çok, ferdin yetiştirilmesini hedef alır. Zira iyi yetişmiş fertler, sağlam bir toplumun temelini teşkil eder.

Ferdin iyi yetiştirilmesi, şahsiyet hâline gelmesi, anneye, öğretmene, okula bağlıdır. Anne çocuklarına hem ilk terbiyeyi hem de ilk millî kültürü veren şahıstır. Halide Edib bu bakımdan annelerin ve müstakbel annelerin çok iyi bir şekilde, erkeklere eşit olarak yetiştirilmelerini ister. Onun Meşrutiyet devri yazılarında ve romanlarında meslek kadınlarının olmaması da mânalıdır. Onların yerine anneler, sevgililer ve güzel sanatlarla meşgul kadınlar görülür. Sadece Balkan Savaşı ile kadın, yardım derneklerinde ve hastahanelerde fiilen çalışmaya başlar; bunların akisleri de *Yeni Turan* ve *Mev'ud Hüküm* romanlarından yer alır. Kendisi de bu faaliyetlere katılan Halide Edib'in eserleri biyografik okumaya çok uygundur.

Kadın üzerinde Halide Edib'in ısrarı onları çocuklarına aynı zamanda millî kültürü verecek öğretmenler olarak görmesinden ileri gelir. Halide Edib toplumun topyekun eğitilmesi konusunu, kadın ağırlıklı işler. Zira örf dediğimiz şey, ancak milletin kendi ruh ikliminde edinilir. Bunları çocuklarına aşılayanlar da söyledikleri ninniler, anlattıkları masallarla annelerdir. Halide Edib kadınların daha muhafazakâr olduklarına kanidir ve aileyi de devam ettiren onlardır. *Raik'in Annesi*'nde, çocuğuna millî kültürünü, en sıhhatli terbiye sistemi olarak gördüğü İngiliz terbiyesiyle birlikte vererek, sağlam ve sıhhatli bir çocuk yetiştiren annenin, bedbaht evliliği üzerinde durulur. *Seviye Talip*'te aşk ahlâkı yüzünden toplum ahlâkına baş kaldıran kadının yanında *Raik'in Annesi*'nin devamı olan Macide vardır. İlk romanda Raik'in annesinin nasıl yetiştiğini okuyucuya anlatmayan yazar, başlangıçta tamamen Türk ve Müslüman örfüyle yetişmiş olan Macide'nin İngiltere'de okumuş, Batılı fikirleri savunan kocası Fahir tarafından, yavaş yavaş Batılı kültüre göre şekillendirildiğini anlatır. İlk romanda Türk ve Müslüman bir anne ve aile kadını ile, o aileyi yıkan bir ecnebi fahişe arasında mukayese yapılırken, *Seviye Talip*'te unsurlar zenginleşir. Doğulu tipler gibi aşırı alafranga tipler de, bu ilk romanlarında Halide Edib'in aslî tipleri arasında yer almazlar. Onlar sadece, ideal kahramanların çevrelerini teşkil eder ve aşırılıklarıyla onların vasıflarını ortaya koymaya yararlar. *Seviye Talip*'te şahıslar hem sayıca çoktur, hem de birbirlerinden farklılıklar gösterir. Macide tam kocasının özlediği şahsiyeti kazandığı zaman, kocasını, Batı kültürüyle yetişmiş, aşk ahlâkı anlayışıyla toplum ahlâkına baş kaldırmış Seviye yüzünden kaybeder. Seviye, tamamen Batı ölçülerine göre yetiştirilmiş, müstesna bir musiki kabiliyeti ve sese sahip, çarpıcı bir şahsiyettir. O, bir başkasını sevdiği için kocasından ayrılmak ister ve kocası kendisini boşamayınca da sevdiği, ihtida etmiş Cemal adlı bir müzisyenle birlikte yaşamaya başlar. Bu iki şahsı birbirine bağlayan aşkları olduğu kadar musiki kültürle-

ridir de. *Heyula*'da da geçen musiki unsuru, *Seviye Talip*'de eserin ana temlerinden biri hâline gelir. Batı musikisi ve operalar kahramanlarının müşterek zevkidir.

Bu romanda yer alan İngiliz Evelin adlı bir soprano hem beden yapısı ve güzelliği, hem de sesiyle Seviye'ye benzer. Eğer toplumumuzda kadın sahneye çıkıyor olsaydı, Seviye bir Eveline olacaktı izlenimi okuyucuda uyandırılır.

Karısını ve Seviye'yi mutsuz eden Fahir, Macide'yi inkılâbın istediği kadına dönüştürmüş ve oğlu Hikmet'i mükemmel bir anneye emanet etmişti; fakat Seviye çapındaki bir kadını toplumda yaşatmayanlardan biri olmuştur. Yazar bu sonuçla sadece insan ruhunun karmaşıklığını işaret etmez, toplumu değiştirecek erkekler de henüz hazır değildirler.

Seviye Talip romanında, tam Doğulu olan, Macide'nin annesidir. Onun değişmesi mümkün değildir. Halide Edib, aslında saygı duyduğu bu tiplerin zamanla kaybolacaklarına inanır ve onları değiştirmeye kalkışmaz. Ancak Cumhuriyet'ten sonradır ki, kılık kıyafetlerini, yaşayışlarını değiştirmeye kalkışan yaşlıların komik hâle düşmelerini anlatır.

Seviye Talip'deki tipler *Handan*'da devam eder ve zenginleşir. Seviye kadar çarpıcı bir şahsiyet olan Handan'ın tâ çocukluğundan itibaren yetiştirilmesi anlatılır. Handan da tıpkı Halide Edib gibi birçok öğretmenlerden çeşitli dersler almıştır. Hem Doğu hem Batı kültürüyle beslenmiş olmasına rağmen, onda asıl hâkim olan Batı kültürüdür. Handan, Doğu ve Batı sentezine ulaşmış, ihtilâlci Nazım tarafından yetiştirilir. Fakat Handan aldığı kültürü kendisine öylesine sindirir ki, Nazım'ın bir kopyası olmaz. Bu adeta Halide Edib'in bir uyarısıdır. Şahsiyet sahibi kadın, kendi duygu ve düşüncelerine tâbidir, emirlere değil. Handan'ın beklenmedik bir şekilde, Batı'da yaşayan, görünüşte Batılı fakat süflî bir adamla evlenmesi, onun da Seviye gibi içgüdülerine tâbi olduğunu gösterir.

Handan romanında, Macide'nin devamı olan tip Neriman'dır. O aldığı Doğu ve Batı –ki başlıca İngiliz kültürüdür– kültürüne rağmen, mütevazı bir kadın ve annedir. Onun hiçbir çarpıcı tarafı yoktur, fakat Neriman aileyi devam ettirecek, çocuklarını yetiştirecektir. *Handan* romanında aşırı alafranga tipler olmamakla beraber, aşırı Doğulu bir aile vardır. Bu da Handan'ların komşusu Hacı Murat Efendi'dir. Bu aile romana adeta Batılılaşmakta olan bir zümre hakkında mutaassıp halkın ne düşündüğünü ifade etmek için konmuştur ve toplumda uzlaşılması imkânsız ikiliğin örneğidir. Handan'ın üvey annesi de Doğuludur ve kocasının kızına verdiği terbiyenin aleyhindedir.

Romanda İngiliz hizmetçiler, doktor ve hemşireden başka, Hüsnü Paşa'nın birlikte yaşadığı bir İngiliz ve bir Fransız kadını da yer alır. Derinleştirilmeyen ve sadece dış görünüşleriyle tanıtılan bu kadınlar, Handan'la bir mukayese imkânı verirler. Fakat Batı'nın kopyası olmayan, yetişme ve zihniyet bakımından tabiî olarak onlar gibi yaşayan ve giyinen Handan, aslî örneklerinden çok üstündür.

Handan ile hemen hemen aynı zamanda yazılmış olan *Yeni Turan* ferdî prob-

lemleri işleyen bu romanların arasında siyasî hüviyeti ile ağır basan bir eserdir. *Seviye Talip* ve *Handan*'da Türk toplumunun siyasî ve sosyal mesleleleri arka planda bir fon teşkil ederken, *Yeni Turan*'da siyaset meydanlarında bu meseleler tartışılırsa da *Yeni Turan*'a bir ferdin, toplumun menfaati uğruna kendini feda etmesini bilen iyi yetişmiş Kaya'nın hikâyesidir, denebilir.

Belli bir kalıba göre insan yetiştirme hattâ üniforma hâlinde belirli bir kıyafet giydirme meselesi, sadece *Yeni Turan* romanında görülür. Burada Halide Edib, şahsiyet üzerinde ısrar etmekle beraber, ideolojinin etrafında kalıplaşmış tipler yaratır. Bunların arasında şahsiyet hâline geleni de önder olur. *Seviye Talip* ve *Handan*'da kadın terbiyesi meselesini işledikten sonra, bu romanda milletin eğitimi safhasına ulaşılır.

Meşrutiyet devrinin siyasî ve sosyal meselelerinin işlendiği bu romanda, kadın sosyal sorumluluğa sahip, öğretmen ve hatip olarak ortaya çıkar. Bu romanda Batılı tipler yoktur. Hattâ Kaya, Türkçülüğe kapıldıktan sonra, iyi çaldığı klasik Batı musikisi parçalarını bile bırakmış, sadece Yeni Turan'ın geliştirmekte olduğu marşlar ve Mevlevî müziği ile uğraşmıştır.

Yeni Turan'da ilgi çekici bir durum da, Oğuz'un Türkiye ile Amerika arasında bir münasebet kurması ve idarî yapıya Amerika'yı örnek göstermesidir. Makaleleriyle birlikte ele alındığında Halide Edib üzerinde Amerikalı öğretmenlerinin ve okulunun etkisi hissedilir.

Son Eseri romanında ise, yine Batılı tipler ve bir Avrupalı kadın yer alır. Burada Batılı oluş bakımından farklılık gösteren şahıslar vardır. Doğu ve yerli zevke sahip yazar Feridun Hikmet'in hayatındaki üç kadın, üç farklı Batılılaşmış kadını temsil eder. Çok sathî bir şekilde Batılı olan, içgüdüleri kuvvetli karısı Mediha, tahlilci ve çok okuyan Münire ve yıllar yılı elçiliklerde kardeşiyle birlikte dolaşan, ressam Kâmuran. *Heyula*'daki heykeltıraştan sonra Kâmuran, plastik sanatlarla uğraşan ikinci şahıstır ve Türk toplumu için çok yeni ve mânalıdır ve artık toplumda kadın ressam da vardır. Tıpkı musikî parçalarının ruhu ve şahsiyeti ifade etmesi gibi, resim de aynı özelliği taşır. Daha önce Handan'ın resim galerisindeki izlenimleri dolayısıyla, resim hakkında fikirlerini söyleyen Halide Edib, Kâmuran'ın tabloları ve meşhur ressamların resimleriyle ilgili yazdıklarıyla bu romanda resme önemli bir yer ayırır. Kâmuran da tıpkı Handan gibi Avrupa'da yaşar. İkisinin de Batı yaşayışına hayranlık duymaları bahis konusu değildir. Zira her ikisi de kendi ruh iklimlerini ve problemlerini Batı'ya götürmüşlerdir, hele Kâmuran, en yakın dostu İtalyan Donna Ancelo karşısında bile hem Türklüğünü, hem Müslümanlığını korur. Halbuki *Seviye Talip* romanındaki Macar mühdedisi Cemal, İstanbul'daki Doğu potasında erimiş, Osmanlılaşmıştır.

1917 yılında yazılmış olan *Mev'ud Hüküm,* yazarın toplum hayatını aksettiren ilk romanlarından sayılmalıdır. Bu romanın aslî kahramanı Kasım Şinasi, Almanya'da yetişmiştir. Fakat daha önce Alman kültürüyle yetişen Nazım gibi bir ihtilâlci değildir. Bir doktordur, gösterişsiz bir şekilde vatanı için üzerine düşen vazifeleri yapar. Fakir halka sıhhî tesisler açarak, tedavileriyle meşgul olarak hizmet eder ve savaşa katılır. Fahir'in

intihar amacıyla katıldığı 31 Mart harekâtı, İbrahim'in çocukça fedaîliği, Nazım'ın ütopik ihtilâlciliğinden sonra Kasım'ın vatanperverliği çok mânalıdır. Ayrıca Kasım, Halide Edib'in önceki romanlarında görülen şahısların hepsinden farklı bir özelliğe sahiptir. Onu her gün evinin dışına çıkaracak, sosyal hayatla kaynaştıracak bir mesleği vardır. Daha önceki romanlarında Halide Edib'in erkek kahramanları sanatkârlar, siyasîler, felsefeciler ve diplomatlardır, fakat bunların hepsi, çoğu zaman evin içinde yaşadıklarından, zaman zaman kadınsı veya marazî hassasiyetlere kapılırlar.

Kasım bir bakıma kurulu bir robot gibi cansız bir şekilde hareket etse de, cemiyetin aradığı bir erkek tipidir. Kasım'ın babası Doğuludur, saygıya değer. Amcası bir kukla, bir alafrangadır. Onların muhiti de bu türden kadın ve erkeklerle doludur. Bu muhit içinde bir kalıptan çıkmışa benzemeyen tek şahıs, amcasının karısı Behire'dir. Kasım, Behire'nin kardeşi Sara ile sadece onu sevdiği değil, yardıma muhtaç bulduğu için evlenir. Fakat Sara bir süs kadınıdır, zayıftır, kendisini Kasım'ın eline bırakır. Kasım gibi bir diğer doktor da, ondan daha canlı bir tipe sahip ve mükemmel piyano çalan Kâmi'dir. Doğulu tipler sadece Kasım'ın babasından ibaret değildir. Kasım'ın fakir hastaları vasıtasıyla, romanda İstanbul'un Batılılaşma akımı dışında kalan şahıslarını da ele alınır. Bunların içinde en saygıya değer olanı Ayşe Kadın'dır. Halide Edib Balkan Savaşı günlerinde tanıdığı halk tabakasının müsbet değerlerini, ilk defa bu romanında ortaya koymuştur. Süs kadını Sara'nın giyinmek, hastalıklarıyla uğraşmak ve piyano çalmaktan kurtulup, kocasının çalışma hayatına katılma teşebbüsü ancak onun yokluğunda, cemiyetin herkesten üzerine düşeni yapmasını istediği savaş günlerinde mümkün olur. Fakat bu kısa sürelidir. Halide Edib'in özlediği kadın ve erkeğin el ele çalışmaları daha sonraları, ancak Cumhuriyet devri romanlarında gerçekleşecektir.

Bu romanda, biri Amerikan kolejine, diğeri Sultani'ye giden iki çocuk vardır. Sara'nın kızı Atıfe ilerde doktor olmak tasavvurundadır. Ayşe Kadın'ın oğlu ise Sultani'ye gider. Bu çocuklar Halide Edib'in istikbal için taşıdığı umudu aksettirirler.

Millî Mücadele devrinin iki romanı, *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye,* vatanı kurtarmaya çalışan insanların hikâyesidir. Burada Doğulu ve Batılı olanlardan ziyade, vatanperverler ve hainler ile Türklüğü yok etmeye kalkan güçlerin temsilcisi, ecnebiler vardır. Bu ecnebiler adeta karikatürize edilirler. Daha önceki romanlarında görülen dost, sevimli, müsbet tarafları olan kadın ve erkek İngiliz ve Amerikalıların yerini, burada nefret edilen, mücadele edilmesi gereken millî düşmanlar alır.

Çirkin Batı, en çirkin temsilcisi gazeteci Mr. Kok'un çehresinde kendini bulur. Halide Edib'in bu romanlarının tonu son derece heyecanlıdır, bizzat şahit olduğu Millî Mücadele'yi ve o günlerin problemlerini destanî bir hava ile verir. Halide Edib'in bir gazeteciyi seçmesi önemlidir, çünkü gazeteciler, milletlerin birbirlerini tanımasını sağlayacak kişilerdir. Halide Edib'in bu seçimi onun, bu konudaki umutsuzluğunu gösterir. Bu tür gazeteciler var oldukça Batı Türkleri anlamayacaktır. Savaşta sadece kendi ölülerini ve acılarını düşünürler. Başka milletler hele Türkler onlar için önemsizdir. Bu gazeteci örneğinin bir ilgi alanı da paradır. Onlar satın alına-

bilirler. Halide Edib'in bu konudaki bakış tarzı, Batının Türklere bugüne kadar ulaşan ön yargılarının kaynağını da gösterir.

Ateşten Gömlek romanının sembol kadını Ayşe, Batı kültürünü de almış olmakla beraber, millî benliğine sahip, bir çiftlikte yaşayan kadındır. O ıstırabın canlı bir temsilcidir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinde çocuğunu ve kocasını kaybetmiştir. Bir bakıma Kasım Şinasi'yi andırır. Gösterişsiz bir milliyetçi ve vatanperverdir. Gerektiği zaman sesini yükseltir ve görevine koşar. Namık Kemal'in *Vatan* adlı oyunundan sonra alınan mesafeyi en iyi gösteren şahsiyettir Ayşe. O erkeği takip etmez, onlarla birlikte harekete geçer, hatta itici güç olur. İstanbul'da yanına geldiği akrabası Peyami ve annesinin yanında şahsiyeti ve maruz kaldığı felâket dolayısıyla, bir millî uyanış kıvılcımı yakar. Millî duygunun, Peyami gibi, silik, millî duygulardan uzak hariciyecisini Millî Mücadele'ye katılacak kadar canlandırması anlamlıdır. Bu romanda İstanbul kesin çizgilerle ikiye ayrılır. Alafranga, züppe Şişli muhiti ile millî değerleri temsil eden Köprü'nün öbür tarafı. Halide Edib, Şişli hanımlarını sevmediğini belirtmekle beraber, yine de Millî Mücadele için kendilerince bir şeyler yapmaya çalıştıklarını söyler. Doğulular, düşmanın imha edilmesi için beş vakit namazda dua eden yaşlı kadınlar, Anadolu'ya geçecekleri kaçırmaya çalışan isimsiz kahramanlar, çeteciler, Batı örneği askerî okul mezunu subaylardan oluşur.

Bu romanda Doğu ile Batı değil, İstanbul ile Anadolu halkı kaynaşır, bu millî devlete doğru ilk adımdır ve geniş ölçüde Halide Edib'in *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı hâtıratındaki ferdî tecrübelerine dayanır.

Vatana karşı duyulan aşk ile hürriyet temsilcisi kadına duyulan aşk, bu romanda erkeklerin ikinci ateşten gömleği olur.

Vurun Kahpeye romanı ise kötü olan iki Doğulu tipin düşmanla birleşerek, vatan hainliğine kadar gidişini işler. Bu romanda İstanbullu öğretmen Aliye, çeteci Tosun Bey millî kurtuluş için çalışan iki idealisttir. Öğretmenliği bir çeşit askerlik sayan başka yazarlar da vardır. Ömer Seyfettin bunlardan biridir. Maarif Şurası savaş günlerinde toplanmış ve Atatürk de bu görüşü dile getirmiştir. Aliye Öğretmen Okulu mezunudur. Anadolu'ya şekil vermek, çocukları yetiştirmek için bir Batı Anadolu kasabasına gelmiştir. Fakat Anadolu halkı yadırgadığı İstanbullu genç öğretmene güçlük çıkarır. Biri dinî taassubundan, diğeri ahlâksızlığından Aliye'ye düşman kesilen Hacı Fettah ile Uzun Hüseyin, kasabalarını düşmana teslim ederler. Batı, düşman ordusu ve kumandanıdır. Bu kötülerin karşısında Aliye'yi evlât edinen aile, müsbet Doğu'yu temsil eder.

Bu romanda da Halide Edib'in ideal saydığı kadına çeşitli şahıslar âşık olurlar. Çeteci Tosun Bey'in nişanlısı, Yunan kumandanını çıldırtır. Aliye'nin linç edilmesiyle son bulan bu romanda Halide Edib'in Mevlit motifini başarıyla kullandığı görülür. İnsanın içine sükûn veren Mevlit ve insanları vatan ihanetine kadar götüren taassup ve nefret, dinin iki ayrı cephesini verir. Bu romanla Halide Edib'in İslâmiyet'i tezyif ettiği ileri sürülmüştür. Ancak bu hatalı bir görüştür. Zira, Doğulu Hacı Fettah ve

Uzun Hüseyin, dindar oldukları için kötü değillerdirler. Kötülük onların içindedir. Kötülükleri o derecedir ki, İslâmiyet gibi, her şeyi güzelleştiren, sonsuz müsamahaya sahip bir dini bile kendi kötülüklerine göre tefsir etmişlerdir. Bu bakımdan, romanda üzerinde uzun uzun durulan cami motifi ve Mevlit, İslâmiyet'in gerçek yüzü ile yanlış yorumu arasında bir mukayese fikrini devam ettirir.

Millî Mücadele devrinde yazdığı hikâyelerinde de Anadolu'daki şahsî izlenimlerini, hikâyeler şeklinde anlatırken, Halide Edib'in bir hikâyesinde, bir köylü kadının ağzından naklettiği Yunanlılar, "bizi buraya Avrupa gönderdi diyorlar, bu Avrupa denen adam bizden ne istiyor" sorusu, Türk halkının Avrupa karşısındaki durumunu ve cahilliğini ortaya koyar.

Millî Mücadele'de Halide Edib, Anadolu halkının müsbet değerlerini yakından tanır. O, yaşamak istemektedir, kin tutmaz ve yarından umutludur. Yanmış, yıkılmış köylerinde sağ kalanlar, hemen yarınlarını kurmak için çalışmaya başlamışlardır. Bu teşebbüsler ve manzaralar yarının umutlarıdır.

Romanlarının çoğunu Cumhuriyet'ten sonra yazmış olan Halide Edib'in bu devir eserleri, kendi içinde dalgalanmalar gösterir. Bütünüyle idealist tipleri işlediği ilk devir şahıslarına karşı bu devirde daha realist tipler yer alır. Cumhuriyet devri romanlarını üç grupta toplamak mümkündür.

1. *Kalp Ağrısı ve Zeyno'nun Oğlu.*

2. *Sinekli Bakkal.*

3. *Yolpalas Cinayeti* ve diğerleri.

Kalp Ağrısı büyük ölçüde, Halide Edib'in Meşrutiyet devri romanlarının bir devamıdır. Bu romanda tam Doğulu kimse yoktur. Zeyno, babası Doktor Asım, nişanlısı Dr. Saf vet müsbet Batılı tiplerdir. Bunların karşısında yazarın kısmen müsamaha ile karşıladığı beyinsiz ama güzel, alafranga Azize ve birkaç çizgisiyle verilen ailesinin diğer fertleri, Zeyno'nun terkipçi zihniyeti ile bir tezat teşkil ederler. Zeyno Halide Edib'in önceki romanlarında bulunmayan bir özelliğe de sahiptir. O, erkekle tam mânasıyla eşit olan kadındır ve sporcudur.

Bu romanda yer alan Avusturyalı bir harp zenginin kızı Dora, Zeyno'nun Avrupalı örneği, Azize'nin ise zıddıdır. Babasının bütün zenginliğine rağmen kendi hayatını bizzat kazanan, sporcu, kendi hayatından kendisini sorumlu bilen, aşka, çalışmaya ve eğlenceye ölçülü bir şekilde hayatında yer veren Dora, modern kadının temsilcisidir.

Bu romanda, hem ideal kahraman Zeyno'nun, hem gösterişçi, züppe, şımarık Azize'nin hem de Viyanalı Dora'nın âşık olduğu Hasan kültürsüz ama müsbet meziyetlerle sahip bir subaydır. O, Zeyno'nun tavsiyesiyle *Battal Gazi* hikâyelerini okur, Dora'nın sayesinde Batı operalarını ve müziğini tanır, Azize dolayısıyla da dans öğrenir. Hasan'ın şeklî ve fikrî Batılılaşmasında üç kadın rol oynarlar. Halide Edib bu etkilenmelerle adeta Ziya Gökalp'ın hars-tehzip-medeniyet anlayışına uygun kişilik-

ler yaratır. Hars halkın benimsediği eserlerdedir. Fakat onların tehzip aşamasına ulaşması gerekir. Halide Edib'in daha önceki romanlarında da bir erkeğin hayatına giren birden fazla kadın daima vardır. Sonraki romanlarında ise fikrî ve ruhî anlaşmalar sayesinde, roman kahramanları el ele yürüyecekleri hayat arkadaşlarını bulurlar.

Zeyno'nun Oğlu romanı, Halide Edib'in konusu Anadolu'da geçen üçüncü romanıdır. Burada Doğu Anadolu esas alınır. Bu romanda çok kalabalık bir şahıs kadrosu vardır : 1. Diyarbakır'ın yerli halkı. Bunların bir kısmı Türk, bir kısmı Kürttür. Kürtler isyan hazırlığı içindedirler. 2. Askerler. İsyanda üzerlerine düşen vazifeyi kusursuz yerine getiren bu insanlar, sâkin günlerde kendi aralarında ata binlerler ve eğlenirler. Zeyno'nun kocası kumandan Muhsin Bey bunların başındadır. 3. Memurlar ve eşleri. Bunlar da kendi aralarında farklılıklar gösterirler. Mesture Hanım'ın temsil ettiği aşırı alafranga tipler. Bunlar medeniyeti, danslı toplantılar ve giyim kuşamdan ibaret sayarlar. Halide Edib, Mesture Hanım'a karşı, bu grupla çok zalim bir şekilde alay eden kızı Mazlume'yi çıkarır. İlk defa bu romanındadır ki, aynı aile içindeki roman kahramanları arasında bu tür âşikâr çatışmalar görülür. Mazlume, tam bir Doğulu olan büyükannesinin tesiri ve devam etmekte olduğu Üniversite muhitinden aldığı Türkçü ruhla annesini gülünç bulur. Onda, mevcut değerleri, geçmiş ve teklif edilen yeni değerlerle karşılaştıran yeni bir tip ortaya çıkar. Mazlume, Zeyno'nun daha aktif ve canlı bir tezahürüdür. Zeyno'nun Mesture Hanım karşısında sâkin bir tavır almasına karşılık, pervasız Mazlume onu her dakika küçük düşürür. Mazlume bu alaycı ve pervasız davranışlarıyla da Türkiye'nin istediği kadın tipidir. Dr. Safvet'le evlenerek meslektaşların beraberliğine dayanan yeni bir aile tipini kurar.

Romanın en ilgi çekici tipi, Hasan'ın bir Kürt kadınından olma oğlu Haso Çocuk'tur. Doğu Anadolu'nun çetin şartları altında, korkunç bir üvey babanın zulmü ile ezilen Haso Çocuk ve annesi Kürt şeftalisi Zeyno, Hasan'ın çocuğunu kabul etmesiyle, müstakbel Türkiye'nin genç tipleri arasına katılır.

Halide Edib, Diyarbakır'dan Haso Çocuk'u İstanbul potasında eritmek için İstanbul'a getirir. Halide Edib'in romanında İstanbul âdeta çeşitli unsurlardan yepyeni insan nümuneleri yaratan ve nesilden nesle bunları olgunlaştırıp tekâmül ettiren bir pota, Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük bir örneğidir.

Bu romanın önemli bir noktası da Dr. Safvet'in ağzından, yıkılmakta veya sarsılmakta olan Batı'nın tenkididir. Rus ihtilâlini ve ferdin yerine toplumu koyma çabalarını Batı ruhuna uygun görmeyen Halide Edib, bu devrede bizim Batı'yı yıkan unsurları Batılılaşma diye almamızı da kuvvetle tenkit eder.

Bu romanda Doğu - Batı meselesi, musiki temi ile bir değişiklik kazanır. Burada klasik Batı musikisi çok arka plandadır. Ondan sadece Zeyno ve Muhsin Bey zevk alırlar. Mesture Hanım dans müziğiyle meşguldür. Halide Edib'in zaman zaman temas ettiği, yoz bir zevkin tezahürü olan bu kötü müziğin yanı sıra, aslî teme refakat eden Doğu Anadolu türküleri eserde yer alır. Bu, Halide Edib'in eserdeki önemli bir değişmedir.

Sinekli Bakkal romanı, Halide Edib'in romancılığında müstesna bir yer tutar. Burada daha önceki romanlarında tâli olarak görülen Doğulu bir tip idealize edildiği gibi, reddedilen ve uzaklaşılan mazi değerleri üzerinde durulur. Bu değerler, din, örf ve âdetler, musiki ve insanların ruhî yapılarında tesiri görülen mekândır. Bu roman bir bakıma Cumhuriyet devrindeki aşırı Batılılaşma karşısında kendi değerlerine yeni bir gözle bakıştır.

Eserin Doğu ölçülerine göre şekillenmiş ideal tipi Rabia, çok katı bir taassuba sahip imamın kızı Emine ile, sorumsuz, neşeli, sanatkâr Tevfik'in kızıdır. Rabia iki zıt tip olan anne ve babasından aldığı fizyolojik ve ruhî unsurlara ilâve olarak, ilk çocukluğunda dedesinin katı terbiyesinden geçer. Onun ruhunun bir tarafının katı kalması, bu ilk tesirlerle ilgilidir. İlhami Efendi'nin mukabili olarak romana giren Mevlevî Vehbi Dede'nin açtığı ufuktan çocuk, dinin katı taraflarını yumuşatan müsamahasını öğrenir. Ayrıca İspanyol musikişinas Peregrini de ona tesir eder. Fakat bu tesir sadece sanatınadır. Bu romanda musiki ve din, eski kültürün vazgeçilmez ve bütün yaşayışı şekillendiren değerleri olarak takdim edilirler.

Bu romanı ecnebi okuyucu için yazılmış sayanlar yanılırlar. Zira romanın yazılmasında iki saik vardır. Biri yazarın 1928-1932 yılları arasında Türk tarihini Batılılaşma açısından gözden geçirmiş ve daha önceleri sezgi hâlinde olan değerlendirmelerini az çok sistemleştirmiş olması, ikincisi vatandan uzak bulunuşudur. Bu uzaklık onu manen, İstanbul'un pis, gürültülü ama kendine has bir havası olan sokaklarının hasretini duyacak ve değerlendirecek olgunluğa eriştirmiştir. Yazarın yurt dışından ülkesine bakışında bir çeşit eskiye özlem sezilmekle birlikte, aslını bozmadan gelişmesini dilediği arka sokaklara dikkati çekmektedir. Bu romanda esas itibariyle Doğulu ve Batılı değişmemekle beraber, Batı'nın temsilcisi Peregrini'nin Doğu'ya yaklaşmasıyla yeni bir terkibe doğru gidilir. Halide Edib, şahsiyetin bir çevre içinde teşekkül ettiğine inandığı için mekân üzerinde ısrar eder.

Rabia'nın çevresini benimseyen Peregrini kendi kültürüyle ruha, ferde, sükûnete önem veren yeni yaşayış tarzıyla yeni bir terkibe gider. Onun ölçüsüz tecessüsü Rabia'nın sükûneti sayesinde biraz frenlenir. Halide Edib, daima davranışlarda ve duygularda "ölçü ve denge"ye taraftardır. İlk devir eserlerinde, bedbaht olanlar duygu bakımından "denge"si bozulmuş olanlardır. Halide Edib, zamanla kendi ruhunda ve duygularında dengeyi bulunca, ideal kahramanlarını buna göre şekillendirir. *Sinekli Bakkal*'dan sonra yazdığı romanlarında, kahramanlarını bir kader gibi pençesine alan ve onları yakan aşk duygusu, yerini bir fikir ve hayat arkadaşlığına bırakır. Bu devre romanlarında sık sık "serin kafa" tabirini kullanması dikkate değer.

Sinekli Bakkal'da Doğu'nun değerleri bir Batılı tarafından beğenilir ve tercih edilir. Doğulu ise kendi değerleri içinde yaşar ve onları değiştirmeyi düşünmez. Bu tiplerin karşısında, Batı'nın ihtilâllerinden, yaşayış şekline kadar her şeyini taklit eden, ancak gerçekle yüz yüze geldiklerinde ferdî ıstırabı tadan ve kuvvetlenen Hilmi Bey ve arkadaşları, yeni bir grup teşkil ederler.

Bu romanda *Yeni Turan*'dan sonra siyaset ve rejim meselesi de ciddî bir şekilde fertlerin hayatları üzerinde tesirini hissettirir.

Tatarcık romanı bir bakıma *Sinekli Bakkal*'ın Cumhuriyet devrindeki devamıdır. Üç ayrı neslin bir köydeki yaşayışlarıyla devrin problemlerini veren Halide Edib, bu romanda Batılı ölçülere göre yetişmiş, Batı telakkilerine sahip yedi Üniversiteli genç ile onların eşleri olan kızları ve bir Amerikalıyı ele alır. Yedi Üniversiteli gençten Halide Edib'in ideali Rabia ile Osman'ın Cambridge mezunu oğulları Recep'tir. Recep'in şahsında tam bir Doğu-Batı sentezi vücuda gelmiştir. Hacı İlhami Efendi'den gelen güzel ses ve otorite, Kız Tevfik'ten gelen neşe ve halk sanatlarına düşkünlükle babasından gelen ilmî zihniyet, nihayet Recep'te kemalini bulmuştur. Bu mânalıdır, zira Halide Edib, birdenbire değişme olacağına inanmaz. Cemiyetin ve ferdin değişmesi zamana bağlı bir tekâmül olmalıdır.

Recep'in sevdiği ve romana adını veren Tatarcık ise, bir Tatarla bir Çerkez'in kızıdır. Onda ideal unsurlar bulunmakla beraber (çalışkan, dürüst, sade, yardımsever, kültürlü ve idealisttir), o henüz Recep'te idealini bulan bir yumuşaklığa sahip değildir. Onların birleşmesi müstakbel ve daha iyi bir terkip vücuda getirecektir.

Yedi Üniversiteli gençten biri sporcu ve lider vasıflarını taşır, biri paraya düşkündür, onu nüfuz kazanma vasıtası görür, biri Batı'nın en bozuk tarafını almış ve komünist olmuştur, biri mistiktir, biri züppe ve gösteriş meraklısıdır, *Zeyno'nun Oğlu*'nda hayatın ıstıraplarını küçük yaşta tadan Haso Çocuk ise doktor olup pratik bir şekilde fakir Anadolu halkına yardım etmek istemektedir.

Bu yeni neslin ana babaları, geçiş devrinde yaşadıkları için kötü veya silik örneklerdir. Lâle'nin babası Osman Kaptan, bütün müsbet meziyetlerine rağmen sosyal bir insan değildir. Materyalist ve akılcı bir tip olan Albay Nihat gençleri anlamaz. Para sayesinde nüfuz sahibi olan Sungur Balta ve çevresi, sadece gösteriş uğruna Batılı oldukları için gülünçtürler. Onların mekânı olan Kübik Palas da, yapısıyla bu köyde gülünç bir tesir uyandırır.

Yolpalas Cinayeti romanından itibaren Halide Edib, İstanbul'un Cumhuriyet döneminde çeşitli semt ve yaşayışlarının kesitlerini verir. Bu bakımdan önceki romanlarıyla bunlar arasında her şeyden önce şahıs kadrosu bakımından fark vardır. İlk romanlarda belirli şahısları çeşitli açılardan ortaya koymaya çalışan Halide Edib, bu romanlarında devrin, eskisinden çok daha çeşitli problemlerini ve bu problemlerin birbirinden farklı semt ve yaşayışlardaki tezahürünü işler. Bu romanlardaki kahramanlar kendi hâtıralarını yazmak yerine, başkaları hakkındaki görüşlerini ve gözlemlerini ya hikâye veya bir kitap yazmak gayesiyle kaydederler. Birbirinden farklı fikir yapısına sahip insanların kalemlerinden çıkan yazılar da, devri ve problemlerini aksettirir.

Yolpalas Cinayeti'nde, Amerika'da yetişmiş bir avukat ile fakir tabakadan, zengin sınıfa güzelliği sayesinde sıçramış yengesinin, Amerikan milyonerlerini taklidi ve halk tabakasına bakış tarzları mukayese edilir.

Sonsuz Panayır; belirli bir merkezden ziyade çeşitli merkezler etrafında gelişen bir panayır hüviyetindedir. Bu panayırda sonradan görme ve eski kibar aileler arasında da bir karşılaştırma yapıldığı gibi, daha çarpıcı mukayese fakir veya zengin olduğu halde kendi eski muhitinde yaşayan güngörmüş kültürlü aileler arasında da yapılır. Eski ailelerin kimi, eski evlerini günün ihtiyaçlarına uydurarak ama kendi çevrelerinden uzaklaşmadan yaşarlarken, bazıları Şişli tarafına geçerler ve ikili bir hayat sürerler. Hem eski çevreleriyle ilgileri vardır, hem de yeni modalara ve akımlara kısmen katılırlar.

Eski ve güngörmüş ailelerden bazıları yeni gelişmelere ayak uyduramayarak düşerler. *Sonsuz Panayır*'da çok çarpıcı bir şekilde anlatılan Safinaz, babası ve kardeşinin macerası böyledir.

Halide Edib, her ne kadar cemiyetin birkaç kesitini verse de, yine öteden beri onun için esas olan eğitim ve öğretim meselesi bu romanda da devam eder. Halide Edib devrin modernlik anlayışının eski diye din ve sanatları feda etmesine razı değildir. Bu yapı bakımından dağınık romanda eskinin bazı örf ve duygularının, yeni modalar kılığında zengin tabakada da devam ettiğine işaret eder. Fakir bir memurun ihtiraslı kızı Ayşe, beğenmediği babasının kendisine öğrettiği Divan edebiyatı, eski Türkçe, *Kur'an* ve dinî bilgiler Şişli sosyetesinde moda olunca, zengin kızlarına bu bilgileri ders olarak verir. Kendisi de bu vesile ile Şişli sosyetesini tanır. Halide Edib'in ahlâk zayıflıklarıyla dolu gösterdiği Şişli sosyetesi, sadece sathî ve gülünç değildir. Bu muhitte yaşamakla beraber onun dışında kalan ve şahsiyetini koruyanlar da bulunur. Bu romanda Ayşe için bir ideal olan Şişli tarafında bir apartman katına geçme motifine karşılık, Halide Edib daha sonraki romanlarında bol bol görülecek olan bir başka motif çıkarır. Amerika'da tahsil etmiş Burhan, Ayşe'nin çevresinin havasını almak için Cerrahpaşa semtine taşınır –bu motif daha önce *Sinekli Bakkal*'da da geçer–. Yine bu romanda Burhan'ın yabancı menşeli tahsiline rağmen ne derecede Türk ve Doğulu kaldığı da anlaşılmaktadır. Bilhassa, musiki bahsinde Burhan'ın fikirleri, Halide Edib'in bu sahadaki gelişmesini de ortaya koyar. İstanbul'da yabancı okullarda okuyan kızların Türkçeyi ecnebi şiveleriyle konuşmaları ise Burhan örneği yanında, komik bir tesir yapar. Bu kızlar öteden beri cemiyetimizde var olan birtakım taklitçi, ruhsuz kuklalardır.

Döner Ayna romanında köyünden kaçırılan Hanife'nin, zalim ve ahlâksız Mürsel elinde oyuncak oluşu hikâye edilirken, inkılâpların, cahil ve ahlâksız kimselerce nasıl yorumlandığı ortaya konur. Din, demokrasi ve modernlik Mürsel'in yorumuyla anlatılır. İstanbul ise biri köklü, diğeri politikacı iki zenginin evi ile tanıtılır. Hanife hizmetçilik ettiği politikacının evini çok yadırgamakla beraber, kendi yetiştiği çevreden çok farklı olan eski İstanbul ailesinin evini hiç yadırgamaz. Zira o ev halkı, millî değerlerine, yerli zevke sahiptir. Evdeki iki genç kızdan birini mistik, âlim ve musikişinas, diğerinin ressam olması, çevrelerinin hep Batı kültürüne sahip kimselerden teşekkül etmesine rağmen, bu ailenin Hanife'ye munis gelmesinin en önem-

li sebebi, ailenin yaşadığı millî değerlerin aynı zamanda bütün insanlık için geçerli olmasıdır. Romanda, ayrıca eski neslin devam ettiği, *Sinekli Bakkal* kahramanlarından Bilâl ve Hilmi Bey'le verilir. Bu kitap köylü büyük şehre akarken, eğitimden uzak köylünün istismara açık olduğunu gösterir. Gelecekle ilgili bir uyarıdır sanki. Halide Edib artık gençlik günlerindeki köycülük profesini unutmuş gibidir.

Sanatlar ile insan ruhu arasındaki ilişkiyi *Heyula*'dan başlayarak *Handan* ve *Son Eseri*'nde kurduktan sonra, *Sonsuz Panayır* ile *Döner Ayna*'da Halide Edib, modern resim üzerinde ısrarla durur. Modern resim tıpkı müzik gibi insan ruhunun iç yüzünü ortaya koymaktadır. Modern resim ile modern insan arasında bir münasebet vardır.

Aynı münasebeti Halide Edib *Âkıle Hanım Sokağı*'nda da modern danslar için kurar. Rock and Roll ve Strip Tease dansları, insanların iç hayatlarının ve dünyanın geçirdiği sarsıntı ve soyunma ihtiyacının bir sonucudur. Bu iki dansı birer sembol olarak kullanan Halide Edib, yine eski güngörmüş ailelerin hayatlarındaki sarsıntıları ve içlerini dökme, soyunma arzularını anlatır. Fakat bu soyunma arzusu, sadece moda olan gazino gösterilerde yer almaz. En muhafazakâr bir evin hizmetçisi Ayşe bile taklit etmekte olduğu sabık hanımı gibi soyunmakla kalmaz, kendisini evin önünde bekleşen kamyon şöförlerine teşhir eder. Bu son modaların kaynağı büyük ölçüde Amerikan tesiridir. Halide Edib bu romanında, Amerikalıları İstanbul'un arka sokaklarında yaşayan eski ailelerin hayatına sokar. Bu romanda Amerikalı Dick'in Türk musikisini savunması ve Batı müziği ile mukayesesi, onu Burhan ve Peregrini çizgisine bağlar. *Hayat Parçaları*'nda bu tip, Amerikalı George'da devam edecektir. Bu romanda yeni Türkiye'yi inşa edecek olan müsbet tipler yer alır. Bunların da başlangıcı *Sonsuz Panayır*'dadır. *Âkıle Hanım Sokağı*'nda mimar-mühendis Sadi'nin mimar Serin ile, Dr. Feyzi'nin Dr. Gülbeyaz ile evlenmeleri, genç neslin meslek hayatında da başarıyla el ele yürüyeceklerini gösterir.

Âkıle Hanım Sokağı'ndan sonraki romanlarında yine fakir, düşmüş eski ailelerin yeni hayatlarını hikâye ettiği romanlarında Halide Edib, bilhassa Türk musikisinin hayatı aksettirici bir unsur olduğundan ısrarla bahseder. Keza hanımefendiliğe doğru yürüyen ihtiraslı ve açıkgöz bir hizmetçi portresi çizer.

Halide Edib'in son romanları arasında en dikkate değer olan *Hayat Parçaları*'nda bir hayat faciasını dile getiren türküden hareket edilerek, Doğu hayranı bir Amerikalı gazeteci, yazar ve üniversite hocasının girip çıktığı Şişli'deki lüks evler, dolaştığı arka sokaklar ile mekân, Amerika'ya kadar genişler. Bu romanda, Türkiye'de moda hâline gelen Amerikalılar ve taklit edilen kötü Amerikalı örneğinin timsali milyoner, şımarık Dorothy ile, müsbet değerlere sahip arka sokaktan Naciye mukayese edilir. Naciye, Amerikalı George'un evlât edinmesiyle, mensup olduğu sosyal sınıfa rağmen, yüksek sosyeteye mensup bir profesörün oğlu ile evlenebilir ve Amerika'da iki genç kendilerini yetiştirirler. Onlar Türkiye'nin ihtiyacı olan tiplerdir.

George bu romanda kısmen Vehbi Dede'yi, kısmen Ali Bey'i hatırlatan bir mis-

tisizme sahiptir. Halide Edib'in yeni Batı dediği Amerika, ruhî dengesini muhafaza edebilmek için, teknik medeniyetin son haddine ulaşınca, ruhî noksanlarını tamamlamaya çalışmakta ve bunu da Doğu'nun en mükemmel örneği Türkiye'de bulmaktadır. Romanda yeni dünyanın kültürlü bir mensubunun Doğu değerlerini beğenişi ve tedkiki yer alırken, İstanbullular, bilhassa Şişli muhiti de kendi değerlerini bırakıp, Amerikalıların değerlerini benimsemeye çalışmakta, fakat henüz taklit safhasında bulunmaktadırlar. İstanbul potası daha önce, imparatorluğun her tarafından gelenleri eritip yeni tipler çıkardığı gibi, şimdi de Anadolu'dan ve Amerika'dan gelenleri bu potaya atmaktadır. Bunlar yeni terkiplerin başlangıçlarıdır.

Romanlarında, şahıslar vasıtasıyla ortaya koyduğu Doğu ve Batı'ya ait unsurlar arasında sayılabilecek olan, politika, idare, tahsil, aile, örf, âdet, terbiye, zihniyet, öğretim, kültür, dil, güzel sanatlar, edebiyat, müzik, tiyatro ve eğlence, mimarî; Halide Edib'in romanlarında çoğu zaman zıtlarıyla bir aradadır. Halide Edib'in hemen her romanında bu unsurlar yer almakla beraber, zaman zaman içlerinden birine ağırlık verilir ve zamanla kazandıkları farklılıklar belirtilir.

Halide Edib, romanlarına paralel olarak II. Meşrutiyet'ten hayatının sonuna kadar yazdığı yazılarda da daima Doğu ve Batı konuları üzerinde durur. *Turkey Faces West, Conflict of East and West in Turkey* ve *Türkiye'de Şark-Garp* ve *Amerikan Tesirleri* adlı eserlerinin esas konularını da bu meseleler teşkil eder. Halide Edib'in bu kitaplarında ve diğer dağınık yazılarında geliştirmiş olduğu fikirleri başlıca beş maddede toplamak mümkündür :

1. Osmanlı medeniyeti sentezi. Halide Edib'e göre Osmanlı medeniyeti kendi çağında, bir çeşit Doğu ve Batı'dan gelme unsurların terkibiydi. Türklerin Doğu'dan getirdikleri ferdî meziyetler, İslâmiyet'in toleransı ve devrin Batı'sı Bizans'tan aldıkları idare anlayışıyla bir terkip yapılmıştı. Bu terkip zamanla mükemmelleşmiş, fakat Batı'nın teknik ilerlemesinin takip edilmemesiyle bozulmuş ve yıkılmıştır. Fakat yaşamak ve varlığını korumak için gerekli değişiklikleri yapmaktan tarih boyunca çekinmemiş olan gerçekçi Türkler, Tanzimat'tan beri Batı'yı örnek almaya başlamışlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile de artık lüzumu kalmayan eski unsurları bütün bütün atmaktan çekinmemişlerdir.

2. Fert ve cemiyet. Halide Edib'in romanlarında ve bütün yazılarında ısrarla üzerinde durduğu mesele fert ve fert ile cemiyet arasındaki münasebettir. Ferde daima büyük önem veren Halide Edib, hürriyet ile fert, siyasî rejim ve ideolojiler arasında sıkı bir münasebet kurmuştur. Ferdî hürriyetlerin sadece başka fertlerin hürriyetlerini zedelemeyen kanunlarla sınırlanabileceğini savunan Halide Edib, hürriyetin İngiltere'deki tezahürüne hayrandır. Orayı daima hürriyetin ve ferdî gelişmelerin merkezi sayar.

Halide Edib'in Rus ihtilâlinden sonra Batı'da ortaya çıkan komünizm ve faşizme şiddetle cephe aldığı ve eserlerinde bu iki rejimin ferdiyeti yok ederek "bir örnek insanlar" yaratması tehlikesine işaret ettiği görülür. Demokrasi, gelişmiş, ferdî hürri-

yetin mânasını anlamış şahsiyetlerin yarattığı idare şeklidir ve Halide Edib ömrü bo yunca bu anlayışa sadık kalır. Çevirilerindeki seçimi de bu anlayışından kaynaklanır

Onun terbiye üzerinde çok ısrar etmesi de şahsiyete verdiği ehemmiyetle açık lanabilir.

3. Kadın. Toplumdaki temel işlevleri bakımından kadın her yerde kadındır, di yen Halide Edib, onu ailenin kurucusu ve millî ruhun koruyucusu olarak görür. Türk lerin her zaman kadına saygı duymuş olduklarını belirtmekle beraber, Bizans tesiri ile kadının sosyal hayatta geri plana itilmiş olduğunu, Tanzimat'tan sonra da İngiliz kadınının Türk kadınına örnek olması gerektiği fikrini savunur. Kadın sosyal görev lerini kusursuz olarak yapabilmek için, çok iyi bir şekilde eğitilmelidir. Kadının si yasî ve sosyal haklarına sahip olmasını isteyen Halide Edib, Avrupa ve Amerika'da çok yaygın olan feminizm hareketlerini, kadını erkekleştirme gayesine bağladığı için hoş karşılamaz.

4. Ruh ve madde. Halide Edib Doğu'nun hâkim vasfını "ruh"a, Batı medeniye tininkini ise "madde"ye verdiği önemde bulur ve bunlardan her hangi birinin aşırıya gitmesinin, insanlığı felâkete sürüklediğine inanır. İdeal olarak bunlar arasında den geli bir sentez vücuda getirilmeli tezini savunur.

5. Millî kültür ve yabancı tesirler. Halide Edib, Türklerin millî bir kültürleri ol duğuna kanidir ve bunun korunması ve geliştirilmesini ister. Millî değerlerden he hangi birinin yerine teklif edilen yabancı değerlere karşı çok hassastır. Bütün yaban cı değerlerin bizdeki mukabillerini arar ve Doğu ve Batı'nın unsurlarına bakarken, hiçbir zaman mukayese fikrini kaybetmez.

İkinci Dünya Savaşı sırasında artan "yeni Batı' dediği Amerikan tesirinin millî kültürü tehdit etmesinden endişelenir ve buna karşı yine kültür sahasında tedbirler alınmasını ister. Doğu ve Batı anlayışında dinin de kültürü şekillendiren etkisini unutmaz.

Bütün eserlerinde Halide Edib'in Doğu'yu ve Batı'yı değerlendirirken ısrarla üzerinde durduğu husus şudur : Bütünüyle ne Doğu kötü, ne de Batı iyidir. Her iki dünyada da bütün zaman içinde aranan müspet kıymetler vardır ve bunlar zannedil diği gibi birbirlerine düşman da değildirler. Doğu kendi eksikliklerini tamamlamak için Batı'ya, Batı kendi noksanlarını kapatmak için Doğu'ya gitmeli, birbirini öldür meden bir terkip kurabilmelidir. Mazide Osmanlı İmparatorluğu bu terkibin ideal ör neğiydi. Gelecekte de Türkiye'nin ve Hindistan'ın bu terkibi yapmaları beklenir.

Halide Edib'in bu alış verişte en büyük korkusu Batının özellikle Amerika'nın kısa süreli modalarının Türkiye'de tehlikeli bir şekilde yaygınlaşmasıdır.

Halide Edib'in eserlerini yeniden okumak, hem hayalleri hem de endişelerinin ne kadar gerçekçi olduğunu göstermektedir. Onu bugün de önemli kılan bir özelliği eserlerinin sanat değeri yanında taşıdığı sosyoloji ve psikolojik boyuttur. Halide Edib de nice Türk yazarı gibi eğitilenlerin çevrelerini aydınlatacaklarından ve mantıklı bir sü-

re içinde Türkiye'nin çağdaş medeniyeti yakalayacağına, demokrasiyi benimseyeceğine inanmıştır. Bütün eserlerinde bu idealist tavır vardır. Fakat toplumu geriye çekmek isteyenleri, ihtirasları unutmuştur. Hatta denilebilir ki bu açıdan *Seviye Talip*'te bile *Sonsuz Panayır*'dakinden daha gerçekçidir. Halide Edib'in ömür boyu iyimserliğini korumasının sebebi, en zor şartlar altında, savaşta tanıdığı Türk milletinin sabır, cesaret ve dayanma gücünü yakından bilmesidir. "Anadolu'da Bahar-Tazelenen Hayat" adlı yazısında dün ile bugün arasında kurduğu köprü hatırlanmaya değer: "Niçin öldüler? Anadolu'da tekrar bahar olsun, hayat tazelensin diye... Yaşamaya yemin etmiş milletlerin hayatla ezelî ahdini kanlarıyla mühürlediler. Onlar bir millet yaşasın diye canlarını vermeseler, bugün Anadolu'da ayaklarını toprağına bu kadar sıkı basan, milyonların sembolü olan çocuk görmeyecektik." Bu çocuk "olduğu yere bacaklarını ayırıp, ayaklarını bir çınar kökü gibi batıran ve bastığı yerden koparılamayan bir milletin sembolüdür."

Aynı yazıda "geçmişi ibret diye, geçmişleri hedefi tayin eden nişan taşları diye hatırlamazsak, istikametimizi kaybetmek, yolumuzdan şaşmak" ihtimali vardır diyen Halide Edib, millet hayatında dalgalanmaların bitmeyeceğini, fakat her ferdin millet denilen zincirin bir halkası olduğunu *Türkün Ateşle İmtihanı*'nın sonunda söyler. Milletlerinin gelişmesinde her şahsın sorumluluğu ve görevi vardır. O bütün eserlerinde bu ana fikirlerini ortaya koyduğu gibi, fikirlerini kendi hayatında da bizzat yaşamıştır.

KAYNAKÇA I

HALİDE EDİB'İN YAZILARI

1897

— *Mâder* (John Abbot'tan tercüme), Karabet Matbaası, İstanbul 1314/1897, 126 s.
— "İfade-i Mahsusa" (*Mâder*'in önsözü), *Tercüman-ı Hakikat*, nu. 5918-718, 8 Teşrinevvel 1313/20 Teşrinevvel 1897.
— "İfade-i Mahsusa" (*Mâder*'in önsözü), *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 134, 16 Teşrinevvel 1313/28 Ekim 1897.

1908*

— "Kaç Nasiye Vardır Çıkacak Pâk u Dırahşan", *Tanin*, nu. 1, 19 Temmuz 1314/1 Ağustos 1908.
— "Bir Hükûmet-i Meşrutanın Ahlâkı", *Tanin*, nu. 4, 22 Temmuz 1324/4 Ağustos 1908.
— "Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder", *Tanin*, nu. 6, 24 Temmuz 1324/6 Ağustos 1908.
— "Zulmete Kalbolmuş Bir Gözün Nazarı, Yokluğa Karışmış Bir Elin Teması", –Halid Ziya Bey'e–, *Tanin*, nu. 8, 26 Temmuz 1324/8 Ağustos 1908.
— "Bugün-Dün: Hafiyeler-Gazeteciler", *Tanin*, nu. 11, 29 Temmuz 1324/11 Ağustos 1908.
— "Hafiyeler-Gazeteciler", (*Tanin*'den), Mizan, nu. 14, 30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908.
— "Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları", *Tanin*, nu. 13, 31 Temmuz 1324/13 Ağustos 1908.
— Sultan Osman'ın Selâmı", *Tanin*, nu. 17, 4 Ağustos 1324/17 Ağustos 1908.
— "Sultan Osman'ın Selâmı", (*Tanin*'den), Mizan, nu. 20, 5 Ağustos 1324/18 Ağustos 1908.
— "*Vatan*'ı Oynayacak Sanatkârlara", *Tanin*, nu. 20, 7 Ağustos 1324/20 Ağustos 1908.
— "Besa Oyununda", *Tanin*, nu. 25, 12 Ağustos 1324/25 Ağustos 1908.
— Barbaros Hayreddin'in Haleflerine" –*Vatan* piyesi hakkında–, *Tanin*, nu. 37, 24 Ağustos 1324/6 Eylül 1908.

* 1910 tarihine kadar olan yazılar Halide Salih adıyladır.

— "Bir Dost Çehresi Etrafında" –Amerikan Koleji–, *Tanin*, nu. 41, 28 Ağustos 1324/10 Eylül 1908.
— "Bazı Endişelerim", *Tanin*, nu. 42, 29 Ağustos 1324/11 Eylül 1908.
— "Büyük Çehreler", *Tanin*, nu. 51, 7 Eylül 1324/20 Eylül 1908.
— "Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine-Darülmuallimat", *Tanin*, nu. 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908.
— "Kadın İtirafları", *Tanin*, nu. 63, 19 Eylül 1324/2 Ekim 1908.
— "Acı Hatıralardan", *Tanin*, nu. 71, 27 Eylül 1324/10 Ekim 1908.
— "Günahkâr Bir Kadının Jurnalinden Muktebes", *Resimli Kitap*, c. III. nu. 2, Teşrinevvel 1324/1908, s. 150-155.
— "Asaf Derviş Paşa'ya", *Tanin*, nu. 77, 3 Teşrinevvel 1324/16 Teşrinevvel 1908.
— "İstikbal İçin", –Gayr-ı Müslim vatandaşlarıma– *Tanin*, nu. 86, 13 Teşrinevvel 1324/25 Ekim 1908.
— "The Future of Turkish Women", *The Nation*, c. IV, nu. 4, 24 Ekim 1908, s. 149.
— "Raik'in Annesi", *Demet*, nu. 6-7, 22-29 Teşrinevvel 1324/4-11 Kasım 1908, s. 88-92, 107-109.
— "Ana Hisleri", *Tanin*, nu. 96, 6 Teşrinsani 1908.
— "Karanlıklarda", *Demet*, nu. 7, 29 Teşrinevvel 1324/11 Kasım 1908, s. 97.
— "Shakespeare-Zola", *Aşiyan*, c. I, nu. 9, 30 Teşrinevvel 1324/12 Kasım 1908, s. 263-265.
— "Kadınlar İçin", *Tanin*, nu. 103, 13 Teşrinsani 1908.
— "Osmanlı Tarihinden Bir Sahife: Kösem Sultan", *Tanin*, nu. 110, 20 Teşrinsani 1908.
— "Yeniçerilerde", *Tanin*, nu. 124, 4 Kânunevvel 1908.
— "Sahne-i Milliyemiz: Kadınlara Oyun", *Tanin*, nu. 132, 12 Kânunevvel 1908.
— "Ali Haydar Emir Beyefendi'ye", *Tanin*, nu. 133, 13 Kânunevvel 1908.
— "Feridun Hikmet'in Jurnalinden" –Kardeşim ve Dostum Fatma'ya–, *Tanin*, nu. 141, 21 Kânunevvel 1908.
— "Feridun Hikmet'in Jurnalinden 2", *Tanin*, nu. 150, 30 Kânunevvel 1908.

1909

— "Küçük Bir Aktristen Büyük Bir Hâile-Nüvise", *Musavver Muhit*, nu. 10, 1 Kânunsani 1324/14 Ocak 1909, s. 151.
— "Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme" (Miss Fry'ın raporunun tercümesi), *Tanin*, nu. 167, 18 Kânunsani 1909.
— "Feridun Hikmet'in Jurnalinden 3", *Tanin*, nu. 176, 27 Kânunsani 1908.
— "Heyulâ", *Musavver Muhit*, nu. 14-21, 29 Kânunsani 1324-19 Mart 1325/11 Şubat - 1 Nisan 1909.
— "*Mehasin*'i Okuyan Kardeşlerime", *Mehasin*, nu. 6 Şubat 1324/1909, s. 418-421.
— "Gedikpaşa'da, Dr. Vivian'ın Osmanlı Hanımlarına Bir Nutku", *Tanin*, nu. 209, 29 Şubat 1909.
— "*Roman ve Resimli Roman Mecmuası*" –Faik Sabri Bey'e Mektup–, *Musavver Muhit*, nu. 18, 19 Şubat 1325/4 Mart 1909, s. 281-282.
— "Fenn-i Etfâl", *Mehasin*, nu. 7, Mart 1325/1909, s. 478-487.
— "Tezer yahut Melik Abdurrahman", *Tanin*, nu. 216, 8 Mart 1909.
— "Tiyatro Edebiyatı", *Resimli Kitap*, c. I, nu. 7, Nisan 1325/14 Nisan 1909, s. 71-119.
— "Raik'in Annesi", *Resimli Roman Mecmuası*, nu. 2, 1 Nisan 1325/1909, s. 699-703.
— "Ölenlerle Öldürülenler" –Ermeni vatandaşlarıma– *Tanin*, nu. 254, 18 Mayıs 1909.
— "Yeni Şeyler-Elhân-ı Hürriyet: Mühim Bir Gece", *Tanin*, nu. 385, 27 Eylül 1909.

— "*Tanin*'in Bir Başmakalesi Münasebetiyle" (Londra'dan H. S. imzasıyla) *Tanin* nu. 405, 19 Teşrinevvel 1909.

1910

— "Zılâl-i Emvât-İskenderiye'de Bir Gün", *Resimli Kitap*, c. III, nu. 16, Kânunsani 1325/1910, s. 301-314.
— "Yanması Kabil Olmayan Meclis-i Mebusanımıza", *Yeni Tanin*, nu. 27-496, 20 Kânunsani 1910.
— "Nâzıma Sultan Hazretleri'ne", *Yeni Tanin*, nu. 33-502, 26 Kânunsani 1910.
— "Ruh-ı Mütehaccir", *Şehbal*, nu. 19, 1 Şubat 1325/14 Şubat 1910, s. 371-372.
— "İsterik", *Tanin*, nu. 564-566, 29-31 Mart 1910.
— "Hayat-ı Muhayyel", *Resimli Kitap*, c. III, nu. 18, Mart 1326/1910, s. 493-503.
— "İki Küçük Osmanlı Sanatkârı", *Tanin*, nu. 574, 8 Nisan 1910.
— "Varaka", *Tanin*, nu. 576, 10 Nisan 1910.
— "Harap Mabetler", *Şehbal*, nu. 21, 1 Haziran 1326/14 Haziran 1910, s. 413.
— "*Seviye Talib*, Hüdavendigar Matbaası, (Bursa) 1326/1910, 156 s. (ilânı: *Tanin*, nu. 676, 19 Temmuz 1910 v.d.)
— "Ervah-ı Makamât", *Şehbâl*, nu. 24, 1 Ağustos 1326/14 Ağustos 1910, s. 471-472.
— "Eller", *Şehbal*, nu. 27, 15 Eylül 1326/28 Eylül 1910, s. 54-55.
— "Deniz Hatıratından", *Tanin*, nu. 750, 2 Teşrinevvel 1910.
— "Deniz Hatıratından 2", *Tanin*, nu. 755, 9 Teşrinevvel 1910.
— "Deniz Hatıratından 3", *Tanin* nu. 762, 16 Teşrinevvel 1910.
— "Edebî Şahsiyetler: Büyük Şairler: Goethe", *Tanin*, nu. 769, 776, 790, 23, 30 Teşrinevvel, 13 Teşrinsani 1910.
— "Bilmem Topraklar Sıcak mıdır?", *Şehbal*, nu. 29, 1 Teşrinsani 1326/14 Kasım 1910, s. 91.
— "Mabetteki Kadın", *Tanin*, nu. 783, 6 Teşrinsani 1910.
— "Aşk Efsaneleri I", *Resimli Kitap*, c. V, nu. 25, Teşrinevvel 1326/1910, s. 30-32.
— "İmzasız Mektuplar", *Tanin*, nu. 798, 800, 21, 23 Teşrinsani 1910.
— "Ahmed Şuayb'a" (ölümü dolayısıyle), *Musavver Şahika*, nu. 2, Kanunevvel 1326/1910, s. 2-3.

1911

— (Büyük sözler) *Tecelli*, nu. 3, 13 Kânunsani 1911.
— "Aşk Fesaneleri 2", *Resimli Kitap*, nu. 27, Kanunsani-Şubat 1326/1910, s. 198-200.
— "Aşk Fesaneleri: Ay Dedi ki", *Şehbal*, nu. 36, 15 Mart 1327/28 Mart 1911, s. 234-235.
— "Aşk Fesaneleri: 3", *Resimli Kitap*, nu. 28, Mart 1327/1911, s. 332-335.
— "Derinliklerden", *Şehbal*, nu. 38, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1911, s. 274.
— *Harap Mabedler* –Mensureler-Hikâyeler–, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1326/1911, 217 s. [İçindekiler: Harap Mabetler, Ruh-ı Mütehaccir, Ey Ana Toprağı, Sultan Osman'ın Selâmı, Eller, Bilmem Topraklar Sıcak mıdır?, Deniz Hatıratından 1-3, Ervâh-ı Makamât, Mabetteki Kadın, Zılâl-ı Emvât, Feridun Hikmet'in Jurnalinden 1-3, Ana Hisleri, Kösem Sultan, Hayat-ı Muhayyel, Bir Günahkâr Kadının Jurnalinden 1-3, İsterik, İmzasız Mektuplar, Aşk Fesaneleri 1-3]. (ilân: *Resimli Kitap*, nu. 28, Mart 1327/1911, s. 352; *Tanin*, nu. 937, 12 Nisan 1911 v.d.)
— "Küçük Fesaneler: Ocağım" –Charles Dickens'e–, *Resimli Kitap*, c. V, nu. 29, Nisan 1327/1911, s. 365-366.

— "Allah'ın Nuru", *Türk Yurdu*, c. I, (nu. 7), 1327-1328/1911-1912, s. 186-188.

1912

— "Handan" (tefrika) *Tanin*, nu. 1213-1282, 6 Kânunsani 27 Mart 1912.
— *Talim ve Terbiye*, Tanin Matbaası, İstanbul 1327/1912 (ilânı: *Tanin*, nu. 1402, 26 Temmuz 1912 v. d.).
— "Cenab Şahabeddin Bey'e", *Tanin*, nu. 1344, 8 Mayıs 1912.
— "Altın Kupa" –*Altın Kupa* Muharririne–, *Tanin*, nu. 1376, 29 Haziran 1912.
— "Tılsımlı Kuyu", *Tanin*, nu. 1382, 5 Temmuz 1912.
— "Yusuf Akçura Beyefendi'ye", *Tanin*, nu. 1384, 6 Temmuz 1912,
— "Hayat Sahnesinde", *Tanin*, nu. 1390, 13 Temmuz 1912.
— "Mecburî Cevaba Mecburî Cevap" –Muhterem Ahmed Agayef Beyefendi'ye–, *Tanin*, nu. 1394, 17 Temmuz 1912.
— "Günah Geçidi", *Tanin*, nu. 1397, 20 Temmuz 1912.
— "Ölüler Beldesi", *Tanin*, nu. 1425, 28 Ağustos 1912.
— "Yeni Turan", Sinin (*Tanin*), nu. 42/1435-52-1481, 7 Eylül 1912-25 Teşrinevvel 1912.
— *Handan*, İstanbul 1328/1912, (ilânı: *Servet-i Fünun*, nu. 1112, 15 Şevval 1330/15 Eylül 1912, s. 461).
— "Münacaat", *Türk Yurdu* (Fevkalade nüsha), nu. 24, 5 Teşrinevvel 1328/18 Ekim 1912, s. 729-732. (Darülfünûn'da yapılan bir toplantıda da okunur.) *Tanin*, nu. 1513, 16 Şubat 1913).
— "Erenköy-Yeni Turan Yurdu" (*Yeni Turan*'dan), *Altın Armağan Türk Yurdu*, c.II, nu. 24 e ilâve, Tanin Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 2-16.
— (Konferans), *Darülfünûn Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları*, Tanin Matbaası, İstanbul 1328/1912, s. 37-47.
— "Padişah ve Şehzadelerimize", *Türk Yurdu*, (yıl 2), c. III, nu. 2, 2 Teşrinevvel 1328/15 Kasım 1912, s. 33-36.

1913

— *Yeni Turan*, 1 b. Tanin Matbaası, İstanbul 1329/1913 (ilân: *Tanin*, nu. 1722, 16 Eylül 1913, v. d).
— "Abdülhak Hâmid Hakkında", *Türk Yurdu*, c. IV, nu. 13, 4 Nisan 1329/17 Nisan 1913, s. 421-422.
— "Kara Sevda", *Türk Yurdu*, (yıl 3), c. V, nu. 1, 19 Nisan 1329/2 Mayıs 1913, s. 853-854
— "Yirminci Asırda Kadınlar", *Mektep Müzesi*, nu. 1-3, 1 Mayıs - 1 Haziran 1329/14 Mayıs - 14 Haziran 1913.
— "Felâketlerden Sonra Milletler" (Konferans), *Türk Yurdu*, c. V, nu. 16, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913, s. 520-529 (Umumi Konferanslar Cemiyeti'nin kadınlar için düzenlediği konferanstaki konuşmasıdır, *Tanin*, nu. 1568, 12 Nisan 1913).
— "Bir Kadın İçin", *Tanin*, nu. 1604-1607, 18-21 Mayıs 1913.
— "Mihri'nin Mektubu", *Tanin*, nu. 1612-1615, 26-29 Mayıs 1913.
— "Türkler ve Edebiyatları", *Mektep Müzesi*, nu. 4-8, 15 Haziran - 15 Eylül 1329/16 Ekim 1913.
— "Hasbihal", *Yeni Turan*, nu. 1, 8 Temmuz 1329/21 Temmuz 1913.
— "Allah'ın Nuru 2" –Oğlum Ayet-e–, *Türk Yurdu*, c. V, yıl 3, (nu. 2) 3 Teşrinevvel 1329/16 Ekim 1913, s. 885-888.
— "Allah'ın Nuru", *Şelâle*, nu. 30, 31 Ağustos 1913.

— "Son Eseri", *Tanin*, nu. 1719-1784, 13 Eylül - 12 Aralık 1913.
— "Şahsiyet", *Mektep Müzesi*, nu. 9-12, 15 Teşrinevvel 1329 - 1 Mart 1330/28 Ekim 1913 - 14 Mart 1914.
— "Bir Kadın İçin", *Altın Armağan Türk Yurdu*, c. IV, nu. 24 e ilâve 1329/1913, s. 4-20.
— "*Handan* 2 b. Tanin Matbaası, İstanbul 1329/1913, 311 s. (ilânı: *Tanin*, 1823, Kânunsani 1914 vd).

1914

— "Ocağım-İstiklâl Günü", *Tanin*, nu. 1804, 1 Kânunsani 1914.
— "Ocağım" *Türk Yurdu*'nun İstiklâl günü hediyesi, *Türk Yurdu*, c. 5 (yıl 3) nu. 8'e ilâve, 27 Kânunevvel 1329/9 Ocak 1914, s. 11-14.
— "Shakespeare Zamanı ve Zamanında Tiyatro", *Tanin*, nu. 1877, 16 Mart 1914.
— "Selim Sırrı Bey'e" *İctihad*, nu. 96, 5 Mart 1330/18 Mart 1914, s. 2152.
— "Shakespeare-Hayatı", *Tanin*, nu. 1884, 23 Mart 1914.
— "Shakespeare-Âsârı", *Tanin*, nu. 1891, 30 Mart 1914.
— "Shakespeare-Münekkitleri ve Sanatkârları", *Tanin*, nu. 1961, 8 Haziran 1914.
— "Fatih İhtifâli-Yeni Turan'da", *Tanin*, nu. 1976, 14 Haziran 1914.
— "Babür Han", (Flora Annie Steel'den), *Türk Yurdu*, c. VI, (yıl 3) nu. 9, 26 Haziran 1330/9 Temmuz 1914 c. XII, (yıl 6) nu. 11, 19 Temmuz 1333/1917 (muntazam olmayan fasılalarla tefrika edilmiştir. Son nüshasında, "birinci cildin sonu, hikâye bitmedi" ibaresi bulunmaktadır.)
— "Allah'ın Penceresi", *Tanin*, nu. 2001, 18 Temmuz 1914.
— "Aşk Fesaneleri - Samson Ağlarken", *Tanin*, nu. 2009, 27 Temmuz 1914.
— "Kösem Sultan", C. Sahir - F. Köprülü, *Kıraat-ı edebiyye*, İstanbul 1330/1914, s. 14-23.
— "Halâs Muharebesi" (başmakale), *Tanin*, nu. 2145, 11 Kânunevvel 1914.
— (Hilâl-i Ahmer Kadırga Hastahanesi Hakkında), 2 Kânunevvel 1328 tarihli *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi 1329-1331*, İstanbul t.y. s. 127-128.

1915

— "Harp Hatıraları - Anadolu Simalarından", *Türk Yurdu*, c. VIII, nu. 6, 21 Mayıs 1331/3 Haziran 1915, s. 2591.
— "Işıldak'ın Rüyası" *Tanin*, nu. 2320, 4 Haziran 1915.
— "Denizin Hatıratından", Mehmet Celâl, *Müntehabat-ı Sahaif-i Nefise*, İstanbul 1331/1915, s. 192-196.

1916

— "Günah Çıkartırken-İspanya" (tercüme), *Tanin*, nu. 2531, 1 Kânunsani 1916.
— "Maske" (tercüme), *Tanin*, nu. 2538, 8 Kânunsani 1916.
— "Müteveffâ Düşesim" (tercüme), *Tanin*, nu. 2545, 15 Kânunsani 1916.
— "Vatanperverâne Edebiyat Numunelerinden: Julius Caesar" (Shakespeare'den) *Tanin*, nu. 2552, 22 Kânunsani 1916.
— "Salome" (tercüme), *Tanin*, nu. 2566, 5 Şubat 1916.
— "Andera Del Sarto" (Browning'den), *Tanin*, nu. 2580, 19 Şubat 1916.
— "Sema Kızı" (Rossetti'den), *Tanin*, nu. 2594, 4 Mart 1916.

— "Gülnûş Sultan, *Türk Yurdu*, c. 10, nu. 12, 18 Ağustos 1332/31 Ağustos 1916, s. 178-181.
— "Talim ve Terbiye: 1332 Senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu", *Türk Yurdu*, c. XI, (yıl 5), nu. 14 (118), 15 Eylül 1332/28 Eylül 1916, s. 19-25; c. XI, nu. 15 (119), (yıl 5), 29 Eylül 1332/12 Ekim 1916, s. 37-42.
— "Halide Edib Hanım: *Das neue Turan*: ein türkisches Frauenschicksal, F. Schrader, Weimar. G. Kiepenheuer, 1916, 94 s.

1917

— *Kenan Çobanları*, Opera 3 perde, Bestekârı Vedi Sabra, (Beyrut 1917), 12 (20 Şubat 1917 de okul öğrencileri eseri oynarlar, *Memoirs*, s. 469).
— "Mev'ud Hüküm", *Yeni Mecmua*, nu. 10-49, 13 Eylül 1917-20 Haziran 1918.
— "Prinzessin Gülnüsch", von Halide Edib Hanım, *Die Islamische Welt*, Fahrgang 1, nümmer 4, Marz 1917, s. 210-213.
— "Büyük Kadınlar", *Bilgi Yurdu Işığı*, nu. 6, 15 Eylül 1333/1917 (İnas İdadisi'nde verdiği "Büyük Kadınlar" adlı konferansın mukaddemesi).
— "Chandan", Halil Edib, Gerchichten 1917, Beiman, s. 99-147.

1918

— "Ben Onu Sizin İçin Dinledim", *Vakit*, nu. 240, 18 Haziran 1918.
— "Evimize Bakalım-Türkçülüğün Faaliyet Sahası", *Vakit*, 30 Haziran 1918.
— "Güzellik İzleri", *Vakit*, nu. 281, 1 Ağustos 1334/1918.
— "*Ken'an Çobanları* Opera 3 perde, Bestekâr Vedi Sabra, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1334/1918, 31 s. (ilânı: *Türk Kadını*, nu. 8, 29 Ağustos 1918.
— "Fağfur Kase", *Fağfur*, nu. 1, 5 Eylül 1334/1918.
— "Shakespeare Hakkında", *Temaşa*, nu. 8, 13 Eylül 1918.
— "Venedik Taciri" (Shakespeare'den), *Temaşa*, nu. 8-11, 13 Eylül-9 Teşrinsani 1918.
— "Wilson'un Şartları Karşısında", *Vakit*, nu. 358, 22 Teşrinevvel 1334/1918.
— "Suriye'de Türkler - Safi Es-Sulh Beyefendi'ye", *Vakit*, nu. 377, 10 Teşrinsani 1334/1918.
— Wilson'un Şartları Karşısında" (*Vakit*'ten), *Akşam*, nu. 33, 22 Teşrinsani 1334/16 Kasım 1918.

1919

— "İki Âşıklar" (H. Anderson'dan), *Şair Nedim*, c. I, nu. 3, 30 Kânunsani 1919, s. 38-39.
— "Müslümanlar Kendilerine Efendi Değil Dost İstiyorlar", (başmakale), *Vakit*, nu. 435, 8 Kânunsani 1335/1919.
— *Mev'ud Hüküm*, İstanbul (t.y.) 320 s. (ilânı: *Türk Kadını*, nu. 16, 9 Kânunsani 1335/1919).
— "Edebiyatımızın Son Simaları ve Safhaları", *Büyük Mecmua*, nu. 2, 4, 7, 27, Mart-Nisan 1335/1919 (Üçüncü tefrika "Türk Edebiyatının Son Safha Simaları" adıyla).
— "*Ateş ve Güneş Münasebetiyle*", *Büyük Mecmua*, nu. 6, Nisan 1919.
— "Kabak Çekirdekçi", *Şair Nedim*, c. I, nu. 15, 9 Mayıs 1335/1919, s. 232-233.
— "Sultanahmet Mitinginde Halide Edib'in Konuşması", *Zaman*, nu. 376, 24 Mayıs 1335/1919.
— "Türkün Hitabı-İtilâf Devletlerine", *Büyük Mecmua*, nu. 9, 5 Haziran 1335/1919.
— "Fatih'in Türbesinde", *Büyük Mecmua*, nu. 10, 19 Haziran 1335/1919.
— "Amerika Tahkik Heyetine", *Vakit*, nu. 535, 4 Ağustos 1919.

— "Tanıdığım Çocuklardan", *Büyük Mecmua*, nu. 11, 18 Eylül 1919.
— "Fatma Kadın Kaç Bana", *Büyük Mecmua*, nu. 11, 18 Eylül 1919.
— "Halka Doğru", *Büyük Mecmua*, nu. 12, 2 Teşrinevvel 1919.
— "Fesler-Çarşaflar", *Büyük Mecmua*, nu. 12, 2 Teşrinevvel 1919.
— "Tarihin Köşe Başında", *Büyük Mecmua*, nu. 13, 16 Teşrinevvel 1919.
— "Dağa Çıkan Kurt, –Yahya Kemal Bey'e–, *Büyük Mecmua*, nu. 13, 16 Teşrinevvel 1919.
— "İpek Bayrak", *Vakit*, nu. 711, 718, 729, 25 Teşrinevvel, 1, 12 Teşrinsani 1919.
— "Haftanın Zihniyetleri" –Yine Sülemyan Nazif Bey'e–, *Büyük Mecmua*, nu. 14, 30 Teşrinevvel 1919.
— "Türk Kadınları Hakkında", *Büyük Mecmua*, nu. 15, 13 Teşrinsani 1919.
— "Ruslar-Türkler", *Büyük Mecmua*, nu. 16, 11 Kânunevvel 1919.
— "Zeynebim, Zeynebim", *Büyük Mecmua*, nu. 17, 20 Kânunevvel 1919.
— *Son Eseri*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1919 (dış kapak 1920), 251 s. (ilânı, *Büyük Mecmua*, nu. 15, 13 Teşrinsani 1919).

1920

— "Efenin Hikâyesi", *Vakit*, nu. 777, 4 Kânunsani 1336/1920.
— "Yarınki Türkiye" –Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanatı münasebetiyle *Vakit*, nu. 785, 12 Kânunsani 1336/1920.
— "Pierre Loti", *Vakit*, nu. 796, 25 Kânunsani 1336/1920.
— "Pierre Loti", *Genç Yolcular*, nu. 5, 12 Şubat 1336/1920, s. 65.
— "Kabak Çekirdekçi", Süleyman Şevket, *Güzel Yazılar*, c. I, İstanbul 1338/1336/1920, s. 162-166.

1921

— "Ankara'nın Efsanelerinden: Cehennem Dağı-Cennet Dağı", *Vakit*, nu. 1158, 28 Şubat 1337/1921.
— "Çakır Beyaz Ayşe", *Vakit*, nu. 1172, 15 Mart 1337/1921.
— "Türkiye'nin Kadınları: Erzurumlu", *Vakit*, nu. 1195, 6 Nisan 1337/1921.
— "Şüheda Evlâtları Anaları Heyeti", *Vakit*, 18 Nisan 1337/1921.
— "İstanbul Gençlerine", *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 285, 7 Eylül 1337/1921.
— "İstanbul Gençlerine", (Halide Edib Hanım'ın bir hitabesi) *Peyam-ı Sabah*, 12 Eylül 1337/1921; *İleri*, nu. 1299, 12 Eylül 1337/1921, İleri, nu. 1306, 20 Eylül 1337.
— "Duatepe", *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 296, 18 Eylül 1337/1921.
— "Seyid Onbaşı", *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 307, 29 Eylül 1337/1921, *Yeni Şark*, 12 Teşrinevvel 1337.
— "Ankara'da Arkadaş Fırkanın Ayak Sesleri, İstanbul Gençlerine Halide Edib Hanım'ın Hitabı" *İkdam*, nu. 8805, 20 Eylül 1337/1921; *İleri*, nu. 1306, 20 Eylül 1337, *Tevhid*, 11 Eylül 1337.
— "Duatepe", *Peyam-ı Sabah*, 1 Teşrinevvel 1337/1921.
— "Duatepe", (*Hakimiyet-i Milliye*'den), *Dergâh*, c. I, nu. 12, 5 Teşrinevvel 1921, s. 196.
— "Üzeyir'in Karısı-Harp Tasvirleri, Çekirdeksiz Köyü", *Akşam*, nu. 1096, 12 Teşrinevvel 1337/1921.
— "Fadime Nine ile Kerem Dede", *İkdam*, nu. 8856, 10 Teşrinsani 1337/1921; *İleri*, nu. 1357, 10 Teşrinsani 1337.

— "Mekâreci Mehmet", *Vakit*, nu. 1430, 3 Kânunevvel 1337/1921.
— "Mekâreci Mehmet", *Dergâh*, c. II, nu. 16-17, 5, 20 Kânunevvel 1921.
— s. 51-52; 68.

1922

— "Muharebeyi Kazananlar", *Dergâh*, c. II, nu. 20, 5 Şubat 1338/1922, s. 115.
— "Kırmızı Hilâl Hakkında Bir Hitabe, (hastahane küşadındaki nutku) *İkdam*, nu. 8958, 23 Şubat 1338/1922.
— "Şebben'in Kara Hüseyin", *İkdam*, nu. 8972, 9 Mart 1938/1922.
— "Samson ile Dalila", (Dr. Rıza Nur'un tercümesi hakkında), *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 473, 4 Nisan 1338/1922.
— Halide Edib Hanım. 19 Mayıs 1335 de Fatih Mitinginde Hitabesi", *İleri*, nu. 1538, 15 Mayıs 1338/1922.
— "Ordu Günlerinden: Sakarya Ordusu Eğlenirken", *İkdam*, nu. 9014, 20 Nisan 1338/1922.
— "Ordu Günlerinden: Afyon'a Karşı", *İkdam*, nu. 9058, 5 Haziran 1338/1922.
— "Ateşten Gömlek", *İkdam*, nu. 9059-9122, 6 Haziran - 11 Ağustos 1338/1922.
— "Yakup Kadri Bey'e, *İkdam*, nu. 9067, 14 Haziran 1338/1922.
— "Ateşten Gömlek"ten, *Dergâh*, nu. 29, 20 Haziran 1338/1922, s. 66.
— "Nur Baba", *İkdam*, nu. 9096, 13 Temmuz 1338/1922.
— "Millî Türk Bedii Makalesi Münasebetiyle" –Yakup Kadri Bey'e–, *İkdam*, nu. 9124, 13 Ağustos 1338/1922.
— *Dağa Çıkan Kurt*, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1340-1338/1922, 110 s. [İçindekiler: Dağa Çıkan Kurt, Zeynebim Zeynebim, Tanıdığım Çocuklardan, Gündelik Adamlar: Kabak Çekirdekçi, Cehennem Dağı, Cennet Dağı, Efenin Hikâyesi, Çakır Beyaz Ayşe, Duatepe, Kırmızı Tepe, Üzeyr'in Karısı, Fadime Nine ile Kerem Dede, Mekâreci Mehmet, Şebben'in Kara Hüseyin'i] (ilânı: *İkdam*, nu. 9074, 21 Haziran 1338/1922 v.d.).
— *İzmir'den Bursa'ya*, H. Edib, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım, Hikâyeler ve Yunan Ordusunun mesuliyetine dair bir tetkik, Akşam Teşebbüs Matbaası, Dersaadet, 1338/1922, 155 s. [H. Edib'in yazıları: "Vurma Fatma", "Emine'nin Şehadeti", "Bayrağımızın Altında", s. 7-28]
— "Ey Ana Toprağı", Mehmet Asım - Ahmet Cevat, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, 1338/1922, 3. kitap, s. 142-143.
— (Önsöz), Tahir Karaoğuz, *Orduya Armağan* (şiirler), İstanbul, 1922.

1923

— "Kazım Karabekir Paşa'nın Çocuklarına", *İkdam*, nu. 9317, 22 Şubat 1339/1923.
— "Kalaba'nın Cadısı", *Vakit*, nu. 1911, 6 Nisan 1339/1923.
— "Geçmiş Günlerden: Cin", *İkdam*, nu. 9361, 7 Nisan 1339/1923.
— "Muhlis'in Ağabeysi", *Vakit*, nu. 1918, 13 Nisan 1339/1923.
— "Yad ve Selâm", *Akşam*, nu. 1649, 25 Nisan 1339/1923.
— "Beyazlı Kadın", *Vakit*, nu. 1948, 14 Mayıs 1339/1923.
— "Mustafa Onbaşı", *Vakit*, nu. 2085, 18 Teşrinevvel 1339/1923.
— "Kurdun Memleketinde", *Akşam*, nu. 1807, 19 Teşrinevvel 1923.
— "Pehlivanlar Güreşinde", *Vakit*, nu. 2092, 25 Teşrinevvel 1339/1923.
— "*Ateşten Gömlek*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul 1339/1923, 284 s. (ilânı: *İkdam*, nu. 9410, 29

Mayıs 1339/1923 v.d., *Akşam*, nu. 1861, 12 K. evvel 1339/1923.
— "*Kamûsi minnâr*, Tagrib Muhibbü'ddinü'l-Hasîb, El-Kahire, 1341/1923 (?), 208.
— *Das Flammenhend* von Chalide Edib, 1923, 270 s.
— "Othello'ya Dair", *Akşam*, nu. 1858, 9 Kanunevvel 1339/1923.
— "Vurun Kahpeye", *Akşam*, nu. 1865-1909, 16 Kanunevvel 1339/1923-29 Kanunsani 1340/1924.
— "Efenin Hikâyesi", "Tanıdığım çocuklardan", Süleyman Şevket, *Güzel Yazılar*, c. I, İstanbul 1342/1923, s. 36-41; 142-147.
— "Kabak Çekirdekçi", ayn. müel., *ayn. es.* c. II, 1342/1923, s. 137-141.
— *The Shirt of Flame* with an introduction by Florence Billings, Illustrated, New York Duffield and Company, 1923, 269 s.

1924

— "Cennet Kızın Cinneti", *Resimli Ay*, nu. 12 Kânun-ı sani 1340/1924, s. 54-55.
— "İnönü Sene-i Devriyesi Münasebetiyle: Hepsinden Mübarek" –Şehit Nazım'ın Ruhuna–, *Akşam*, nu. 1893, 13 Kânunsani 1340/1924.
— "Hanımların Maksadı Nedir" –Burhan Cahit Beyefendi'ye"– *Akşam*, nu. 1920, 9 Şubat 1340/1924.
— "Kalb Ağrısı", *Vakit*, nu. 2241-2346, 22 Mart - 8 Temmuz 1340/1924.
— "Gizli Belde" (Walpole'dan), *Vakit*, nu. 2347-2477, 9 Temmuz - 20 Teşrinsani 1340/1924.
— "Venedik'ten İstanbul'a Mektup", *Vakit*, nu. 2373, 7 Ağustos 1340/1924.
— "İstanbul'a Mektup" –Ayrılırken–, *Vakit*, nu. 2378, 12 Ağustos 1340/1924.
— "İstanbul'a Üçüncü Mektup : Venedik'ten Geçerken", *Vakit*, nu. 2394, 28 Ağustos 1340/1924.
— "Kalb Ağrısı, Vakit Matbaası, İstanbul 1924, 474 s. (İlânı: *Vakit*, nu. 2397, 1 Eylül 1340/1924 v.d.).
— "İstanbul'a Mektup", *Vakit* nu. 2405, 8 Eylül 1340/1924.
— İstanbul'a Mektup 5, "Arena'da Heyecanlı Bir Gün", *Vakit*, nu. 2424, 27 Eylül 1340/1924.
— İstanbul'a Mektup 6, "Verona Müzesinde", *Vakit*, nu. 2426, 29 Eylül 1340/1924.
— İstanbul'a Mektup 7, "Tirol'de, *Vakit*, nu. 2429, 2 Teşrinevvel 1340/1924.
— İstanbul'a Mektup 8, "Tirol'de Anadolu Hatıraları", *Vakit*, nu. 2431, 4 Teşrinevvel 1340/1924.
— "Tirol'de", *Vakit*, nu. 2433, 6 Teşrinevvel 1340/1924.
— "Gökalp Ziya", *Vakit*, nu. 2454, 27 Teşrinsani 1340/1924.
— "Yakup Kadri Beyefendi'ye", *Son Telgraf*, nu. 168, 2 Kânunevvel 1340/1924.
— "Halide Edib Hanım'ın Açık Mektubu" (*Son Telgraf*'tan iktibas), *Vatan*, nu. 591, 3 Kânunevvel 1340/1924.
— "Doktor Alis Mazarik" –Tıbbiyemizin kadın talebesine muhabbetle ithaf ediyorum– *Servet-i Fünûn*, nu. 3 - 1477, 4 Kânunevvel 1340/1924, s. 34-36.
— "Himmet Çocuk", *Son Telgraf*, nu. 195, 29 Kânunevvel 1340/1924.
— *Seviye Talib*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1924, 151 s. (2.b.)
— *Handan*, 3 b. / yy 1924, 385 s.
— *Raik'in Annesi*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1924, 74 s.
— *Yeni Turan*, 2. b. İkbal Kütüphanesi, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1924/1342, 168 s.

1925

— "On Dokuzuncu Asırda İngiliz Romanı", *Son Telgraf*, nu. 202, 5 Kânunsani 1341/1925, [ilân: "Pazartesi nüshamızda edebi musahabe muharriri H. E. *Son Telgraf*, nu. 200, 3 Kanunsani 1340.
— "Edebiyata Dair Hasbihal", *Son Telgraf*, nu. 216. 19 Kânunsani 1341/1925.
— "Kan ve Arena", *Son Telgraf*, nu. 231, 3 Şubat 1341/1925.
— "Turkish New Woman", *Near East*, c. 27, 23 Nisan 1925, s. 433-444.
— *Das Flammenhemd*, 2. b. Viyana 1925, (270 s.).

1926

— "Zeyno'nun Oğlu", *Vakit*, nu. 3045-3047, 25 Haziran - 28 Haziran 1925.
— *Memoirs*, With a frontispiece in color by Alexandre Pankoff and many illustrations from photographs, The Century Co., New York 1926, 472 s.
— *Vurun Kahpeye*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1926, 179 s.
— *Dağa Çıkan Kurt*, 2 b. Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1926, 240 s. [İlk baskıya yapılan ilâveler: Muhlis'in ağabeysi, Himmet Çocuk, Beyazlı Kadın, Kalaba'nın Cadısı, Güzellik İzleri, Mustafa Onbaşı, Pehlivanlar Güreşinde, Kurdun Memleketinde, İpek Bayrak, Fağfur Kase, Ayrılırken, İstanbul'a Mektup, Venedik'ten Geçerken, Verona'ya Dair, Arenada Heyecanlı Bir Gün, Verona Müzesinde, Tirol'de, Tirol'de Anadolu Hatıraları, Tirol'de].

1927

— *Lilkkipaita* (*Ateşten Gömlek*) *romaani Turkin Vapausodasta*, Teoksen ruotsinkielisesta poinokseste suome. (İsviççeden Finceye çevrilmiş.)
— "Zeyno'nun Oğlu", *Vakit*, nu. 3293-3417, 1 Mart - 10 Temmuz 1927.
— "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine", (10 Ağustos 1919 tarihli mektup), Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, c. I, Ankara 1927, s. 56-57.
— "Turkey and America: The Ghazi's Speech", *The Times*, nu. 44718, 21 Ekim 1927, s. 12.

1928

— "My Share in the Turkish Ordeal", *Asia*, c. 28, Haziran-Ekim 1928, s. 436-443, 570-576, 638-645, 700-707, 782-789.
— *The Turkish Ordeal*, being the further memoirs of Halide Edib, New York-London, 1928, 407 s.
— *Zeyno'nun Oğlu*, İlhami Feyzi Matbaası, İstanbul 1928, 411 s.
— "Ateşten Gömlek - Vakt'in Kıraatı", *Vakit*, nu. 3861, 6 Teşrinevvel 1928 (Latin harfleriyle.)
— "Vakt'in Kıraati - *Ateşten Gömlek*'ten bir parça", *Vakit*, nu. 3875, 20 Teşrinevvel 1928.
— "Eldskjortan, Stockholm, P. A. Norstedt md Solners,1928 266 s. (*Ateşten Gömlek* İsveçce)(*Türk Yurdu*, nu. 11-12 Kasım 1964, s. 29)
— "Bayrağımızın Altında, Kabak Çekirdekçi, Muharebeyi Kazananlar", Süleyman Şevket, *Yeni Güzel Yazılar*, c. I, 1928, s. 18-20, 129 - 134, 195 - 197
— "Ken'an Çobanları'ndan, Efenin Hikâyesi, Tanıdığım Çocuklardan", ayn. müel. *ayn. es.* C. II, s. 19 - 20, 40 - 45, 67 - 71.

1929

— "Dictatorship and Reforms in Turkey", *The Yale Review*, c. XIX, nu. 1, Eylül 1929, s. 27-44.

1930

— "Three Sketches by Halide Edib: The Story of the Effe, Among the Children I Knew, The Witch of Kalaba", *Tales from Far and Near, Ed.* by. Ernest Rhys, C. A. Dawson-Scott, D. Appleton and Company, New York 1930, s. 290-301.
— "*Turkey Faces West* -A Turkish View of Recent Changes and Their Origin, with a Preface by Edward Mead Earle, Yale University Press, 1930, 273 s.

1931

— "Introduction", Barnette Miller, *Beyond the Sublime Porte The Grand Seraglio of Stambul*, with an Introduction by Halide Edib, New Haven 1931, s. XIII - XIV. (yeni baskı 1970).

1932

— *The Daughter of Smyrna* -A story of the Rise of Modern Turkey on the ashes of the Ottoman Empire. (Çev. Maulvi Muhammed Yakub Khan (Editor of *The Light* Lahore, *India*, Dar-ul-Kutab Islamia, Lahore (1932) (Başta çevirenin önsözü).
— "Woman's Part in Turkey's Progress", *The Open Court*, The New Orient Society Monograph Series No: 3, Mayıs 1932, c. 46, nu. 912, s. 343-360, (Edited by. Albert H. Lybyer.).
— Edib, Halide (intr.) *Beyond the Sublime Porte; The Grand Seraglio of Stamboul*, 1932, F. 21, p. 2 (*New York Times Book Review Index 1896-1970*)

1935

— *The Clown and His Daughter*, George Allen and Unwin Ltd., London 1935, 377 s.
— *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore 1935, XVI - 301 s.
— "Sinekli Bakkal", *Haber Akşam Postası*, nu. 1352-1485, 11 İlkteşrin 1935-24 Şubat 1936.
— *Kalb Ağrısı*, Halk Kütüphanesi, İstanbul 1935, 272 s.
— "Khalida Adib Khanam, *Turkey men mashriq ve maghrib ki kashmakash*, tr. into Urdu by Saiyyad Abid Husain, Delhi 1935, Maktaba Jamia 282 s.
— *Halide Edib Tarafından Hindistan'da Verilen Konferanslardan Dört Tanesinin Tercümesidir*, Matbuat Umum Müdürlüğü Makale ve Haberler Servisi, Ankara 1935, 15 s.

1936

— "Nazım Hikmet" (Taranta Babu'ya mektuplar'ın neşri münasebetiyle). *The Bombay Chronicle*, Sunday Edition, c. XXIV, nu. 3, 19 Ocak 1936, s. 11.
— (Benerci Kendini Niçin Öldürdü), *The Bombay Chronicle*, 19, 26 Ocak, 2, 9 Şubat 1936.
— "St. Remy'den Yedigün'e Mektuplar: Mistral İlinde", *Yedigün*, nu. 167, 20 Mayıs 1936.
— "Mistral İlinde 2, *Yedigün*, nu. 168, 27 Mayıs 1936.
— "Harabeler Arasında", *Yedigün*, nu. 169, 3 Haziran 1936.
— "Yolpalas Cinayeti", *Yedigün*, nu. 178-189, 5 Ağustos - 21 Birinci Teşrin 1936.

— "Loid Corc... gene Loid Corc", *Yedigün*, nu. 185, 23 Eylül 1936.
— "Şekspir'in Doğduğu Yer I-IV", *Yedigün*, nu. 186-190, 30 Eylül - 28 Birinci Teşrin 1936.
— "Sahneden Sahneye" (realist tedkik açısından Batı'nın sosyal hayatı), *Yedigün*, nu. 193, 18 İkinci Teşrin 1936.
— "İngiliz kadın Hapishanesinde Gördüklerim" I-IV, *Yedigün*, nu. 194-197, 24 İkinci Teşrin - 16 Birinci Kânun 1936.
— "Kraliçe Elizabeth'in tahta çıkışı dolayısıyla", *Yedigün*, 23. I. Kânun 1936.
— "*Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1936, 392 s.

1937

— *Inside India*, George Allen and Unwin Ltd., 1937, 378 s.
— "Yeni Dünya Eski Kadın", *Yedigün*, nu. 201, 13 İkinci Kânun 1937.
— "Bir İnkılâpçının 200. yıldönümü Münasebetiyle", *Yedigün*, nu. 208, 3 Mart 1937.
— "İstanbul'a Mektuplar: İstanbul'dan Ayrılırken", *Kurun*, 4 Mart 1937.
— "Üniversite Şehrinde, *Yedigün*, nu. 209, 10 Mart 1937.
— "Kertenkelelerle Muharebe" *Yedigün*, nu. 210, 17 Mart 1937.
— "Bir Yaşıma Daha Girdim", *Yedigün*, nu. 21 l, 24 Mart 1937.
— "Banko'nun Ruhu" (Makbet ve Banko), *Yedigün*, nu. 212, 31 Mart 1937.
— "Zaman Adamı, Zamane Adamı", *Yedigün*, nu. 213, 7 Nisan 1937.
— "İspanya Kazanı", *Yedigün*, nu. 217, 5 Mayıs 1937.
— "Zoika'nın Apartımanı (Paris'te bir bolşevik piyes)", *Yedigün*, nu. 218, 12 Mayıs 1937.
— "Komünist Rusya'nın Hars Cephesi", *Yedigün*, nu. 219, 19 Mayıs 1937.
— "Topkapı Numune Bağları Yolunda Çingeneler", *Yedigün*, nu. 224, 23 Haziran 1937.
— "Topkapı Numune Bağlarında: Radyo, Çardaklar, İnsanlar", *Yedigün*, nu. 225, 30 Haziran 1937.
— "Topkapı Bağlarından Dönerken: Talât Oğlan", *Yedigün*, nu. 227, 14 Temmuz 1937.
— "Hint Dansları", *Yedigün*, nu. 229, 28 Temmuz 1937.
— "Halk Bayramları", *Yedigün*, nu. 230, 4 Ağustos 1937.
— "Sergi", *Yedigün*, nu. 231, 11 Ağustos 1937.
— "Yeni Sanat, Eski Sanat", *Yedigün*, nu. 232, 18 Ağustos 1937.
— "Budizm, Firaunizm, Yunanizm", *Yedigün*, nu. 233, 25 Ağustos 1937.
— "Haspaya Yaraşır", *Yedigün*, nu. 234, 1 Eylül 1937.
— "Sergide Üç Millet Binası", *Yedigün*, nu. 235, 8 Eylül 1937.
— "Bir Kadın Resmine Dair", *Yedigün*, nu. 236, 15 Eylül 1937.
— "Maskeli Ruhlar" –Fantezi, Abdülhak Hâmid'in ruhuna ithaf–, *Yedigün* nu. 240-266, 13 Birinci Teşrin 1937-12 Nisan 1938.
— "Mazarik-Çekoslovakya Reisicumhuru", *Yedigün*, nu. 241-244, 20 I. Teşrin -10, II. Teşrin 1937.
— "Arka Sokak", *Yedigün*, nu. 251, 29 I. Kânun 1937.
— *Ateşten Gömlek*, Ahmet Halit Kt. İstanbul 1937, 199 s.
— *Yolpalas Cinayeti*, Ahmet Halit Kt. İstanbul 1937, 62 s.

1938

— "Arka Sokaktan Görüş: Yuvarlak Masa Şövalyeleri", *Yedigün*, nu. 252, 5 II. Kânun 1938.
— "İlk Robenson Krüze", *Yedigün*, nu. 253, 11 II. Kânun 1938.

— "Hayy ibni Yakzan 1-3", *Yedigün*, nu. 254-256, 18-25 II. Kânun 1938, 1 Şubat 1938.
— "Tenkit ve Münekkit", *Yedigün*, nu. 257, 8 Şubat 1938.
— "Genç Yazıcılara Dair 1-2", *Yedigün*, nu. 258-259, 15-22 Şubat 1938.
— "Paraya Dair", *Yedigün*, nu. 260, 1 Mart 1938.
— "Elektra Piyesi", *Yedigün*, nu. 261, 8 Mart 1938.
— "Bugünkü Hindistan" Dr. Ensari'ye ithaf, *Tan*, nu. 1032, 16 Mart 1938.
— "Hindistan'ın Kapı Eşiğinde", *Tan*, nu. 1036, 20 Mart 1938.
— "Hintliler Bir Tek Millet Olabilir mi?" *Tan*, nu. 1039, 23 Mart 1938.
— "Gandi'nin Hakiki Hüviyeti Nedir", *Tan*, nu. 1041, 25 Mart 1938.
— "Bombay'da Hintli Kadınlarla Başbaşa", *Tan*, nu. 1045, 29 Mart 1938.
— "Hilkatin Atölyesi: Hindistan", *Tan*, nu. 1047, 31 Mart 1938.
— "Hint İstiklâli Davasında Dr. Ensari'nin Rolü", *Tan*, nu. 1050, 3 Nisan 1938.
— "Münevver Hint Kızı", *Tan*, nu. 1053, 6 Nisan 1938.
— "Delhi'nin Muazzam Abideleri Karşısında", *Tan*, nu. 1057, 10 Nisan 1938.
— "Ay Işığı Altında Ağra Abideleri", *Tan*, nu. 1059, 12 Nisan 1938.
— "Hint İstiklâli Davasının Eski Bir Siması Naidu", *Tan*, nu. 1064, 17 Nisan 1938.
— "Perde Kadın Hindistan'a Hizmet Edebilir mi?", *Tan*, nu. 1066, 19 Nisan 1938.
— "Gandi'nin Delhi'deki Evinde Gördüklerim", *Tan*, nu. 1071, 24 Nisan 1938.
— "Hindistan'ın En Cesur Kadını Bayan Gandi", *Tan*, nu. 1073, 26 Nisan 1938.
— "Zenginin Malı", *Yedigün*, nu. 268, 26 Nisan 1938.
— "Gandi'ye Göre Haricanlık Hinduizmin En Büyük Günahıdır", *Tan*, nu. 1076, 29 Nisan 1938.
— "Bugünkü Hint Köyü ve Köylüsü", *Tan*, nu. 1078, 1 Mayıs 1938.
— "Hint Dünyasının Meşhur Simaları", *Tan*, nu. 1081, 4 Mayıs 1938.
— "Parlamentoda Hint İstiklâl Davası", *Tan*, nu. 1085, 8 Mayıs 1938.
— "Müslüman Dünyasının Hindistan'daki Birkaç Örneği", *Tan*, nu. 1087, 10 Mayıs 1938.
— "Delhi'deki Müslüman Üniversitesi: Camia", *Tan*, nu. 1090, 13 Mayıs 1938.
— "Camia'nın Terbiye ve Tahsil Usulleri", *Tan*, nu. 1092, 15 Mayıs 1938.
— "Hintliler Tek Bir Millet Olabilir mi?", *Tan*, nu. 1095, 18 Mayıs 1938.
— "Hindistan'da Menfi ve Müsbet Sırrîlik", *Tan*, nu. 1101, 24 Mayıs 1938.
— "Hindistan'ı Yollarda ve Şehirlerde Görüş", *Tan*, nu. 1106, 29 Mayıs 1938.
— "Hint Müslümanlarının Telakki ve Yaşayışları", *Tan*, nu. 1111, 3 Haziran 1938.
— "Müslümanlığa Yakın Bir Hint Dini: Sikh", *Tan*, nu. 1116, 8 Haziran 1938.
— "Lâhur Müslümanları Arasında Geçen Günler", *Tan*, nu. 1118, 10 Haziran 1938.
— "İleri Bir Hudut Şehri: Peşaver", *Tan*, nu. 1120, 12 Haziran 1938.
— "Hint Hudutlarında Yaşayan Hür Kabileler", *Tan*, 1122, 14 Haziran 1938.
— "Peşaver Kadınları Yakın Bir İstikbâlde Açılacaklar", *Tan*, nu. 1124, 16 Haziran 1938.
— "Güzel ve Zarif Kadınlar Beldesinde Neler Gördüm?", *Tan*, nu. 1127, 19 Haziran 1938.
— "Laknav Kadınları Nasıl Yaşıyorlar?", *Tan*, nu. 1143, 5 Temmuz 1938.
— "Kubbede Kalan Hoş Sada", *Yedigün*, nu. 278, 5 Temmuz 1938.
— "Hint Köyündeki Korkunç Sefalet Manzaraları", *Tan*, nu. 1145, 7 Temmuz 1938.
— "Hindistan'da Köylülerin Sefaleti Niçin Artıyor?", *Tan*, nu. 1151, 13 Temmuz 1938.
— "Yalınayak Bir Hint Milyarderi", *Tan*, nu. 1155, 17 Temmuz 1938.
— "Hint Mabetleri ve Mukaddes Ganj Nehri", *Tan*, nu. 1158, 20 Temmuz 1938.
— "Benares'te Müslüman Cemaati Arasında", *Tan*, nu. 1160, 22 Temmuz 1938.
— "Hind'in En Modern Şehri: Kalküta", *Tan*, nu. 1164, 26 Temmuz 1938.
— "Brahma Dininin Esasları", *Tan*, nu. 1166, 28 Temmuz 1938.

— "Kalküta'da Hindu Üniversitelileri Arasında", *Tan*, nu. 1169, 31 Temmuz 1938.
— "Hindistan Münevverleri ve Musiki Âlemleri", *Tan*, nu. 1171, 2 Ağustos 1938.
— "Seke Seke Ben Geldim", *Yedigün*, nu. 285, 23 Ağustos 1938.
— "Yuvarlanan Kırklar", *Yedigün*, nu. 287, 6 Eylül 1938.
— "Balalayka Çalan Adamın Sergüzeşti", *Yedigün*, nu. 290, 27 Eylül 1938.
— "Revika Rani", *Yedigün*, nu. 300, 6 I. Kânun 1938.
— "Bayrak İnsan", *Yedigün*, nu. 302, 20 I. Kânun 1938.
— *Handan*, Ahmet Halit Kt. İstanbul 1938, 248 s.
— *Islam*, (Henri Massé'nin Fransızca eserinden İngilizceye Çev. Halide Edib), G. P. Putnam's Sons New York 1938, 270 s.

1939

— "Tatarcık", *Yedigün*, nu. 305-344, 10 II. Kânun-10 Birinci Teşrin 1939.
— *Andrun-e-hind*, translation of *Inside India* by H. E. Hanum, tr. By Maulvi Syyed Hashimi Assistant home secretary. H. E. H. The Nizam's Government. Pub. by the Unjumane Teraqqui-e Urdu (İndia) New Delhi, 1939.
— *Rabiah*, çev. Abdurrahim Shibli, Lohor, 1939, 440 s.
— "Dostluk İhtiyacı", *Yücel*, nu. 49, Mart 1939, s. 6-8
— "Kuş mu Arslan mı?", *Akşam*, nu. 7737, 22 Mart 1939.
— "Anadolu'da Bahar - Tazelenen Hayat", *Akşam*, nu. 7363, 17 Nisan 1939.
— "Ağzından Çıktığı Gibi", *Akşam*, nu. 7368, 22 Nisan 1939.
— "Emin Efendi Lokantasında", *Akşam*, nu. 7375, 29 Nisan 1939.
— "Klasikler ve Tercüme-Neşriyat Kongresi Münasebetiyle", *Akşam*, nu. 7380, 4 Mayıs 1939.
— "Millî Klasikler", *Akşam* nu. 7383, 13 Mayıs 1939.
— "Cin, Peri ve Edebî Mülkiyet", *Akşam*, nu. 7386, 16 Mayıs 1939.
— "Ağız Bozukluğuna Dair", *Akşam*, nu. 7398, 28 Mayıs 1939.
— "Tramvaylara Dair", *Akşam*, nu. 7403, 2 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler: Manş Denizini Geçerken", *Akşam*, nu. 7411, 10 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 2: Aristokrat ve Anglo - India", *Akşam*, nu. 7415, 14 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 3: Sokaklar ve İçindekiler", *Akşam*, nu. 7418, 17 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 4: Victoria'ya İsyan", *Akşam*, nu. 7423, 22 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 5: İnsan ve Zihniyet Portresi", *Akşam*, nu. 7428, 27 Haziran 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 6: Bir Hafta Sonu", *Akşam*, nu. 7435, 4 Temmuz 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 7: Oxford", *Akşam*, nu. 7438, 7 Temmuz 1939.
— "Din ve İdeoloji", Yedigün, nu. 332, 18 Temmuz 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 8: Bir Âlim ve Bazı Cereyanlar", *Akşam*, nu. 7451, 20 Temmuz 1939.
— "Çung Ling'in Lambası", *Yedigün*, nu. 333, 25 Temmuz 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 9: Parlamentolar Anası", *Akşam*, nu. 7457, 26 Temmuz 1939.
— "Niçe Nâm Filozofun Fikirlerine Dair", *Yedigün*, nu. 334, 1 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 10: Parlamento ve Azaları", *Akşam*, nu. 7465, 3 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 11: Partiler", *Akşam*, nu. 7471, 9 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 12: İngilize Göre Kanun", *Akşam*, nu. 7477, 15 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 13: Köyde Ev ve Komşular", *Akşam*, nu. 7486, 24 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 14: Orsa Boca" *Akşam*, nu. 7490, 28 Ağustos 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 15: Ayranları Niçin Kabardı", *Akşam*, nu. 7501, 8 Eylül 1939.
— "İngiltere ve İngilizler 13: Köyde Ev ve Komşular", *Akşam*, nu. 7486, 24 Ağustos 1939.

— "Bu Dönen Kavga Nedir? 2: Görünür ve Görünmez Sebepler", *Akşam*, nu. 7516, 23 Eylül 1939.
— "Bu Dönen Kavga Nedir? 3: Kahverengi Gömlek-Kara Gömlek", *Akşam*, nu. 7520, 27 Eylül 1939.
— "Bu Dönen Kavga Nedir? 4: Beynelmilel Almanya", *Akşam*, nu. 7523, 30 Eylül 1939.
— "Neye ve Niçin", *Akşam*, nu. 7527, 4 Teşrinevvel 1939.
— "Sanat Seferberliği ve Tuluatçılık", *Akşam*, nu. 7530, 7 Teşrinevvel 1939.
— "Öz Cadısı", *Akşam*, nu. 7534, 11 Teşrinevvel 1939.
— "Ah Vatan Vah Vatan", *Akşam*, nu. 7537, 14 Teşrinevvel 1939.
— "Romeo ve Jülyet Münasebetiyle", *Yedigün*, nu. 345, 17 I. Teşrin 1939.
— "Sıhhî ve Siyasî Açlık Grevi", *Akşam*, nu. 7541, 18 I. Teşrin 1939.
— "Misis Simpson", *Akşam*, nu. 7544, 21 I. Teşrin 1939.
— "Umumî Grev ve Misis Simpson", *Akşam*, nu. 7548, 25 I. Teşrin 1939.
— Ziya Gökalp İhtifâli Münasebetiyle - Türk Milletindenim - İslâm Ümmetindenim - Garp Medeniyetindenim", *Akşam*, nu. 7551, 28 I. Teşrin 1939.
— "Cumhuriyet Bayramı", *Akşam*, nu. 7556, 2 Teşrinsani 1939.
— "Bir Mektup" –Şükrü Erdem, *Akşam*, nu. 7558, 4 Teşrinsani 1939.
— "Hars ve Kitaplar", *Akşam*, nu. 7562, 8 Teşrinsani 1939.
— "A. Huxely ve İki Kitap", *Akşam*, nu. 7565, 11 Teşrinsani 1939.
— "Bana Annem Almış Paa Veedi", *Akşam*, nu. 7570, 18 Teşrinsani 1939.
— "Deli Pazarı", *Akşam*, nu. 7574, 22 Teşrinsani 1939.
— "İki Dedikodu", *Akşam*, nu. 7577, 25 Teşrinsani 1939.
— "Heyecan Hastalığı", *Akşam*, nu. 7581, 29 Teşrinsani 1939
— "Bir Mektup" –Şükrü Elden'e–, *Türk Tiyatrosu*, nu. 109, 1 I. Kânun 1939.
— "Bir Hayli Yazdan Sonra", *Akşam*, nu. 7584, 2 Kânunevvel 1939.
— *Son Eseri*, Ahmet Halit Kt. Tan Matbaası, İstanbul 1939, 168 s.
— *Tatarcık*, Ahmet Halit Kt. Tan Basımevi, İstanbul 1939, 240 s.
— *De Qui s'agit*, il par Halide Edib, traduction française par Solange Roux, Paris E. de Boccard 1939, 71 s. (Türkçe metin de var).
— "Klasikler ve Tercüme", (*Akşam* gazetesinden) *Birinci Türk Neşriyat Kongresi Raporları, Teklifler, Müzakere Zabıtları*", 139, s. 205-208.

1940

— "Şehir Tiyatrosu'nda Seyahat", *Akşam*, nu. 7667, 26 Şubat 1940.
— "Turkey and Her Allies", *Foreign Affairs*, c. 18, nu. 3, Nisan 1940, s. 442-449.
— "Çocuk ve Harman Yeri, İçimizdeki Şeytan", *Akşam*, nu. 7711, 10 Nisan 1940.
— "Shakespeare" (konferans), *Yeni insanlık*, nu. 3.
— "Shakespeare" (konferans), *Yedigün*, nu. 375, 14 Mayıs 1940.
— "Şehir Tiyatrosu'nda Bir Hadise –Ayak Takımı Piyesi Münasebetiyle–", *Akşam*, nu. 7951, 8 Kanunevvel 1940.
— "Shakespeare", *Üniversite Konferansları 1939-1940*, İstanbul 1940, s. 334-349.
— *İngiliz Edebiyatı Tarihi-Başlangıçtan Elizabeth Devrine Kadar* c. I, Kenan Basımevi, İstanbul,1949, 823 s.
— "Bir Sanatkârın Kendini Tahlili", "Duatepe", "Tramvaylara Dair", Murat Uraz, *Edebiyat Ansiklopedisi*, c. IV. İstanbul 1940, s. 25-37.
— "Hindistan'a Dair", *Yeni Sabah*, nu. 926-995, 29 İkinci Teşrin 1940 - 8 Şubat 1941.

1941

— "Mektebe Nasıl Başladım" *Arkadaş*, 17, 1, 1941
— "Alacalı Zurnacı" –Manzum Çocuk Masalı– (R. Browning'den) *Arkadaş*, nu. 17, Haziran 1941.
— "Türk Kadını İş Başında" (konferans), *Akşam*, nu. 8126, 6 Haziran 1941.
— "Yeşilay ve Temmuz Ayı", *Akşam* nu. 8211, 30 Ağustos 1941.
— "Temmuz Ayı Yeşilay'la Mülâkat", *Akşam*, nu. 8214, 2 Eylül 1941.
— "Fahim Bey ve Biz", *Akşam*, nu. 8223, 11 Eylül 1941.
— "Sokakta ve Tramvayda", *Akşam*, nu. 8397, 26 Teşrinsani 1941.
— "Tiyatroda", *Akşam*, nu. 8304, 3 Kânunevvel 1941.
— "Hakkı Baha Pars", *Uludağ (Türküm)* c. 5, nu. 42-43, II. Kânun 1941-1942.
— "İngiliz Edebiyatı ve Harp", *Üniversite Konferansları 1940-1941*, İstanbul 1941, s. 232-243.
— *Sinekli Bakkal*, Ahmet Halit Kitabevi, Tan Basımevi, İstanbul 1941, 2. b. 299 s.
— *Hamlet Danimarka Prensi*, (Shakespeare'den tercüme, Vahit Turhan ile) İngiliz Edebiyatı Seminer Mesaisinden Shakespeare Külliyatı No. 1, İstanbul 1941, XXXIX - 118 s.

1942

— *Sinekli Bakkal*, 5 b. Halit Kitabevi, İstanbul 1942, 296 s.
— "Hakkı Baha Pars", *Akşam*, nu. 8341, 12 Kânunsani 1942.
— "İngiliz Tiyatrosu, I-IV", *Türk Tiyatrosu*, nu. 139, 141-143; 15 II Kanun, 15 Şubat, 1 Mart, 15 Mart 1942.
— "Tenkidi Tenkit" (Hamlet dolayısıyle), *Tercüme*, c. III, nu. 14, 19 Temmuz 1942, s. 138-141.
— "Cyrano de Bergerac", *Akşam*, nu. 8657, 26 Teşrinsani 1942.
— "Üniversite Kafası ve Tenkit", *1941-1942 yılı Üniversite Konferanslarından*, İstanbul 1942, s. 17-24.

1943

— "İstanbullunun Defteri 1, *Akşam*, nu. 8716, 27 Kânunsani 1943.
— (Neyire Ertuğrul için), *Yücel*, nu. 95-96, İkinci Kanun-Şubat 1943, s. 136-137.
— "İstanbullunun Defteri II: Tramvay Âlemi", *Akşam*, nu. 8726, 6 Şubat 1943.
— "Nur İçinde Yat –Neyire'ye–", *Akşam*, nu. 8737, 17 Şubat 1943, *Yücel*, 2 Kânun– Şubat 1943, s. 136-137.
— "Gazap Üzümleri I-II, *Akşam*, nu. 8796, 8800, 17, 21 Nisan 1943.
— "Bir İngiliz Profesörünün Dedikleri", *Akşam*, nu. 8849, 10 Haziran 1943.
— "Çocuk Meselesi", *Akşam*, nu. 8856, 17 Haziran 1943.
— "İsimler ve Hatıralar", *Akşam*, nu. 8920, 19 Ağustos 1943.
— "Geçmişte Bugün - Dumlupınar", *Akşam*, nu. 8932, 31 Ağustos 1943.
— Bugünkü Edebiyat ve Genç Nesil Hakkında", *Servet-i Fünûn Uyanış*, nu. 2439, 16 Eylül 1943, s. 18.
— *Ateşten Gömlek* 2 b. Ahmet Halit Kitapevi, Kenan Basımevi, İstanbul 1943, 147 s.
— *Hamlet Danimarka Prensi*, (Shakespeare'den tercüme, Vahit Turhan ile) İngiliz Edebiyatı Semineri mesaisinden Shakespeare Külliyatı No. 1, Kenan Basımevi, İstanbul 1943, (2. b.) XLVI - 119 s.

— *Sinekli Bakkal*, (6-12 bs.) 13. b. Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1943, 296 s.
— *Handan*, 5 b. Ahmet Halit Kitapevi, İstanbul 1943, 216 s.
— *İngiliz Edebiyatı Tarihi: Elizabeth Devri ve Shakespeare* c. II, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, VII - 328 s.
— *Kalb Ağrısı*, 2 b. Güven Basımevi, Rcmzi Kitabevi, İstanbul 1943, 232 s.
— Tatarcık, 2 b. Ahmet Halit Kitabevi, Kenan Basımevi, İstanbul 1943, 170 s.
— *Vurun Kahpeye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943, 126 s.
— *Zeyno'nun Oğlu*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943, 272 s.
— *Nasıl Hoşunuza Giderse*, İngiliz Edebiyat Semineri Shakespeare Külliyatı No: 2, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1943, III-LII-118 s.
— *Osmanlı Şiiri Tarihi*, (E. J. W. Gibb'den) c. I. Kitap 1, İstanbul 1943. (Tercüme İngiliz Edebiyat Semineri Tarafından; önsöz Halide Edib'indir V - XXI.
— Sinekli Bakkal'dan "Hindli Rakkase", "Ervah-ı Makamat'tan", "Duatepe", İsmail Habib, *Tanzimat'tan Beri Edebiyat Antolojisi*, 2 tabı, İstanbul 1943, s. 353-358, 379-383.

1944

— "Medeniyet ve Hürriyet", *Akşam*, nu. 9082, 2 Şubat 1944.
— "İnsandan Dönme Şeytan, Şeytandan Dönme İnsan", *Akşam*, nu. 9106, 26 Şubat 1944.
— "Hüseyin Rahmi'nin Eserleri Arasında I-III", *Akşam*, nu. 9151-9340, 11 - 13 Nisan 1944.
— "Amerika Konferansları", *Tan*, 23 Temmuz 1944.
— "Yeni Dünya ve Tarih 1-III", *Tan*, nu. 9338-9340, 17-19 Teşrinevvel 1944, (II. Esasları, III. Programın tanzimi).
— "İngilizlerde Sanat ve Mr. Steegman", İngiliz Edebiyat Tarihi Zümresi *Dergi*, I, 1944, s. 97-103.
— *Rue de l'épicerie aux mouches* par Halidé Edib, trad. par Stella Carbin, İstanbul Editions P. M. 1944, 372 s.
— "Edebiyatta Tercümenin Rolü", *Üniversite Konferansları* 1942-43, Kenan Matbaası, İstanbul 1944, s. 264-276.
— *Son Eseri*, 3 b. Ahmet Halit Kitab evi, Kenan Basımevi, İstanbul 1944, 132 s.

1945

— "Zafer Kadınları Selâm", *Realite*, 152, Mayıs 1945, s. 10-11.
— "Atom Devrine Girerken: Hürriyete Dair I-III, *Akşam*, nu. 9637, 9638, 9640, 15-16, 18 Ağustos 1945.
— "The Migthy Atom - Kadir-i Mutlak Atom", *Akşam*, nu. 9644, 22 Ağustos 1945.
— "Japonlara Dair: Prajna", *Akşam*, nu. 9651, 29 Ağustos 1945.
— "Muhabbet ve Merhamet Koruna", *Akşam*, nu. 9654, 1 Eylül 1945.
— "Eveleme Geveleme", *Akşam*, nu. 9659, 6 Eylül 1945.
— "Halkın Dilindeki Gibi", *Akşam*, nu. 9670, 19 Eylül 1945.
— "*Coriolanus*", (Shakespeare'den tercüme, Vahit Turhan ve İngiliz Semineri ile birlikte), Shakespeare Külliyatı No: 3, Pulhan Matbaası, İstanbul 1945, XII - 155 s.
— "Verilecek bir oyuna dair Karyolanus (Coriolanus)", *Akşam*, nu. 9680, 29 Eylül 1945.
— "Coriolanus", *Türk Tiyatrosu*, nu. 183, 15 Ekim 1945.
— "Savaştan Sonra Sükûn", *Akşam*, nu. 9701, 20 Ekim 1945.
— "Bir Neslin Fikir ve Zevkleri", *Akşam*, nu. 9708, 27 Ekim 1945.
— "Gündelik Komedyalardan: Sulh Değil Mütareke", *Akşam*, nu. 9715, 3 Kasım 1945.

— "Genç Sertman", *Akşam*, nu. 9737, 28 Kasım 1945.
— "Gündelik Komedyalardan II", *Akşam*, nu. 9740, 1 Aralık 1945.
— "*Ultimatom - Liste* (Bir Talebe Defterinden)", *Akşam*, nu. 9740, 1 Aralık 1945.
— "*Maske ve Ruh*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1945, 96 s.
— *Dağa Çıkan Kurt*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1945, 174 s. [İçindekiler 1926 baskısındakinin aynıdır].

1946

— "Sonsuz Panayır", *Cumhuriyet*, nu. 7779-7890, 14 Nisan - 3 Ağustos 1946.
— "Demokrasi ve Üniversiteliler, *Akşam*, nu. 10072, 31 Ekim 1946.
— "İlim ve Tenkit", *Akşam*, nu. 10076, 7 Kasım 1946.
— "Kadın Çalışmalı mı" *Akşam*, nu. 10083, 14 Kasım 1946.
— "Üniversiteler ve Hürriyet", *Akşam*, nu. 10090, 21 Kasım 1946.
— "Hükûmet, Üniversite ve Fakülte", *Akşam*, nu. 10097, 28 Kasım 1946.
— "İmtihan ve Üniversite", *Akşam*, nu. 10104, 5 Aralık 1946.
— "Beş Şehir", *Akşam*, nu. 10111, 12 Aralık 1946.
— "Dünyaya Açılan Liberal Pencere", *Akşam*, nu. 10125, 26 Aralık 1946.
— "Duk - duk" (fantezi), *Akşam*, nu. 10125, 26 Aralık 1946.
— *Sonsuz Panayır*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1946, 325 s. (1-4 b.).
— *İngiliz Edebiyatı Tarihi*, c. I, Remzi Kitabevi, İstanbul 1946, 319 s., 2. b.).

1947

— "Fikirlerin Ayağı Vardır –Ideas Have Legs, Peter Howard'ın eseri münasebetiyle–", *Akşam*, nu. 10132, 2 Ocak 1947.
— "Üniversitede Burs Meselesi", *Akşam*, nu. 10139, 9 Ocak 1947.
— "Gene Kadın", *Akşam*, nu. 10146, 16 Ocak 1947.
— "Skopi... graphi" (fantezi), *Akşam*, nu. 10153, 23 Ocak 1947.
— "Avrupa Birliği Meselesi", *Akşam*, nu. 10160, 30 Ocak 1947.
— "İç Birliği ve Sulh", *Akşam*, nu. 10167, 6 Şubat 1947.
— "Japonya Meselesi ve Dünya", *Akşam*, nu. 10174, 13 Şubat 1947.
— "Hocalara ve Gazetecilere Dair", *Akşam*, nu. 10181, 20 Şubat 1947.
— "Edebiyat Vasıfları", *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*, nu. 8, 22 Şubat 1947.
— "Gazeteci Nasıl Yetişir", *Akşam*, nu. 10188, 27 Şubat 1947.
— "Çocuk ve Zekâ", *Akşam*, nu. 10195, 6 Mart 1947.
— "Edebiyata Götüren Dil", *Akşam*, nu. 10202, 13 Mart 1947.
— "Mesken Davası ve Ev Kıran Yeli", *Akşam*, nu. 10209, 20 Mart 1947.
— "Dünya Üniversiteleri: Nereye?", *Akşam*, nu. 10215, 26 Mart 1947.
— "Yeni Zaman Vakıfları: Üniversitede", *Akşam*, nu. 10223, 3 Nisan 1927.
— "Roman Mevzuları", *Akşam*, nu. 10230, 10 Nisan 1947.
— "Ser Hafiye Ser Müzevvir ve Fitnecibaşı", *Akşam*, nu. 10237, 17 Nisan 1947.
— "Kiracı ve Müellife Dair", *Akşam*, nu. 10244, 24 Nisan 1947.
— "Hoca Şerafettin Yaltkaya", *Akşam*, nu. 10252, 2 Mayıs 1947.
— "Küçük Hikâye ve Yeni Amerikan Edebiyatı", *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*, nu. 18, 3 Mayıs 1947.
— "Meslek Harici Hevesler", *Akşam*, nu. 10258, 8 Mayıs 1947.

— "Yeni Amerikan Edebiyatından: 25 Küçük Hikâye", *Sanat ve Edebiyat Gazetesi*, nu. 19, 10 Mayıs 1947.
— "Bedri Rahmi ve Mor Menekşe", *Akşam*, nu. 10265, 15 Mayıs 1947.
— "Kendimizi Dünyaya Tanıtmak Babında", *Akşam*, nu.10272, 22 Mayıs 1947.
— "Bir Çinli Kadının Hayatına Dair", *Akşam*, nu. 10279, 29 Mayıs 1947.
— "Bir Hayatın Üç Perdesi", *Aile*, c. I, nu. 2, Yaz 1947.
— "Münevverlerin Sorguya Çekilmelerine Dair", *Akşam*, nu. 10286, 5 Haziran 1947.
— "Görüşlere ve İnançlara Dair", *Akşam*, nu. 10293, 12 Haziran 1947.
— "Şiir, Roman ve Tiyatroya Dair, *Akşam*, nu. 10300, 19 Haziran 1947.
— "İnsan İçin En Büyük Tehlike - Bir Üniversite Meselesi Bakımından", *Akşam*, nu. 10307, 26 Haziran 1947.
— "Shakespeare'e Dair Açık Mektup", -Bay Ahmet Halil'e-, *Akşam*, nu. 10314, 3 Temmuz 1947.
— "Shakespeare - Bacon Münakaşası", *Akşam*, nu. 10321, 10 Temmuz 1947.
— "Edebiyatçılar ve İlimciler", *Akşam*, nu. 10328, 17 Temmuz 1947.
— "P.E.N. Adlı Klube Dair", *Akşam*, nu. 10335, 24 Temmuz 1947.
— "Ter Ekmeği Gibi Tatlı Yürekler", *Akşam*, nu. 10342, 31 Temmuz 1947.
— "Bir Mektep ve Demokrasi", *Akşam*, nu. 10349, 7 Ağustos 1947.
— "Başıboş Dolaşırken", *Akşam*, nu. 10356, 14 Ağustos 1947.
— "Ne Kadar Değişirse", *Akşam*, nu. 10361, 21 Ağustos 1947.
— "Ramazan Geçtikten Sonra, *Akşam*, nu. 10368, 28 Ağustos 1947.
— "Shakespeare Hakkında Bir Yazı ve İki Cevap" (*Akşam*'daki 3 Temmuz tarihli yazısı), İş, XIII, nu. 9, sayı 73, 1 Eylül 1947, s. 2-10
— "Dünyanın Başta Gelen Meselesi", *Akşam*, nu. 10375, 4 Eylül 1947.
— "Birkaç Yaşlı Adam Portresi - Realist Bir Gencin Defteri", *Akşam*, nu. 10382, 11 Eylül 1947.
— "Avlanan ve Zehirlenen Gençlik", *Akşam*, nu. 10389, 18 Eylül 1947
— "Gençler ve İzmler - Realist bir Gencin Defterinden", *Akşam*, nu. 10396, 25 Eylül 1947.
— "Dile veya Dilsizliğe Dair", *Akşam*, nu. 10403, 2 Ekim 1947.
— "Tarihçilerin Yeni Dünya Nizamı Karşısında vazifeleri", *Akşam*, nu. 10410, 9 Ekim 1947.
— "Lisan ve Tercümeye Dair", *Akşam*, nu. 10417, 16 Ekim 1947.
— "Kelime ve Mânaları", *Akşam*, nu. 10424, 23 Ekim 1947.
— "Bir Makale, İki Kitap", *Akşam*, nu. 10428, 30 Ekim 1947
— "On Günün Bilançosu", *Akşam*, nu. 10435, 6 Kasım 1947.
— "Bu da Bayram Mevzuu", *Akşam*, nu. 10442, 13 Kasım 1947.
— "Hindistan'ın İçinde ve Başında Dönen Kavga", *Akşam*, nu. 10449, 20 Kasım 1947
— "Pakistan", *Akşam*, nu. 10456, 27 Kasım 1947.
— "Nazarî ve Umumî Dil Meseleleri", *Yeni Bilgi*, nu. 19-24, 1 Aralık 1947 - 1 Mayıs 1948
— "Yaz Kadına Dair", *Salon*, nu. 3, 1 Aralık 1947, s.35.
— "İmtihan, İmtihan, Gene İmtihan", *Akşam*, nu. 10463, 4 Aralık 1947.
— "Dün, Bugün ve Yarının Sanatkârı", *Akşam*, nu. 10470, 11 Aralık 1947.
— "Yeni Sanatı Anlamak Yolunda", *Akşam*, nu. 10477, 18 Aralık 1947.
— "Picasso ve Bugünkü Dünya", *Akşam*, nu. 10484, 25 Aralık 1947.
— *Rabia, Koransangerskan* (t.y.).

1948

— "Çocuk Esirgeme Kurumu ve Zihniyet", *Akşam*, nu. 10491, 1 Ocak 1948.
— "Temizlik Yapmak ve Temyiz Etmek", *Akşam*, nu. 10498, 8 Ocak 1948.
— "Ağaç Kasidesi", *Akşam*, nu. 10505, 15 Ocak 1948.

— "Bir Roman ve Bir Piyes", *Akşam*, nu. 10512, 22 Ocak 1948.
— "Sıtkı Akozan", *Akşam*, nu. 10519, 29 Ocak 1948.
— "Gandi'ye Dair" (mülâkat), *Akşam*, nu. 10527, 6 Şubat 1948.
— "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, nu. 10528, 10531, 10533, 10535, 10537, 10540, 10541; 7, 10, 12, 14, 16, 19, 20 Şubat 1948.
— "Karatepe'den Doğan Ak Işık", *Akşam*, nu. 10565, 15 Mart 1948.
— "Sohbet", *Aile*, c. II, nu. 6, *Yaz* 1948, s. 4-7.
— "Olimpiyattan Siyasete", *Akşam*, nu. 10706, 4 Ağustos 1948.
— "Ne Kadar Değişirse", *Akşam*, nu. 10713, 11 Ağustos 1948
— "İnkılâbımızın Değişmeyecek Esasları", *Akşam*, nu. 10720, 18 Ağustos 1948
— "Siyaset Karaborsası ve Sihirbaz Avcılığı", *Akşam*, nu. 10727, 25 Ağustos 1948.
— "Hakikatler ve Düşünceler", *Akşam*, nu. 10734, 1 Eylül 1948.
— "İki Yıl Sonrası İçin –Üniversite Kafalarına–", *Akşam*, nu. 10741, 8 Eylül 1948.
— "Çürük Yumurta, Domates ve Wallace", *Akşam*, nu. 10748, 15 Eylül 1948.
— "Halk Tarafından Halk İçin", *Akşam*, nu. 10755, 22 Eylül 1948.
— "Plutark'tan Kutadgu Bilig", *Akşam*, nu. 10762, 29 Eylül 1948.
— "Kutlu bilgi (Kutadgu bilig)", *Akşam*, nu. 10769, 6 Ekim 1948.
— "Kutlu Bilgi'nin Kuvvetli Tarafı", *Akşam*, nu. 10776, 12 Ekim 1948.
— "Çoban Armağanı-Fethin 500. Yıldönümü", *Akşam*, nu. 10789, 28 Ekim 1948.
— "Ruh Gurbetinde Ölen Âlim –Von Aster–", *Akşam*, nu. 10793, 1 Kasım 1948.
— "Fikre Hürmet" (*Akşam*'dan) *Varlık*, nu. 340, 1 Kasım 1948, s. 15.
— "Büyük İskender-Çocukluğu ve İlk Gençliği", *Akşam*, nu. 10795, 3 Kasım 1948.
— "Büyük İskender Tahsil ve Terbiyesi", *Akşam*, nu. 10803, 11 Kasım 1948.
— "Eski Yunanla İran-İskender'in İran Seferi", *Akşam*, nu. 10808, 16 Kasım 1948.
— "Paydos", *Akşam*, nu. 10812, 20 Kasım 1948
— "Uluhiyet Mudilesi ve İskender", *Akşam*, nu. 10817, 25 Kasım 1948.
— "Nazarî ve Umumî Dil Meseleleri: İngiliz Dilinin Tekâmülü ve Türkçe". *Yeni Bilgi*, c. II-III, nu. 19-24, 1 Aralık 1948 - 1 Mayıs 1948, s. 11-18.
— "İskender'in İçyüzü", *Akşam*, nu. 10823, 1 Aralık 1948
— "Filozof, Zihniyet, Futühat", *Akşam*, nu.10830, 8 Aralık 1948.
— "İsrafla Mücadele Cemiyetine", *Akşam*, nu. 10837, 15 Aralık 1948
— "Paydos" (*Akşam*'dan) *Türk Tiyatrosu*, nu. 221, 16 Aralık 1948
— "Maymun ve Ruh: A. Huxley'in Son Eserine Dair", *Akşam*, nu. 10844, 22 Aralık 1948.
— "Dr. Poole'un maceraları- Maymın ve Ruh'un devamı", *Akşam*, nu. 10851, 29 Aralık 1948.
— *La Fille de Symrne*, version française de Mourad Kiwad, Alger (1948), 88 s.

1949

— "Hür Adam Yetiştirmek", *Hür Fikirler*, nu. 3, Ocak 1949.
— "Tarikat ve Zihniyet", *Akşam*, nu. 10872, 19 Ocak 1949.
— "Jül Sezar - Fatih'in Ruhuna", *Akşam*, nu. 10879, 26 Ocak 1949.
— "İki Sezar II", *Akşam*, nu. 10886, 2 Şubat 1949.
— "Hususi Mahkemeler" (başmakale) *Akşam*, nu. 10888, 4 Şubat 1949.
— "Politikacı ve Asker Sezar III", *Akşam*, nu. 10893, 9 Şubat 1949.
— "Dil Meselesi ve Hür Fikirleri Yaymak", *Akşam*, nu. 10900, 16 Şubat 1949.
— "Sezar Siyaset Alanında IV", *Akşam*, nu. 10907, 23 Şubat 1949.
— "Sezar'ın Son Yılları V", *Akşam*, nu. 10914, 2 Mart 1949.

— "Dil", *Hür Fikirler*, nu. 5, Mart 1949.
— "Ölüm Gölgesinde - Alombre de la mort", *Akşam*, nu. 10921, 9 Mart 1949
— "Yeni Neşriyat", *Akşam*, nu. 10928, 16 Mart 1949.
— "Tasarruf Bâbında", *Akşam*, nu. 10935, 23 Mart 1949.
— "Komedi Cinsleri ve Muammer Karaca", *Akşam*, nu. 10942, 30 Mart 1949.
— "Nereden? Üniversite Arkadaşlarıma", *Akşam*, nu. 10956, 13 Nisan 1949.
— "Nereye? Üniversite Arkadaşlarıma", *Akşam*, nu. 10963, 20 Nisan 1949.
— "Eğer -İki Genç Arasında-", *Akşam*, nu. 10970, 27 Nisan 1949.
— "İnsan ve Sanatkâr M. Ertuğrul", *Akşam*, nu. 10974, 1 Mayıs 1949.
— "Kâtibim", *Akşam*, nu. 10998, 25 Mayıs 1949.
— "Bizde Opera ve O Berber Oğlan", *Akşam*, nu. 11073, 10 Ağustos 1949.
— "Telif Hakları", *Akşam*, nu. 11075, 12 Ağustos 1949.
— "Avrupa Konseyine Seçilmemiz", *Akşam*, nu. 11079, 16 Ağustos 1949.
— "Avrupa İstişâri Meclisi'nde Türkiye", *Akşam*, nu. 11088, 25 Ağustos 1949.
— "Tahsil ve Terbiyeye Dair", *Yeni Bilgi*, nu. 29, 1 Eylül 1949
— "Şairler, Tabiler ve Romancılar", *Akşam*, nu. 11096, 2 Eylül 1949
— "Muharrir Neden Yetişmiyor (anket), *Akşam*, nu. 11104, 10 Eylül 1949
— "Sardovaya Samaj", *Akşam*, nu. 11111, 17 Eylül 1949.
— "Jamnalal'ın kızı", *Akşam*, nu. 11115, 21 Eylül 1949.
— "Avrupalılığın Şartları", (*Akşam*'dan), *Varlık*, nu. 351, 1 Ekim 1949, s.14.
— "Hocalar Faciası", *Akşam*, nu. 11126, 2 Ekim 1949.
— "Çoban ve Sürü - Vâ-Nû'ya-", *Akşam*, nu. 11152, 31 Ekim 1949
— "Üniversite ve İlkmektep Hocalığı", *Akşam*, nu. 11164, 12 Kasım 1949.
— "Üniversite İdeali", *Akşam*, nu. 11175, 23 Kasım 1949.
— "Harice Gönderilen Talebe", *Akşam*, nu. 11190, 8 Aralık 1949.
— "Asayişe Dair", *Akşam*, nu. 11195, 13 Aralık 1949.
— "Altıncı Dil Kurultayına Dair", *Akşam*, nu. 11209, 27 Aralık 1949.
— "Ziya Gökalp", *İş*, nu. 98, 1949, s. 9-14 (İngilizce Hatıratından)
— "*Antonious ve Cleopatra* (Shakespeare'den Minâ Urgan ve Edebiyat Fakültesi İngiliz Edebiyatı Semineri ile birlikte) İstanbul 1949, 151, s.
— *İngiliz Edebiyatı Tarihi* c. III, "XVII inci Asır ve Milton", İstanbul 1949. X - 279 s.
— *Sinekli Bakkal*, 22. b. İstanbul 1949, 296 s.

1950

— "Serab-ı Ömrüm", *Akşam*, nu. 11214, 1 Ocak 1950.
— "Seçim Kanunu Çıktı", *Akşam*, nu. 11264, 20 Şubat 1950.
— "Bir Seçim Numunesi", *Akşam*, nu. 11266, 21 Şubat 1950.
— "Hayır Çünkü", *Akşam*, nu. 11270, 26 Şubat 1950.
— "İngiliz Seçimleri Muamması", *Akşam*, nu. 11274, 2 Mart 1950.
— "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, nu. 11281, 9 Mart 1950.
— "Telif Haklarını Koruma B.M.M.", *Akşam*, nu. 11283, 11 Mart 1950.
— "Kitaplar Arasında", *Akşam*, nu. 11287, 15 Mart 1950.
— "Türk-İtalyan Paktı", *Akşam*, nu. 11293, 21 Mart 1950.
— "14 Mayıs'a Dair Son Söz", *Akşam*, nu. 11378, 14 Haziran 1950.
— "Daha İyi Yeni Bir Dünya", *Akşam*, nu. 11475, 19 Eylül 1950.
— "Sıhhat Kartı Vesilesiyle", *Akşam*, nu. 11478, 22 Eylül 1950.

— "Rembrandt Otelinde", *Akşam,* nu. 11480, 24 Eylül 1950.
— "Sual, Sorgu ve Hasbihal", *Akşam*, nu. 11483, 27 Eylül 1950.
— "İskoçya Yolunda", *Akşam*, nu. 11487, 1 Ekim 1950.
— "Royal Stuart Otelinde", *Akşam* nu. 11490, 4 Ekim 1950.
— "Muharrir ve Hürriyet Fikri Yuvarlak Masası", *Akşam*, nu. 11494, 8 Ekim 1950.
— "Fikir Hürriyeti Bahsi Devam Ediyor", *Akşam,* nu. 11497, 11 Ekim 1950.
— "Şahıslar Değişiyor Fakat Bahis Devam Ediyor", *Akşam*, nu. 11501, 15 Ekim 1950.
— "Vatandaşlarımın Hürriyet Fikri ve Düşünceleri", *Akşam*, nu. 11504, 18 Ekim 1950.
— "İşte Vatandaşlarımız Hülâsası", *Akşam*, nu. 11508, 22 Ekim 1950
— "Memleketimizin İki Can Damarı" -İzmir ve Havalisini Gezdikten Sonra-, *Akşam*, nu. 11513, 27 Ekim 1950.
— "Toprak Meselesi Etrafında", *Akşam*, nu. 11520, 3 Kasım 1950
— "Onlar Ne Diyor", *Akşam*, nu. 11540, 23 Kasım 1950
— "Türkiyenin İkinci Can Damarı", *Akşam*, nu. 11547, 30 Kasım 1950.
— "Hoca, Din ve Kadın", *Akşam*, nu. 11526, 9 Kasım 1950.
— "Hocalar Davası", *Akşam*, nu. 11533, 16 Kasım 1950.
— "Edebiyata Götüren Dil", *Yeni Bilgi*, nu. 44, 1 Aralık 1950.
— "Menderes'in Kurduğu Hükûmet Programı Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, c.I, Dönem 9, Birleşim 9, s. 97-100

1951

— "Fareler ve İnsanlar'a Dair", *Akşam*, nu. 11634, 25 Şubat 1951.
— "Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, Dönem 9, c. 7, sene 1951, s. 89-92
— "Maliye Bakanlığı ve Devlet Borçları 1951 yılı bütçeleri münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, c. 5, Birleşim 50, s. 730.
— "Millî Eğitim Bakanlığı ve Üniversiteler: 1951 yılı bütçesi münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, Dönem 9, c.5, Birleşim 51, s. 758.
— "Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları* c. 10, Birleşim 10, s. 278
— "Sana Rey Veriyorum Hakkında" *(Türk Tiyatrosu'ndan ayrı basım)* (1951).

1952

— "Kira Kanunu ve Mesken İhtiyacı", *Cumhuriyet*, 25 Ocak 1952.
— "Hindistan Hakkında" (konuşma), *Vatan*, nu. 4044, 17 Ağustos 1952.
— "Foça ve Foçalılar", *Cumhuriyet*, nu. 10108, 12 Eylül 1952.
— "İzmir ve Civarında Gezerken", *Cumhuriyet*, nu. 10117, 1 Ekim 1952.
— "491 Sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Tekrar Meriyete Girmesi Hakkındaki Kanun Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, c. 18, Birleşim 18, 17 Aralık 1952, s. 299-303.
— "Hayvan Çiftliği" (George Orwell'den), *Cumhuriyet*, nu. 10054-10074, 27 Temmuz-16 Ağustos 1952.

1953

— "1953 Yılı Bütçe Kanunu Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, c. 20, Birleşim 45, s. 357-360

— "Köy Kanunu Münasebetiyle", *Meclis Tutanakları*, Dönem IX, c. 22, Birleşim 86, s.351.
— "Döner Ayna", *Yeni İstanbul*, nu. 1298-1375, 1 Temmuz - 19 Eylül 1953, (ilânı: nu. 1284, 17 Haziran 1953 v.d.)

1954

— *Masks or Souls?* (A Play in Five Acts), George Allen and Unwin Ltd. London 1953, 126 s. 1954
— "Siyasî Vedaname", *Cumhuriyet*, nu. 10573; 5 Ocak 1954.
— "Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri", *Yeni İstanbul*, nu. 1753-1836, 7 Ekim 1954-29 Aralık 1954. (ilânı, nu. 1730, 14 Eylül 1954 v.d.).
— *El Payaso Y Su Hija*, Ediciones Destino S.L. Barcelona, Traduccion del inglés por Rafael Vazguez-Zamora Primera edicion: Marzo 1954, 327 s.
— "Tanıdığım Çocuklardan Rüstem", *Birlik* (Yugoslavya), 11.243 (1954) 7 s.
— Djukanovic, Marija, tr. *Poznavala Sam* Dvoje Dece, Knjizevne novine I, 7 (1954) 4p (I used to Know Two Children) *Döner Ayna*, İstanbul 1954,

1955

— "Her Kimi Alâkadar Ederse", *Yeni İstanbul*, nu. 1897, 28 Şubat 1955
— "Can Masumiyeti", *Yeni İstanbul*, nu. 1904, 7 Mart 1955.
— "Bizde de Demokrasi Var Şimdi", *Yeni İstanbul*, nu. 1911, 14 Mart 1955.
— "16 Mart Şehitlerine Selâm", *Yeni İstanbul*, nu. 1918, 21 Mart 1955.
— "Bir Amerikalı Maarifçi Gelmiş", *Yeni İstanbul*, nu. 1925, 28 Mart 1955.
— "Buradan Oradan", *Yeni İstanbul*, nu. 1932, 4 Nisan 1955.
— "Sürgündeki Kalem", *Yeni İstanbul*, nu. 1939, 11 Nisan 1955.
— "Yeşil Adam" *Yeni İstanbul*, nu. 1946, 18 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Cemal Paşa ve Arap Diyarı", *Yeni İstanbul*, nu. 1948, 20 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Harpte Anadolu Kadını", *Yeni İstanbul*, nu. 1949, 21 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Suriye'de Arap Milliyetçiliği", *Yeni İstanbul*, nu. 1950, 22 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Arap Kasabalarının Hususiyeti", *Yeni İstanbul*, nu. 1951. 23 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Dikkati Çeken Bir Hemşire", *Yeni İstanbul*, nu. 1952, 24 Nisan 1955; nu. 1953, 25 Nisan 1955.
— "Biyografi ve Tarih", *Yeni İstanbul*, nu. 1953, 25 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Gece Vakti Kudüs'e Girdik", *Yeni İstanbul*, nu. 1954, 26 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: İnsanların İşkenceli Ölüm Karşısında Duydukları Haz", *Yeni İstanbul*, nu. 1955, 27 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Cemal Paşa ile Bir Münakaşa", *Yeni İstanbul*, nu. 1956, 28 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Beyrut'ta Rahibeler Grubu", *Yeni İstanbul*, nu. 1957, 29 Nisan 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Cemal Paşa, Mektep, Kilise", *Yeni İstanbul*, nu. 1958, 30 Nisan 1955.

— "Orhan Burian", *Yeni Ufuklar*, c. III, nu. 20, Mayıs 1955, s. 36.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Kuvvetlilerle Zayıfların Hayattaki Mücadelesi", *Yeni İstanbul*, nu. 1960, 2 Mayıs 1955.
— "Yine Şurdan Burdan", *Yeni İstanbul*, nu. 1960, 2 Mayıs 1955
— "Lübnan ve Arap Diyarı: İki Ay Süren Öldürücü Çalışmalar", *Yeni İstanbul*, nu. 1961, 3 Mayıs 1955
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Ailenin Yerini Tutacak Şey", *Yeni İstanbul*, nu. 1962, 4 Mayıs 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Leylâ Hastalığı", *Yeni İstanbul*, nu. 1963, 5 Mayıs 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Uykusuz Geçen Geceler", *Yeni İstanbul*, nu. 1964, 6 Mayıs 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Kimsesiz Çocuğun Hüznü", *Yeni İstanbul*, nu. 1965, 7 Mayıs 1955.
— "Lübnan ve Arap Diyarı: Erzurum'dan Gelen ve Oğlunu Yetimhanede Bulan Baba", *Yeni İstanbul*, nu. 1966, 8 Mayıs 1955.
— "Din Cereyanları" *Yeni İstanbul*, nu. 1967, 9 Mayıs 1955.
— "Bir Roman ve Bir Radyo Hikâyesi", *Yeni İstanbul*, nu. 1974, 16 Mayıs 1955.
— "Şeker Bayramı", *Yeni İstanbul*, nu. 1981, 23 Mayıs 1955.
— "Bayram Ertesi", *Yeni İstanbul*, nu. 1986, 30 Mayıs 1955.
— "Hayvanlara Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 1993, 6 Haziran 1955.
— "Kılık Kıyafete Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2000, 13 Haziran 1955.
— "Her Kafadan Bir Ses", *Yeni İstanbul*, nu. 2007, 20 Haziran 1955.
— "Üç Yüz Yirmi Küçük Sultan", *Yeni İstanbul*, nu. 2014, 27 Haziran 1955.
— "Nereden Nereye", *Yeni İstanbul*, nu. 2021, 4 Temmuz 1955
— "Gautama Buddha ve Buddhism", *Yeni İstanbul*, nu. 2028, 11 Temmuz 1955.
— "Buddism", *Yeni İstanbul*, nu. 2035, 18 Temmuz 1955.
— "Temmuz! Temmuz!", *Yeni İstanbul*, nu. 2024, 25 Temmuz 1955
— "Dünya Olaylarına Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2048, 3 Ağustos 1955.
— "Bayram Dedikoduları", *Yeni İstanbul*, nu. 2053, 8 Ağustos 1955.
— "Hâlâ Dedikodulara Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2060 15 Ağustos 1955
— "Sosyal Edebiyata Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2067, 22 Ağustos 1955.
— "Bu da Bir Konuşma", *Yeni İstanbul*, nu. 2074, 29 Ağustos 1955.
— "Otuz Üç Yıl Önce", *Yeni İstanbul*, nu. 2081, 5 Eylül 1955.
— "Utopya ve Utopyacı", *Yeni İstanbul*, nu. 2088, 12 Eylül 1955.
— "İki Devir ve Dört Tarih", *Yeni İstanbul*, nu. 2095, 19 Eylül 1955.
— "Doktorlara Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2102, 26 Eylül 1955
— "Halide Edib'in Çocukluğundan 1917'ye Kadar Hatıraları", *Yeni İstanbul*, nu. 2102 -2162, 26 Eylül - 25 Kasım 1955.
— "Shakespeare Diye Bir Şahsiyet Var mıydı? Yahut Eserlerini Kim Yazdı?", *Yeni İstanbul*, nu. 2109, 3 Ekim 1955
— "Pakistan'a Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2116, 10 Ekim 1955.
— "Açık Hava Tımarhanesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2123, 17 Ekim 1955
— "Freud ve Yetiştirdikleri", *Yeni İstanbul*, nu. 2130, 24 Ekim 1955
— "İngiltere'de Bir Partinin Kalkınma Mücadelesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2137, 31 Ekim 1955.
— "Shakespeare Dramlarının Siyasî Simaları", *Yeni İstanbul*, nu. 2144, 7 Kasım 1955
— "Münevver Kadınlar Ne Konuşurlar?", *Yeni İstanbul*, nu. 2151, 14 Kasım 1955.
— "İnsan Kafasının Ehemmiyeti", *Yeni İstanbul*, nu. 2158, 21 Kasım 1955.
— "Küçük Şeyler", *Yeni İstanbul*, nu. 2165, 28 Kasım 1955.

— "Temcit Pilavı", *Yeni İstanbul*, nu. 2172, 5 Aralık 1955.
— "1950'ye Doğru", *Yeni İstanbul*, nu. 2175, 8 Aralık 1955.
— "Seçimlere Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2179, 12 Aralık 1955.
— "Bir Millet En Evvel Kendine Güvenmelidir", *Yeni İstanbul*, nu. 2186, 19 Aralık 1955.
— "Marcus Antonius (Önsöz-Plutarch ve eserleri), *Yeni İstanbul*, nu. 2192-2224, 25 Aralık 1955 - 26 Ocak 1956.
— "Noel-İsa Peygamber'in Doğum Günü", *Yeni İstanbul*, nu. 2193, 26 Aralık 1955.
— "Rüstem", *Sevinç* (Yugoslavya), 6 (1955), s. 4-5
— *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1955, (dış kapak 1956), 267 s.
— "Kubbede Kalan Hoş Sada", N. Sami Banarlı, *Metinlerle Türk ve Batı Edebiyatı*, Lise III. 1955, s. 188-192

1956

— "Parlamento ve Bütçe", *Yeni İstanbul*, nu. 2200, 2 Ocak 1956
— "Yeni Bir Cereyana Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2207, 9 Ocak 1956.
— "Amerikan Seçimleri Münasebetiyle", *Yeni İstanbul*, nu. 2214, 16 Ocak 1956.
— "Masraf Vergisi", *Yeni İstanbul*, nu. 2217, 19 Ocak 1956.
— "Evvelâ Buradan", *Yeni İstanbul*, nu. 2221, 23 Ocak 1956 (İnce Memet, Teneke, Bereketli Topraklar hk.)
— "Şimdi de Şuradan", *Yeni İstanbul*, nu. 2228, 30 Ocak 1956.
— "Travencore Destanı", *Yeni Ufuklar*, c. IV, nu. 29 Şubat 1956, s. 321-323.
— "Gene de Shakespeare", *Yeni İstanbul*, nu. 2235, 5 Şubat 1956.
— "Çağdaş İran Halka Doğru", *Yeni İstanbul*, nu. 2242, 13 Şubat 1956.
— "Laikliğe Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2249, 20 Şubat 1956.
— "Bizdeki Din ve Devlet Münasebeti", *Yeni İstanbul*, nu. 2256, 27 Şubat 1956.
— "Yeni Bir Tarih Zihniyeti", *Yeni İstanbul*, nu. 2263, 5 Mart 1956.
— "Pakistan İslâm Cumhuriyeti", *Yeni İstanbul*, nu. 2270, 12 Mart 1956.
— "Boş Zaman Meselesi ve Kadınlar", *Yeni İstanbul*, nu. 2277, 19 Mart 1956
— "Benjamin Franklin", *Yeni İstanbul*, nu. 2284, 26 Mart 1956.
— "Laf Lafı Açar", *Yeni İstanbul*, nu. 2291, 2 Nisan 1956.
— "Mevlud-Müslümanların Noeli", *Yeni İstanbul*, nu. 2298, 9 Nisan 1956.
— "İstanbul Kütüphanesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2305, 16 Nisan 1956.
— "Seydelaa", *Yeni İstanbul*, nu. 2308-2310, 19-21 Nisan 1956.
— "Merhum Şair İkbal", *Yeni İstanbul*, nu. 2312, 23 Nisan 1956.
— "Maziden Bir Ses" (Amerika Sahneleri), *Yeni İstanbul*, nu. 2319, 30 Nisan 1956.
— "New York'a Girerken" (Amerika Sahneleri), *Yeni İstanbul*, nu. 2326, 7 Mayıs 1956.
— "New York'tan Williamstown'a", *Yeni İstanbul*, nu. 2332, 15 Mayıs 1956.
— "Williamstown", *Yeni İstanbul*, nu. 2338, 21 Mayıs 1956.
— "Bu Diyarda Bir Gün Çocuklar Tekerlek Ayaklı Doğacak", *Yeni İstanbul*, nu. 2345, 28 Mayıs 1956.
— "Williamstown'un Son Günleri", *Yeni İstanbul*, nu. 2352, 4 Haziran 1956.
— "Amerika'da Bir Konferans Turnesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2359, 11 Haziran 1956.
— "Türkiye Garpla Beraberdir", *Yeni İstanbul*, nu. 2353, 5 Haziran 1956.
— "2500 Yıl Sonra", *Yeni İstanbul*, nu. 2373, 25 Haziran 1956.
— "Amerika Türkleri Nasıl Tanıdı", *Yeni İstanbul*, nu. 2380, 2 Temmuz 1956.
— "Kadınlar Arasında", *Yeni İstanbul*, nu. 2387, 9 Temmuz 1956.

— "George Sarton", *Yeni İstanbul*, nu. 2394, 16 Temmuz 1956.
— "Portre İsmi Verilen Bir Hal Tercümesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2398, 23 Temmuz 1956.
— "W. Lipmann'ın Son Kitabına Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2405. 30 Temmuz 1956.
— "Dr. Adnan Adıvar'dan Anılar", *Yeni Ufuklar*, c. 5, nu. 35 Ağustos 1956, s. 581-583
— "Mary Sarton'un Son Romanı", *Yeni İstanbul*, nu. 2412, 6 Ağustos 1956.
— "Rukiye Hanım'ın Misafir Gecesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2419, 13 Ağustos 1956.
— "Rukiye Hanım'ın Bayram Misafirleri", *Yeni İstanbul*, nu. 2426, 20 Ağustos 1956
— "Türkiye Tarihi Muharriri Ph. Price - İmparatorluktan Cumhuriyet'e kadar", *Yeni İstanbul*, nu. 2433, 27 Ağustos 1956.
— "Plutocrat" (Müellifi. Booth Tarkington), *Yeni İstanbul*, nu. 2440, 3 Eylül 1956.
— "Çin Sahnesi" I-IV, *Yeni İstanbul*, nu. 2447-2468, 10 Eylül - 1 Ekim 1956.
— "Medeniyet Felsefesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2475, 8 Ekim 1956.
— "İki Eş Sanatkâr", *Yeni İstanbul*, nu. 2482, 15 Ekim 1956.
— "Radyomuza Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2489, 22 Ekim 1956.
— "Şark'tan Haber, Dr. Mehmed İkbal", *Yeni İstanbul*, nu. 2497, 30 Ekim 1956.
— "İki Kitap Hakkında", *Yeni İstanbul*, nu. 2503, 5 Kasım 1956.
— "Atatürk'ün Ölüm Yıldönümünde: Eisenhower ve Dünya Sulhunun Koruyucusu Askerlere Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2508, 10 Kasım 1956.
— "Lakırdı Kıtlığında", *Yeni İstanbul*, nu. 2510, 12 Kasım 1956.
— "İnsanseverlerin Bir Münazarası", *Yeni İstanbul*, nu. 2517, 19 Kasım 1956.
— "Shakespeare'in Bazı Soneleri: 27, 28, 61, 116", *Yeni İstanbul*, nu. 2524, 26 Kasım 1956.
— "Sulhsever Büyük Bir Asker Daha", *Yeni İstanbul*, nu. 2531, 3 Aralık 1956.
— "Macar Faciasına Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2538, 10 Aralık 1956.
— "Reşat Nuri Güntekin'e", *Yeni İstanbul*, nu. 2545, 17 Aralık 1956.
— "Freud'un 100. Yıldönümü Münasebetiyle", *Yeni İstanbul*, nu. 2552, 24 Aralık 1956.
— "Siyasî Olmayan Bir İnkılâba Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2559, 31 Aralık 1956.
— "Dr. A. Adnan Adıvar, İstanbul, 1956, 240. s.

1957

— "Sosyal Edebiyat I", *Yeni İstanbul*, nu. 2566, 7 Ocak 1957.
— "Sosyal Edebiyat II: Çiftçi Piyer", *Yeni İstanbul*, nu. 2573, 14 Ocak 1957.
— "Sir Th. More ve Eseri", *Yeni İstanbul*, nu. 2580, 21 Ocak 1957.
— "Shakespeare ve Muasırlarının Sosyal Fikirleri", *Yeni İstanbul*, nu. 2587, 28 Ocak 1957.
— "Çiftçi Piyer'in Rüyası", *Yeni İstanbul*, nu. 2544, 2 Şubat 1957.
— "Harp ve Manevî Silâhlanma", *Yeni İstanbul*, nu. 2601, 11 Şubat 1957.
— "Keşmir Meselesi Münasebetiyle", *Yeni İstanbul*, nu. 2608, 18 Şubat 1957.
— "Âkıle Hanım Sokağı", *Hayat*, nu. 20-38, 22 Şubat - 28 Haziran 1957.
— "Amerikaya Giden Seyyah Veyahut Talebe İçin", *Yeni İstanbul*, nu. 2615, 25 Şubat 1957.
— "Amerikan Milleti ve Hükümeti", *Yeni İstanbul*, nu. 2622, 4 Mart 1957.
— "Amerika'da Tahsil meselesi", *Yeni İstanbul*, nu. 2629, 11 Mart 1957.
— "İçtimaî Edebiyat: Çiftçi Piyer'in Rüyası –Halkla Dolu Meydan–", *Yeni İstanbul*, nu. 2636, 18 Mart 1957.
— "Diktatörlükten Sonra İçtimaî Edebiyat", *Yeni İstanbul*, nu. 2643, 25 Mart 1957.
— "Yıldız Karakteri" (N. Coward'dan), *Yeni İstanbul*, nu. 2650, 2657, 2664, 2671, 2678, 2683, 2690, 2697, 2704, 2711; 1, 8, 15, 22, 29 Nisan, 6, 13, 20, 27 Mayıs, 3 Haziran 1957.
— "Toprak Sallantıları", *Yeni İstanbul*, nu. 2718, 10 Haziran 1957.

— "Can Ancak Canla ödenir", *Yeni İstanbul*, nu. 2725, 17 Haziran 1957.
— "Cıbıl Kız - Strip Tease ", *Hayat*, nu. 52-67, 4 Ekim 1957-17 Ocak 1958.
— *Ateşten Gömlek*, 6. b. Yeni Matbaa, 1957, 174 s.
— *Sinekli Bakkal*, 23. b. Güven Basımevi, İstanbul 1957, 268 s.
— *Yolpalas Cinayeti* 2. b. İstanbul 1957, 64 s.
— "Whither Mankind", *New Frontiers of Knowledge*, A. Symposium by distinguished writers, notable scholars and public figures (Arnold Toynbee and others), Public Affair Press 1957, s. 110-112.

1958

— "Kerim Usta'nın Oğlu", Milliyet, nu. 2805-2847, 2 Mart - 13 Nisan 1958.
— "Romancılığa Dair", *Yeni İstanbul*, nu. 2959, 10 Şubat 1958.
— *Âkıle Hanım Sokağı*, İstanbul 1958, 216 s.
— "Mevlanâ Celâleddin Rumî", *Yeni İstanbul*, nu. 2952, 4 Şubat 1958.
— "Mevlanâ Celâleddin Rumî", *Yeni Meram*, 6 Şubat 1958.

1959

— "Sevda Sokağı Komedyası", *Cumhuriyet*, nu. 12474 - 12507, 17 Nisan-20 Mayıs 1959.
— "Mevlanâ İhtifali Yaklaşırken Konya Gençlerine Öğüt", *Cumhuriyet*, nu. 12686, 18 Kasım 1959.
— "Halide Edib Adıvar'ın Türkiye Muallimler Birliği'ne hitaben yazdığı 9.6.1959 tarihli mektup", *Bilgi*, XII, nu. 148, 30 Eylül 1959, s. 3.
— "Millî Mücadele Haturalarından Parçalar", *Hayat*, nu. 51-52, 18, 25 Aralık 1959.

1960

— "Millî Mücadele Hatıralarından Parçalar", *Hayat*, nu. 1-20, 1 Ocak 1960-13 Mayıs 1960
— "Sokak", *Sevinç* (Yugoslavya), XI, 4 (1960), 3 s.

1961

— "Hacıyatmaz", *Cumhuriyet*, nu. 13110, 1 Şubat 1961.
— "Çaresaz", *Cumhuriyet*, nu. 13340 - 13364, 24 Eylül 1961 - 18 Ekim 1961.
— Sinekli Bakkal, Svjetlost-Sarajevo firması tarafından Sırpçaya tercüme edilir. 1961. (Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen Tarafları ve Türk Ocağı ile Alâkalı Hatıraları", *Türk Yurdu*, c. III, nu. 11-12; Kasım 1964, s. 24-25).

1962

— *Kalb Ağrısı*, 3. b. İstanbul 1962, 263 s.
— *Türkün Ateşle İmtihanı*, Kurtuluş Matbaası, İstanbul 1962, 312 s.

1963

— *Conflict of East and West in Turkey*, Lahore 1963, 223 s. 3. b.

— *Hayat Parçaları*, İstanbul 1963, 127 s.
— *Sinekli Bakkal*, 24. b. İstanbul 1963, 264 s.
— *Vurun Kahpeye*, 3. b. İstanbul 1963, 144 s.
— *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 1963, 248. s.
— *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul 1963, 224 s. (İçindekiler: Daha önceki baskıda olmayan "Vurma Fatma, "Emine'nin Şehadeti", "Bayrağımızın Altında" ilâve edilmiştir'.
— *Ateşten Gömlek*, 7 b. İstanbul 1963, 172 s.

1964

— "Kızıl Hançerler", *Hayat*, nu. 5-9, 23 Ocak - 20 Şubat 1964.
— "Bayrağımızın Altında", *Hisar*, nu. 2, Şubat 1964.
— "Coriolanus", *Türk tiyatrosu*, nu. 356, Nisan - Mayıs 1964, s. 12-16.
— "Roman üzerine", *Türk Dili*, c. XIII, nu. 164, Temmuz 1964.
— "Hüseyin Rahmi'nin Eserleri Karşısında", *Yeditepe*, nu. 100-101, Ağustos 1964, s. 6-7; Eylül 1964, s. 10-11.
— *Döner Ayna*, 2 b. İstanbul 1964, 199 s.

1965

— "Coriolanus", *Türk Tiyatrosu*, nu. 363, Temmuz-Ağustos 1965, s. 4-10.
— "Hüseyin Rahmi'nin Eserleri Karşısında" (*Yeditepe'den*), *Oraloğlu Tiyatrosu*, nu. 18, Mart 1965, s. 18-22.

1966

— *Sinekli Bakkal*, 25 b. İstanbul 1966, 296 s.
— *Vurun Kahpeye*, 4 b., İstanbul 1966, 144 s.
— *Hayvan Çiftliği* (G. Orwell'den) 2 b. İstanbul 1966, IV - 117 s.
— *Hayvan Çiftliği* (G. Orwell'den) İstanbul 1966, I-40 s.

1967

— *Mor Salkımlı Ev*, 2. b. İstanbul 1967, 204 s.
— *Raik'in Annesi*, 3 b. İstanbul 1967, 78 s.
— *Seviye Talib*, 3 b. İstanbul 1967, 128 s.
— *Zeyno'nun Oğlu*, 3 b. İstanbul 1967, 287 s.
— *Yeni Turan*, 3 b. İstanbul 1967, 124 s.
— *Harap Mabetler*, 3 b. İstanbul 1967, 136 s. (İçindekiler 1924 baskısı)

1968

— *Ateşten Gömlek*, 8 b. İstanbul 1968, 166 s.
— *Ken'an Çobanları* - Maske ve Ruh, 2 b. İstanbul 1968, 127 s.
— *Mev'ud Hüküm*, 2 b. İstanbul 1968, 192 s.
— *Sinekli Bakkal*, 26 b. İstanbul 1968, 304 s.
— *Tatarcık*, 6 b. İstanbul 1968, 196 s.
— *Handan*, 9 b. İstanbul 1968, 176 s.

1969

— *Ateşten Gömlek* - Sakarya ordusuna, 9 b. İstanbul 1969, 166 s.

1970

— *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul 1970, 205 s. (İçindekiler: 1963 baskısı).
— *Handan*, 10 b. İstanbul 1970, 176 s.
— *Mor Salkımlı Ev*, 3 b. İstanbul 1970, 235 s.
— *Sinekli Bakkal*, 28 b. istanbul 1970, 304 s.
— Miller, Barnette, *Beyond the Sublime Porte*, The Grand Seraglio of Stambul with an Introduction by Halide Edib, New York 1970, (Önsöz s. XII-XIV). (İlk baskısı 1931).
— *Vurun Kahpeye*, 5 b. İstanbul 1970, 144 s.
— *Kalp Ağrısı*, 4 b. İstanbul 1970, Remzi Kitabevi, 245 s.
— *Yunan Mezalimi adıyla İzmir'den Bursa'ya*, Hüseyin Feyzi Ayberk, Yeni İstanbul Mat. 1973, 84 s.

1971

— *Ateşten Gömlek*, 10 b. İstanbul 1971, 160 s.
— *Döner Ayna*, 3 b. İstanbul 1971, 203 s. *(Sevda Sokağı Komedyası)*, s. 205-303.
— *Sinekli Bakkal*, 29 b. İstanbul 1971, 304 s.
— *Son Eseri*, 7 b. İstanbul (1971), 151 s. (Yolpalas cinayeti, s. 153-196).
— *Tatarcık*, 7 b. İstanbul 1971, 196 s.
— *Türkün Ateşle İmtihanı* - Kurtuluş savaşı anıları, İstanbul 1971, 274 s.

1972

— "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne", Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. I, 1919-1920, İstanbul 1972 (12 b.) s. 95-98.
— *Handan*, 11 b. Atlas kitabevi İstanbul 1972, 176 s.
— *Âkile Hanım Sokağı*, 2 b. İstanbul 1972, Atlas kitabevi 202 s. (*Çaresaz*, s. 203-256)
— *Sonsuz Panayır*, 4 b. İstanbul 1972, Atlas kitabevi 312 s.
— *Sinekli Bakkal*, 30 b. İstanbul 1972, Atlas kitabevi, 304 s.

1973

— *Ateşten Gömlek*, 11 b. İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 160 s.
— *Harap Mabetler* 4 b. (sadeleştiren Baha Dürder) İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 144 s.
— *Sinekli Bakkal*, 31 b. İstanbul 1973, Atlas Kitabevi, 304 s.
— *Vurun Kahpeye*, 6 b. istanbul 1973, Remzi Kitabevi, 144 s.
— *Zeyno'nun Oğlu*, İstanbul 1973, Remzi kitabevi, 291 s.
— *Mor Salkımlı Ev*, 4 b. İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 240 s.
— *Seviye Talib*, 4 b. İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 128 s.
— *Râik'in Annesi*, 4 b. İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 78 s.
— *Yeni Turan*, 4 b. İstanbul 1973, Atlas kitabevi, 126 s.
— "Efenin Hikâyesi" s. 41-48, "Emine'nin Şehadeti s. 49-52, "Bayrağımız Altında", s. 53-56, "Vurma Fatma", s. 57-68, *Millî Mücadele Hikâyeleri*, Derleyen ve özleştiren, Ümit Sinan

Topçuoğlu, İstanbul 1973, Dede Korkut Yayınları.

1974

— *Kubbede Kalan Hoş Sada*, hzl. İnci Enginün, İstanbul 1974, Atlas kitabevi, 280 s. [İçindekiler: Kubbede Kalan Hoş Sada, Gülnuş Sultan, Aşk Fesaneleri, Bir Hayatın Üç Perdesi, Seydelaa, Küçük Bir Aktristen Büyük Bir Facia Yazarına, Kadın İtirafları, Işıldak'ın Rüyası, Mihri'nin Mektubu, Hayat Sahnesinde, Bir Kadın İçin, Aşk Fesaneleri, Karasevda, Günah Geçidi, Ölüler Beldesi, Karanlıklarda, Allah'ın Penceresi, Altın Kupa, Tılsımlı Kuyu, Fatih İhtifali - Yeni Turan'da, Küçük Fesaneler, Ocağım, Derinliklerden, Münacaat, Padişah ve Şehzadelerimize, Allah'ın Nuru I-II, Ocağım, Fatma Kadın Kaç Bana, Harp Hatıraları-Anadolu Simalarından, Seyit Onbaşı, Muharebeyi Kazananlar, Türkiye'nin Kadınları, Erzurumlu, Ah Vatan Vah Vatan, Ağzından Çıktığı Gibi, Yeni Dünya, Eski Kadın, Birkaç Yaşlı Adam Portresi, Hay ibni Yakzan, Balalayka Çalan Adamın Sergüzeşti, Topkapı Numune Bağları Yolunda Çingeneler, Radyo Çardaklar İnsanlar, Topkanı Numune Bağlarından Dönerken: Talât Oğlan, Cumhuriyet Bayramı, Genç Sertman, Ultimatom- Liste, Ser Hafiye, Ser Müzevvir ve Fitnecibaşı, Duk duk, Stopi... graphi, Kadınlar Arasında, Rukiye Hanım'ın Misafir Gecesi, Rukiye Hanım'ın Bayram Misafirleri, Anadolu'da Bahar - Tazelenen Hayat, Emin Efendi Lokantasında, Kızıl Hançerler, Kahpecik, Bir Genç Kızın Cinayeti].
— *Handan*, 12 b. İstanbul 1974, Atlas kitabevi 176 s.
— *Tatarcık*, 8 b. İstanbul 1974, kitabevi, 196 s.
— *Sinekli Bakkal*, 32 b. İstanbul 1974, Atlas kitabevi, 340 s.
— *Kerim Usta'nın Oğlu - Heyulâ*, hzl. İnci Enginün İstanbul 1974, Atlas kitabevi, 141 s.
— *İzmir'den Bursa'ya*, hzl. İnci Enginün İstanbul 1974, 136 s. (Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Mehmet Asım'ın yazılarıyla birlikte).
— "Halide Edib'den Dr. Adnan Adıvar'a Mektuplar I-II", Yay: İnci Enginün, *Hisar*, nu. 124-125, Nisan-Mayıs, s. 22-25; 19.
— "Halide Edib Adıvar'ın Mektupları" Atatürk'e ve Sami N. Özerdim'e (28.11.1955 tarihli), *Türk Dili*, Mektup özel sayısı, nu. 74, Temmuz 1974, s. 252-256.
— "Himmet Çocuk", Török elbeszélök, Budapest 1974, (Eurépa yayınevinin yayımladığı antolojide Macarca tercümesi).
— *Ateşten Gömlek*, 12 b. İstanbul 1974, Atlas kitabevi, 160 s.

1975

— "Ana Hisleri", *Türk Dili*, Türk öykücülüğü özel sayısı, nu. 286, Temmuz 1975, s. 226-229
— *Vurun Kahpeye*, İstanbul 1975, Remzi kitabevi, 114 s.

1976

— *Kalp Ağrısı*, İstanbul 1976, Remzi kitabevi, 245 s.
— *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul 1976, Remzi kitabevi, 205 s.
— *Sinekli Bakkal*, 33 b. İstanbul 1976, Atlas kitabevi, 304 s.
— *Son Eseri - Yolpalas Cinayeti*, 5 b. İstanbul 1976, Atlas kitabevi, 238 s. (*Yolpalas Cinayeti*, s. 185-238)

1977

— *Döner Ayna*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1977, 1984 (5 b.), 1981, 1983, 1987.
— *Handan*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1977 (13 b.) 1978
— *Sevda Sokağı Komedyası*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1977, 2 b. s.239-352.

1978

— *Ateşten Gömlek*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1978, 1979, 1980, 1984, 1985 (20 b.), 1987,
— *Sinekli Bakkal*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1978 (35 b.), 1980 (37 b.), 1982 (38 b.), 1983, 1984, 1986, 1987 (42 b.), 1994 (47 b.)

1979

— *Âkile Hanım Sokağı*, 3 b. İstanbul: Atlas Yayınevi, 1979
— *Çaresaz* Atlas Yayınevi, İstanbul s. 221-272. 1979 (2 b.)

1980

— *Harap Mabedler*, Atlas Yayınevi, İstanbul, 1980, 1981, 1986.

1981

— *Kalp Ağrısı*, Remzi Kitabevi, 1981 (6 b.), 1985.
— *Turkish Ordeal*, Westport Conni Hyperion Press 1981, 407 s.
— *Tatarcık*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1981 (10 b.), 1979, 1982, 1983, 1986, 1989.
— *Dağa Çıkan Kurt*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1981, 1984, 1987, 1989.

1982

— *Ken'an Çobanları*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1982.
— *Yeni Turan*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1982 (5 b.).
— *Seviye Talib*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1982, 1987 (6 b.)

1983

— *Kerim Usta'nın oğlu*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1983
— *Kubbede Kalan Hoş Sada*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1983
— *Mev'ud Hüküm*, 1983 (4.b.)
— *Son Eseri*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1983
— *Vurun Kahpeye*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1983

1984

— *Zeyno'nun Oğlu*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1984, 1987.

1986

— *İzmir'den Bursa'ya*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1986 (3 b.)
— *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Yayınevi, İstanbul

1987

— *Sonsuz Panayır*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1987 (6 b.)

1991

— *Zeyno'nun Oğlu,* Remzi Kitabevi, 1991.

1992

— *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Yayınevi, İstanbul 1992.

1993

— *Vurun Kahpeye*, Remzi Kt. 1993,
— "Cennet Kızın Cinneti", *Dergâh Dergisi*, nu. 38, Nisan 1993.

1996

— *Yolpalas Cinayeti*, İstanbul: Atlas Yayınevi, 1996.
— *Mor Salkımlı Ev*, Özgür Yay., 1996.

1997

— *Yolpalas Cinayeti*, Özgür Yay., 1997.

1998

— *Sinekli Bakkal*, Özgür Yay., 1998.

1999

— *Ateşten Gömlek*, Özgür Yay., 1999.
— *Vurun Kahpeye*, Özgür Yay., 1999.

2000

— *Kalp Ağrısı*, Özgür Yay., 2000.
— *Hayat Pençeleri*, Özgür Yay., 2000.

2001

— *Dağa Çıkan Kurt*, Özgür Yay., 2001.
— *Zeynonun Oğlu*, Özgür Yay., 2001.
— *Âkile Hanım Sokağı*, Özgür Yay., 2001.

2002

— İnside India with a introduction and notes by Mushiral Hasan, New Delhi NY. Oxford U. Press, 2002, 272 s.

2003

— *House With Wisteria: Memoirs of Halide Edib*, with an introduction by Sibel Erol, Charlot-

tesville Va; Leopolis Press, 2003, 407 s.

2004

— Orwell, Hayvan Çiftliği, çev. Halide Edip Adıvar, İstanbul
— *Memories.* Turkish Literature by Luotatirus, Epsilon Yay. 2004, 30 s.
— *Handan*, Özgür Yay., 2004.
— *Türkün Ateşle İmtihanı*, Özgür Yay., 2004.

2005

— *Yeni Turan - Raik'in Annesi*, Özgür Yay., 2005.

2006

— *Kerim Ustanın Oğlu*, Özgür Yay., 2006.

2005

— *Çaresaz*, Özgür Yay., 2006.

KAYNAKÇA II

HALİDE EDİB HAKKINDAKİ YAZILAR

1897

— Ahmet Midhat, "Muharrerat-ı Osmaniyeye Bir Lahika", *Tercüman-ı Hakikat*, nu. 5918-718, 8 Teşrinevvel 1313/20 Teşrinevvel 1897.
— Mahmud Es'ad, "Kerime-i Maneviyemiz Atufetlu Halide Hanımefendi'ye", *Tercüman-ı Hakikat*, nu. 5918-718, 8 Teşrinevvel 1313/20 Teşrinevvel 1897.
— "Şuun-ı Nisvan" (*Mâder* hakkında), *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 133, 9 Teşrinevvel 1313/21 Ekim 1897.
— "Halide Binti Edib", (Kerime-i Maneviyemiz Atufetli Halide Hanımefendi'ye", (*Tercüman-ı Hakikat*'ten), *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 134, 16 Teşrinevvel 1313/28 Ekim 1897.

1898

— *Mâder*, Eser-i Ceyb-i Hümayun-ı Cenâb-ı Mülûkâne Kâtib-i Sânisi Mehmed Edib Bey'in Kerimesi Halide", *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 142, 21 Kânunevvel 1313/2 Ocak 1898.
— "Âtıfet-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet - Penâhî", *Hanımlara Mahsus Gazete*, nu. 152, 26 Şubat 1313/10 Mart 1898 (Halide Edib'e verilen nişan).

1908

— Abide Hanım, "Amerikan Nisvanı" Kardeşim Halide Salih'e *Mehasin*, Ocak 1908.
— Müfide Ferid, "Kadınlarımızda Fikr-i Teşebbüs", *Tanin*, nu. 31, 18 Ağustos 1324/31 Ağustos 1908.
— "Açık mektup - Halide Salih Hanım'a", *Tanin*, nu. 36, 23 Ağustos 1324/5 Eylül 1908.
— "Jül Sezar" (Halide Salih'in çevirdiği Jül Sezar'ın Sahne-i Milliye'de oynanacağı haberi), *Tanin*, nu. 128, 8 Kânunevvel 1908.
— "Bintü'l-Asım Elif Ulviye, "Hanımlarımız için - Halide Salih Hanımefendi Hemşireme",

Demet, nu. 3, 1 Teşrinevvel 1324/14 Ekim 1908.
— Muallim Dr. Asaf, "Hastalara Muavemet Edelim", –Halide Salih Hanımefendi'ye– (Hilâl-i Ahmer hakkında), *Tanin*, nu. 102, 10 Teşrinsani 1908.

1909

— Bintü'r-Reşad Seyide, "Amerika Nisvanı-Kardeşim Halide Salih'e", *Menasin*, nu. 5, s 352-356, Kânunsani 1324/Ocak 1909.
— Makbule Süreyya, "Nazm-ı Serbest: Kar Yağarken" (ş) -Halide Salih Hanımefendi'ye", *Eş ref*, nu. 24-50, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1909, s. 4.
— "Yine Tezer Hakkında", *Servet-i Fünun*, c. 36, nu. 929, 5 Mart 1325/18 Mart 1909.
— Mehmed Rauf, "Raik'in Annesi", *Servet-i Fünun*, c. 36, nu. 936, 30 Nisan 1325/12 Mayıs 1909, s. 405-406.
— Madam Serpuhi Makaryan, "Halide Salih Hanımefendi'ye", *Tanin*, nu. 262, 26 Mayıs 1909
— Madam Bayzer Torkomyan, "Halide Salih Hanımefendi'ye", *Yeni Gazete*, nu. 278, 28 Mayıs 1909.

1910

— Nazıma, "Halide Salih Hanımefendi'ye", *Yeni Tanin*, nu. 33-502, 26 Kânunsani 1910.
— Bekir Fikri, "Seviye Talib", *Piyano*, nu. 6-10, 1326/1910.
— (Halide Salih'in konferans vermeyeceği ilânı), *Tanin*, nu. 576, 10 Nisan 1910.
— "Yeni Kitaplar: Seviye Talib", *Servet-i Fünun*, c. 39, nu. 1005, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910.
— Mehmed Nâfiz, "Seviye Talib Hakkında", *Tanin*, nu. 740, 9 Eylül 1326/22 Eylül 1910.
— "On Milyon İslâm Hemşirelerimize", *Yeni Gazete*, nu. 754, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910 nu. 763, 10 Teşrinevvel 1910.
— "On Milyon İslâm Hemşirelerimize", *Sırat-ı Müstakım*, c. 6, nu. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 84-85.
— Behlül Mübîn [Edhem Hidayet Yörük], "Seviye Talib için", *Musavver Şahika*, nu. 3, Kânunevvel 1326/Aralık 1910.

1911

— Raif Necdet, "Musahabe-i Edebiye: Harap Mabetler", *Resimli Kitap*, nu. 28, Mart 1327/1911, s. 266-271.
— Raif Necdet, "Harap Mabetler", *Hayat-ı Edebiye*, Nisan 1911, s. 171-176.
— Yakup Kadri, "Harap Mabetler Münasebetiyle", *Servet-i Fünun*, nu. 1040, 28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911, s. 603-606.
— "Yeni kitaplar: Harap Mabetler", (tanıtma), *Servet-i Fünun*, nu. 1040, 28 Nisan 1327/11 Mayıs 1911, s. 617-618.
— Stevens, "The Womenkind of Young Turkey", *The Contemporary Review*, c. XCIX, 11 Mayıs 1911, s. 533-544.
— Jenkins, Hester Donaldson, "A Word About Turkish Women", *The Open Court*, c. XXV, (nu 5), nu. 660, Mayıs 1911, s. 264-270.
— Süleyman Bahri, "Dolabın Derdi-Küçük Fesaneler Muharriresine", *Resimli Kitap*, c. V, nu 31, Haziran 1327/1911, s. 620-623.

1912

— Fahire Osman, "İnsaniyet ve Kadın –Halide Edib Hanım'a–", *Resimli Kitap*, c. 6, nu. 36, Kânunsani 1327/Ocak 1912, s. 990-991.
— İsmail Hami, "Münzevi" (ş) –Türklerin En Büyük Kadını Halide Hanımefendi'ye–, *Resimli Kitap*, c. 6, nu. 36, Kânunsani 1327/1912, s. 994.
— Yusuf Akçura, "Halide Hanımefendi Hazretleri'ne", *Türk Yurdu*, c. II, nu. 18, 12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912, s. 560-564.
— "Türklük Şuunu: Yeni Turan", *Türk Yurdu*, c. II, nu. 22, 6 Eylül 1328/19 Eylül 1912, s. 695.
— Yakup Kadri, "Halide Edib Hanım'ın Son Kitabı" (*Handan* hakkında), *Rübab*, nu. 40, 11 Teşrinevvel 1328/24 Ekim 1912, s. 458-462.
— "Edib ve Şair Hanımlarımız", *Karagöz'ün Salnamesi*, 1912, s. 24.
— A. Ulviye, "Hanımlarınız için" (ş), İbrahim Alâettin, *Güft u gû*, Trabzon 1322-1328/1906-1912, s. 58-59 (*Demet*'ten iktibas edilmiş).
— H. Senâi, "Kardeşim Halide", *Şahika*, (nu. 3, 1328/1910) s. 35-36.

1913

— "Osmanlı Hanımlarında Galeyan-ı Hamiyet", *Tanin*, nu. 1512, 15 Şubat 1913.
— "Hanımlarımızın Nümayiş-i Vatanperverânesi - Darülfünun Salonunda İkinci İçtima" (haber), *Tanin*, nu. 1513, 16 Şubat 1913.
— "Patriotic Awakening of the Turkish Women", *The Litetary Digest*, c. XLVI, nu. 11, 15 Mart 1913, s. 563-564; nu. 12, 22 Mart 1913, s. 630.
— Umumî Konferanslar Cemiyeti'nin Toplantısı" (haber), *Tanin*, nu. 1568, 12 Nisan 1913.
— Şahabettin Süleyman, "Kadın Edebiyatı", *Rübab*, c. II, nu. 56, 18 Nisan 1329/1 Mayıs 1913, s. 199-200.
— (Halide Edib hakkında bir haber), *Kadınlar Dünyası*, nu. 33, 6 Mayıs 1329/19 Mayıs 1913.
— Teali-yi Nisvan Cemiyeti'nde Kadın Dersleri", (Halide Edib'in başkanlığında) *Mektep Müzesi*, nu. 3, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913, s. 79.
— (*Mektep Müzesi* ve Halide Edib hakkında), *Tanin*, nu. 1551, 14 Temmuz 1913.
— "Jön Türk", *Tanin*, 20 Ağustos 1329/2 Eylül 1913 (*Handan* romanının Fransızca *Jön Türk* (İstanbul) gazetesinde tefrika edileceği haberi).
— A. Y. "*Mektep Müzesi*", *Türk Yurdu*, c. IV, nu. 24, 5 Eylül 1329/18 Eylül 1913.
— Süleyman Sadi [Y. K. Beyatlı], "Yeni Turan", *Peyam-ı Edebî*, nu. 3, 9 Kânunevvel 1329/22 Aralık 1913.

1914

— "Türklük şuunu: Türk Kadınlarının Faaliyet ve Fedakârlığı", *Türk Yurdu*, c. III, nu. 9, 7 Şubat 1329/19 Şubat 1914, s. 287-288.
— "Bir İngiliz Edibesi Nazarında Türkiye ve Türkler", *Tanin*, nu. 1838-1839, 1841-1857; 5-24 Şubat 1914.
— "Halide Edib Hanım", *Tanin*, nu. 1839, 6 Şubat 1914.
— "Bir Ziyafet ve Bir Nutuk: Teali-yi Nisvan Ziyafeti, Halide Hanımefendi'nin Nutukları", *Tanin*, nu. 1875, 1 Mart 1914.
— "Halide Hanımefendi'nin Hutbesi", *Kadınlar Âlemi*, nu. 134, 8 Mart 1330/21 Mart 1914, s. 4-5.
— "Halide Edib", *Nevsal-i Millî*, Dersaadet, 1330/1914, s. 258-259.

— "Edebî Yıl (Yeni Turan hakkında), *Türk Yurdu*, c. VI, nu. 1, 6 Mart 1330/19 Mart 1914, s. 2034-2036.
— "Schrader, Dr. F. "Yeni Turan", *Tanin*, nu. 1894, 2 Nisan 1914.
— (Yeni Turan'ın Almancaya çevrilmesi hakkında) *Türk Yurdu*, c. VI, nu. 6, 15 Mayıs 1330/28 Mayıs 1914, s. 2207.
— "The Awakening of the Turkish Woman", *The American Review of Reviews*, c. XLIX. nu. 6, Haziran 1914, s. 748-749.
— Ömer Seyfettin, "Güzel Türkçe", Tanin, nu. 1962, 9 Haziran 1914.

1915

— Z. N., "Kadınlar Hukuku", *Türk Yurdu*, c. 13, nu. 8, s. 3655."
— Ellison, Grace, *An English Woman in a Turkish Harem*, with an introduction by Edward G. Browne, London 1915, s. 17-18, 66-69, 76-77, 107-108.
— Rıza Tevfik, "Harap Mabetler" (ş) –Harap mabedler muharriri Halide Edib Hanım'a–, *Türk Yurdu*, c. VII, nu. 2, 25 Kânunevvel 1330/7 Ocak 1915.
— "Türkçülük" (haber), *Türk Yurdu*, c. VIII, nu. 2, 19 Mart 1331/1 Nisan 1915, s. 2529.
— "Muhterem okuyucularımıza", *Türk Yurdu*, c. VIII, nu. 3, 2 Nisan 1331/14 Nisan 1915, s. 2543.
— "Türk Ocağı'ndaki Kış Müsamerelerinin Sonu", *Türk Yurdu*, c. VIII, nu. 6, 21 Mayıs 1331/3 Haziran 1915, s. 2629-2670 (Anadolu Simalarından).

1916

— "Türk Ocağı'nda Ken'an Çocukları", *Türk Yurdu*, c. X, nu. 2, 24 Mart 1332/6 Nisan 1916, s. 2978-2979.
— "Hüseyin Cahit Bey'in Beyanatı: Bugünkü Edebiyat", *Tanin*, nu. 2734, 22 Temmuz 1916.
— Jenkins, H. D., "Halideh Hanum-Turkey's Leading Feminist", *World Outlook 2*, 10 Kasım 1916.

1917

— Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri" –Halide Edib Hanımefendi ile Bir Mülâkat–, *Servet-i Fünun*, c. 52, nu. 1351, 14 Haziran 1333/1917.
— Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri", –Halide Edib Hanımefendi ile Bir Mülâkat–, *Tanin*, nu. 3078, 30 Haziran 1917.
— Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri", *Türk Yurdu*, c. 16, nu. 13, 16 Ağustos 1333/1917, s. 3544-3548.
— Ruşen Eşref, "Halide Edib Hanım'a bir gün", *Türk Yurdu*, c. 16, nu. 3, 27 Eylül 1333/1917, s. 3585-3597.

1918

— "Haftanın Musahabesi: Kenan Çobanları", *Yeni Mecmua*, c. III, nu. 55, 1 Ağustos 1918.
— Ken'an Çobanları", *Türk Kadını*, nu. 6, 1 Ağustos 1334/1918, s. 95.
— "Şuun: Ken'an Çobanları", *Yeni Mecmua*, nu. 55, 1 Ağustos 1918, s. 56-57
— Refik Halit, "Ken'an Çobanları", *Yeni Mecmua*, c. III, nu. 55, 1 Ağustos 1918, s. 41-42.
— "Temaşa Şuunu: Ken'an Çobanları", *Temaşa*, nu. 6, 15 Ağustos 1334/1918.

- Temaşa Şuunu: Ken'an Çobanları", *Temaşa*, nu. 8, 13 Eylül 1334/1918.
- Ken'an Çobanları", *Temaşa*, nu. 10, 17 Teşrinevvel 1334/1918, s. 12.
- Ahmet Haşim, "Halide Edib Hanımefendi'ye", *İctihad*, nu. 129, 7 Teşrinsani 1918, s. 2781-2782.
- Sami Es-Sulh, "Suriye Hakkında - Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine", *Vakit*, nu. 398, 1 Kânunevvel 1334/1918.
- Yahya Saim, "Sahife-i tenkit: Tenkide ve Münekkide Dair", *İctihad*, nu. 134, 12 Kânunevvel 1918, s. 2861. (Halide Edib'in ve Yakup Kadri'nin Tevratî edebiyatı beğenmesini tenkit eder. İmalı bir tarzda bunun sebebini sorar.)
- "Halide Edib Hanım", Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, Dersaadet 1334/1918, s. 170-185. (*Diyorlar ki*'de Halide Edib hakkında diğer yazarların değerlendirmeleri de yer alır).

1919

- F. N. "Mev'ud Hüküm", *Edebî Mecmua*, nu. 1, 16 Kânunsani 1919, s. 2-4.
- Fuad Köprülü, "Mev'ud Hüküm Münasebetiyle", *İnci*, 1 Şubat 1919.
- Köprülüzâde Fuad, "Mev'ud Hüküm" (tahlil ve tenkit), *Zaman*, nu. 304, 7 Şubat 1335/1919, nu. 311, 15 Şubat 1335/1919.
- Nezihe Rikkat, "Edebiyata Dair, Son Neşriyat Arasında", *Türk Kadını*, nu. 19, 20 Mart 1335/1919.
- Refika Zati, "Tetebbu ve Tenkit", *Genç Kadın*, nu. 8, Mart 1335/1919, s. 122.
- "Darülfünunda Kadın" (anket), *Büyük Mecmua*, 6 Nisan 1919.
- "Darülfünunda Heyecanlı Bir İçtima", *Vakit*, nu. 560, 19 Mayıs 1919, *İnci*, nu.5.
- "Fatih Mitingi" (H. Edib'in nutku), *Vakit*, nu. 561, 20 Mayıs 1335/1919.
- "İzmir'in İşgali Vesilesiyle Muallimler İçtimaındaki Nutku", *Vakit*, nu. 562, 21 Mayıs 1919.
- "Kadıköy Mitingi" (H. Edib'in nutku), *Vakit*, nu. 564, 23 Mayıs 1919.
- "Sultanahmet Mitingi" (H. Edib'in nutku), *Vakit*, nu. 565, 24 Mayıs 1919.
- "Halide Hanım'ın Nutku", *Alemdar*, nu. 152-1462, 24 Mayıs 1335/1919.
- "Sultanahmet Mitinginde Halide Edib'in Konuşması" *Zaman*, nu. 376, 24 Mayıs 1335/1919.
- "Turkish Women's Cry For Mercy", *The Literary Digest*, c. 61, nu. 8 (1518), 24 Mayıs 1918, s. 20.
- (Anket hakkında), *Büyük Mecmua*, nu. 13, 16 Teşrinevvel 1919.
- "Türkiye'nin Sanatkâr Kadınları: Halide Edib Hanım ve Orient News", *Vakit*, nu. 702, 16 Teşrinevvel 1335/1919.
- "Türk Kadınlarına İntihabat Hakkı Verilmeli mi? Halide Edib ve Nakiye Hanımefendilerin Fikirleri", *Vakit*, nu. 711, 25 Teşrinevvel 1335/1919.
- "Halide Edib Hanım Beyşehir'de On Rey Alıyor", *Vakit*, nu. 744, 1 Kânunevvel 1335/1919.
- [Ö. Seyfettin] Inkılâplarda Kadın (Yeni Cura Aydemir hk) *İnci*, 11, 1 Kânunevvel 1335/1919, s. 11.

1920

- Emerson, Gertrude, "Halideh Hanoum", *Asia*, c. XX, nu. 1 Ocak 1920, s. 86-89.
- "Yeni Neşriyat: *Son Eseri*", *Vakit*, nu. 807, 5 Şubat 1336/1920
- Yakup Kadri, "Halide Edib Hanım: *Son Eseri Münasebetiyle*", *İkdam*, nu. 8260, 9 Şubat 1920.
- "Turkish Firebrands: The Armenian Barrier", *The Times*, nu. 42338, 19 Şubat 1920.

— "Turkish Nationalist Organize to Resist: Turkish Woman Novelist Exiled", *The New York Times*, c. LXIX, nu. 22701, 20 Mart 1920.
— Miller, Barnette, "The Passing of the Turkish Harem", *Asia*, c. XX, nu. 3 Nisan 1920, s. 302-307.
— "Turkish Woman Rebel Escapes is Minister in Kemal's Cabinet", *The New York Times*, c. LXIX. nu. 22728, 16 Nisan 1920.
— "Angora - Anatolia", *The New York Times*, c. LXIX, 22732, 20 Nisan 1920.
— "Mustafa kemal ve Hempaları. Hükümetin beyannamesiyle tayin edilen müddet münkazi olduğundan Anadolu isyanının mürettib ve müşevviklerinden Mustafa Kemal ve hempalarının divan-ı harb-i örfiye tevdi edildikleri suret-i mevsukada istihbar edilmiştir.". *Peyam-ı Sabah*, 23 Nisan 1336/1920.
— Bliss, Frederich Jones, "A Friend With Mustapha Kemal", *The New York Times*, c. LXIX, nu. 22735, 23 Nisan 1920.
— Divan-ı harbler kararnamesi *Peyam-ı Sabah*, 26 Nisan 1336 (kararname tarihi 23 Nisan 1336)
— Williams, Paul, "Allies Denied Us Wilson, We Took Lenin - Chief Turk As Sails Extente", *The Chicago Daily Tribune*, c. LXXIX, nu. 108, 5 Mayıs 1920.
— "Peyam-ı Eyyâm, *Peyam-ı Sabah*, 6 Mayıs 1336/1920.
— Ali Kemal, "Mustafa Kemal'in Maskaralığı", *Peyam-ı Sabah*, 7 Mayıs 1336/1920. (Mustafa Kemal ve beraberindekileri –Halide Edib, Alfred Rüstem, Bekir Sami, Celâlettin Arif– "bir heyet ki zılâlin, küfrün timsal-i mücessemidir" diye niteleniyor).
— Tahirü'l - Mevlevî, "Peyam-ı Eyyâm", *Peyam-ı Sabah*, 11 Mayıs 1336/1920.
— "Mustafa Kemal ve hempalarının idam kararı", *Peyam-ı Sabah*, 13 Mayıs 1336/1920: "...Mustafa Kemal, Kara Vasıf, Ali Fuad, Alfred Rüstem, Dr. Adnan ve 'Darülfünun gap edebiyatı sabık muallimesi Asitaneli Halide Edib Hanım haklarında icra kılınan muhakeme ve tetkikat neticesinde bazı eşhas-ı bagiye ile ittihad ve ittifak ederek (....) (Bu karar Sadrazam ve Harbiye nazır vekili Damat Ferid tarafından yürürlüğe 24 Mayıs 1336 tarihli irade ile memur edilmiştir. Bu iradede, bu şahıslar hakkında verilen hüküm ve kararın, ele geçtiklerinde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik edilmiştir." (İradenin sadeleştirilmiş metni için bk. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1 Ekim 1967, s. 4.)
— "Kemal Condemmed to Death", *The Times*, nu. 42411, 15 Mayıs 1920, s. 13.
— Süleyman Şevket, *Güzel Yazılar*, c. I, İstanbul 1338/1920, s. 139 (yazılarından örnekler s. 122-166).
— 1920-1922 yılı gazetelerinde Halide Edib'in adı Anadolu harekâtı ile ilgili haber ve yazılarda hemen hemen daima geçmektedir. Bunlar bibliyografyada ayrıca işaret edilmemiş, Halide Edib açısından önemli bulunanların belirtilmesiyle yetinilmiştir).

1921

— "Londra Konferansına Ankara tarafından murahhas tayin edildiği haber alınan Halide Edib", (haber) *İleri*, nu. 10, 9 Şubat 1337/1921.
— "İstanbul hanımlarına Halide Edib Hanım'ın daveti", *İleri*, 18 Nisan 1337.
— (Halide Edib hakkında), *Akşam, Haftalık Resimli Edebî İlâve*, 2 Haziran 1337/1921.
— "Anadolu'da Hilâl-i Ahmer ve Kadınlar Faaliyeti", *İleri*, nu. 1215, 17 Haziran 1337/1921.
— Yakup Kadri, "Anadolu İhtisasları: Büyük Dostlarım", (Dr. Adnan ve Halide Edib), *İkdam*, nu. 8746, 20 Temmuz 1337/1921.
— "Harbin İkinci Safhası Hazırlıkları –Ordumuz geriden gelen kuvvetlerle mütemadiyen takviye edilmektedir– Anadolu kadınları erkeklerle müsabaka edercesine çalışmaktadır. Halide

Edib Hanım bir Hilâl-i Ahmer heyetiyle cephededir", *Vakit*, nu. 1309, 31 Temmuz 1337/1921.
— "Halide Edib Hanım'la Mülâkat-Halide Hanım'ın Anadolu hanımları hakkında beyanatı", *Tevhid*, 19 Ağustos 1337/1921
— "Halide Hanımefendi - Büyük Edibe Cephede A. A.", *Vakit*, nu. 1330, 24 Ağustos 1337/1921.
— "Halide Edib A. P. Muhabirine Beyanatı", *Akşam*, nu. 1061, 7 Eylül 1337/1921.
— "Sulha nail olmak için harp ediyoruz - Halide Hanım'ın Associated Pres'in Ankara muhabirine mühim beyanatı", *İleri*, 8 Eylül 1337/1921.
— "Halide Edib Hanımefendi'nin Beyanatı (Associated Press'e), *Vakit*, nu. 1345, 8 Eylül 1337/1921.
— "Halide Edib Hanım Bir Amerikan Muhabirine Ne Dedi?", *Peyam-ı Sabah*, 8 Eylül 1337/1921.
— "Halide Hanım'ın İstanbul'a müheyyiç bir hitabı-Anadolu İstanbul'dan Fatih'ten gelecek fırkanın ayak seslerini bekliyor", *Tevhid*, 11 Eylül 1337/1921.
— "Halide Edib Hanımın İstanbul gençlerine hitabı", *İleri*, 20 Eylül 1337.
— "Halide Edib Hanım Yunanlıların Çekildikleri Yerleri Tasvir Ediyor", *İkdam*, nu. 8828, 13 Teşrinevvel 1337/1921.
— "Anadolu'da Kadın ve Halide Edib Hanım" (haber), *İkdam*, nu. 8842, 27 Teşrinevvel 1337/1921.
— Yakup Kadri, "Anadolu Notlarından Sakarya Vadilerinde", *İkdam*, nu. 8848, 2 Teşrinsani 1337/1921.
— H. K. "Halide Onbaşı'yı Ziyaret", *Vakit*, nu. 1412, 14 Teşrinsani 1337/1921.
— Ahmet Emin, "Büyük Millet Meclisi'nin Reis-i Sanisiyle Mülâkat", *Vakit* nu. 1453, 31 Kânunevvel 1337/1921.

1922

— "Mahallât isimleri", *Aydede*, nu. 10, 2 Şubat 1922.
— "Olanlar - bitenler", *Yarın*, nu. 16, 2 Şubat 1338/1922.
— Ahmet Emin, "Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile Mülâkat", *Vakit*, nu. 1493, 3 Şubat 1922.
— Ahmet Emin, "Onbaşı Edib Kızı Halide", *Vakit*, nu. 1496, 9 Şubat 1338/1922.
— Aydede, "Halide Onbaşı", *Aydede*, nu. 13, 13 Şubat 1338/1922.
— "Halide Edib Hanım'ın Bir Hastahanenin Küşadında Nutku", *İkdam*, nu. 8958, 23 Şubat 1338/1922.
— "Halide Onbaşı'nın Destanı" (ş) *Aydede*, nu. 18, 2 Mart 1338/1922.
— Yakup Kadri, "Türk Bediînin Yeni Umdeleri", *İkdam*, nu. 1981, 17 Mart 1338/1922.
— Yakup Kadri, "Hanımlarımızın Bir Teşebbüsü Münasebetiyle", *İkdam*, nu. 8992, 29 Mart 1338/1922.
— Laurence Shaw Moore, "The New Turkey of Mustafa Kemal", *Asia*, no.4, April 1922, s. 306-307.
— Ahmet Hidayet, "Anadolu Mektupları: Halide Hanım'ı Ziyaret", *İkdam*, nu. 8995, 1 Nisan 1338/1922.
— Yakup Kadri, "Halide Edib Hanımefendi'ye, *İkdam*, nu. 9011, 17 Nisan 1338/1922.
— Moore, Laurence Shaw, "The New Turkey of Mustafa Kemal", *Asia*, no. 4, April 1922, p. 307.

— "Halide Edib Hanım 19 Mayıs 1335 de Fatih Mitingindeki Hitabesi", *İleri* nu. 1538, 15 Mayıs 1338/1922.
— Falih Rıfkı, "Kara Bayrak, Siyah Hayalet", *Akşam*, nu. 1353, 28 Haziran 1922.
— Schlinklin, "Halide Edib Türk Ruh ve Vicdanının Bütün İyi Vasıflarını Temsil ediyor" (haber), *İkdam*, 1 Haziran 1922.
— Yakup Kadri, "Dağa Çıkan Kurt", *İkdam*, nu. 9084, 1 Temmuz 1922.
— Fevzi Lutfi, "Kitaplar: Dağa Çıkan Kurt", *Dergâh*, c. III, nu. 39, 5 Temmuz 1338/1922, s. 95-96.
— N. Ata, "Dağa Çıkan Kurt", *Akşam*, nu. 1365, 10 Temmuz 1922.
— Ali Nüzhet, "Bir Şaheser: Dağa Çıkan Kurt ve Halide Edib Hanım", *Küçük Mecmua*, nu. 21, 1338/1922, s. 15-16.
— "Halide Edib", *İleri*, 24 Ağustos 1338/1922.
— B. Admiral Colby M. Chester, "Turkey Reinterpreted", *Current History A Monthly* Magazine of the New York Times, c. XVI, nu. 6, Eylül 1922.
— "Kemal's Fair Press Agent", *The New York Times*, c. LXXI, nu. 23601, 6 Eylül 1922.
— "The Turkish Jeanne d'Arc", *The New York Times*, c. LXXI, nu. 23605 (Editorial Section), 10 Eylül 1922.
— Aghavnie Yeghanian, "The Turkish Jeanne d'Arc: An Armenian Picture of Remarkable Halide Edib Hanoum", *The New York Times*, c. LXXI, nu. 23612, (Section 7), 17 Eylül 1922, s. 8.
— Bryan, Margaret Loose, "Woman Leader Who Inspires the Turks" *The New York Times*, c. LXXII, nu. 23619, (Editorial Section), 24 Eylül 1922, s. 5.
— "Halid Edib Hanoum Romancière Turque Serait I'Egèrie de Mustapha Kemal" *Le Matin*, nu. 14072, 29 Eylül 1922.
— "Fecayi'in Tetkiki için" (haber) *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 625, 4 Teşrinevvel 1338/1922.
— Falih Rıfkı, "İzmir'den Bursa'ya", *Akşam*, nu. 1454, 10 T. evvel 1922.
— "Personal Glimpses: Turkey's Joan of Arc", *Literary Digest*, c. 75, nu.2 (1695). 14 Ekim 1922, s. 44-46.
— "Türk Kadını ve Garb", *İleri*, 13 Teşrinsani 1338.
— "Halide Hanım'ı Londra'ya Davet", *İkdam*, nu. 9196, 23 Teşrinevvel 1338/1922; Renin, 29 T. evvel 1338.
— "A Turkish Visitor", *The Glascow Herald*, nu. 259, 30 Ekim 1922.
— Suphi Nuri, "Halide Hanım ve Adnan Bey", *İleri*, 12 Kanunevvel 1338/1922.
— "Halide Hanım'ın Heyecanı", *İkdam*, nu. 9250, 17 Kânunevvel 1338/1922.
— Firkete, "Vatan Anası Halide Çavuş'a" (ş), *Akbaba*, nu. 4, 18 Kânunevvel 1338/1922.
— İsmail Müştak "Halide Edib Çavuş", Mirsad-ı İbret, *Tanin*, nu. 66, Kânunevvel 1338/1922.

1923

— "İzmir'den Bursa'ya", *Yeni Mecmua*, c. IV, nu. 1-67, 1 Kânunsani 1339/1923, s. 13.
— "İzmir'den Bursa'ya", *Yeni Mecmua*, c. IV, nu. 2-68, 15 Kânunsani 1339/1923, s. 30-31.
— "Halide Edib Hanım Darülfünun Talibatı Arasında", *İkdam*, nu. 9179, 15 Kânunsani 1339/1923.
— "Halide Hanım Genç Darülfünunlulara diyor ki", *İleri*, 15 Kânunsani 1339/1923.
— "Halide Edib Hukuk Fakültesinde", *İleri*, 22 Kanunsâni 1339/1923.
— Mongenthau, Henry, *All in a Life Time*, London 1923, s. 191.
— Ellison, Grace, *An English Woman in Angora*, London 1923, s. 92-138, 205-214.

— Yarınki nüshamızda Halide Edib Hanımefendinin açık mektubu: Kazım Karabekir Paşanın çocuklarına: Çocukların terbiyesini bana tevdi ediniz. Dünyayı değiştireyim (Leipniz), *İkdam*, 9316, 21 Şubat 1339/1923.
— "Mr. C. R. Crane, Halide Edib Hanım", *The Times*, nu. 43286, 10 Mart 1923, s. 9.
— Abdullah Cevdet, "Dağa Çıkan Kurt", *İctihad*, nu. 152, 1 Nisan 1923, s. 1350-1353, 1373-1374.
— "Adnan Bey'in Avdeti", *İkdam*, nu. 9375, 21 Nisan 1339/1923.
— "Halide Edib Hanım", Süleyman Şevket, *Güzel Yazılar*, c. II, İstanbul 1342/1923, s. 173 ("Kabak Çekirdekçi s. 137-141).
— Barnettes Mills, "The New Turkey", *American Academy of Political and Social Annals*, no. 96, Mayıs 1923, s. 136-137.
— "Ateşten Gömlem Sinemada", *Vatan*, nu. 28, 22 Nisan 1339/1923 (filmin ilânı nu. 65 v.d. 1 Haziran 1339/1923; *Vakit*, nu. 1946, 12 Mayıs 1339 v.d.
— Seyyah, "Ateşten Gömlek", *Vakit*, nu. 1944, 10 Mayıs 1339/1923.
— "Temaşa: Ateşten Gömlek", *Yeni Mecmua*, c. IV, nu. 10-76, 15 Mayıs 1339/1923, s. 212-213.
— "Ateşten Gömlek", *Vakit*, nu. 1962, 30 Mayıs 1339/1923.
— "Bedia Muvahhit Hanım Ateşten Gömlek Filminde", *Süs*, nu. 1, 16 Haziran 1339/1923, s. 11.
— Arnold J. Toynbee, "Meeting the Turk Half-Way", *Asia*, vol. 23, Aug. 1923, s. 577-581. (Halide Edib ile karşılaşması)
— "Ağustosun 11 Cumartesi günü akşam Mısırlı oğlu Hak Sinemasında yaz gecesi müsameresi. Arzu ve taleb-i umumi üzerine Halide Edib Hanımefendinin şaheseri *Ateşten Gömlek*. 2 fasıl, 14 muazzam kısım. Hepsi aynı gecede", ilân, *Süs*, nu. 9, 11 Ağustos 1339, s. 11.
— "Mustafa Onbaşı'nın Neşri Dolayısıyle Halide Edib", *Vakit*, nu. 2085, 18 Teşrinevvel 1339/1923.
— Marcosson Isaac F., "Turkey in Transition", *The Saturday Evening Post*, c. 196, nu. 19, 10 Kasım 1923, s. 6-7, 164-166, 168-170.
— "Bir Amerikalı Muharririn Halide Hanım'la Mülâkatı", *Vatan*, nu. 223, 22 Kasım 1923.
— "The New Turkey As a Business Proposition", *The Literary Digest*, c. 79, nu. 11 (1756), 15 Aralık 1923, s. 19-20.

1924

— "Memleketimizde Sinemacılık. "Kemal Film müessesesi müdürüyle bir saat mülâkat", *Millî Mecmua*, nu. 6, 10 K.sani 1340/1924. (Müdür, Ertuğrul Muhsin'in Almanya'dan dönmesiyle ilk tecrübelere başladıklarını, "İstanbul'da bir facia-ı aşk ve Boğaziçi Esrarı" denemelerini yaptıklarını söylüyor. "Bu esnada milli istiklal mücadelesi zaferle nihayet bulmuştu. Milli destanı sinemada hikâye edecek bir eser aradık, *Ateşten Gömlek*'i sinemaya aldık. *Ateşten Gömlek* fevkalade mazhar-ı rağbet oldu, fakat bizim için en tehlikeli filim buydu.. Çünkü sırf milli propaganda filmi olduğu için, hariçte satılmasına imkan yoktu. 1922-23 senesinin faaliyet istatistiği işte budur.")
— "Halide Edib Hanım'ın Bir Tekzibi", *Vakit*, nu. 2164, 5 Kânunsani 1340/1924.
— "Hanımlarımızın İçtimaı", *Vakit*, nu. 2177, 18 Kânunsani 1340/1924.
— (Aile hukuku hakkında), *Millî Mecmua*, nu. 7, 24 Kânunsani 1340/1924. s. 112.
— "Hukuk-ı Aile Kanunu ve Kadınlarımız", *Vatan*, nu. 294, 3 Şubat 1924.
— Orhan Rıza, "Halide Edib Hanım" (ş) -Al Bayrak Kararırken, *Millî Mecmua*, c. I, nu. 9, 21 Şubat 1340/1924, s. 143.

— "Turkish Women Seek Freedom", *The New York Times*, 24 Şubat 1924 (Section 4).
— Albert Howe Lybyer, "Turkey and the Near East", *Current History*, XIX, nu. 6, Mart 1924, s. 1098.
— Yunus Nadi, "*Yenigün'den Cumhuriyet'e Kadar*", Cumhuriyet, 27 Mayıs - 1 Haziran 1340.
— "Yeni Tefrikamız: Gizli Belde", *Vakit*, nu. 2333, 25 Haziran 1924, v. d.
— Ahmed Hachim, "Les tendances actuelles de la litterature turque", *Mercvre de France*, nu. 627, 1 Ağustos 1924, s. 641-655.
— Ogilvie, Beatrice H., "The New Woman of Turkey", *Current History*, c. XX, nu. 5 Ağustos 1924, s. 805-813.
— "Mev'ud Hüküm", Köprülü Fuad, *Bugünkü Edebiyat*, 1924, s. 157-168.
— "A Turkish Novel: The Shirt of Flame", *The New York Herald Tribune*, Books (Section 1) 26 Ekim 1924.
— Muallim Enver Behnan, "Medenî Türkçülük, Harsî Türkçülük", *Cumhuriyet*, nu. 169, 26 Teşrinevvel 1340/1924.
— "The Shirt of Flame-Life in Turkey Since the Great War", *Boston Evenning Transcript* (Book Section), 1 Kasım 1924, s. 1.
— "The Shirt of Flame", *Literary Review*, 8 Kasım 1924, s. 10.
— E. W. O., "The Shirt of Flame", *The World*, (Editorial Section), c. LXV, nu. 23105, 23 Kasım 1924, s. 8.
— "Modern Turkey: The Shirt of Flame", *The New York Times Book Review*, (Section 3), 23 Kasım 1924, s. 19, 25.
— "Halide Hanım Kadınlara İntihab Hakkı Verilmediğinden Hiçbir Fırkaya Taraftar Değil", *Vatan*, nu. 581, 23 Teşrinsani 1340/1924.
— Yakup Kadri, "Garip Bir İddia Daha", *Cumhuriyet*, nu. 200, 27 Teşrinsani 1340/1924.
— "Ateşten Gömlek" (filim ilânı), *Hakimiyet-i Milliye*, nu. 1011, 4 Kânunsani 1924 v. d.
— Woods, Sir Henry F. Woods, "*Spunyarn From the Strands of a Sailor's Life - A Float and Ashore*", 1924, c. II, s. 65-66.
— Mehmet Asım, "Bir Münakaşa Üzerine Biraz Düşünce: Halide Edib Hanım ile Yakup Kadri Bey Arasında Geçen Bir Münakaşa Bizi İzhâr-ı Teessür ve Teellüme Mecbur Ediyor", *Vakit*, nu. 2491, 4 Kânunevvel 1340/1924.
— Yunus Nadi, "Açık Mektup - Halide Edib Hanımefendi'ye", *Cumhuriyet*, nu. 207, 4 Kânunevvel 1340/1924.
— Süleyman Nazif, "Kral Ödib ve Kızı", *Son Telgraf*, nu. 170, 4 K.evvel 1340/1924.
— "Kadınlara Hakk-ı İntihab Verilmesi Meselesi" (Halide Edib Hanım'ın bu hususdaki beyanatı büyük bir alâka ve memnuniyetle karşılanmıştır), *Vatan*, nu. 593, 5 Kânunevvel 1340/1924.
— Mehmed Asım, "Şahsiyata mı Döküleceğiz", *Vakit*, nu. 2493, 6 Kânunevvel 1340/1924.
— "Mütareke Devrine Ait Halide Edib Hanım'ın Muarızlarına Cevabı", *Son Telgraf*, nu. 172, 6 Kânunevvel 1924.
— "Yakup Kadri Bey'in Halide Hanım'a Cevabı", *Son Telgraf*, nu. 173, 7 Kânunevvel 1924.
— Yunus Nadi, "*Yedigün'den Cumhuriyet*'e kadar", (Sivas Kongresinde manda meselesi), *Cumhuriyet*, nu. 215, 12 Kânunevvel 1924.
— "Halide Hanım'a Cevap - Wilson Prensipleri Değil, Amerikan Mandaterliği", *Cumhuriyet*, nu. 216, 13 Kânunevvel 1340/1924.
— Süleyman Nazif, "Tarihin İki Kızı", (Jan Dark, Halide Edib), *Resimli Gazete*, nu. 67, 13 Kânunevvel 1340/1924.

1925

— "Anketimizin Neticesine Ait Hüküm: Cevapların Halide Edib Hanım'da bıraktığı İntibalar", *Vatan*, nu. 633, 14 Kânunsani 1925.
— "Hudut Haricindeki Türk Sanatkârı Halide Hanım'ı Takdir" (Ateşten Gömlek'in Viyana'da ikinci defa basılması dolayısıyle), *Vakit*, nu. 2541, 24 Kânunsani 1341/1925.
— "Halide Edib Hanım'ın Bir Mütaalası", *Son Telgraf*, nu. 222, 25 Kânunsani 1925.
— "Halide Edib Hanım Haberi Olmadan Kadınlar Birliği Tarafından Mebusluğa Namzet Gösterilmiş", *Son Telgraf*, nu. 252, 23 Şubat 1925.
— "Turkish Women Nominated", *The New York Times*, nu. 24509, 2 Mart 1925.
— M. A. A., "A Turkish New Woman", *The Near East*, c. XXVII, nu. 728, 23 Nisan 1925, s. 433-434.
— "The Near and Middle East Association", *The Near East and India*, c. XXVIII, nu. 761, 10 Aralık 1925, s. 709.
— Nevinson, H. W., *More Changes, More Chances*, London 1925, s. 294-295.
— "Shirt of Flame", *Book Review Digest 1924*, Ed. Marison A. Knight and Mertice M. James, New York 1925, s. 258.

1926

— Forbes, Rosita, "The Two Women Contend For a New Eden", *The New York Times Magazine*, 7 Şubat 1926, s. 9.
— Lawton, Alice, "The Vivid Memories of Halide Edib", *The Boston Transcript*, 22 Mayıs 1926.
— "Halide Edib Hanımefendi'nin Hatıratı", *Vakit*, nu. 3017, 25 Mayıs 1926.
— Patrick, Mary Mills, "A Mirror of Turkish Life", *The New York Herald Tribune Books*, Section 7, 30 Mayıs 1926.
— "Memoirs of Halide Edib", *The American Review of Reviews*, c. LXXIII, nu. 6, Haziran 1926, s. 669.
— "Yeni Romanımız Zeyno'nun Oğlu", *Vakit*, nu. 3027, 4 Haziran 1926 v. d.
— Wilson, P. W. "Halide Edib's Career on Honor to Her Sex and Race", (Memoirs), *The New York Times Book Review*, 6 Haziran 1926, s. 11.
— Mc. Afee, Helen, "On the Turkish Screen" (*Memoirs*), *The Saturday Review of Literature*, c. II, nu. 48, 26 Haziran 1926, s. 886-887.
— "Rauf ve Adnan Beyler", *Milliyet*, nu. 131, 26 Haziran 1926.
— "Yeni Romanımız Zeyno'nun Oğlu", *Vakit*, nu. 3046, 26 Haziran 1926.
— "Memoirs", *Outlook*, c. 143, 28 Haziran 1926, s. 449.
— "İtizar" (Zeyno'nun Oğlu), *Vakit*, nu. 3049, 29 Haziran 1916.
— Patrick, Mary M., "Social Phases of the Turkish Renaissance", *The New Orient*, c. III, nu. 2, Temmuz 1926.
— "Turkish Feminist Halide Edib Tells a Vivid Life Story", *The World, (Memoirs hakkında)*, 11 Temmuz 1926.
— "Firarilerin Cevabı", *Milliyet*, nu. 151, 16 Temmuz 1926.
— (Memoirs), *Wisconsin Library Bulletin*, 22 Temmuz 1926, s. 229.
— (Memoirs), *Literary Review of the New York Evening*, 26 Temmuz 1926.
— "Halide Edib - Heroin", *The New Republic*, c. XLVII, nu. 608, 28 Temmuz 1926. s. 288-289.

— "Halideh Adib Khanum, Memoirs", *Booklist*, c. 23, nu. 1, Ekim 1926, s. 35.
— "New Books in Brief Review: *Memoirs of* Halide Edib", *Independent*, c. 117, 9 Ekim 1926, s. 424.
— A. Sırrı, "Yeni Cereyanlar ve Moda Anketi: Halide Edib Hanım'ın Mütalaaları", *Vakit*, nu. 3193, 20 Teşrinsani 1926. (ilân, 18-19 Teşrinsani 1926).
— "Turkish Memoirs", *The Times Literary Supplement*, 30 Aralık 1926, s. 955.
— Toynbee, Arnold J. and Kirkwood, Kenneth P., *Turkey*, London 1926, s. 93, 254.
— İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Osmanlı kısmı c. IV, Baku 1926, s. 162-172.
— Halit Fahri, *Edebî Kıraat Numuneleri*, c. I, 1926, s. 22.

1927

— "Halideh Adib, Khanum - Memoirs", *Book Review Digest* 1926, 1927, s. 302.
— Dwight, H. F., "Disenchantment as Loti did not know it" (Memoirs), *The Yale Review*, c. XVI, nu. 2, Ocak 1927, s. 382-384.
— "Yeni Romanımız, Zeyno'nun Oğlu", *Vakit*, nu. 3292, 20 Şubat 1927, v. d.
— Levidof, Mihal, "Yeni Türkiye'nin Rusçaya tercüme edilen ilk eseri Halide Edib Hanım'ın *Ateşten Gömlek*'idir", *Vakit*, nu. 3373, 23 Mayıs 1927.
— "Büyük Gazi'nin *Nutuk*'larında İşaret Edilen Bazı Hadiselere Ait Hülâsalar ve Meydana Çıkan Hakikatler", *Vakit*, nu. 3512, 16 Teşrinevvel 1927.
— "Safvet Bey'in Cevabı" (*Times*'da çıkan 21 Ekim 1927 tarihli yazıya), *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1927.
— "Kemal is disputed by Turkish woman", *The New York Times*, 13 Kasım 1927.

1928

— Ellison, Grace, *Turkey Today*, London 1928, s. 139-140, 235, 237.
— "Shirt of Flame, Ateshden ceumleh", with an introduction by Florence Billings, XXII + 267, s. Duffield, *U. S. Catalogue Books in Print*, 1 Ocak 1928, c. 2., D-L) New York 1928.
— Nahit Sırrı, "Roman Büyük Hikâye ve Hikâye hakkında birkaç mülahaza" (*Seviye Talib* hakkında), *Hayat*, nu. 78, 24 Mayıs 1928, s. 511-512.
— "Political Institute Calls a Feminist", *The New York Times*, nu. 25692, 28 Mayıs 1928, s. 16.
— "My Share in the Turkish Ordeal by Halide Hanum", (Editorial Note), *Asia*, c. XXVIII, nu. 6 Haziran 1928, s. 433, 436-443.
— "Contents and Contributors for July 1928", *Asia*, c. XXVIII, nu. 7, Temmuz 1928, s. 521.
— Mahmud: "Kin ve Garaz ve İhtirasla Dolu Bir Ruh", *Milliyet*, nu. 878, 24 Temmuz 1928
— "Kin ve Garaz, Halide Edib Hanım'ın bir Amerikan Gazetesindeki Gülünç Neşriyatı", *Akşam*, nu. 3513, 25 Temmuz 1928.
— Yusuf Ziya, "Halide Edib Hanım'a", *İkdam*, nu. 11226, 25 Temmuz 1928.
— "Turkish Feminist Arrives to Lecture", *The New York Times*, nu. 25753, 28 Temmuz 1928, s. 13.
— "A Woman Speaks for the New Turkey", *The New York Times*, 29 Temmuz 1928.
— Mustafa Doğan, "Haine", *Hizmet* (*Yanık Yurt*), nu. 1093, 1 Ağustos 1928, s. 2.
— (Portrait), *Woman's Journal*, c. XIII, nu. 8, Ağustos 1928, s. 24.
— "Turkish Feminist Speaks", *The New York Times*, nu. 25759, 3 Ağustos 1928.
— "A Turkish Portria", *The New York Times* (Editorial Section II), nu. 25760, 4 Ağustos 1928, s. 12.
— "New Turkey Landed at Williamstown", *The New York Times*, nu. 25760, 4 Ağustos 1928.

— Stone, Percy N. "Halide Edib" *The New Herald Tribune*, 5 Ağustos 1928.
— "Modern Turk Watching Us", *The New York Times*, nu. 25762, 6 Ağustos 1928.
— "Declare Sovietism Yet Lurks in China", *The New York Times*, nu. 25764, 8 Ağustos 1928.
— "Discuss Turkish Harems", *The New York Times*, nu. 25766, 10 Ağustos 1928.
— "Rights of Turkish Women", *The New York Times*, nu. 25767, 11 Ağustos 1928.
— "Turks 1909 Revolt Recalled", *The New York Times*, nu. 25771, 15 Ağustos 1928.
— "Dr. Wu Threatens Boycott of Japan", *The New York Times*, nu. 25775, 19 Ağustos 1928.
— "Defend Our Loans to Latin America", *The New York Times*, 21 Ağustos 1928.
— "Williamstown", *The New York Times*, nu. 25777, 21 Ağustos 1928.
— "Persons and Personage: Halide Edib Hanoum", *Living Age*, 335, Eylül 1928, s. 26-27.
— "Turkey's New Freedom For Women", *Current History*, nu. 6, Eylül 1928, s. 957.
— "The Woman of the Month", *Woman's Journal*, c. XIII, nu. 9, Eylül 1928, s. 6.
— Earle, E. M., "Turkish Ordeal", *Independent*, 121, 22 Eylül 1928, s. 285.
— "Turkish Ordeal", *Wisconsin Library Bulletin*, c. 24, nu. 8 Ekim 1928, s. 252-253.
— "A Turkish Feminist Views Women Here", *The New York Times Magazine*, 6 Ekim 1928, s. 6-7.
— (The Turkish Ordeal), *Springfield Republican*, 7 Ekim 1928, s. 7.
— "The Turkish Ordeal", *Boston Evening Transcript Book Section*, 13 Ekim 1928.
— Streit, Clarence K., "Halide Hanum Recites the Epic of Turkey's Revival", *The New York Times, Book Section*, 14 Ekim 1928, s. 9.
— Larson, Axel, (Halide Edib: La chemise de feu trad. du turc par Hjalmar Lindgust P. A. Norstedt and fils Libraire), *De le Gazette Suedoise Sydsocnska Dalglbladet Snallposteu*, 28 Ekim 1928.
— (The Turkish Ordeal), *Cleveland Open Shelf*, Kasım 1928, s. 118.
— "Portrait", *The Mentor*, c. 15, Kasım 1928, s. 56.
— Adams, M. "Mother of the Turkey", *Woman's Journal*, 13, Kasım 1928, s. 12-13.
— F. Y. B. "The Lifting of the Weil. (The Turkish Ordeal), *Spectator*, c. 141, 10 Kasım 1928, s. 704.
— Seabrook, W. B., "Turkish Joan" (The Turkish Ordeal), *The New York Herald Tribune-Books*. 11 Kasım 1928, s. 23.
— Earle, Edward Mead, "Halide Edib and Turkish Revolution", *The New Republic*, c. 56, 14 Kasım 1928, s. 355-356.
— "The Literary Landscape" by Herscke11 Briekell, "From the New Turkey", *North American Review Advertiser*, Kasım 1928, s. 226.
— Speaking of Books", (The Turkish Ordeal), *Outlook and Independence*, c. 150, 14 Kasım 1928, c. 1171.
— "The Turkish Ordeal", *The Times Literary Supplement*, nu. 1400, 29 Kasım 1928, s. 921.
— Jory, Charles J., "The New Turkey Character Study of the Ghazi", (...?) *Telegraphe*, Kasım (1928?). (Bu yazının küpürü elimizdedir. Ancak neşredildiği gazete ve tarih tesbit edilememiştir).
— "Halidah Adib Khanum, The Turkish Ordeal", *Booklist*, c. 25, nu. 3, Aralık 1928, s. 116.
— "Amazon, Portia and Joan of Arc", *The American Review of Reviews*, c. LXXVIII. nu. 6, Aralık 1928, s. 647-648.
— White Humbolt, Laura C., "The Turkish Ordeal" (yazının çıktığı yer ve tarih tesbit edilememiştir. Gazete küpürü mevcuttur.)

1929

— "Kitapların gençlerdeki tesiri: *Ateşten Gömlek*'i okumuş, asker olmuş", *Resimli Ay*, nu. 2, Nisan 1929, s. 36.
— Lybyer, Albert H., "The Rise of Nationalist Turkey" (The Turkish Ordeal) *The Yale Review*, c. XIX, nu. 1, Eylül 1929, s. 178-181.
— "The Turkish Ordeal", *The Muslim World*, c. 19, nu. 4, Ekim 1929, s. 418.
— "Halideh Adib Khanum (Halide Edib), The Turkish Ordeal", *Book Review Digest 1928*, New York 1929, s. 340-341.

1930

— "Barnard to Hear Turkish Woman", *The New York Times*, 4 Mayıs 1930.
— Bristol, Rear Admiral Mark L., "Seen Through Turkish Eyes", *The New York Herald Tribune Books*, 24 Ağustos 1930.
— "Whiter Turkey?"(Turkey Faces West), *Boston Evenning Transcript*, Book Section 3, 27 Ağustos 1930, s. 2.
— "Turkey Faces West", *The Times Literary Supplement*, 4 Eylül 1930, s. 691.
— "An Interpretation", *The Times*, nu. 45610, 5 Eylül 1930, s. 8.
— "Turkey Old and New", *The New Statesman*, c. XXXV, nu. 907, 13 Eylül 1930, s. 709-710.
— Langer, William L., "Some Recent Books on International Relations", *Foreign Affairs*, c. 9, nu. 1, Ekim 1930, s. 173.
— Yeats-Brown, F., "The Changing East", *The Spectator*, 18 Ekim 1928, s. 522.
— Nermine Mouvafac, "The New Turkey", *The Saturday Review of Literature*, c. VII, nu. 14, 25 Ekim 1930, s. 263-264.
— "The Turkish Republic", *The Yale Review*, 20, Sonbahar 1930, s. 195.
— "Turkey Faces West", *The American Political Science Review*, c. XXIV. nu. 4, Kasım 1930, s. 1035-1036.
— (Turkey Faces West), *Booklist*, c. 27, Kasım 1930, s. 99.
— Lybyer, Albert Howe, "Turkey Through Turkish Eyes", *Current History*, c. XXXIII, Kasım 1930, s. XIII-XV.
— "Halideh Adib, Khanum, Turkey Faces West", *St. Louis Public Library Monthly Bulletin*, c. 28, nu. 11, Kasım 1930, s. 274.
— Patrick, Mary Hills, *Under Five Sultans*, London 1930, s. 156, 192-193, 213-214, 282, 302, 314-315.
— (Turkey Faces West), *Cleveland Open Shelf*, Kasım 1930, s. 139.
— "Turkey Turns Her Face Westward", *The New York Times Book Review*, 14 Aralık 1930, s. 2.

1931

— "Halide Edib Hanım Türkiye hakkında bir kitap yazmış", *Vakit*, 31 Kasım 1931 (*The Evening Tribune* (San Dalego) gazetesindeki bir makaleye atfen, *Turkey Faces West* hakkında).
— Halide Edib Hanım'ın Türkiye hakkında yazdığı kitaba dair", *Vakit*, 4693, 31 Ocak 1931.
— "World's News About Women: En Route from Turkey", *Woman's Journal*, c. XVI, nu 2, Şubat 1931, s. 6.
— "Turkish Woman to Teach", *The New York Times*, 1 Şubat 1931.
— "Says Turks Resent Kemal's Methods", *The New York Times*, 2 Şubat 1931.

— "The Third Meeting of the Club" (Halide Edib'in konferansı), *The New York Library Club Bulletin*, c. XIX, nu. 4, 24 Mart 1931.
— "Halidah Adib Khanum, Turkey Faces West", *Book Review Digest 1930*, New York 1931.
— Dogobert von Mikusch, *Mustapha Kemal - Between Europe and Asia*, A Biography, Translated by. John Linton, London 1931, s. 334, 339, 364-365.

1932

— Es, Hikmet Feridun, *Bugün de diyorlar ki*, 1932, s. 101, 162.
— İsmail Habib, *Edebî Yeniliğimiz*, 2. kısım 1932, s. 326-342.
— *The Daughter of Smyrna*: translator's forenote, Y. Khan, Lahore, 1932.
— "The Daughter of Smyrna", *The Muslim Revival*, c. I, nu. 3, Eylül 1932, s. 312.
— Necmettin Sadık, (H. Armstrong'un kitabı dolayısıyle Halide Edib'den bahseder) *Akşam*, nu. 5094, 14 Kânunevvel 1932.

1933

— İbrahim Aleaddin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, c. II, İstanbul 1933-1935, s. 655.

1934

— Patrick, Mary Mills, *A Bosporus Adventure-İstanbul (Cantantinople)* Woman's College 1871-1924, Stanford University Press U. S. A. 1934, s. 136, 158, 196-197.
— Rosita Forbes "The Death of Democracy-Six Dictators and President Roosevelt. Personel Impressions of Hitler, Dollfuss, Kemal, Mussolini, the Shah of Persia, Alexander of Yugo-Slavia and Roosevelt", *The English Review*, c. 59, Ağustos 1934, s.148-150.

1935

— Nevinson, H. W., *Fire of Life*, London 1935, s. 244-245.
— "No Sanction for Purdah in Islam", *Bombay*, 8 Ocak 1935.
— "Mme Edib Denies Being an Exile", *The Times of India*, c. XCVII, nu. 10, 11 Ocak 1935.
— "Turkish Woman to Lecture in Delhi", *The Madras Mail*, c. LXVIII, nu. 11, 11 Ocak 1935, s. 10.
— "Turkey's Joan of Arc", *The Star of India*, c. III, nu. 122, 11 Ocak 1935.
— "Downfall of Ottoman Empire-Madame Halide Edib Hanum's Lecture", *The Star of India*, c. III, nu. 134, 25 Ocak 1935.
— Madame Halide in Lahore, Halide Edib Hanum at Wardha, Halide Edib Hanum at Calcutta, *The Hindustani Times*, 15 Ocak 1935.
— "Turkish Literature", *The Star of India*, c. III, nu. 143, 5 Şubat 1935.
— "Modern Turkish Literature" *The Star of India*, c. III, nu. 147, 9 Şubat 1935.
— "Conflict of East and West", *The Star of India*, c. III, nu. 153, 16 Şubat 1935.
— "India the Land of Magic-Madam Halide Hanum", *The Star of India*, c. III, nu. 154, 18 Şubat 1935.
— "Part Played by Woman-Regeneration of Turkey", *The Star of India*, c. III, nu. 162, 27 Şubat 1935.
— "Women's Movement in Turkey", *The Star of India*, c. III, nu. 163, 28 Şubat 1935,

— "Halide Edib Hanım's Lectures, Contemporary Thought and Life", *The Muslim Revival*, Mart 1935, s. 90-91.
— "Muslim School for Delhi", *The Madras Mail*, nu. 61, 2 Mart 1935.
— "Jamia Millia Ceremony", *The National Call*, 2 Mart 1935.
— "Begum Halide Hanum", *The Star of India*, c. III, nu. 173, 12 Mart 1935.
— (Halide Edib'in İstanbul'a dönüşü haberi), *Akşam*, nu. 6031, 3 Ağustos 1935.
— "Halide Edib'i İstanbul'a Getirten Küçük Ömer", *Son Posta*, nu. 1797, 4 Ağustos 1935, s. 1, 8.
— "Halide Edib Dün İstanbul'a Geldi", *Cumhuriyet* nu. 4030, 4 Ağustos 1935, s. 1.
— "Halide Edib Gitti", *Son Posta*, nu. 1834, 10 Eylül 1935.
— Prof. N. R. Malkani, "Madam Halide and the Birth of Modern Turkey", *The Hindustani Times*, 21 Ocak 1935.
— Ray, Arthur, "India's Untouchables Aided by Gandhi, Clubwomen Hear", *The New York Herald* (Paris), 17 Kasım 1935.
— "The Clown and His Daughter", *The Western Mail*, 21 Kasım 1935.
— "Constantinople Scene by a Turkish Women Writer", *Aberdeen Press and Journal*, 30 Kasım 1935.
— "In Old Turkey" (The Clown and His Daughter), *The Times Literary Supplement*, nu. 1766, Aralık 1935, s. 835.
— Shackleton, Bey Edith, "The Clown and His Daughter", *Time and Tide Foreign Affairs Supplement*, c. XVI. nu. 49, 7 Aralık 1935, s. 1810.
— "Islam, Socialism and Nationalism", *The Star of India*, c. XCVIII, nu. 110, 24 Aralık 1935.

1936

— "New Books at a Glance" (The Clown and His Daughter), *John O'London's Weekly*, 11 Ocak 1936.
— "Today's Book Review (The Clown and His Daughter), *The Western Daily Press and Bristol Mirror*, c. 155, nu. 25953, 16 Ocak 1936.
— "Burdett, Francis, "Four Striking Novels" (The Clown and His Daughter), *Catholic Herald*, nu. 2603, 17 Ocak 1936, s. 5.
— Beard, Paul, "Some Recent Novels" (The Clown and His Daughter), *The New English Weekly*, c. VIII, nu. 17, 6 Şubat 1936, s. 333-334.
— Gates, "The Turkish Transformation", *Moslem World*, c. 26, Nisan 1936, s. 187.
— K. A. A. "A Great Novel by Halide Edib Hanım", *The Bombay Chronicle*, (tarihi tesbit edilemedi, gazete küpürü mevcuttur.)
— "H. Edib'in Şaheseri Yolpalas Cinayeti Bugün Çıkan Yedigün'de", *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1936.
— İrfan Beydeş, "Yolpalas Cinayeti" *Yeni Adam*, nu. 151, 19 İkinciteşrin 1936, s. 16.
— "Yeni Kitaplar, Sinekli Bakkal", *Son Posta*, 24, B. Kânun 1936, s. 11.
— Bates, E. Stuart, *Inside Out. An Introduction to Autobiography*. Oxford, 1936 (s. 12 (c. II, s. XX-XXVIII Halide Edib).
— Cahid Arif, *Halide Edib*, 1936 Turkiyar Enstitüsü Tez nu. T. 20.

1937

— Levend, Ağah Sırrı, "Eserler ve Hadiseler: Sinekli Bakkal", *Yeni Türk*, nu. 51, Mart 1937,

s. 831-834.
— Peyami Safa, "Harp, Hayat ve Edebiyat", *Cumhuriyet*, nu. 4613, 19 Mart 1937.
— Nayır, Yaşar Nabi, "Sinekli Bakkal", *Ülkü*, nu. 53, 1 Temmuz 1937.
— Nahid Sırrı, "Sinekli Bakkal", *Ülkü*, nu. 53, Temmuz 1937.
— Burian, Orhan, "Yeni Halide Edib" (Sinekli Bakkal), *Yücel*, nu. 31, Eylül 1937, s. 20-24.
— "Inside India", *Southport Guardian*, 13 Kasım 1937.
— "Inside India", *Nottingham Journal*, 16 Kasım 1937.
— "Inside India by Halide Edib", *Reynolds Illustrated News* (London), 21 Kasım 1937.
— "Inside India", *Church Times* (London), 10 Aralık 1937.
— "A Turk in India", *The Times Literary Supplement*, nu. 1871, 11 Aralık 1937, s. 936.
— Byron, Robert, "Convalescent Voyage" (Inside India), *New Statesman and Nation, The Week End Review*, c. XIV, nu. 355, 11 Aralık 1937, s. 1024.
— Williams, Kenneth, "Books of the Day-Inside India", *The Great Britain and The East*, c. XLIX, nu. 1386, 16 Aralık 1937, s. 880-881.
— "Inside India", *Edinburg Citizen*, 17 Aralık 1937.
— "India's Need", *Indian Social Reformer*, 18 Aralık 1937 (son rakkam okunmuyor, 8 de olabilir).
— "The Indian Scene", *Edinburg Evening News*, 28 Aralık 1937.
— "Inside India", *New English Weekly* (London), 30 Aralık 1937.
— Gwynn, J.T., "A Turk on India", *The Manchester Guardian*, 31 Aralık 1937.
— Bates, E.Stuart, Inside Out. *An Introduction to Autobiography*", Vol. III, Oxford: Basil Blackwell 1937, 1938, s. XX-XXVIII.

1938

— "Inside India" by Halide Edib", *Malta Daily Times*, 2 Ocak 1938.
— "India", *Palestine Post* (Jerusalem), 9 Ocak 1938
— "A Turkish Woman at India", *Civil and Military Gazette* (Lahore), 9 Ocak 1938.
— "India from the Outside", *Indian Social Reformer*, 15 Ocak 1938 (Son rakkam okunmuyor).
— "Allah Akbar", *The Inquirer* 15 Ocak 1938.
— "Inside India", *Illustrated Weekly of India*, (Bombay), 16 Ocak 1938.
— "Inside India", *The New Herald Tribune*, 19 Ocak 1938.
— Macnicol, Nicol, "A Turkish Lady Looks at India", *British Weekly*, 20 Ocak 1938.
— "Warmed sysslar Indien (Halide Edib: Inside India), *Svenska Dagbladet*, 30 Ocak 1938.
— "A Turkish, Visitor in India", *The Statesman* (Calcutta), 6 Şubat 1938.
— "Turkey Looks at India", *The Times of India*, c. C, nu. 36, 11 Şubat 1938, s. 6.
— Vedat Günyol, "Paris'te Halide Edib'le Bir Konuşma", *Yücel*, nu.37, 1 Mart 1938, s.6-7
— "Turkish Patriot Writes on India", *The National Call* (?), 10 Mart 1938
— "Handan" (haber) *Varlık*, c. 5, nu. 117, 15 Mayıs 1938.
— "Two Books on India", *Liverpool (Daily?)* Post, 23 Mart 1938.
— "Pictures of India", *Adeilaide Advertiser* (Australia), 14 Mayıs 1938.
— "A Turkish Lady on Our Indian Empire", *Chorley Guardian*, 11 Haziran 1938.
— "Inside India", *The New York Herald Tribune*, 19 Haziran 1938
— "Inside India", *The New Republic*, nu. 1230, 29 Haziran 1938, s. 231.
— "Inside India", *The International Review of Missions*, Temmuz 1938.
— "These Women Are Leading Their Sisters Out of Bondage", *Evening News*, 7 Temmuz 1938.

— "Indian Diary", *The Saturday Review of Literature*, 6 Ağustos 1938.
— (Inside India), *Booklist*, c. 35, 1 Eylül 1938, s.6.
— Woolbert, Robert Gale, "Recent Books on International Relations: Inside India", *Foreign Affairs*, c. 17, nu. 1, Ekim 1938, s. 189.
— "India's Hope", *The New York Times Book Review*, 11 Aralık 1938, s. 14
— Bentley, Phylis, "East and West Underground", *Yorkshire Post*, 13 Kasım 1938.
— Şükufe Nihal Başar, *Yalnız Dönüyorum*, 1938, s. 73-75. (Sultanahmet mitinginde Halide Edib)

1939

— Edib, Halide: Islam (tr) 1939, (*The New York Times Book Review Index* 1896-1970, Ocak 1, s. 8.)
— "Halidah Adib Khanum : Inside India", *Book Review Digest*, 1938", New York 1939, s. 378.
— "Ismat Inoneu and Turkey's Future", An Interview with Halide Edib Hanum by A.H. Raipuri, *The Hindustan Times*, 9 Ocak 1939.
— "Fransa'dan Türkiye'ye Avdet Eden Tanınmış Romancı Halide Edib", *Akşam*, nu. 7321, 6 Mart 1939.
— Vâ-Nû, "Tatlı-Sert, alâ", *Akşam*, nu. 73384, 19 Mart 1939.
— Vâ-Nû, "İki Cevaba bir Cevap", *Akşam*, nu. 7338, 23 Mart 1939.
— Neriman Hikmet, "Halide Edib'le Mülâkat", *Vakit*, nu. 7613, 23 Mart 1939.
— Niyazi Ahmet, "Halide Edib Aramızda" (ropörtaj), *Yedigün*, nu. 316, 28 Mart 1939, s. 14-17, 25.
— İsmail Habib, "Edebî Hareketler-Gene Yaban" (Vurun Kahpeye hakkında), *Cumhuriyet*, nu. 5715, 10 Nisan 1939
— Nurullah Ataç, "Edebiyatta Telif Hakları", *Akşam*, nu. 7390, 20 Mayıs 1939.
— Ertuğrul Şevket, "Hasan Ali Yücel ile Ropörtaj", *Yedigün*, nu. 326, 6 Haziran 1939.
— Pravda'da 27 Eylül 1939 tarihinde çıkan "Türk muharrirlerinden hikâyeler müntehabatı" adlı yazının tercümesi, *Yolpalas Cinayeti*, "Yolpalas Cürmü" adıyla Rusçaya çevrilmiştir. Dahiliye Vekâleti Matbuat Müdürlüğü Basınların Havası, 16 İlkteşrin 1936 tarih 209 numaralı yazısı.
— S. Nikulin, "Rus Edebiyatında Türk Hikâyeciliği" - Rusça *Pravda* gazetesinin bir makalesi (Basılmakta olan bir Türk Hikâyeleri Antolojisi dolayısıyle S. Ertem, S. Ali, K. Hulusi, H. Edib, Ö. Seyfettin, R. Nuri, E. Ekrem), Çev. H. Âli Ediz, *Kurun*, 18 Birinci teşrin 1939.
— "Halide Edib'e", *Türk Tiyatrosu*, nu. 108. 15 II. Teşrin 1939.
— "Beynelmilel Şöhretlerimiz var mı? Halide Edib'in Fikirleri", *Kurun*, nu. 7854, 22 İkinci Teşrin 1939.
— "Halide Edib", (Profesörlüğe tayin kararı), *Vakit*, nu. 7855, 23 İkinci Teşrin 1939.
— "Büyük Romancımızın Profesörlük Kararı Henüz Meclisten Çıkmadı", *Vakit*, nu. 7856, 24 İkinci Teşrin 1939.
— "Halide Edib profesör oldu", *Yeni Sabah*, 560, 23 Kasım 1939.
— "Tiyatroculuk" (Halide Edib'in konferansı), *Akşam*, nu. 7604, 22 Kânun-evvel 1939
— "Prof. Halide Edib derslerine başladı", *Yeni Sabah*, 588, 21 Aralık 1939.
— Sedes, S.I., "Halide Edib'in Konferansı", *İkdam*, nu. 134-212, 26 Birinci kânun 1939.
— Lezgi Misbah, *Halide Edib*, 1939-1940, Tirkiyar Enstitüsü Tez T. 113.
— Günyol, Vedat, "Tatarcık", *Yücel*, nu. 58-59, ilk ve Son Kânun 1939-1940. s. 179-187.

1940

— Baha Dürder, *Halide Edib Hayatı ve Sanatı*, İstanbul 1940.
— Gezgin, Hakkı Süha, "Halide Edib", *Yeni Mecmua*, nu. 45, 8 Mart 1940
— "Prof. Halide Edib İlk Dersini Verdi", *Cumhuriyet*' nu. 5693, 19 Mart 1940.
— "Prof. Bayan Halide Edib Adnan Dün Üniversitede Açılış Dersini Verdi", *Akşam*, nu. 7689, 19 Mart 1940
— F. Abdullah, "Halide Edib: Tatarcık", *Ülkü*, nu. 85, Mart 1940, s. 93-96.
— Günyol, Vedat, "Halide Edib ile Yakup Kadri Arasında Kısmî Mukayese", *Yücel*, nu. 62, Nisan 1940, s. 111-117
— "Kitaplar: Halide Edib", *Akşam*, nu. 7730, 29 Nisan 1940
— Levend, Agâh Sırrı, "Tatarcık", *Cumhuriyet*, nu. 5712, 7 Nisan 1940.
— Levend, Agâh Sırrı, "Tatarcık", *Yeni Türk*, nu. 89, Mayıs 1940, s. 213-216
— "Yeni Neşriyat: Halide Edib" (B. Dürder'in etüdü), *Varlık*, nu. 165, 15 Mayıs 1940, s. 538.
— "Halide Edib Edebiyat Fakültesi Açılış Dersini "Shakespeare" İsimli Konferansıyla Verdi", *Yedigün*, nu. 374, 7 Mayıs 1940.
— Bozok, Hüseyin, "Kitaplar: Halide Edib", *Yeni Adam*, nu. 283, 30 Mayıs 1940
— Aytekin, Sefer, "Edebiyat Konuşmaları - Tatarcık Romanı Hakkında", *Servet-i Fünun Uyanış*, c. 88, nu. 2288, 27 Haziran 1940, s. 76, 88.
— "Namık Kemal 100. yılı" (21 Aralık'taki toplantıda Halide Edib de konuşur), *Akşam*, nu. 7964, 21 Kânunevvel 1940.
— "Namık Kemal 100. yılı Prof. Bayan Halide Edib Adnan'ın Musahabesi", *Akşam*, nu.7965, 22 Kânunevvel 1940.
— Levend, Agah Sırrı, *Eserler ve Şahsiyetler, Tahlil ve Tenkit*, İstanbul 1940, "Sinekli Bakkal", s. 59-66; "Tatarcık", s. 67-74
— "Hindistan'a Dair", *Yeni Sabah*, nu. 918-920, 20 İkinci Teşrin -22 İkinci Teşrin 1940
— "Halide Edib", Murad Uraz, *Orta Okuma Kitaplarında Yazıları Bulunan Şair ve Ediplerin Hayatı*, 4 b. İnkılap kitabevi 1940, s. 24.
— Rosita Forbes (Joan Rosita), *These Men I Knew*, N.Y. E.P.Duttor & Co. İl. 1940, p. 160-162. (Atatürk'ün çevresindeki kadınlardan söz ederken Halide Edib'e de yer verir. Uydurma bir kurgu)

1941

— Mehmet Kaplan, "Bir Kitabın Düşündürdükleri: Edebiyatımız kapısı açılmadık bir hazinedir", (İngiliz Edebiyatı Tarihi hk.), *Vatan*, nu. 141, 8 Ocak 1941
— Vâ-Nû, "Halide Edib'in Bir Eseri: İngiliz Edebiyatı", *Akşam*, nu. 7980, 6 Kânunsani 1941.
— Suat Derviş, "Tatarcık", *Yeni Edebiyat Dergisi*, 1 Mart 1941
— Boran, Behice, "Halide Edib'in Yeni Romanları", *Yurt ve Dünya*, nu. 15, 1 Mayıs 1941
— "Türk Kadını İş Başında - Profesör Halide Edib'in Dünkü Heyecanlı Konferansı", *Akşam*, nu. 8126, 6 Haziran 1941
— Gür, R., "Sinekli Bakkal", *Yeni Edebiyat Dergisi*, 1 Ağustos 1941.
— "Fahim Bey ve Biz - Halide Edib *Akşam*'da diyor ki", *Yeni Adam*, nu. 355, 16 İlkteşrin 1941.
— "Prof. Halide Edib'le Konuşma", *Akşam*, nu. 8263, 21 Teşrinevvel 1941.
— Hikmet Münir, "Hamlet münakaşası İyi Oluyor", *Vakit*, 26 Ekim 1941.
— "Üniversite Yeni Ders senesi-Halide Edib Açılış Dersini Verdi", *Akşam*, nu. 8277, 4 Nisan 1941.

— Uraz, Murat, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, İstanbul 1941, s. 241-269

1942

— "Roman Mükâfatını Halide Edib'in Sinekli Bakkal'ı Kazandı", *Vakit*, nu. 8647, 23 Şubat 1942.
— Tanpınar, A.H., "Parti Mükâfatını Kazanan Eser: Sinekli Bakkal", *Vakit*, nu. 8648, 24 Şubat 1942.
— "Büyük Bir Sanat Hadisesi: Sinekli Bakkal Romanı ve Üstad Halide Edib", *Akşam*, nu. 8385, 25 Şubat 1942
— Ağaoğlu, Samat, "Sinekli Bakkal", *Yücel*, nu. 85-86-87, Mart-Nisan-Mayıs 1942, s. 5-9
— Günyol, Vedat, "Sinekli Bakkal", *Yücel* nu. 85-86-87, 1 Mart-Nisan-Mayıs 1942, s. 3-4
— "Gençliğin Düşünceleri" (Zeynep Dengi, Lemis Mayhan, Resan Taşçıoğlu arasında *Sinekli Bakkal* hakkında tartışma), *Yücel*, nu. 85-86-87, Nisan-Mayıs 1942, s. 26-32.
— "Sinekli Bakkal", *Akbaba*, 5 Mart 1942.
— Köni, Yunus Kâzım, "Sinekli Bakkal", *Yeni Adam*, nu. 375, 5 Mart 1942.
— "Dergiler Arasında: Sinekli Bakkal", *Ülkü*, nu. 12, 16 Mart 1942, s. 20
— "Roman Mükâfatı", *Ülkü*, nu. 12, 16 Mart 1942, s. 21-22
— Sevük, İsmail Habib, "Bugünkü Romanlarımız: Sinekli Bakkal, *Cumhuriyet*, nu. 6349, 21 Nisan 1942, nu. 6363, 5 Mayıs 1942
— "Tiyatro Anketimizden Çıkan Mühim Bir Hadise, Bir Hakikat" (Sinekli Bakkal), Anket: Şehabettin Uzunkaya, *İstiklâl Gazetesi*, 10 Mayıs 1942.
— Sevük, İsmail Habib, "Tatarcık", *Cumhuriyet*, nu. 6339, 11 Mayıs 1942.
— "Hüseyin Rahmi ve Sinekli Bakkal Romanı", *Yarım Ay*, nu. 149-150, 15 Mayıs 1942, 1 Haziran 1942.
— Bürün, Vecdi, "Sinekli Bakkal", *Çınaraltı*, c. II, nu. 39, 20 Haziran 1942.
— Şardağ, Rüştü, "Bizde Roman Var mı?" (Sinekli Bakkal), *Ülkü*, nu. 44, 16 Temmuz 1943, s. 17.
— Cahit Okurer, "Halide Edib ve Sinekli Bakkal", *Millet*, yıl 1, nu.4, Ağustos 1942, s. 109-111.
— Sevig, Vasfi Raşid, "Yeni Bir Görüşle Sinekli Bakkal", *Cumhuriyet*, 23 İkinci Teşrin 1942.
— Cahit Okurer, "Sinekli Bakkal ve Halide Edib II", *Millet*, yıl 1, nu. 7 Sonteşrin 1942, s. 209-212
— Oktay Akbal, "Türk Edebiyatı", *Servet-i Fünun*, nu. 2368, 8 II. Kânun 1943.

1943

— "*Kitap Hülasa Etme Müsabakası-Ateşten Gömlek*", 1943.
— "Adıvar, Halide Edib", *İnönü Ansiklopedisi*, 1943, s.140
— Çaloğlu, "Sinekli Bakkal", *Yürüyüş*, 25 Mart 1943.
— Seyfettin Orhan, "Kalb Ağrısı", *Ayın Bibliyografyası*, nu. 15, Mart 1943.
— Cahit Okurer, "Handan", *Millet*, yıl II, nu.17, Eylül 1943, s. 140-146
— Turhan Oğuzkan, "Seviye Talip, Handan, Son Eseri'nde Benzerlikler", *Millet*, yıl II, nu.20, İlkkânun 1943, s. 243-247

1944

— Arbel, Bedi, "Sinekli Bakkal", *İstanbul*, I, nu. 7, 1 Mart 1944, s. 2-3, 16.

— Sayron, Hadiye, "Kitaplar Arasında İngiliz Edebiyatı Tarihi", *Ülkü*, c. II, nu. 72, 16 Eylül 1944, s. 19-20

1945

— S.V. "La Rue de L'Epicerie aux Mouches par Halide Edib", *Les Nouvelles Hebdomadaires*, 13 Ocak 1945, s. 3.
— "Halide Edib", *The Colombia Encylopedia*, New York, 1945.

1946

— Adıvar, Adnan, "Tercümeye Dair Bir Tercüme", *Akşam*, nu. 9814, 13 Şubat, 1946.
— Görünmeyen Adam, "Sonsuz Panayır", *Akbaba*, nu. 109, 25 Nisan 1946, s. 8.
— Toker, Metin, "Halide Edib Adıvar ile Bir Mülâkat", *Cumhuriyet*, nu. 7778, 13 Nisan 1946.
— "Edib, Halide", *Who's Who*, London 1946, s. 882.
— "Roman ve Cemiyet", *İş*, *c.* XII, nu. 6-7, sayı 58-59, 1946.

1947

— Sait Faik, "Genç Edebiyatçılar", *Yedigün*, nu. 726, 2 Şubat 1947.
— Adile Ayda, "Büyük Romancı H. E. Adıvar ile mülâkat", *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1947.
— Muhtar Körükçü, "Kitaplar: Halide Edib'in Son Romanları", *Varlık*, nu. 327, 1 Ekim 1947, s. 10.

1948

— "Gandhi'ye Dair- Kıymetli Muharrir Halide Edib Adıvar'la Bir Mülâkat", *Akşam*, nu. 10527, 6 Şubat 1948.

1949

— "Vurun Kahpeye" (ilân) *Vatan*, nu. 2796, 6 Mart 1949. nu. 2801, 11 Mart 1949 Akad Filim tarafından perdeye aktarılan eser için bk. N. Özön, Türk Sinema Kronolojisi, s. 205.
— "Bizde Sanat Hareketleri: Vurun Kahpeye", *Şadırvan*, nu. 1, 1 Nisan 1949.
— "Türk-Hindistan Dostluk Cemiyeti İstanbul Şubesi İlk Toplantısında Halide Edib'i Başkan Seçmiş" (haber), *Akşam*, nu. 11202, 20 Aralık 1949.

1950

— "Son 50 yıl İçinde Hayatımıza En Çok Tesir Etmiş Yirmi Türk Şahsiyeti kimdir?" (anket) (Halide Edib 8.), *Akşam*, nu. 11283, 11 Mart 1950.
— "Prof. H.E. Adıvar'ın İzmir'de Konuşması" (haber ve metin), *Akşam*, nu. 11342, 9 Mayıs 1950.
— (Ateşten Gömlek Bengü film tarafından filme alınır), N. Özön, *Türk Sineması Kronolojisi*, Ankara 1968.
— "Turkish Ministers Loose Seats", *The Times*, nu. 51693, 17 Mayıs 1950.
— "Hükûmete 282 oyla İtimat Beyan Edilmiş", "Halide Edib Adıvar'ın Tenkitleri", *Akşam*, nu.

11367, 3 Haziran 1950
— "Halide Edib Adıvar Dün Uçakla Edinburg'a Hareket Etti", *Akşam*, nu. 11434, 9 Ağustos 1950.
— Toros, Taha, *Türk Hatipleri*, Ankara 1950, s. 59-60, 70-71 (21 Mayıs ve 23 Mayıs 1919 mitinglerindeki nutukları).
— "Prof. Halide Edib Adıvar'ın Bir Konuşması", (Londra: BBC'de Türkçe olarak metin var.) *Akşam*, nu. 11470, 14 Eylül 1950.
— Recai Sanay, *Kızıl Rusya'da Bir Türk Kadını* (Aynelhayat Voynof (1880-1948)'un hatıraları), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, [1950?], s. 26-54.

1951

— "Dil Mevzuu Etrafında Bir Toplantı Yapıldı", *Vatan*, nu. 3594, 18 Mayıs 1951.
— "Anayasa'daki Uydurma Kelimeleri Tasfiye: Halide Edib'in İzahatı, *Vatan*, nu. 3647, 12 Temmuz 1951.
— Betin, Saffet Ürfi, *Atatürk İnkılâbı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal, Halide Adıvar*; İstanbul, 1951.
— "Halide Edib", *Who's Who*, London 1951, s. 76-77
— Newman, Bernard *Turkish Crossroads*, London 1951, s. 76-77.
— Ryan, Sir Andrew, *The Last of the Dragomans*, London 1951, s. 42, 187 217-218

1952

— "Halide Edib'in Hindistan Hakkındaki Konuşması", *Vatan*, nu. 4044, 17 Ağustos 1952.
— Harun, Kenan, "Millî Mücadele'nin Halide Onbaşı'sı", *Resimli Yirminci Asır*, nu. 5, 13 Eylül 1952, s. 8-9
— Joseph C. Grew, *Turbulent Era a Diplomatic Record of 40 Years 1904-1945*, c. 1 ed. Walter Johnson, Nancy Harvison Hooker, Houghton Mifflin Com; Boston, 1952, s. 30.

1953

— Günyol Vedat, "Halide Edib'le Bir Konuşma", *Yücel*, Şubat 1953
— Sevük, İsmail Habib, "Halide Edib'in İlk Kadınları", *Ayda Bir*, nu. 14, Ağustos 1953, s. 15.
— İsmail Habip Sevük, "Halide Edib'in Olgunluk Kadını", *Ayda Bir*, nu. 15, Eylül 1953, s. 14-16
— Sevük, İsmail Habib, "Büyük Roman Mükâfatının Hikâyesi", *Ayda Bir*, nu. 17 Kasım 1953, s. 19-21
— "Halide Edib Adıvar", *Cassell's Enyclopedia of Literature*, c. II. London 1953, s. 1818.
— Müren, N., *Halide Edib'in Romanlarında Kadın Tipi*, 1953 (Türkiyat Enstitüsü Tez T. 418).
— Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 63-64.

1954

— Fahir İz, "H. E. Adıvar'ın Yeni Bir Eseri," *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1954
— "Düşünceler: Garp ve Şark", *Yeni İstanbul*, nu. 1754, 8 Ekim 1954.
— "Halide Edib", *The New Centruy Cyclopedia of Names*, c. 2, N. Y. 1954, s. 1888.
— Malkoç, Neriman, "Halide Edib Adıvar", *Yeni İstanbul*, nu. 1754, 1 Kasım 1954.

— Güvemli, Zahir, *Türk Romanları*, İstanbul 1954, s. 98-119.

1955

— Nizamettin Nazif, Ankara 1919, *Yeni İstanbul*, nu 1848-1157, 10-19 Ocak 1955.
— "Experiment in Modern Turkey", *The Times Literary Supplement*, 5 Ağustos 1955.
— Burian, Orhan, "Halide Edib", *Yeni Ufuklar*, Mayıs 1955.
— Yolpalas Cinayeti, M. Erksan tarafından filme alındı (N. Özön, *Türk Sineması Kronolojisi*, s. 218).

1956

— Olcay Önertay, "*Halide Edib'in Küçük Hikâyeleri*", Havadis 11 Ocak 1956
— Kaplan, Mehmet, "Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri", *Türk Yurdu*, nu. 252, Ocak 1956, s. 481-486
— Baysun, Cavit, "Mühim Bir Eser" (Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri hakkında), *Yeni İstanbul*, nu. 2275, 17 Mart 1956.
— İz, Fahir, "Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri", *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1956
— "Adnan Adıvar'ın Aziz Hatırası Törenle Anıldı", (Halide Edib'in konuşması), *Yeni İstanbul*, nu. 2381, 3 Temmuz 1956
— (2 Temmuz 1956 da İstanbul Üniversitesi, Tıp Tarihi Enstitüsü'nde Dr. Adnan Adıvar'ın ölüm gününde Halide Edib konuşur). *Varlık*, nu. 434, 15 Temmuz 1956, s. 2.
— Okurer, Cahit, "Temel Fikirler Bakımından Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri", *İstanbul*, c. III, nu. 8, Ağustos 1956, s. 11-14
— Kabaklı, "Tarih Huzurunda" *Tercüman*, 6 Ağustos 1956 (*Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* hk.)
— "En Sevdiğim Romancı", *Yirminci Asır*, 18 Ekim 1956.
— "Okunacak Kitap (Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri,) *Çakmak*, 10 Kasım 1956

1957

— "Komada İken Hayata Avdet Eden bizim PEN Klüp", *Hayat*, nu. 18, 8 Şubat 1957, s. 8.
— "Halide Edib'le Başbaşa: Âkıle Hanım Sokağı", *Hayat*, nu. 19, 15 Şubat 1957, s. 19.
— Kenber, Lutfi Arif, "Başçavuş Halide Edib Hanım", *Milliyet*, 10 Mart 1957.
— Cavit Baysun, "Mühim Bir Eser (Türkiye'de Şark Garp...) *Yeni İstanbul*, 17 Mart 1956
— "Halide Edib Adıvar Diyor ki", *Hayat*, nu. 28, 19 Nisan 1957, s. 19
— Baydar, Mustafa, "1957 de Diyorlar ki-Halide Edib Adıvar", *Hayat*, nu. 41, 19 Temmuz 1957, s. 22.
— "Bu Mevsim İçin Neler Hazırlıyorlar", *Yeditepe*, nu. 141, 15 Ekim 1957.
— "En Sevdiğim Romancı", *Yirminci Asır*, 18 Ekim 1956

1958

— "Adıvar, Halide Edib", Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, c. I, 1958, s. 215-216.
— A.H. Fedaî "Cümle Yanlışları" (Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri'ndeki) *Türk Dili*, c. 7, nu. 78, 1 Mart 1958, s. 299-300
— Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda - Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1958, s. 47-49, 106-109, 143 - 145-147, 156-160

— Güntürkün, Nazan, *Halide Edib'in Roman ve Hikâyelerinde Güzel Sanatlar*, 1958, Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 517.

1959

— Yaşar Kemal, "Sevda Sokağı Komedyası Üzerine Bir Konuşma", *Cumhuriyet*, nr 12473, 16 Nisan 1959.
— Tepedelenlioğlu, Nizamettin Nazif, "Unutulmaz Miting", *Hürriyet*, 19 Mayıs 1959
— "Meşhur Sinekli Bakkal", *Renk*, 30 Mayıs 1959
— Olcay Önertay, "H. E. Adıvar", *Hafta*, 14 Ekim 1959

1960

— Ziya Karakuş, "H.Edib" (Şeref Madalyası) *Yeni İstiklal*, 13 Şubat 1960,
— "Üniversiteli Kadınlar Birliği Edebiyat Fakültesi'nde Yapılan Bir Toplantı ile Halide Edib'e Bir Madalya Verdi", *Hayat*, nu. 8, 19 Şubat 1960.
— Nadir Nadi, "Bir Onbaşının Hatıraları", *Cumhuriyet*, 6 Mart 1960
— Öz-Han, Kurt Tarık, *Hayır! Prof. Halide Edib Adıvar Esir Türk İlleri Kurtulacaktır*, Orhun Basımevi, 1960
— Orhun, Orhan Seyfi, "Bir Broşür", *Son Havadis*, 17 Ağustos 1960.
— A. Gümüş, "Sinekli Bakkal", *Son Saat*, 10 Eylül 1960
— Temir, Ahmet, "Tarih, Dil ve Türkçülük Meseleleri - Türkiye'de Şark Garp ve Amerikan Tesirleri Üzerine Halide Edib'e Cevap", *Türk Yurdu*, VII, nu. 7, 1960, s. 49-54.
— Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1960, 2b. 1964, 4b. 1967, 5b. 1968, 6b. 1970, 7b. 1972.
— Woodsmall, Ruth Frances, *Women and the New East*, The Middle East Institute, Washington 1960, s. 3, 385.
— Mustafa Baydar, *Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar*, 509 sanatçı. İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu, 1960.

1961

— Boratav, Pertev N., "Littérature Turque Orientale et Occidentale", *Histoire Générale des Litteratures*, Tome III, Paris 1961, s. 558-562
— "B de slaves Nos Grands écrivans", *Le Journal* d'Orient (İstanbul), 13 Nisan 1961.
— "Halide Edib'in sıhhî durumu", (kısa bir haber), *Yeni Sabah*, 26 Aralık 1961.

1962

— Can, Fahri, "Millî Mücadele'de Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz*, c. I, nu. 4, Mart 1962, s. 99-100
— Şehsüvaroğlu, Haluk Y., "Türkün Ateşle İmtihanı", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1962
— B. Kemal Çağlar, "Türkün Ateşle İmtihanı", *Vatan*, 22 Mayıs 1962
— "Türkün Ateşle İmtihanı", *Ulus*, 26 Mayıs 1962
— Kaplan, Mehmet, "Türkün Ateşle İmtihanı", *Yol* nu. 3, 21 Haziran 1962, s. 4.
— Tahir Alangu, "Kurtuluş Savaşı Üzerine İki Kitap", *Vatan*, 4 Ağustos 1962
— Ahmet Köksal "Sinekli Bakkal" *Yeditepe*, nu. 70, 1-15 Eylül 1962, s. 8.

— Kemal Tahir, *Esir Şehrin Mahpusu*, 1962.

1963

— Silay, Namık, "Halide Edib Hakkında", *Dost*, Şubat 1963. (Türkün Ateşle İmtihanı)
— Şehsüvaroğlu, Haluk Y., "Düşünceler: Hayat Parçaları", *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1963.
— Uğurol, Barlas, *Halide Edib Adıvar; Hayatı ve Eserleri*, Yurttaş Yayınları İstanbul 1963.
— Keskin, Yüksel, *Halid Ziya'nın Maî ve Siyah, Halide Edib'in Handan, Yaşar Kemal'in İnce Memed Romanlarında Tasvir*, 1963, (Türkiyat Enstitüsü, Tez. T. 854).

1964

— "Halide Edib, 1885-1964", *Webster Biographical Dictionary*, 1964.
— "Halide Edib Vefat Etti", *Hürriyet*, 10 Ocak 1964.
— "Halide Edib Vefat Etti", *Akşam*, 10 Ocak 1964.
— Güvemli Zahir, "Halide Edib Adıvar", *Yeni Sabah*, 10 Ocak 1964.
— "Halide Edib Vefat Etti", *Son Havadis*, nu. 1230, 10 Ocak 1964.
— "Prof. Halide Edib Öldü", *Millî Gençlik*, nu. 5, Ocak 1964, s. 7.
— "Mrs. H. E. Adıvar Dies", *The New York Times*, 11 Ocak 1964.
— Siyavuşgil, "Çöken Abide", *Yeni Sabah*, 11 Ocak 1964.
— Buğra, Tarık, "Halide Edib İçin", *Yeni İstanbul*, 11 Ocak 1964
— Edebiyat Âlemimizin Kaybettiği Büyük Değer Halide Edib Adıvar, *Yeni İstanbul*, 11 Ocak 1964.
— S. Karayavuz, "Halide Edib", *Son Saat*, 11 Ocak 1964.
— Fenik, Adviye, "Adıvar", *Son Havadis*, nu. 1232, 12 Ocak 1964.
— Kabaklı, Ahmet, "Halide Edib", *Tercüman*, 12 Ocak 1964.
— Ediboğlu, B. Süha, "Halide Edib Adıvar", *Cumhuriyet*, nu. 14176, 12 Ocak 1964.
— Oktay Akbal, "H. E. İçin" *Vatan*, 12 Ocak 1964.
— Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Büyük Dostum Halide Edib", *Milliyet*, 12 Ocak 1964
— Turhan Vahit, "Hocalık Yönüyle Prof. Halide Edib Adıvar, *Cumhuriyet*, nu. 14176, 12 Ocak 1964.
— Sarah Gueron, "Un Souvenir et H. E. Adıvar", *Journal d'Orient*, 12 Ocak 1964.
— "The Times'da Halide Edib Adıvar'la İlgili Bir Yazı Çıktı", *Milliyet*, 13 Ocak 1964.
— Vâ-Nû "Halide Edib", *Zafer*, 13 Ocak 1964 (İzmir)
— Bilgin, Behzat, "Halide Edib", *Yeni Asır*, 14 Ocak 1964.
— Kayıp Değerlerimiz: Halide Edib Adıvar", *Sanat Dünyası*, nu. 190, 15 Ocak 1964.
— "Obituary - Mrs. Halide Edib" *The Times*, nu. 55909, 15 Ocak 1964.
— Füruzan Hüsrev Tökin, "H. E. Adıvar" *Ekspres*, 16 Ocak 1964
— Taner, Haldun, "En Yaman Kadınımız", *Milliyet*, 18 Ocak 1964
— Taşkıran, Tezer, "Kaybettiğimiz Büyük Romancı Halide Edib Adıvar", *Son Havadis*, nu. 1238, 18 Ocak 1964
— Şairoğlu, Hamit, "Yaprak dökümü", *Kadın*, 20 Ocak 1964.
— Oruz, İffet Halim, "Halide Edib Adıvar'ın Son Töreninde", *Kadın*, 20 Ocak 1964.
— Duru, Nermin, "Halide Edib'i Kaybettik", *Yeni İnsan*, c. II, nu. 1, Ocak 1964, s. 33,
— Turhan, Vahit, "Prof. Halide Edib Adıvar", *Yeni İnsan*, c. II, nu. 1, Ocak 1964, s. 32 (*Cumhuriyet*'ten).
— Ilgaz, Hasene, "Halide Edib Adıvar", *Kadın*, 20 Ocak 1964
— Beşe, M. Enver, "Halide Onbaşı", *Kadın*, 20 Ocak 1964.

— Özerdim, Sami N., "Hayat ve Kültür-İki Halide Edib", *Ulus*, 20 Ocak 1964.
— Başgil, Ali Fuad, "Profesör Halide Edib Adıvar'dan Bir Hatıra", *Yeni İstanbul*, 21 Ocak 1964.
— Etingü, Turgut, "Halide Edib'le Son Konuşma", *Hayat*, nu. 5, 22 Ocak 1964
— Ozansoy, Munis Faik, "Halide Edib Adıvar", *Hisar*, c. V, nu. 2, Şubat 1964.
— Taner, Haldun "En Yaman Kadınımız", *Hisar*, c. V, nu. 2, Şubat 1964
— Taner, Haldun, "En Yaman Kadınımız Halide Edib Adıvar", *Yeditepe*, nu. 94, Şubat 1964, s. 5, 6.
— Karamanlıoğlu, A. F., "Kayıplar: Halide Edib Adıvar", *Türk Kültürü*, nu. 16, Şubat 1964, s. 51.
— (Halide Edib Adıvar'ın ölümü dolayısıyla kısa bir biyografi ve Türkün Ateşle İmtihanı'ndan bir kısım), *Türk Dili*, c. XIII, nu. 149, Şubat 1964, s. 277-278
— Günyol, Vedat, "Halide Edib'in Son Yılları", *Yeni Ufuklar*, nu. 141, Şubat 1964, s. 1-3.
— Acaroğlu, Türkler, "Halide Edib ve Eserleri", *Yeditepe*, nu. 94, Şubat 1964, s. 7, 14.
— Turhan, Vahit, "Hocalık Yönüyle Halide Edib Adıvar", *Yeditepe*, nu. 94, Şubat 1964, s. 4, 14 (*Cumhuriyet*'ten).
— Karaosmanoğlu, Y.K. "Büyük Dostum H. Edib", (*Milliyet*'ten) *Yeditepe*, nu. 94, Şubat 1964, s. 7.
— Yücebaş, Hilmi *Bütün Cepheleriyle Halide Edib*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1964.
— Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, İstanbul 1964, s. 139.
— Dizdaroğlu, Hikmet, "Mor Salkımlı Ev", *Varlık*, 1 Nisan 1964, s. 14-15
— "Halide Edib, *Millî Kütüphane Haberleri*, nu. 84-6, Ocak-Mart 1964
— Erdem, Nebahat, "Aydın Kayıplarımız - Halide Edib Adıvar", Yeni Yayınlar, *Aylık Bibliyografya Dergisi*, c. IX, nu. 2, Şubat 1964
— Kaplan, Mehmet, "Halide Edib Hanım", *Hisar*, c. V, nu. 3, Mart 1964, s. 5-6.
— "Halide Edib Adıvar", *Yelken*, nu. 85, Mart 1964, s. 8.
— Güntürkün, Nazan, "Halide Edib ve Musiki", *Türk Dili*, c. XIII, nu. 150, Mart 1964, s. 362-363.
— Kabaklı, Ahmet, "Hüseyin Rahmi ve Halide Edib", *Tercüman*, 15 Mart 1964.
— Mutluay, Rauf, "Türk Romanında Tipler: Rabia", *Türk Dili*, c. XIII, nu. 151, Nisan 1964, s. 400-407
— Karamanlıoğlu, Dr. Ali F. "Halide Edib Adıvar", *Zeren*, nu. 32, Nisan 1964.
— Dizdaroğlu, Hikmet, "Mor Salkımlı Ev", *Varlık*, nu. 619, 1 Nisan 1964.
— Barlas, H. Uğurol, *Halide Edib Adıvar; Hayatı Eserleri*, Yurttaş Yayınları 1964-65, 96 s.
— Türker Acaroğlu, "Türkün Ateşle İmtihanı", *Milliyet*, 24 Mayıs 1964
— Erden, Dr. Fethi, "*Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen ve Türk Ocağı ile Alâkalı Hatıraları*", *Türk Yurdu*, III, nu. 11-12, Kasım 1964, s. 17-30
— Burian, Orhan, *Denemeler Eleştiriler*, "Yeni Halide Edib: Sinekli Bakkal" İstanbul 1964, s. 129-137.
— Yakar, Aytekin, "Mor Salkımlı Ev", *Türkoloji Dergisi*, 1964, c. I, nu. 1, s. 170-173.
— And, Metin, "Geçmişten Yapraklar: Halide Edib Adıvar'ın Operası : *Kenan Çobanları*", *Oyun*, nu. 17, Aralık 1964, s. 24.
— Karay, Refik Halit, *Minelbâb İlelmihrab*, İstanbul 1964, s. 64-66
— *Vurun Kahpeye*, Orhan Aksoy tarafından filme alınır.
— Kültürel, Sayıl, *Halide Edib'in Romanlarında Garplı Tipler*, 1964 (Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 645).
— Yahya Kemal, *Aziz İstanbul*, İstanbul, 1964, s. 139.

1965

— *Vurun Kahpeye* Festivalde Gösterilmedi", *Yeni Gazete*, nu. 224, 19 Temmuz 1965.
— Önertoy, Olcay, "Halide Edib'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp", *Türkoloji Dergisi*, c. 2, nu. 1, Eylül 1965, s. 251-258 (2b. 1969, s. 289-296).
— Acaroğlu, Türker, *Edebi Eserler Sözlüğü - Seçme 200 Eser*, İstanbul 1965, (*Hayvan Çiftliği* hakkında) s. 64-65; (*Türkün Ateşle İmtihanı*) s. 133-134.
— Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, c. 2 . 1965.
— Tarı, Gültekin, *Halide Edib'in Romanlarında Anadolu ve Anadolu İnsanı*, 1965 (Türkiyat Enstitüsü, Tez. T. 676).

1966

— Önertoy, Olcay, "Halide Edib'in Küçük Hikâyeleri", *Hisar*, nu. 25, Ocak 1966, s. 16-17
— Atıkı Muhammed Abdulmecit: "*Halude Edip Hanım*", Lahor, 96 s. Atti del Settimo Congresso Internationale di Archeologia Classica, 3 cilt, Roma 1961 l'Erma di Bretschneider, *Belleten* XXX, nu. 118, Nisan 1966, Ankara, s. 322.
— Tansel, F.A., "Biblio: Halide Edib Adıvar, Hâtıralar: Mor Salkımlı Ev" *Belleten* (Tarih), c. XXX, nu. 118, Nisan 1966, s. 303-319
— "Ünlü Kadın Yazarlar. H. E. Adıvar" siz, 30 mayıs 1966
— Ayaşlı, Münevver, "Halide Edib" *Yeni İstanbul*, 13 Haziran 1966
— Tarı, Gültekin, "Halide Edib ve Anadolu", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* c. 14, 1 Temmuz 1966, s. 81-110
— Ayaşlı, Münevver, "Halide Edib", *Yeni İstiklâl*, 20 Temmuz 1966
— "40 Yıl Önce *Cumhuriyet*", (30 Ekim 1927 tarihli *Cumhuriyet*'ten Saffet Bey'in cevabı) *Cumhuriyet*, 30 Ekim 1966.
— Mehmet Seyda, "Ateşten Gömlek", *Siz*, 14 Kasım 1966.

1967

— "Ünlü Romanlar Filme Alınıyor, Reşat Nuri, Halide Edib", *Son Havadis*, 3 Mart 1967.
— Minnetoğlu, Mualla, "Halide Edib", *Ekspress*, İstanbul, 14 Haziran 1967.
— Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar* 1960-1963, II, İstanbul 1967, s. 61-92 (Handan, Ateşten Gömlek, Sinekli Bakkal'dan parçalar, ve Kabak çekirdekçi).
— Toynbee, A.I. *Acquaintances*, London Oxford Universiy Press, 1967, s. 231-4: 248, 250-51.
— Coşkunses, Nesteren, *Halide Edib'in Hikâyelerinin Toplanması ve Tahlili*, 1967 (Türkiyat Ensititüsü, Tez T. 774).

1968

— "Sinekli Bakkal Filmi Hakkında", *Son Havadis*, 9 Mart 1968.
— "Adıvar Halide Edib", *Cumhuriyet Ansiklopedisi*, 19 Mart 1968, s. 46.
— Dürder, Baha, "Kenan Çobanları Üzerine", *Türk Dili*, c. XVIII, nu. 202, Temmuz 1968, s. 388-392
— "Beyaz Perdede İlk Türk Kızı", (Ateşten Gömlek) *Milliyet*, 15 Eylül 1968
— H. Avni Yüksel, "*Yeni Turan*'da Türk Kadını; *Defne*, c. III nu. 59, Kasım 1968

— Nazım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mahpushaneden Gelen Mektuplar*, Ankara 1968, s. 22-24 (Halide Edib'in romanları hakkında 2 İkincikânun 1941 tarihli mektup).
— Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 1968, c. II, s. 500, 528, c. III 560, 568-569, 613-616, 635-636, 873-894, c. IV, 1283, 1339, 1421, 1453, 1454.
— Yahya Kemal, "Halide Edib Hanım", *Siyasî ve Edebî Portreler*, İstanbul 1968, s. 30-40.
— Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, c. 6, İstanbul 1968, s. 1868-1869.
— Uyguner, Muzaffer, *Halide Edib Adıvar*, İstanbul 1968
— Çullu, Filiz, Halide Edib'in Makaleleri, 1968 (Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 864).

1969

— Dürder, Baha, "Gene Kenan Çobanları", *Türk Dili*, c. XX, nu. 212, Mayıs 1969, s. 135-137.
— Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, 3 b. İstanbul 1969, s. 169-173
— Yenigün, Sedat, "Vurun Kahpeye", *Tohum*, nu. 42, Ağustos 1969, s. 8-9.
— Atay, F. R., *Çankaya*, 1969, s. 130, 135-136, 143-144, 192-193, 264, 331, 411.
— Kaplan, Mehmet, "Halide Edib", *Meydan Larousse*, 1969, s. 86.
— Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Ankara 1969.
— Önertoy, Olcay, "Halide Edib'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp", *Türkoloji Dergisi*, c. II, nu. 1 (2 b.) 1969, s. 289-296
— Couzinos, Efthimios N: *Twenty-three Years in Asia Minor* (1899-1922) N.Y., Washington, Holywood: Vantage Press 1969, s. 93 (Halide Edib'in konferanslarının etkisini azaltmak için uğraştığını yazan bir Türk düşmanının yorumu)

1970

— Bil, Hikmet, "Halide Edip ve Atabey", *Yeni Gazete*, nu. 1882, 12 Mart 1970.
— Acaroğlu, Türker, "Halide Edib Kimdir", *Yeni Gazete*, nu. 1884, 14 Mart 1970
— "Halide Edib'in Büstü Dinamit ile Parçalandı", *Yeni Gazete*, nu. 1884, 14 Mart 1970.
— "Halide Edib'in Büstü Açıldıktan Üç Gün Sonra Dinamitlendi", *Cumhuriyet*, 14 Mart 1970.
— Deliorman, Altan, "Sembol Kadın Masalı", *Millî Işık*, nu. 36, Nisan 1970.
— Kabaklı, Ahmet, "İstiklâl, Bağımsızlık ve Halide Hanım", *Tercüman*, 12 Nisan 1970.
— "Meşhurlardan Unutulmaz Hatıralar" Halide Edib Adıvar Anlatıyor: Mustafa Kemal'le Karşılaştığın Gece", *Hayat*, nu. 19, 7 Mayıs 1970
— Baban, Cihat, "Halide Edib Adıvar", Cumhuriyet 10 Mayıs 1970
— "Sinekli Bakkal", A. H. Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, İstanbul 1970, s. 304-307
— Kutlu, Şemsettin, *Türk Romanları*, 1970.
— Fahir İz, "Adıvar Halide Edib" *Encyclopedia Britannica,* 1970, vol. II.
— *Yunan Mezalimi*, Halide Edib (Adıvar ve ötekiler) yeni dile çev. Hüseyin Fevzi Ayberk, İstanbul: Yeni İstanbul Yay, 1970, 84 s.

1971

— "Yeni Turan", Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, İstanbul 1971, s. 167-171.
— Ağaoğlu, Süreyya, "Halide Edib Adıvar", Near East Mission United Church Board for World Ministries'de verilen 10 Aralık 1971 tarihli konferans
— Hepçilingirler, Feyza, *Halide Edib'in Büyük Mecmua, Yedigün*, Tan Gazetesindeki Makaleleri, 1971, Türkiyat Enstitüsü Tez. T. 1048.

1972

— "Millî Mücadele Kahramanı Ünlü Bir Kadın Yazarımız: Halide Edib Adıvar 1884-1964, "*Tercüman-İnci*, 9 Ocak 1972
— Enginün, İnci, "*Ateşten Gömlek* Romanının İngilizce Tercümeleri", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1972, c. XX, s. 93-104
— Önertoy, Olcay, "Türk Romanında Millî Mücadele", *Büyük Zafer'in 50. Yılına Armağan*. MEB İstanbul, 1972.
— Esentürk, Ayşe, *Halide Edib Adıvar'ın 1955-1958 Yılları Arasında Yeni İstanbul Gazetesinde Neşredilmiş Olan Makaleleri*, 1972, Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 1250.

1973

— Gültekin Tarı, "H. E. Adıvar, ölümünün 9. Yılında anıldı" *Milliyet Sanat Dergisi*, 15, 12 Ocak 1973, s. 6, 15.
— "Halide Edib Adıvar-Sinekli Bakkal", Refika Taner, Asım Bezirci, *Seçme Romanlar*", İstanbul 1973, s. 47-50.
— Sönmez, Emel, "Türk Romanında Kadın Hakları", *Türk Kültürü Araştırmaları 1966-1969*, Ankara 1973, s. 18-70.
— Doç. Dr. Lyubinka Raykoviç, "*Halide Edib Adıvar'ın Sırpça-Hırvatçaya çevrilen Eserleri Üzerine Bibliyografya Denemesi*", Çev. İsmail Eren, *Bibliyografya Kitap Haberleri Bülteni*, c. II, nu. 2, Mayıs 1973, s. 38-40. (Bu bibliyografyada *Yeni Turan* (1920), *Ateşten Gömlek* (1924-1925, 1930), *Kalb Ağrısı* (1927-1930) *Handan* (1930-1932), *Sinekli Bakkal* (1959), *Harap Mabetler* ve *Dağa Çıkan Kurt*'taki bazı hikâyelerin çevrildiği belirtilmekte, eserler ve yazar hakkındaki yazıların listesi yer almaktadır. Burada zikredilen tercümeler, bibliyografyamızda ayrıca gösterilmemiştir.
— Göğünç, Nejat, "Millî Mücadele Devri Heyecanı", *Töre*, nu. 27, Ağustos 1973.
— "Halide Edib Adıvar 50 yıl Afişlerde", *Tercüman-İnci* nu. 1084, 19 Eylül 1973.
— Ayaşlı, Münevver, *İşittiklerim, Gördüklerin, Bildiklerim*, İstanbul 1973
— Yağmur, Selim, "Yeniden *Vurun Kahpeye*", *Hareket*, nu. 95, Kasım 1973, s. 77-80.
— "Halide Edib Adıvar and Turkish Feminism", *Die Welt des Islam-The World of Islam*, Leiden N.S. Vol. XIV, nu. 1-4, 1973.
— Emel Sönmez, "The Novelist Halide Edib Adıvar and Turkish Feminism", *Die Welt des Islams*, Yeni seri c. 14, nu. 1/4 (1973), s. 81-115.

1974

— Güntürkün, Nazan, *Halide Edib ile Adım Adım*, İstanbul Ocak 1974, 103 s.
— "Sinekli Bakkal", Alangu Tahir, *100 Ünlü Türk Eseri*, Şubat 1974, s. 1176-1189
— Enginün, İnci, "Yakup Kadri'nin Halide Edib'e Yazdığı Bir Mektup", *Hisar*, nu.122, Şubat 1974, s. 9-11
— Soysal, İlhami, "Rastgele Notlar" *Yeni Ortam*, 14 Şubat 1974, (Yakup Kadri'nin Halide Edib'e yazdığı mektup dolayısıyla).
— Karatay, A.B., "Çöken Osmanlı Üst Yapısı Karşısında Sinekli Bakkal Sürerliliği", *Yeni Dergi*, nu. 115, Nisan 1974, s. 14-25
— Yıldırım, Yusuf, "Kubbede Kalan Hoş Sada", *Hisar*, nu. 128, Ağustos 1974 s. 20-21
— (İzmir'den Bursa'ya hakkında kısa bir haber), *Yeni Ortam*, 12 Ağustos 1974.

— Pulur, Hasan "Sinekli Bakkal'ın 800.000 lirası", *Milliyet*, 21 Eylül 1974.
— "Sinekli Bakkal'ın Maliyeti Konusunda TRT Açıklama Yaptı", *Milliyet*, 28 Eylül 1974.
— "TRT Sorumsuzca Davranışlara Son Vermelidir", (Sinekli Bakkal), *İnci-Tercüman*, 29 Eylül 1974.
— Orhan Tahsin, "Sinekli Bakkal", *İnci-Tercüman*, 30 Eylül 1974.
— "Sinekli Bakkal Filmine 327 bin lira Harcanmış", *Yeni Ortam*, 1 Ekim 1974.
— "Sinekli Bakkal'a Karşı Çıkan Kenan Değer Antalya'ya Sürüldü", *Yeni Ortam*, 2 Ekim 1974.
— "İzmir'de Bursa'ya", *Hisar*, nu. 130, Ekim 1974, s. 31.
— "Sinekli Bakkal'ı Daha Kaliteli Olması Şartıyla 150 bin Liraya Mal Edip Üstelik Kâr Edecektik", *İnci-Tercüman*, 12 Ekim 1974.
— "Sinekli Bakkal da Bitiyor", *Hürriyet*, 14 Ekim 1974.
— (Himmet Çocuk'un Macarca Basılan bir antolojide yer aldığı haberi), *Türk Dili*, nu. 279, Aralık 1974, s. 1012.
— Avcıoğlu, Doğan, *Millî Kurtuluş Tarihi*, c. I. 1974, s. 263-264

1975

— Arcayürek, Cüneyt, "12 Mart Olayı" (Halide Edib'in büstünün dinamitlenmesi hakkında), *Hürriyet*, 5 Ocak 1975.
— Enginün, İnci, "Halide Edib ve Okuyucuları", *Hisar*, nu. 133, Ocak 1975, s. 16-18
— Enginün, İnci, "İki Mektup: Muazzez Tahsin Berkand-Halide Edib", *Hisar*, nu. 134, Şubat 1975, s. 23-26; nu. 135, Mart 1975.
— Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar*, İstanbul 1975, Toker Yayınları 100 Büyük Edip Büyük Şair, 176 s.
— Şardağ, Rüştü, "Halide Edib ile Adım Adım, Nazan Güntürk'ün Araştırması", *Hisar*, nu. 136, Nisan 1975, s. 28-29.
— Uyguner, Muzaffer, "Kitaplar: Halide Edib Adıvar", *Türk Dili*, 289, Ekim 1975, s. 594-595.
— Ruth Francis Wood Small, *Moslem Women Enter a New World*, New York: AHS Press, 1975.

1976

— Enginün, İnci, "Halide Edib'in Toynbee'ye Yazdığı Bir Mektup", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 22, 1977, s. 163-168.
— Enginün, İnci, "Halide Edib Adıvar'ın Nehru'ya Bir Mektubu", *Türk Kültürü*, nu. 169, Kasım 1976, s. 42-44.
— Kansu, Ceyhun Atuf, "Aliye Öğretmen, Ayşe Hemşire, Halide Onbaşı", *Türk Dili*, nu. 298, Temmuz 1976, s. 41-48 (a.y. s. 126-135 *Ateşten Gömlek*, s. 135-141 *Vurun Kahpeye*'den parçalar).
— Dizdaroğlu, Hikmet, "Halide Edib ile Adım Adım", *Bahçe*, c. 3, nu. 17-18, Ağustos-Eylül 1976, s. 21-23.
— "İstanbul'un kadın muhtarları ne diyorlar? Halide Edip Adıvar'ın köşkünü müze yapıyoruz", *Hayat*, nu. 38, 16 Eylül 1976, s. 27.
— Moran, Berna, "Sinekli Bakkal'da Politik Sorun", *Birikim*, nu. 21, Kasım 1976, s. 7-10.

1977

— Enginün, İnci, "Ziya Gökalp ve Halide Edib Adıvar", *Millî Kültür*, nu. 9, Eylül 1977, s. 10-16

1978

— Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayın No. 2398, 583 s.
— Sadık K. Tural, "Halide Edib'in Kültür Değişmelerimizdeki Yeri Üzerine Bir Çalışma", *Türk Kültürü*, c. XVI, nu: 192, Ekim 1978, s. 25-33
— Enginün, İnci, "Halide Edib ve Mevlevilik", *Mevlana ve Yaşama Sevinci*, Konya Turizm Derneği, 1978, s. 39, 52.
— İleri, Selim, "*Çağdaşlık Sorunları*", İstanbul 1978, s. 22, 45-50, 56-70.

1979

— Uyguner, Muzaffer, "Halide Edib Adıvar ve Batı Sorunu", *Türk Dili*, 328 Ocak 1979, s. 62-66
— Kaplan, Mehmet, "Himmet Çocuk", *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları 1. b. 1979, s. 73-84. (2. b.) 1984.
— Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, 2. b. 1979, (*Akıle Hanım Sokağı, Ateşten Gömlek, Dağa Çıkan Kurt, Handan, Kalp Ağrısı, Mev'ud Hüküm, Seviye Talib, Sinekli Bakkal, Son Eseri, Tatarcık, Vurun Kahpeye, Yeni Turan, Yolpalas Cinayeti, Zeyno'nun Oğlu*) (4.b. 1992).
— Enginün, İnci "Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Çocuklar", *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, A. Caferoğlu Özel Sayısı, 1979, nu. 11, s. 349-363.
— Cemil Yener, "Sinekli Bakkal- Türkçülüğün Esasları", *Ulusal Kültür*, nu. 4, Nisan 1979, s. 135-149.

1980

— Enginün, İnci, "Kösem Sultan'ın İki Edebî Eserdeki Yorumu", *Birinci Millî Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul 1980, s. 115-125.
— Orhan Asena, *Onaltı Mart Bindokuzyüzyirmi*, Ankara: Şiir-Tiyatro Yay., 1980. (Eserin Kahramanlarından biri Halide Edib.)

1981

— Enginün, İnci, "Halide Edib'in Kalemiyle Atatürk", *Millî Kültür*, c. 3, nu. 3, Ağustos 1981, s. 4-9.
— Kabaklı, Ahmet, "Sinekli Bakkal", *Tercüman*, 4 Ağustos 1981

1982

— Tural, Dr. Sadık k. "Halide Edib'in Kültür Değişmelerimizdeki Yeri Üzerine Bir Çalışma", *Zamanın Elinden Tutmak*, Ötüken Yayınevi, 1. b. 1982, s. 327-340.

1983

— Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 1. b. Dergâh Yayınları 1983. ["Halide

Edib'in Kalemiyle Atatürk", s. 42-53; "Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Çocuklar", s. 54-66; "Halide Edib ve Mevlevîlik", s. 67-79; "Ziya Gökalp ve Halide Edib Adıvar", s. 80-93; "Türk Kadın Yazarları ve Halide Edib, s. 94-109; "Kösem Sultan'ın İki Edebî Eserdeki Yorumu", s. 129-139; "Millî Mücadele Devrinin Edebiyata Aksi", s. 140-151; "Millî Mücadelede Türk Kadını", s. 152-169; "Türk Kadın Romancıları", s. 188-198; "Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Tercümeleri", s. 323- 335.]

— Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, 1983, (Sinekli Bakkal), s. 129-150.

— Enginün, İnci, "Halide Edib ve Halk Kültürü", Şükrü Elçin Armağanı, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 1, Ankara 1983, s. 167-183.

— Cunbur, Dr. Müjgân, Özdemir, Cahide, Enginün, İnci, *Millî Mücadele'de Türk Kadını*, Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara 1983. ["Halide Edib" s. 62-79; "Edebiyatımıza Akisleriyle Millî Mücalede'de Türk Kadını", s. 80-133

1984

— Ercilasun, Ahmet B. "TRT Ne Zaman Düzelecek?" *Töre*, 153, Şubat 1984, s. 8-10.

— Enginün, İnci, "Ölümünün 20. Yılında Halide Edib Adıvar", *Millî Kültür*, nu. 44, Mart 1984, s. 71-78

— Uğurcan, Sema, "Kiralık Konak ve Tatarcık Romanlarında Nesiller", *Mehmet Kaplan'a Armağan*, Dergâh Yayınları, Mart 1984, s. 286-305.

— Enginün, İnci, "Bir Oyun Kahramanı Olarak Nasreddin Hoca", *Millî Kültür*, nu. 47, Aralık 1984, s. 16-20.

— Önertoy, Doç. Dr. Olcay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Roman ve Öyküsü*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yay. Ankara 1984, s. 12-14.

— Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 680, *Türk Büyükleri Dizisi*: 16, Ankara 1986, 94 s.

1986

— Yahya Kambolat, *Halide Edip Adıvar'ın Romanlarında Feminizm Sorunu*, Ank. Bayır Yayınları, 1986 110 s.

— Doç. Dr. Çetin Yektin, "TRT Yöneticilerine Açık Mektup-Halide Edip Üzerine Düşünceler", *Gösteri*, nu. 73, Aralık 1986, s. 36-37.

1987

— Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, 2. b. 1987, (Sinekli Bakkal), s. 145-169

— Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman* c. 2, 5. b. İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1987, s. 70-104.

— Nazan Bekiroğlu, *Halide Edib Adıvar'ın Romanlarının Teknik Açıdan Tahlili*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1987

1988

— Güntürkün, Nazan, *Halide Edib ile Adım Adım*, M.E. G.S.B. Öğretmen Yazarlar Dizisi, İstanbul 1988, s. 79 s.

— Bülent Yorulmaz, *Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı*, M.Ü. KB Enst. 1988 (Basılmamış yükseklisans tezi).

1989

— Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 680, Türk Büyükleri Dizisi: 16, Ankara 1989, 2. b. 269 s.
— Enginün, İnci, "Yakup Kadri ve Halide Edib", *Doğumunun 100. Yılında Yakup Kadri Karaosmanoğlu*, Marmara Üniversitesi Yay. No. 480, Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. No. 16, İstanbul 1989, s. 61-62.

1990

— Esen, Nüket, *Türk Romanında Aile Kurumu*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1990, s. 129-147.

1991

— Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Genişletilmiş 2. b. Dergâh Yayınları 1991 [Kösem Sultan'ın İki Edebî Eserdeki Yorumu", s. 69-76; "Ziya Gökalp ve Halide Edib Adıvar", s. 77-86; "Bir Oyun Kahramanı Olarak Nasrettin Hoca", s. 87-93; "Yakup Kadri ve Halide Edib", s. 94-108; "Türk Kadın Yazarları s. 268-281; "Halide Edib ve Halk Kültürü", s. 335-351; "Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Çocuklar", s. 416-425; "Edebî Eser Kahramanı olarak Atatürk", s. 451-457; "Halide Edib'in Kalemiyle Atatürk", s. 474-493; Millî Mücadele Devrinin Edebiyata Aksi", s. 494-502; "Millî Mücalede Türk Kadını", s. 503-515; "Çanakkale Zaferinin Edebiyata Aksi", s. 516-529; "Halide Edib ve Mevlevilik", s. 570-579.]
— Esen, Nüket, *Türk Romanında Aile Kurumu*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991, s. 75-86.
— Göçgün, Önder, "Türkün Ateşle İmtihanı ve Mustafa Kemal Paşa", *Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Selçuk Üniversitesi Yayınları. 90, 1991, s. 393-402.
— Yusuf Karaca, "Halide Edib Adıvar'ın Üç Dönemi", *Zaman*, 5 Kasım 1991, s. 7.

1992

— Enginün, İnci, *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yayınları 1992 ["*Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Tercümeleri*", s. 59-67; "*Halide Edib ve Shakespeare*", s. 123-141; "*Halide Edib'in Eserlerinde Amerikalılar*", s. 182-204].
— Yalçın, Alemdar, *Sosyal ve Siyasi Değişmeler Açısından Cumhuriyet Devri Türk Romanı*, Ankara 1992.
— Necatigil, Behçet, *Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü*, Varlık Yayınları, 4. b. 1992, (*Akile Hanım Sokağı, Ateşten Gömlek, Dağa Çıkan Kurt, Handan, Kalp Ağrısı, Mev'ud Hüküm, Seviye Talib, Sinekli Bakkal, Son Eseri, Tatarcık, Vurun Kahpeye, Yeni Turan, Yolpalas Cinayeti, Zeyno'nun Oğlu*).
— Enginün, İnci, "*Halide Edib'in Lübnan'daki Günleri*", *Dergâh*, nu. 31, 32, Eylül, Ekim 1992, s. 22-23

1993

— İleri, Selim, "Halide Edib İçin", Milliyet, 26 Ocak 1993.

— Bardakçı Murat, "Halide Onbaşı'nın Gizli Mektupları", *Yeni Süper Show* (*Hürriyet* Gazetesinin Pazar eki) 22, 15 Ağustos 1993, s. 6-8.
— Hayber, Dr. Abdülkadir, *Halide Edib, Yakup Kadri ve Reşat Nuri'nin Romanlarında Nesil Çatışmaları*, M.E.B. Araştırma-İnceleme Dizisi, İstanbul, 1993.
— Ahmet Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950*, Kültür Bakanlığı 1993, s. 189-216.

1994

— Muzaffer Uyguner, *Halide Edip Adıvar Yaşamı, Sanatı Yapıtlarından Seçmeler*, Bilgi Yay., 1994.
— Enginün, İnci "Amerika ve Halide Edib Adıvar", *500. Yılında Amerika*, hzl. Recep Ertürk – Hayati Tüfekçioğlu, Bağlam Yayınları, Mart 1994, s. 45-54.
— Esen, Nüket, "Türkiye'de Amerikan Kültürünün Romanlara Yansıması", *500. Yılında Amerika*, Haz. Ertürk-Hayati Tüfekçioğlu, Bağlam Yayınları Mart 1994, s. 61-66
— Lowry, Dr. Heath W., "Halide Edib'in Ankara: April 2, 1920-August 16, 1921", *Uluslararası Atatürk Kongresi, Açılış Konuşmaları, Bildiriler* 21-23 Eylül 1989 Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları 1994, s. 691-710.
— Enginün, İnci, "Edebî Eserlerde Atatürk", *Uluslararası Atatürk Kongresi 21-23 Eylül 1989*, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yay., 1994, s. 1001-1009.

1995

— Yavuz Gökmen, "Vurun Kahpeye!" *Hürriyet*, 4 Mayıs 1994 (Roman adının siyasî alana uygulanması).
— Frances Kazan, *Halide Edip ve Amerika*, Bağlam Yay., 1995.
— Zülfü Livaneli, "Türk Irkından, Müslüman Dininden ve Batı Uygarlığından Bir Harika", *Milliyet*, 5 Kasım 1995 (Francez Kazan'ın kitabı dolayısıyla).

1996

— Ayşe Durakbaşa, "Halide Edib Adıvar", *Skylife*, 4/96, 155, Nisan 1996, s. 46-55
— Hüsrev Hatemi, "Halide Edib Adıvar", *Kimlik Kuyusu*, Arma Yayınları, Eylül 1996, s. 55-63
— Bahriye Çeri, *Türk Romanında Kadın 1923-1938 Dönemi*, İstanbul: Simurg Yayınları, 1996.

1997

— İnci Enginün, "Halide Edib'te Musiki ve Zihniyet Değişikliği, *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir bakış. Nevin Önberk Armağanı*, hzl. Mehmet Ölmez, Simurg 1997, s. 101-120.
— Baki Asiltürk, "Halide Edib'in Vurun Kahpeye'sinden Mithat Cemal'in Üç İstanbul'una Türk Romanında Kadın", *Cumhuriyet Kitap*, nu. 376, 1996, s.7
— İlhan Akant, "Halide Edip Adıvar'ın Sultanahmet Mitingi", *Yeni Yüzyıl*, 15 Mayıs 1997. (Emekli elçi, İlhan Akat Adnan Adıvar'ın büyük dayısı. Yazı hatıra mahiyetinde)
— Gönül Ağababa, *Halide Edib Adıvar Hayatı-Sanatı*, Boğaziçi Yay., 1997.

1998

— İnci Enginün, *Halide Edib*, Toker Yay., 1998.

1999

— Anat Lapidot-Firilla, "The Memoirs of Halide Edib (1884-1964) The Public Persona and the personal narrative", *New Perspectives on Turkey*, no. 21, Fall, 1999, s. 61-77.
— Nazan Bekiroğlu, *Halide Edib Adıvar (İnceleme)*, İstanbul: Şule Yayınları, 1999.
— İnci Enginün, "Halide Edib ve Shakespeare", *Mukayeseli Edebiyat*, Dergâh Yay., 2 b. 1999, (1.b. 1992), s. 123-124.
— İnci Enginün, "Halide Edib'in Eserlerinde Amerikalılar", *Mukayeseli Edebiyat*, s. 182-204.

2000

— Enginün "Halide Edib'te Musiki ve Zihniyet Değişikliği", *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000, s. 153-167.
— İnci Enginün, "Halide Edib Adıvar ve Lübnan'daki Günleri, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 168-178.
— İnci Enginün, "Nasrettin Hoca, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 77-89.
— İnci Enginün, "Halide Edib'in Mektupları", *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 493-521.
— İnci Enginün, "Halide Edib ve Okuyucuları", *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 522-556.
— Bilgesu Erenus, *Halide, Oyun*, İstanbul: Mitos Yayınları, 2000.
— Ayşe Durakbaşa, *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, 262 s.
— Murat Koç, "Halide Edib Adıvar'ın Millî Mücadele Dönemi Hatıralarının Edebî Eserlerine Aksi", *Türk Kültürü İncelemeleri*, nu. 3, 2000, s. 227-248.

2001

— Frances Kazan, *Halide*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2001
— Frances Kazan, *Halide's Gift*, New York: Random House, 2001.
— Avni Özgürel, "Aydınlığın Halide Edip'i", *Radikal*, 17 Haziran 2001
— Güneş Çelikkol, "Mor Salkımlı Ev ve Halide Edib'in Benliği", *Toplumsal Tarih*, c. XV, nu. 88, Nisan 2001, s. 55-59.

2002

— *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, hzl. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., 2002., s. 184. (Halide Edib'in Mektubunu Talât Bey Cavit Bey'e gönderiyor.

2003

— Standford J. Shaw, "Halide Edib (Adıvar)'s Appeal to the American Public for Justice For the Turks", *Belleten*, Cilt LXVII, Sayı 249, Ağustos 2003.
— Adak, Hulya "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edib's Memoirs and The Turkish Ordeal", *The South Atlantic Quarterly* - Volume 102,

Number 2/3, Spring/Summer 2003, s. 509-527
— Nicole A. N. M. Van Os. "Halide Edip Adıvar'ın Florence Billings'e Mektupları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, nu. 234, Haziran 2003, s. 4-12

2004

— Sema Uğurcan, "Halide Edib Adıvar'da İstanbul", *Dergâh*, nu. 171, Nisan 2004, s. 8-11.
— Hülya Adak, "Otobiyografik Benliğin Çok-Karakterliliği: Halide Edib'in İlk Romanlarında Toplumsal Cinsiyet", *Kadınlar Dile Düşünce, Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet*, hzl. Sibel Irzık, Jale Parla, İstanbul, İletişim, 2004, s. 159-179.

2005

— Ali Fuat Bilkan, Halide Edib Adıvar'ın "Inside India" Adlı Eseri ve Hindistan Ziyareti" (*Halide Edib Adıvar's Work Named "Inside India" and Her Travel to India*), *BİLİG, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences of the Turkish World* Bahar 2005 / Sayı: 33, s. 119-136.
— İnci Enginün, "Halide Edib Adıvar'da Doğu, Batı ve Evrensel, *Sosyoloji Dergisi*, 2005

2006

— İnci Enginün, "Halide Edib ve Batı Müziği", *Türk Edebiyatı*, Nisan 2006
— İnci Enginün, "Halide Edib ve Türk Yurdu", *Türk Yurdu*, c. 26, nu. 229, Eylül 2006.

KAYNAKÇA III

FAYDALANILAN DİĞER ESERLER

— *Abridged Reader's Guide to Periodical Literature*, New York 1936 v. d.
— Adıvar, A. Adnan, "Interaction of Islamic and Western Throught in Turkey", *Near Eastern Culture and Society*, Ed. by. T. Cuyler Young, 1966 (2. b.)
— Ahmed Feroz, *İttihad ve Terakki* 1908-1914, Çev. Nuran *Ülken*, İstanbul 1971.
— Akyüz, Kenan, "Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri", *Türkoloji Dergisi*, c. II, nu. 1, 1965, s. 2-226.
— Allen, Henry Elisha, "The Turkish Transformation", (A Study in Social and Religious Development), The University of Chicago Press, New York 1935.
— And, Metin, "*Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu 1908-1928*", Ankara 1971.
— *Annual Magazine Subject Index*, Boston 1908-1949.
— Atamer, Hamdi, "Millî Mücadele'ye Katılanlar Hakkında Askerî Yargıtayın Kararı", *Belgelerle Türk Tarihi*, nu. 3, Aralık 1967, s. 3-8.
— Atamer, Hamdi, "Kuva-yı Milliye'ye Katılanların Listesi", *Belgelerle Türk Tarihi*, nu. 4, Ocak 1968, s. 3-9 (Halide Edib'in adı bu sayıda geçer. Liste, derginin 5-8 sayılarında devam eder.)
— Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1972, 12 b.
— Avcıoğlu, Doğan, *Millî Kurtuluş Tarihi* 1838'den 1895'e, 1974.
— Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal*, 3 b. İstanbul 1967-1969.
— Beysanoğlu, Şevket, *Doğumunun Sekseninci Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı 1894-1909*, İstanbul 1956.
— *Bibliographic Index*, New York 1937-1962 (6 cilt).
— *Biography Index, A Cumulative Index to Bibliographical Material in Books and Maganizes*, New York 1952-1964 (6 cilt).
— *Book Review Digest* 1924-1941, Edited by Marion A. Knight, Mertice, M. James and Ruth N. Jechtitue, New York.
— *British Humanities Index* 1917-1933, 1959, 1969.
— Brown, Beatrice Curtis (Ed.), *Isabel Fry*, London 1962.
— Carlyle, Thomas, *Heroes and Hero-Worship*, Londona Glascow: Collis'clear Type Preso, t.y.

— Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman I,* c. 1859-1910, İstanbul 1965; 2. c. 1910-1923, İstanbul 1967.
— Dino, Güzin, "Recaizade Ekrem'in Araba Sevdası Romanında Gerçekçilik", *Türkiyat Mecmuası*, 1954, c. XI, s. 57-74.
— Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1943, 4. c.
— Erol, Dr. Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, Giresun 1972.
— *Essay and General Literature Index* 1900-1964 (6 cilt).
— Fındıkoğlu Fahri, *Ziya Gökalp*, İstanbul 1955.
— Fry, Isabel, "The Education of Turkish Women", *The Nation*, c. IV, nu. 33, 6 Mart 1909.
— Gates, Caleb Frank, *Not To Me Only*, Princeton University Press 1940.
— Gerçek, Suna, *Ahmed Midhat Efendi ve Avrupa*, 1953-54, (Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 437)
— *Glascow Herald Index*, The, 1919-1940, 1950-1951, 1964.
— Gordon, L. J., *American Relation With Turkey*, 1932.
— Gökalp Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1958.
— "Halden İstikbâle Bir Vesika-i Mesuliyet-Amiral Bristol Riyasetindeki Tahkik Heyetinin Raporu", (İzmir hakkında), *Vakit*, nu. 794, 21 Kânunsani 1336/1920, (nu. 765 metnin fransızcası).
— Has-Er, Merih *Fatma Aliye Hanım ve Muhâzarât*, 1966-67, Türkiyat Enstitüsü Tez T. 745.
— Hasıroğlu, Ercüment, "Millî Mücade'de Sivas'ta Toplanan Kadınlar Kongresi", *Belgelerle Türk Tarihi*, 2, Kasım 1967, s. 16-19.
— Hamzaoğlu, İnci Sevin, *Ziya Gökalp'te Batılılaşma*, 1961, Türkiyat Enstitüsü, Tez, T. 575.
— *Index Islamicus*, Pearson, 1906-1960.
— *Index to the Times*, London, 1909, 1964.
— *Index to Little Magazines*, Denver 1943-1967.
— *Index Translationum (International) Bibliography of Translations*, Unesco, Paris 1948-1967.
— *Indian Who's Who* Bombay 1935.
— *Indian Year Book and Who's Who in India, The,* 1932-33 ve 1934.
— *International Index to Periodicals*, New York 1907 v. d. (Supplement to the Readers' Guide) 1928-1934.
— Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya kadar 30 Ekim 1918-11 Ekim 1922*, Çev. Nimet Arsan, Ankara 1970.
— Kandemir, "Millî Mücadele Basını", *Yakın Tarihimiz* c. III, s. 59-60.
— Kaplan, Mehmet, "Şark ve Garp Medeniyeti Karşısında Türkiye", *Türk Yurdu*, nu. 11, Şubat 1960, s. 11-12.
— (King-Crane Raporu) "Crane and King's Long-Hid Report on the Near East", *The New York Times*, Editorial Section 2; 3, 4 Aralık 1922.
— Köprülüzade Fuad, "Edebiyatlar Arasında", *Servet-i Fünun*, c. 41, nu. 1043, s. 54-57.
— Kuran, Ahmet Bedevî, *Inkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945.
— Kuran, Ahmet Bedevî, *Inkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul 1948.
— Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, 2 b. Oxford University Press 1968.
— Lewis, Bernard, *The Middle East and the West*, London 1968.
— Luke, Sir Harry, *The Old Turkey and the New*, London 1955.
— Mardin, Dr. Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara 1964.
— *Makaleler Bibliyografyası.*
— Mikusch, Degobert von, *Mustapha Kemal Between Europe and Asia*, London 1931.
— Akif, Mehmet, *Safahat*, İstanbul 1958.
— *Millî Kütüphanede Mevcut Eski Harfli Kitapların Muvakkat Kataloğu.*

— Necdet, A., *Tanzimat'tan Sonra Türk Edebiyatında Kozmopolit Cereyanlar*, 1943, Türkiyat Enstitüsü, Tez T. 63.
— Newman, Bernard, *Turkish Crossroads*, London 1951.
— *New York Times Index*, The New York, 1913-1964.
— *Nineenth Century Readers' Guide to Periodicals*, New York.
— Ortaç, Yusuf Ziya, *Bizim Yokuş*, İstanbul 1966.
— Ortaç, Yusuf Ziya, "Edebî Hafta", *Servet-i Fünûn*, c. 53, nu. 1369, s. 278
— Özön, Mustafa Nihat, *Türkçede Roman*, İstanbul 1936.
— Özön, Nijat, *Türk Sineması Kronolojisi* (1895-1966) Ankara 1968.
— Ramsaur, E. E. *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul 1972.
— *Readers Guide to Periodicals Literature*, New York 1907-1970, 29 c.
— *A Selected and Annotated Bibliography of Books and Periodicals in Special Emphasis on Medieval and Modern Times*, Completed Summer 1951, with Supplement December 1953, Ed. by Richard Ettinghausen, Washington 1954.
— Sertel Sabiha, *Roman Gibi* 1919-1950, İstanbul 1969.
— *Seyfettin Özege Kitapları Kataloğu.*
— Straus, Oscar S., "Americans in Turkey", *The American Review of Reviews* XLIX, nu. 6 Haziran 1914, s. 710-713.
— *Subject Index*, Vol. 8, 1951-55, 1956-60.
— Enver Bennan Şapolyo, *İstiklâl Savaşı Edebiyat Tarihi Nesirler*, 1919-1923, İstanbul: Ak Kitabevi, 1967.
— Tanpınar, Ahmed Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, hzl. Zeynep Kerman, İstanbul, 1969.
— Tanpınar, Ahmed Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956.
— Tanpınar, Ahmed Hamdi, *Yahya Kemal*, İstanbul, 1963.
— Tansel, Fevziye Abdullah, *Ziya Gökalp Külliyatı I, Şiirler ve Halk Masalları*, Ankara, 1952.
— Tansel, Fevziye Abdullah, "Ahmed Hikmet Müftüoğlu Hayatı ve Sanatı", *Türkiyat Mecmuası*, 1951, c. IX, s. 1-34.
— Tanyol, Cahit, "Prens Sabahattin *Sosyoloji Dergisi*, nu. 4-5, 1947-49.
— Tevetoğlu, Dr. Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler* (1910-1960), Ankara 1967.
— Toynbee, A. J. *Survey of International Affairs II-Islamic World, The Westernization Movement* (1926-28).
— Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler* 1859-1952, İstanbul 1952.
— Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri* - Sosyal psikoloji bakımından bir tetkik, 2. b., İstanbul 1959.
— "Turkish Women's Cry For Mercy", *The Literary Digest*, c. 61, nu. 8 (1518), Mayıs 1919, s. 20.
— *Türkiye Bibliyografyası.*
— Tütengil, Cavit Orhan, "Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, nu. 4-5, 1947-49, s. 176-220.
— Unat, Faik Reşit, *Hicrî Tarihleri Miladî Tarihe Çevirmek Kılavuzu*, 3. b. Ankara 1959.
— *Union Catalogue of Periodicals.*
— Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966.
— *Who's Who*, 1945.
— *Who was Who in America*, vol. 1, 1897-1942, 1943, Chicago.
— Woodsmall, Ruth Frances, *Moslem Women Enter a New World*, London 1936.
— Woodsmall, Ruth Frances, *Women and the New East*, The Middle East Institute Washington 1960, (I. bölüm, "Women in Turkey).
— Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasî ve Edebî Hâtıralarım*, İstanbul 1973.
— Yakar, Dr. Aytekin, *Türk Romanında Millî Mücadele*, Ankara 1973.

DİZİN

(Şahıs-Eser-Eser Kahramanı)

A
A.S.B., 367
Abala Bese, 411
Abbot, John, 35, 357
Abdullah Cevdet, 20, 21, 22, 68, 345, 357
Abdullah Efendi, 30
Abdullah Kolçuk (*Hayat Parçaları*), 339
Abdülgaffar Efendi (*Tutarcık*), 274, 282
"Abdülhak Adnan Adıvar'ın Portresi" (Adıvar), 71
Abdülhak Hâmit bk Tarhan
Abdülhamit I, 389
Abdülhamit II, 34, 35, 110, 226, 233, 242, 285, 289, 318, 332, 333, 336, 391, 401, 402
Aberdeen Press and Journal, The, 225,
Abdüllatif Bey (*Âkıle Hanım Sokağı*)", 318
"Acı Hatıralardan"(Adıvar), 36
"Açık Hava Tımarhanesi" (Adıvar), 314
Addams, Jane, 50
Âdem, 121, 161, 240
Adıvar, Dr. Adnan, 45, 46, 49, 52, 57, 59, 60, 62, 64, 70-72, 77, 166, 339, 402, 409
Adıvar, Halide Edib, 7, 9, 10,16-20, 22-26, 29-78, 81-83, 85, 86, 89, 95-98, 102, 105, 107, 108, 113, 114, 122-126, 128, 131-134, 136-138, 141, 143-145, 153, 157-160, 162-172, 175-178, 181, 182, 184-186, 188, 190-192, 194, 202, 203, 208-210, 216-218, 221-223, 225, 226, 228, 231, 234, 237, 238, 247, 255, 257, 258, 261, 267, 268, 271-276, 278, 281, 282, 284-287, 289, 292, 293, 296, 299-302, 308, 309, 311, 312, 314-319, 322, 325, 326, 331, 334, 336-349, 351, 352, 354, 356-359, 363- 430
Adnan, Dr. bk. Adıvar
Afrika Seyahatnamesi, 33
Agâh Efendi (*Yolpalas Cinayeti*), 269
Ağaoğlu Ahmet, 42
Ağaoğlu, Samet, 77
"Ağzından Çıktığı Gibi" (Adıvar), 341, 346
Ahd-i Atîk, 347
Kuran, Ahmed Bedevî,14
Ahmet (*Tutarcık*), 274, 275, 279
Ahmet Ağa (*Ateşten Gömlek*), 185
Ahmet Ağa, arabacı (*Mev'ud Hüküm*), 169-171
Ahmet Ağa, Eğinli, 33, 34, 374
Ahmet Cebe (*Maske ve Ruh*), 355
Ahmet Deniz (*Hayat Parçaları*), 339
Ahmet Fuat Paşa, Yemen kahramanı, 147
Ahmet Gürleyen (*Hayat Parçaları*), 338-340
Ahmet Haşim, 24, 50
Ahmet Hikmet bk. Müftüoğlu
Ahmet Kerami (*Zeyno'nun Oğlu*), 215
Ahmet Midhat, 14, 16-18, 35, 415, 416
Ahmet Rıfkı (*Ateşten Gömlek*), 187
Ahmet Şefik (*Son Eseri*), 152, 158, 159
Ahmet Şünûdi (*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?),* 17
Aida, 99
Aijoz Mohd Khan Maswani, 411
Aile, c, 345, 373
Aintoura, 49
Akçura, Akçuraoğlu Yusuf, 42, 45, 46, 67, 68, 123
Âkıle Hanım Sokağı, 29, 77, 97, 157, 166, 181, 282, 286, 292, 302, 316-318, 321,

328, 336, 339-342, 427
Âkıle Hanım (*Âkıle Hanım Sokağı*), 29, 77, 85, 97, 157, 158, 166, 181, 282, 286, 292, 302, 316-318, 321, 328, 336, 339-342, 427
Akkız, Nadire, (*Yolpalas Cinayeti*),268, 270, 271
Aksel, Malik, 159
Aksoy, Mehmet, 12
Akşam, 17, 31, 71, 73, 76, 191, 238, 284-286, 289, 315, 334, 341, 346, 363-365, 370, 375-377
Akyürek (*Âkıle Hanım Sokağı*), 326
Alfred Rüstem, 59
Ali Bey (*Sonsuz Panayır*), 285-288, 291, 294, 297, 299, 300, 319, 341, 427
Ali Fuat [Cebesoy], 59, 64
Ali Kemal, 21, 59
Ali Rıza Bey, 52
Ali, Hz., 33
Aligarh Magazine, The, 11
Aliye (*Vurun Kahpeye*), 18, 125, 191-202, 273, 421
"Allah'ın Nuru" (Adıvar), 42
Allan, Miss. 63, 68
"Allies Denied Us Wilson We Took Lenin, Chief Turkish Woman as Sails Extente" (Williams), 364
Alptekin Bey bk. Oğuz, 146
"Altın Armağan-Türk kardeşlerimize", 123
"American Committee For Armenian and Syrian Relief Publishs Report of Neutral Eyewitness on Armenian Encampments", 49
Âmine Hatun, 195
"Among the Children I Knew" (Adıvar), 57
"Anadolu Notlarından. Sakarya Vadilerinde" (Karaosmanoğlu), 68
"Anadolu'da Bahar-Tazelenen Hayat" (Adıvar), 430
"Anadolu'da Kadın ve Halide Edib Hanım", 68
Anglez, Madam (*Son Eseri*), 155, 160, 162
Angora Reform, The (Ostrorog), 386
Anjel, Matmazel, 17
Ankara (Karaosmanoğlu), 204
Ansari, Dr. 75, 383, 397, 398, 411, 412
Antonius ve Kleopatra (Shakespeare), 76, 105, 357
Araba Sevdası (Recaizade), 16, 17
Araştırmalar ve Belgeler (Enginün), 11, 40, 49, 50, 74, 75, 178, 190, 238, 347, 351, 359, 363, 383, 409, 411
Arbel, Bedi, 226
Arcayürek, Cüneyt, 78
Arif (*Sinekli Bakkal*), 256, 257
Arif Bey "Didon", 14
"Arka Sokak", 289
"Arka Sokaktan Görüş" (Adıvar), 379
Armstrong, 31
Arzîler (Tarhan), 351
Arziye Hanım, 32
Asım (*Son Eseri*), 152-155, 158, 162
Asım (*Yeni Turan*), 126, 127, 129, 130, 133, 136-138, 140-142, 148, 150, 151
Asım Bey (*Sinekli Bakkal*), 236
Asım, Doktor (*Kalp Ağrısı*), 422
Asia, 31, 50, 72
Aslan Çavuş, 58
Aslı ile Kerem, 220, 223
Âşık Paşa, 378
Âşık Râzî, 14
Aşiyan, 39, 363, 373
Aşk-ı Memnu (Uşaklıgil), 19
Atatürk, Gazi Mustafa Kemal Paşa, 54, 55, 58-60, 62, 66, 67, 69, 71, 73, 184, 374, 421
Atay, Falih Rıfkı, 12, 50, 54, 69, 71
"Ateşten Gömlek Romanının İngilizce Tercümeleri"(Enginün), 71, 178
Ateşten Gömlek (Adıvar), 58, 63, 66, 69-71, 75, 77, 125, 153, 166, 178, 190, 192, 202, 317, 339, 341, 358, 393, 420, 421
Atıfe (*Mev'ud Hüküm*), 163-166, 171-173, 175, 420
Atilla, 131, 142, 151
Atiye Çavuş, 187
Ave Maria (Gounod), 160
Avrupa'da Bir Cevelan (Ahmet Midhat), 17
Ayaşlı, Münevver, 49, 347
Aygır (Sonsuz Panayır), 289
"Ayrılırken" (Adıvar), 32
Ayşe (*Ateşten Gömlek)*, 125, 179, 181-186, 188, 189, 273, 341, 421
Ayşe (*Döner Ayna*), 311-313, 315
Ayşe Akyürek *Âkıle Hanım Sokağı*, 317-321

Ayşe Balkar (*Sonsuz Panayır*), 37, 277, 284-288, 290-297, 299, 426
Ayşe Çavuş, 187
Ayşe Hanım, Kadın (*Mev'ud Hüküm*), 169, 170, 172, 174, 420
Ayşe, Cıbıl Kız (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 323, 324, 328, 342, 427
Ayten (Morkaya), 204
Azize (*Kalp Ağrısı*), 204-205, 208
Azize (*Zeyno'nun Oğlu*), 210, 221

B
Babür Han, 358
Bach, 259, 298
Baltacıgil, Asım, 384
"Barbaros Hayrettin'in Haleflerine" (Adıvar), 37
Barlas, H.Uğurol, 9
Bates, E. S. 359
Battal Gazi, 33, 34, 207, 402, 422
Bayar, Celâl, 12, 53
Bayezıt, 414
Bayram Ağa (*Sinekli Bakkal*), 247, 249, 250
Baysanoğlu, Şevket, 124
Beatris, 161, 239
Bedirhani ailesi, 38
Beethoven, 122, 259
Behire (*Mev'ud Hüküm*), 163-164, 166-167, 171-174, 176, 273, 420
Behire Bolluk (*Sonsuz Panayır*), 291, 300
Behire Hanım (*Sinekli Bakkal*), 225, 257
Bekir Fikri, 41
Bekir Sami, 64, 65
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 59
Belhe (*Ken'an Çobanları*), 348-349
Ben de Yazdım (Bayar), 53
Benerci Kendini Niçin Öldürdü (Nazım Hikmet), 359
Bergson, Henri, 23, 24
Berkand, Muazzez Tahsin, 49, 347
"Besa Oyununda" (Adıvar), 366
Besim, 53
"Beşiği Sallayan El Dünyaya Hükmeder" (Adıvar), 143, 356, 366
Beyatlı, Yahya Kemal, 20, 24, 46-48, 66, 192, 347, 413
"Big Stick Policy", 60
Bilâl (*Sinekli Bakkal*), 246, 247, 249, 250, 277
Bilâl Balkan (*Döner Ayna*), 311-313, 315, 334, 427
Bilgi, dergi, 23
Billings, Florence, 63, 68
"1332 senesi Vakıf Kız Mekteplerinin Senelik Raporu" (Adıvar), 137
"Bir Çocuk Edebiyatçısı. Mehmet Şemsettin" (Enginün), 136
"Bir Dost Çehresi Etrafında" (Adıvar), 34, 367
"Bir Hayatın Üç Perdesi" (Adıvar), 345, 373
"Bizde Opera ve O Berber Oğlan" (Adıvar), 238, 334
Bliss, Dr. 49
Bolluk ailesi (*Sonsuz Panayır*), 286, 288, 291, 292, 300
Bombay Chronicle, The, 359
Bon, Gustave Le, 22
Bouillon, Frankline, 66
Bowen, Mrs. 43
Bozkurt (Armstrong), 31
Bölükbaşı, Rıza Tevfik, 20, 23-24, 30, 35
Bristol Mirror, The, 225
Briyan (Aristide Briand), 356
Brown, Prof. Philip, 35, 40, 52, 74, 391
Buda, 189, 378
"Bugünkü Hindistan" (Adıvar), 75, 412
Bullard, Sir Reader, 51
Burhan Körbalta (*Sonsuz Panayır*), 286, 290, 296-297, 299-300, 426-427
Burke, Edmund, 404
Butler, 414
Bülent (*Yolpalas Cinayeti*), 268, 271
Bünyamin (*Ken'an Çobanları*), 348
Büyük Mecmua, 33, 56, 344, 363, 372, 374, 375

C
Cad (*Ken'an Çobanları*), 348
Caferoğlu, Prof. Dr. Ahmet, 12
Cahun, David Leon, 385
Carmen operası, 206, 207, 298
Carnegie, 73
Catholic Herald, The, 225
Cavide (*Mev'ud Hüküm*), 166, 167
Cavit Bey, 45
Celâl Bey (*Sergüzeşt*), 17

Celâlettin Paşa, 20
Cemal (*Ateşten Gömlek*), 179-182, 185
Cemal (*Seviye Talip)*, 89, 101, 102, 104-107, 260, 261, 337, 417, 419
Cemal (*Son Eseri*), 155
Cemal Bey (*Handan*), 108-110, 112
Cemal Paşa, 48-50, 348
Cemalî Efendi, Şeyhülislâm, 386
Cenap Şahabettin,371, 413
Cengiz, 131, 142, 151, 385
Cevdet Paşa, 18, 378
Chicago Daily Tribune, The, 364
Chopin, 173
"Cıbıl kız" bk. *Âkıle Hanım Sokağı*, 316, 321
Civil and Military Gazette, The, 398
Clifford, 118
Clown and His Daughter, The, bk. *Sinekli Bakkal*
Cocteau, 378
Coleridge, 312
Comte, Auguste, 37
Concise Dictionary Of National Biography, The, 358
Conflict of East and West in Turkey (Adıvar), 75, 131, 374, 379, 383, 385-387, 389, 397, 398, 428
Constantinople (Young), 384
Coriolanus (Shakespeare), 76, 284, 357
Corot, 119
Corps de Droit Ottomans (Young), 384
"Crane and King's Long-Hid Report on the Near East", 56
Crane, 56, 57
Cumhuriyet (Platon), 105, 380
Cumhuriyet gazetesi, 58, 71, 76, 78, 226, 274, 284, 332, 336, 342, 358, 364, 377

Ç
Çamlıbel, Faruk Nafiz, 12
Çankaya Atatürk Devri Hatıraları (Atay), 50, 54, 70
Çaresaz (Adıvar), 30, 77, 237, 316, 336, 337
Çatık Mustafa (*Hayat Parçaları*), 338, 339
Çerkez Ethem, 60, 62, 64
Çingene Kız (Adıvar), 11
Çocukların Cuma Günü Mektebi (Mehmet Şemsettin), 136
Çocukluğum, Gençliğim, Siyası, Edebî Hatıralarım (Beyatlı), 20

D
Dağa Çıkan Kurt (Adıvar), 57, 66, 68, 70, 71, 343, 344, 359
"Dağa Çıkan Kurt" (Abdullah Cevdet), 68
Daily Chronicle, 58
Daily Herald, 58
Daily News, 384
Damyanos, Binbaşı (*Vurun Kahpeye*), 196-201
Dante, 105, 156, 160, 161, 230, 239, 252
Darülfünun Konferans Salonunda Hanımlarımızın İçtimaları, 181
Das neue Turan bk. *Yeni Turan*, 123
Daughter of the Clown, The bk. *Sinekli Bakkal*, 76
David, 119
Decline an Fall of the Roman Empire (Gibbon), 384
Dede Korkut, 26
Deliorman, Altan, 54
Demet, dergi, 39, 81, 83, 363
Demirbaş (*Döner Ayna*), 313
Dergâh, dergi, 19
Desmoulins, Edmond, 20, 50
Dick (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 319-321, 324, 327, 328, 427
Dickens, Charles, 110
Dilli Kaval (Dilbaz Kara) (*Hayat Parçaları*), 338, 339
Dillon, 40
Dilsizyan Efendi, 348
Diyojen gazetesi, 15, 16
Dodd, Miss, 34, 53, 54
Dodge, Dr. 49
Doğu, dergi, 11, 363
Doğumunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı 1894-1909 (Baysanoğlu), 124
Doktor Abdülhak Adnan Adıvar, 71
"Doktorlara Dair" (Adıvar), 341
Don Juan, 224
Donna Ancelo (*Son Eseri*), 152, 155, 158, 160, 419
Dora (*Kalp Ağrısı*), 203, 206-208, 422
Dorothy (*Hayat Parçaları*), 340, 427

Doyle, Conan, 357
Dozy, 22
Dönen Ayna bk. *Döner Ayna*, 302

Döner Ayna (Adıvar) , 77, 237, 268, 302, 315, 317, 325, 332, 334, 339, 341, 342, 358, 426, 427
Durmuş (*Vurun Kahpeye*), 196, 200, 201
Durmuş, Kastamonulu (*Zeyno'nun Oğlu*), 220
Durusoy, Orhan, 12
"Dün Bugün ve Yarının Sanatkârı" (Adıvar), 286
Dürdane (*Tutarcık*), 281
Dürder, Baha, 10
Dürnev (*Sinekli Bakkal*), 233, 234, 262
Düşünce, dergi, 23

E
Earle, Prof. Edward Mead, 75, 383, 387
"East and West" (Suzuki), 14
Ebu Müslim-i Horasanî, 33
Edebiyat Üzerine Makaleler (Tanpınar), 26, 226
Edebiyat-ı Umumiye, dergi, 23, 24
"Edebiyatta Tercümenin Rolü" (Adıvar), 358
Edhem Nejat, 367
Edib Bey, Mehmet, 30, 31, 34, 35, 45
"Efenin Hikâyesi", 57
Eleni (*Handan*), 118
El-Greco, 378
Ellenie, Kyria, 31
Emerson, Gertrude, 31
Emil, Birol, 16
Emile (Rousseau), 380
Emin Âli, 53
Emine (*Sinekli Bakkal*), 228-231, 238, 245, 246, 260
Emine (*Sonsuz Panayır*), 282, 290, 294,, 296
Emine bk. Nümune (*Sevda Sokağı Komedyası*), 332
Emine Kadın (*Döner Ayna*), 309, 310, 311
Emran Husani, 411
Enginün, İnci, 11, 16, 40, 49, 71, 74, 136, 141, 178, 226, 238, 301, 347, 351, 359, 363, 383, 388, 409
Enin (Fatma Aliye), 18
Enver Paşa, 395
Erdal, Kelime, 365
Erden, Fethi, 302
Erdoğan (*Döner Ayna*), 313, 315
Erenlerin Bağından (Karaosmanoğlu), 24
Erenus, Bilgesu, 78
Ersoy, Mehmet Akif, 20, 22
Ertuğrul (*Yeni Turan*), 126, 129, 144, 150
Ertuğrul Muhsin, 46, 347
"Ervah-ı Makamât" (Adıvar), 226, 299, 343, 345
Erverdi, Ezel, 8
"Eski Denizci" (Coleridge), 312
"Eski İdarenin Temizlenemeyen Zararları" (Adıvar), 365, 374
"Essay" (Clifford), 118
Eşpikil, 96
Eşref, 414
Evelin Marşal, 89, 105, 106, 418
"Evlâtlarımıza Bakalım" (Adıvar), 363
Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 224
Evliya Çelebi, 224, 413

F
Fadime Nine, 68
Fahir (*Seviye Talip)*, 16; 40, 89-107, 114, 160, 164, 166, 275, 417-419
Falstaff, 352
"Fatiha", 276
Fatih Sultan Mehmet, 405, 414
Fatma (*Döner Ayna*), 311, 312
Fatma (*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*), 17
Fatma Aliye Hanım ve Muhazarat (Hasbi), 18
Fatma Aliye, 18, 44
"Fatma Kadın Kaç Bana" (Adıvar), 33
Faust, 82, 105
Fazhul Haque, 411
Fazıla (*Muhazarât*), 18
Fehmi (*Âkile Hanım Sokağı*), 325, 326
"Felâketlerden Sonra Milletler" (Adıvar), 37, 44, 372
Felâtun Bey ile Rakım Efendi (Ahmet Midhat), 16
Felsefe-i Zenan (Ahmet Midhat), 16
Fenn-i Etfal (Verner, Patrick) 35
Ferdi Uysal (*Sonsuz Panayır*), 285, 286

Fensham, Miss, 34
Ferhat ile Şirin, 223
Ferhunde (*Âkıle Hanım Sokağı*), 97, 328
Feridun Hikmet (*Son Eseri*), 152, 153, 155-159, 161, 419
"Feridun Hikmet'in Jurnalinden" (Adıvar), 153
Feridun Paşa (*Tatarcık*), 274, 281
Ferit Vokopola, 363
Ferit, Damat, 59
Fevzi Efendi (*Yeni Turan*), 140
Feyzi Dr. (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 329, 427
Feyziye(*Âkıle Hanım Sokağı*), 326, 328
Fikriyar, Kafkasyalı, 33
Findley, Carter, 12
Findley, Lucia,12
Firuzan Tınğır (*Sonsuz Panayır*), 285, 292-294, 299, 300
Fişer, Doktor, 348
Fitnat (*Tatarcık*), 281-282
Fitzgerald, 35
Ford, 73, 270
Foreign Affairs, The, 363
Fred Lesley (*Seviye Talip*), 105
Freud, 314
Fromm, Erich, 14
Fry, Isabel, 39, 40, 43, 45,89, 138, 314, 315, 357, 369
Fry, Roger, 315
Fuat Bey (*Âkıle Hanım Sokağı*), 323, 324
"Future of Turkish Women, The" (Adıvar), 363
Fuzulî, 378

G
Galip Bey (*Sinekli Bakkal*), 239, 240, 246, 249
Galip Dede, Şeyh, 312, 378
Gandhi, Mahatma, 340, 411, 412
Garfield, 74
Gary Cooper'a, 275
Gates, Dr. 52
Gazi bk. Atatürk
"Genç Sertman" (Adıvar), 284
Genç Yazıcılara Dair" (Adıvar), 19
Gençtürk - Demircioğlu, Tülay, 18
George (*Âkıle Hanım Sokağı*), 427
George Martin (*Hayat Parçaları*), 338-341, 427
Gibb, E. J. W., 76, 358, 414
Gibbon, 384
Gizli Belde (*The Secret Country*), 71, 358
Glascow Herald, The, 70
Goethe, 269, 373
Gordon Lee (*Kerim Usta'nın Oğlu*), 331
Goumitas Vartabet, 46
Gounod, 160
"Gökalp Ziya" (Adıvar), 141
Göz Patlatan Muzaffer (*Sinekli Bakkal*), 252, 266, 285
Gregoire, H., 406
Grieg, 207
Gülbeyaz (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317-319, 321, 329, 427
Gülbeyaz (*Sinekli Bakkal*), 258
Gülgun (*Sevda Sokağı Komedyası*), 332-334
Gülizar (*Kerim Usta'nın Oğlu*), 331
Güllü (*Hayat Parçaları*), 338, 339
"Gülnuş Sultan" (Adıvar), 29, 346, 349
Gülsüm Hala (*Vurun Kahpeye*), 193, 195, 196, 201
"Güney Asya'dan V. Çin'in giriştiği tecrübe karşısında Hindistan" (Martin), 338
Güntekin, Reşat Nuri, 26, 56
Günyol, Vedat,12
Gürleyen, Profesör, (*Hayat Parçaları*), 340
Gürpınar, Hüseyin Rahmi, 17, 19, 415
Güzide (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 318, 321, 342

H
H. K, 68
Haas, Dr., 404
Haber Akşam Postası, 76
Haber, gazete, 226, 364
Habib Açıkgöz (*Sonsuz Panayır*), 286
Hacı Fettah Efendi (*Vurun Kahpeye*), 192, 193, 195-197, 199-202, 212, 228, 421
Hacı İbrahim Efendi (*Tatarcık*), 277
Hacı Murat (*Döner Ayna*), 303-306
Hacı Murat Efendi (*Handan*), 108, 121, 418
Hacıağa (*Âkıle Hanım Sokağı*), 320
Hadiye (*Tatarcık*), 283
"Hafiyeler-Gazeteciler" (Adıvar), 374
"Haftanın Zihniyetleri" (Adıvar), 375

Hakim-i Masriq, 11
Hakimiyet-i Milliye, 58, 363
Hakkı Behiç, 61, 62
Halide (Erenus), 78
Halide Edib Adıvar (Enginün), 409
Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı (Yorulmaz), 75, 411
"Halide Edib Gitti" (Adıvar), 76
"Halide Edib Hanım'a" (Yusuf Ziya), 31
Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile Alâkalı Hâtıraları" (Erden), 302
"Halide Edib Hanım'ın Son Kitabı Handan Hakkında" (Karaosmanoğlu), 122
"Halide Edib Hanımefendi'ye" (Ahmet Haşim), 50
"Halide Edib ile Bir Mülâkat" (Toker), 284
"Halide Edib ve Halk Kültürü" (Enginün), 226, 388
"Halide Edib'in Lübnan'daki Günleri" (Enginün), 49
"Halide Edib'le Son Görüşmemiz" (Uysal), 29
"Halide Edib'te Musiki ve Zihniyet Değişikliği," (Enginün), 238
Halide Edip Adıvar ve Halide Nusret Zorlutuna'nın Eserlerinde Öğretmen ve Eğitim (Erdal), 365
"Halide Edip Adıvar'ın Florence Billings'e mektupları" (Van Os), 63
"Halide Hanımefendi'nin Nutku", 371
"Halide Onbaşı'yı Ziyaret" (H. K), 68
Halide Salih bk. Adıvar, 39, 357
Halide's Gift (Kazan), 78
"Halideh Hanoum" (Emerson), 31
Halim (*Döner Ayna*), 307, 309, 310
Halim Kalem (*Hayat Parçaları*), 339
"Halka Doğru" (Adıvar), 375
Hamdi Efendi, 38
Hamdi Paşa (*Yeni Turan*), 126, 129, 133, 139, 141-144, 146, 147, 149, 150
Hamdi Sonsuz (*Âkıle Hanım Sokağı*), 328
Hamdullah Bey (*Sevda Sokağı Komedyası*), 332, 333
Hamid bk. Abdülhamit, 225
Hamide Hala, (*Döner Ayna*), 306, 306, 307, 312
Hamlet (Shakespeare), 38, 76, 115, 242, 357
Hamsi Tarık (*Döner Ayna*), 306, 312, 315
Hamza Bey çetesi (*Ateşten Gömlek*), 187
Handan ve *Handan*, (Adıvar), 37, 42, 43, 77, 81, 98, 103, 108-124, 126, 143, 146, 149, 152, 157, 159, 205, 231, 273, 287, 293, 343, 416, 418, 419, 427
Hanımlara Mahsus Gazete, 18, 35
Hanife (*Döner Ayna*), 268, 302- 313, 315, 342, 426
Harap Mabetler (Adıvar), 11, 153, 338, 343
Haristan ve Gülistan (Müftüoğlu), 19
Hasan (*Döner Ayna*), 303- 305
Hasan (*Kalp Ağrısı*), 203-206, 208
Hasan (*Tatarcık*), 425
Hasan (*Zeyno'nun Oğlu*), 209, 210, 212-216, 219, 221, 224
Hasan Hikmetullah Togo, 37
Hasan(*Tatarcık*), 274, 280
"Hasb-ı Hal" (Adıvar), 55, 123
Has-Er, Merih, 18
Haso Çavuş bk. Ramazan (*Zeyno'nun Oğlu*)
Haso Çocuk (*Zeyno'nun Oğlu*), 209, 211-216, 218-223, 280, 423
Haso Çocuk bk. Hasan (*Tatarcık*)
Haşim (*Handan*), 121
Haşim (*Heyula*), 81, 82
Haşim (*Tatarcık*), 274, 275, 277-281
Haşmet Bey, Miralay (*Ateşten Gömlek*), 183, 188
Havva, 121, 161, 259
Hayat dergisi, 50, 77, 316, 339, 364,
Hayat Parçaları (Adıvar), 77, 188, 237, 293, 302, 338, 339, 341, 427
Hayat ve Hatıratım (Rıza Nur), 58, 66
Hayır! Esir Türk İlleri Kurtarılacaktır (Özhan), 42
Hayrettin Deniz (*Âkıle Hanım Sokağı*), 328
Hayri (*Mev'ud Hüküm*), 165
Hayri Bey(*Zeyno'nun Oğlu*), 219, 220, 222
Hayri Efendi, 45, 46
Hayvan Çiftliği (Orwell), 358, 375
Hayy ibn Yakzan, 378
Heine, 103, 160
Helen Berkley (*Tatarcık*), 274, 274, 277
Hemşire Terez (*Son Eseri*), 154
Heyula (Adıvar), 37, 39, 81-83, 122, 308, 330, 416, 418, 419, 427
Hıfzı Demirbaş (*Döner Ayna*), 310, 311

Hikmet (*Seviye Talip)*, 92, 94, 107, 418
Hikmet Bey [Bayur], 61
Hilmi (*Sevda Sokağı Komedyası*), 332
Hilmi (*Sinekli Bakkal*), 227, 233, 235, 237, 239, 240, 242, 245, 249, 252, 253, 265, 424
Hilmi Bey (*Döner Ayna*), 311, 427
"Hindistan'a Dair" (Adıvar), 75
Hindustan Times, The, 11, 375
Hisar dergisi, 409
Hitler, 292, 297, 404, 406
"Hocalar Davası" (Adıvar), 370
Hopkins, Miss (*Seviye Talip)*, 105
Hopkins, Mrs, (*Sinekli Bakkal*), 257, 258
Horne, Herman Harrel, Ph. D, 379, 381
Hudibras (Butler), 414
Hugo, Victor, 269
Huriye (*Döner Ayna*), 303, 305
Hülagu, 131
Hür Fikirler, 364
Hürriyet, 78
Hüseyin Efendi (*Vurun Kalıpeye*), 197
Hüseyin Hamid Bey, 348
Hüseyin Kâmi bk. Kâmi (*Mev'ud Hüküm*)
Hüseyin Ragıp (Baydur), 53
Hüseyin Vedad bk. Ziya Gökalp, 124
Hüseyinzade Ali Bey [Turan], 42
Hüsn ü Aşk, 312
Hüsnü Paşa (*Handan*), 81, 108, 110, 111, 116-121, 418
Hyacinthe, Pere, 37

I
Independent Weekly Review, The, 225
Inside India, 75, 380, 386, 410, 412
Inside Out An Introduction to Autobiography (Bates), 359
Irwin, Lord, 412
Isabel Fry, London, 138
Islam (Massé), 359
"Işıldak'ın Rüyası" (Adıvar), 131
Itrî, 298, 320

İ
İbni Haldun (*Maske ve Ruh*), 351-353, 356
İbrahim (*Ken'an Çobanları*), 348
İbrahim (*Son Eseri*),152, 153, 161, 162, 420
İbrahim Hakkı Paşa, 47
İctihad, dergi, 23, 24, 50, 68, 345, 369
İfhâm, gazete, 363
İhsan (*Ateşten Gömlek*), 179, 180, 182, 187-189
İkbal Hanım (*Sinekli Bakkal*), 256, 257
İkbal, şair, 398
İkdam gazetesi, 31, 68, 70, 71, 178, 345, 363
"İki Eş Sanatkâr" (Adıvar), 238, 334
"İktisadî Vatanperverlik" (Gökalp), 25
İlhami Efendi (*Sinekli Bakkal*), 192, 202, 227, 228, 230, 231, 275, 278, 424, 425
"İlk Ressam. Müfîde" (Aksel), 159
İlm-i Talimin Psikolojik Esasları (Horne), 381
İncil, 34, 35, 291, 408
İner, Derya, 7
İngiliz Edebiyatı Tarihi (Adıvar), 76, 284, 358, 380, 413
"İngiliz Edebiyatı ve Harp" (Adıvar), 144
İngiliz Edebiyatı Zümresi Dergisi, 364
"İngiltere ve İngilizler 5 İnsan ve Zihniyet Portresi" (Adıvar), 315
"İngiltere ve İngilizler" (Adıvar), 376
İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki (Kuran), 20
*İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler (*Kuran), 14, 20
İnönü, İsmet Paşa, 54, 64, 67, 68, 375
İsa, Hz. 35, 155, 156, 158, 198, 251, 356, 399, 401
İsmail (*Döner Ayna*), 305
İsmail Bey (*Âkule Hanım Sokağı*), 317, 324-328
İsmail Hikmet [Ertaylan], 69
İsmail, Kör (*Tatarcık*), 274
İsmet Bey bk. İnönü
İstanbul, dergi 226
"İstanbul'da Bir Yabancı" (Adıvar), 11
İşittiklerim Gördüklerim Bildiklerim (Ayaşlı), 49, 347
"İtilaf Devletlerine" (Adıvar), 375
İzmir'den Bursa'ya, 68, 69, 70, 71

J
Janet, Sister, 120
Jeune Turquie, La, 63
Jocelyn, 82, 207

Johnson, 74
Juliet (*Handan*), 117
Juliet, Matmazel,(*Handan*), 117
Julius Caesar, Jül Sezar (Shakespeare), 357

K
"Kaç nasiye vardır çıkacak pâk u dırahşan" (Adıvar), 39
"Kadın İtirafları" (Adıvar), 345
Kalinko, Madmazel, 85
Kalp Ağrısı (Adıvar), 37, 71, 166, 203, 207, 209, 223, 237, 273, 296, 422
Kalyorusi, 96
Kâmi (*Mev'ud Hüküm*), 163, 173, 174, 175, 176, 420
Kâmil (*Döner Ayna*), 303
Kâmil Paşa, 61
Kâmuran (*Son Eseri*), 152-161, 315, 419
Kanarya (*Sinekli Bakkal*), 233, 237, 238, 257-259, 262
Kandemir, 12, 58
"Kanlı Arena", 220
Kantarcıların Uzun Hüseyin (*Vurun Kalıpeye*), 193, 197, 198
Kanunî, 132, 391
Kaplan, Mehmet, 8,12, 16
Karabekir, Kâzım, 54
Karagöz, 26, 229, 242-244, 246, 249-251, 262, 283
Karamanidis, Madam (*Âkile Hanım Sokağı*), 323
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 12, 24, 26, 54, 57, 64-68, 70, 71, 121, 122, 178, 204, 301, 345, 347
Karay, Refik Halit, 26, 348
Kasım (*Kerim Usta'nın Oğlu*), 176, 177, 330, 331
Kasım Şinasi (*Mev'ud Hüküm*), 163-166, 168, 169, 172, 173, 175-177, 330, 341, 370, 419-421
"Kâtibim" (Adıvar), 238, 334
Kâtip Çelebi, 413
Kaya (Samiye) (*Yeni Turan*), 32, 37, 97, 124-129, 136-151, 185, 192, 273, 276, 293, 419
"Kaybettiğimiz Büyük Romancı" (Taşkıran), 43
Kaybolan Cennet (Milton), 334
Kazan, Frances, 78
Kâzım Şinasi, 50
Kemalettin Sami Paşa, 53
"Ken'an Çobanları" (Karay), 348
Kenan Çobanları (Adıvar), 46, 49-50, 347
Kerem ile Aslı, 223
Kerim (*Sevda Sokağı Komedyası*), 333, 334
Kerim Usta'nın Oğlu, 77, 166, 167, 176, 302, 330, 331
Kerman, Zeynep, 12, 26
Kezban (*Ateşten Gömlek*)", 187
"Kız Mektepleri Hakkında Bir Mütalaa-i Mühimme. Miss Fry'ın Raporu" (Adıvar), 39, 369
"Kız Mektepleri" (Edhem Nejat), 367
"Kızıl Hançerler" (Adıvar), 339
King-Crane komisyonu, 56
Kipling, Rudyard, 411
Kitab-ı Mukaddes, 347
Klemanso, 356
Kleopatra, 105, 220
Koçu, Reşat Ekrem, 13, 14
Kok, Mr.(*Ateşten Gömlek*), 182-185, 393, 420
Kondayan Efendi, 348
Köprülü, Köprülüzade, Fuad, 14, 42, 413
Köroğlu, 187
Kubbede Kalan Hoş Sada (Adıvar), 226, 299, 343, 345
Kur'an, 22, 33, 34, 45, 112, 228, 232, 234, 239, 240, 244, 259, 264, 290-292, 305, 347, 359, 386, 403, 407, 416, 426
Kuran, Ahmed Bedevi, 14, 20
Küçük Paşa (Tepeyran), 166
Kül Tegin, 399
Kültür Değişmeleri (Turhan), 19

L
Lâle (*Tatarcık*), 37, 125, 128, 204, 274-277, 279, 280, 282, 286, 287, 299, 425
Lâle Safi-Türk (*Sonsuz Panayır*), 97, 294, 296, 300
Lâlezar (*Tatarcık*), 276
Last of the Dragomans, The (Ryan), 51
Latif Ağa (*Vurun Kahpeye*), 194
Lea (*Ken'an Çobanları*), 347, 348
Lenin, 217, 364
Léonard, 156

Levayih-i Hayat (Fatma Aliye), 18
Lewis, Bernard, 15
Leylâ (*Sevda Sokağı Komedyası*), 334, 335
Leylâ ve Mecnun, 378
Light, 11
Lipmann, Walter, 74, 377
List, 113
Literary Digest, The, 44, 181, 392
Lloyd George, 58
Longfellow, 189
Loti, Pierre, 54, 226
Lut, 219
Lutfi Bey(*Yeni Turan*), 127, 128, 276
Lutfiye Hanım (*Handan*), 121
"Lübnan ve Arap Diyarı" (Adıvar), 77
Lybyer, Albert H. 57
Lyly, 413

M
"Maarif Nezareti Daire-i Aliyyesine", 367
Macide (*Seviye Talip)*, 89, 90-96, 98, 99, 101, 103-106, 114, 417, 418
Macide (*Sonsuz Panayır*), 288
Macit (*Döner Ayna*), 303, 308, 315
Macit (*Sevda Sokağı Komedyası*), 333-335
Mâder (*The Mother*), 35
Madonna, 160
Mahadev, 411
Mahinur Hanım, 31
Mahir Torlan (*Maske ve Ruh*), 354, 355
Mahmure, ablası, 45, 57
Mahmut II, 132, 389, 390
"Makinalaşmak" (Nazım Hikmet), 352, 355
Malûmat, 23
Manavatty, Erach, 411
Mandel (*Sonsuz Panayır*), 294
Mansur (*Raik'in Annesi*), 83, 88
Mansur (*Turfanda mı yoksa Turfa mı?),* 17, 18
Manşiş, 84
Marden, Mrs. 43
Margerit (*Faust*), 82
Marks, Karl, bk. Marx
Marlowe, 414
Martin George, Henri, 338
Martin, Madam, 348
Martino, Richard de, 14
Marx, Karl, 64, 279, 397
Mary Jones (*Âkıle Hanım Sokağı*),317, 324, 328
Mascagni, Pietro, 105
Masefield, 40
Maske ve Ruh (Adıvar), 10, 76, 351, 358, 401
Maskeli Ruhlar bk. *Maske ve Ruh*
Masks or Souls bk. *Maske ve Ruh*
Massé, Henri, 359
Maulvi Muhammed Ali, 359
Mazlum Bey (*Zeyno'nun Oğlu*), 210, 213, 215, 216
Mazlume (*Zeyno'nun Oğlu*), 209-211, 213-216, 218-222, 224, 273, 299, 354, 423
Mc Carty, 407
Meclis Tutanakları, 39, 76
Mediha (*Son Eseri*), 152-157, 162, 419
Mediha (*Çaresaz*), 336, 337
Mehasin, dergi, 136, 363, 365, 371, 380
"Mehlika Sultan"(Beyatlı) 274
Mehmed Nafiz, 41
Mehmet (*Mev'ud Hüküm*), 171
Mehmet Ağa (*Âkıle Hanım Sokağı*), 323
Mehmet Asım [Us] , 71
Mehmet Bey, 31
Mehmet Çavuş (*Ateşten Gömlek*), 187
Mehmet Edib Bey, bk. Edib
Mehmet Efendi, Çankırılı, (*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*), 17
Mehmet Paşa (*Yeni Turan*), 127
Mehmet Rauf, 19, 83
Mektep Müzesi, dergi, 43, 98, 363, 365, 369, 371, 373
Melahat (*Yolpalas Cinayeti*), 269
Meliha (*Sonsuz Panayır*)), 288
Melike (*Sonsuz Panayır*), 290, 300
Memoirs (Adıvar), 29, 30, 31, 46, 72, 86, 89, 98, 123-125, 134, 163, 194, 255, 347, 357
Menemencioğlu, Nermin, 12, 359
Meryem, 158, 160, 198, 199, 239, 263
Mesnevî (Mevlânâ), 251
Mesture Hanım (*Zeyno'nun Oğlu*), 209-211, 213-223, 354, 423
Mev'ud Hüküm (Adıvar), 18, 37, 43, 128, 163, 176, 177, 192, 287, 317, 330, 341, 370, 417, 419
Mevlana, 251, 340

Mevlid, Mevlit (Süleyman Çelebi), 35, 192-196, 200-202, 231, 234, 256-259, 263, 421, 422
"Mevlud-Müslümanların Noeli" (Adıvar), 35
Middle East and the West (Lewis), 15
Midhat Paşa, 21
Mihri (*Raik'in Annesi),* 84
Mihri (*Sinekli Bakkal*), 233, 250
"Mihri'nin Mektubu" (Adıvar), 344
Mikel Anj, 154
Miller. Dr.52
"Millet Marşı" (Tevfik Fikret), 49
Milli Işık, dergi, 55
"Milli Mücadele Hatıralarından Parçalar" (Adıvar), 50
Milliyet gazetesi, 73, 77, 330
Milne, General, 57
Milo Venüsü, 157
Milton, 334, 413
"Minstral İlinde" (Adıvar), 377
Mizancı Murat, 17, 18, 50, 415
Mod (*Handan*), 118, 120
Mor Salkımlı Ev (Adıvar), 29, 40, 45, 46, 48, 134, 194, 238
Moran, Tatyana, 10, 12
More Changes More Chances (Nevinson), 40
Morgan, Ann, 409
Morkaya, Burhan Cahit, 204
"Mr. C. R.Crane", 56
Muazzez (*Zeyno'nun Oğlu*), 210, 221, 223
Mucib, Dr., 411
Muhammed Yakub Han, 75
Muhammed, Hz., 40, 75, 195, 199, 309, 359, 414
Muhammediye, 232
"Muharrerat-ı Osmaniyeye Bir Lahika" (Ahmet Midhat), 35
Muhazarât (Fatma Aliye), 18
Muhsin Bey (*Kalp Ağrısı*), 208, 423
Muhsin Bey (*Zeyno'nun Oğlu*), 210, 211, 213, 220-222, 224
Mukaddes Hanım (*Âkile Hanım Sokağı*), 322-324
Mukayeseli Edebiyat (Enginün), 178
Mukbil Bey (*Ateşten Gömlek*), 179
Municipal Gazette, The, 11
Murat [Cankat], 67
Murat Sallabaş (*Yolpalas Cinayeti*), 268, 269
Musavver Çöl, 49, 363
Musavver Muhit, 39, 81, 363, 365, 373
Mussolini, 217, 304
Mustafa (*Hayat Parçaları*), 338
Mustafa Efendi (*Sinekli Bakkal*), 227
Mustafa Kemal Paşa bk. Atatürk
"Mustafa Kemal'in Maskaralığı" (Ali Kemal), 59
Mustafa Paşa, Kürt, 59
Mustafa Şekip [Tunç], 24
Mustafa, kayıkçı (*Döner Ayna*), 305, 312
Müfide (*Sonsuz Panayır*), 290, 300
Müfide Kadri, 159
Müftüoğlu, Ahmet Hikmet, 19, 123, 415
Mükerrem (*Yolpalas Cinayeti*), 268, 270, 271
Mülich, 32
"Münacaat" (Adıvar), 42
Münir Doğru (*Çaresaz*), 336-337
Münire (*Son Eseri*), 156, 157, 159, 419
Mürebbiye (Gürpınar), 17
Mürsel (*Döner Ayna*), 302-311, 313, 315, 426
"Müslümanların Noel'i" (Adıvar), 257
"My Share in the Turkish Ordeal" (Adıvar), 50

N
Naciye (*Hayat Parçaları*), 338-341, 427
Nadire bk. Akkız, 268
Naidu, Soroji, 412
Naîma, 38, 359, 378
Nakiye Hanım [Elgün], 41, 43-46, 48, 49, 52, 53, 347
Namık Kemal, 114, 416, 421
Nasıl Hoşunuza Giderse (Shakespeare), 76, 357
Nasır Cebe (*Maske ve Ruh*), 351, 353-355
Nasreddin Hoca (*Maske ve Ruh*), 351-355
Nasreddin Hoca, 26
Nasuh Bey (*Paris'te Bir Türk*), 16
Nation, The, 39, 40, 363, 368
Nationalism and War in the Balkans (Young), 384
Nazım (*Handan*), 16, 37, 98, 108, 110-118, 121, 146, 418-420

Nazım Hikmet [Ran], 352, 355, 359, 402
Nazım, Refik'in oğlu, (*Handan*), 117
Nazıma Sultan, 374
Nazire (*Döner Ayna*), 307, 309, 310
Nazmi Bey, Efendi (*Tatarcık*), 277, 280
Necibe (*Raik'in Annesi*), 84, 85
Necibe Molla (*Mev'ud Hüküm*), 170
Necmeddin Sadık, 31
Nedim, 378
Nef'î, 378
Nefta (*Ken'an Çobanları*), 348
Nehru, 412
Nejat Efendi (*Sinekli Bakkal*), 257-260
Nemrut, 176
Neriman (*Handan*), 108-112, 117-121, 418
Nerime (*Son Eseri*), 152
Nermin (*Sonsuz Panayır*), 294
Nermin (*Âkile Hanım Sokağı*), 158, 317-321, 327
Nevinson, 40
Nevres Bacı, 32, 37
New English Weekly, The, 225
New York Times Magazine, The, 38
New York Times, 38, 48, 49, 56, 71, 74
Nezihe Hanım, 52
Nigâr (kızkardeşi), 45, 48
Nigâr, şair, 44
Nihat Ok (*Sonsuz Panayır*), 295, 300
Nihat Sertman (*Sonsuz Panayır*),157, 279, 285, 293
Nihat, Albay (*Tatarcık*), 22, 274, 275, 277-279, 281, 425
Nikolaki Efendi (*Çaresaz*), 336
Nilüfer, kardeşi, 33
"Noel-İsa Peygamberin Doğum Günü" (Adıvar), 258
Numan (*Seviye Talip)*, 89, 90, 94-98, 100, 102, 104, 166296
Nuri (*Yolpalas Cinayeti*), 270
Nuriye Hanım (*Kerim Usta'nın Oğlu)*, 330, 331
Nutuk (Atatürk), 54, 184
Nümune (*Sevda Sokağı Komedyası*), 268, 333-335

O
"Obituary Mrs. Halide Edib Adıvar", 38
Offenbach, 174
Ogustin (*Raik'in Annesi*), 87
Oğuz (*Yeni Turan*), 126-135, 137, 142-151, 164, 419
Oğuz Han, 127
Oğuz Kağan Destanı, 402
"Olimpiyat'tan Siyasete" (Adıvar), 376
On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi (Tanpınar), 13
Open Court, The, 363
Orhan (*Âkile Hanım Sokağı*), 324
Orpidi, Madam, terzi 85
Orwell, George358, 375, 406
Osman bk. Peregrini
Osman Kaptan (*Ateşten Gömlek)*, 425
Osman Kaptan, Tatar, (*Tatarcık*), 274-276, 281
Osman Pehlivan, 298
Osman, Sultan, 57
Osmanlı Şiiri Tarihi (Gibb), 76, 358
Ostrorog, Count Léon, 386
Othello (Shakespeare), 176

Ö
Ömer Ağa, Efendi, (*Vurun Kahpeye*), 191, 192, 196-198
Ömer Hayyam, 35
Ömer Seyfettin, 56, 421
Özbekkazgan, Necmeddin, 12, 30
Özhan, Kurt Tarık, 42

P
Pankoff, Alexandre , 29
"Partiler" (Adıvar), 376
Patrick, Dr. Kirk, 35, 40, 380
"Patriotic Awakening of the Turkish Women", 44, 181, 392
Paul, St., 401
Peer Gynt, 207
Pektaş, Mihri, 43
Pembe, Çingene (*Sinekli Bakkal*), 238, 243, 249, 250, 255, 256, 259, 263, 264, 267
Percy, Mrs., 410
Peregrini, Osman (*Sinekli Bakkal*) 113, 225-227, 234, 235, 239-246, 248, 249, 252-261, 263-267, 300, 313, 424, 425, 427
Perihan Nine (*Zeyno'nun Oğlu*), 212
Peyam gazetesi, 124
"Peyam-ı Eyyam" (Tahirü'l-Mevlevi), 60

Peyam-ı Sabah, 59, 60
Peyami (*Ateşten Gömlek*), 26, 178-182, 184-190, 421
Peyker Hala, Hanım, 34, 38, 39
"Picasso ve Bugünkü Dünya" (Adıvar), 286
Picasso, 286, 314
Piyano, dergi, 41
Platon, 105, 380
Promete, 240
Psychological Principle of Education, The (Horne), 381
Public Philosophy (Lipmann), 377

R
Rabia (*Sinekli Bakkal*), 225-227, 230-232, 234, 236-240, 242-250, 253-267, 273, 275, 277, 287, 300, 311, 313, 354, 424, 425
"Radyomuza Dair" (Adıvar), 238, 334
Rahime Çavuş, 187
Rahle (*Ken'an Çobanları*), 347-350
Rahmi Bey, 48
Raik (*Raik'in Annesi*), 29, 31, 39, 81, 83-88, 93, 126, 165, 237, 416, 417
Raik'in Annesi (Adıvar), 29, 31, 39, 81, 83, 93, 122, 126, 165, 237, 416, 417
Rakım (*Sinekli Bakkal*), 242, 244, 246, 263, 267
Ramazan (Haso Çavuş) (*Zeyno'nun Oğlu*), 212, 219, 2211, 306
Rauf (*Raik'in Annesi*), 83, 87, 88
Rauf Bey, 57
Rauf Yekta, 297
Rawlinson, Lord, 56, 340
Recaizade Mahmut Ekrem, 16, 415
Recep (*Tatarcık*), 227, 261, 267, 274-276, 277, 279, 286, 299, 425
Refet Bey [Bele], 54
Refik bk. Refik
Refik Cemal (*Handan*), 108-110, 112, 117-121
Refika (*Raik'in Annesi*), 87, 88
Refika (*Yolpalas Cinayeti*), 271
Reflections on the Revolution in France (Burke), 404
Rembrandt, 155
Remzi, Muallim (*Mev'ud Hüküm*), 167-169, 172-174
Remziye, Bayan (*Maske ve Ruh*), 354, 355
Resimli Kitap, 39, 124, 363, 373
Resimli Roman Mecmuası, 83, 363
Reşid Paşa, 15
Reşit Galip, Dr.50
Reverie (Schumann), 82
Rıfkı (*Yolpalas Cinayeti*), 270
Rıza Nur, 58, 66
Rifat Bey (*Mev'ud Hüküm*), 164, 166
Rigoletto, 298
Robinson, 378
Rockefeller, 73
Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi (Gibbon), 384
Roman Gibi (Sertel), 56
"Roman ve Resimli Roman Mecmuası" (Adıvar), 373
Romeo ve Juliet (Shakespeare), 378
Roschid, M.A., 411
Rossetti, 156, 157, 159
Rousseau, Jean Jacques, 380
"Ruh-ı Mütehaccir" (Adıvar), 11
Ruhlar (Tarhan), 351
"Ruslar ve Türkler" (Adıvar), 375
Russel, Bernard, 40
Rübab, dergi, 122
"Rücû" (Tevfik Fikret), 39
Rüstem Paşa (Gülnuş Sultan), 349
Ryan, Andrew, 51

S
Saadet Hanım (*Tatarcık*), 277
Sabahat (*Yolpalas Cinayeti*), 269
Sabahattin, Prens, 20, 21, 95, 124
Sabih (*Yeni Turan*), 137
Sabiha (*Ateşten Gömlek*), 188
Sabiha Hanım (*Sevda Sokağı Komedyası*), 332, 333
Sabiha Hanım (*Sinekli Bakkal*), 227, 231-234, 238, 239, 246, 248, 261, 262, 264
Sabire Hanım (*Handan*), 109, 115
Sabire Hanım (*Maske ve Ruh*), 355
Sabit Beyağabey (*Sinekli Bakkal*), 247, 248
Sabri Dilli (*Âkile Hanım Sokağı*), 320
Sacide Sallabaş(*Yolpalas Cinayeti*), 268-270
Sadi Arslan (*Âkile Hanım Sokağı*), 317, 319, 321, 322, 324-329, 427
Sadrettin Arslan (*Âkile Hanım Sokağı*), 322

Sadrettin Bey, Miralay (*Sevda Sokağı Komedyası*), 334
Sadri Köksal, Dr. (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 318
Safa (*Tatarcık*), 274, 275, 277-279
Safa, Peyami, 26
Safahat (Ersoy), 22, 23
Saffet (*Tatarcık*), 274, 277
Saffet Balkar (*Sonsuz Panayır*),, 287
Saffet Hanım (*Sevda Sokağı Komedyası*), 333, 335
Safinaz (*Sonsuz Panayır*), 157, 158, 285, 287, 293, 295, 296, 298, 300, 342
Safinaz bk. Suzan (*Tatarcık*)
Safinaz Kadın (*Âkıle Hanım Sokağı*), 323
Safi-Türk bk. Safi Uzman (*Sonsuz Panayır*
Safvet (*Sonsuz Panayır*), 297
Safvet Bey (*Sinekli Bakkal*), 256
Safvet, Dr. (*Kalp Ağrısı*), 204, 205, 208, 341, 422
Safvet, Dr. (*Zeyno'nun Oğlu*), 210, 211, 216, 218, 219, 221, 222, 224, 296, 299, 397, 423
Said Molla, 57
Saint Mark, 119
Sait Bey, maarif nazırı, 41, 42
Salih Zeki, 30, 31, 37, 38, 40, 41, 123, 163, 343, 374
Salim (*Döner Ayna*), 307, 309
Salim (*Tatarcık*), 274, 278-280
Salim Bey (*Handan*), 115
Salim, bakkal (*Vurun Kahpeye*), 195
Salime Hanım (*Ateşten Gömlek*), 181, 182, 183
Salime Hanım (*Sevda Sokağı Komedyası*), 333, 335
Sallabaş (*Yolpalas Cinayeti*), 268, 270
"Sallan Yuvarlan" bk. *Âkıle Hanım Sokağı*, 316
Samet Şaşırtmaç (*Sonsuz Panayır*), 289, 290
Sami Cansunar (*Âkıle Hanım Sokağı*), 319
Sami Paşazade Sezayi, 17
Samim Akyürek (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317-321
Samime (*Seviye Talip)*, 100, 102, 103
Samiye (*Yeni Turan*) bk. Kaya
Samiye Hanım (*Âkıle Hanım Sokağı*), 319
Sanat ve Folklor (Aksel), 159
Sara (*Mev'ud Hüküm*), 163-165, 169, 171-176, 273, 420
Sarı Zeybek, 223
Satı Bey, 23, 44
Satı Nine (*Döner Ayna*), 310
Sayar, Ayetullah, 12, 30, 37
Schopenhauer, 119
Schrader, Friedrich, 123
Schubert, 298
Schumann, 82, 103
Secret City, The bk. *Gizli Belde*, 358
Selim Bey (*Çaresaz*), 336
Selim Bey (*Handan*), 110, 112-114, 231
Selim III., 389
Selim Paşa (*Sinekli Bakkal*), 227, 229, 231, 232, 234, 235, 237, 243, 246-248, 250-254, 261, 265, 311
Selim Sırrı [Tarcan], 369
"Selim Sırrı Bey'e" (Adıvar), 369
Selim, Sultan, 132
Selim, Yavuz, 387
Selime (*Maske ve Ruh*), 354, 355
Selma (*Heyula*), 81, 82
Selma Hanım (*Ankara*), 122
Selman (*Zeyno'nun Oğlu*), 212
Sem'un (*Ken'an Çobanları*), 348
"Sembol Kadın Masalı" (Deliorman), 54
"Ser Hafiye, Ser Müzevvir ve Fitnecibaşı" (Adıvar), 285
Serbestî, 106
"Sergide Üç Millet Binası" (Adıvar), 378
Sergüzeşt (Samipaşazade), 17
Sergüzeşt-i Mevt, 33
Serin (*Âkıle Hanım Sokağı*), 317, 324, 328, 329, 427
Sertel,Sabiha Zekeriya, 56, 57
Server (*Handan*), 108, 109, 111, 117
Servet-i Fünun, 19, 23, 50, 83, 108, 155, 415
Sevda Sokağı Komedyası (Adıvar), 77, 237, 268, 302, 341, 342
Sevim (*Âkıle Hanım Sokağı*), 319, 321
Seviye (*Seviye Talip*), 39-41, 89-107, 133, 164, 166, 205, 234, 261, 273, 275, 296, 317, 333, 337, 404, 416-419, 430
Seviye Talip, 39, 40, 89, 90, 97, 98, 100-107, 114, 122, 126, 133, 160, 164, 166, 205, 234, 260, 261, 267, 275, 296, 317, 333, 337, 404, 416-419, 430

"Seviye Talip" (Bekir Fikri), 41
Sevük, İsmail Habip, 226, 274, 281
"Seydelaa" (Adıvar), 341, 345
Seyfi, Mülâzım, (*Ateşten Gömlek*),, 186
Seyranî, Kayserili, 14
Shadow Play, The, bk. Sinekli Bakkal
Shah-Navaz, Begam, 412
Shakespeare, 38, 115, 269, 357, 373, 413, 414
Sherlock Holmes (Doyle), 37, 357
Shute, Nevil, 406
Sırat-ı Müstakim, 24, 41, 367
Sinekli Bakkal (*Soytarı ve Kızı*) (Adıvar), 32, 34, 38, 45, 76, 77, 113, 192, 202, 218, 222, 225-228, 231, 237, 243-245, 247, 252, 254, 255, 258, 260-265, 267, 273-275, 277, 278, 285, 300, 311, 312, 316, 317, 334, 339, 342, 344, 379, 422, 424-427
Sinn, 108, 123
Siret (*Raik'in Annesi*), 83-86, 87, 93
Siyasî ve Edebî Portreler (Beyatlı), 46, 48, 67, 192, 347
"Siyasî Vedaname" (Adıvar), 377
Skilleter, Dr. Susan, 12
Smith, 49, 340
Smythe, Colonel Heathcote, 51, 52, 54
Sokrat (*Maske ve Ruh*), 353
Solveig, 207
Son Eseri (Adıvar), 37, 77, 153, 293, 315, 417, 419, 427
Son Havadis, gazete, 43
Son Posta, gazete, 76
"Son Supe" (Léonard), 156
Son Telgraf, gazete, 71, 363
Sonsuz Panayır (Adıvar), 37, 76, 85, 97, 157, 181, 231, 237, 269, 277, 282, 284-285, 293, 301-302, 314, 317, 319-320, 325-326, 342, 358, 376, 379, 426-427, 430
Sosyoloji Dergisi, 20, 95
Soytarı ve Kızı bk. *Sinekli Bakkal*, 225
Spencer, Herbert, 23, 35
Spunyarn From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore (Woods), 34
Star of India, The, 75
Steel, Flore Annie, 358
"Story of the Effe,The" (Adıvar), 57
Sultan (*Kerim Usta'nın Oğlu*), 331
"Sultan Osman'ın Selâmı" (Adıvar), 131
Sungur (*Yeni Turan*), 126, 127, 129
Sungur Balta (*Tatarcık*),, 275, 277, 279-283, 425
"Sure-i Nisa", 263
"Sure-i Nur", 263
Suyolcuzâde, 320
Suzan (*Tatarcık*), 282
Suzuki, Dr.14
Süleyman Ağa, 33
Süleyman Bey (*Zeyno'nun Oğlu*), 214 215, 219, 221
Süleyman Bolluk (*Sonsuz Panayır*), 290, 291, 299
Süleyman Dede, 231
Süleyman Nazif, 54
Süleyman Paşa, 132
Sündüs, 195
"Sürgündeki Bir Kalem" (Adıvar), 72
Süruri (*Mev'ud Hüküm*), 163, 169, 171-174, 176
Süruri Sırrı (*Döner Ayna*), 307

Ş
Şaban (*Döner Ayna*), 305, 306, 308, 315
Şaban, Amice (*Zeyno'nun Oğlu*), 30, 212, 214, 219
Şahap (*Heyula*), 81, 82
"Şahsiyet" (Adıvar), 369
Şaşırtmaç (*Sonsuz Panayır*), 85, 281-282, 286, 290, 293-296, 299-301, 326
Şehbal, dergi, 226, 343,, 363
Şehnaz (*Çaresaz*), 337
Şehper (*Handan*), 110
Şehsüvaroğlu, Prof. Dr. Bedi, 11, 12, 30, 71, 74, 75, 178, 301, 359, 363, 409, 411
Şehzade Nejat Efendi (*Sinekli Bakkal*), 257
Şekip Taş (*Hayat Parçaları*), 338, 339
Şekspir (*Maske ve Ruh*), 351-353, 356
Şem'i Bey bk. Şemullah Gündüz (*Döner Ayna*)
Şemullah Gündüz (*Döner Ayna*), 313, 314
Şermin (*Sonsuz Panayır*), 294
Şevket (*Son Eseri*), 162
Şevki (*Sinekli Bakkal*), 239-242, 253
Şeyh M. (*Zeyno'nun Oğlu*), 212, 213, 218
Şeyh Mahmut, 31

Şeyk (*Maske ve Ruh*), 353, 354, 355, 356
Şık (Gürpınar), 17
Şinasi (*Tatarcık*), 274, 275, 277, 280
Şinasi, 15
Şirazlı Ahmet (*Maske ve Ruh*), 352
Şükriye Hanım (*Yolpalas Cinayeti*), 269
Şükrü Bey, 44, 45, 46
Şükrü Efendi, 34
Şükrü Eflatun, 47
Şükrü Şaşmaz (*Döner Ayna*), 310

T
Tahirü'l-Mevlevi, 60
Talat Bey (Paşa), 44, 47
Tales From Far and Near 1930, 57
Talim ve Terbiye (Adıvar), 31, 357, 379, 380
Talip Bey (*Seviye Talip)*, 98, 100, 101, 104, 106
Tamburlaine (Marlowe), 414
Tan gazetesi, 75, 364, 380, 410, 412
Tanin, 34, 36-39, 41, 43-45, 50, 55, 98, 108, 123-124, 131, 143, 152-153, 166, 181, 266, 344-345, 357-358, 363, 365-367, 369, 371-374, 376, 380
"Tannhauser", 82
Tanpınar, Ahmet Hamdi, 13-17, 26, 226
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, 42, 48, 65
Tarhan, Abdülhak Hâmit, 351
Tarık (*Döner Ayna*), 306
Tarık (*Âkıle Hanım Sokağı*), 157, 318, 319, 321
Tarih ve Toplum, 63
"Tarih, Dil ve Türkçülük Meselelcri" (Temir), 42
"Tarihin Köşe Başında" (Adıvar), 56
Tarjaman-ı Haqiqat, 11
Taşkıran, Tezer, 12, 43
Tatarcık (Adıvar), 18, 22, 37, 76, 77, 97, 125, 128, 204, 218, 222, 227, 247, 261, 267, 273-276, 286, 292, 299, 318, 339, 356, 373, 378, 379, 425
Tayflar Geçidi (Tarhan), 351
Teehhül (Ahmet Midhat), 16
Temaşa dergisi, 348, 357, 363
Temir, Ahmet, 42, 404
"Tenkide ve Münekkide Dair" (Yahya Saim),, 24
"Tenkidi Tenkit" (Adıvar), 358
Tercüman-ı Hakikat, 35
Terciime, dergi, 358, 364
Tevetoğlu, Dr. Fethi, 62
Tevfik (*Sinekli Bakkal*), 225, 227-230, 232 242-246, 248-254, 256, 261-262, 265-267, 275, 424, 425
Tevfik Fikret, 21, 39, 49, 274
Tevfik, Peyker Hala'nın oğlu, 39
Tevonyan Efendi, 348
Tevrat, 46, 347
Tıflî (*Maske ve Ruh*), 352
"Tılsımlı Kuyu" (Adıvar), 266
Times Literary Supplement, The, 225
Times, The, 38, 56, 57, 58, 363
Timur (*Maske ve Ruh*), 355
Timurleng, 351, 352, 355, 414
Tirkova, Madam, 63
Togo, Japon generali, 37
Toker, Metin, 284
Tosun Bey (*Vurun Kahpeye*), 193, 195, 197-200, 202, 421
Toynbee, Arnold, 351, 400, 406
Tunaya, Tarık Zafer, 42, 71
"Turcs et le Progress, Les" (Prens Sabahattin), 20
Turfanda mı Yoksa Turfa mı (Mizancı Murat), 17, 18, 415
Turhan, Mümtaz, 19
Turhan, Vahit, 12, 357
Turkey Faces West (Adıvar), 44, 74, 131, 261, 374, 379, 383, 384, 398, 399, 428
Turkish Ordeal(Adıvar), 50, 52, 69, 72, 394
"Turkish Visitor A", 70
"Turkish Women Nominated", 71
"Turkish Women" (Adıvar), 72
Turner, 119
Tuzsuz Bekir (*Sinekli Bakkal*), 249
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 71, 178
Türk Edebiyatı Tarihi (Ertaylan), 69
Türk Edebiyatı Tarihi (Köprülü), 413
Türk Giyim Kuşam ve Süsleme Sözlüğü (Koçu), 13
"Türk Kadınının İstikbali" (Adıvar), 39
"Türk Kadınları Hakkında" (Adıvar), 372
"Türk Ocağı'nda Kenan Çocukları", 46, 347
Türk Saz Şairleri (Köprülü), 14
Türk Tiyatrosu, 364

Türk Yurdu, 37, 42, 44, 46, 47, 50, 123, 137, 302, 346-347, 363, 365, 369, 372, 404
Türkçülüğün Esasları (Gökalp), 15, 24
"Türkçülük Nedir" (Adıvar), 47
Türkgeldi, Gülbün, 12
Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi (Ülken), 20, 21
Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952 (Tunaya), 42, 71
Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (Tevetoğlu), 62
Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri (Adıvar), 42, 77, 340, 377, 380, 383, 385, 389, 390, 398, 404, 428
Türkün Ateşle İmtihanı (Adıvar), 50, 53, 54, 61, 62, 69, 421, 430
Tütengil, Cavit Orhan, 20, 95
"Two Women Contend for a New Eden in the East", 38

U
Udî (Fatma Aliye), 18
"Ultimatom-Liste" (Adıvar), 284
Ulûm-ı İçtimaiye, 23
Under Five Sultans (Patrick), 40
Upmal yoldaş, 63
Urgan, Minâ, 10, 12, 357
Us, Asım, 70
Uşaklıgil, Halit Ziya, 19, 47, 415
Uyguner, Muzaffer, 10
Uysal, Sermet Sami, 29
Uzman Safi-Türk (*Sonsuz Panayır*), 381 286 290, 293-300
Uzun Hüseyin Efendi (*Vurun Kalıpeye*), 199-202, 421, 422

Ü
Üftade Hanım (*Sonsuz Panayır*),, 97, 292
ÜIken, Hilmi Ziya, 20, 21, 23
Ünaydın, Ruşen Eşref, 70
Üniversite Konferansları 1940-41, 144
Üniversite Konferansları 1942-43, 358
Ünver, Süheyl, 12

V
"Vakit Geçirmek Vasıtalarından Polis Romanları" (Dr.A.Adıvar), 339
Vakit, 29, 32, 53, 54, 56, 57, 66, 68, 71, 72, 141, 203, 209, 226, 358, 363, 370, 374
Vakkas, 62
Valantino, Rudolph, 220
Van Os, Nicole A.N.M., 63
Varlık, 29
Vasıf Bey, Kara, 53, 59,
Vasıf, şair, 378
Vatan (Namık Kemal), 421
Vatan Yolunda. Milli Mücadele Hatıraları (Karaosmanoğlu), 54, 57 64 68
Vatan, gazete 71
"Vatanperverâne Edebiyat Nümunelerinden. Jül Sezar'dan bir parça" (Adıvar), 357
"Vaveylâ" (Namık Kemal), 114, 118
Vedi Sabra, 46, 49, 348
Vedide (*Tatarcık*), 280
Vehbi Dede (*Sinekli Bakkal*), 192, 225-227. 231, 238-243, 245, 246, 249, 251, 253-256, 258-261, 263, 264, 266, 267, 285. 313, 341, 356, 424, 427
Vehbi Dede (*Sonsuz Panayır*), 231
Venus de Milo, 156
Verboff, 63
Verdi, 42, 115
Verner, 380
Vildan Hoca, 30
Vindication of Natural Society (Burke)(, 404
Vivian, Dr. 40
Vivicananda, Swami, 37
Vurun Kalıpeye (Adıvar), 32, 70, 113, 125 191, 202, 231, 234, 317, 420, 421

W
Wagner, 113, 312
Walpole, Sir Hugh Seymour, 358
Washington, George, 59
Wasim, Begum , 411
Wells, 354
Western Daily Press, 225
What is European Civilization? (Haas), 404
Williams, Paul, 364
Wilson, 52, 54, 71, 184, 345, 356, 364, 374, 394
"Wilson'un Şartları Karşısında" (Adıvar), 374
"Witch of Kalaba, The", (Adıvar) 57
Woods, Sir Henry F. Paşa, 34
Wyatt, 413

Y
Yahya Saim [Ozansoy], 24
Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (Yalman), 57
"Yakup Kadri Bey'e" (Adıvar), 178
"Yakup Kadri'nin Halide Edib'e Yazdığı Bir Mektup" (Enginün), 301
Yakup Peygamber (*Ken'an Çobanları*), 347, 349
Yalçın, Hüseyin Cahit, 21, 38, 45, 47, 63, 392
Yale Review, The, 74, 363
Yalman, Ahmet Emin, 12, 57
"Yanması Kabil Olmayan Meclis-i Mebusan'ımıza" (Adıvar), 374
"Yarınki Türkiye" (Adıvar), 370
"Yasin", 34, 225, 260, 295
Yavuz Sultan Selim, 386
Yedigün, 19, 76, 226, 268, 273, 289, 345, 363, 373, 374, 377,379
Yeğenim" (Müftüoğlu), 19
Yehuda (*Ken'an Çobanları*), 348, 350
Yehuda, 121
"Yemen'de Türk Askeri", 146
Yeni Adam., 226
Yeni Adana, 71
Yeni Bilgi, 364
Yeni Dünya, 62
Yeni Gazete, 41, 77
Yeni İstanbul, 29, 35, 72-74, 77, 238, 258, 289, 302, 314, 334, 338, 341, 345, 358, 376, 377, 383
Yeni Mecmua, 25, 163, 348, 363
"Yeni Osmanlılar" (Gökalp), 124
Yeni Sabah, 75, 364, 380, 410
"Yeni Sanatı Anlamak Yolunda" (Adıvar), 286
"Yeni Şeyler. Elhan-ı Hürriyet" (Adıvar), 358
Yeni Turan (Adıvar), 18, 32, 37, 42, 43, 50, 96, 97, 108, 123-127, 129, 130, 133-138, 140-149, 150, 152, 153, 192, 237, 276, 293, 317, 344, 363, 389, 417-419, 425
Yeni Turan, dergi, 108, 123
"Yeni Turan'ın Kızı", 146
Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (Kaplan ve...), 16
Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları (Enginün), 136, 141, 226, 301, 388
Yeni Ufuklar, 364
"Yenigün'den Cumhuriyet'e Kadar" (Yunus Nadi), 58
Yolpalas Cinayeti (Adıvar), 76, 181, 268, 272, 301, 302, 342, 376, 422, 425
Yorulmaz, Bülent, 11, 75, 411
Young, George, 384, 387
Yunus Emre, 26
Yunus Nadi, 58, 71
Yurdakul, Mehmet Emin, 42, 44, 46, 47, 123
Yusuf (*Döner Ayna*), 308, 309, 312
Yusuf (*Ken'an Çobanları*), 347, 348, 349
Yusuf kıssası, 347
Yusuf suresi, 347
Yusuf Ziya, 31
Yuvanidis (*Âkile Hanım Sokağı*), 323
Yücebaş, Hilmi, 9

Z
Zakir Husain, 411
Zakiya Zafuri , Mrs., 411
Zati Bey (*Sinekli Bakkal*), 242, 248, 250-252
Zehra (*Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*), 17, 18
Zehra(*Tatarcık*), 274, 275, 277, 280
Zehra, Bayan (*Maske ve Ruh*), 355
Zehra, Dr. Ansari'nin kızı, 412
Zen Buddhism and Psychoanalysis (S ızuki), 14
Zeynep (*Sonsuz Panayır*), 290, 295, 300
Zeyno (*Kalp Ağrısı*), 203, 205, 206, 273 287, 422, 423
Zeyno, İstanbullu (*Zeyno'nun Oğlu*), 204, 208, 210-212, 214, 216, 219-221, 223, 224, 423
Zeyno, Kürt şeftalisi (*Zeyno'nun Oğlu*), 209, 212, 215, 220, 223, 423
Zeyno'nun Oğlu (Adıvar), 30, 72, 166, 208, 209, 222, 223, 237, 273, 280, 282, 292, 296, 299, 306, 312, 320, 354, 373, 397, 422, 423, 425
Ziya (*Heyula*), 81, 82
"Ziya Gökalp ve Halide Edib Adıvar" (Enginün), 141
Ziya Gökalp, 15, 20, 22, 24-26, 42, 45, 64, 123-125, 141, 184, 376, 383, 387, 395, 422
Ziya Paşa, 14, 236
Zola, Emile, 37, 38, 163, 373
Zülâl-i İrfan, 11, 363

Tanzimat'la resmen başlayan batılılaşma hareketinden sonra yabancı unsurların bütün içinde erimeleri zorlaşmış ve sonuçta hemen hemen her alanda birbirine zıt iki yaşayış kendisini göstermiştir. Doğunun eskiyi ve Batı yeniyi temsil ettiği bu anlayışta, en köktenci tavır her ikisinin de ötekini yok etme arzusudur. Ancak birçok yazar iki kültür ve medeniyet arasındaki ortak beşerî değerlerden hareket ederek bunlar arasında bir uzlaşmayı gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İşte Halide Edib bu görüşün, II. Meşrutiyet sonrasında ortaya çıkan yazarlarındandır. Halide Edib ilk yazılarından itibaren ilgi çekmiş ve bir kadın yazar olarak Türk edebiyatı sadece Türkiye'de değil, Türkiye dışında da tanıtmıştır. Ona karşı duyulan ilgi bugün de devam etmektedir.

Balkan Savaşı'ndan itibaren halk ve askerle teması onun Türk milletini daha yakından tanımasına yol açmıştır. Halide Edib'in büyük bir kısmı kendi yaşantılarından yankılar taşıyan eserleri, eğitim faaliyetleri, Millî Mücadele günlerinde cephede geçen hayatı da kültür hayatımız için önem taşımaktadır. Halide Edib'in fert ile toplum ilişkilerini gitgide daha olgun bir görüşle dile getirdiği görülür. Türk milletinin yaşadığı ıstırapları olduğu kadar, geleceğe bakışını ve yaşama azmini de onun hatıralarında bulmak mümkündür.

Halide Edib'in eserlerini Doğu-Batı konusu açısından inceleyen İnci Enginün'ün bu kitabı, yazar hakkında yapılmış en geniş çalışma olduğu gibi Halide Edib'in yazdıklarının ve hakkında yazılanların en geniş kaynakçasını vermektedir.

ISBN 978-975-995-077-4